AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 4

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2024

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, akademik Möhsün Nağısoylu, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli
Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2024, №4

ISSN 2224-9257

© ”Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2024

www. filologiyameseleleri.com

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 3-9
https://doi.org/10.62837/2024.4.3

MAMMADOVA, daughter of SVETLANA NASIB
Azerbaijan State Pedagogical University
docent of the Foreign Languages Center,
Ph.D. in Philology
Uzeyir Hajibeyli St. 68
svetlanamammedova72@gmail.com

THE ORDER OF ORGANIZATION OF INCLUSIVE EDUCATION

SUMMARY

Inclusive education has made it possible for only students, especially students with various disabilities, to get an education.

In the past this was considered education, but today it is inclusive education. In fact, it is an initiative not only for children with special education needs, but also for the poor. It helps children of different ethnic and cultural backgrounds living in rural areas, especially girls, to study. It also focuses on other groups that have problems in getting equal and quality education. (UNESCO, 2001). In this sense, inclusive education; valuing diversity for reasons such as gender, ethnicity, social class, health, social participation, and moredoes his best not to be left out of educational processes and to ensure that everyone is assimilated by the system. Inclusive education is the inclusion of children in the same class at school with their peers, regardless of their physical, mental, intellectual and other characteristics [1]. Education of children with disabilities together with their non-disabled peers is an effective form of education for everyone. Thus, the participation of all children in the educational process carried out in the same class encourages educators to approach students individually. In addition, the results of various studies show that studying together children with disabilities and children without disabilities in an inclusive classroom leads to a change in attitudes towards difference, improvement of self-esteem and acceptance of peers, which contributes to the construction of a socially just and non-discriminatory society.

Key words: ethnicity, education, source, individual education, characteristics, social participation.

МАММАДОВА СВЕТЛАНА НАСИБ

Порядок организации инклюзивного образования
Резюме

Инклюзивное образование позволило получить образование только учащимся, особенно учащимся с различными видами инвалидности. Раньше

это считалось образованием, но сегодня это инклюзивное образование. Фактически, это инициатива не только для детей с особыми образовательными потребностями, но и для бедных слоев населения. Он помогает учиться детям разных этнических и культурных групп, проживающим в сельской местности, особенно девочкам. Он также фокусируется на других группах, которые испытывают проблемы с получением равного и качественного образования. (ЮНЕСКО, 2001). В этом смысле инклюзивное образование; ценить разнообразие по таким причинам, как пол, этническая принадлежность, социальный класс, здоровье, участие в общественной жизни и многое другое.делает все возможное, чтобы не остаться в стороне от образовательного процесса и обеспечить ассимилацию всех в системе. Инклюзивное образование – это включение детей в один класс в школе со сверстниками независимо от их физических, психических, интеллектуальных и других особенностей [1]. Обучение детей с ограниченными возможностями совместно со своими сверстниками, не являющимися инвалидами, является эффективной формой образования для каждого. Таким образом, участие всех детей в образовательном процессе, осуществляемом в одном классе, побуждает педагогов подходить к ученикам индивидуально. Кроме того, результаты различных исследований показывают, что совместное обучение детей с ОВЗ и детей без ОВЗ в инклюзивном классе приводит к изменению отношения к отличию, повышению самооценки и принятию сверстников, что способствует построению социально справедливое и недискриминационное общество.

Ключевые слова: этническая принадлежность, образование, источник, индивидуальное образование, характеристики, социальное участие.

Məmmədova Svetlana Nəsib qızı

İnkluziv təhsilin təşkil qaydası

Xülasə

İnklüziv təhsil yalnız tələbələrə, xüsusən də müxtəlif əlilliyi olan tələbələrə təhsil almaq imkanı yaradıb.Keçmişdə bu təhsil kimi qəbul edilsə də, bu gün inklüziv təhsildir. Əslində, bu, təkcə xüsusi təhsilə ehtiyacı olan uşaqlar üçün deyil, həm də yoxsullar üçün də bir təşəbbüsdür. Kənd yerlərində yaşayan müxtəlif etnik və mədəni mənşəli uşaqlar və xüsusən də qızlarında oxumağına kömək edir.Həmçinin bərabər və keyfiyyətli təhsil almaqda problemləri olan digər qruplarada diqqət yetirir. (UNESCO, 2001). Bu mənada inklüziv təhsil; müxtəlifliyi dəyərləndirmək cins, etnik mənsubiyyət, sosial sinif, sağlamlıq, sosial iştirak və bir çox səbəblərə görətəhsil proseslərindən kənarda qalmamaq və hər kəsin sistem tərəfindən mənimsənilməsi üçün əlindən gələni edir. İnklüziv təhsil uşaqların fiziki, psixi, intellektual və digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, onların öz həmyaşıdları ilə məktəbdə eyni sinifdə təhsilə cəlb edilməsidir[1]. Əlilliyi olan uşaqların əlilliyi olmayan həmyaşıdları ilə birlikdə təhsili hər kəs üçün səmərəli tədris formasıdır. Belə ki, bütün uşaqların eyni sinifdə həyata keçirilən tədris prosesində iştirakı

təhsilverənləri şagirdlərə fərdi yanaşmağa sövq edir. Əlavə olaraq, müxtəlif araşdırmaların nəticələri göstərir ki, əlilliyi olan uşaqlarla əlilliyi olmayan uşaqların birgə inklüziv sinifdə oxuması fərqliliyə münasibəti dəyişməyə, özünə hörmətin və həmyaşıdların qəbulunun yaxşılaşdırılmasına səbəb olur ki, bu, sosial yöndən ədalətli və ayrı-seçkiliyə yol verməyən cəmiyyətin qurulmasına töhfə verir.

Açar sözlər: etnik,tədris,mənbə,fərdi təhsil, xüsusiyyətlər,sosial iştrak.

Although there have been attempts in the past to develop special programs for various disadvantaged groups, this efforts often resulted in greater failure.

Therefore, inclusive education today in terms of cultural, ethnic, linguistic, religious and socio-economic conditions has shown that teaching all individuals with differences together within an educational approach is the best way. This is thought to be a more effective way. In addition to increasing the risk of exclusion and segregation, it was thought that creating schools or programs for each group of students with different characteristics would cost more in terms of economic development. In this framework, inclusive education it has shown a way to provide quality education to students at a lower cost. This means that There is also an economic rationale for inclusive education. Another benefit of inclusive education is that it has a great role in improving the academic performance of students. They use teaching methods that can meet the individual needs of children with different differences. These methods are used year by year is improved so that it has a positive impact on the learning of all students.This situation is shown as educational rationale for inclusive education.

All individuals, regardless of their socio-economic status, are given an equal level and equal opportunity for education.

Currently, there are about 60,000 children with limited health opportunities in Azerbaijan. Only 12,000 of them are involved in education, including 1,105 in special schools, 2,664 in special boarding schools, 7,750 at home, and 268 in inclusive education. Parents are generally not interested in the education of the rest. Most of those involved in education study in special schools and boarding schools. Such training focuses the child's attention on his defect. They have difficulty interacting with other children and feel isolated from society. At the same time, when healthy children meet a child with special needs in one or another place, they look at him with surprise, as if he came from a completely different world, and sometimes they laugh and make fun of him. The main reason for this is the lack of communication and cooperation between them. As a result, they do not understand each other and do not understand what they feel. The "Inclusive education project" has been implemented in Azerbaijan since 2005. According to the decision No. 20 of the Cabinet of Ministers dated February 3, 2005, the development program on the organization of "education of children with special needs (with limited health opportunities) in the Republic of Azerbaijan" was approved.

Inclusive education has many benefits for children with disabilities:

1) Children with special needs adapt to the team and integrate into society.
2) They develop a sense of self-confidence.
3) They are formed as a person with equal rights like other members of the society.
4) In the future, their problem such as employment is also eliminated.

Inclusive education has three main components: access, participation and support. "Access" is defined as access to quality educational environments where students are offered multiple and varied learning opportunities and where activities are planned around their interests and needs. Students' access to learning environments is supported by using practices such as universal design and assistive technologies. Speech is the first step in inclusive educational practices and is not enough on its own. "Participation" extends the concept of access by supporting student development and learning in everyday activities, routines and environments. Student engagement, development and learning are supported through natural teaching approaches used systematically by teachers during classroom activities, routines and transitions. Supportcreating and maintaining the necessary infrastructure to systematically support teachers, experts and practitioners who serve people affected by differences, including children with special educational needs and their families, in the context of inclusive education.

Supports that can be considered in this context include professional development opportunities, adjusting the teacher-child ratio in classrooms, or providing assistant teachers or support staff in classrooms where inclusive education practices are implemented. The creation of this infrastructure is important for the successful implementation of inclusive education practices. The concept of "least restrictive environment" in education, which was introduced in the 1970s by laws passed in countries such as England and the United States, is one of the elements that form the basis of today's inclusive education practices. From this point of view, first "integrated education", then "inclusive" in the context of "integration" and "education" has witnessed efforts to theoretically and practically discuss and spread "educational" practices. The "education for all" approach took place in the 2000s. In the historical process, the change that started with the normalization movement has now become an inclusive education approach. Recently, research on inclusive education has been increasing all over the world.

In classroom environments; The knowledge, skills, attitudes, and dispositions that teachers must have when working with children with diverse characteristics, needs, and expectations are essential to defining the inclusive nature of that learning environment. In this regard, the competence areas of inclusive education; It can be defined at three levels: knowledge, skills and attitudes. At the level of knowledge, teacher competencies include areas of competence related to having the necessary perspectives and resources to implement inclusive educational practices. Competencies at the competency level include the competence areas and skills required to create an inclusive learning environment, adapt learning and teaching to

include all children, and assess inclusive development and learning. Finally, competencies at the attitudinal level include the competencies necessary to demonstrate positive attitudes and dispositions toward inclusive education and to ensure that other stakeholders in education have positive attitudes toward the inclusive paradigm.

Although curriculum modification for children with disabilities is a widespread practice, there are some critical approaches. Thus, critics evaluate this method as a negative screening and isolation of children with different mental and physical disabilities as "others" in order to maintain control with special programs Also, criticism of this approach one of the other reasons, according to some authors, is disability the complexity of these individual programs for children with Such a complex curriculum, according to some critics, gives children little chance to control their learning, and it is not child-centered, but teacher-centered.

resulting in focused learning. Personalized The goals usually focus more on the cognitive aspects of education instead focuses on specific skills Often these skills applicable only in limited cases. So note based on facts It is possible to do that of children who do not have a narrow skill development disability it forms the basis of the curriculum and means it is repeated. At the same time, research shows that teachers are the single most important factor influencing how much students benefit from school. According to educational experts, the learning outcomes of students mainly depend on the professional competence of the teaching staff. However, the results of a global monitoring conducted by UNESCO reveal that teachers do not have access to comprehensive training on inclusion, and about 25% of them need professional development in this area.

Proceeding from this approach, it can be said that an important element in the organization of inclusive education is providing teachers with relevant knowledge and skills so that they can equally involve all students with and without disabilities in the teaching-learning process. Within the mentioned project, a number of measures are taken to improve the knowledge and skills of teachers in the field of inclusive education, to support them in organizing the teaching-learning process with students with disabilities. First of all, trainings are conducted on the basis of the professional development program "Organization of training in an inclusive classroom" developed for teachers.

The training program covers topics such as planning and implementation of inclusive education, assessment in inclusive classes, cooperation with various partners. Taking into account the importance of competences on practical mechanisms in addition to theoretical foundations during the organization of training in inclusive education, teachers are also taught practical topics such as child-oriented pedagogy, universal learning design, differentiation and basic classroom strategies in inclusive classes. The goal is to train teachers to strengthen their professional competence and classroom practices to be able to regularly analyze and monitor the success indicators of children with disabilities, taking into account the learning needs of all students in the teaching-learning process. Thus, teachers' acquisition of those

knowledge and skills is one of the main principles for creating a learning environment where all children can realize their potential in the inclusive education system.

The two most important advantages of inclusive education for students with disabilities are that they achieve better results socially and academically than their peers involved in special education. The study conducted in 2021 showed that students with disabilities studying in inclusive classes in Azerbaijan achieve success in terms of social relations and are not isolated by their peers. In general, the professional development programs, monitoring, discussions and meetings with interested parties (mentors, principals, teachers, parents, etc.) and the mentoring process carried out within the framework of the project revealed that, including the training of the pedagogical and administrative staff of general educational institutions, they providing methodical support, inculcating the culture of inclusive education in parents and students and creating a positive attitude towards it plays an important role in the proper organization of inclusive education in the school and ensuring the general climate of inclusion. At the same time, it is possible to achieve a meaningful and meaningful education and support psycho-social health of students with disabilities by applying an individual development and training program adapted to the needs. This, in turn, creates the necessary opportunity for the integration of those children into social life.

In conclusion, it can be noted that moderndisabled people in societyto engage in effective teaching-learning process doing educational and informative work at the public level, forming public awareness, in relation to people with disabilities unequivocally positive public opinion change, as well as convenient and safe environment creation is one of the priority goals. For this, first of all, the intelligentsia of society to the assimilation of persons with disabilities should not show a neutral or passive position.

Persons with disabilities the problem of the society by the surrounding should be taken as an obligation, people to themshould not show passive tolerance and discrimination should be eliminated. It is mentioned above health if our principles are followed to easily achieve the involvement of persons with disabilities in education and their adaptation to society is possible. Creating opportunities and conditions for all children to acquire quality education is necessary and it is the basis of the concept of inclusive education. In "Education for All". It is not just about getting an education. It means more affordability and quality is held, which is the UNESCO goal of "Education for All" quality improvement it is impossible to achieve without implementation" was reflected in the statement.

In 2005-2009 by the Ministry of Education in the direction of the organization of inclusive education in Azerbaijan Development related to the organization of education of children with special needs (limited health facilities) The program has been implemented. Based on the program, the right to education of children with limited health opportunities implementation, transition to inclusive education, education of all children in educational institutions creation of equal opportunities

for, strengthening of social protection of children under state protection, According to the relevant classification, all categories of children with limited health opportunities across the countryregistration and recruitment, material and teaching of special educational institutions Important measures have been taken in the field of adapting the base to modern standards.

Teachers with parents created through joint effort and cooperation educational environment with limited health opportunities to cover individuals with sufficient support, this experimenting with new teaching strategies in this direction increases the efficiency of education, to further improve the learning process, thereby improving the learning outcomes of learners can Training of teachers in educational institutions creation of communities, group exercises orderly organization of work and health opportunities cooperative and communicative with limited individuals to organize skills more effectively creates the ground.

Reference list

1. The İnclusive Classroom:A new approach to differentiation Daniel Sobel, Sara Alston 2021
2.Inclusive Education for Children with Special Needs Neeana Dash 2006
3. Inclusive Education for the 21 st Century Linda Graham 2020
4.Creating An Inclusive School Mangal Shubra 2019
5. Inclusiv Education Harry Daniels Philip Garner 2013

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi : filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. prof. Nadir Məmmədli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 10-15
https://doi.org/10.62837/2024.4.10

AYSEL İBRAHİMOVA
ADPU
Üzeyir Hacıbəyli küç., 68
e-mail:aysel-ibrahimova2015@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ LEKSİK BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASINDA DİL MATERİALLARINDAN İSTİFADƏ METODİKASI

XÜLASƏ

Xarici dillərin tədrisində bacarıqların formalaşdırılması günün tələbidir. Xarici dildə nitq prosesi və təşkili ilə bağlı məsələlər hər zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində dayanan ən ümdə problemlərdən biri olmuşdur. Bu mənada bu gün də öz aktuallığını itirmir. Müqayisəli tədqiqat metodunun əhəmiyyəti və dil vahidlərinin müqayisəli təhlilinin zəruriliyi görkəmli dilçi və metodist-alimlər tərəfindən sübuta yetirilmişdir. Onları maraqlandıran əsas məsələ aparılan müqayisəli təhlil əsasında müvafiq dil və nitq vahidlərinin tam mənimsənilməsi üçün səmərəli təlim üsullarının yaradılmasıdır. Bu zaman dil materiallarından istifadədə müəyyən meyarlar diqqətdə saxlanılmalıdır.

İngilis dilinin tədrisində leksikanın tədrisinə ayrılan vaxt səmərəli şəkildə bölünməlidir. Belə ki, dərsin əvvəlində tələbələri fəallaşdırmaq, onları müxtəlif, əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş fəaliyyət növlərinə cəlb etmək məqsədilə onlara nitq fəaliyyətlərini fəallaşdıran sualların verilməsi tövsiyə edilir. Növbəti mərhələlərdə yerinə yetirilən tapşırıqlar üç mərhələli iş sistemində həyata keçirilməlidir. Burada bu fəaliyyət növlərinin yerinə yetirilməsi tövsiyə edilir: açar sözlərin təqdim edilməsi, mətndə olan qrammatik strukturların tələbələrə təqdim edilməsi və təklif edilən çalışma və tapşırıqların mərhələli şəkildə yerinə yetirilməsi. Tələbələrə tapşırıq verərkən, onun yerinə yetirilməsində verilən vaxt müddətini müəyyənləşdirmək olduqca vacibdir. İxtisas fakültələrində təhsil alan və dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr onlara bu və ya digər tapşırığın yerinə yetirilməsinə ayrılan vaxt müddətindən səmərəli şəkildə istifadə etməyi və onu düzgün şəkildə bölməyi tədricən öyrənməlidirlər. Bu leksikanın tədrisi prosesinin səmərəliliyini təmin edir. Müntəzəm olaraq, öyrənilən xarici dildən kommunikativ məqsədlərlə istifadə etməklə dilin kommunikativ-yönümlü tədrisini təşkil etmək mümkündür. Kommunikativ-yönümlü təlim öyrənilən xarici dilin yalnız sinif şəraitində deyil, həm də sinifdənkənar şəraitdə istifadə edilməsini nəzərdə tutur.

Açar sözlər: dil, leksika, metod, texnologiya, nitq

Qeyd edildiyi kimi, hər hansı xarici dili öyrənən tələbələrə həmin dildə leksik vərdişlərin öyrədilməsi məsələsi xarici dillərin tədrisi metodikasının ən mürəkkəb, aktual problemlərindən biri hesab edilir. Dil mühiti olmadığı şəraitdə dilöyrənənlər öyrənilən dildə müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsində fəal şəkildə iştirak etməli,

audio və video vasitələrdən geniş şəkildə istifadə etməli, kitab, jurnal, qəzet oxumalı, dil daşıyıcısı olan həmyaşıdları ilə internet vasitəsilə ünsiyyət yaratmalı, dildaşıyıcılarının mədəniyyəti ilə tanış olmalıdırlar. Təlim prosesinin bu cür təşkil edilməsi dilöyrənənlərə şifahi nitq vərdişlərinin səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsi və nəticə etibarilə, uğurlu nailiyyətlərin əldə edilməsini təmin edir. Belə ki, xarici dil üzrə təlim-tərbiyə prosesinin intensivləşdirilməsinin ehtiyaclarından biri xarici dil fənni üzrə işin vahid sisteminin yaradılmasıdır.

Tanınmış metodistlər bu sahədə təhsilalanların yaş xüsusiyyətlərinin vacib olduğunu müəyyənləşdirmiş və geniş şərhini verərək dil öyrənən zaman bir sıra məsələlərə xüsusi diqqətin ayrılmasını göstərmişdir. Buraya öyrənənin təlimin tələb etdiyi prinsiplərə müvafiq bilik və bacarıqları və bu məsələdə motivasiya səviyyəsi, hadisələri təhlil edə bilməsi, dərsin mahiyyətinin, məqsəd və vəzifələrinin dərki, qeyd olunan bacarıqların yaş xüsisyyyətlərinə uyğunluğu, problemdən çıxış yollarını müəyyənləşdirməsi və s. daxildir [1,s.143]. Metodistlərin araşdırmalarında kifayət qədər motivasiya ilə bağlı fikirlərə rast gəlinir.

Beləliklə, kontekstual situasiya orta və ali məktəblərin müxtəlif pillələrində təhsilalanların verbal fəallığının stimullaşdıran bir vasitə hesab edilə bilər. Kontekstual situasiya həm də hər hansı xarici dilin öyrədilməsində əsas məqsəd olan tədris edilən dildə şifahi nitqə yiyələnmək üçün səmərəli şəraitin yaradılmasını təmin edən vasitələrdəndir.

Tədqiqatçıların fikrincə, xarici dildə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi mərhələli şəkildə həyata keçirilməli və 3 əsas mərhələni əhatə etməlidir.

1. Reproduktiv mərhələ. Bu mərhələdə situasiyaların yaradılması nəzərdə tululur. Müəllim burada istiqamətiəndirici funksiyanı həyata keçirir.

2. Reproduktiv-produktiv. Yaradıcı elementləri olan bu mərhələdə oxu və yaxud dinləmə üçün təqdim edilən mətndə olan linqvistik materiallar və nitq modellərindən istifadə etməklə situasiyaların yaradılması və müvafiq çalışmaların yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur.

3. Produktiv (yaradıcı) mərhələ. Bu mərhələdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Burada verbal kontekst əsasında situasiyaların yaradılması və mövzu çərçivəsində müvafiq yaradıcı xarakterli tapşırıqların yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur. Həmçinin sözü gedən mərhələdə mətnin çərçivəsindən çıxmaq şərti ilə problemli situasiyaların yaradılması diqqətdə saxlanılır.

Metodist-alimlərin fikrincə, kontekstual situasiya dilöyrənənlərin danışıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün istifadə edilə bilən ən səmərəli vasitələrdən hesab edilə bilər[2,s.45]. İnteraktiv təlim metodu ilə təşkil olunan dərslər isə bütün tələbələri fəallaşdırır, tələbə və müəllim arasında psixoloji mühit yaranır, hər iki tərəfin qarşılıqlı əməkdaşlığı təmin olunur. Bunun nəticəsində zəif dilöyrənənlərdə öz gücünə inam yaranır, güclülər isə öz yoldaşlarına kömək edirlər. Bu zaman onlarda kommunikativ bacarıqlar yaranır, tənqidi təfəkkür inkişaf edir. Müasir təlim metodu olaraq, interaktiv metod ingilis dilinin tədrisi prosesini xeyli intensivləşdirir, fəallığın artmasına zəmin yaradır və təlimin inkişaf prosesini gücləndirir.Tədris prosesində interaktiv təlim metodundan istifadə zamanı

dərsin strukturunda motivasiya, problemin qoyulması, tədqiqatın təşkili, məlumatın mübadiləsi, məlumatın təşkili, nəticənin çıxarılması, tətbiq edilməsi nəzərə alınmalıdır. Belə təlim prosesində dərs müxtəlif formalarda-fərdi, cütlərlə, qruplarla iş şəklində effektli üsullarla aparılır. İnteraktiv təlim metodunun mühüm xüsusiyyəti dərs prosesində öyrədici, ümumiləşdirici, yaradıcı olaraq müxtəlif səpkili problemlərin təşkili, düşünməyə yönəltmə, dərketmə, tələbələrdə aldıqları biliklər əsasında təhlil etmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və formalaşdırmaqdır. İnteraktiv təlim metodunun istifadə edilməsi tələbəni dərsin fəal iştirakçısı etməyə, idrak fəallığını yaratmağa və inkişaf etdirməyə imkan verir. Bu fəaliyyət zamanı tələbələr daha çox psixoloji gərginlikdən azad, canlı ünsiyyət prosesində isə interaktiv fəaliyyətdə olurlar. Bu zaman yeni metod və texnologiyalar vasitəsi ilə dilöyrənənlərin yalnız şifahi nitqi deyil, həmçinin onlarda məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkür də inkişaf etdirilir. Xarici dillərin müasir metodlar vasitəsi ilə öyrədilməsi istedadlı tələbələrin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Belə dərslərdə yalnız istedadlı dilöyrənənlər deyil, həm də zəiflər fəal iştirakçıya çevrilir. Təlim prosesinin inkişaf etdirilməsi üçün dilöyrənənlərin maraq və meyilləri nəzərə alınmalıdır. Yalnız bu yolla onlarda xarici dilə qarşı maraq oyatmaq olar. Təlim prosesində onlarda motivasiya yaratmaq, dil öyrənmək həvəsi yaratmaq mühüm şərt kimi meydana çıxır. Bu isə fəal təlim metodlarından dərsdə daha çox istifadə olunmasını tələb edir. İşlərin təşkili zamanı birgə fəaliyyətə ciddi hazırlıq işi aparılır ki, bu da təbii ki, dilöyrənənlərdən daha mürəkkəb və kompleks bacarıqları özündə birləşdirən intellektual fəaliyyət tələb edir. Burada kooperativ tədris üsulundan istifadə bu və ya digər qrupa daxil olan təhsilalanlara tədris materialını özünün anladığı səviyyədə mənimsəməyə imkan verir. Bu da dilöyrənənlərin müstəqil rola malik olmaqla iş çərçivəsində sonrakı bərabər və aktiv fəaliyyətini təmin edir. Ayrı-ayrı fərdlərin uğurundan isə ümumilikdə bu və ya digər işin uğuru çox asılıdır. Hesab edirik ki, bu fəal şüurlu fəaliyyətə, biliklərin daha möhkəm mənimsənilməsinə, eləcə də, yeni informasiya axtarışına olduqca böyük stimul verməklə çox mühüm amul kimi çıxış edir.

Onu da yadda saxlamaq lazımdır ki, müəyyən dil materiallarının səmərəli şəkildə aktivləşdirməsinə səbəb ola bilən zəruri şərtlərdən biri mənimsənilməli olan linqvistik materialların və nitq modellərinin dilöyrənənlərin kommunikativ baxımdan tələbatlarına uyğun olmasıdır. Xarici dildə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi yalnız kommunikativ situasiyaların olması zamanı mümkündür. Tədris olunan linqvistik materialların hər hansı konkret situasiya ilə əlaqəli şəkildə istifadə etmək bacarığının formalaşmasına dair tələblər şifahi nitqin tədrisində situativ-modelləşdirmə istiqamətləndirilməsi prinsipi ilə tam şəkildə üst-üstə düşür [3, s.57].

Qeyd olunduğu kimi, situativ nitqlə bərabər kontekst-situativ və kontekst üzərində qurulan nitq növü mövcuddur. Adı çəkilən nitq növü kontekst situasiyalarını geniş şəkildə istifadə etməklə meydana gəlir və hər hansı mətndə yaxud nitqdə dilin şərait, münasibətlər və real gerçəkliyin əlaqəli şəkildə dil vasitəsilə əks etdirilməsi kimi başa düşülür. Tədris edilən xarici dildə şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi prosesində dil daşıyıcılarının yaşadığı ölkələrdə rast gəldikləri situasiyalara

maksimum mümkün dərəcədə uyğun olan situasiyaların təqdim edilməsi yüksək dərəcədə məqsədəuyğundur. Bu da dilöyrənənlərin gələcəkdə dilin təbii ünsiyyət vasitəsi oldugu şəraitdə sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərmək imkanlarını inkişaf etdirir. Sinif şəraitində bu yanaşmanın həyata keçirilməsi məqsədilə bədii ədəbiyyatda olan problemli situasiyalardan istifadə etmək tövsiyə edilə bilər. Hər hansı mətnin tərkibində olan semantik informasiya şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi üçün stimul ola bilər. Eyni zamanda mətndə olan linqvistik xarakterli informasiya kommunikasiyanın adekvat linqvistik vasitələrdə və nitq modellərindən istifadə etməklə həyata keçirilməsinə xidmət edir.Dil daşıyıcılarının yaşadıqları mühitdə rast gəldikləri və onların nitq davranışlarının nümunələri kimi qəbul edilə bilən kommunikativ situasiyalar əsasında təsvir edilən kontekstual situasiya auditoriya şəraitində analoji nitq situasiyalarının yaradılması üçün bir model hesab edilə bilər. Həmin situasiyaların yaradılması mənimsənilməli olan dil materialları və nitq modellərinin kommunikasiya prosesində istifadə edilməsi məqsədini ortaya qoyur. Oxu zamanı əldə edilmiş informasiya müzakirə obyektinə dair müəyyən fikirlərin və yanaşmaların yaradılmasına səbəb olaraq, dilöyrənənlərdə şifahi nitq vərdişlərinin səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsini təmin edir. Fikrimizcə, orta və ali məktəblərdə təhsil alan dilöyrənənlərin şifahi nitq fəaliyyətinin stimullaşdırılması yolları müəyyən edilərkən, üstünlük real kommunikasiya situasiyalarının modelləri tələbinə cavab verən kontekstual situasiyaya verilməlidir. İstiqamətlərin qarşılıqlı təsiri xarici dil üzrə həyata keçirilən işlər zamanı şəxsiyyətin müvafiq inkişafını təmin edir. Yerinə yetirilən işlər zamanı onun infrastrukturu məqsədləri ilə səsləşməlidir. Bu zaman təlimin forma və məzmununa (funksiyalarına) müvafiq olaraq, məqsədlərinin miqyası da konseptual ölçülərlə genişlənə bilər.Tədrisin ümumtəhsil, təcrübi, inkişafetdirici və tərbiyəvi məqsədləri bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olduqda, bir-birini məntiqi surətdə tamamladıqda dərs prosesi daha da mükəmməl olmağa doğru dəyişə bilir. Belə işlər xarici dillərin tədrisinin uğurla həyata keçirilməsində kifayət qədər mühüm rola malikdir. Bu həm dil bacarıqları, həm də özünü və başqalarını qiymətləndirmə baxımından olduqca əhəmiyyətlidir[3, s. 400].

Beləliklə, kontekstual situasiya orta və ali məktəbdə təhsilalanların verbal fəallığını stimullaşdıran bir vasitə hesab edilə bilər. Kontekstual situasiya həm də hər hansı xarici dilin öyrədilməsində əsas məqsəd olan tədris edilən dildə şifahi nitqə yiyələnmək üçün səmərəli şəraitin yaradılmasını təmin edən vasitələrdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993,47, 2, pp. 136-143
2. Bailey K.M. and D. Nunan (Eds.) Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 451p.
3. Jack C. Richards. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, 2006, 471 p.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 10-15

Ibrahimova Aysel

The methodology of using linguistic materials in developing lexical skills in English language teaching

Summary

The article deals with the opportunities of using linguistic materials in developing lexical skills in English. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. In communicative output, the students' main goal is to complete a task, such as obtaining information, developing a travel plan, or creating a video. The learner can hardly understand anything at all, unless the speaker is talking about things the learner is observing, or unless the language being learned is closely related to some other language the learner knows. Through comprehension activities the student can internalize some vocabulary and some grammatical structures, which will help the learner to understand more, when he or she knows enough to actually converse in a simple way. Comprehension is shared meaning between parties in a communication transaction. This is the first step in the listening process. The second challenge is being able to discern breaks. Retaining is the second step in the listening process.

Memory is essential to the listening process because the information retained when a person is involved in the listening process is how meaning from words is created. Because everyone has different memories, the speaker and the listener may attach different meanings to the same statement. Listening is an interaction between speaker and listener. It adds action to a normally passive process. If one finds that the other party understands, an atmosphere of cooperation can be created. Communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process.

Key words: language, lexic, method, technology, speech

Ибрагимова А.

Методология использования лингвистических материалов на формировании лексических навыков в препадавание английского языка

Резюме

В данной статье рассматриваются использования лингвистических материалов на формировании лексических навыков на английском языке. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с

коллегами и партнерами.Одной из основных целей изучения языка является овладение умением эффективно общаться на изучаемом языке. Как известно, при обучении иноязычно-речевой коммуникации, основные трудности составляют различия в системах контактирующих языков. Проблема обучения комбинированию элементов лексики изучаемого языка в процессе речевой коммуникации органически входит в более общую проблему обучения иноязычно-речевой коммуникации, так как комбинаторика, наряду со знаниями и совокупностью навыков, рассматривается в качестве одного из компонентов речевого умения. Чтение литературы на изучаемом языке способствует развитию устной речи, обогащает словарный запас, знакомит с культурой и литературой страны изучаемого языка, развивает аналитическое мышление. Поэтому уроки домашнего чтения необходимы в учебном процессе. Эти уроки очень ценны: во первых, учащийся соприкасается современным живым языком, а не условно –учебным; во-вторых, есть возможность высказать свое мнение и дать оценку и свои мысли произведению, персонажам. Но чтобы чтение было интересным и в тоже время развивающим речевые навыки, необходимо проводить работу над текстом, как перед чтением отрывка, так и после, чтобы помочь учащимся понять текст и активизировать новые языковые явления.

Ключевые слова: язык, лексика, метод, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 16-21
https://doi.org/10.62837/2024.4.16

ŞAHRUN SƏMƏDZADƏ
ADU
Rəşid Behbudov 134
e-mail: shahrunsamadzadeh@gmail.com

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ SOSİAL ŞƏBƏKƏLƏRDƏN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

XÜLASƏ

Müasir universitet tələbəsi ünsiyyətə hazır olmalı və müxtəlif insanlarla ünsiyyət qurmaq, komanda tərkibində işləyə bilmək, ətrafdakılara motivasiya verə bilmək kimi sosial bacarıqlara yiyələnməlidir. Qloballaşma prosesinin labüdlüyünü və bu prosesə inteqrasiyanın qaçılmaz olduğunu nəzərə alaraq, elm və təhsil sahələrinin qloballaşma prosesinə adaptasiyası dildə onun təmin olunmasını şərtləndirən amillər sırasına daxil olmuşdur. İlk öncə ona görə ki, məhz bu sahələrdə təkcə yeni bilik və texnologiyalar deyil, həm də insanın fikirlərinin ifadəsinin bu və ya digər formalarının yeni mexanizm və üsulları da gündəmdə olur. Dillər, onlara məxsus söz və ifadələr daim biri- birinə inteqrasiya edir. Sosial, məişət və s. xarakterli problemlər olmasına baxmayaraq bəşəriyyət, dünya inkişafdadır. Dillər bir-birindən təkcə bu və ya digər qrammatik mənaları ifadə edib-etməməsinə görə deyil, həm də daha çox necə səslənmələri ilə fərqlənirlər. Hər bir sözün yaranması müəyyən ehtiyacdan doğur. Ünsiyyətin müəyyən şəraitə bağlı ehtiyacından yaranan söz sonra bütün dil daşıyıcıları üçün zərurətə çevrilir. Dilöyrənənlərin maraqlarının inkişafına məzmun, metod və digər vasitələr həlledici təsir göstərir.Təbii ki, işin məzmun və metodlarının seçilməsinin əsasında hamıya məlum olan didaktik prinsiplər durur. Bunlar tədris prosesinin hər anında təlim strategiyası və taktikasını müəyyən etməyə təkan verən başlanğıc müddəalardır. Müxtəlif fəaliyyət növləri ingilis dilinin istifadə olunması üçün olduqca vacib və sərfəli yollar hesab edilir. Bu zaman mövzu marağa uyğun olaraq, sərbəst şəkildə seçilə bilər. Belə ki, dilöyrənənlər istədikləri mövzuda debatlar təşkil edə bilərlər. İstədikləri aktyorları "əvəz edərək" konkret bir film səhnəsini canlandıra bilərlər. Bu növ çalışmaları yerinə yetirərkən onlar lazım olacaq leksik vahidlər və qrammatik strukturları müəllimin göstərişi ilə öz nitqlərində məşq etmiş olurlar. Bu işlər zamanı dilöyrənənlər müəyyən layihələr ətrafında birləşə bilərlər. Belə ki, layihə metoduna əsaslanan bu fəaliyyət zamanı bəzi prinsiplər əsas götürülə bilər.

Açar sözlər: dil, şifahi nitq, kontekst, sosial şəbəkə, ünsiyyət

Göründüyü kimi, dilöyrənənlərin tam müstəqilliyi və fəallığı şəraitində tədris materialının şüurlu və tam mənimsənilməsinə, onların psixoloji inkişafına yardım edən dərs-interaktiv dərs kimi başa düşülür. Belə dərslərdə qazanılmış biliklər təhsilalanların yaddaşında uzun müddət qalır və onlar təbii olaraq, ünsiyyət

prosesində fəal iştirak edirlər. Xarici dillərin tədrisində həyata keçirilən metodiki işlər ilk növbədə tədrisin tələblərinə cavab verməlidir. Bu o deməkdir ki, o məhdud formalı təcrübi məqsədlərə deyil, tədrislə bağlı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə cavab verməlidir. Bu işlər formasından asılı olmayaraq, təhsilalanların şəxsiyyətinin formalaşmasına yönəldilməlidir.

Bundan əlavə, işlər dilöyrənənlərin xarici dilə olan marağının davamlılığına və inkişafına, təcrübi bacarıqlarının inkişafına, mədəni dünyagörüşünün formalaşmasına, onların diqqətlərinin və yaddaşlarının güclənməsinə öz töhfəsini verməli və onları daha da faydalı fəaliyyətlərə həvəsləndirməli, məsuliyyətlilik, kollektivçilik, müstəqil davranış və təşkilatçılığı inkişaf etdirməlidir. Tələbəyönümlü tədrisdə dilöyrənənlərin "təşəbbüslü" nitqi prioritet hesab olunur[1, s.56]. Problemin dilöyrənənlər tərəfindən dərk edilməsi, onların təqdim olunan materiallara münasibəti təfəkkür prosesini stimullaşdırır. Təlimin interaktiv xarakteri daha qabarıq formada təzahür edir. Bu da öz növbəsində, bütün dilöyrənənlərin təlim prosesində öz bacarıqlarını həyata keçirməsi, özlərinə inamın artması, özlərini şəxsiyyət kimi dərk etməsi, problemin həlli üçün vacib olan fərdin və qrupun qarşılıqlı surətdə bir-birini tamamlaması prinsipini mənimsəməsi hesabına hər birinin müstəqil inkişafını təmin edir. Tələbəyönümlü tədris prosesinin əlverişli təşkilində diskussiyaların yeri və rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnteraktiv təlimin imkanlarından istifadə edərək, tələbələr bu prosesdə müzakirə olunan bu və ya digər məsələlər barədə öz fikirlərini söyləməklə, şəxsi baxışlarını əsaslandırmağı, fakt və hadisələri təhlil etməyi-tədqiqat aparmağı öyrənirlər. Bu zaman dinləyib-anlama, başqasının nitqini dinləmək, növbə ilə danışmaq və diskussiya mədəniyyəti kimi vərdişlər inkişaf etməyə başlayır. Biz dilöyrənənlərə müxtəlif məqsədli situasiyalar (real-life) və ya ciddi müzakirəyə ehtiyacı olan məsələləri təklif edə bilərik. Növbəti məsələlərdə dilöyrənənlər öz maraq və tələbatlarına əsasən qrup və ya komanda şəklində özlərinin təqdim etdiyi situasiyaları müzakirə edirlər. Burada qeyd etmək lazımdır ki, "fasilitator" vəzifəsini yerinə yetirən müəllim hər bir təhsilalana şəxsiyyət kimi yanaşmalı, onlarla səmimi münasibət yaratmalıdır. Müasir təlimin müəllimdən tələbi odur ki, onun təqdim etdiyi təlim metodları və vasitələri dövrün tələbləri ilə uyğunlaşsın. Demokratik yanaşma zamanı dilöyrənənlər öz fikirlərini sərbəst bildirir, oxuduqlarını və ya eşitdiklərini bölüşməyə həvəsli olurlar, söhbətlərə tez qoşulurlar, qrup dairəsində aparılan müzakirələrdə daha fəal olmağa çalışırlar. Bu zaman psixoloji faktorlar mütləq nəzərə alınmalıdır.

Onu da qeyd edək ki, KİV sənayesinə televiziya, radio, kitab, qəzet, jurnal, səsyazmalar, kino, internet daxildir. Televiziya ilk növbədə informasiya mənbəyidir. TV dili məhz qaydaya salınmış, ədəbi dil normalarını özündə ehtiva edən şifahi dildir. Bu mənada dinləyicilərin böyük həssaslıqla yanaşdıqları diktor və aparıcılardan səsləri, sözləri məharətlə, xüsusi vurğu və intonasiya ilə istifadə etmək tələb olunur. Dilin vəzifəsi ancaq informasiya vermək və ünsiyyət vasitəsi olmaqla bitmir. O, etik mədəniyyətin, milli şüur və təfəkkürün vahid göstəricisi kimi xarakterizə olunur. Dil bir sistem kimi öz ictimai funksiyasını nitqlə həyata keçirir. Kütləvi informasiya vasitələrində nitq yeni mükəmməl keyfiyyət qazanır. Burada

nitq bir-birindən fərqlənən müxtəlif üslublarda - danışıq, publisistik, ədəbi-bədii üslubda özünü göstərir. Televiziyada musiqi, əyləncə, şou verilişlərində isə məişət üslubu üstünlük təşkil edir. Bu əsasən müsahibələr, iştirakçıların bir-biri ilə dialoqu formasında əks olunur. TV dilində bütün informasiyalar ədəbi dilin fonetik, leksik, qrammatik səviyyələrini əhatə edir. Bu zaman dil normalarına riayət etmək vacib şərtlərdəndir. Mətnin leksik quruluşunun formalaşmasında, onun məna tamlığının və əlaqəliliyinin təminatında leksik vahidlərin semantik əlaqələri əhəmiyyətli rol oynayır. Kontekst sözlərin əsas semantik əlamətlərinin reallaşmasına imkan verir[1, s.84]. Leksik normada dilin ən çevik vahidi sözdür. Kütləvi informasiya vasitələrində təkrarlar da böyük rol oynayır. Qrammatik normaya gəlincə isə o dilin qrammatik quruluşunu nitq prosesində nizamlayır. Sosial şəbəkələrdən əldə edilmiş materialların dərslərə tətbiqi planlaşdırılarkən şərait, təhsilalanların maraq və arzusu, eləcə də əməyi nəzərə alınır. Dilöyrənənlər bu və ya digər iş növünə maraq və qabiliyyətlərinə görə cəlb olunurlar.

Qeyd edək ki, bu şifahi nitqin inkişafını tam təmin etmək iqtidarında deyil. Bunun üçün sosial media vasitəsilə dostlar tapmaq, xarici dildə yazışmaq, səsli ismarıclar göndərmək və s. məqsədəuyğundur. Sosial şəbəkələr üzərindən müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsi də maraqlıdır. Layihə metodunun əsasını şagird və tələbələrin dərketmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, bilik və bacarıqların müstəqil şəkildə əlaqələndirilməsi, informasiya məkanına inteqrasiya bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, əldə olunmuş məlumatların müstəqil şəkildə təhlil edilməsi, müstəqil şəkildə fərziyyə irəli sürə bilmək, qərarlar qəbul edə bilmək (mövcud problemlərin həlli istiqamətlərinin və metodlarının müəyyənləşdirilməsi) qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi, tənqidi təfəkkürün, yaradıcı, eləcə də tədqiqat fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi kimi faktorlar təşkil edir. Yerinə yetirilmiş layihələrin nəticələri nəzərə çarpan və aydın olmalıdır. Qiymətləndirmə müəllimlər, həmyaşıdlar tərəfindən, eləcə də,özünüqiymətləndirmə yolu ilə həyata keçirilə bilər. Müəllimlər dilöyrənənlər tərəflndən işlərin həyata keçirildiyi müddətdə istifadə edilən bilik və bacarıqların səviyyəsini, keyfiyyətini müşahidə etmək imkanı əldə edə bilərlər. Təhsilalanlar isə özlərinin və həmyaşıdlannın işlərini nəzərdən keçirə, komandanın necə işləməsi və əldə etdiyi nailiyyətlər barədə fikir mübadiləsi apara bilərlər.

Bundan əlavə, ingilis dilində olan kanallara abunə olmaq da faydalı hesab edilir. Burada da müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Belə ki, səsləndirilən materialların dialekt və şivələrdə səsləndirilməsi çətinliklər yaradır. Zaman keçdikcə, onları tədricən anlamaq mümkün olur. Sosial şəbəkələrdə paylaşım edən dostlar şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində yardımçı ola bilər. Bu paylaşımlara xəbər, jurnal məqalələri, videolar, danışıqlar, bloq yazıları, mahnılar və s. aid ola bilər. İngilis dilində şifahi nitq vərdişlərini KİV ilə inkişaf etdirmək istərkən bloqlar, vebinarlar, veb səhifələr, forumlar yardımçı ola bilər. Klassik ədəbiyyat, kitablar, qəzet, internet saytları, e-maillər, ictimai mediadakı xəbər axışı şifahi nitqi inkişaf etdirən intensiv fəaliyyətlərə aid edilir. Multimedia vasitələri, həftəlik radio proqramları, ödənişsiz açıq "online" kurslar da faydalı hesab olunur. "Online" ingilis dili mərkəzləri layihəsi sosial şəbəkələr vasitəsilə öyrənmədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Pulsuz video epizodlar, video dərslər söz bazası yaratmaq üçün asan və sürətli yoldur.

Getdikcə daha çox Facebook, Twitter, Mixi və s. kimi sosial şəbəkə saytlarının artan məhşurluğu sayəsində xarici dili öyrənmək üçün belə şəbəkələrin istifadəsinin faydalarını təsdiq edən xeyli tədqiqatlar vardır.

Müasir metodiki ədəbiyyatlarda sosial şəbəkə saytlarından istifadənin yüksək motivasiya yaratdığı israrla qeyd edilir.

Bundan əlavə, qeyd edilir ki, "Facebook" istifadəçilərinin şəkillərini, videolarını və dostları ilə paylaşdıqlarını müzakirə etmək üçün sosial şəbəkə saytları nəinki yararlı və rahatdır, hətta tədris prosesində gərginlik və demotivasiyanın aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Tədqiqatçılar "Facebook"dan istifadənin ingilis dilində danışmaq üçün daha çox imkanlar təklif etdiyini nəzərə alaraq dilöyrənənlərin rəqəmsal savadlılığını inkişaf etdirmək və xarici dilə yiyələnmək sahəsində "Facebook"un təsirli bir vasitə olduğunu qeyd etmişdir [1, s.80].

Kütləvi informasiya vasitələri dinləyib-anlama vərdişlərinin formalaşdırılması üçün stimul xarakteri daşıyır. Buraya televiziya, radio və s. aid edilir. Televiziya səlis nitqin inkişafı, orfofonik normaların qorunması baxımından xüsusilə faydalıdr. Bu qurğu səs və görüntünün insanların evində mövcudluğunu reallaşdırır. Bu zaman müxtəlif dillərdə olan məlumatları ingilis dilində evlərə daşımaq mümkün olur. Radio yığcamlılığı ilə diqqət çəkir. Belə ki, onu hər yerə rahat şəkildə daşımaq mümkündür. Burada musiqi, xəbərlər, radio-tamaşalar, radio- tədris kimi yayınlar şifahi nitqin inkişafında əlverişli sayılır. Ən ucuz kütləvi informasiya vasitələri jurnallar hesab olunur. Burada əsasən gündəlik baş verən və tez-tez dəyişən hadisələr işıqlandırılır. Jurnallar uzunmüddətli istifadəyə yararlı olduğu üçün tədris üçün də əlçatan olur. Sənədli film müxtəlif yaş qruplarına uyğun geniş mövzu seçiminə imkan verir. Şagird və tələbələr ailə həyatı, qonşular, sevimli heyvanlar, məktəb həyatı və dostlar barədə real həyat hadisələrini auditoriyaya çatdırmaq və videolaşdırmaq işini planlaşdıra bilərlər [2, s.101].

Ümumilikdə, xarici dillərin tədrisində metodiki işləri məzmun baxımından müxtəlif istiqamətli məqsəd, metodologiya, təlim və fəaliyyət formalarından ibarət bir sistem olaraq xarakterizə etməyi məqsədəuyğun hesab edirlər. Dram fəliyyəti, texnoloji nailiyyət və kommunikativ öyrənməni özündə ehtiva edən videotapşırıqlar da dilöyrənənlərin dərsə olan həvəs və marağının artmasına səbəb olur. Bu zaman onlar həmyaşıdları ilə fəal əməkdaşlıq edir, bir-birlərini dəstəkləyirlər. Bu isə onların psixoloji inkişafında müsbət məcraya doğru mühüm əhəmiyyət kəsb edir[3, s.56].

ƏDƏBİYYAT

1. Brown H.D. Principles of language learning and teaching. Longman Publication, 2000, 352 p.
2. Cook G.Y. Applied Linguistics. Oxford: Oxford University Press, 2003, 134 p.
3. Fox K. Watching the English. The Hidden Rules of English Behaviour. London: Hodder.2005, pp. 56-57

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 16-21

Samadzadeh Shahrun

The advantage of using mass media in English language teaching at high schools

SUMMARY

The article deals with the problem of working out effective ways of speaking skills.Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The article is devoted to the mass media in modern methodology. Great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the role mass media. The author emphasizes its role in methodology. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. Phonological awareness is essential for learning to read and write. It was measured by, for instance, the following items of the initial test: finding rhyme words, in the general section of the test, and building words out of sounds and segmenting words into syllables, in the auditory section of the test. The success in tasks that require phonemic awareness is considered the most important prerequisite for learning to read. In the auditory section of the initial test for instance, the identification of the first or last phoneme in a word, and the phoneme synthesis task. Learners are often too embarrassed to say anything when they do not understand another speaker or when they realize that a conversation partner has not understood them. Instructors can help students overcome this by assuring them that misunderstanding and the need for clarification can occur in any type of interaction. Instructors can also give students strategies and phrases to use for clarification and comprehension check. By encouraging students to use clarification phrases in class when misunderstanding occurs and by responding positively when they do, instructors can create an authentic practice environment within the classroom itself. As they develop control of various clarification strategies, students will gain confidence in their ability to manage the various communication situations that they may encounter outside the classroom. So, using mass media gives us opportunity to develop students oral speech and at this time they will communicate successfuly.

Key words: language, oral speech, context, mass media, communication

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 16-21

Самедзаде Ш.

Польза использования социальные цети в препадавании английского языка на высших вузах

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются вопросы обучения устной речи на английском языке. Процесс обучения английскому языку в целом и процесс обучения устной речи должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Статья посвящена k СМИ на современном методике. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль СМИ. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Одной из основных целей изучения языка является овладение умением эффективно общаться на изучаемом языке. Как известно, при обучении иноязычно-речевой коммуникации, основные трудности составляют различия в системах контактирующих языков. В свою очередь, потребности относительно изучения иностранных языков следует непременно стимулировать. Причём, работа в этом направлении должна носить целенаправленный, последовательный, поэтапный характер. Следующий фактор это понятие о самостоятельности (автономии) обучаемого. Исходя из общих положений философии обучения и психологии, а также основываясь на опыте преподавания языков, многие исследователи проблемы приходят к выводу о том, что лучший, способствующий более успешному овладению языком процесс - это тот, где центральной фигурой учебного процесса является сам обучаемый.

Следует отметить, что в настоящее время происходят значительные изменения в методике обучения иностранным языкам, и, в первую очередь, являющемся основным языком общения на глобальном уровне, английскому разрабатываются творческие методы преподавания, предполагающие обучение путем вовлечения обучаемых в процесс изучения языков в качестве заинтересованных, мотивированных участников данного процесса. Коммуникативное преподавание языка предполагает обучение языку в определенном контексте для обмена мыслями. Необходимым условием успешного внедрения новаторских идей является активность, в том числе коммуникативная активность участников процесса обучения языку.

Ключевые слова: язык, устная речь, контекст, социальные цети, коммуникация

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 22-27
https://doi.org/10.62837/2024.4.22

ŞƏHLA RƏHMAN QIZI ƏMİROVA
Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi,
Türkologiya kafedrası shlamirova@gmail.com,

KÜL TİGİN ABİDƏSİNİN DİLİNDƏ KƏMİYYƏT KATEQORİYASI

Xülasə

Kül tigin abidəsi 732-ci ildə qardaşı Bilgə xanın dilindən deyilmiş mətnlə Yolığ tigin tərəfindən yazıya alınmışdır. Abidə iki hissədən ibarətdir: birinci hissə 13, ikinci hissə 53 sətirdən ibarət olmaqla, Kültigin abidəsi ümumilikdə 66 sətirdən ibarətdir. Kül tigin abidəsi 1889-da Nikolay Yadrintsev tərəfindən tapılmış ve danimarkalı filoloq Vilhelm Thomsen tərəfindən 1893-cü ildə ilk dəfə oxunmuşdur.

Abidənin dilini müasir dillə müqayisə etdikdə bir çox dil faktlarının qədim variantlarını və onların inkişaf tarixini izləmək mümkündür. Eləcə də ismin kateqoriyalarından olan kəmiyyət kateqoriyasının qədim türk dilində bir çox şəkilçiləri olduğu müşahidə olunur. Müasir dildə istifadə olunan -lar, -lər şəkilçisinin 8-ci əsr abidəsi olan Kül tiginin də dilində işlənməsi şəkilçinin qədimliyindən xəbər verir. Həmçinin müasir dilçilikdə sözlərin köklərində ilişib qalmış, bir sıra müasir türk dillərində də rast gəlinən -z cəm şəkilçisi ilə də abidədə qarşılaşmaq mümkündür. -z şəkilçisindən başqa -t cəmlik bildirən şəkilçi də vardır ki, bu şəkilçinin maraqlı xüsusiyyətlərindən biri özündən əvvəl işlənmiş saitin dəyişməsini tələb edir. Son olaraq abidənin dilində rast gəlinən daha bir maraqlı cəm şəkilçisi də -q ünsürüdür. Bir neçə sözdə görülən bu şəkilçinin də çoxluq bildirdiyi abidədə müşahidə olunur.

Son olaraq onu qeyd edə bilərik ki, -lar, -lər cəm şəkilçisinin müasir dövrə qədər gəlib çıxması ümumxalq dilində işləkliyindən irəli gəlir. -z şəkilçisi də müasir Azərbaycan dilində sadəcə söz köklərində (göz, diz, omuz və s.) rast gəlinsə də, bir sıra müasir türk dillərində qarşılaşılan bir şəkilçidir.

Açar sözlər: Kül tigin abidəsi, kəmiyyət kateqoriyası, cəm şəkilçisi, müasir dilçilik

Qədim Türk xalqlarının ən dəyərli maddi mənbə nümunələrindən biri kitabələrdir. Kitabələr bütün Türk xalqlarının yayıldığı coğrafiyada tapılmaqda, araşdırılıb tədqiq edilməkdədir. Abidənin qərb üzündə şəxsən Çin imperatoru Xuan Zong tərəfindən yazılmış Çincə bir yazı ilə Göytürkcə bir sətir görülməkdədir. Şimal, Cənub ve Şərq yönlərindəki mətnlər Göytürkcədir. Abidənin şimal-şərq, cənub-şərq, cənub-qərb üzlərində də Göytürk hərfli Türkcə kiçik yazılar vardır. Abidənin şimal-şərq, cənub-şərq, cənub-qərb üzlərindəki mətinlərdə Kül Tiginin ölümünə, yuğ törəninə, anıt məzarının və yazıtının tamamlanmasına aid qeydlər ilə Göytürk hərfli üzlərin yazıçısı olan Yollug Tiginin yazıtın yazılış müddəti ilə bağlı ifadələri yer alır. Kül Tigin abidəsi Kül Tiginin qardaşı və Göytürklərin xaqanı Bilgə Xaqan tərəfindən 732 ci ildə qardaşı adına, qardaşının xidmətlərindən ötürü ona hiss etdiyi minnəti göstərmək məqsədiylə tikilmişdir. Bu kitabədə Bilgə Xaqan danışır. KT abidəsi

Baykal gölünün cənubunda yerləşən Koşo Çaydam gölü yaxınlığındadır. Mərmər üstündə Göytürk yazısı ilə "Kül tigin qoyun ilində 17-ci gündə uçdu" deyə yazılıb.Qardaşı Bilgə xaqan türk xalqının düşmənləri tərəfindən 734-cü ildə zəhərlənərək öldürüldü. Bilgə xaqanın və Kül tiginin etdikləri Orxon abidələrində yazılıb. 18 iyul 1889-da rus etnoqraf Nikolay Yadrintsev tərəfindən tapılmış ve Danimarkalı filoloq Vilhelm Thomsen tərəfindən Danimarka Krallıq Akademiyasının Kopenhagendəki 15 dekabr 1893-cü ildə ilk dəfə oxunmuşdur. Abidə iki hissədən ibarətdir: birinci hissə 13, ikinci hissə 53 sətirdən ibarət olmaqla, Kültigin abidəsi ümumilikdə 66 sətirdən ibarətdir.

Əsas nitq hissələrindən olan isimlər digər nitq hissələrinə nisbətən Kül tigin abidəsinin dilində eləcə də, Göytürk əlifbası ilə yazılmış abidələrdə geniş şəkildə işlənmişdir. Hətta deyə bilərik ki, bu abidələrdə işlənən sözlərin təqribən yarısı ismin payına düşür. Bildiyimiz kimi, ismə konkretlik və mücərrədlik, təklik və cəmlik, ümumilik və xüsusilik bildirən sözlər daxildir. Göytürk abidələrinin dilində, həmçinin KT abidədində də isimləri adbildirmə funksiyasına görə müxtəlif qruplara ayırmaq olar: insan adı bildirən isimlər, qohumluq münasibəti bildirən isimlər, insandan başqa digər canlıları bildirən isimlər, cansız əşyaları bildirən isimlər, mücərrədlik və mənəvi anlayış bildirən isimlər, vəzifə və rütbə adlarını ifadə edən isimlər, yer adlarını bildirən isimlər və s. İsmin əşya adı ifadə etməsi dedikdə həm həqiqi mənada əşya adı bildirməsi, həm də maddi və mənəvi varlıqların adlarını, xassələrini, əlamətlərini bildirməsi nəzərdə tutulur. Q. Ş. Kazımov mənəvi və mücərrəd anlayışları ifadə edən isimlər haqda yazır: "Mənəvi və mücərrəd anlayışların adlarını bildirən sözlər sifətlərə yaxındır və hətta bir qismi sifətlərdən sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yaranmışdır". [3, s. 42] İsim çox zəngin sözdüzəldicilik xüsusiyyətlərinə malikdir. Sifətin köməyilə təyinlənir, substantivləşərək təyin, zərfləşərək zərflik, köməkçi feillərin yardımı ilə də xəbər vəzifəsində işlənə bilir.

Dil qrammatika baxımından heç bir dəyişikliyə uğramamışdır. Daha aydın şəkildə desək, VII-XIII əsrlərdən bəri bir sıra kiçik dəyişikliklər olmuşdur. Səs və qrammatik quruluşlardakı dəyişikliklər daha çox müxtəlif mədəniyyətlərin təsiri nəticəsində meydana çıxmışdır. Orxon, uyğur, Qaraxanlı dövrlərini əhatə edən, XIII əsrə qədər gələn türkcənin bu ilk dövrə "əski türkcə" adı verilir. XIII əsr Azərbaycan dilinin qrammatik kateqoriyalarında qeyri-oğuz elementləri müşahidə olunur. Qədim türk dövründə də qıpçaq, cağatay, oğuz elementləri deyil, karluq (tuxsı, yağma, çigil), uyğur dil elementləri işlənməkdədir. Qrammatik kateqoriyalar dedikdə, dilçilik sahəsində həmcins qrammatik hadisələrin məcmusu nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, qrammatik kateqoriyalar cümlədə və ya ayrılıqda sözlər arasında əlaqə yaratmağa xidmət edir. Qrammatik kateqoriyalar mənsub olduğu nitq hissələrinə görə ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyalar olaraq 2 yerə bölünür. Elə qrammatik kateqoriyalar vardır ki, yalnız bir nitq hissəsinə aid olur. Elə qrammatik kateqoriyaalar da vardır ki, iki və daha artıq nitq hissəsinə aid ola bilir. İsmin qrammatik kateqoriyaları da bu qəbildəndir ki, bir neçə nitq hissəsinə xidmət edə bilir. Ancaq yenə də ən çox

isimlərdə işlənir. İsmin mənsubiyyət, hal, kəmiyyət, şəxs-xəbərlik kateqoriyaları var və demək olar ki, əsas nitq hissələrinin əksəriyyətinə artırıla bilir.

Məlum olduğu üzrə, müasir türk dillərində kəmiyyət kateqoriyası vardır. Lakin bu, hamısında eyni şəkilçidən istifafə olunduğu demək deyildir. Müasir dilçilikdədə işlənən -lar,-lər kəmiyyət şəkilçisi bir sıra müasir türk dillərində işlənməkdədir, ya olduğu kimi, ya da cüzi dəyişikliklərkə fonetik variantları. Bununla belə, abidənin dilində bu şəkilçi ilə yanaşı başqa cəm şəkilçiləri də işlənmişdir.

Kəmiyyət qavramı Kül tigin abidəsinin dilində müxtəlif şəkillərdə ifadə olunmuşdur. Buna saylarla yaranmış kəmiyyət anlayışları da daxildir: tokuz oğuz (C2), on ok (Ş19) və s. Müəyyən miqdar saylarıyla cəm anlayışı düzəldiyi kimi, qeyri-müəyyən miqdar saylarıyla da kəmiyyət anlayışı ifadə etmək mümkündür: az bodun (Ş19) "az xalq", kop yağı (Ş2) "çox düşmən" və s.

Başlıca olaraq isə müasir dövrümüzə kimi işləkliyini itirməmiş və müasir dilçilikdə istifadə edilən yeganə kəmiyyət şəkilçisi -lar, -lər abidədə işlənmişdir. KT abidəsinin 8-ci əsrə aid olması və o dövrdən indiki dövrə qədər gəlib çıxmasının əsas səbəbi ümumxalq danışıq dilidir ki, məhz buna görə həmin şəkilçi hələ də məhsuldarlığını qoruyub saxlamışdır. Şəkilçi abidədə işlənmiş olsa da, isimdən başqa nitq hissəsinə artırılmamışdır və cəmi 13 sözdə təsadüf olunur ki, o sözlərin 9-u da "bəg" sözüdür: bəglər (ŞM11) "bəylər", öglər (ŞM9) "analar", əkələr (ŞM9) "böyük bacılar", kunçuylar (ŞM9) "xanımlar" . Şəkilçinin abidədə çox işlək olmamasına səbəb olaraq isə yazıldığı dövrdə bu şəkilçinin həm çox inkişaf edib əhatəsinin genişlənməməsi, həm də bu şəkilçi ilə bərabət fərqli cəm şəkilçilərinin da işlənməsini göstərmək olar.

-t. Abidənin dilində işlənmiş cəm şəkilçilərindəm biri də -t şəkilçisidir. Bu şəkilçi mənşəyinə görə monqol mənşəli kəmiyyət şəkilçisi ilə əlaqəlidir. S.Y. Malov bu şəkilçi haqda yazır: "Cəm şəklinin n və r ilə bitən əsaslarda canlı monqol dilində indi də -t şəkilçisi ilə əmələ gəldiyini görürük". [5, s. 69] Abidədə -t şəkilçisinin işlənməsi ilə bağlı maraqlı faktlardan biri də şəkilçi sözlərə qoşulduqda özündən əvvəl işlənmiş saitin dəyişməsini tələb edir: şad-apa ~ şad-apıt (C1). Bu cəm şəkilçisinə tarkan~tarkat (C1) sözündə də rast gəlirik.

-z. Bu şəkilçi müasir dövrdə işlənməsə belə, elə sözlər var ki, həmin sözlərin tərkibində qəlibləşmiş şəkildə qalmaqdadır və o ayrıca şəkilçi olaraq qeyd olunmur. Onu da demək lazımdır ki, -z şəkilçisi şəxs-xəbərlik kateqoriyası kimi də KDQ dastanının dilində işlənməsi müşahidə olunur. Bunu "biz" şəxs əvəzliyi ilə əlaqələndirirlər. Bildiyimiz kimi, müasir dövrdə işlənən xəbərlik kateqoriyası da tarixi-inkişaf yolu keçərək indiki vəziyyətə gəlmişdir. Bir zamanlar həmin kateqoriyanın yerində şəxs əvəzlikləri işlənirdi, daha sonra əvəzliklər şəkilçiləşərək inkişaf yolu keçmişdir. Məsələn, Biz həkimik cümləsi "Biz həkimbiz" şəklində işlənmiş, sonra biz əvəzliyi şəkilçiləşərək -z formasına düşmüşdür. KDQ dilində də -z ünsürü xəbərlik şəkilçisi kimi 1-ci şəxsin cəmində işlənmişdir. Müasir türk dilində şəkilçi hələ də işlənsə də, müasir Azərbaycan dilində işlənmir. Yuxarıda da deyildiyi kimi, bəzi sözlərin tərkibində həmin şəkilçi qalmışdır, ancaq sözlərin kökündə

qəlibləşmişdir: göz, diz, omuz və s. Bu sözlərə baxdıqda da təkcə formaca deyil, məna cəhətdən də cəmlik-ikilik bildirdiyi aydındır. Bu da onu göstərir ki, vaxtilə -z ünsürü Azərbaycan dilində də cəm şəkilçisi kimi işlənmişdir.

-q. Q. Abdullayeva -q ünsürünün də qədim türk yazılı abidələrinin dilində kəmiyyət yaradan kateqoriyalardan biri olduğunu hesab edir. Fikrini əsaslandırmaq üçün də müasir türk dillərində işlənən oda sözü ilə müasir Azərbaycan dilində işlənən otaq sözünü müqayisə etmişdir. Və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, oda sözü bəzi türk dillərində "ev" mənasında işləndiyi üçün otaq sözündəki -q morfemi kəmiyyət kateqoriyasının göstəricisidir və mənasını da "evlər" kimi göstərmişdir. Mahmud Kaşğarinin 1072-1074-cü illərdə yazmış olduğu türk dilləri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən, türk dillərinin zənginliyini gözlər önünə sərən, türk dillərinin ilk ensiklopediyası sayılan "Divani lüğat-it-türk" əsərində də oda sözünün "çadır, ev" mənasını ifadə etdiyini görürük: odagka öpkelep süke sözlemedik. "evə hirslənib orduya küsdük". Bu atalar sözünə əsasən, Q. Abdullayevanın fikrinin doğruluğu nəticəsinə gəlirik. Qıpçaqcada Əbu Həyyamın "Kitabül-idrak" (1312) əsərində də bu söz "çadır" mövqeyində işlənməsinə rast gəlirik. Kül tigin abidəsində də sözlərin həm -q ünsürü ilə, həm də -q ünsürsüz işlənməsi müşahidə olunur: Bir kisi yanılsar, bodunı bisugiŋə təki kıdmaz ermis (C6). "Bir adam yanılsa, qəbiləsi, xalqı son nəfərinədək doğranmazmış". Burada kisi sözü -q ünsürü olmadan işlnmişdir və bir nəfəri bildirir. Edgü bilgə kisig, edgü alp kisig yorıtmaz ermis (C6). "Yaxşı müdrik adamları, yaxşı cəsur adamları yürütməzmiş (özünə yaxınlaşdırmazmış)". Bu nümunədə isə -q ünsürü ilə işlənmişdir. Əvvəlki nümunədə tək insan bildirdiyi halda, bu nümunədə kəmiyyət fərqi vardır.

Ümumən nəzər yetirdikdə isə onu demək olar ki, bu şəkilçilərdən sadəcə -lar,-lər şəkilçisi müasir dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Təkcə müasir Azərbaycan dilçiliyində yox, müasir türk dillərinin əksəriyyətində bu şəkilçi vardır. Əskər türk dillərində -lar, -lər şəkilçisinin fonetik variantlarına rast gəlinir.

İXTİSARLAR

KT Kül tigin abidəsi
KDQ Kitabi Dədə Qorqud

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva Q. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norma demokratizmi. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 383 s.
2. Abdullayeva Q. Qədim Türk yazılı abidələri. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 2006
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 398 s.
4. Qıpçaq M. "Dədə Qorqud Kitabı"nın dilində əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər. Bakı: "MBM" mətbəəsi, 2012
5. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfologiyası. Bakı, 2002, 475 s.

6. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. Bakı: Nurlan, 2006, 647 s.
7. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, 336 s.
8. Vəliyeva G. Qədim türk dili. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 130 s.
9. https://tr.m.wikisource.org/wiki/Orhun_Yazıtları_(Kül_Tigin)
10. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/286479
11. https://www.nisanyansozluk.com/kelime/oda#
12. https://azkurs.org/ders-vesaiti-baki-nurlan-2-0-0-6-elmi-redaktoru.html?page=29

Shahla Amirova

CATEGORY OF QUANTITY IN THE LANGUAGE OF THE KUL TIG MONUMENT

Summary

The monument of Kul Tigin was written down by Yolig Tigin in 732 with the text from the language of his brother Bilga Khan. The monument consists of two parts: the first part consists of 13 lines, the second part consists of 53 lines, Kultig's monument consists of 66 lines in total. The ash tree monument was found by Nikolay Yadrintsev in 1889 and first read by the Danish philologist Vilhelm Thomsen in 1893.

When comparing the language of the monument with the modern language, it is possible to trace the ancient variants of many linguistic facts and the history of their development. It is also observed that the category of quantity, which is one of the categories of the noun, has many suffixes in the ancient Turkish language. The use of the suffix -lar, -l, which is used in the modern language, in the language of the 8th century monument of Kül tigi also indicates the antiquity of the suffix. It is also possible to encounter the plural suffix -z, which is stuck in the roots of words in modern linguistics and is also found in a number of modern Turkish languages, in the monument. In addition to -z, there is also a plural suffix -t, one of the interesting features of which is that it requires a change of the preceding vowel. Finally, another interesting plural suffix found in the language of the monument is the element -q. This suffix, which is seen in several words, is also observed in the monument, which indicates the majority.

Finally, we can mention that the plural suffixes -lar, -ler have come to modern times because of their functionality in the common language. Although the suffix -z is found only in the roots of words (eye, knee, shoulder, etc.) in the modern Azerbaijani language, it is a suffix encountered in a number of modern Turkic languages.

Key words: monument of ash, quantity category, plural suffix, modern linguistics

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 22-27

Шахла Амирова

КАТЕГОРИЯ КОЛИЧЕСТВА В ЯЗЫКЕ ПАМЯТНИКА ЯСЕНЬ ТИГ

Резюме

Памятник Кул Тигину был записан Йолигом Тигином в 732 году с текстом на языке его брата Бильга-хана. Памятник состоит из двух частей: первая часть состоит из 13 строк, вторая часть состоит из 53 строк, всего памятник Култигу состоит из 66 строк. Памятник ясеню был найден Николаем Ядринцевым в 1889 году и впервые прочитан датским филологом Вильгельмом Томсеном в 1893 году.

Сравнивая язык памятника с современным языком, можно проследить древние варианты многих языковых фактов и историю их развития. Также замечено, что категория количества, являющаяся одной из категорий существительного, имеет в древнетурецком языке множество суффиксов. На древность суффикса указывает и использование суффикса -лар, -л, который употребляется в современном языке, в языке памятника Кюль тиги VIII века. В памятнике также можно встретить суффикс множественного числа -z, который закрепился в корнях слов в современной лингвистике, а также встречается в ряде современных турецких языков. Помимо -z, существует еще суффикс множественного числа -t, одной из интересных особенностей которого является то, что он требует изменения предшествующей гласной. Наконец, еще один интересный суффикс множественного числа, встречающийся в языке памятника, — это элемент -q. Этот суффикс, встречающийся в нескольких словах, встречается и в памятнике, обозначающем большинство.

Наконец, можно отметить, что суффиксы множественного числа -lar, -lar пришли в наше время благодаря своей функциональности в обычном языке. Хотя в современном азербайджанском языке суффикс -з встречается только в корнях слов (глаз, колено, плечо и т. д.), он является суффиксом, встречающимся в ряде современных тюркских языков.

Ключевые слова: памятник из ясеня, количественная категория, суффикс множественного числа, современное языкознание.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
RƏYÇİ: Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent QIZILGÜL ABDULLAYEVA
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 28-35
https://doi.org/10.62837/2024.4.28

LARISA VLADIMIROVNA KOLESNIKOVA
ADPU-nun
Xarici Dillər Mərkəzinin dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
larisa37288@gmail.com
S.Rəhimov 167

ДИКТЕМА КАК ЭЛЕМЕНТАРНАЯ СТРУКТУРНАЯ ЕДИНИЦА РЕЧИ

Резюме

В современной лингвистике изучение структурных единиц речи занимает центральное место, поскольку понимание организации текста является ключевым моментом для успешного освоения языка. Диктема, как одна из таких структурных единиц, является объектом повышенного внимания в процессе изучения русского языка как иностранного. В данной статье мы подробно рассмотрим понятие диктемы, ее теоретические основы, методику анализа и практическое применение на занятиях по русскому языку.

Диктема, как структурная единица речи, играет важную роль в анализе и понимании текста. В рамках изучения русского языка, понимание структуры и функций диктемы становится ключевым аспектом развития языковых навыков у учащихся. Анализ и практическое применение диктемы на занятиях по русскому языку способствует не только освоению грамматических и лексических аспектов языка, но и развитию коммуникативных навыков, критического мышления и умения анализировать информацию.

Изучение диктемы предоставляет учащимся возможность углубленного анализа текста, выявления его ключевых моментов и понимания его структуры. Это также способствует развитию умения выражать свои мысли и идеи в письменной и устной форме, что является важным аспектом коммуникации на русском языке.

Ключевые слова: диктема, структурная единица, концепция, цель, связный текст.

Изучение иностранного языка – это увлекательное и важное занятие, открывающее новые горизонты и возможности для общения, образования и карьерного роста. Существует множество методик и подходов к изучению языков, однако диктемный подход выделяется своей уникальностью и особыми принципами. В данной статье мы рассмотрим суть диктемного подхода, его основные принципы и эффективность в современном мире обучения иностранным языкам.

Диктема – это элементарная структурная единица речи, представляющая собой самостоятельную часть высказывания, обладающую смысловой законченностью. Понятие диктемы было введено в лингвистическую терминологию в рамках теории функциональной грамматики. В соответствии с

этой теорией, диктема определяется как элемент текста, обладающий своей собственной семантической целью и организацией.

Структура диктемы включает в себя несколько обязательных элементов, таких как тема, рема и финал. Тема - это часть диктемы, содержащая информацию, введенную в текст, рема - это часть, которая развивает или комментирует информацию, приведенную в теме, а финал - это заключительная часть, завершающая высказывание и переходящая к следующей диктеме или тексту.

Анализ диктемы основывается на различных теоретических подходах, включая семантический, синтаксический и прагматический аспекты. Семантический анализ направлен на выявление основных смысловых компонентов темы и ремы, синтаксический – на определение структурных и грамматических особенностей диктемы, а прагматический – на анализ целей и функций высказывания в контексте коммуникативной ситуации.

Диктемный подход, также известный как "слушать и повторять", основывается на интуитивном приобретении языка через слушание и повторение. Его основные принципы включают:

1.Слушание: слушание аутентичной речи на целевом языке является основой диктемного подхода. Это позволяет студенту погрузиться в языковую среду и освоить нативный акцент, ритм и интонацию.

2.Повторение: повторение за носителем языка помогает закрепить звучание и интонацию, а также освоить правильное произношение и структуру предложений.

3.Контекст: в контексте предложений и диалогов студент получает понимание смысла выражений и грамматических конструкций, что способствует их запоминанию и использованию в реальной речи.

4.Минимизация грамматических правил: диктемный подход отличается от традиционных методик тем, что он не акцентирует внимание на изучении грамматических правил, а предлагает обучаться языку естественным образом, подобно тому, как дети учатся своему родному языку.

5.Активное использование: студенты, изучающие язык по диктемному подходу, активно используют приобретенные знания в различных коммуникативных ситуациях, что способствует их более глубокому усвоению.

Разработка комплексного подхода к применению диктемы в изучении иностранного языка требует учета различных аспектов обучения, начиная от методики и материалов до оценки прогресса и мотивации студентов. Давайте рассмотрим каждый из этих аспектов подробнее:

Методика обучения:

1.Определение целей обучения: первым шагом является определение конкретных целей и потребностей студентов в изучении языка. Например, это может быть достижение определенного уровня разговорной компетенции, подготовка к экзаменам или улучшение профессиональных навыков.

Планирование уроков: разработка уроков, которые включают в себя слушание аудиоматериалов, повторение, работу в контексте и активное использование языка.

Создание аутентичных материалов: подбор и создание аутентичных аудиоматериалов, которые отражают реальные ситуации общения на целевом языке.

2.Использование технологий:

Онлайн-ресурсы: использование онлайн-платформ и приложений для доступа к аудио- и видеоматериалам, интерактивным урокам и обратной связи.

Видеоконференции: организация виртуальных классов с использованием видеоконференц-платформ для обсуждения материалов и практики разговорной речи.

3.Оценка прогресса:

Формативная оценка: проведение регулярных проверок и заданий, чтобы оценить прогресс студентов и выявить области, требующие дополнительной работы.

Обратная связь: предоставление студентам детальной обратной связи по их успехам и проблемам в изучении языка, чтобы они могли улучшить свои навыки.

4.Мотивация студентов:

Стимулирующие задания: предложение заданий, которые заинтересуют студентов и покажут им практическую пользу изучения языка.

Совместные проекты: организация совместных проектов и мероприятий, которые помогут студентам применить свои языковые навыки на практике.

5.Индивидуализация подхода:

Учет потребностей студентов: подбор материалов и заданий, которые соответствуют индивидуальным потребностям и интересам студентов.

Разнообразие методов обучения: использование различных методов и подходов к обучению для соответствия разнообразным стилям обучения студентов.

Комплексный подход к применению диктемы в изучении иностранного языка требует тщательного планирования, адаптации к потребностям студентов и использования разнообразных ресурсов и методов обучения. Это помогает создать эффективную и мотивирующую обучающую среду, способствующую успешному освоению языка.

Хотя диктемный подход обладает своими преимуществами, такими как быстрое развитие навыков общения и нативное произношение, он не лишен и недостатков. Например, отсутствие формального изучения грамматики может привести к неполному пониманию языковых структур, а также затруднить письменное владение языком. Тем не менее, многие сторонники диктемного подхода утверждают, что комбинирование его с другими методиками обучения может привести к оптимальным результатам в изучении иностранного языка.

В изучении русского языка диктема играет важную роль как средство анализа и понимания текста. Студенты учатся выделять тему и рему в тексте, анализировать структуру и смысловые компоненты диктемы, а также оценивать ее в контексте общей коммуникативной цели. Практическое применение диктемы на занятиях по русскому языку включает выполнение упражнений по выделению диктем в тексте, составление связных высказываний на основе диктем, а также анализ текстов на предмет их структурной организации. (3,47)

Понятие диктемы, рассматриваемое в контексте лингвистики, представляет собой ключевую структурную единицу в анализе речи и текста. В классической лингвистике, а также в теории функциональной грамматики, диктема определяется как элементарная часть высказывания, обладающая собственной семантической целью и законченностью в содержании.

Согласно функциональной грамматике, высказывание в тексте состоит из последовательности диктем, каждая из которых представляет собой компонент смысловой структуры текста. Диктемы выстраиваются в определенной логической последовательности, образуя единую структуру текста и обеспечивая его связность и целостность.

В рамках теоретических основ понятия диктемы выделяются следующие ключевые аспекты:

1.Семантическая цель: Каждая диктема несет определенный смысловой заголовок или основную идею, которая развивается или конкретизируется в тексте. Таким образом, диктема является семантически законченной единицей, обладающей определенной информационной ценностью.

2.Организационная структура: Диктема обычно состоит из двух основных частей - темы и ремы. Тема вводит информацию или устанавливает контекст, а рема развивает или комментирует эту информацию, предоставляя основную смысловую нагрузку высказывания.

3.Логическая связь: Диктемы в тексте организуются в определенной логической последовательности, которая обеспечивает связность и последовательность мысли в тексте. Каждая диктема строится на основе предыдущей и готовит почву для следующей, обеспечивая целостность текста.

Таким образом, понятие диктемы является ключевым элементом в анализе структуры речи и текста, позволяя исследователям и лингвистам понимать организацию информации в тексте и ее взаимосвязь с целями коммуникации. Структура диктемы представляет собой основные компоненты, которые формируют ее смысловую и грамматическую организацию. Она состоит из двух ключевых элементов: темы и ремы.

Тема – это часть диктемы, которая вводит информацию или устанавливает контекст для последующего развития высказывания. Тема может содержать ключевые слова, фразы или идеи, которые определяют основную тему или направление дальнейшего обсуждения. Она играет роль

вступления или введения, подготавливая слушателя или читателя к основной мысли или аргументу высказывания.(6,179)

Рема – это часть диктемы, которая содержит основную смысловую нагрузку или развивает информацию, представленную в теме. Рема развивает или комментирует тему, предоставляя дополнительные детали, аргументы, примеры или объяснения. Она может содержать основные утверждения, выводы или рассуждения, которые подтверждают или развивают исходную информацию, представленную в теме.

Особенности диктемы заключаются в ее структурной и семантической целостности. Диктема представляет собой законченную единицу высказывания, которая имеет определенную семантическую цель и грамматическую организацию. Она обладает логической связью между темой и ремой, обеспечивая целостность и последовательность мысли в тексте или высказывании. Кроме того, диктема является функциональной единицей речи, обладающей определенной коммуникативной целью и воздействием на аудиторию или читателя.(2,106)

Теоретические подходы к анализу диктемы включают в себя различные методологии и концепции, которые помогают понять ее структуру, функции и роль в контексте речевого высказывания. Рассмотрим несколько ключевых теоретических подходов:

1.Структуралистский подход: в рамках структурализма диктема рассматривается как часть более крупной системы языковых единиц, организованных по определенным правилам и закономерностям. Анализ диктемы основан на выявлении ее структурных элементов и отношений между ними, таких как тема и рема.

2.Функционально-стилистический подход: согласно этому подходу, диктема рассматривается с точки зрения ее функциональной роли в тексте и стилевых особенностей. Анализ диктемы направлен на выявление ее коммуникативной цели, тональности, эмоциональной окраски и стилистических приемов, используемых для достижения определенных эффектов.

3.Прагматический подход: подходит к анализу диктемы с точки зрения контекста ее использования и целей коммуникации. Диктема рассматривается как часть широкой коммуникативной ситуации, в которой учитываются факторы, такие как адресат, цель общения, социокультурный контекст и контекстуальные ограничения.

4.Когнитивный подход: подходит к анализу диктемы с точки зрения психологических и когнитивных процессов, лежащих в основе понимания и интерпретации текста. Анализ диктемы включает в себя исследование способов организации информации в памяти читателя или слушателя, активации семантических сетей и восприятия смысла высказывания.

Эти теоретические подходы предоставляют различные инструменты и методы для анализа диктемы и ее роли в тексте, позволяя исследователям и

лингвистам получить более глубокое понимание структуры и функций этой ключевой речевой единицы. Практическое применение диктемы в изучении русского языка играет важную роль в развитии языковых навыков у учащихся и обеспечивает глубокое понимание структуры и смысла текста. Рассмотрим несколько ключевых аспектов практического использования диктемы:

1.Анализ текстов на диктемы: учащиеся изучают структуру и семантику текстов, выделяя ключевые диктемы и анализируя их составляющие - тему и рему. Это помогает им развивать навыки текстового анализа, понимание структуры текста и основных идей, а также улучшает навыки критического мышления.

2.Составление связных высказываний: учащиеся практикуются в составлении своих собственных высказываний на основе выделенных диктем. Это способствует развитию навыков письменной и устной речи, а также помогает им выражать свои мысли и идеи более четко и логично.

3.Упражнения на выделение диктем: в рамках учебного процесса студенты выполняют упражнения по выделению диктем в текстах различной сложности. Это помогает им развивать умение распознавать и анализировать структуру текста, выделять основные идеи и определять связь между ними.

4.Интерактивные задания и игры: учащиеся могут участвовать в различных интерактивных заданиях и играх, направленных на применение диктемы в контексте реальных коммуникативных ситуаций. Это способствует развитию коммуникативных навыков, улучшению взаимопонимания и совместной работы в группе.

5.Анализ аутентичных текстов: студенты изучают аутентичные тексты на русском языке, выделяя в них диктемы и анализируя их структуру и смысловые компоненты. Это помогает им расширить словарный запас, понять особенности речи носителей языка и развить навыки чтения и аудирования.

Таким образом, практическое применение диктемы в изучении русского языка способствует развитию широкого спектра языковых навыков у студентов, а также обеспечивает более глубокое понимание структуры и смысла текста.

Диктема является важной структурной единицей речи, играющей ключевую роль в анализе и понимании текста. В контексте изучения русского языка диктема представляет собой важный инструмент для развития навыков анализа текста, а также понимания его смысла и структуры. Практическое применение диктемы на занятиях по русскому языку способствует улучшению коммуникативных навыков студентов и их более глубокому пониманию языка и культуры.

Итак, диктема играет значимую роль в процессе обучения иностранным студентам русскому языку, обеспечивая им необходимые инструменты для эффективного понимания и использования языка в различных коммуникативных ситуациях.

Литература

1. Шведова Н. Ю. Русская грамматика. Морфология. Синтаксис. Москва, 2003.
2. Бондарко А. В. Русская синтаксическая модель в описании языка и методике обучения. Москва, 1990.
3. Грамматика русского языка в таблицах и схемах: Справочное пособие / Под ред. Г. А. Золотовой, Н. В. Поповой. Москва, 2005.
4. Казакова Н. Н. Основы структурной лингвистики. Москва, 2003.
5. Кодзасов С. В. Современный русский язык: Синтаксис. Семантика. Стилистика. Москва, 2009.
6. Ломтева Н. В. Диктема как средство лингвистического анализа текста. Вестник Челябинского государственного университета. 2015. Т. 41. № 373. С. 178-182.
7. Куликова Т. В. Диктема и ее роль в структуре текста. Вестник Томского государственного педагогического университета. 2019. Т. 206. № 2. С. 98-102.
8. Лебедева М. А. Диктема в контексте лингвистической теории и практики обучения русскому языку как иностранному. Московский лингвистический журнал. 2017. Т. 11. № 3. С. 164-174.
9. Кабакчиева Е. В. Особенности использования диктемы в изучении русского языка иностранными студентами. Российская лингвистическая газета. 2020. № 4. С. 67-75.
10. Гостева Т.П. Диктема как синтаксический способ оформления пейзажных описаний. Барнаул, 2017.
11. Блох М.Я. Диктема в уровневой структуре языка. Москва, 2000.
12. Арнольд И.В. Стилистика декодирования. Москва, 2005.

Diktema nitqin elementar struktur vahidi kimi

Xülasə

Müasir dilçilikdə nitqin struktur vahidlərinin öyrənilməsi mərkəzi yer tutur, çünki mətnin təşkili anlayışı dilin uğurlu inkişafı üçün vacibdir. Diktema, bu struktur vahidlərdən biri olaraq, rus dilinin xarici dil kimi öyrənilməsi prosesində artan diqqət obyektidir. Bu yazıda diktema anlayışını, nəzəri əsaslarını, analiz metodologiyasını və rus dilində dərslərdə Praktik tətbiqini ətraflı nəzərdən keçirəcəyik.

Diktema, nitqin struktur vahidi olaraq, mətnin təhlilində və anlaşılmasında mühüm rol oynayır. Rus dilinin öyrənilməsi çərçivəsində diktemin quruluşunu və funksiyalarını başa düşmək şagirdlərdə dil bacarıqlarının inkişafının əsas aspektinə çevrilir. Rus dilində dərslərdə diktemanın təhlili və praktik tətbiqi yalnız dilin qrammatik və leksik aspektlərinin inkişafına deyil, həm də ünsiyyət bacarıqlarının, tənqidi düşüncənin və məlumatları təhlil etmək qabiliyyətinin inkişafına kömək edir.

Diktemin öyrənilməsi şagirdlərə mətni dərindən təhlil etmək, əsas məqamlarını müəyyənləşdirmək və quruluşunu anlamaq imkanı verir. Həm də fikir

və fikirlərini yazılı və şifahi şəkildə ifadə etmək qabiliyyətinin inkişafına kömək edir ki, bu da rus dilində ünsiyyətin vacib bir tərəfidir.

Açar sözlər: diktema, struktur vahid, konsepsiya, məqsəd, tutarlı mətn.

LARISA VLADIMIROVNA KOLESNIKOVA

DICTEME AS AN ELEMENTARY STRUCTURAL UNIT OF SPEECH

SUMMARY

In modern linguistics, the study of structural units of speech occupies a central place, since understanding the organization of text is the key to successful language acquisition. The dicteme, as one of such structural units, is the object of increased attention in the process of learning Russian as a foreign language. In this article, we will consider in detail the concept of a dicteme, its theoretical foundations, the methodology of analysis and practical application in Russian language classes.

The dicteme, as a structural unit of speech, plays an important role in the analysis and understanding of the text. As part of learning the Russian language, understanding the structure and functions of the dictem becomes a key aspect of developing students' language skills. The analysis and practical application of the dictem in Russian language classes contributes not only to the development of grammatical and lexical aspects of the language, but also to the development of communication skills, critical thinking and the ability to analyze information.

The study of the dictem provides students with the opportunity to analyze the text in depth, identify its key points and understand its structure. It also helps to develop the ability to express your thoughts and ideas in written and oral form, which is an important aspect of communication in Russian.

Keywords: dicteme, structural unit, concept, purpose, coherent text.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Dilarə Cavadova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur **tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 36-43
https://doi.org/10.62837/2024.4.36

CƏFƏRLI ZEYNƏB CƏFƏR QIZI
Bakı Dövlət Universiteti
Türkologiya kafedrasının magistrantı
E-mail: zeynep.ceferli@mail.ru

MUSTAFA ZƏRİRİN "YUSİF VƏ ZÜLEYXA" POEMASININ DİLİNDƏKİ SİNONİMLƏRİN ZƏNGİNLİYİ

XIV əsrin ikinci yarısında yazılmış olan Ərzurumlu Mustafa Zəririn "Yusif və Züleyxa" poeması böyük bir rəğbət görmüşdür. Bu poema bugünə qədər müxtəlif dilçilər tərəfindən diqqət mərkəzində olan məsnəvilərdən biridir. Əsərin dilının leksikası da öz fərqliliyi ilə seçilir. Mustafa Zəririn "Yusif və Züleyxa" poemasının dilinin lüğət tərkibində leksik-semantik söz qruplarının yaranmasında şair türkmənşəli sözlərlə yanaşı, alınma sözlərdən də geniş istifadə edir. Bu halda şair ana dilinin lüğət zənginliyindən, ifadələrin xalq dilində mövcud məna çalarlarından, çoxmənalılığından, eləcə də xalq dilində artıq özünə yer almış ərəb və fars dili alınmalarından istifadə etməklə zəngin leksik-semantik söz qrupları yaradır.

Ümumiyətlə, dilçilik tarix boyu inkişaf etmişdir və onun inkişaf edən sahələrdən biri də leksikologiya bölməsidir. Dilimizin lüğət tərkibi zəngin və rəngarəng olduğuna görə, müxtəlif alimlər, dilçilər dilimizin leksikasına müəyyən zənginlik gətirmiş, müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlər məna ifadə etməsinə görə üç qrupa bölünür: omonim sözlər, sinonim sözlər, antonim sözlər [3, s. 163]. Dilin zənginləşməsinin əsas mənbələrindən biri olan sinonimlər dilin bütün üslub imkanlarının təmin edilməsində rol oynayır. Müxtəlif fonetik tərkibə malik, məzmunca bir-birinə yaxın və nisbətən fərqli semantik mənalar ifadə edən, eyni morfoloji funksiya daşıyan sözlər qrupuna sinonimlər deyilir. Sinonimlər və onların müxtəlif növləri ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində də münasibətlər fərqlidir. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyasından əsaslı şəkildə bəhs edən dilçi-alimlərimizin eyni və yaxın mənalı sözlər qrupu haqqında fikirlərinin müqayisəsində bir sıra cəhətlər ortaya çıxır. Sinonimləri təşkil edən sözlər eyni bir nitq hissəsinə aid olur və bu sözlərə bütün nitq hissələrində, ən çox isə isim, sifət, feil və zərflərdə təsadüf olunur. [4, s. 74] Sinonimlər haqqında da S.Cəfərovun da bir fikir var idi: "Sinonim szlərin bəziləri ancaq ədəbi dildə işləndiyi halda, bəziləri canlı danışıq dilində daha çox işlənir." [1, s. 30]

Qeyd etməliyik ki, Mustafa Zəririn "Yusif və Züleyxa" poemasının dilində lüğət tərkibi sinonimlərlə xüsusilə zəngindir; bu semantik söz qrupunun yaranmasında alınma sözlər fəaldır. Sinonim zənginliyi məhz Azərbaycan türk dili sözləri ilə ərəb və fars alınmalarının yanaşı, qarşılıqlı məna uyuşmalarından şairin məharətlə istifadə etmə bacarığından qaynaqlanır. Beləliklə, iki böyük xəzinə birləşib əsərin poetik dilinin bədii-estetik zənginliyini və təravətini təmin edir.

"Yusif və Züleyxa" poemasının dilində işlənən sinonim sözlər leksik-semantik və leksik-üslub xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu şifahi dil nümunələri əsərin dilinin

ifadə və obrazını təmin edən elementlər sırasındadır. XIV əsrdə Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin inkişafı ilə milli dil arasındakı əlaqə "Yusif və Züleyxa" poemasının dilində rast gəlinən sinonimlərin rəngarəngliyində daha aydın şəkildə açılır. Burada sinonimlər həm ayrı-ayrı beytlərdə, həm də eyni beyt daxilində işlənir. Əsərin dilində bəzi sinonim sözlərin işlənməsinə diqqət yetirə bilərik:

1. Altun-qızıl

Başinə *altun* tac urdu ol əmir
Xoş mürəssə görənin canı ərir [6, s. 47];
Neməti–aləm gətirdilər belə
Beş yüz *qızıl* təbəq götürdü belə [6, s. 28].

Altun sözü dilimizdə işlək qədim sözlərdən biridir. Həmçinin bu sözə Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də işlənir. Orta əsrlər yazılı abidələrinin dilində zəngin olaraq görünür. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud"da: "Altun başlu ban ev vergil bu oğlana." [4, s. 18].

Altun sözünə oğuz mənbələrində rast gəlinməməsi diqqət çəkən məqamlardandır. Çağdaş türk dil qruplarına daxil olan bütün dillərin lüğət tərkibində demək olar ki, mövcuddur. *Altun* sözü uyğur, özbək, tatar, başqırd, qazax, noqay, qaraçay-balkar və s. kimi dillərin lüğətində demək olar ki, özünü göstərir. Oğuz qrupunda isə yalnız Türkiyə türkcəsində ədəbi dil vahidi olaraq altın formasında işlənməkdədir.

Bu söz "qırmızı" və "tun" sözlərinin birləşməsindən yarandığını da güman edirlər. *Qızıl* sözü hal-hazırda dilimizdə qırmızı kimi yox, qiymətli metal kimi işlənir. Poemada da bu söz qiymətli metal mənasında işlənmişdir.

"Yusif və Züleyxa" poemasında həmçinin altun və qızıl sözləri eyni misranın tərkibində də işlənir: Qızıl altundən tutub əl ilə [6, s. 75]; Yusifin bir qızıl altun sağəri var [6, s. 86].

Eyni misra daxilində sinonimlərin işlənməsi müxtəlif abidələrimizin dilində də rast gəlinir.

2. Kəndi-kəndöz-özü

Bizə çox dürlü şəfaət eylədin,
Kəndi lütfündə səxavət eylədin [6, s. 87];
Gördülər Yusifin ol görklü üzün,
Ol xəlayiqlər unutdu *kəndözün* [6, s. 32];
Məqsudi oldur, baba, həm sizləri,
Qamunızı görmək istər *özləri* [6, s. 80].

Bu söz uyğur abisələrində *kentü* şəklində də işlənir. Kəndi sözü dilimizi tərk etsə də, dialekt və şivələrimizdə "öz "mənasını ifadə edərək işlənir. Şəki, Qazax, Dərbənd rayonlarında bu sözə rast gəlirik. Dilimiz üçün arxaik söz kimi qalan bu söz türk və qaqauz dilində işləkdir.

Həmçinin "Yusif və Züleyxa"nın dilində bu əvəzliklərin paralel olaraq işləndiyini şahidi oluruq:

Qəsd qıldı pəncərədən *kəndözün*,
Kim salaydı Yusif ardına *özün* [6, s. 33].

3. Nişə-neçün-nədən-nə səbəbdən

Yusif aydır, *nişə* ötürsən ani,
Çünki tərpənməz, yoxdurur cani [6, s. 43];
Neçün tutmazsın Züleyxa sözünü,
Ya bəgənməzsin anın görklü üzünü? [6, s. 48].

Poemanın dilində sinonimlərin bir qismi də sual əvəzlikləridir. İşlənən bu əvəzliklərin nə və üçün sözlərindən yarandığını deyənlər də olmuşdur. Bəzən *neçün//nişə//nə səbəbdən* sözlərinin bir beyt daxilində işləndiyini də görə bilərik:

Yusif aydır, siz *neçün* getmədiniz?
Bizi qoyub, *nişə* tərk etmədiniz? [6, s. 57];
Yusif aydır, *nişə* geri döndünüz,
Nə səbəbdən geri bundə gəldiniz? [6, s. 87].

XV əsrin nümayəndəsi olan Fədai də öz dilində bu əvəzliklərdən istifadə etmişdir. Həmçinin müasir dilimizdə işlənməsə də, dialekt və şivələrimizdə işlənir. Bakı, Şamaxı dialektlərində nöşün, Muğan qrupu şivələrində isə nəşə, nöşün, nöhün kimi variantlarda öz varlığını qoruyub saxlamışdır.

4. Nedəyim - nə qılayım "nə edim"

Nedəyim, səbrim tükəndi, qalmadı
Nə qılayım, ol vəfadar olmadı [6, s. 40].

M.Zəririn dilində çox müşahidə etdiyimiz bu sual əvəzlikləri eyni beyt daxilində işlənmişdir.

5. İmdi-şimdi

Eşit *imdi* bu duşun təbirini,
Boğazindən asarlər yarin səni [6, s. 55];
Bən qocaldım, *şimdidən* geri həman,
Sənin olsun səltənət, ey dustan [6, s. 69].

Müasir dilimizdə indi forması işlənir Orxon-Yenisey abidələrində *indi* sözü *amtı* şəklində işlənir. Həmçinin bu sözün variantına "Dədə-Qorqud kitab"ında rast gəlinir. *Emdi* sözünü qədim variant kimi qəbul edə bilərik. "Divanü lüğat-it-türk"də də *emdi* formasında rast gəlirik: *emdi* keldim "indi gəldim".

Şimdi sözü müasir dilimizdə işlənməsə də, Türkiyə türkcəsində işlək olan sözlərdən biridir.

6.Gözəl - görklü "gözəl"

Ol qəravaşın bir oğlı var idi
Kim, gülər üzlü *gözəl* dildar idi [6, s. 9];
İlla üzü *görklü* dər niqab,
Görməsin ülkər deyi, ya afitab [6, s. 75].

Dilimizin bütün tarixi dövrlərində bu sözün işləkliyinə rast gəlmişik. Qədim yazılı abidələrimizdə gözəl sözü əvəzinə kört sözünün işlənmişdir. Məsələn: *Körtlə* tüzün tenqrim külüqüm küzünçüm "Gözəl, əsil tanrım, şöhrətlim, hafizim".

M. Kaşğarinin lüğətində isə bu dil vahidi *körk* formasında qeydə alınıb mənası "gözəllik" kimi izah edilmişdir. Dədə Qorqud Kitabı"nın dilində də müsbət məna

ifadə etmiş leksem *görklü* şəklində işlənərək "gözəl", "müqəddəs", "mübarək" anlamlarını ifadə etmişdir.

Görklü sözü Azərbaycan dilinin şivələrində həm yuxarıda qeyd etdiyimiz mənalarda, həm də "şərəfli", "şöhrətli" sözlərinin sinonimi kimi *görxˈlü//görhlü* şəklində Şəmkir, Tovuz şivələrində işlənilməsi müşahidə edirik. Şamaxı şivəsində isə *görüklü* şəklində işlənir, mənası isə "təntənəli, dəbdəbəli" sözləridir.

7. Ata-baba

Ata könli qalmiyə sana yəqin,
Kəndini padişahliqdən saqın [6, s.104];
Gördünüzmi, şol qədərcə avaz ilə
Babamızı aldadı bir söz ilə [6, s.12].

Qədim abidələrimizin dilində rast gəldiyimiz *ata* sözünün mənşəyi ilə müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. *Ata, dədə* kök tərəflə bağlı olub və daha çox "erkək" mənasına uyğun gəlib. *Dədə* və *ata* eyni kökdəndir, bütün başqa dillərə türk dillərindən keçib. Qədim mənası *kişi* (erkək) deməkdir.

Ata sözü bu gün qırxdan çox sözlə birlikdə yaşamaqdadır. Bundan əlavə, ana və ata sözlərinin hər hansı bir dildə işlənməsi bu sözlərin həmin dilin əsas sözləri olması demək deyil.

Poemada işlənən ata-baba sinonimləri həmçinin "Dədə-Qorqud kitab"ın dilində ata mənasında işlənir. Həm də qeyd edə bilərik ki, ata sözü 16 dəfə, baba sözü isə 54 dəfə istifadə olunub.

Ata sözü yerinə həmçinin poemada *pedər* sözü də işlənir.

Var idi andə məgər kim, bir hünər,
Anın için sevdi anı ol *pədər*? [6, s. 77].

Ata sözü müasir türk dillərinin bir çoxunda işlənir. Məsələn, özbək dilində *ota, àtä*, qazax dilində *ata*, tatar dilində *ati, ata*; uyğur dilində *dada, ata*, leksik vahidləri "ata" mənasında işlədilməkdədir. Bunlardan fərqli olaraq noqay dilində *ataj* sözü "baba", *kart ataj* birləşməsi isə "ulu baba" mənasını ifadə etmək üçün istifadə edilir. Türk türkcəsində isə bəzi söz birləşmələrinin tərkibində *ata* lekseminə təsadüf edilir: *atalar sözü, ata yurdu.* Müasir türk dillərindən türk, qaqauz, krım-tatar dilləri və karaim dilinin krım dialekti üçün *baba* lekseminin "ata" anlamında işlənməsi səciyyəvidir [2, s. 232].

Həmçinin, yeri gəlmişkən, qədim dillərdə işlənən bəzi sözlərin bu gün hər hansı bir dildə oxşar və ya eyni şəkildə işlədilməsi bu dillər arasında hər hansı bir dil əlaqəsinin olması demək deyil. İstənilən fərqli dildə günümüzə qədər gəlib çatmış lüğəvi vahidin fərqli bir dildə mövcud olması mümkündür. Poemanın dilində türk mənşəli sinonim sözlər sırasında feillərin də işləkliyi xüsusi yer tutur.

8. Sunmaq-vermək

Saqi gətirdi qədəh, doldurdu cam,
Sundu şahə ləl içində ləl-kam [6, s. 68];
Bir ağac *verdi* əlinə, dedi dur,
Bununlə yüz ağac Yusifə ur [6, s. 58].

Həmçinin bu sözə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da rast gəlinir. Bu feilin digər dövrlərdə işləndiyini də görürük. Məsələn, Xəqaninin, Nəsiminin, Füzulinin dilində bu feil eyni semantikada işlənir.

9. Eşit- dinlə- qulağın aç

Eşit imdi qalanının adını,
Kim, bulamın sən bu sözün dadını [6, s. 8];
İmdi *dinlə* qissei-Yusif imam,
Qamu qissədən ol yegdir benam [6, s. 10];
Mərifət əhli, *qulağın aç* bəri,
Canə uyğıl, nəfəs tərk etgil geri [6, s. 69].

İşlənən feillər müxtəlif dövrlərdə işlənir. Bu feiilər həmçinin eyni beyt daxilində və imdi zaman zərfi işlənməsini qeyd alırıq.

Can *qulağın aç, dinlə* bir zəman,
Bir əcaib, bir qəraib dastanı [6, s. 7];
Eşit imdi qissei-Yuisif sana
Aydı verəm gər *qulaq ursən* bana [6, s.9].

Qeyd edək ki, burada qulağ açmaq və qulaq urmaq sinonim frazeoloji birləşmələrdir.

10. Yalan söyləmək-qandurmaq- aldatmaq

Ta ki, babamızı məhbub eylədi [6, s. 12];
Hökm ilə bu sözü biri eşidər,
Əsli üzrə qərdaşlarin *qandurər* [6, s. 12];
Gördünüzmi, şol qədərcə avaz ilə
Babamızı *aldadı* bir söz ilə [6, s. 12].

Müasir ədəbi dilimizdə *yalan söyləmək//demək* və *aldatmaq* feilləri aktiv şəkildə işlənir. *Qandurmaq* leksemi isə q>k əvəzlənməsi ilə *kandırmak* fonetik variantında Türkiyə türkcəsində ədəbi dil faktı kimi işlənir. Ümumiyyətlə, alınma sözlərin türk mənşəli köməkçi feillərlə birgə işlənməsi bizə məlumdur.

11. Getmək-yürümək- yügrüşmək

Qaldı Yusif, *getdi* həm qərdaşləri
Eşit imdi netdi qərdaşləri [6, s. 16];
Biz ol vəqt qatinə *yürüdük*
Qoyunumuz dağılmasın, der idik [6, s. 17];
Yügrüşürlər başaçıq, aşüftəvar
Yusif, ardıncə Züleyxadır qovar [6, s. 44].

Yürümək sözü demək olar kı, müxtəlif dövrlərdə getmək feilinin sinonimi kimi işlənib. Lakin müasir dövrümüzdə getmək feilinə daha çox üstünlük verilir.

12. Ezaz etmək- izzət etmək

Məclisi-şahənədim saz eylədi,
Yusifə şah döndü *ezaz eylədi* [6, s. 68];
Səltənət Yusifə oldu pəs dəxi,
Şahə Yusif *izzət edər*, ey əxi [6, s. 69].

Feilin birinci tərəfi ərəb mənşəlidir. Müasir dilimizdə hal-hazırda işlənmir. Lakin *hörmət-izzət* ifadəsinin tərkibində bu sözə rast gəlirik.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz nümunələrlə yanaşı poemanın dilində müxtəlif, zəngin həm ərəb-fars mənşəli, həm də türk mənşəli sinonim cərgələrinə rast gəlinir.

Ümumiyyətlə, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, dilimizin lüğət tərkibi zəngindir. Poemada da işlənən leksik-semantik söz qrupları öz zənginliyi ilə yanaşı, müxətlif dövrlərdə, müxtəlif şəkillərdə dilimizdə mövcud olublar və müəyyən şəkildə öz işləkliyini qoruyublar. Bunun əsas nümunəsi də qədim türk yazılı abidələri, yəni Orxon-Yenisey abidələri, həmçinin orta əsrlər yazılı abidələri, ədəbi dilimizin dialekt və şivələridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 səh.
2. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası (Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı). Təkmilləşdirilmiş ikinci nəşr. Bakı: "Elm və Təhsil"i nəşriyyatı, 2016, 347 səh.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008, 441 səh.
4. İ.Qəribli. Azərbaycan dili. Bakı: "Qələm" MMS, 2009, 408 səh.
5. Kitabi-Dədə Qorqud" dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, 204 səh.
6. Zərir M."Yusif və Züleyxa". Çapa hazırlayan: Xəlilov Şaməddin. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 128 səh.

Cəfərli Zeynəb

Mustafa Zəririn "Yusif və Züleyxa" poemasının dilindəki sinonimlərin zənginliyi

Xülasə

Dilçilik tarix boyu inkişaf etmişdir. Və onun inkişaf edən sahələrdən biri də leksikologiya bölməsidir. Bildiyimiz kimi, dilimizin lüğət tərkibi zəngin və rəngarəngdir. Müxtəlif alimlər, dilçilər dilimizin leksikasına zənginlik gətirmişdir. Biz leksik vahidlərin forma və məzmunu nəzərə alaraq onu leksik-semantik söz qruplarına bölə bilərik. Sinonimlər isə bura daxil olan bölmələrdən biridir. Sinonimlik geniş anlayışdır. Buraya bir-birini müxtəlif üsullarla əvəz edən və ya edə bilən sözlər qrupu daxil edilir. Orta əsrlər yazılı ədəbiyyatımızın dilində sinonimlər öz fərqliliyi ilə daim seçilib. Ədəbiyyatımızda çox sevilən və buna görə bir çox mənzum və mənsur əsərə ilham olmuş poemalardan biri "Yusif və Züleyxa" poemasıdır . XIV əsrdə ədəbi-bədii dil nümunələrimizdə, Şərq ədəbiyyatında məşhur olan Mustafa Zəririn "Yusif və Züleyxa" poemasının dilində sinonimlər öz zənginliyi və fərqliliyi ilə seçilir. Poemanın dilində işlənən sinonimləri adlar və feillər olaraq iki yerə ayıra da bilərik. Sinonimlərin çox bir hissəsi həm eyni misra daxilində, həm ayrı misralarda, həmçinin müxtəlif yazılı abidələrimizin dilində işlənir. Burada işlənən sinonim cütlüklərinin bir qismi "Dədə-Qorqud kitab"ında, Fədainin dilində, həmçnin müasir türk dillərinin ədəbi dilində zənginliklə rast gəlinir. Bununla yanaşı öz ədəbi

dilimizdə rast gəlinməsə də, dialekt və şivələrimizdə bu sinonimləri görmək mümkündür.

Açar sözlər: Mustafa Zərir, "Yusif və Züleyxa", leksika, sinonim, dil.

Jafarli Zeynab

The wealth of synonyms in the language of Mustafa Zarir's poem "Yusif and Zuleikha"

Summary

Linguistics has evolved throughout history. And one of its developing areas is the lexicology department. As we know, the vocabulary of our language is rich and varied. Various scientists and linguists have enriched the lexicon of our language. We can divide it into lexical-semantic word groups, taking into account the form and content of lexical units. Synonyms are one of the sections included here. Synonymy is a broad concept. It includes a group of words that can or do replace each other in different ways. In the language of our medieval written literature, synonyms have always been distinguished by their differences. One of the poems that is very popular in our literature and has inspired many verse and verse works is the poem "Yusif and Zuleikha". The synonyms in the language of Mustafa Zarir's poem "Yusif and Zuleikha", which is famous in the literature of the 14th century, are distinguished by their richness and diversity. We can divide the synonyms used in the language of the poem into two parts: nouns and verbs. Most of the synonyms are used both within the same stanza and in separate stanzas, as well as in the language of our various written monuments. Some of the synonym pairs used here are abundantly found in the "Dada-Gorgud book", in the language of Fedai, as well as in the literary language of modern Turkish languages. At the same time, it is possible to see these synonyms in our dialects and dialects, although they are not found in our literary language.

Key words: Mustafa Zarir, "Yusif and Zuleykha", lexicon, synonym, language.

Джафарли Зейнаб

Богатство синонимов в языке стихотворения Мустафы Зарира "Юсиф и Зулейха"

Резюме

Языкознание развивалось на протяжении всей истории. И одно из его развивающихся направлений – кафедра лексикологии. Как мы знаем, словарный запас нашего языка богат и разнообразен. Различные ученые и лингвисты обогатили лексикон нашего языка. Мы можем разделить его на лексико-семантические группы слов с учетом формы и содержания лексических единиц. Синонимы — один из разделов, включенных сюда. Синонимия – это широкое понятие. Он включает в себя группу слов, которые могут заменять или заменяют друг друга по-разному. В языке нашей средневековой письменной литературы синонимы всегда отличались своими различиями. Одним из стихотворений, пользующихся большой популярностью

в нашей литературе и вдохновившим множество стихотворных и стихотворных произведений, является поэма «Юсиф и Зулейха». Синонимы в языке известной в литературе XIV века поэмы Мустафы Зарира «Юсиф и Зулейха» отличаются богатством и разнообразием. Синонимы, используемые в языке стихотворения, можно разделить на две части: существительные и глаголы. Большинство синонимов употребляются как в пределах одной строфы, так и в отдельных строфах, а также в языке различных наших письменных памятников. Некоторые из использованных здесь пар синонимов в изобилии встречаются в «книге Дада-Горгуд», в языке федаи, а также в литературном языке современных тюркских языков. В то же время эти синонимы можно увидеть и в наших говорах и диалектах, хотя в нашем литературном языке они не встречаются.

Ключевые слова: Мустафа Зарир, “Юсиф и Зулейха”, лексика, синоним, язык.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İslam Vəliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 44-51

https://doi.org/10.62837/2024.4.44

AYNUR PAŞAYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, dosent
https://orcid.org/0000-0001-9448-3928
aynurfamilgizi@gmail.com

XV ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

***Açar sözlər**: Azərbaycan, ədəbi dil, mürəkkəb söz, lüğət tərkibi, rol*
***Key words:** Azerbaijan, literary language, compound word, vocabulary, role*
***Ключевые слова**: Азербайджан, литературный язык, сложное слово, словарный состав, роль.*

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf mərhələlərində lüğət tərkibini zənginləşdirən üsullardan biri olan sintaktik yolla sözyaratma prosesi, yəni ayrı-ayrılıqda müstəqil leksik mənaya malik olan sözlərin bir-birinə yaxınlaşaraq birləşməsi zamanı öz ifadə etdikləri semantik xüsusiyyətlərdən uzaqlaşır, bəzən də qismən mənalarını itirərək yeni məzmunlu dil vahidlərinin yaranmasına səbəb olur. Morfoloji üsula söz yaradıcılığına nisbətən leksik vahidlərin bu cür mürəkkəbləşməsi prosesi zəif inkişaf etmişdir. Belə ki, Azərbaycan dilində, ümumilikdə türk dillərinin lüğət tərkibində çoxkomponentli mürəkkəb dil vahidlərinin az işlədilməsinin əsas səbəbi bu dillərin "*təbiəti uzun və çoxhecalı sözləri inkar edir*" [14, s. 357] prinsipinə uyğunluqdan irəli gəlir. Məsələyə aydınlıq gətirən S.Cəfərovun fikrincə, "*morfoloji qaydalara nisbətən sintaktik yolla yeni sözlərin yaradılması qaydası çox kiçik bir sahəni əhatə edir. O get-gedə əhəmiyyətini itirərək, öz funksiyasını leksik və morfoloji yolla olan söz yaradıcılığı prosesində tərk etmək üzrədir. Bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, bütün türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də çoxhecalı sözlərin işlədilməsi onun ruhuna, təbiətinə uyğun deyildir. Ona görə də çoxhecalı mürəkkəb sözlərin çoxu bu dildə tez-gec öz mürəkkəbliyini itirərək, çox zaman mənşəyini belə müəyyənləşdirmək mümkün olmayan az hecalı sadə sözlərə çevrilir*" [3, s. 132-133]. Bu fikrə əsaslanaraq, tədqiqat zamanı qarşımıza çıxan *qılavuz, qarınca, biləzük* sözlərinə nəzər yetirsək, görərik ki, *qılavuz* "qulaq və ağuz", *qarınca* "qarın və incə", *biləzük* "bilək və üzük" sözlərinin birləşməsindən yaransa da, artıq XV əsr ədəbi-bədii mətnlərində qeyd olunan fonetik formada sabitləşdiyi üçün tərkibindəki komponentləri müəyyənləşdirmək çətinlik yaradır: "*Bu yüz ol vəchə yəni qulavuzdur" [13, s. 306], "Rəvan qarıncaya həq verdi rəftar" [11, s. 192], "Keçürmiş biləginə bir biləzük" [13, s. 293]*. Yaxud, müasir ədəbi dilimizdə işlənən *dustaq* sözü sadə şəkildə sabitləşsə də, bu leksik vahid mürəkkəb quruluşlu *tutsaq* "tutmaq və saqlamaq" feillərindən yaranmış, metatezaya uğrayaraq sadələşməyə doğru dəyişmişdir: "*Zülfim kəməndi tutsağı canındürür sənin*" [Həb, 51].

Dilçilik ədəbiyyatında mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinə aid vahid bir fikir formalaşmayıb, problem olaraq tam həllini tapmayıb. Bəzi tədqiqatçılar mənanı əsas

götürərək hesab edirlər ki, "*əgər iki və daha artıq söz mənaca birləşirsə, yəni bir məna [məfhum] ifadə edirsə, onları bir mürəkkəb söz kimi qəbul etmək olar*" [16, s. 82]. Digər alimlər isə "mürəkkəb söz problemini həll etmək üçün bir meyar olaraq ancaq formanı nəzərə alaraq" [3, s. 134-135] bitişik yazılan leksik vahidləri yalnız mürəkkəb söz adlandırır. Bütün bu müxtəlifliyi nəzərə alan Ə.Rəcəblinin fikrincə, "*Türkologiya elmi "mürəkkəb söz nəyə deyilir?" sualına aydın, konkret və birmənalı cavab verməlidir, yoxsa bu problemlə əlaqədar olan bir sıra məsəllər cavabsız qalacaqdır. Bu suala cavab verilərsə, on illər boyu mübahisəli qalan, hər türkoloq tərəfindən bir cür mənalandırılan mürəkkəb feil məsələsi də həll edilmiş olardı*" [14, s. 363].

Azərbaycan dilində mürəkkəb feil məsələsinə xüsusi toxunan və bu problem haqqında ayrıca məqalə yazan T.Hacıyev və E.Əzizov qeyd edirlər ki, "mürəkkəb söz elə birləşmələr sayıla bilər ki, onların komponentləri təsadüfi və ya sərbəst birləşən söz olmasın, müstəqilliyini itirərək, daima yanaşı işlənib bir-biri ilə leksik bütövlük yaratsın" [5, s. 7-8]. Müəlliflər sonda belə nəticəyə gəlirlər ki, "*Azərbaycan dilində, eləcə də başqa türk dillərində mürəkkəb feil yoxdur. Görünür ki, özünəməxsus tipoloji quruluşu – feilin quruluşca mürəkkəb növünün inkişafı üçün zərurət doğurmamşdır... Müxtəlif tədqiatlarda mürəkkəb feil adı ilə təqdim olunan birləşmələr yerinə görə qrammatik formalardan, rəngarəng sintaktik vahidlərdən, sabit və qeyri-sabit birləşmələrdən başqa bir şey deyildir*" [5, s. 8-9]. Ümumiyyətlə, türk dillərində mürəkkəb feilin yoxluğunu vurğulayan Ə. Rəcəbliyə görə, "*mürəkkəb feil problemini mürəkkəb söz problemindən ayrılıqda götürmək olmaz. Lakin türk dillərində iki və daha artıq sözün birləşməsi vasitəsilə düzələn feillərin hamısı mürəkkəb sözə verilən tələbləri ödəmir. Buna görə də istər müasir türk dillərində, istərsə də qədim türk dillərində... iki və daha artıq sözün birləşməsi vasitəsilə düzələn, lakin mürəkkəb sözün tələbinə cavab verməyən bütün feilləri tərkibi feil hesab etmək lazımdır*" [14, s. 357-420]. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, mürəkkəb feil probleminin işıqlandırılması, dilçilər arasında fikir ayrılığı yaradan bu məsələnin qabardılması, bir-birinə zidd olan fikirlərin irəli sürülməsi ilə yanaşı, fərqli terminlərin - mürəkkəb feil, tərkibi feil, analitik feil işlədilməsi müəyyən mənada dolaşıqlığa səbəb olur.

Məlumdur ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində orfoqrafiya və vurğu xüsusi rola malikdir. Orta əsrlər ədəbi dilində olan imla sabitsizliyi, orfoqrafik normanın tam formalaşmaması bu cəhətin tətbiqini mümkünsüz edir. Bu baxımdan, XV əsrə aid dil materiallarına nəzər yetirsək, mürəkkəb sözləri yaradan komponentlər uzun tarixi inkişaf prosesində istər fonetik, istərsə də morfoloji cəhətdən dəyişmələrə məruz qalıb sadələşməyə doğru istiqamətlənsə də, nəticə etibarilə belə qənaətə gəlirik ki, "*sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesinin get-gedə öz yerini morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesinə tərk etməsi heç də bu yolun tezliklə aradan çıxması və yox olması demək deyildir. Sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesində, o cümlədən Azərbaycan dilində hələ uzun əsrlər öz fəaliyyətini davam etdirəcəkdir*" [3, s. 133]

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində mürəkkəb sözlər aşağıdakı üsullarla yaranır:

1. Müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin materialları sübut edir ki, ayrı-ayrı müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsi ilə yeni lüğət vahidinin yaradılması prosesi qədim bir tarixə malikdir. Yazılı mənbəlrdən seçdiyimiz nümunələrin əksəriyyəti müasir dövrümüzə qədər sabitliyini saxlasa da, müəyyən qismi fonetik-morfoloji cəhətdən dəyişikliyə uğrayaraq, sadələşməyə doğru inkişaf etmişdir: dutsaq//tutsaq, qılavuz, qaravul, qaravaş, biləzük və s. Bu da həmin leksik vahidlərin "*ilkin dövrdə keçirdiyi inkişaf prosesinin qədimliyi ilə sıx bağlıdır*" [5, s. 134].

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gələn leksik vahidləri aşağıdakı şəkildə tədqiqata cəlb etdik:

a) hər iki komponenti isim olan mürəkkəb sözlər*: qolbaq, qarnıqulu, bağrıqan, gözucu, gülbədən, şahsüvar, gülçöhrə, gülrux, sərmənzil, sərzəmin [əh, 325], qönçədəhan, xəstəxatir, pərirüxsar, Leylisifət, İsanəfəs, payibənd, sərdəftər mələksima, neyşəkər, şeytansifət, sərvqamət, könülnisbət və s.*

XV əsr yazılı mənbələrində *gül* sözünün komponentliyi ilə *gülçöhrə, gülrux, güləndam, güldəstə* kimi mürəkkəb sözlərə tez-tez təsadüf olunur: "*Yüzündən irağ, ey büti-gülçöhrə, yeridür*" [15, s. 302]; *"Siyəh çeşmani-Kəşmiri, güləndamani-Qıpçaqi"* [6, s. 123], *"Qədin güldəstəyi-gülzari-candır"* [11, s. 370], "*Gülrüxüm, bülbülzəbanım, gülşənəfuruzum bənim*" [11, s. 383].

Pəri sözünün komponentliyi ilə yaranan *pəriru, pəripeykər, pərixu, pərizad, pəriruxsar* kimi mürəkkəb sözləri də üslubi çalarlıqdan aktiv çıxış edir və birinci komponent olan pəri sözü mürəkkəb söz daxilində birləşdiyi əcnəbi mənşəli ikinci komponentlərlə - *ru* "üz, çöhrə", *peykər* "surət, üz", *xu* "xasiyyət, qılıq", *zad* "doğulmuş; törənmiş", *rüxsar* "üz, çöhrə; abır-həya" birləşərək məcazlaşır, gözəli təsvir edən bədii təsvir vasitəsinə - epitetə çevrilir: *"Alalı könlümü verməz bir pəripeykər, nedim?" [10, s. 328], "Nədür vəchündən özgə, ey pərixu" [10, s. 357], "Saçundur leyli qədrün, ey pəriru" [10, s. 82], "Dedim: guya mələksən, ya pərizad" [10, s. 119], "Ey hurü pəriruxsar, ayyüzlü məlәkkirdar" [10, s. 213].*

Kişvərinin dilində gülrüxsar, pərirüxsar mürəkkəb sözləri ilə yanaşı, ikinci komponent üzərində yaranan *ayinərüxsar, məhrüxsar* kimi yeni leksik vahidlərə təsadüf olunur: *"İrax yüzündin, ey ayinərüxsar"* [6, s. 41], "*Günüm dün tək qaradur, bir məhrüxsardan ayru"* [6, s. 99].

b) komponentlərdən biri sifət və digəri isim, sifət, say olan mürəkkəb sözlər: *qarabaş, qaragözlü, qırmızı totaqlu, qaraca gözlücə, ağ yüzlücə, qırmızı todaqluca, güləc yüzlücə, uşaq sözlücə, çatmaqaş, sərv boylu, yalınqat, ikiyüzlü, gözbağlayıcı, yalınayağ, yüzağlığı, gözibağlu, qara qırnıq, yalınac, laləyüzlü, günəşsurətlü, gülyüzlü, cavanmərd, siyahru, bədnam, üryanbədən və s.*

Nümunələrdən göründüyü kimi, bu mürəkkəb leksik vahidlərin əksəriyyəti əamət və keyfiyyətə bağlı olub təyinedici xarakter daşıyır, poetik funksiya daşıyıcısı kimi bədii üsluba xidmət edərək ədəbi dilə rəngarənglik, obrazlılıq gətirir. Bu tip mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində -lı[4] şəkilçili düzəltmə sifətlərin xüsusi rolu var və birinci komponenti isimlə birləşərək yeni məzmunlu leksik vahidlər yaradır və kəmiyyətcə üstünlüyü ilə seçilir: "*Yüzündən ayru, ey gülüm, mən gözü bağlu bir*

quşam" [15, s. 334], "*Dözməz o dağı-həsrətə, ey lalə yüzlü dağ*" [15, s. 323], *Şuxcə, şaturcə uşaq sözlücə*" [11, s. 240], "*Bəs andan dedim, ey gülyüzlü şahim"* [9, s. 223], *"Ey Bəgim, bən də Sənin bir boynu bağlu bəndənəm"* [11, s. 386].

Bəzən, XV əsr yazılı abidələrin dilində komponenlərdən biri əsli sifət, digəri isə -lı[4] şəkilçili düzəltmə sifətdən yaranan mürəkkəb sözlərə də təsadüf olunur: "*Quzucuğum bir qaraca gözlücə, Qırmızı todaqluca, ağ yüzlücə, Xubcə, fəttancə güləc yüzlücə*" [11, s. 240]. Belə yaranan mürəkkəb sifətlər çox asanlıqla substantivləşə bilir: "*Bu sözü gərçi demişlər ulular, Açıq könüllülər, yüzü sulular*" [11, s. 169], *"Görər anı kim ki gerçək gözlüdür"* [12, s. 140]. Bu zaman müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi bu mürəkkəb leksik vahidlər "*çox asan substantivləşdiyi üçün təyin vəzifəsindən əlavə, müstəqil mürəkkəb isimlər kimi də işlənmişdir*" [8, s. 148].

Leksik-sintaktik və morfoloji üsulla sözlərin bir-birinə yaxınlaşması nəticəsində yaranan mürəkkəb sözlər müxtəlif nitq hissələrinə aid olsalar da, bütün dövrlər ərzində sabitliyini mühafizə etmişlər: *"Aşiq Hidayət özinə bilür yüz ağlığı" [15, s. 324], "Gözi yadi bilə cana, yenə yüzi qara könlüm" [6, s. 18], "Zahir oldu sirri çün yüzi qara qüllabnin" [6, s. 57]*. Kişvəri dilində yüzqəralığ, yüziqarə, qarayüzlük mürəkkəb quruluşlu leksik vahidlərinin əsas komponenti kimi qara sifəti işlənmə mövqeyinə görə məzmun fərqi yaradaraq, şairin dilini zənginləşdirir, poetizmi gücləndirir. Belə ki, birinci halda yaranan yüzqaralığ "töhmət, eyib" mənalı mürəkkəb isimlə yüziqarə "utanacaq bir vəziyyətə düşən, utancverici" mənalı mürəkkəb sifət konteksdə eyni semantikanı bölüşsələr də, şairin dilində müşahidə edilən qarayüzlük sözü isə fərqli "günahkar, üz almış, sırtılmış" semantikasından çıxış edir və birinci misradakı fars mənşəli şərməndəlik "utancaqlıq" sözünün təsiri ikinci misrada qarayüzlük sözünü həmin semantikadan çıxış etməyə zəmin yaradır: "*Vermədün can yüzünə qarşu zəhi şərməndəlik, Ruzi qıldı bu qara yüzlük bizə təqdirimiz*" [6, s. 40].

Müasir ədəbi dilimizdən fərqli olaraq, XV əsr ədəbi dilində komponentlərdən biri *yalın* sifəti ilə düzələn maraqlı dil vahidlərinə rast gəlinir: *"Böylə yatam xəstə olub yalınac" [11, s. 255], "Yazıya düşdü yenə baş açuban yalınayağ" [15, s. 321], "Baş açuq, yalınayaq aləm qamu*" [12, s. 164]. Nümunələrdəki *yalınac* "ac-susuz" mənasında işlənsə də, dilimizdə işləkliyini itirmiş, *yalınqat* "çılpaq, lüt" varlığını şivələrimizdə, canlı danışıq dilində qorumuşdur. Maraq doğuran *yalınayaq* sözündə isə müasir ədəbi dildən fərqli olaraq, tərəflər yerini dəyişmişdir: *yalınayaq → ayaqyalın*.

2.Eyni sözlərin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sözlər. Sözlərin təkrarı yolu ilə yaranan mürəkkəb sözlər daha çox nitq fəaliyyətində fikri emosional, qüvvətli ifadə etmək üçün istifadə edilir və "*emosional keyfiyyətlə bağlı olan belə sözlər daha çox bədii üslubla əlaqədardır"* [1, s. 131]. Deməli, "bədii vasitə kimi özünü göstərən təkrarlar leksik və qrammatik səviyyələrdə zəngin semantik çalarlar yaratmağa, çox hallarda dilin bədii təsirinin gücləndirilməsinə xidmət edir" [2, s. 350].

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində üslubi cəhətdən harmoniya, rəngarənglik, ahəngdarlıq yaradan bu tip mürəkkəb sözlərdən geniş istifadə edilmişdir. Yazılı

abidələrin dilində eyni sözlərin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb dil vahidlərini mənşəcə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) komponenləri türk mənşəli olanlar*: bir-bir, qat-qat, dağ-dağ, yüzə-yüz, çox-çox, günə-gün, gecəyə-gecə, bir-birinə, ucdan-uca, öz-özünün, bağdan-bağa dilim-dilim, ildən-ilə, çok-çok, yerdən-yerə, qapı-qapı, ön-önə, eşşəkdən-eşəgə, qoldan-qola, eldən-elə, dondən-donə, necə-necə, neçə-neçə, qıya-qıya, öyünə-öyünə, yalvarə-yalvarə, yalı-yalı, sora-sora və s.*

2) komponentləri ərəb mənşəli olanlar: *qətrə-qətrə, dəf-dəfə], ləhzə-ləhzə, səf-səf, şərhə-şərhə.*

*3)*komponentləri fars mənşəli olanlar: *san-san, gül-gül, parə-parə, ney-neyə, zar-zar, bənd-bənd, dəm-dəmə, yar-yar, çak-çak, şax-şax, xanə-xanə , agah-agah.*

XV əsr aid yazılı mənbələrinin dilində təqlidi sözlərin təkrarına poetik fiqur kimi üstünlük verilmiş, qədimlik elementi hesab olunan bu əlamətlər canlı dil faktları kimi dili daha da sadə, obrazlı, emosional etmək məqsədilə işlədilmişdir: *gav-gav, çin-çin, zar-zar, hey-hey, gəc-gəc, vəh-vəh, uş-uşə, tün-tüni, dad-dad, gah-gahi, çil-çil, tim-tim, lav-lav, ökür-ökür, vay-vay, ah-vah, hey-hey, bəh-bəh.*

Göründüyü kimi, təqlidi sözlərin təkrarı, əsasən "*belə təqlidlər təqlid üstə qurulan feilin ilk hecasının alınıb, açıqdırsa, müvafiq samit artırıb təkrar edilməsi ilə düzəlir və feilin mənasına intensivlik, sürəklilik verir*" [4, s. 114]. Yəni, yazılı abidələrin dilində işlənən "*Anası ölmüş yetim tək zar-zar*" misrasında *zar-zar* – zarımaq; "*Ökur-ökur ağlaram hər gecə vaya-vay ilən [6, s. 81]*"- *ökür-ökür* – hönkürmək; "*Könlümdə ot lav-lav yanar bir atışi-rüxsar üçün [6, s. 36]*"- *lav-lav* – alovlanmaq və digər hərəkətin zərzini bildirən təqlidlər başlanğıcda feilə meyllənsələr də, nitq prosesində abstraksiya nəticəsində qrammatikləşərək aid olduğu feildən uzaqlaşaraq, tərzi-hərəkət zərfi mövqeyindən çıxış edir. Bu xüsusiyyət əsasən üslubi-ritmik səciyyə daşıdığı üçün maraq doğurur, eyni zamanda, tərz və ton baxımından feilə bağlılığını göstərir.

Tədqiqat zamanı -a//-ə, -ba//-bə bitişdirici ünsürünün köməyi ilə eyni sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlərə də təsadüf olunur: *rubəru, sərbəsər, dəmadəm, dəmbədəm, dərbədər, zurbazur, ləbaləb, dəstbədəst, günbəgün, sərbəsər* və s.

3. Yaxın mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində mürəkkəb sözlər yaxın mənalı sözlərin birləşməsi nəticəsində də əmələ gəlir. Müxtəlif çeşidli leksik vahidlərin təkrarından yaranan bu sözlər "morfoloji məhdudiyyət tanımır, bəzi hallarda qrammatik mənadan çox, leksik mənalarə ilə seçilir" [2, s. 351]. Bu rəngarəngliyi nəzərə alaraq bu qrupa aid olan mürəkkəb sözləri nitq hissələrinə görə qruplaşdırmağı məqsədəuyğun hesab etdik:

a) sinonim isimlərdən düzələn mürəkkəb sözlər: *can-baş, evdən-qapudan, yarı-yoldaşı, işin-gücün, içmək-yemək, gözünü-qaşını, qoyun-quzu, qoyun-keçi, yüzü-gözü, tağlara-taşlara, əlinə-qoluna, gözü-qaş, adım-sanım, ata-ana, dərdü-ələm, huri-pərizad, ilan-çayan, dildə-dişdə, iş-güc, gözi-qaşi, boyi-başi, el-ulus, əl-ayağ, tuz-əkmək, oğlan-uşəx, tolu-taş və s.*

b) sinonim sifətlərdən düzələn mürəkkəb sözlər: *sağ-əsən, azar-bizar, yaxşı-yaman, əyüz-qotur.*

c) sinonim saylardan düzələn mürəkkəb sözlər: *bir-ikiyə, beş-on, bir-iki.*

ç) sinonim zərflərdən düzələn mürəkkəb sözlər: *eni-uzunu, günə-gün, içim-dışım.*

d) sinonim feillərdən düzələn mürəkkəb sözlər: *yedirüb-içirə, çoşub-aqan, sarmaş-dolaş, çoşub-daşdı, yeyib-içəlüm, dögüb-sögmə, yeyüb-yütür , yeyüb-yatur, sevmə-sevilmə, öpər-qucar, gözədib-gözləyənsən, yer-içər və s.*

4. Əks mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər. XV əsr yazılı mənbələrimizdə antonim sözlərdən yaranan mürəkkəb sözlər digər yaranma üsullarına nisbətən azlıq təşkil edir. Seçdiyimiz nümunələri nitq hissələri üzrə qruplaşdırdıq:

a) əks mənalı isimlərdən düzələnlər: *yox-var, içimiz-taşımız, başdan-ayağa, biliş-yad, var-yoq, dostu-düşmən, yerü-gök.*

b) əks mənalı sifətlərdən: *keçmiş-gələcək, eyü-yavuz, ulu-kiçi, yaxşı-yaman, artuğ-əsük, yəxşi-yəman, dəlü-uslu, acı-datlu, quru-yaş, ağ-qəra və s.*

c) əks mənalı saylardan düzələnlər: "Muradın bu sənin ola birin-bin... Muradım bu bənim ola binim-bir" [12, s. 200].

ç) əks mənalı zərflərdən düzələnlər: *gecə-gündüz, sağa-sola, əvvəl-axır, gecə-danğa, sübh-şam, yazu-qış, irax-yaxın, yaz-güz, öndən-sona.*

d) əks mənalı feillərdən düzələnlər: *turmaq-oturmaq, ölüb-dirildügim, gəlübən-gedəyür, boşalubən-dolmuşam, artub-əksilməz, ağlıyub-gülməz, gəlüb-getməsi, qılsa-qılmasa, eşidüb-görməsini və s.*

Araşdırma zamanı əlimizdə olan misalların bir qisminin sintetik yolla yarandığını müşahidə etdik və maraq üçün bəzi faktlara nəzər yetirək: "*Kimə gül-mül, kimə zəhrü digəndür" [11, s. 172], "Olursan tana-toluq kibi key xor" [11, s. 180], "Ki hərgiz qoymuya nəfsində şər-şur" [11, s. 194], "Çılü çırbə qomə yolundə hər kəs" [11, s. 204], "Heçi-puçam, nistəm, yəni neyəm" [11, s. 270], Çün bilürəm bəni ol yol-yürəsidir aqibət [10, s. 363], "Canə bitici ancılayın xər-xəsək olmaz" [10, s. 484], "Qalmadı nitqi kim, edə çənd-mənd" [12, s. 232], "Qıldı bunları bular xoş tarü mar" [12, s. 236]*. Əslində, qəlbləşmiş, canlı danışıq ifadələri olan bu faktlardan *gül-mül, yol-yörə, taru-mar, çıl-çılpaq, şər-şəbətə* dövrümüzə qədər az dəyişikliklə gəlib catmış, bu gün də "*loru söz-ifadələr*" kimi məişət danışığında istifadə olunur.

Beləliklə, sintaktik yolla sözyaratma prosesi zamanı əmələ gələn mürəkkəb sözlər XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində aparıcı rol oynamış, leksikanın inkişafına xeyli təkan vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974.
2. Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat. I cild. Bakı: Gənclik, 2003.
3. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU, 1960.
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi [iki hissədə]. Bakı: Elm, 2012.

5. Hacıyev T.İ., Əzizov E.İ. Azərbaycan dilində mürəkkəb feil məsələsinə dair // Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1988, 3-9 s.
6. Kişvəri. Əsərləri: [elektron resurs]. Bakı: Şərq-Qərb, 2004.
7. Qədimaliyeva A. Qazi Bürhanəddin "Divan"ının leksikası. Bakı: Nurlan, 2008.
8. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərb. Universiteti, 1990.
9. Musabəyli A. Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlilinin "Firqətnamə"si. Bakı: Nurlan, 2010.
10. Musabəyli A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və Türk Divanı [2 cilddə]. Bakı, 2012.
11. Musayeva A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan. Bakı: Avrasiya Press, 2006.
12. Musayeva A.Ş. Dədə Ömər Rövşəni əlyazmaları üzərində araşdırmalar [2 cilddə]. Bakı, Nurlan, 2003.
13. Nağısoylu, M.Z. Əhmədi Təbrizi və "Əsrarnamə" tərcüməsi [tekstoloji-filoloji araşdırma, mətnin transfoneliterasiyası]. Bakı: Nurlan, 2012.
14. Nağısoylu, M.Z. Şirazinin "Gülşəni-raz" tərcüməsi. Bakı, Elm və təhsil, 2011.
15. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2004.
16. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası [morfologiya]. Bakı:, BDU nəşri, 2000.

AYNUR PASHAYEVA

THE ROLE AND MEANING OF COMPOUND WORDS IN THE AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE OF THE 15TH CENTURY.

SUMMARY

The article talks about the process of syntactic word formation - compound words, which is one of the techniques that enriches the vocabulary of the literary language of Azerbaijan in the 15th century. Spelling and stress play a special role in the formation of complex words in our modern language, but the instability of spelling in the literary language of the Middle Ages and the incompleteness of the formation of the spelling norm make it impossible to implement this aspect. During the study, linguistic materials of the 15th century were examined and it was shown that the components forming complex words, in the course of long historical development, were subject to phonetic and morphological changes and were directed towards simplification.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 44-51

АЙНУР ПАШАЕВА

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ СЛОЖНЫХ СЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ XV ВЕКА.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о процессе синтаксического словообразования - сложных слов, который является одним из приемов, обогащающих словарный запас литературного языка Азербайджана XV века. Орфография и ударение играют особую роль в образовании сложных слов в нашем современном языке, но нестабильность правописания в литературном языке Средневековья и незавершенность формирования орфографической нормы делают невозможным применение этого аспекта. Во время исследования были рассмотрены языковые материалы XV века и показано, что компоненты, образующие сложные слова, в ходе длительного исторического развития подвергались фонетическим и морфологическим изменениям и были направлены в сторону упрощения.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: akademik Möhsün Nağısoylu tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 52-59
https://doi.org/10.62837/2024.4.52

ŞƏFİQƏ MÜTƏLLİM QIZI MƏHƏRRƏMOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid prospekti 25.
Humanitar fənlər kafedrasının dosenti
shafiga.meherremova@aztu.edu.az

ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ АБСОЛЮТНЫХ СИНОНИМОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Проблема абсолютных синонимов вызывает большой интерес лингвистов. Как известно, абсолютные синонимы характеризуются отсутствием семантических различий, эмоционально-экспрессивных оппозиций, а также способностью к взаимозамене. Что же касается стилистических оппозиций, то в определенных контекстах они возможны.

В лингвистике имеются следующие наименования терминов-синонимов: 1) относительные синонимы; 2) абсолютные синонимы; 3) терминологические дублеты; 4) тождесловие.

Мы полагаем, что термин «абсолютные синонимы» является наиболее уместным, целесообразным, и в настоящей статье мы будем оперировать именно данным термином.

Как показали наши наблюдения над материалами толковых, энциклопедических, терминологических словарей азербайджанского языка, в также азербайджанско-русского словаря, в азербайджанском языке имеется значительное количество абсолютных синонимов. Большинство их носит терминологический характер и употребляется в различных областях науки [2;3]. Рассмотрим конкретные примеры:

в ботанике:

gül - çiçək «цветок»
ərik - qaysı «абрикос»
qovun - yemiş «дыня»
şaftalı - hulu «персик»
balqabaq-qabaq-kudu-boranı «тыква»
tut ağacı - çəkil «тутовник»
əspərək - məhəbbət çiçəyi - quzu otu «резеда»
novruzgülü - qargülü - xəccəgülü «подснежник»
çoban yastığı - ağkirpik - mollabaşı «ромашка»
ayı soğanı - çöl sarımsağı - qara soğan «черемша»
qaragilə - mərcanı «черника»

turşəng - quzuqulağı «щавель»
göyrüş - vən «ясень»
böymüşk - pişpişi «верба»
minaçiçəyi - göyərçin otu «вербена»
çuğundur - pazı «бурак»
vələs - ulas «граб»
şomu - ispanaq «шпинат»
cil - qum otu **«осока»**
ballıca - əfcə otu «медуница»
əməköməc -balbay «мальва»
в зоологии
qurd - canavar «волк»
şir -aslan «лев»
eşşək - ulağ «осел»
köstəbək - kor siçan «крот»
qurd - soxulcan «червь».Примечательно, что в азербайджанском языке слово qurd является омонимом: qurd[1]- «волк», qurd[2]- «червь, червяк; глист»
qaban - çöl donuzu «вепрь»
dolağa - zağca «галка»
sarıköynək - sarısandal - zərd «иволга»
şanapipik - hop-hop - hüd-hüd - şinəbob «удод»
kolibri - milçəkquşu «колибри»
parabüzən - xallı böcək «божья коровка»
çəpiş - oğlaq- keçi balası «козленок»
day - dayça - daylaq - qulan «жеребенок»
miz- miğmiğa - hünü «мошка»
sağsağan - qəcələ «сорока»

явления природы, природные объекты:

şimşək - ildırım «молния»
şeh- şəbnəm «роса»
səma- göy «небо»
şəfəq - dan - sübh «заря»
boran - çovğun «метель»
göy qurşağı - qövsi -qüzeh «радуга»
qasırğa - tufan «ураган»
şəlalə - şırran «водопад»
mağara - kaha «пещера»

названия различных предметов, явлений и т.д.

mıx - mismar «гвоздь»

güzgü - ayna «зеркало»

darvaza - alaqapı «ворота»

mirvari - inci «жемчуг»

top - kos «мяч»

təkər - çarx «колесо»

əriştə - xəmiraşı «лапша»

şəbnəm - şeh «роса». Следует отметить, что в азербайджанском языке архаизм *jalə* **также означал «роса». В современном азербайджанском языке это слово употребляется как поэтизм в значении «слёзы», а также является женским именем.**

mahnı - nəğmə «песня»

meyid - cəsəd «труп»

yazıçı - ədib «писатель»

arvad - qadın «женщина»

dilənçi - yolçu «нищий»

В азербайджанском языке абсолютные синонимы наблюдаются и среди **ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ,** глаголов, а также есть **И** один пример числительного:

varlı - dövlətli «богатый»

çirkli - kirli «грязный»

hamilə - ikicanlı -boylu «беременная»

xəstə - naxoş «больной»

səksən - həştad «восемьдесят»

Как видно из рассмотренных примеров, в некоторых случаях синонимия прилагательных и глаголов обусловлена синонимией производящих основ. Ср.:

var - dövlət «богатство» - varlı - dövlətli «богатый»

varlanmaq - dövlətlənmək «богатеть»

çirk - kir «грязь» - çirkli - kirli «грязный»

çirklənmək - kirlənmək «загрязниться»

xəstə - naxoş «больной» - xəstələnmək - naxoşlamaq - azarlamaq «заболеть»

gül - çiçək «цветок» - güllü - çiçəkli «усеянный цветами»

Таким образом, в азербайджанском языке абсолютные синонимы широко представлены в ботанике, в зоологии, в частности, в народных названиях растений, птиц, насекомых. Как видно из примеров, абсолютные терминологические синонимы различаются по своей структуре: так, один из терминов является монолексемным образованием, а другой - полилексемным образованием, например: cil -qum otu; qaban - çöl donuzu. Кроме того, один из членов такой синонимической парадигмы может быть представлен и словосочетанием: (ayı soğanı, kor siçan, xallı böcək, mozalan süfrəsi и т.д.), и

сложными словами: novruzgülü, qaragilə, göyərçinotu, əfkəotu, şanapipik, çobanyastığı и т.д. Причем члены такой синонимической парадигмы насчитывают более двух единиц, например:

3 единицы

novruzgülü - qargülü - xəccəgülü
ayı soğanı - çöl sarımsağı - qara soğan
sarıköynək - sarısandal - zərd и др.
4 единицы
balqabaq - qabaq - kudu- boranı
şanapipik - hop- hop - hüd- hüd - şinabob
day - dayça - daylaq - qulan и др.

Как видно из вышерассмотренных примеров, и в азербайджанском языке парадигмы абсолютных синонимов представлены в основном конкретными существительными. «Своеобразие терминологических синонимов, по мнению подавляющего большинства лингвистов, определяется прежде всего характером значения - единой денотативно - сигнификативной отнесённостью, на основании чего терминологическую синонимию нередко называют терминологической дублетностью» [7, с.200].

Наличие в лексической системе языков, в том числе и в азербайджанском языке, абсолютных синонимов создает в ней **ОПРЕДЕЛЕННУЮ** избыточность средств. Однако при функционировании таких слов в речи эта избыточность частично снимается. Например, в определенном ***контексте*** в зависимости от конкретной сочетаемости в абсолютных синонимах могут актуализироваться потен***циально*** семантические признаки, т.е. «нечетко дифферен***цируемые, тонкие*** различия в еле уловимом «чуть-чуть», ***которые*** обычно не отражаются в словарных толкованиях. В ***таких*** случаях синонимы теряют свойство взаимозаме***нимости,*** что свидетельствует ***о*** том, что они идентичны по значению, но не по употреблению. Кроме того, в абсолютных синонимах прослеживаются дополнительные оттенки, связанные с происхождением слов или их словообразовательными связями» [9,170].

Можно также привести следующие примеры:

gül - çicək - güllü çiçəkli

güllü - çiçəkli «покрытый, усеянный цветами». Но слово ***güllü*** также имеет значение «цветной; с цветочками; с рисунками; узорчатый; расписной (о ткани, материи, платье и т.д.)»: ***güllü*** parça, ***güllü*** çit, ***güllü*** dəsmal и т.д. Прилагательное же ***çiçəkli*** в данном значении не употребляется.

nəğmə - mahnı. От ***nəğmə*** образовано прилагательное ***nəğməli; nəğməli sətirlər, nəğməli*** *günlər*. От ***mahnı*** нет вариантов.

Многие из абсолютных синонимов обладают стилистической маркированностью и употребляются в разных стилях, например: *şəbnəm, səma, aslan, inci, ədib* носят книжный характер и часто употребляются в поэзии; *kos, boylu, ikicanlı, arvad, naxoş, həştad, kirli* - в разговорной речи.

Конечно, существование абсолютных синонимов, с одной стороны, свидетельствует о богатстве языка, а, с другой стороны, в определенной степени противоречит принципам построения знаковых систем. Однако абсолютные синонимы имеются во всех языках, в том числе и азербайджанском. Их существование обусловлено экстра- и интралингвистическими факторами. Экстралингвистические факторы - заимствование слов, например: şofer - sürücü, semantika - məna, polisemiya - çoxmənalılıq и др.; диалекты и говоры: doqqaz - darvaza, qənşər-qabaq, pəncər-göyərti и.т.д.; двуязычие (в разговорной речи: stol-masa, kravat-çarpayı, aptek-əczaxana, pol-döşəmə, marojna-dondurma, apelsin-portağal, portfel-çanta, smaska-yağlama, petruşka-cəfəri, vişnə-albalı и т.д.).

В этой связи можно согласиться с А.В.Суперанской, которая считает что «абсолютные синонимы, один из которых является иноязычным словом, обладают одинаковой предметно-понятийной и предметно-номинативной отнесённостью» [10, с.124].

Интралингвистические факторы - изменение значений слов в процессе развития полисемии. Однако абсолютная синонимия может постепенно преодолеваться. Например, постепенное ограничение употребительности одного из синонимов, завершающееся полным его выходом из лексической системы языка (в азербайджанском языке - некоторые слова арабского и персидского происхождения).

Как отмечает З.И.Будагова, «широкое распространение общенародных слов dəniz (море), yol (дорога), ay (луна), günəs (солнце), **göz** (глаз), ox (стрела), ətək (подол), nəsihət (мораль), tək (один), səs (голос) и т.д. привело к вытеснению арабо-персидских заимствований bəhr, rah, mah, afitab, çeşm, peykan, damən, pənc, которые постепенно приобрели статус архаизмов»[8,38]. В качестве примеров можно привести и следующие синонимы: uçmağ-cənnət-behişt «рай». До XV века в азербайджанском языке наблюдается их параллельное употребление. В «Китаби Деде Горгуд»:

Ağ birçəklü anan yeri behişt olsun!

Ağ saqallu baban yeri uçmağ olsun! (Kitabi-Dede Qorqud) [6, 36;51;77].

После XV века слово ***uçmağ*** постепенно вытесняется и в современном азербайджанском языке употребляются ***cənnət-behişt.***

- стилистическое ограничение употребления одного из синонимов, например: xəstələnmək - naxoşlamaq (разг.) и т.д.

- семантическое размежевание синонимов. У синонимов развиваются

различные (специфические для каждого из них) вторичные значения. И если какое-либо из этих вторичных значений широко употребляется, поддерживается производными словами, то оно может стать основным. Таким образом, абсолютная синонимия «преодолевается», т.к. она может быть связана только с основными значениями слов.

В азербайджанском языке глаголы ***qonmaq*** - ***yerləşmək*** имели значение «размещаться, разместиться, располагаться». Однако в дальнейшем в глаголе ***qonmaq*** развивается и укрепляется в качестве **ОСНОВНОГО** значение «сесть, садиться куда, на что (только о птицах и насекомых), например: Quş **BUDAĞA *qondu;* KƏPƏNƏK GÜLƏ *qondu*** и т.д. «Синонимический ряд открыт во времени (каждый период в развитии языка может обогатить ряд своими словами), в пространстве (ряд может быть пополнен иноязычными заимствованиями, словами территориальных и социальных диалектов своего языка и т.п.), а также в функционально-речевом плане (к имеющимся словам нередко создаются весьма точные и выразительные контекстные синонимы») (5,134).

Действительно, открытость синонимического ряда является одним из показателей ОТКРЫТОСТИ **языковой, в частности, лексической системы и одним из условий ее совершенствования и развития; наглядным свидетельством тому служит наличие в языке абсолютных** СИНОНИМОВ. БЕЗУСЛОВНО, ИЗУЧЕНИЕ АБСОЛЮТНЫХ СИНОНИМОВ В КАКОМ БЫ ТО НИ БЫЛО АСПЕКТЕ НЕ ТОЛЬКО УГЛУБЛЯЕТ ПОНЯТИЯ В ЛЕКСИКЕ, НО И ЗНАЧИТЕЛЬНО РАСШИРЯЕТ КОММУНИКАТИВНУЮ СФЕРУ В ТЕРМИНОЛОГИИ.

Список использованной литературы на азербайджанском языке:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cilddə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
2. Azərbaycan dilinin Milli Ensiklopediyası. Bakı, «Azərbaycan Milli Ensiklopediyası» Elmi mərkəzi, 2007, 883 s.
3. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
4. Azərbaycanca-rusca lüğət. Dörd cilddə. Bakı, Şərq-Qərb, 2006
5. Xəlilov B.Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 444 s.
6. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004, 376 s.
7. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Elm, 2005, 348 s.

на русском языке:

8. Будагова З.И. Азербайджанский язык (краткий очерк). Баку: ЭЛМ, 1982, 139 с.

9. Самотик Л.Г. Лексика современного русского языка. М.: ФЛИНТА, 2022, 500 с.
10. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. М.: ЛИБРОКОМ, 2012, 246 с.

M.Sh. Maharramova

Terminological potential of absolute synonyms in the Azerbaijani language

Summary

Keywords: **absolute synonyms, the Azerbaijani language, terms, botany, zoology, word combination, compound words, components**

The article deals with systematization and analysis of absolute synonyms occupying a special place in the vocabulary of the Azerbaijani language. The research is carried out taking into account extra- and intralinguistic factors. In linguistics there are the following names of synonym terms: 1) relative synonyms; 2) absolute synonyms; 3) terminological doublets; 4) semantic identity. We believe that the term "absolute synonyms" is the most appropriate, and we will use exactly this term in the article. Our observations of material of the explanatory, encyclopedic, terminological dictionaries have shown that the Azerbaijani language has a significant number of absolute synonyms, most of which are used in various fields of science: botany, zoology, and serves as names for natural phenomena and natural objects. In the Azerbaijani language, absolute synonyms are found not only among nouns but also adjectives, verbs, and there is also one example of a numeral: səksən - həştad " eighty". Absolute terminological synonyms differ in their structure: one of the members of such a synonymous paradigm can be represented by both a word combination and compound words. The members of such a synonymous paradigm include more than two units (three, four ones).

Studying absolute synonyms in any aspect not only deepens concepts in vocabulary but also significantly expands the communicative sphere in terminology. The openness of the synonymous series is one of the indicators of openness of the lexical system and one of the conditions for its improvement and development; clear evidence of this is the presence of absolute synonyms in the language.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 52-59

M.Ş.Məhərrəmova

Azərbaycan dilində mütləq sinonimlərin terminoloji potensialı

Xülasə

Açar sözlər: mütləq sinonimlər, Azərbaycan dili, terminlər, botanika, zoologiya, söz birləşmələri, mürəkkəb sözlər, komponentlər.

Məqalədə Azərbaycan dilinin leksikasında xüsusi yer tutan mütləq sinonimlər sistemləşdirilir və təhlil edilir. Araşdırma ekstralinqvistik və intralinqvistik amillər nəzərə alınmaqla aparılır. Linqvistikada sinonim terminlərin aşağıdakı adları mövcuddur; 1) nisbi sinonimlər; 2) mütləq sinonimlər; 3) terminoloji dubletlər; 4) eynimənalılıq. Düşünürük ki, «mütləq sinonimlər» termini daha məqsədəuyğundur və məqalədə məhz həmin termin üzərində dayanacağıq. İzahlı, ensiklopedik, terminoloji lüğətlərin materialları üzərindəki müşahidələrimiz nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan dilində böyük miqdarda mütləq sinonimlər mövcuddur, bunların əksəriyyəti botanika, zoologiya və digər elm sahələrində, istifadə həmçinin təbiət hadisələri və təbii obyektlərin adlandırılmasında istifadə edilir. Azərbaycan dilində yalnız isimlər deyil, həm də sifət və feillər arasında da mütləq sinonimlər müşahidə elilməkdədir, hətta bir mütləq sinonim say da mövcuddur: səksən – həştad. Mütləq terminoloji sinonimlər strukturuna görə fərqlənir: belə sinonimik paradiqmanın üzvlərindən biri həm söz birləşməsi, həm də mürəkkəb sözlə verilə bilər. belə sinonimik paradiqmanın üzvləri ikidən artıq vahiddən (3ç, dörd vahid) ibarət olur.

Mütləq sinonimlərin hər hansı bir aspektdə öyrənilməsi nəinki leksikada məfhumların mahiyyətini dərinləşdirir, həm də terminologiyada kommunikativ sferanı xeyli genişləndirir. Sinonim cərgənin açıqlığı leksik sistemin açıqlığının göstəricilərindən biri və onun təkmilləşdirilməsi və inkişaf şərtlərindən biridir; dildə mövcud olan mütləq sinonimlər bunun bariz nümunəsidir.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024

Rəyçi: Bakı Dövlət Universitetinin "Rus dilçilik kafedrası"nın professoru Lalə Quliyeva **tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 60-65
https://doi.org/10.62837/2024.4.60

MƏMMƏDOVA RƏNA FIRDOVSI
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Ayna Sultanova 11
Əcnəbi Dillər Kafedrası
Renamofa@gmail.com

CƏMİYYƏTDƏ DİL: BİLİNQUALLIĞIN SOSİAL DİNAMİKA VƏ ŞƏXSİYYƏTƏ TƏSİRİNİN ARAŞDIRILMASI

Xülasə

İki dillilik, iki dildə sərbəst danışmaq və başa düşmək qabiliyyəti müasir qloballaşan dünyada geniş yayılmış bir fenomendir. Bu tədqiqat ikidillilik ilə sosial dinamikanın və şəxsiyyətin müxtəlif aspektləri arasındakı mürəkkəb əlaqəni araşdırır. Tədqiqat ikidilli fərdlərin sosial qarşılıqlı əlaqələri, mədəni kontekstləri və şəxsiyyət formalaşmasını necə idarə etdiyini araşdırır, ikidilliliyin fərdlərə və ümumilikdə cəmiyyətə çoxşaxəli təsirlərinə işıq salır.

Mövcud ədəbiyyat və empirik məlumatların sintezinə əsaslanaraq, bu iş ikidilliliyin koqnitiv, emosional və davranış ölçülərini araşdırır. O, ikidilliliyin ünsiyyət nümunələrinə, linqvistik kodun dəyişdirilməsinə və mədəni uyğunlaşmaya necə təsir etdiyini, müxtəlif dil icmaları daxilində sosial qarşılıqlı əlaqələri formalaşdırdığını araşdırır. Bundan əlavə, tədqiqat ikidilliliyin psixoloji aspektlərini araşdırır, onun şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə, koqnitiv çevikliyə və emosional ifadəyə təsirini araşdırır.

Tədqiqat eyni zamanda ikidilliliyin şəxsiyyətin inkişafında və mədəni inteqrasiyada roluna toxunur, onun mədəniyyətlərarası anlaşma və empatiya inkişaf etdirmə potensialını vurğulayır. Müxtəlif sosial kontekstlərdə ikidilli şəxslərin təcrübələrini araşdıraraq, bu araşdırma dil, mədəniyyət və sosial münasibətlər arasında dinamik qarşılıqlı əlaqə haqqında dəyərli fikirlər təmin etmək məqsədi daşıyır.

İkidilliliyin sosial dinamikaya və şəxsiyyətə təsirinin hərtərəfli təhlili vasitəsilə bu tədqiqat çoxdilli cəmiyyətlərə xas olan mürəkkəbliklərin daha dərindən dərk edilməsinə kömək edir. O, dil müxtəlifliyinin insan təcrübəsinin əsas aspekti kimi tanınmasının və qiymətləndirilməsinin vacibliyini vurğulayır, sosial birlik, ünsiyyət və mədəniyyətlərarası mübadilə üçün geniş təsirləri var.

Açar sözlər: cəmiyyət, dil,bilinquallığ, sosial dinamika, şəxsiyyətə təsir

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 60-65

Mammadova Rena Firdovsi

LANGUAGE IN SOCIETY: INVESTIGATING THE IMPACT OF BILLINGUALITY ON SOCIAL DYNAMICS AND PERSONALITY

Summary

Bilingualism, the ability to speak and understand two languages fluently, is a widespread phenomenon in today's globalized world. This study examines the complex relationship between bilingualism and various aspects of social dynamics and personality. Research examines how bilingual individuals navigate social interactions, cultural contexts, and identity formation, shedding light on the multifaceted effects of bilingualism on individuals and society at large.

Based on a synthesis of existing literature and empirical data, this study examines the cognitive, emotional, and behavioral dimensions of bilingualism. It examines how bilingualism affects communication patterns, linguistic code-switching, and cultural adaptation, shaping social interactions within different language communities. In addition, research examines the psychological aspects of bilingualism, examining its effects on personality traits, cognitive flexibility, and emotional expression.

The study also addresses the role of bilingualism in personality development and cultural integration, emphasizing its potential to foster intercultural understanding and empathy. By examining the experiences of bilingual individuals in different social contexts, this study aims to provide valuable insights into the dynamic interplay between language, culture and social relations.

Through a comprehensive analysis of the impact of bilingualism on social dynamics and identity, this study contributes to a deeper understanding of the complexities inherent in multilingual societies. It emphasizes the importance of recognizing and valuing linguistic diversity as a fundamental aspect of human experience, with far-reaching implications for social cohesion, communication and intercultural exchange.

Key words: society, language, bilingualism, social dynamics, impact on personality

Мамедова Рена Фирдовси

ЯЗЫК В ОБЩЕСТВЕ: ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ БИЛЛИНГВНОСТИ НА СОЦИАЛЬНУЮ ДИНАМИКУ И ЛИЧНОСТЬ

Резюме

Двуязычие, способность свободно говорить и понимать два языка, является широко распространенным явлением в современном локализированном мире. В этом исследовании рассматриваются сложные отношения между двуязычием и различными аспектами социальной динамики и личности. Исследования изучают, как двуязычные люди ориентируются в социальных взаимодействиях, культурных контекстах и формировании идентичности, проливая свет на многогранное влияние двуязычия на людей и общество в целом.

На основе синтеза существующей литературы и эмпирических данных в этом исследовании рассматриваются когнитивные, эмоциональные и поведенческие аспекты билингвизма. В нем рассматривается, как двуязычие влияет на модели общения, переключение языкового кода и культурную адаптацию, формируя социальные взаимодействия внутри разных языковых сообществ. Кроме того, исследования изучают психологические аспекты двуязычия, изучая его влияние на черты личности, когнитивную гибкость и эмоциональное выражение.

В исследовании также рассматривается роль двуязычия в развитии личности и культурной интеграции, подчеркивая его потенциал в содействии межкультурному пониманию и сочувствию. Изучая опыт двуязычных людей в различных социальных контекстах, это исследование направлено на предоставление ценной информации о динамическом взаимодействии между языком, культурой и социальными отношениями.

Благодаря всестороннему анализу влияния двуязычия на социальную динамику и идентичность, это исследование способствует более глубокому пониманию сложностей, присущих многоязычным обществам. Он подчеркивает важность признания и оценки языкового разнообразия как фундаментального аспекта человеческого опыта, имеющего далеко идущие последствия для социальной сплоченности, общения и межкультурного обмена.

Ключевые слова: общество, язык, билингвизм, социальная динамика, влияние на личность

Dil sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil; şəxsiyyət, mədəniyyət və sosial dinamika ilə dərindən qarışıb. Fərdlərin və ya icmaların iki və ya daha çox dildə mükəmməl danışdığı ikidillilik fenomeni son illərdə əhəmiyyətli diqqət qazanmışdır. Bu diqqət təkcə akademik xarakter daşımır, həm də ikidilliliyin cəmiyyətə verdiyi praktik təsirlərdən, o cümlədən sosial qarşılıqlı əlaqələrə və şəxsiyyətin inkişafına təsirindən irəli gəlir.

İkidilliliyin sosial dinamikaya və şəxsiyyətə təsirinin bu tədqiqində biz ikidilli şəxslərin həyatının çoxşaxəli aspektlərini və ikidilliliyin daha geniş ictimai təsirlərini araşdırırıq. İkidillilik yeni anlayış deyil; tarix boyu bir çox cəmiyyətlər ya coğrafi yaxınlıq, tarixi fəthlər və ya mədəni mübadilələr səbəbindən çoxdilli olmuşdur. Bununla belə, ikidillilik anlayışı dillərin sadə dixotomiyasından kənara çıxaraq, dil biliyi, istifadə nümunələri və sosial-mədəni kontekstləri nəzərə alan daha nüanslı bir baxışa keçərək inkişaf etmişdir.

Tədqiq edəcəyimiz əsas sahələrdən biri ikidilliliyin sosial dinamikanı necə formalaşdırdığıdır. Dil sosial münasibətlər qurmaq və saxlamaq üçün güclü vasitədir. İkidilli fərdlər fərqli dil və mədəni məkanları gəzirlər ki, bu da unikal qarşılıqlı əlaqə və perspektivlərə səbəb ola bilər. İkidilliliyin sosial şəbəkələrə, ünsiyyət üslublarına

və qruplararası münasibətlərə necə təsir etdiyini başa düşmək müasir sosial strukturları dərk etmək üçün çox vacibdir [1, s.3].

Bundan əlavə, ikidillilik şəxsiyyət xüsusiyyətlərində və idrak qabiliyyətlərindəki dəyişikliklərlə əlaqələndirilir. Tədqiqatlar göstərir ki, birdən çox dildə danışmaq idrak çevikliyini, problem həll etmə bacarıqlarını və hətta yaradıcılığı inkişaf etdirə bilər. Bu idrak faydaları, öz növbəsində, şəxsiyyətin inkişafına təsir göstərərək, təcrübəyə açıqlıq, uyğunlaşma və empatiya kimi xüsusiyyətlərdə fərqlərə səbəb ola bilər. Bu korrelyasiyaların tədqiqi dil, idrak və şəxsiyyət arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə haqqında təsəvvür yaradır.

Bundan əlavə, ikidilliliyin şəxsiyyətin qurulması və özünü qavrayış üçün təsiri var. Dil insanın şəxsiyyətinin mərkəzi komponentidir və ikidilli fərdlər çox vaxt çoxsaylı mədəni kimliklər arasında problemsiz şəkildə hərəkət edirlər. Bu şəxsiyyət danışıqları prosesi özünə hörmətə, mədəni mənsubiyyətə və ümumi rifaha təsir göstərə bilər. İkidilliliyin şəxsiyyət hekayələrini və mənlik anlayışlarını necə formalaşdırdığını tədqiq etməklə biz ikidilli icmalardakı müxtəlif təcrübələri daha dərindən dərk edirik.

Bu kəşfiyyat səyahətində biz dilçilik, psixologiya, sosiologiya, antropologiya və təhsildən fənlərarası tədqiqatlardan istifadə edəcəyik. Bu sahələrdən əldə edilən tapıntıları sintez etməklə biz ikidilliliyin sosial dinamikaya və şəxsiyyətə təsirinin hərtərəfli icmalı təqdim etməyi hədəfləyirik. Bundan əlavə, biz getdikcə bir-birinə bağlı olan dünyamızda təhsil, siyasətin qurulması və mədəniyyətlərarası kommunikasiya strategiyaları üçün praktiki nəticələri müzakirə edəcəyik.

Bu araşdırma vasitəsilə biz çoxdilli cəmiyyətlərdə linqvistik müxtəliflik, mədəni inklüzivlik və insan qarşılıqlı əlaqələrinin dinamik xarakteri haqqında daha geniş söhbətə töhfə verməyə ümid edirik. Dil, ortaq insanlığımızın əksi olaraq, yaşadığımız sosial və psixoloji mənzərələrlə formalaşır və formalaşır. İkidillilik və bu mənzərələr arasındakı mürəkkəb əlaqəni anlamaq mənalı əlaqələri inkişaf etdirmək və dil və mədəni sərhədlər boyunca qarşılıqlı anlaşmanı təşviq etmək üçün vacibdir.

Dil sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də insan şəxsiyyətinin, mədəniyyətinin və cəmiyyətin canlı aspektidir. İki və ya daha çox dildə mükəmməl danışmaq bacarığı olan ikidillilik sosial dinamikaya və şəxsiyyətin inkişafına dərin təsir göstərdiyinə görə artan diqqəti cəlb edir. Bu esse ikidilliliyin çoxşaxəli nəticələrini araşdırır, onun sosial qarşılıqlı əlaqələrə necə təsir etdiyini, şəxsiyyət xüsusiyyətlərini formalaşdırdığını və şəxsiyyətin formalaşmasına töhfə verdiyini araşdırır.

Sosial dinamika və ikidillilik

İkidillilik linqvistik və mədəni sərhədlər boyunca ünsiyyət və əlaqəni asanlaşdırmaqla sosial dinamikaya əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İkidilli fərdlər müxtəlif icmalarla əlaqə qurmaq, inklüzivliyi və mədəni mübadiləsi təşviq etmək qabiliyyətinə malikdirlər. Tədqiqatlar göstərdi ki, ikidillilik empatiya və mədəniyyətlərarası anlaşmanı gücləndirə bilər, çünki fərdlər bir çox dil və mədəni kontekstləri idarə edir. Bundan əlavə, ikidillilik linqvistik müxtəlifliyi təşviq edir, birdilli normalara meydan oxuyur və dil irsinə hörməti təşviq edir [2, s.19].

Bundan əlavə, ikidillilik sosial şəbəkələrin və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşmasında həlledici rol oynayır. İkidilli fərdlər çox vaxt dil və mədəni kontekst əsasında fərqli ünsiyyət üslubları və münasibət formalaşdırırlar. Bu linqvistik nüanslar inam, yaxınlıq və sosial birlik anlayışlarına təsir göstərə bilər. Bundan əlavə, ikidillilik sosial şəraitdə uyğunlaşma və çeviklik yaradır, çünki fərdlər müxtəlif həmsöhbətləri yerləşdirmək üçün dil keçidləri və kod dəyişdirmə strategiyaları ilə hərəkət edir.

Şəxsiyyətin inkişafı və ikidillilik

İkidilliliyin təsiri şəxsiyyətin inkişafına təsir göstərmək üçün sosial dinamikadan kənara çıxır. Tədqiqatlar göstərir ki, ikidilli fərdlər koqnitiv çeviklik, problem həll etmə bacarıqları və yaradıcı düşüncə kimi inkişaf etmiş idrak qabiliyyətləri nümayiş etdirirlər. Bu idrak üstünlükləri təcrübəyə açıqlıq, uyğunlaşma və möhkəmlik daxil olmaqla, şəxsiyyət xüsusiyyətlərindəki fərqlərə kömək edir.

İkidillilik fərdləri müxtəlif perspektivləri mənimsəməyə təşviq edir, bu da dünya haqqında daha incə bir anlayışa və qeyri-müəyyənliyə daha çox tolerantlığa səbəb olur. Bu idrak və qavrayış çevikliyi, ikidilli fərdlər müxtəlif dil və mədəni landşaftlarda naviqasiya etdiyi üçün şəxsi inkişafa və özünüdərkə təkan verir. Bundan əlavə, ikidillilik mədəni empatiya və həssaslığı təşviq edir, şəxsiyyətlərarası ünsiyyət və münaqişələrin həlli bacarıqlarını artırır [3, s.101].

Şəxsiyyətin formalaşması və ikidillilik

İkidillilik şəxsiyyətin qurulmasında mühüm rol oynayır, çünki dil insanın mənlik və aidiyyət hissi ilə sıx bağlıdır. İkidilli fərdlər çox vaxt müxtəlif mədəni mənsubiyyətlər və linqvistik kimliklər üzərində danışıqlar apararaq, mürəkkəb kimlik hekayələrini gəzirlər. Bu şəxsiyyət danışıqları prosesi dinamik və çoxşaxəli mənlik hissinə kömək edir, şəxsi şəxsiyyəti və mədəni şüurunu zənginləşdirir.

Bundan əlavə, ikidillilik mədəni mənsubiyyətin axıcılığını və mürəkkəbliyini vurğulayaraq, əsaslı şəxsiyyət anlayışlarına meydan oxuyur. İkidilli fərdlər çox vaxt ənənəvi sərhədləri aşan, inklüzivliyi və müxtəlifliyi təşviq edən hibrid şəxsiyyətləri təcəssüm etdirirlər. İkidilliliyi qəbul etmək fərdləri çoxmədəniyyətli təcrübələrin zənginliyini mənimsəyərkən öz dil irsini mənimsəməyə təşviq edir [4, s.18].

Nəticə olaraq, ikidillilik sosial dinamikaya, şəxsiyyətin inkişafına və şəxsiyyətin formalaşmasına dərindən təsir göstərir. O, mədəniyyətlərarası anlaşmanı təşviq edir, idrak qabiliyyətlərini artırır və dinamik mənlik hissini inkişaf etdirir. İkidilliliyi qəbul etmək təkcə getdikcə bir-birinə bağlı olan dünyada naviqasiya üçün deyil, həm də mədəni inklüzivliyi, empatiyanı və qarşılıqlı hörməti təşviq etmək üçün vacibdir. İkidilliliyin dəyişdirici gücünü dərk etməklə biz dil müxtəlifliyini və mədəni zənginliyi qeyd edən daha ahəngdar və müxtəlif cəmiyyət yetişdirə bilərik [5].

Nəticə olaraq, sonda ikidilliliyin tədqiqi onun həm fərdlərə, həm də bütövlükdə cəmiyyətə dərin təsirini ortaya qoyur. İkidillilik təkcə dil sərhədləri arasında ünsiyyəti asanlaşdırmır, həm də sosial dinamikanı formalaşdırır, koqnitiv qabiliyyətləri artırır və şəxsiyyətin formalaşmasına töhfə verir.

İkidillilik vasitəsilə fərdlər müxtəlif icmalarda inklüzivliyi və anlaşmanı təşviq edərək unikal ünsiyyət üslubları və mədəni empatiya inkişaf etdirirlər. İkidillilik

idrak çevikliyini, problem həll etmə bacarıqlarını və yaradıcılığı təşviq edir, uyğunlaşma, açıqlıq və möhkəmlik kimi şəxsiyyət xüsusiyyətlərində fərqlərə səbəb olur.

Bundan əlavə, ikidillilik sərt şəxsiyyət anlayışlarına meydan oxuyur, fərdləri çoxsaylı mədəni mənsubiyyətləri gəzərkən öz dil irsini qəbul etməyə təşviq edir. Bu şəxsiyyət danışıqları prosesi dinamik mənlik hissini gücləndirir və mədəni müxtəlifliyi və inklüzivliyi təşviq edir.

Əslində, ikidilliliyi qəbul etmək təkcə bir neçə dildə danışmaq deyil; bu, mədəni müxtəlifliyi qəbul etmək, empatiyanı gücləndirmək və dil və mədəni fərqlər üzərində körpülər qurmaqdan ibarətdir. İkidilliliyin dəyərini dərk etməklə və linqvistik inklüzivliyi təşviq etməklə biz müxtəlif səslərin qeyd olunduğu, başa düşüldüyü və hörmət edildiyi daha ahəngdar və bir-biri ilə əlaqəli dünya yarada bilərik

.

ƏDƏBİYYAT

1. Cayley G. (2012). "Conceptual meta-environment for Deaf children Literacy challenge: How to design effective Artifacts for bilingualism construction." 2012 Sixth International Conference on Research Challenges in Information Science (RCIS). IEEE.
2. Consuelo C.S. (2021). "Ideology of monolingualism: How ignoring bilingualism makes society less inclusive." 2021 Conference on Research in Equitable and Sustained Participation in Engineering, Computing, and Technology (RESPECT). IEEE.
3. Marco Z. (2017). "Bilingualism advantage in handwritten character recognition: A deep learning investigation on Persian and Latin scripts." 2017 7th International Conference on Computer and Knowledge Engineering (ICCKE). IEEE.
4. Ozer O. (2016). "The effect of bilingualism to the forensic speaker identification examinings." 2016 24th Signal Processing and Communication Application Conference (SIU). IEEE.
5. Sandra L.P. (2018). "Bilingualism and the Lifespan: Young Adult Heritage Speakers of Spanish." 2018 5th NAFOSTED Conference on Information and Computer Science (NICS). IEEE.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: dos.,fil.f.d, Məhəbbət Əsədova Nəcəf
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 66-74
https://doi.org/10.62837/2024.4.66

AYGÜN QOCAYEVA
ADPU Filologiya fakültəsi, Xarici Dillər Mərkəzi
aygün.qocayeva31@mail.ru
ORCID ID:0000-0002-6776- 473X

FRANSIZ VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİNİN TƏZADLI ÖYRƏNİLMƏSİ

XÜLASƏ

Dilin ən vacib qrammatik kateqoriyalarından biri olan şəxs əvəzliyi fransız və ingilis dillərində fərqli şəkildə özünü göstərir. Nəticə etibarilə, xarici dil kimi fransız dilini ingilis dilli öyrənənlər üçün problemli qrammatik elementlərdən biri olduğu ortaya çıxır. Buna görə də, bu ünsiyyətin məqsədi iki dildə şəxs əvəzliyinin morfosintaksisi arasında yaxınlaşma və fərqlilik nöqtələrini müəyyən etmək və müdaxilə sahələrini aşkar etmək, habelə ingilis dilində danışan tələbələrin çətinlik nöqtələrini müəyyən etməkdir. Bu tədqiqatın metodologiyası təsviri və analitikdir. O, həmçinin Robert Ladonun təzadlı analiz nəzəriyyəsinə əsaslanır.

Dil öyrənənlərlə apardığımız təhlilə əsasən müəyyən etdik ki, həqiqətən də fransız dilini xarici dil kimi öyrənənlər arasında fransızca şəxs əvəzliyini öyrənməkdə çətinliklər var və bu çətinliklər ən çox obyekt əvəzliyi aspektində mövcuddur. . Bu çətin aspektdə şəxs əvəzliklərinin uzlaşması, morfologiyası, sintaksisi, mövqeyi və ümumi identifikasiyası problemi dayanır.

Açar sözlər: təzadlı tədqiqat, morfologiya, sintaksis, morfosintaksis, şəxs əvəzliyi

Aygun Gojayeva

CONTRASTIVE STUDY OF THE PERSONAL PRONOUN IN FRENCH AND ENGLISH

SUMMARY

One of the most important grammatical categories in the language, the personal pronoun manifests differently in French and English. Therefore, French as a foreign language turns out to be one of the problematic grammatical elements for English language learners. Therefore, the aim of this paper is to identify the points of convergence and divergence between the morphosyntax of the personal pronoun in the two languages and to reveal the areas of intervention, as well as to identify the points of difficulty of English-speaking students . The methodology of this study is descriptive and analytical. It is also based on Robert Lado's theory of contrastive analysis.

Based on our analysis with language learners, we found that there are indeed difficulties in learning French personal pronouns among those learning French as a foreign language, and these difficulties are especially present in the aspect of

pronouns objects. In this difficult aspect lies the problem of agreement, morphology, syntax, position and general identification of personal pronouns.

Keywords: contrastive study, morphology, syntax, morphosyntax, personal pronoun

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИЧНОГО МЕСТОИМЕНИЯ НА ФРАНЦУЗСКОМ И НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

Личное местоимение, одна из важнейших грамматических категорий языка, по-разному проявляется во французском и английском языках**.** Таким образом, французский язык как иностранный оказывается одним из проблемных грамматических элементов для изучающих английский язык. Поэтому целью данного общения является выявление точек схождения и расхождения морфосинтаксиса личного местоимения в двух языках и выявление областей интервенции, а также выявление точек сложности англоязычной речи. студенты. Методология данного исследования носит описательно-аналитический характер. Он также основан на теории контрастивного анализа Роберта Ладо.

Основываясь на нашем анализе изучающих язык, мы обнаружили, что действительно существуют трудности в изучении французских личных местоимений среди тех, кто изучает французский язык как иностранный, и эти трудности особенно присутствуют в аспекте местоимений-объектов. . В этом сложном аспекте лежит проблема согласования, морфологии, синтаксиса, положения и общей идентификации личных местоимений.

Ключевые слова: ***сопоставительное исследование, морфология, синтаксис, морфосинтаксис, личное местоимение.***

Introduction

Chaque langue a une certaine structure, et nous pouvons reconnaître cette structure précisément à travers la grammaire. Le concept de grammaire a plusieurs définitions. En termes très simples, la grammaire est un ensemble de règles qui doivent être suivies pour parler et écrire correctement une langue. Selon le dictionnaire en ligne Le Robert, la grammaire est définie comme "l'ensemble des règles à suivre pour parler et écrire correctement une langue". Il la définit également comme "la branche de la linguistique qui comprend la phonologie, la morphologie et la syntaxe". Etymologiquement, un pronom donne le même sens qu'un nom (le préfixe pro- signifie plutôt). Autrement dit, le pronom remplace le nom auquel il appartient. Le pronom personnel, objet de cette étude, est une catégorie de pronoms servant à désigner trois types de personnes grammaticales. Elle varie selon la personne, le sexe, le nombre et la fonction. Ojo définit un pronom personnel comme un élément grammatical utilisé pour désigner quiconque ou quoi que ce soit

effectuant une action, ou à qui ou à quoi l'action est destinée. (173). Définit la catégorie des pronoms qui permettent de désigner une ou plusieurs personnes : personne qui parle (locuteur), personne qui parle (interlocuteur), personne ou chose à qui on parle (la troisième personne. En général, le pronom personnel est l'une des catégories grammaticales les plus importantes de la langue. Souvent, cet élément grammatical est conçu pour être facile à comprendre et à utiliser. Lorsque vous discutez des pronoms personnels de n'importe quelle langue, toujours uniquement les pronoms sujets (je, vous, il, elle, nous, vous, ils, en français et je, vous, il, elle, nous, vous, ils en anglais et d'autres équivalents dans d'autres langues) est en quelque sorte la plus utilisée. Savoir que les pronoms personnels sont de types différents en français et en anglais s'avère être l'un des points grammaticaux les plus problématiques. Par conséquent, les apprenants anglophones du français rencontrent de nombreuses difficultés dans la structure morphosyntaxique des pronoms personnels français. Le but de cette étude est d'identifier les points de convergence et de divergence entre le fonctionnement des pronoms personnels en français et en anglais et d'identifier les difficultés d'utilisation des pronoms personnels par les apprenants de langue anglaise.

1. Littérature du pronom personnel

Le pronom personnel est une composante essentielle en français et en anglais, sans laquelle la communication orale et écrite serait redondante et inefficace. Selon Ojo, le pronom personnel est utilisé pour indiquer quiconque ou quoi que ce soit qui accomplit une action, à qui ou vers quoi l'action est dirigée (173). Elle varie selon la personne, le genre, le nombre et la fonction. Les pronoms personnels remplacent leur référent sans intention particulière, mais pour éviter les répétitions ou pour désigner directement des entités ou des personnes. Ils ont des formes différentes selon leur rôle grammatical dans la phrase (sujet, objet, opposé, etc.) ; de plus, ils varient également selon la personne grammaticale et le sexe du référent. Le terme « personnel » n'est utilisé que dans son sens grammatical ; les pronoms personnels ne se limitent pas aux personnes et peuvent également désigner des animaux et des choses.

L'analyse contrastive est la théorie principale de cette étude. Cela vient de la linguistique contrastive. Il s'agit de comparer deux langues et cultures différentes afin de découvrir les difficultés que rencontrent les locuteurs d'une langue pour apprendre l'autre. Son but est de faciliter l'apprentissage d'une langue étrangère.

Analyse descriptive du pronom personnel en français et en anglais

Pronom personnel en français

Ils ont des formes différentes selon leur rôle grammatical dans la phrase (conjoint, disjoint, sujet, objet, réfléchi, tonique). La grammaire française comporte deux (2) formes :

: formes conjointes et forme disjointe et de cinq (5) types de pronoms personnels à savoir : pronom sujet (je, tu il etc.), pronom complément d'objet direct (me, te, le, la, etc.) et indirect (me, te, lui, leur etc.), pronom réfléchi (me, te, se, nous etc.) et pronom tonique (moi, toi, lui, eux etc.)Les pronoms sujets, les pronoms objets directs

et indirects, les pronoms réfléchis sont tous des pronoms conjoints, tandis que les pronoms toniques sont des pronoms inséparables. La forme subjonctive est la forme que prend un pronom lorsqu'il est séparé d'un verbe, à moins qu'il ne soit sous une forme subjonctive avec un autre pronom ou un adverbe négatif. La forme disjonctive de sa partie est la forme que prend le pronom personnel lorsqu'il est séparé du verbe ou utilisé sans verbe. C'est une forme du pronom séparée du verbe par une pause ou une préposition.

Pronoms personnels français

Formes conjointes				Formes disjointes
Sujet	Pronom d'objet			
	Direct	Indirect	Réfléchi	Tonique
je (j')	me (m')	me (m')	me (m')	Moi
tu	te (t')	te (t')	te (t')	Toi
il,on	le (l')	lui	se (s')	Lui,soi
elle, on	la (l')	lui	se (s')	Elle, soi
Nous	nous	Nous	Nous	Nous
Vous	vous	Vous	vous	Vous
ils	les	Leur	se (s')	Eux, soi
elles	les	leur	se (s')	Elles, soi

Pronoms sujets : Ils remplacent le nom qui réalise l'action décrite par le verbe. Le sujet d'un verbe est la personne ou la chose qui exécute l'action de ce verbe. Le sujet d'un pronom personnel est un mot qui remplace le sujet. İl empêche les répétitions dans le texte. Il peut être au singulier ou au pluriel. C'est un mot court qui peut être utilisé à la place d'un nom ou d'un groupe nominal. Ce sont des pronoms utilisés dans la conjugaison des verbes.

Chacun de tu et vous peut être utilisé pour désigner un seul individu (c'est-à-dire utilisé comme pronom singulier), tandis que tu est utilisé pour s'adresser à une personne familière (un ami, un collègue, un parent ou une connaissance) qui appartient au même groupe de pairs et qui est plus jeune ou de statut inférieur. Vous est utilisé comme pronom de respect et de considération pour une personne âgée, une personne de statut supérieur ou un étranger. Vous est également utilisé pour désigner plus d'une personne. C'est-à-dire utilisé comme pronom pluriel.

Tu es drôle. Vous êtes drôle. Vous êtes tous drôles.

Chacun de il/ils, elle/elles peut être utilisé pour désigner des personnes, des animaux, des choses, des idées, des objets animés, inanimés et abstraits. Il est à noter que le genre du pronom utilisé doit être le même que le genre du nom qu'il remplace : Isaac est gentil. Il est toujours souriant. On est un pronom indéfini qui peut être

utilisé pour représenter l'un des pronoms suivants : je, tu, il/elle, nous, vous, ils/elles. Cela peut aussi signifier: one, someone, each one, every one, people, en anglais.

On est là. *We are there.* On est content, Monsieur? *Are you happy, sir?*

Pronom d'objet direct : Le complément d'objet direct (COD) dans la syntaxe est un type de complément d'objet d'un verbe utilisé à la voix active. Formellement, il est construit sans préposition (donc un déterminant direct). Par conséquent, le pronom d'objet direct fonctionne comme l'objet direct du verbe. Un objet direct est l'objet d'une action exprimée directement par un verbe en tant que pronom. C'est le pronom sur lequel l'action du verbe tombe directement. Exemple *: Il cherche la directrice. Il la cherche*. Le pronom d'objet direct se place avant le verbe *: Il la cherche*.

Pronom d'objet indirect : L'objet indirect (COI) est formellement formé par une préposition. Le pronom objet indirect fonctionne donc comme l'objet indirect du verbe. Un pronom objet indirect est utilisé pour remplacer le nom d'une personne ou d'un animal. Ce nom ou groupe nominal a une fonction COI. Le pronom objet indirect précède le verbe conjugué. Exemple : *Je lui envoie la lettre.*

Pronom réfléchi : Les pronoms réfléchis sont des pronoms personnels utilisés comme compléments lorsqu'ils désignent la même personne que le sujet. Ils sont inclus dans la construction des verbes pronominaux. Les verbes ou pronoms réfléchis ont toujours un pronom objet qui fait référence à la même personne ou chose que le sujet. L'action du verbe réfléchi est à la fois réalisée et reçue par le sujet

Pronom tonique : les pronoms toniques sont des formes fortes de pronoms français, utilisés isolément et dans des positions emphatiques. Ils sont toujours séparés du verbe principal par des signes de ponctuation : une virgule, deux points, un point, et ainsi le pronom sujet ou objet peut être isolé dans une phrase séparée pour l'emphase ; comme ou comme dans une préposition ou une comparaison. Exemple : *Tu viens avec moi ?*

Pronom personnel en anglais

Les pronoms personnels anglais sont un sous-ensemble des pronoms anglais. Dans la grammaire anglaise, le système des pronoms personnels est considéré comme un système fermé. Comme son nom l'indique, les pronoms personnels représentent des personnes spécifiques, des animaux ou des objets inanimés (Quirk et al, 341-342). Les pronoms personnels anglais sont associés à trois personnes grammaticales - première, deuxième et troisième personne (singulier et pluriel) et peuvent prendre différentes formes selon la personne, le nombre, le cas et le sexe. Les pronoms personnels anglais ont un certain nombre de formes, nommées pour leur rôle grammatical typique dans une phrase :objet *(objective (accusative) case (me, us, etc.)),* sujet *subjective ((nominative) case (I, we, etc.)),* réfléchi *(reflexive form (myself, ourselves, etc.))* et aussi les possessifs *(possessives (my, your, mine, yours etc)).*

Pronom personnel anglais

Nombre	**Personne**	**Sujet**	**Objet**	**Possessif**		**Réfléchi**
				Adjective possessif	**Pronoms possessif**	
Singulier	1ere	I	My	my	mine	myself
	2e	you	You	your	yours	yourself
	3e	he/she/it	his/her /its	his/her/its	his/her/its	himself/herself/itself
Pluriel	1ere	We	Us	our	ours	ourselves
	2e	You	You	your	yours	yourselves
	3e	They	Them	their	theirs	themselves

Pronom sujet : Les pronoms sujets sont des pronoms qui effectuent une action dans une phrase Ils sont *I, you, he, she, we, they.* Tout nom qui effectue l'action principale dans une phrase, comme ces pronoms, est le sujet et est classé comme cas subjectif (cas nominatif). Exemple : *I make breakfast every morning for my husband*. Dans cette phrase, « I » est l'acteur (pronom sujet) effectuant l'action de « *make* » (*verbe*). Un pronom sujet est exactement ce à quoi il ressemble : un pronom qui prend la place d'un nom comme sujet d'une phrase. Le sujet d'une phrase est la personne ou la chose qui accomplit l'action du verbe. Exemple : *She is just a child.*

Pronom objet : Les pronoms objets sont les pronoms qui reçoivent l'action dans une phrase. Ils sont me, you, him, her, us, them. Tout nom recevant une action dans la phrase, comme ces pronoms, est un objet et est classé comme cas objectif (objective case). En anglais un pronom objet peut également être utilisé après des prépositions : I will go with him. Un pronom objet et également appelé pronom objectif et fonctionne comme l'objet d'un verbe. C'est un type de pronom personnel qui est normalement utilisé comme objet grammatical, tel que l'objet direct ou l'objet indirect d'un verbe.

Types de pronoms objets anglais:

Objet direct : L'objet direct est la chose sur laquelle agit le verbe. Il reçoit directement l'action du verbe.

Objet indirect : L'objet indirect d'une phrase est le destinataire de l'objet direct. Il reçoit indirectement l'action du verbe (parfois à travers une préposition mais en anglais il se catégorise *sous objet d'une préposition*). La langue anglaise divise également le pronom objet dans une autre variété : *Objet d'une préposition*. Il se trouve surtout dans une proposition prépositionnelle. En anglais tous les pronoms objets (direct et indirect) sont les mêmes – *me, you, him/her/it, us, you, them.*

Pronom possessif : Comme tous les pronoms, il remplace les noms dans une phrase. Un pronom sujet aide à montrer la propriété ou la possession d'un nom. Mais

il est différent de l'adjectif possessif. Il est utilisé à la place d'un nom pour désigner le propriétaire ou le possesseur d'une chose, d'un objet, d'une personne ou d'une idée. Il reflète la première, la deuxième ou la troisième personne, le nombre et le genre du nom qu'il remplace. Ils empêchent la répétition dans une phrase. Il est classé comme un type de pronom personnel car il remplace un nom par un concept possessif. Par exemple : *Is this Carol's bicycle? – No, that red one over there is hers*.

Tout comme l'adjectif possessif l'anglais distingue le genre pour le pronom possessif à la troisième personne du singulier, mais cela ne se manifeste pas à la troisième personne du pluriel. Au singulier: *The dog belongs to Sarah. The dog is hers*. Au pluriel : *The car belongs to my parents. The car is theirs.* Le pronom possessif est utilisé après le nom, ils ne peuvent pas du tout être utilisés avant le nom : *This car is mine*.

Pronom réfléchi : Un pronom réfléchi est un type spécifique de pronom utilisé pour l'objet d'un verbe lorsqu'il fait référence au même nom que le sujet du verbe. En anglais, ce sont les pronoms qui se terminent par « self » ou « selves » : par exemple, « himself », « myself », « ourselves », etc. Cela implique que si l'objet et le sujet d'un verbe sont les mêmes, on emploie un pronom réfléchi pour l'objet (par exemple, *I believe in myself*).

Étude contrastive du pronom personnel français et anglais

La recherche contrastive est l'étude systématique de deux ou plusieurs langues pour identifier leurs différences structurelles et leurs similitudes. Il met l'accent sur les points de divergence, car au niveau des points de détournement, les éléments de la langue étrangère sont censés être difficiles et complexes pour les apprenants. On a clairement exposé les structures des pronoms personnels français et anglais, nous allons donc identifier ci-dessous les points de convergence et de divergence de la structure grammaticale des pronoms personnels dans les deux langues.

Points de convergence

Les pronoms personnels français et anglais sont utilisés pour désigner quiconque ou quoi que ce soit accomplissant une action, ou à qui ou à quoi l'action est destinée. Ils varient selon la personne, le genre, le nombre et la fonction. Les pronoms personnels de ces deux langues sont utilisés à la place des noms pour éviter les répétitions et pour désigner directement des personnes ou des personnes.

Dans la structure des deux langues, les pronoms personnels ont des formes communes selon leur rôle grammatical dans la phrase : sujet, objet (direct et indirect), réfléchi ; mais il existe aussi des différences au sein des formes propres à chaque langue.

Les pronoms personnels dans les deux langues renvoient à une ou plusieurs personnes : la personne qui parle (le locuteur) – première personne, la personne à qui l'on parle (l'interlocuteur) – deuxième personne, la personne ou la chose dont on parle (la troisième personne). Les deux langues ont deux nombres grammaticaux - singulier et pluriel. Les pronoms personnels français et anglais ne se limitent pas aux personnes, ils peuvent également désigner des animaux et des choses.

Points de divergence

Les anglophones considèrent les pronoms personnels, les francophones non. A propos de possessions, nous parlons d'adjectifs possessifs et de pronoms possessifs. En général, par question de politesse, le français distingue tous les pronoms à la deuxième personne du singulier des pronoms pluriels, contrairement à l'anglais, qui est le même. Les pronoms de la deuxième personne du singulier et du pluriel peuvent chacun être utilisés pour désigner une seule personne (c'est-à-dire utilisés comme pronom singulier). La deuxième personne du singulier (tu, te, toi) est utilisée pour désigner une connaissance (ami, collègue, parent ou connaissance) appartenant au même groupe de pairs et de statut inférieur ou inférieur, et la deuxième personne du pluriel (vous) est utilisé comme pronom d'honneur et de respect pour un vieil homme, une personne de haut rang ou un étranger. *Vous* est également utilisé pour désigner plus d'une personne – comme pronom pluriel. Mais pour les pronoms personnels anglais c'est toujours le pronom « you » et ses formes fléchies tels que *your, yours, yourself, yourselves* qui sont utilisées pour la deuxième personne du singulier et du pluriel. La marque de politesse ne se manifeste pas dans l'orthographe de ses pronoms anglais.

Sur la base des résultats obtenus, on a constaté qu'il existe effectivement des difficultés d'apprentissage des pronoms personnels français chez les apprenants de français langue étrangère. Ces difficultés existent principalement en termes de pronoms objets. Dans cet aspect difficile réside le problème de l'accord, de la morphologie, de la syntaxe, de la position et de l'identification générale des pronoms personnels. Par conséquent, afin de faire face à ces défis et d'améliorer l'apprentissage et l'enseignement du français langue étrangère, on va proposer les suivants: D'abord, il est conseillé qu'il faudra dès le début faire comprendre aux apprenants anglophones du français langue étrangère que la structure morphosyntaxique des deux langues diffère les unes des autres. En raison de ceci, il servira à rien de vouloir à chaque fois chercher à trouver des traductions en anglais pour toute structure en français et donc qu'il leur faudra apprendre la langue française sans toujours faire recours à l'anglais surtout quand il s'agit de l'emploi du pronom personnel en français. Cela aidera ces apprenants à éviter certaines des erreurs qui résultent du transfert des règles de la grammaire anglaise à l'usage français.

Conclusion. On propose également qu'au lieu de penser que cet aspect grammatical est trop facile à utiliser, la place principale soit donnée à l'enseignement des pronoms personnels français. Il est également important de faire comprendre aux apprenants par le biais d'instructions et d'exercices qu'il existe différents types de pronoms personnels et que le pronom sujet n'est pas singulier. L'utilisation correcte des éléments grammaticaux ne s'acquiert ni ne s'évalue par les seules activités d'écriture. Des activités verbales sont également nécessaires. Ainsi, la leçon de grammaire doit être organisée de manière à ce que les élèves puissent utiliser les éléments appris dans la communication orale. De la part des élèves, on va les encourager à faire un effort pour s'exprimer en français, non seulement en classe,

mais aussi à l'extérieur de la classe. Car connaître les règles, le vocabulaire nécessaire, la structure grammaticale, etc. C'est une chose, mais savoir les utiliser à bon escient en est une autre. Dans ce cas, l'usage des pronoms personnels se retrouvera dans les mots usuels des apprenants.

BIBLIOGRAPHIE

1. (Ade, Ojo. A comprehensive revision handbook of French grammar, pp. 173, 2012)
2. Hamdani, Beny. « A comparative study on English and French simple personal pronouns ». Pioneer, volume 12, Issue 1, 2020, pp. 27-42.
3. Onyekpere, George N. « Le pronom personnel dans la syntaxe de l'igbophone apprenant du français ». Journal of Linguistics, Language and Culture, Vol. 1 no.1, 2014, pp. 44-52.
4. (Quirk Randolph et al 1985 cité par Mustaqim, pp. 21, 2019)
5. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. A Comprehensive Grammar of the English Language. New York: Longman Group, 1985. Pp.341-342

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
professor Çəmən Babaxanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 75-80
https://doi.org/10.62837/2024.4.75

İRADƏ NADIR QIZI SƏRDAROVA
Fil.f.d., dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti
Bakı ş., R.Behbudov küçəsi, 134

DİLÇİLİKDƏ AKTANT ANLAYIŞI

Xülasə

Məqalədə A.C. Qraymas tərəfindən hazırlanmış aktantial model müzakirə olunur. A.C. Qraymas, hərəkəti altı aspektə və ya aktantlara bölməyi təklif edir: mübtəda; məlumatı göndərən; məlumatı qəbul edən; köməkçi sözlər (sehrli qılınc, at, Şahzadənin cəsarəti və s.); rəqib (opponent) (cadugər, əjdaha, Şahzadənin yorğunluğu və ya terror şübhəsi).

Bu modeldə hərəkət belə yerinə yetirilir:

1) Subject - what wants or does not want to be joined to 9the Prince);

2) An object (the rescued Princess, for example);

3) The sender (for example, the King) is what instigates the action;

4) The (4) receiver (for example, the King, the Princess, the Prince) is what benefits from it;

5) A helper (for example, the magic sword, the horse, the Prince's courage) helps to accomplish the action;

6) An opponent (the witch, the dragon, the Prince's fatigue or a suspicion of terror) hinders it.

Akant anlayışı (çox vaxt arqument, constituent və s. kimi də istinad edilir) dilçilik nəzəriyyəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və linqvistik tədqiqatlarda heç də az əhəmiyyət kəsb etmir.

Bununla belə, bu anlayış hələ də aydın deyil və çox tədqiq olunmamışdır. Aktant anlayışı çox vaxt çaşdırıcı olur: aktantlar barədə olan anlayışlar və istifadə edilən terminlər qeyri-müəyyəndir, eyni anlayışlar müxtəlif terminlərlə təyin olunur və eyni termin müxtəlif anlayışlar üçün istifadə olunur.

Bu məqalənin məqsədi bu sahəyə aid olan qaydaları nəzərdən keçirmək: lazımi fərqləri göstərmək, əsas anlayışlar üçün tərifl ər vermək və terminologiyanı dəqiq müəyyən etməkdir.

Açar sözlər: *aktant, nitq hissələri, isim, mübtəda, xəbər, cümlə*

Akant termini ilk dəfə L.Tesnie`re-nin əsərində sintaktik cəhətdən əsas feildən birbaşa asılı olan nominalların əsas sintaktik rollarını ifadə etmək üçün təqdim edilmişdir: mübtəda, vasitəli tamamlıq və vasitəsiz tamamlıq. Burada təklif olunan şey L.Tesnie`re-nin ideyalarının inkişafı, işlənməsi və ən əsası ümumiləşdirilməsidir [1, s. 102].

"Tərkib hissəsi dedikdə nə başa düşülür?" indi onu izah edək.

İngilis dilinin qrammatikasında mübtədanın tərkib hissəsi daha böyük bir cümlənin, ifadənin və ya bəndin linqvistik hissəsi hesab olunur [2, s. 92]. Məsələn,

cümləni təşkil edən bütün söz və söz birləşmələri həmin cümlənin tərkib hissəsidir. Tərkib morfem, söz, ifadə və ya cümlə ola bilər. Cümlə təhlili mübtədanı və ya xəbəri və ya digər müxtəlif hissələri müəyyənləşdirir, bu proses cümlənin tərkib hissələrinin təhlili kimi tanınır.

Qrammatikada tərkib hissələri:

-Qrammatikada tərkib hissələri cümlənin, ifadənin və ya bəndin struktur hissələrini müəyyən edir.

- Tərkib ifadələr, sözlər və ya morfemlər ola bilər.

- Tez Təsis Təhlili (Immediate Constituent Analysis) komponentləri müəyyən etmək üçün bir yoldur.

- Təhlildən verilmiş cümlənin strukturunu müəyyən etmək, onun alt qatdakı mənasını tapmaq və mənasını ifadə etməyin alternativ yollarını araşdırmaq üçün istifadə oluna bilər.

Hər cümlənin (və hər bir ifadənin və bəndin) tərkib hissələri var. Yəni, hər bir cümlə cümləni mənalı etmək üçün birlikdə işləyən başqa şeylərin hissələrindən ibarətdir.

Məsələn, *"My dog Aristotle bit the postal carrier on the ankle"*, burada tərkib hissəsi mübtədadır, o ismi birləşmədən ibarətdir (Noun Phrase) (my dog Aristotle) və xəbər feili birləşmədən (Verb phrase) (bit the postal carrier on the ankle) ibarətdir.

İndi isə "İngilis dilində *aktant* nədir?" sualını izah edək.

L. Tesnière aktant belə izah edir: "(valentlik qrammatikasında) cümlənin əsas nitq hissəsinin agenti kimi fəaliyyət göstərən ifadə" [3, s. 106].

Qeyd edək ki, aktant termini müxtəlif yerlərdə işlədilə bilər. Məsələn, narrativdə (əsərlərin dilində, dilçilikdə və s.). Bu terminin hər iki sahədə istifadəsini, mənasını izah edək.

Narrativ nəzəriyyəsində semiotik povest təhlilinin aktantial modelindəki aktant, hekayənin irəliləməsində müxtəlif personajların rollarını təsvir edir. B. Latour yazır: "[Aktor-narrativ nəzəriyyəsində] "aktyor" semiotik tərifdir, aktant, yəni başqaları tərəfindən fəaliyyət göstərən bir şeydir. Bu, nə fərdi aktyorların, nə də ümumiyyətlə insanların xüsusi motivasiyasını ehtiva etmir. Aktant hərfi mənada hər hansı bir hərəkət ola bilər, bir şərtlə ki, bir hərəkətin mənbəyi olsun [4, s. 125].

Semiotika üzrə professor A. C. Qreymas 1966-cı ildə aktantial modelin yaradılması ilə məşhurlaşdı [4, s. 196]. Bu model hekayə danışarkən adətən yerinə yetirilən struktur rolları ortaya qoyur. Məsələn, qəhrəman, yaramaz (qəhrəmanın rəqibi), obyekt (araşdırma), köməkçi (qəhrəman) və s. Bu rolların hər biri hekayənin ayrılmaz tərkib hissəsini yerinə yetirir. Hər bir aktyorun aktantı olmadan hekayə natamam ola bilər. Beləliklə, "aktant" sadəcə hekayədəki bir personaj deyil, povesti ifadə edən ayrılmaz struktur elementidir.

Povestlərdə *aktant* həm də *yaramazla qoşalaşmış qəhrəman, əjdaha öldürən qılıncla qoşalaşmış əjdaha, rəqiblə qoşalaşmış köməkçi kimi ikili müxalifət cütləşməsi* kimi də təsvir edilə bilər. Buna görə də aktantial əlaqələr povest daxilində aradan qaldırılmalı olan problemlərin yaranmasında, kontrastın təmin edilməsində və ya hekayə daxilində antaqonist qüvvənin müəyyən edilməsində inanılmaz dərəcədə

faydalıdır. Bununla belə, eyni personaj eyni vaxtda hekayədəki fərqli hərəkət, hadisə və ya epizod ardıcıllığı ilə bağlı fərqli bir aktyora (və ya narahatlıq tərzinə) malik ola bilər. Buna görə də, onu personajın arxetipi kimi hekayədəki ardıcıl rolundan ayırmaq lazımdır. Hər bir situasiyanı hekayənin minimum müstəqil vahidi hesab etmək üçün aktant anlayışı narratologiyanın strukturizmində vacibdir. Aktanlar hekayənin əsas "müxalifət" strukturunda ümumi roluna görə birdən çox personajın funksiyasında da çıxış edə bilər. Bir sözlə, aktanların işlədildiyi povestin dərin strukturu hekayənin səthi məzmunundan daha yüksək səviyyədə onun məzmununu yaradır və müəyyənləşdirir [5, s. 75].

1969-cu ildə Culia K. da Qreymasın aktantial modeli ilə povestlərdəki vəziyyətlərin dinamik inkişafını anlamağa çalışdı. O fikirləşdi ki, subyekt və obyekt mövqe mübadiləsi apara bilər, buna uyğun olaraq tərəfdar və rəqib də mövqe mübadiləsi apara bilər. Bundan əlavə, subyekt və obyekt cütü bəzən tərəfdar və rəqib cütü ilə öz mövqeyini dəyişir. Bununla belə, müəyyən bir zamanda povestdə çoxlu üst-üstə düşən vəziyyətlər var. Bütün povest strukturunda mövcud olan üst-üstə düşən vəziyyətlərlə mübarizə aparmaq üçün o, potensial aktant sürüşmələrini "dəyişiklik" deyil, "çevrilmə" adlandırdı [6, s.10]. Bunu A.C.Qreymasın öz transformasiya modeli, başqa bir narratoloji çərçivə ilə qarışdırmaq olmaz.

Müstəqil olaraq rus folklorunu tədqiq edən Vladimir Propp "7 akt sferası"nı da təqdim etmişdir:

1) Aggressor (Təcavüzkar);
2) Donor (Donor);
3) Auxiliary (Köməkçi);
4) Princess and the father (Şahzadə və ata);
5) Committer (Komissar);
6) Hero (Qəhrəman);
7) Bogus hero (Saxta qəhrəman) [7, s. 95];

Bununla belə, bunlar hekayədəki şəxsin tipləri deyil, daha çox davranış nümunələridir: eyni adam bəzən bir "sfera", bəzən də başqa bir "sfera" kimi çıxış edə bilər.

Aktant dilçilikdə

Dilçi L. Tesnière, feilin funksiyasını asılılıq qrammatikasında ən vacib hesab etdi və feili müşayiət edən müxtəlif tərkibli "aktant" terminini icad etdi:

"əsas aktant", nominativ hal;
"ikinci aktant", yiyəlik hal;
"üçüncü aktant", dativ hal;

Bu aktant anlayışı arqument anlayışına bənzəyir.

A. C. Qraymas aktantları 3 cüt "Modulyasiya" olaraq yenidən təyin etdi:

1. The Actant-Subject and the Actant-Object of Action (Aktant-mübtəda və aktant- tamamlıq);

2. The Actant-Sender and the Actant-Receiver of Information (aktant – məlumatı gönərən və aktant- məlumatı qəbul edən);

3. The Actant-Supporter and the Actant-Oppositionist of Volition (aktant-dəstəkçi) və aktant - İradə müxalifətçisi) [4, s. 20].

Aaktant başqaları tərəfindən hərəkət edən və ya fəaliyyət göstərən bir məfhumdur. Bu, nə fərdi icraçıların, nə də ümumilikdə insanların motivasiyasını nəzərdə tutmur. Fəaliyyətin mənbəyi olması şərtilə, aktant sözün həqiqi mənasında hər hansı bir şey ola bilər.

Məqalədə üç növ aktant səciyyələndirilir: semantik, dərin-sintaktik və səthi-sintaktik.

Akant asılı sintaktik arqumentlə eynidir, yəni predikatın valentliyi üçün tələb olunan isim ifadəsidir (və ya digər istinad tərkib hissəsi).

Dilçilikdə agent isim (latınca nomen agentis) hərəkəti bildirən başqa sözdən törəmiş və həmin hərəkəti edən varlığı müəyyən edən sözdür [8]. Məsələn, driver (sürücü) - drive (sürmək) feilindən yaranan isim agentidir (yəni məhsuldar sözdür).

Altmışıncı illərdə A. C. Qreymas V. Propp nəzəriyyələrinə əsaslanan aktantial modeli təklif etdi. Aktiv model nəzəri cəhətdən istənilən real və ya tematik hərəkəti təhlil etmək üçün istifadə oluna bilərdi. Aktiv modeldə hərəkət altı komponentə bölünə bilər ki, bunlara aktantlar deyilir. Akantial təhlil təsvir olunan hərəkətin hər bir elementini müxtəlif aktantial siniflərə təyin etməkdən ibarətdir.

Altı aktant üç müxalifətə bölünür, hər biri təsvirin oxunu təşkil edir:

İstək oxu: (1) mübtəda / (2) tamamlıq. Mübtəda tamamlığa yönəldilmiş şeydir. Mübtəda tamamlıq arasında qurulan əlaqə *qovşaq* (junction) adlanır və daha sonra *bağlanma* (conjunction) (məsələn, *The Prince wants the Princes*s) və ya *ayrılma* (disjunction) (məsələn, *A murderer succeeds in getting rid of his victim's body*) kimi təsnif edilə bilər.

Güc oxu: (3) köməkçi / (4) rəqib. Köməkçi mübtəda və tamamlıq arasında istənilən əlaqənin əldə edilməsinə kömək edir; rəqib də buna mane olur (məsələn, *The sword, the horse, courage, and the wise man help the Prince; the witch, the dragon, the far-off castle, and fear hinder him*).

Ötürmə oxu (A.C.Qraymasa görə bilik oxu): (5) göndərən / (6) qəbuledən. Göndərən mübtəda və tamamlıq arasında qovşağın yaradılmasını tələb edən elementdir (məsələn, Kral Şahzadədən Şahzadəni xilas etməyi xahiş edir). Qəbuledici, axtarışın aparıldığı elementdir. Sadələşdirmək üçün gələn qəbuledicini (və ya müsbət qəbuledicini) mübtəda və tamamlıq (məsələn, Kral, krallıq, Şahzadə və s.) Göndərən elementlər çox vaxt qəbuledici elementlərdir [4, s.30].

Adətən, yuxarıdakı tərifdə törəmə morfologiyasıda özünə ciddi məna qazanır, yəni törəmə leksemi (morfoloji təhlilin mücərrəd vahidi) giriş kimi qəbul edir və yeni leksem əmələ gətirir. Bununla belə, morfemlərin törəmə morfemlərə və fleksiyaya bölünməsi ümumiyyətlə sadə nəzəri sual deyil və müxtəlif müəlliflər təsnifatın ümumi nəzəri prinsipləri, eləcə də morfemlərin faktiki təsnifatı ilə bağlı müxtəlif qərarlar qəbul edə bilərlər və onlara istənilən dilin qrammatikasında rast gəlmək olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Tesnière L. Elements of Structural Syntax. Trans. Timothy Osborne & Sylvain Kahane. Amsterdam: John Benjamins, 2015, 698 p.
2. Hawkes T. Structuralism and Semiotics. Berkeley: University of California Press, 1977, 192 p.
3. Tesnière L. Actants, Actors, and Figures, in *On Meaning: Selected Writings in Semiotic Theory*. Trans. Paul J. Perron & Frank H, Collins. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987, pp. 106–20
4. Greimas A. J. Structural Semantics: An Attempt at a Method. Trans. Daniele McDowell, Ronald Schleifer, & Alan Velie. Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press, 1983, 325 p.
5. Julia K. *Le texte du roman: approche sémiologique d'une structure discursive transformationnelle*. The Hague: Mouton, 1970, 275 p.
6. Georges P. *The thirty-six dramatic situations*. Trans. Lucille Ray. Franklin, Ohio: James Knapp Reeve, 1921, 210 p.
7. Vladimir P. Morphology of the folktale, 2nd rev'd edn. Trans. Laurence Scott. Austin: University of Texas Press, 1968 (repr. 2005), 195 p.
8. https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/actant

Irada Nadir Sardarova
Azerbaijan University of Languages

The concept of actant in linguistics

Summary

The actantial model developed by A.J. Greimas is discussed in the article. A.J.Grimmas suggests dividing action into six aspects or actants: subject; the sender of the information; the receiver of information; auxiliary words (magic sword, horse, Prince's courage, etc.); opponent (witch, dragon, Prince's Fatigue or terrorist suspicion).

The action is performed as following in this model:

1) Subject - what wants or does not want to be joined to 9the Prince);

2) An object (the rescued Princess, for example);

3) The sender (for example, the King) is what instigates the action;

4) The (4) receiver (for example, the King, the Princess, the Prince) is what benefits from it;

5) A helper (for example, the magic sword, the horse, the Prince's courage) helps to accomplish the action;

6) An opponent (the witch, the dragon, the Prince's fatigue or a suspicion of terror) hinders it.

The concept of *actant* (often referred to as *argument, constituent*, etc.) is important for linguistic theory and is no less important in linguistic research.

However, this concept is still unclear and not much researched. The concept of actants is often confusing: the definitions and terms used for actants are vague, the

same concepts are defined by different terms, and the same term is used for different concepts.

The purpose of this article is to review the rules relevant to this field: to show the necessary distinctions, to provide definitions for key concepts and to define the terminology clearly.

Key words: *actant, parts of speech, noun, subject, information, sentence*

САРДАРОВА ИРАДА НАДИР ГЫЗЫ
Азербайджанский Университет Языков

ВАРИАТИВНОСТЬ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С АКТАНТНЫМ СОСТАВОМ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вариативность простых предложений с актантным содержанием. Приводятся сведения о том, какой лингвист впервые употребил понятие актанта. В статье выясняется, в каком смысле Л. Теньер употребляет термин «актант». Оказывается, актантное сказуемое возникает из рассмотрения слов, т. е. слов, выражающих ситуации, в которых имеется определенное количество обязательных участников, выполняющих определенные роли. Типичным классом предикативных слов являются глаголы. Но есть и другие типы сказуемых, например прилагательные, наречия, союзы и т. д. Также в статье приводятся сведения об именных и сентенциальных актантах сказуемых в современном языкознании и отмечается, что можно выделить следующие виды актантов. В исследованиях, посвященных понятию актантов и типологии актантов, именные актанты обычно рассматриваются более подробно, чем предложения. Считается, что актантная позиция регулируется предложением.

Ключевые слова: актант, предложение, структура, глагол, существительное, значение

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor* **Fəxrəddin Veysəlli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 81-87
https://doi.org/10.62837/2024.4.81

PƏRVANƏ ELMAR QIZI QULIYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti
pervane.quliyeva73@gmail.com

AZƏRBAYCAN QADIN AŞIQLARININ ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞINDA YERİ

Açar sözlər: ədəbiyyat, aşıq sənəti, sənətkar, milli, tarixi proses, ədəbi-inkişaf, mədəniyyət, yaradıcılıq.
Ключевые слова: литература, мастер, национальный, исторический процесс, литературное развитие, культура, творчество.
Key words: literature, craftsman, national, historical process, literary-development, culture, creativity.

XIX əsrdə aşıq yaradıcılığının yeni bir mərhələsi – yeni realist istiqamətdə yüksəliş dövrü başlanır. Bəri başdan bunu qeyd etmək lazımdır ki, aşıq sənətinin coşğun inkişafı üçün bu dövrə qədər əvvəlki yüzilliklər ərzində zəmin yaranmışdı. Artıq bu dövrdə "Dədə Qorqud" dastanlarından üzü bəri onlarla qəhrəmanlıq, məhəbbət və ailə məişət dastanları, saz havaları, eləcə də müxtəlif şer şəkilləri uzunmüddətli evolyussiya prosesi keçirərək formalaşmışdı. "Tahir və Zöhrə", "Aşıq Qərib", "Şah İsmayıl", "Novruz", "Əsli və Kərəm", "Koroğlu", "Qurbani", "Abbas və Gülgəz", "Xəstə Qasım", "Valeh və Zərnigar" kimi əsatiri, ictimai, fəlsəfi və tarixi zəmində yaradılmış dastanlarla yanaşı, "Məsim və Diləfruz", "Məmməd və Güləndam" kimi xəyali dastanlar, "Alıxan və Pəri xanım" kimi ailə - məişət dastanları XIX yüzilliyə qədər aşıqların yaradıcılığında aparıcı mövqeyə malik poetik örnəklər idi.

"Bozuğular", "Koroğlu havaları", "Divani havaları", "Kərəmilər", "Sarıtellər" və onlarla başqa saz havaları, bayatı, gəraylı, qoşma, təcnis, cığalı təcnis, divani, qoşma-müstəzad, müxəmmas və neçə - neçə bu kimi aşıq şeiri qəlibləri, varislik ənənəsini yaşadan ustad – şagird münasibətləri, məcliskeçirmə qaydaları və s. müəyyənləşmişdi. Haqqında söz açılan yüzilliyin başlanğıcında Şəmkir, Göyçə, Borçalı, Təbriz, Qars, Şirvan, Quba–Dərbənd regionlarında saz-söz aləminin sirlərinə dərindən bələd olan istedadlı şair-aşıq nəsli yetişmişdi.

Qədim və orta çağlardan fərqli olaraq, bu əsrdə hər yaranan dastan, şer və havacat nümunələri konkret müəllif ünvanı ilə bağlanırdı.

XIX əsrin başlanğıcından etibarən aşıq şeiri və musiqi böyük inkişaf yoluna düşür. Bu, hər şeydən əvvəl, sazın quruluşca təkmilləşməsi – pərdə və simlərin daha nizamlı düzülüşü ilə, bütün bunların yekunu kimi də sazda üç müstəqil melodik səs axarının yaranması ilə əlaqədar ortaya çıxır.

Aşıqları sənətkarlıq, istedad və yaradıcılıq nöqteyi – nəzərindən iki qrupa bölmək olar; birinci qrup aşıqlar dolğun məzmunlu əsərləri, gözəl saz havaları, şirin ləfzləri və hazırcavablığı ilə xalqın rəğbətini qazanmış yaradıcı – ustad aşıqlardır, dədələrdir. İkinci qrup aşıqlar isə ustad aşıqların yaratdığı poeziyanı, dastanı,

həmçinin yazılı ədəbiyyat nümunələrini xalq şənliklərində, mərasimlərində məlahətli səsləri ilə tamaşaçılara, dinləyicilərə çatdıran peşəkar ifaçı aşıqlardır.

Əlbəttə, ikinci qrup aşıqlar da güclü ifaçılıq mədəniyyəti ilə yanaşı, həm də təbii istedada malik olmalıdırlar. Bu mənada Ə.Axundov peşəkar – ifaçı aşıqlardan danışarkən haqlı olaraq yazır: "Öyrənib söyləəyn aşıqlardan bəziləri xalq arasında, özü söyləyən aşıqlardan bəziləri xalq arasında, özü söyləyən, "təbi olan" aşıqlardan hörmətli və bilikli sayılırlar.

Çünki bu aşıqlar da yaradıcılıq işləri ilə məşğul olur, öyrəndikləri hər bir dastan və qoşmanı öz üslublarına və musiqilərinə uyğun tərzdə yenidən qurur, daha doğrusu, bacardığı kimi yaradır. Belə aşıqların xalq ədəbiyyatının inkişafında çox böyük xidmətləri olur." [1, 125]

Bu məsələdə mübahisəli məsələlər və cəhətlər də yox deyildir. Bəzi müəlliflər aşıq sənətinin spesifik xüsusiyyətini nəzərə almadan aşıq xor ansamblının əsas əlaməti budur ki, bir – iki mahnı müəyyən hacavat üzərində şənliyin, konsertin ya əvvəlində, ya da sonunda ayrıca nömrə kimi ifa olunur. Bu ümumi qanundur. Lakin Ə.Şagirzadə kimi aşıq sənətinin son nailiyyətini aşıq xor ansamblında görmək və bu formanın Azərbaycan mədəniyyəti dövründə yarandığını söyləmək həm tarixilik baxımından, həm də elmi cəhətdən inandırıcı deyil.

Aşıq ədəbiyyatının ölkəmizdə müntəzəm və geniş surətdə toplanması, nəşri və onun demokratik metodologiyası əsasında hərtərəfli tədqiqi işinə yalnız 20–ci illərdən sonra başlanılmışdı.

Saz Şərqdə - türkdilli xalqlarda, xüsusilə Azərbaycan, türk və türkmənlər arasında geniş yayılmış ən qədim çalğı alətləridir. Sazın yaranma tarixi haqqında el arasında bir sıra rəvayətlər, əsatirlər bu günə qədər yaşamaqdadır. Bu əsatir və əfsanələrdə saz oz yaranma tarixi ilə çox qədim dövrə gedib çıxır.

Bu həqiqətdir ki, nəsillərdən – nəsillərə keçib gələn şifahi xalq ədəbiyyatı və həmçinin onun əsas qolunu təşkil edən aşıq yaradıcılığı zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliyə uğramış, hətta bəzən köhnə məzmun mənasını itirmiş, yeni məzmun, yeni məna kəsb etmişdir.

Qədim aşıq nümunələri ehtimal bugünkü görkəmdə deyilmiş. Bu mənada Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında tez – tez rast gəldiyimiz şairlərin yanından laqeyd keçmək, ona əhəmiyyət verməmək düzgün deyildir. Bu əsatirlərdən xalqımızın qədim dünyagörüşlərini əks etdirən məsələlərlə yanaşı, həm də ulu babalarımızın yaşayış tərzi, etiqadı, onların qəbilə - tayfa quruluşları, əyləncələri, oyunları, mərasimləri və s. haqqında da müəyyən təsəvvürlər əldə etmiş olarıq.

Bu baxımdan, adlarını çəkdiyimiz əfsanə-əsatir bizə xalqımızın keçmiş bədii təfəkkürü haqqında müəyyən qənaət hasil etməyə imkan yaradır.

Qədim saz – aşıq sənətinə aid arxeoloji mənbələrə söykənən Q.Namazov yazır: "Budur, səkkiz min il bundan əvvəl saxsı qablar üzərində təsvir olunmuş çalğıçılar dəstəsi və şən məclis. Dəstənin ortasında əzəmətlə əylənən müdrik ozan, sinəsində balaca qopuz, ətrafında çalğıçılar, rəqs edənlər və əl çalanlar."

XIX əsrin Azərbaycan mədəniyyətinə bəxş etdiyi əvəzsiz töhvələrdən biri də bu dövrdə çalıb – çağırmış qadın aşıqlarıdır. Maralyanlı Aşıq Pəri, Şəmkirli Aşıq

Həmayıl, Aşıq Bəsti və Sona kimi püxtə, istedadlı aşıq – şairlərin könül yadigarı bunu deməyə əsas verir.

Dövrünün nadir söz sərraflarından olan Aşıq Pərinin gəraylı və qoşmaları içərisində elə bəndlər var ki, xalq bayatılarını, xüsusilə Sarı Aşığın bayatılarını yada salır. Əgər Sarı Aşıq :

Aşıq, qaz binə bağlar.
Meylin qəzbinə bağlar,
Gözüm yaşı göl olar,
Ördək, qaz binə bağlar –

deyirsə, Aşıq Pəri "Oynaşı" qoşmasında bu poetik qənaəti aşaşğıdakı şəkildə özünəməxsus sənətkarlıqla çatdırır :

Dad eylərəm, haray naşı əlindən,
Yandı ciyər eşq atəşi əlindən,
Mən nə deyim gözüm yaşı əlindən,
Üzüşər sonalar, göllər oynaşı.

Ördəyin, qazın göz yaşında üzüşməsini Sarı Aşıq bakir bir təşbeh kimi, tapdığı kimi, göz yaşında sonalar üzüşəndə "göllər oynaşı" bənzətməsi də məhz Aşıq Pərinin poetik kəşfidir. [2, 196]

Aşıq Bəstinin "İllər inanmır", "Bənövşələr" kimi nadir sənət inciləri bir daha sübut edir ki, o, mahir aşıq olduğu qədər də, istedadlı bir şairdir. Onun şerləri hələ sağlığında dillər əzbəri olsa da, aşıqlar tərəfindən oxunsa da, uzun illər yazıya alınmamışdır, mətbuatdan kənar qalmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında aşıq yaradıcılığı adı ilə şərəfli yer tutmuş zəngin bir qolun inkişafında da qadın şair və sənətkarlar xüsusilə fərqlənmişlər. Saz çalıb oxunmaqla məclis keçirən, eyni zamanda özləri də şer qoşan bu insanlar dövrlərinin ictimai – siyasi durumlarını əks etdirmək baxımından da önəmli yer tuturlar. Belə söz ustadlarından, incə ruhlu söz ustadlarından biri də XIX əsrin 40 – cı illərində Kəlbəcərdə doğulub sonradan acı taleyi üzündən doğma yerlərindən ayrı düşən Aşıq Bəsti hələ gənc yaşlarında bir çobanla sevişən, sevdiyi oğlanın gözləri qarşısında doğrandığını görən Bəsti nakam məhəbbətin sarsıntılarından tərki – vətən olmuş, əlinə saz götürüb kənd – kənd, oba – oba gəzmiş, həyatının sonunadək ilk sevgisini unuda bilməmişdir.

Kəlbəcərin onlarla yazarı, el şairi və aşığı olduğunda, Bəsti Kəlbəcərin bizə məlum olan yeganə qadın aşıq – şairidir. Saz çalıb – oxuyan, nəğmələr qoşan qadın aşıqları arasında Aşıq Bəsti xüsusi yer tutur.

Kəlbəcərdə əsrimizin əvvəllərində "Qurban bulağı" yaranmışdır. Aşıq Ələsgər, Ağdabanlı Qurban, Aşıq Bəsti, Sənətkar Abdulla bu məclisin iştirakçıları olmuşlar. Məclis iştirakçıları şəmkir və Göyçə aşıqlarının şer və musiqi yaradıcılıqlarının böyük maraqla izləyirmişlər. Bu yaradıcılıq əlaqəsi mahal-mahal kənd-kənd gəzən, məclislər keçirən, dövrünün yaxında və uzaqda yaşayan sənətkarları ilə tez-tez görüşən Aşıq Bəstinin vasitəsilə yaranırdı. Aşıq Ələsgər və Aşıq Bəsti aşıq sənətinin səyyarlığını yüksək qiymətləndirirdilər.

Aşıq Bəstinin şeirləri içərisində elə bənzərsiz, özünəməxsus formalar, nümunələr vardır ki, bunlar bizə "Kitabi-Dədə Qorqud" dakı ozan söyləmələrini xatırladır. Həmin nümunələrdən biridə "Bənövşələr" şeiridir. Təkcə bu şeirin forması deyil, mənzmunu da orjinaldır, yenidir. Çoxları boynu əyri bitən, vaxtsız köçən bənövşəyə şer qoşub, söz deyib.

Aşıq Bəsti poeziyasında belə nadir tapılan incilər çoxdur. Onları bir-bir tapıb əldə etdikcə sevincimiz artır. Onun şeirlərinin hər bir yarpağı bizə estetik zövq verir.

1969-cu ilin 3 iyununda Azərbaycan aşıqlarının III qurultayı qarşısında "Rayonumuzun aşıqları" adlı yazısında Aşıq Şəmşir, Kəlbəcərin ustad sənətkarları ilə yanaşı Aşıq Bəstidən də söz açır. Yeri düşmüşkən qeyd edək ki, aşıq Bəsti Şəmşirin atası Ağdabanlı Qurbanla, Aşıq Şəmşirin özüylə bir yerdə aşıqlıq etmiş, toy məclisləri keçirmişlər. Şəmşirin başqa xatirələrində bunlar genişliyi ilə təsvir olunmuşdur. Şəmşir Aşıq Bəsti yaradıcılığının gənc xüsusiyyətlərini bu yazısında açır. O, yazır: "Aşıq Bəsti məharətlə saz çalan, məlahətli səsə malik olan və gözəl sözlər qoşan bir aşıq olmuşdur." O, öz qoşmlarının birində belə yazmışdır:

Bizim kəndimizə gələndə kətta,
Əzir kasıbların qabırğasını.
Atıb soyunacaq bəs hansı vaxta
Yoxsul dərd yükünü, qəm libasını? [3, 217]

Bu dörd misra sözün özü də Bəstinin açıq fikirli və məzlumların dərdinə yanan bir sənətkar olduğunu sübüt edir.

Nəticə olaraq onu deyə bilərik ki, yaradıcı Azərbaycanın qadın aşıqları sırasında Aşıq Bəsti öz sənətkarlığı ilə fərqlənir. Aşıq Pəri haqqında hətta, Avropa mətbuatında da yazılmışdır. Aşıq Həmayılın adı və şeirləri aşıqlar kitablarında ayrı-ayrı toplulara düşmüş və haqqında xeyli dəyərli məqalələr yazılmışdır. O sıradan müasirimiz olan Aşıq Nabat haqqında da az yazılmamışdır. Lakin, heç bir qadın aşığın müstəqil şer kitabı yoxdur.Aşıq Bəstinin iki kitabı – 1969-cu ildə nəşr edilmiş "Lalə" şer kitabı və 2001-ci ildə nəşr edilmiş "Bənövşələr" kitabı mövcuddur. Hər bir sənətkarın ədəbi irsinin nəşr olunmasının əhəmiyyəti ondadır ki, şer kitabı çapdan çıxan kimi onun haqqında şairlər, yazıçılar. Alimlər fikir söyləyirlər.Bu elmi mülahizələr sənətkar haqqında elm aləmində nüfuz yaradır. Doğrudan da, Bəstinin ilk "Lalə" şeirlər kitabı çapdan çıxan kimi, onun şeirlərindən romanlar, kitablara epiqraf seçildi. Yazılan məqalələrdən nümunələr gətirildi. Elə ilk andn Bəstinin yaradıcılığı elm adamlarının, eləcə də geniş xalq kütləsinin diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Bəsti yaradıcılığında lirika əsas yer tutur. Onun lirik şeirlərində təşbehlərdən, istiarələrdən, mübaliğədən və digər təsvir vasitələrindən geniş istifadə olunmuşdur.Bütün bunlar onun şeirlərinə canlılıq gətirmişdi. Aşıq Bəsti poeziyasının bir də gücü ondadır ki, onun hər biri müəyyən saz havası üstə yaradılmışdı. Saz havaları ilə ekiz doğulan bu şeirlər öz musiqililiyilə seçilir, tez əzbərlənir, yaddaşlara həkk olunur, insanların zövqünü oxşamaqda misilsiz rol oynayır.

Bəstinin bir kamil sənətkar kimi yetişməsində Kəlbəcərdə fəaliyyət göstərmiş "Qurban bulağı" məclisinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Aşıq Əlsəgərlə, Ağdabanlı

Aşıq Qurbanla, təcnis ustası Zodlu Abdullayla bir məclisdə iştirak edən, onlarla məclislər keçirən Aşıq Bəsti aşıq sənətinə dair çox şey öyrənmişdir. Bütün bunlar onun yradıcılığına müsbət təsir etmişdir.

Aşıq Bəstinin məlahətli səsi, ləngərli oxuması, saz havalarına bələdçiliyi ona el-oba içərisində, aşıqlar arasında böyük şöhrət qazandırmışdı.

Artıq məlumdur ki, "Aşıq Bəsti və Xançoban" adlı tarixi- faciəvi məhəbbət dastanı özünün təkamül dövrünü yaşayır, formalaşır, kamala çatır. Aşıq Bəstinin şerlərinin coğrafi dairəsi də genişdir. O, Xançobanın sorağı ilə, Füzulinin Ərgünəş dağlarına gedir,o yerlərdə qoşmalar düzüb-qoşur, elə qazanır. Bəzən də biz Bəstini Xançobanın gəzdiyi, qoyun otardığı oylaqlarda görürük. O, Laçındakı Həkəri çayının qırağına gedir. Orada öz şeirlərində Sarı aşıqla Yaxşının hekayətini dilə gətirir. Məcnun Leylisiz dağları görüb ağladığı kimi, Aşıq Bəsti də Məcnunsuz (Xançobansız) dağları görüb ağlayır. Bəstinin yaradıclıq boyu diqqəti Ağçınqıldadır. Çünki, xançobanın ən xoş günləri də, faciəli günləri də bu dağlarla bağlıdır. Eyni zamanda,onun məzarı da bu dağın ətəyindədir. Aşıq Bəsti vətəninə bağlı bir sənətkardır. O, ömrü boyu Azərbaycanın cənnət guşələrini gəzsə də, bir an belə doğma Kəlbəcərini, Löy kəndini, onun axar – baxarlarını yaddan çıxara bilmir.

Aşıq Bəsti şeirləri forma və şəkli cəhətdən də müxətəlifdir., rəngarəngdir., göz və könül oxşayandır. Onun şeirləri sırasında gəraylılardn və qoşmalardan əlavə Xalq mahnılarını xatırladan, ozan söyləmələrini andıran və bənzəri olan şeirləri də vardır. Aşıq Bəsti qoşmalarının və gəraylılarının məna yükü çox böyükdür. Bəstinin özünəməxsus şer dəsti-xətti var. Hətta, onun şeirləri ünvansız olaraq sənət xəzinəsinə, şer xəzinəsinə qarışsa belə, onları bir-bir, inci kimi seçmək mümkündür. Həm də, Bəsti şeirlərinin yurdu var. Onun hər biri müəyyən bir hadisə ilə bağlıdır. [4, 318]

Aşıq Bəsti hazırcavabdır, meydan aşığıdır, düşmənin hədə-qorxusundan qorxmayıb zülmkar bəylərə qarşı, zəmanəyə qarşı öz sözünü kəskin şəkildə deməkdən çəkinmir. O, doğma kəndindən, elindən, elatından ayrı düşür, qürbət yurdlarda qalmalı olur, vətən həsrəti çəkir. Lakin, heç bir zaman qılıncının dalı-qabağı kəsən Yanşaq bəylərinin qabağından qaçmır. Əksinə onları öz amansız qoşmalrı ilə, satirik şeirləri ilə qırmancalayır. Bununla belə Bəsti təkcə məhəbbət şeirilərinə qapanıb qalmır. Sənətdə yarımçıq olan aşıqlarla qarşılaşır, onlara sənətkar necə olmalıdır təlimin verir. Özünün səsiylə, saza dərindən bələd olmasıyla öyünür, fəxr edir. Belələrinin meydanda bərk dayandığını bildirir.

Bəsti öz doğulduğu, boya-başa çatdığı, pərvəriş tapdığı dağları elə təsvir və tərənnüm edir ki, insan hər zaman ö yerləri görməyə can atrır.

Aşıq Bəsti yurdunu göz bəbəyi kimi qoruyan, onun yolunda canını fəda etməyə hazır olan Tərlan Məmməd kimi qəhrəman oğulları da unutmur, tərifləyir, onların haqqında dastan düzüb-qoşur. Xalqımızın yaxşı övladları, görməli yerləri, dağları, daşları, çayları, qalaları Aşıq Bəstinin yaddaşında olduğu kimi, Aşıq Bəsti də əbədi olaraq xalqımızın zehninə, şüuruna, yaddaşına yazılmış və aşıq sənətində, aşıq poeziyasında öz layiqli yerini tutmuşdur.

Azərbaycan aşıq sənətində qadın aşıqlar hər zaman mühüm yer tutub. Bunu aşıqların repertuarında mühüm yer tutan dastanlar da sübut edir. Belə ki, istər məhəbbət dastanları olsun, istərsə də qəhrəmanlıq dastanları, biz burada qadınları da əlində saz söz qoşub, mahnı oxuyan görürük. Real həyatda da qadın aşıqlar hələ bir neçə əsr bundan əvvəl də olub, bu gün də vardır.

Ədəbiyyat:

1. Qasımlı M. Aşıq sənəti, Bakı, 1996
2. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, "Səda", 2006
3. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. (orta əsrlər). Bakı, 1972
4. Nəbiyev A. Ozan sənəti. Mənşəyi, təkamülü və formalaşması. «Azərbaycan xalq ədəbiyyatı», Bakı, 2002, 678 s.

Xülasə

AZƏRBAYCAN QADIN AŞIQLARININ ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞINDA YERİ

Aşıq ədəbiyyatının ölkəmizdə müntəzəm və geniş surətdə toplanması, nəşri və onun demokratik metodologiyası əsasında hərtərəfli tədqiqi işinə yalnız 20–ci illərdən sonra başlanılmışdı.

Saz Şərqdə - türkdilli xalqlarda, xüsusilə Azərbaycan, türk və türkmənlər arasında geniş yayılmış ən qədim çalğı alətləridir. Sazın yaranma tarixi haqqında el arasında bir sıra rəvayətlər, əsatirlər bu günə qədər yaşamaqdadır. Bu əsatir və əfsanələrdə saz oz yaranma tarixi ilə çox qədim dövrə gedib çıxır.

Bu həqiqətdir ki, nəsillərdən – nəsillərə keçib gələn şifahi xalq ədəbiyyatı və həmçinin onun əsas qolunu təşkil edən aşıq yaradıcılığı zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliyə uğramış, hətta bəzən köhnə məzmun mənasını itirmiş, yeni məzmun, yeni məna kəsb etmişdir. Qədim aşıq nümunələri ehtimal bugünkü görkəmdə deyilmiş. Bu mənada Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında tez – tez rast gəldiyimiz şairlərin yanından laqeyd keçmək, ona əhəmiyyət verməmək düzgün deyildir. Bu əsatirlərdən xalqımızın qədim dünyagörüşlərini əks etdirən məsələlərlə yanaşı, həm də ulu babalarımızın yaşayış tərzi, etiqadı, onların qəbilə-tayfa quruluşları, əyləncələri, oyunları, mərasimləri və s. haqqında da müəyyən təsəvvürlər əldə etmiş olarıq.

Summary

Hd.tch.P.E.Guliyeva

THE PLACE OF AZERBAIJAN'S WOMEN ASHIQS IN FOLKLORE

The work of regular and extensive collection and publication of ashiq literature in our country and comprehensive research based on its democratic methodology was started only after the 20s.

The saz is the oldest musical instrument widespread in the East - among Turkish-speaking peoples, especially among Azerbaijanis, Turks and Turkmens. A number of legends and myths about the history of the saz still exist today. In these myths and legends, the origin of the saz goes back to a very ancient time.

It is true that the folklore, which has been passed down from generation to generation, as well as its main branch, ashiq creativity, has undergone certain

changes over time, even sometimes the old content has lost its meaning, new content and new meaning have been acquired. Ancient examples of love are probably not in today's appearance. In this sense, it is not correct to ignore poets that we often meet in oral folk literature of Azerbaijan. In addition to issues that reflect the ancient worldviews of our people we will get some ideas about the way of life and faith of our great-grandfathers, their clan-tribal structures, entertainment, games, ceremonies, etc.

Резюме

Ст.пр.П.Е.Кулиева

МЕСТО АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЖЕНЩИН АШУГОВ В УСТНОМ НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ

Только после 20-х годов началась работа по регулярному и обширному сбору и изданию ашугской литературы в нашей стране и комплексным исследованиям на основе ее демократической методологии.

Саз – древнейший музыкальный инструмент, широко распространенный на Востоке – у тюркоязычных народов, особенно у азербайджанцев, тюрков и туркмен. Ряд легенд и мифов об истории саза существует и сегодня. В этих мифах и легендах происхождение саза уходит в очень древние времена.

Правда, устная народная литература, передающаяся из поколения в поколение, как и ее основная ветвь - ашугское творчество, с течением времени претерпела определенные изменения, даже иногда старое содержание теряло свой смысл, появлялось новое содержание и был приобретен новый смысл. Древние примеры любви, вероятно, не были в сегодняшнем виде. В этом смысле некорректно игнорировать поэтов, которых мы часто встречаем в устной народной литературе Азербайджана. Помимо вопросов, отражающих древнее мировоззрение нашего народа, в этих сказаниях отражены также образ жизни и вера наших прадедов, их родовой состав, развлечения, игры, обряды и т. д. мы получим некоторые идеи по этому поводу.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: Axundova Nəzmiyə M.q.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 88-93
https://doi.org/10.62837/2024.4.88

ORCİD 0000-0002-1178-9524
AYŞƏN İBAD QIZI ŞİRİNOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov, 134

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TƏSDİQLİK EFFEKTİNİN QÜVVƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ REMATİK İNKARLIQ ƏSAS VASİTƏ KİMİ

XÜLASƏ

Məqalə rematik inkarın təsdiqlik effektinin intensivliyinə təsirindən bəhs edir. Faktiki materialı nəzərdən keçirdikdə müşahidə edirik ki, müqayisə olunan hər iki dilin (müasir ingilis və Azərbaycan dilləri) sistemində əsas yeri tutan və universallıq təşkil edən inkarlıq kateqoriyasının kontrastda təkcə bir zonanın (sahənin) deyil, həm də kontekst daxilində təsdiqlik effektinin qüvvətləndirilməsində xüsusi rola malikdir. Rematik inkarlığın təsdiqlik effektinin qüvvətləndirilməsində parallel olaraq prosodik vasitələr də xidmət edir. Prosodik vasitələr rematik inkarın reallaşmasında əsas rol oynayır. Rematik inkarın təsdiqlik effektini intensivləşdirmə səviyyəsi müqayisə olunan hər iki dilin dil sisteminin quruluşu ilə sıx bağlıdır.

Açar sözlər: təsdiqlik effekti, rematik inkarlıq, kontekstdaxili inkarlıq

Dilçilik ədəbiyyatlarından da məlumdur ki, kontrasta, qarşıdurmaya əsaslanan rematik inkarlıq yalnız cümlənin müəyyən bir zonasını (sahəsini) inkarlaşdırmaqla inkarın qüvvətləndirilməsinə heç də xidmət etmir, eyni zamanda bir çox hallarda təsdiqlik effektinin qüvvətləndirilməsinə, xüsusi nəzərə çarpdırılmasına gətirib çıxara bilir. Əlbəttə, burada linqvistik vasitələrlə bir sırada prosodik vasitələrin işlənməsi də bu sferada ayrıca əhəmiyyətə malikdir. Müxtəlifsistemli ingilis və Azərbaycan dillərində inkarlıq və təsdiqlik effektinin qüvvətləndirilməsi və zəiflədilməsi vasitələrinin müqayisəli-tipoloji planda, təbii olaraq sistem vahidləri ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməsi önəmli əhəmiyyət daşıyır. Çünki istər canlı ünsiyyət olsun, istərsə də yazılı ünsiyyət, fərq etməz, ünsiyyət zamanı onun effektivliyi və təsirliliyi seçilmiş ifadələrin özlərinin semantikası, onların əlaqəliliyi ilə yanaşı müəyyən prosodik vasitələrin də kommunikasiya prosesində özünəməxsus yeri olması danılmazdır.

Dilçilik ədəbiyyatlarında inkarlığın, həmçinin təsdiqliyin dərəcələnmə, çalarlıq imkanlarından bəhs olunduğuna rast gəlinir. Bu sahədə tədqiqat aparmış dilçilərdən biri də S.Abdullayevdir. S.Abdullayev yazır ki, bir universal qanunauyğunluq kimi bütün dillərdə inkar yönlü fikrin maksimallaşdırılması optimal intensivlik həddində təqdim olunması "ümumiləşdirmə" anlayışı ilə bilavasitə bağlıdır. "Ümumiləşdirmə" və "qətilik" semaları ilə inkarlıq semasının üzvi əlaqə və vəhdətdə tez-tez reallaşması da məhz bununla əlaqədardır. Təsadüfi deyildir ki, ümumiləşdirmə və qətiləşdirmənin həcmi, bunların daxili miqyasları, zaman və məkana görə yayılma

intensivliyi inkarlaşdırmaq effektinə bilavasitə təsir göstərir və bu parametr daxilində nisbi dərəcələnmə imkanı yaradır [1, s.117].

Bu fikirlərlə razılaşmamaq mümkün deyildir, ona görə ki, bizim tədqiqatda müqayisə olunan dillərin hər birində belə proses vardır və hər iki dildə (ingilis və Azərbaycan dillərində) mütləq şəkildə ekspressivlik, qətilik ifadə edən *never - heç vaxt, heç zaman, absolutely, categorically - qətiyyən, at all - əsla* kimi söz və ifadələr vardır ki, onlar inkarlığın ifadəsi baxımından dərəcələnmə, təcrid ifadə etməklə yanaşı intensivləşdirici kimi çıxış edirlər.

She did not know it at all. - O bunu əsla bilmirdi.

I have never been to London. - Mən Londonda əsla (heç vaxt) olmamışam.

It's absolutely impossible. - Bu qətiyyən mümkün deyil.

They don't know me at all. - Onlar məni qətiyyən tanımırlar.

İnkarlığın qüvvətləndirilməsindən bəhs edərkən A.Aslanov Azərbaycan dilində olan vasitələri belə səciyyələndirmişdir. A.Aslanov qeyd edir ki, inkarlığın qüvvətləndirilməsi inkar ədatlarının heç, əsla (qəti), qətiyyən işlədilməsi nəticəsində cümlədə ifadə olunan inkarlıq qüvvətlənir. Bu ədatlar, əsasən, xəbərdən əvvəl gəlir.

İkincisi inkar sözlərinin və ya inkari xəbərlərin təkrar edilməsi ilə inkarlıq qüvvətlənir, üçüncüsü – andın işlənməsi ilə inkarlıq qüvvətlənir, dördüncü – inkarlıq intonasiya vasitəsilə qüvvətlənir.

İnkarlığın qəti olmasını danışıq zamanı intonasiya vasitəsi ilə də ifadə etmək mümkündür. Danışan şəxs müəyyən emosional vəziyyətlə əlaqədar olaraq inkarlıq ifadə edən sözü daha yüksəkdən xüsusi intonasiya ilə deyir. Məsələn,

Dedim ki, getməyəcəyəm Onu bir dəfəlik bil ki, istəmirəm.

Həmin cümlələr də *getməyəcəyəm, istəmirəm* inkar formalı sözlər daha yüksək intonasiya ilə deyildiyindən inkarlıq daha qəti, tam məzmun qazanmışdır [2, s.46].

Bu fikirlərin hər biri dəyərlidir və eyni zamanda burada işlədilmiş "bir dəfəlik" sözünün də funksional-üslubi əhəmiyyətini də unutmaq olmaz, çünki "bir" sözü başqa hallarda da "heç bir vəchlə", "heç bir zaman" və başqa ifadələrlə də işlədilərək inkarlıq effektini qüvvətləndirir.

Bütün gətirdiyimiz sitatlarla yanaşı hesab edirik qeyd etdiyimiz məsələləri kontekst daxilində təhlil etmək daha doğru olardı. Bir tərəfdən "kontekst" sözü – termini çox geniş və müxtəlif mənalarda özünü göstərir. Vurğulamaq istərdik ki, istənilən kontekstin semantik strukturunu yaradan dəqiqləşdirici elementləri mətnə münasibətdə müxtəlif şəkildə funksiya yerinə yetirə biəlr. Kontekstin nüvəsi onları bir-birindən ayıra bilir, digər tərəfdən isə kontekst vasitələri (elementləri) öz növbəsində mürəkkəb və çoxkomponentli olduğundan inkarlıq da kontekst daxilində – mətndə fərqli formada özünü göstərir.

Təbii olaraq hər bir söz və söz birləşməsinin həqiqi mənası ilə yanaşı kontekstual mənası da ola bilər. Bəzi hallarda kontekstlərdə inkar məna birbaşa deyil dolayısı yolla təsdiqin prizmasından verilə bilər. Bu vəziyyətdə inkar kommunikativ baxımdan qrammatik inkara nisbətən semantik cəhətdən daha böyük həcmə malik ola bilir. Burada bir növ səbəb-nəticə əlaqəsinin də rolu olur və bu haqda əvvəlki yarımfəsillərdə bəhs etmişik.

So our position was suddenly changed. A moment ago we were firing at the enemy from the loop-holes of the log-house, and the enemy was in the open. Now we were open to the enemy and could do nothing against the pirates. The log-house was full of smoke, and may be that saved us, because the pirates could not see us well in the smoke. Cries and blows, smoke and pistolshots! [4, s.86].

Bizim vəziyyətimiz qəflətən dəyişdi. Bir qədər əvvəl biz mazqaldan düşmənə ağacdan tikilmiş daxmadan atəş açırdıq və düşmən açıqlıqda idi. İndi isə biz açıqlıqda idik və quldurlara heç nə edə bilmirdik. Daxma tüstü ilə dolu idi, ola bilsin bizi xilas edən elə bu oldu, çünki quldurlar bizi tüstüdə yaxşı görə bilmirdi. Qışqırıqlar, zərbələr, tüstü və silahların atəşi!

Nümunə gətirdiyimiz mətn parçasında bir tərəfdən öncə qeyd etdiyimiz kimi vəziyyətin qəfildən dəyişməsi, onların quldurlara qarşı heç nə edə bilməməsi qəti surətdə inkar olunsa da səbəb-nəticəyə əsasən onların olduğu daxmada həddindən artıq tüstünün olması səbəbindən quldurların onları görə bilməmi verilib və nəticə olaraq quldurlar onları məhv edə bilməyi, baxmayaraq təsvir olunan situasiyada onlar açıqlıqda olublar və beləliklə rematik inkarlıq təsdiqlik effektinin qüvvətlənməsinə (yəni onların salamat qalmasına) vasitə kimi çıxış etmişdir. Bir daha vurğulamaq istərdik ki, quldurlara qarşı heç nə edə bilmədikləri halda daxmanın tüstü ilə dolu olması onların sağ qalması effektini göstəricisidir.

Həlimə heç cür islaht olmurdu. Onun nifrəti də, sevgisi də çılğın idi. Heç nəyə məhəl qoymadan sevəcək, sevgisi mənəvi sərhədi keçən kimi məhv olacaq. Bu məhəbbət, odla oynamaq qədər qorxulu idi. O özü dəlicəsinə sevdiyi kimi, hətta ondan zəhləsi qaçan adamı belə onu sevmək tilsiminə sala bilərdi. Onun sevgisi əqrəb sancmağına bənzəyirdi. Zəhərini boşaldan kimi cizmən ölgün düşür. Həlimə bu zaman yazıq bir məxluqa çevrilir. İnsanlar ilıq mühiti sevmirlər. İfrat, qəddarlıq və ya ifrat mütilik!... [3, s.40].

Görünən odur ki, nümunə gətirdiyimiz mətn parçasında birinci cümlə iki qat inkarlıq vardır, sonra isə "heç nəyə məhəl qoymadan" inkarlığı verilib, lakin bu qədər qüvvətləndirici rematik inkarlıq olmasına baxmayaraq, "belə bir məhəbbətin odla oynamaq" kimi təsdiqliyi də verilib belə bir vəziyyətdə hətta ondan zəzləsi gedən adamı öz məhəbbət tilsiminə sala biləcəyi təsdiqliyi həmin mətnin əvvəlində verilmiş qəti inkarlığın situasiyada tam təsdiqlik effektinin qüvvətləndirilmiş effektidir və eyni zamanda mətn qapanarkən "İnsanlar ilıq mühiti sevmirlər" ifadə olunmaqla kontekstin daha yeni bir informasiyaya aid olacağına bir növ işarədir və "qəddarlıq və mütilik"in ifrat ola bilməsi fikri yenidən "ilıq mühitin sevilməməsini" ön plana çəkir və təsdiqlik-inkarlıq təzadı bir-birinə müəyyən dərəcə qovuşur, başqa sözlə qoşa qanad kimi bir-birini əvəzləyir.

He never comes late. Walk in front of me, but don't walk on the grass, walk in front of me, not on the grass (Carter).

Never in his life had he heard such a speech (Carter).

Göründüyü kimi bu cümlələrdə inkarlıq ifadə olunub və qətilik vardır, digər tərəfdən hərəkətlərin icra olunması üçün cümlələr təkrarlanır və bu təkrarlar rematik inkarlığın intensivləşdirilməsini təmin edir. Sonuncu cümlədə isə cümlədə inversiya

hadisəsi vardır və bununla da ötürüləcək informasiyanı daha dəqiq və tez informasiya qəbul edənə çatması üçün həmin vasitədən istifadə olunub və rematik inkarlığın təsdiqlik effektinin gücləndirilməsində vasitə kimi iştirak edir.

Öz sözündən nə qızardı, nə saraldı, nə də baxışlarını yana çəkdi (M.İbrahimov).

Bu cümlədə əslində xəbərlər (predikat) formasına görə təsdiqdədir, lakin "nə"nin təkrarlanması bütövlükdə kontekstin inkar olmasını göstərir.

İnkarlıqdan bəhs edərkən A.Aslanov qeyd etmişdir ki, dilimizdə inkarlığı ifadə etmək üçün ən çox işlənən sintaktik vasitələrdən biri də inkar bağlayıcısıdır. Nə inkar bağlayıcısı bütün əsas nitq hissələri ilə ifadə olunan cümlə üzvləri ilə işlənir və onlara inkarlıq məzmun verir [2, s.32].

Bizim nümunə gətirdiyimiz cüümlədə "nə" inkar bağlayıcısı feildən əvvəl gəlib və feilə inkarlıq məzmunu veribdir. Yeri gəlmişkən bir məqamı da vurğulamağımız yerinə düşərdi. Bu kontekstdə qeyd etdiyimi rematik inkarlıq təsdiqlik effektinin qüvvətləndirilməsini o səviyyədə ifadə etmişdir ki, heç nə əlavə etmək mümkün deyil, belə ki, sözü dilinə gətirən adam necə vəziyyətdə həmin kəlməni işlətmişdisə sözdən əvvəl və sözdən sonra, özünü elə aparmışdır ki, sanki o hansısa söz deməyib, susub dayanıb və bu da bir daha həmin inkarlığın təsdiqlik effektinin tam, qətiyyətli gücləndirilmmiş formasıdır, desək, yanılmarıq.

Qurana and olsun, başımı qaşımağa macal tapmıram (Ə.Vəliyev).

Bəzən dildə inkarlığın qətiliyini ifadə etmək üçün and içirlər və bununla da inkarlıq effektinin gücləndirilməsinə nail olunur. Bir qədər öncə A.Aslanovun bölgüsünü vermişdik, orada üçüncü bənd andıne işlənməsi ilə inkarlığın qüvvətləndirilməsi verilmişdir. Bizim bu cümlədə də müqəddəs kitaba and içilməsi ilə informasiyanı ötürən şəxs hərəkətinin inkarını qüvvətləndirilmiş edir.

İndi Kürün başına elə oyun açmışıq ki, heç əyilib keçməyə də imkan yoxdur (İsmayıl Şıxlı).

Bu cümlədə "heç" sözünün işlənməsi bir inkarlıq, digər tərəfdən cümlənin predikatı da inkardadır və həmin inkarlıq əslində "Kürün başına açılan oyun"un təsdiqiqin qüvvətləndirilməsinin göstəricisidir.

I know I'll <u>never</u> go to that terrible Treasure Island again. The worst dreams I have are when I see the pirates, and hear their songs, or when I hear the voice of Silvers parrot, Captain Flint, crying, "Pieces of eight! Pieces of eight!" [4, s.130].

Bilirəm ki, mən bir daha <u>heç</u> <u>zaman</u> o qorxulu "Xəzinə adasına" <u>getməyəcəyəm</u>. Ən pis yuxu mənim üçün piratları (quldurları) görmək, onların mahnısını eşitmək və yaxud Silversin tutuquşunun Kapitan Flint, deməsi və "səkkiz parça! Səkkiz parça!" qışqırmasıdır.

Bu kontekstdə də ikiqat inkarlıq qətiyyət bildirməklə yanaşı, həmin cümlədən sonra gələn cümlələrin təsdiqliyini bir qüvvətləndirir və bununla da rematik inkarlığın təsdiqlik effektinin intensivləşdirilməsinə qüvvətləndirilməsinə vasitəçilik rolunu ifadə edir və kommunikasiyanın rəvan alınmasını bir növ asanlaşdırır və ötürülən informasiya qəbul edilən tərəfindən asanlıqla başa düşülür, yəni həmin şəxsin Xəzinə adasına getməyəcəyi bir tərəfdən göstərilirsə, digər tərəfdən

getməməsinin səbəbi də implisit olaraq ifadə olunur və təsdiq olunur ki, tutuquşunun səsi, quldurların mahnısı bunun həyatında arzu olunmaz bir röyadır, həmçinin tutuquşunun qışqırığı məhz inkarlığın təsdiqlik effektidir.

Nümunələrdən də göründüyü kimi zaman və məkana görə də intensivlik rematik inkarlıqda mövcuddur və geniş kontekstdə insan həyatında təzahür edir və insanın bütün təcrübəsi ilə bəzi hallarda istisna olunan inkarlaşdırma və istisna düşməsi də eyni məntiqi-semantik mexanizmə əsaslanır. Elə olmasaydı *"never go to that terrible Treasure Island again"*-dən sonra digər fikirlər meydana gəlməzdi.

Bütün bu qeyd etdiklərimiz-ə əsasən görmək olurn ki, həm təsdiqlik həm də inkarlıq bu və ya digər dil vasitələri ilə intensivləşdirilir və yaxud qüvvətləndirilir. Dilçilik ədəbiyyatlarında da qeyd olunduğu kimi dilçilər arasında vahid fikir yoxdur, o mənadakı intensivləşdirməyə (qüvvətləndirməyə) nə aid ola bilər: inkarlığın mənası və yaxud inkarlığı ifadə edən vasitə nəzərdə tutulur. Güman etmək olar ki, inkarlıq və təsdiqlik hər bir dildə müxtəlif dərəcəli ekspressivliklə ifadə oluna bilər. Əlbəttə, inkarlığınn gücləndirilməsini bir vasitə kimi hesab etmək olar və bu da bu və ya digər dərəcədə cümlənin inkar məzmunlu olmasına gətirib çıxarır.

Biz də bu məsələni müqayisə etdiyimiz dillərdə nəzərdən keçirdiyimiz zaman ingilis dilində "never, nothing, nowhere" sözləri işlənən cümlələrin predikatının təsdiqdə olmasına baxmayaraq məzmun və bütövlükdə cümlə inkar olunur və rematik inkarlıq, təsdiqlik effektinin qüvvətləndirilməsinə gətirib çıxarır, Azərbaycan dilində isə qətilik ifadə edən inkarlıq cümlələrdə "heç" sözü işlədilərkən həmçinin predikat da inkarda işlədilir və iki qat inkarlıq yaranır, ancaq nə inkar bağlayıcısı təkrarlanarkən predikat təsdiqdə olmasına baxmayaraq məzmun bütövlükdə inkar səciyyəsi daşıyır.

Ümumiyyətlə, biz inkarlığı tam mənada kontekst daxilində nəzərdən keçirdik və intensivliyin müxtəlif cəhətlərini açıb göstərməyə çalışdıq. Kontekst daxilində nə zaman inkarlığın nəticəsinin təsdiqlik effektini gücləndirməsinin əvvəlki yarımfəsillərdə və bu yarımfəsildə də necə baş verməsini nümunələr əsasında hər iki dilin materialı əsasında təhlil etdir. Bir məsələni də xüsusi olaraq vurğulamaq istərdik ki, təsdiqlik və inkarlıq qoşa qanad kimidir və eyni zamanda intensivləşdirmə (qüvvətləndirmə də) heç zaman təcrid olunmuş səviyyədə araşdırıla bilməz ona görə ki, dil bir sistemdir, struktura malikdir belə olduğundan hər bir araşdırılan məsələ struktur və sistem daxilində təhlil olunmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev, S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası / S.Ə Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1998. – 279 s.
2. Aslanov, A. Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar / A.Aslanov. – Bakı: – 1985.
3. Əlibəyov, C. Dözümlü məhəbbət / C.Əlibəyov. – Bakı: Yazıçı, – 1978. – 311 s.
4. Stevenson, R.L. Treasure Island / R.L.Stevenson. – Moscow: "Prosvesheniye", – 1981. – 143 p.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 88-93

А.И.Ширинова

Частное отрицание как основное средство укрепления еффект подтверждения в современном английском и азербайджанском языках

Резюме

В статье рассматривается влияние частное отрицания на интенсивность эффекта подтверждения. Рассматривая фактический материал, мы замечаем, что особую роль в усилении эффекта подтверждения имеет категория отрицания, занимающая главное место в системе обоих сравниваемых языков (современного английского и азербайджанского языков) и составляющая всеобщность. не только в одной зоне (поле), но и в контексте. Параллельно просодические средства служат усилению утвердительного эффекта частного отрицания. Просодические средства играют ключевую роль в реализации частного отрицания. Уровень усиления утвердительного эффекта частного отрицания тесно связан со строением языковой системы обоих сравниваемых языков.

Ключевые слова: эффект подтверждения, частное отрицание, контекстуальное отрицание

A.İ.Shirinova

The particular negation as the main means of strengthening the affirmation in modern English and Azerbaijani languages

Summary

The article examines the influence of rheumatic denial on the intensity of the confirmation effect. Considering the factual material, we notice that the category of negation plays a special role in enhancing the effect of confirmation, which occupies a major place in the system of both languages being compared (modern English and Azerbaijani) and constitutes universality not only in one zone (field), but also in context. In parallel, prosodic means serve to enhance the affirmative effect of particular negation. Prosodic means play a key role in the implementation of particular negation. The level of strengthening of the affirmative effect of particular negation is closely related to the structure of the linguistic system of both languages being compared.

Key words: affirmation effect, particular negation, contextual negation

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: dos. Amil Muzəffər oğlu Cəfərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 94-98
https://doi.org/10.62837/2024.4.94

ARZU MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
25 Hüseyn Cavid Prospekti, Bakı 1073
Arzumemmedova1998@bk.ru

METHODS USED DURING THE TEACHING OF FOREIGN LANGUAGE CLASSES

SUMMARY

Nowadays, the importance and benefits of learning a foreign language play an important role in the development of not only an individual, but also a country. Although English is the first language that in foreign language education, other languages are as important as English. German, French, Italian, Spanish, Russian, Japanese or Chinese are also among the most spoken foreign languages in the world. How to teach a language has always been controversial throughout the history of foreign language teaching. Foreign language teaching methods, in addition to being a means of learning a foreign language and acquiring knowledge, are systems that try to guide a student to become more competent in teaching work. The method in language teaching is a teaching element that will ensure the fastest and most reliable achievement of the student's educational goals. Although many learning and teaching methods have been developed, it is impossible to talk about a sufficient and ideal method. For this purpose, different methods are used in foreign language lessons. The variety of methods in foreign language teaching brings with it the problem of which methods are more effective in language teaching. Therefore, it is very important to know the approaches and methods used in foreign language teaching.The method used in foreign language teaching determines the theoretical basis of teaching. For this reason, it is necessary to know the basic principles, limitations, rules and characteristics of the methods used in language lessons. The purpose of this study is to talk about modern teaching methods that make the learning and teaching process faster and more fun by using more successful methods in modern times instead of repeating the mistakes made by foreign language learners and teachers with old methods.

Key words: Foreign language teaching methods, the importance and benefits of methods, the variety of methods in foreign language teaching, basic principles, limitations, rules and characteristics of the methods.

In the history of teaching languages, there are many teaching approaches and techniques, with some being more well-known and successful than others. Language teaching methods are reliant on and affected by various hypotheses of language learning. The historical backdrop of language teaching advances in multiple ways. There are a lot of methods of teaching English, and we've listed a few that are very famous and active methods.

1. Grammar-Translation Method
2. The Direct Method
3. The Audio-Lingual Method
4. Suggestopedia
5. The Silent Way
6. Total Physical Response
7. Community Language Learning
8. Lexical Approach
9. Presentation, Practice, Production (PPP) method
10. Guided discovery method

Grammar-Translation Method. Grammatical rules are the basis of this method. The students first apply the learned grammatical rules on the tasks, and then the teacher asks the students to translate sentences according to this grammar.

In this method, students are also given a list of words. When they translate, they use both these words and the grammatical material they have learned. In this method, the main goal in language classes is not to acquire basic language skills, but to teach grammatically necessary information at a high level.

The Direct Method. The audio method is also known as the direct method, which involves thinking and speaking in English. In this method, the foreign language is considered the language of communication and students are not allowed to use their mother tongue. Teachers who use this method prefer the development of speaking and listening skills. Dialogues, videos, reading aloud, etc. are considered the main materials used in the classroom. In classes where this method is used, students acquire listening and speaking skills.

Guided discovery. In this method, the teacher does not explain grammar rules to the students. Instead, they give students exercises and various texts in which grammar rules are shown. Using these materials, students find the grammar rule themselves and take notes and present it to the teacher. Students can do these types of tasks individually, in pairs or in groups.

Suggestopedia. Suggestopedia is a behaviourist theory developed by Georgi Lozanov, the Bulgarian psychotherapist in the 1970s. It is listed in the methods of teaching English and uses the environment, music, decoratives, etc., for learning the language. The approach is based on the power of suggestion in learning; the notion being that positive suggestion would make the learner more receptive and, in turn, stimulate learning. Lozanov holds that a relaxed but focused state is the optimum state for learning. In order to create this relaxed state in the learner and promote positive suggestions, suggestopedia uses music, a comfortable and relaxing environment, and a relationship between the teacher and the student akin to the parent-child relationship. Music, in particular, is central to the approach.

The Silent Way is a language-teaching method created by Caleb Gattegno that makes immense use of silence as a teaching technique. The method emphasizes the autonomy of the learner; the teacher's role is to monitor the students' efforts, and the students are encouraged to have an active role in learning the language.

Lexical Approach. The main goal of this method is to increase students' vocabulary. For this purpose, they learn various words, phrases, idioms, etc. and apply what they have learned on exercises. The teacher uses authentic materials to test their learning level. So, authentic written and spoken materials form the basis of the lesson. Students should select and note those words either from written texts or listening materials. They should use these words even during the conversation.

Total Physical Response. Total Physical Response, also called TPR, is a methodology that follows 'learning by doing. For example, apprentices will learn English through a series of activities, "Close the door", "Stand up", "Open your book", and "Stroll to the window and open it." Most of the class time in TPR lessons involves doing drills in which the teacher commands students using the imperative mood. In the beginning, students learn the meaning of the commands they listen to by direct observation.

Communicative Language Teaching. The thought behind this method is to help students convey all the more successfully and effectively in a sensible situation they may wind up in. So, this teaching includes focusing on essential capacities like thanking, complaining, suggesting, inviting, and requesting directions to give some examples.

Presentation, Practice and Production (PPP) Method. Grammar is the basis of this method. So, first of all, the teacher explains the grammar rule and its meaning to the students in different ways, for example, through the context. Then, the teacher checks the students' level of understanding of that rule with various exercises. At this stage, students are not allowed to make mistakes. Finally, the teacher creates an environment for the students to use the rules they have learned in conversation. At this stage students can make mistakes and the teacher explain them their mistakes and corrects them.

ƏDƏBİYYAT

1. E.A. Nida, Learning a Foreign Language, Friendship Press, 1957, 212 s
2. Jeremy Harmer, English Language Teaching, Pearson Education Limited, 2007, 448 s
3. Penny Ur, A Course in Language Teaching, Cambridge University Press, 1996, 388 s
4. Mary Spratt, Alan Pulverness, Melanie Williams, The TKT, Cambridge University Press, 2011, 256 s

İnternet səhifələri

5. https://hayefjournal.org/Content/files/sayilar/108/108.pdf
6. https://www.getmyuni.com/articles/methods-of-teaching-english
7. http://okuyayplatformu.com/okuma-tur-ve-teknikleri
8. https://www.readandspell.com/methods-for-teaching-reading
9. https://www.teachhub.com/teaching-strategies/2017/01/5-effective-teaching-strategies-for-reading/
10. https://www.thoughtco.com/reading-comprehension-strategies-7952

11. https://www.edutopia.org/article/6-elementary-reading-strategies-really-work
12. https://www.thoughtco.com/reading-strategies-for-elementary-students-2081414

Arzu Məmmədova

Xarici dil dərslərinin tədrisi zamanı istifadə olunan metodlar

Xülasə

Müasir dövrdə xarici dil öyrənməyin əhəmiyyəti və faydaları təkcə fərdin deyil, həm də ölkənin inkişafında mühüm rol oynayır. Xarici dil təhsilində ingilis dili əsas dil olsa da, digər dillər də ingilis dili qədər vacibdir. Alman, fransız, italyan, ispan, rus, yapon və ya çin dilləri də dünyada ən çox danışılan xarici dillər sırasındadır. Xarici dil tədrisi tarixi boyunca bir dili necə öyrətmək həmişə mübahisələrə səbəb olmuşdur. Xarici dil tədris metodları, xarici dil öyrənmək və bilik əldə etmək vasitəsi olmaqdan əlavə, şagirdi tədris işində daha səriştəli bir şagird halına gətirmək üçün yol göstərməyə çalışan sistemlərdir. Dil tədrisindəki metod, şagirdin təhsil məqsədlərinə ən sürətli və etibarlı şəkildə çatmasını təmin edəcək bir tədris elementidir. Bugünə qədər bir çox öyrənmə və tədris metodları inkişaf etdirilsə də, kifayət qədər və ideal bir metoddan təkbaşına danışmaq mümkün deyil. Xarici dil tədrisindəki metodların müxtəlifliyi dil tədrisində hansı metodların daha təsirli olması problemini özü ilə gətirir. Ona görə də xarici dilin tədrisində istifadə olunan yanaşma və metodları bilmək çox vacibdir. Xarici dilin tədrisində istifadə olunan metod tədrisin nəzəri əsaslarını müəyyən edir. Bu səbəbdən dil dərslərində istifadə olunan metodların əsas prinsiplərini, məhdudiyyətlərini, qaydalarını və xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır. Bu araşdırmanın məqsədi müasir dövrdə xarici dil öyrənənlərin və müəllimlərin buraxdıqları səhvləri köhnə üsullarla təkrarlamaq əvəzinə daha uğurlu metodlardan istifadə etməklə öyrənmə və tədris prosesini daha sürətli və əyləncəli edən müasir tədris metodlarından bəhs etməkdir.

Açar sözlər: Xarici dil tədrisi metodları, metodların əhəmiyyəti və üstünlükləri, xarici dilin tədrisində metodların müxtəlifliyi, metodların əsas prinsipləri, məhdudiyyətləri, qaydaları və xüsusiyyətləri.

Арзу Мамедова

Методы, используемые при преподавании на уроках иностранного языка

Резюме

В современное время важность и польза изучения иностранного языка играют важную роль в развитии не только личности, но и страны. Хотя английский является основным языком обучения иностранным языкам, другие языки не менее важны, чем английский. Немецкий, французский, итальянский, испанский, русский, японский или китайский также входят в число наиболее распространенных иностранных языков в мире. На протяжении всей истории преподавания иностранного языка вопрос о том, как преподавать язык, всегда вызывал споры. Методы преподавания иностранного языка, помимо того, что являются средством изучения иностранного языка и приобретения знаний,

представляют собой системы, которые пытаются помочь ученику стать более компетентным учеником в педагогической работе. Методика в обучении языку – это элемент обучения, который обеспечит максимально быстрое и надежное достижение обучающимся образовательных целей. Хотя на сегодняшний день разработано множество методов обучения и преподавания, невозможно говорить о достаточном и идеальном методе сам по себе. Разнообразие методов обучения иностранному языку порождает проблему того, какие методы более эффективны при обучении языку. Поэтому очень важно знать подходы и методы, используемые при обучении иностранному языку. Метод, используемый в обучении иностранному языку, определяет теоретическую основу обучения. По этой причине необходимо знать основные принципы, ограничения, правила и особенности методов, используемых на занятиях по языку. Цель данного исследования – рассказать о современных методах обучения, которые делают процесс обучения и преподавания более быстрым и увлекательным за счет использования более успешных методов вместо повторения ошибок, допущенных изучающими иностранный язык и преподавателями в современную эпоху.
Ключевые слова: Методы обучения иностранному языку, значение и преимущества методов, разнообразие методов обучения иностранному языку, основные принципы, ограничения, правила и характеристики методов.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: ADPU-nun Xarici Dillər Mərkəzinin b/m, fil.ü.f.d.
Səbinə Hüsaməddin qızı İsgəndərova **tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 99-103
https://doi.org/10.62837/2024.4.99

NİGAR ELŞƏN QIZI MURADOVA
Bakı Qızlar Universiteti
E-mail: nigarmurad97@gmail.com

İBTİDAİ SİNİF ŞAGİRDLƏRİN NİTQİNDƏ QRAMMATİK VƏ ÜSLUBİ SƏHVLƏRİN ARADAN QALDIRILMASI

Açar sözlər: *nitq, dil, ədəbi dil, norma*
Ключевые слова: *речь, язык, литературный язык, норма*
Key words: *language, literary language, norm*

Məktəbin qarşısında duran ən mühüm pedaqoji məsələlərdən biri şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsidir. Birinci sinifdən başlayaraq on birincici sinfədək məktəbin şagird nitqinin inkişafında olan təsirini heç nə ilə əvəz etmək olmaz.

Nitqin həm şifahi , həm də yazılı formada informasiya ötürücü vasitə olduğunu nəzərə alsaq insanın bütün həyat sferalarına olan təsirini anlamış olarıq.

Professor Yəhya Kərimov ibtidai siniflərdə ana dili fənninin tədris nəticəsinin şagirdlərin öz fikrini müstəqil və rabitəli formada çatdırma bacarıqları ilə ölçüldüyünü bildirmişdir. [2]

Morfologiyada sözün formaları, sözlərin quruluşu, dəyişmə qaydaları, hansı nitq hissəsinə aid olduğu, nitq hissələrinin özünəməxsus qanunauyğunluqları öyrənilir. Sintaksis isə söz birləşmələrini və cümlələri öyrənir.

İbtidai sinif şagirdlərinin nitqində qrammatik normaların pozulması halları tez-tez baş verir. Səhvlər mütləq şagirdə izah olunmalı və düzəldilməlidir. Görməzdən gəlinən nitq səhvləri şagirdlərlə onların həyatının sonrakı mərhələlərinə ötürüləcəkdir. Aydındır ki, səhvləri aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə bu səhvləri aşkarlamalıyıq. İbtidai sinif şagirlərinin nitqində qrammatik normaların pozulması hallarına nəzər salaq. Şagirdlər şəkilçilərin istifadəsində tez-tez səhvlərə yol verirlər. İbtidai sinif şagirlərinin çətinlik çəkdiyi məqamlardan biri də "cəm" şəkilçisini düzgün işlətməklə bağlıdır. Bildiyimiz kimi miqdar saylarından sonra gələn isimlər təkdə işlənir. Yanlış istifadə zamanı şagirdlər "Beş adamlar gəldilər", "İki uşaqlar dalaşdılar", "Səkkiz qələmlərim itib" kimi ifadələr işlədirlər. Toplu isimlər cəm şəkilçisi qəbul etsə də, istisna hesab edilən camaat, əhali kimi sözləri şagird nitqində cəm şəkilçisi ilə eşidə bilirik. "Bir ora bax, camaatlar yığışıb", "Bizim şəhərimizin əhaliləri çox mehribandır". Bəzən cəmlənə bilən toplu isimlərin də yerinə görə düzgün cəmlənmədiyini görürük. "Azərbaycan orduları çox qüdrətlidir". Eləcə də "bir sıra", "bir çox", "əksər" kimi say birdirən sözlərdən sonra gələn isimlər cəmdə olmalıdır. Təkdə işləndikdə qrammatik norma pozulur. Məsəslən, "bir çox işçi". Doğru versiya "bir çox işçilər" olacaqdır.

Şəkilçilərin artırılması ilə bağlı önəmli olan qaydalar vardır. Adlara (isim, sifət, saylara) əvvəl kəmiyyət, sonra mənsubiyyət, daha sonra hal, ondan sonra isə xəbər kateqoriyasının şəkilçiləri artırılır: müəllimlərimizindir.

Felin kökünə əvvəl təsirlik, sonra növ, daha sonra şəkil, ondan sonra isə şəxs - xəbər əlaməti artırılır: "sevin-dir-il-məli-dir".

Mübtəda ilə xəbərin uzlaşmasının pozulması hallarına da tez-tez rast gəlinir. "Əsas məqsəd şagirdləri cəzalandırmaq deyil, onlara səhvlərindən nəticə çıxarmağı öyrədilir" cümləsində uzlaşma əlaqəsi pozulmuşdur. "Öyrədilir" sözü əvəzinə "öyrətməkdir" işlənilməlidir. İbtidai sinif şagirdlərinin nitqində rast gəldiyimiz hallardan biri də mübtəda ilə xəbərin şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmamasıdır. "Müəllim, siz ev tapşırığını niyə yoxlamadın?"

Cümlənin xəbəri felin arzu şəkli əvəzinə, qeyri-qəti gələcək zamanda və ya şərt şəklində işlənərsə, morfoloji norma pozulur. Məsələn, "kaş onu tez-tez görərdim", "kaş getsə idim" və s. Əslində "kaş görə idim", "kaş gedə idim" olaraq ifadə olunmalıdır.

İbtidai sinif şagirdlərinin nitqində cümlə üzvlərinin ardıcıllığının pozulması hallarına da rast gəlinir. Belə ki, azərbaycan dilinin cümlə quruluşuna əsasən mübtəda cümlənin əvvəlində gəlməlidir. Daha sonra tamamlıq, sonra isə xəbər gəlir. Təyin isə təyin olunan cümlə üzvünün əvvəlində verilir. Zərflik isə əsasən, xəbərdən öncə işlənir.

Şagirdlərin öz yaş və bilik səviyyələrinə görə xarici aləmi düzgün qavramaları gözlənilir. Bütün bunları qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərə əməl edərək ifadə etmək onlardan müəyyən bilik və bacarıqlar tələb edir. Bunun üçün şagirdlər cümlə və lüğət üzərində iş prosesi zamanı qazandıqları vərdişlərə müraciət etməli olduqları üçün ibtidai sinif ana dili dərslərində qeyd olunan mövzulara xüsusi öncəlik və zaman verilməlidir. İbtidai siniflərdə oxu dərslərinin təşkili rabitəli nitqin, xüsusən də şifahi rabitəli nitqin inkişafına xidmət etməlidir. Cümlələri ümumi məzmun və idea ətrafında birləşdirib rabitəli mətn qurmağı tələb edən, nitq və təfəkkürün inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan ifadə və inşalar da bu baxımdan öyrədici xarakter daşıyır. Uşaqlar oxunmuş mətni yenidən ifadə etməkdənsə gördüklərindən bəhs etməyə daha çox meyilli olurlar. İnşa yazarkən şagirdlər yeni hekayə yaratmış olurlar. İnşanı yaradıcı xüsusiyyəti onu uşaqlar üçün daha maraqlı edir. İfadənin məğzi isə şagirdin eşitdiyi bir mətni öz sözləri ilə yazmaqdır. İfdədə fikirlər təhrif edilməməlidir. Dəqiqlik və ardıcıllıq qorunmalıdır. İfadə yazmağın digər üstünlüklərindən biri də şagirdlərin yalnız verilən fikirləri deyil, müəllifin hazır cümlələrini və ifadə tərzini də olduğu kimi yadda saxlamağa cəhd göstərməsidir. Bu zaman şagirdlər heç zaman eşitmədikləri yeni sözlər eşidir, daha öncə istifadə etmədikləri söz birləşmələri, ifadələr, cümlə konstruksiyaları ilə qarşılaşır və onları yadda saxlamalı olurlar. Təbii ki, bildikləri sözlər və tanış konstruksiyalarla hekayə yaratmaq baxımında inşa yazmaq onlara daha asan gələ bilər.

İbtida sinif şagirdlərini inşa yazılarında tez-tez üslub səhvlərinə rast gəlmək mümkündür. Üslub səhvləri deyərkən nəzərdə tutulan cümlənin qurulması ilə bağlı

buraxılan səhvlərdir. Cümlədə uzlaşma və idarə əlaqəsinin doğru verilməməsi, bağlayıcıların və əvəzliyin yerində işlədilməməsi, söz sırasının pozulması, felin zamanlarının yanlış istifadəsi, eyni səslənməyə malik sözlərin təkrar təkrar istifadəsi, cümlə üzlərindən birinin buraxılması, artıq sözlər, abzasların gözlənilməməsi və s.

K.D.Uşinski uşaqların düşünmə şəklini obrazlı olaraq belə ifadə etmişdi: "Uşaq formalarla, boyalarla, səslərlə, ümumiyyətlə duyğularla fikirləşir. Onu başqa cür düşünməyə məcbur edən şəxs onun təbiətini əbəs yerə zorlamış olar".[3]

Məktəbəqədər yaşlı uşağın nitqi adətən məişət üslubunda olur. İbtidai siniflərdə şagirdlər dilin ədəbi normalarına yiyələnir, elmi, rəsmi, publisistik üslublarla tanış olaraq onları mənimsəyirlər. İbtidai sinif şagirdinin nitqini məişət üslubundan tamamən uzaqlaşdırmaq mümkün olmaya bilir. Məqsəd şagirdi məişət üslubunu itirmək deyil, situativ olaraq harada, nə zaman, hansı üslubdan istifadə etmək lazım olduğu haqqında bilik və bacarıqlara yiyələndirməkdir

Məqalənin aktuallığı. . Müasir dönəmdə ibtidai sinif şagirdlərin nitqindəki problemlər kəskin surətdə nəzər çarpır. Fikrini doğru şəkildə ifadə edə bilməyən, danışarkən bir çox qrammatik və üslubi xətalara yol verən insanları gündəlik həyatda, iş müsahibələrində, eləcə də insanların ən çox vaxt keçirdiyi sosial media platformalarında görə bilirik. Bütün bu problemlərin təməli erkən uşaqlıq və kiçik məktəbli illərində qoyulur desək heç də yanlış fikir səsləndirmiş olmarıq. Nitq inkişafı dövründə uşaq beyni ətrafdakı informasiyaları və onların ifadə tərzini süngər kimi özünə çəkir. Müasir metodlarda kiçik məktəblilərdə rabitəli nitqin inkişafı problemi getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlərə yaşına uyğun danışıq, o cümlədən üslubi rəngli nitq öyrətmək problemləri xüsusilə aktualdır. Çünki kiçik məktəblilərin düşüncə və hisslərini adekvat formada ifadə etmə bacarığı onların psixikasına da müsbət təsir edir, özlərini sosial olaraq daha faydalı, özgüvənli hiss etmələrinə səbəb olur.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə ibtidai sinif şagirlərinin rabitəli nitqinin inkişafındakı çətinlikdən və onların aradan qaldırılması yollarından bəhs olunur. Bundan başqa, oxu dərslərinin, inşa və ifadə yazılarının rabitəli nitqin inkişafında əhəmiyyətinə dair tövsiyələr verilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən orta ixtisas və orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərova N.B İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. (Dərslik). Bakı,2016.
2. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası.Bakı,1997.
3. Rəhimov A. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı,1997.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 99-103

N.E.Muradova

Xülasə

İbtidai sinif şagirdlərinin nitqində qrammatik normaların pozulması halları tez-tez baş verir. Səhvlər mütləq şagirdə izah olunmalı və düzəldilməlidir. Şagirdlər şəkilçilərin istifadəsində tez-tez səhvlərə yol verirlər. Şəkilçilərin istifadəsində "cəm" şəkilçisinin yanlış istifadəsi, toplu isimlərin cəmdə işlədilməməsi, cəmlənməyən toplu isimlərin cəmdə verilməsi, şəkilçilərin artırılması ilə bağlı yanlışlar, mübtəda ilə xəbərin uzlaşmasının pozulması, cümlə üzvlərinin ardıcıllığının pozulması kimi hallara ibtidai siniflərdə tez-tez rast gəlinir. Bütün bunları qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərə əməl edərək ifadə etmək onlardan müəyyən bilik və bacarıqlar tələb edir. Məktəbəqədər yaşlı uşağın nitqi adətən məişət üslubunda olur. İbtidai siniflərdə şagirdlər dilin ədəbi normalarına yiyələnir, elmi, rəsmi, publisistik üslublarla tanış olaraq onları mənimsəyirlər. Məqsəd şagirdi məişət üslubunu itirmək deyil, situativ olaraq harada, nə zaman, hansı üslubdan istifadə etmək lazım olduğu haqqında bilik və bacarıqlara yiyələndirməkdir. Bütün bunlar ibtidai sinif müəllimlərinin üzərinə düşən vəzifələrdir.

Н.Э.Мурадова

РЕЗЮМЕ
УСТРАНЕНИЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ И СТИЛИСТИЧЕСКИХ ОШИБОК В РЕЧИ УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ

В речи младших школьников часто нарушаются грамматические нормы. Ошибки следует разъяснить учащемуся и исправить. Учащиеся часто допускают ошибки при использовании суффиксов. Такие случаи, как неправильное употребление суффикса «множественного числа» в использовании иллюстраторов, неупотребление существительных во множественном числе во множественном числе, множественное число несобирательных существительных, ошибки, связанные с добавлением суффиксов, нарушение согласия между подлежащим и подлежащим. Нарушение последовательности сообщений и членов предложений распространено в низших классах. Выражение всех перечисленных ниже грамматических и стилистических особенностей требует от них определенных знаний и навыков. Речь дошкольника обычно строится в повседневном стиле. В начальной школе учащиеся изучают литературные нормы языка, знакомятся с научными и официально-публицистическими стилями и осваивают их. Цель состоит не в том, чтобы ученик утратил свой повседневный стиль, а в том, чтобы приобрести знания и навыки того, где, когда и какой стиль использовать ситуативно. Все это обязанности учителей начальных классов.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 99-103

Nigar E.Muradov

RESUME
ELIMINATION OF GRAMMATICAL AND STYLISTIC ERRORS IN THE SPEECH OF ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS

İn the speech of elementary school students, violations of grammatical norms often occur. Errors must be explained to the student and corrected. Students often make mistakes in the use of suffixes. Cases such as incorrect use of the "plural" suffix in the use of illustrators, failure to use collective nouns in the plural, giving non-collective collective nouns in the plural, mistakes related to the addition of suffixes, violation of the agreement between the subject and the message, and the violation of the sequence of sentence members are often found in elementary grades. Expressing all these following grammatical and stylistic features requires certain knowledge and skills from them. The speech of a preschooler is usually in a domestic style. In primary classes, students learn the literary norms of the language, get acquainted with scientific, official, journalistic styles and master them. The goal is not to lose the student's household style, but to acquire knowledge and skills about where, when and what style should be used situationally. All these are the duties of primary school teachers.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçilər: filol.ü.f.d., dos. T.Ç.Şükürlü
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 104-117
https://doi.org/10.62837/2024.4.104

ZEYNALOVA TURANƏ
Bakı Avrasiya Universiteti
turanezeynalova8585@gmail.com
ORCİD: 0009-0009-7827-9674

"DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK" ƏSƏRİNDƏ ZOONİMİK LEKSİKA VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ İZLƏRİ

Mahmud Kaşğarinin orta əsr türkdilli abidələrdən biri hesab edilən "Divanü lüğat-it-türk" əsəri türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, etnoqrafiyası, mədəniyyəti, tarixi, adət-ənənələri, folkloru, leksikası haqqında hərtərəfli, geniş və dolğun məlumat verən zəngin, qiymətli bir ensiklopedik mənbədir. Dilimizdəki zoonimik leksikanın öyrənilməsi üçün zəngin material verən mənbələrdən biri qədim türk yazılı abidələridir. Məqalədə lüğətdə adı keçən heyvan, quş, həşərat və s. adlardan, onun derivatoloji xüsusiyyətlərindən, Azərbaycan dilindəki zoonimik adlarla oxşar olan adlardan bəhs edilmişdir. Buradakı heyvan və quş adları Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki zoonimik adlarla müqayisə edilmiş, onun oxşar və fərqli xüsusiyyətləri ortaya qoyulmuşdur. Məqalədə həmçinin heyvan adlarının təqvimdə istifadəsinə toxunulmuş, derivatoloji xüsusiyyətlərdən bəhs edərkən zoofeillərə, zooonim komponentli atalar sözləri və deyimlərə, onomastik vahidlərə aid nümunələr də verilmişdir. Zoonimik leksikanın tarixi-linqvistik aspektdə öyrənilməsi göstərir ki, qədim yazılı abidələrin dilindəki bu leksik vahidlərin əksəriyyəti müasir türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində özünü mühafizə etmişdir. "Divanü lüğət-it-türk"dəki heyvan adlarının zənginliyi, həmçinin heyvandarlıqla bağlı müxtəlif anlayışların, atalar sözlərinin sıx-sıx istifadə edilməsi tarixən heyvanların türklərin həyatında tutduğu rolu və önəmi göz önündə sərgiləyir. "Divan"da heyvan adlarının bir qisminin yaş və cinsinə, həmçinin xarici görünüşünə, rənginə görə müxtəlif şəkildə adlandırılmasının şahidi oluruq. Ev heyvanları, xüsusilə də at və onunla bağlı müxtəlif adlandırma diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: "Divanü lüğat-it-türk", müasir Azərbaycan dili, heyvan adları, quş adları.

Dilin lüğət tərkibindəki vahidlər mənsub olduğu dildə baş verən linqvistik prosesləri əks etdirir. Bu cəhət leksik-semantik söz qruplarından biri olan zoonimlərdə də müşahidə edilir. Leksik-semantik söz qruplarının hər biri dilə və xalqa məxsus linqvistik, eyni zamanda ekstralinqvistik cəhətləri daha dolğun şəkildə özündə cəmləşdirir. Min illər bundan öncə yaranmış zoonimlər həmin xalqa aid xüsusiyyətləri, onun gördüyü, əhliləşdirdiyi, qida və ya təsərrüfat işlərində istifadə etdiyi heyvanlarla bağlı münasibət və məlumatın daşıyıcılarıdır.

Cəmiyyət yarandığı vaxtdan meydana gəlmiş zoonimik vahidlər xalqın tarixi inkişafı, təsərrüfat həyatı, flora və faunası ilə bağlı yaranmış və müxtəlif qaynaqlarda

özünü qoruyub saxlaya bilmişdir. Türklərin tarixini, soykökünü, mədəniyyətini, milli kimliyini və digər xüsusiyyətlərini özündə mühafizə edən, onların əzəmətli abidələri sayılan Orxon-Yenisey abidələrində, "Kitabi- Dədə Qorqud" dastanında, "Divanü lüğət-it-türk" və digər əsərlərdə heyvan adlarının xüsusi yeri və çəkisi vardır. Orxon-Yenisey abidələrinin leksik tərkibində heyvanların (həm ev, həm də vəhşi) və quşların adı məhsuldar şəkildə işlənmiş, onların bir qismi olduğu kimi, digər bir hissəsi isə müəyyən fonetik fərqlərlə müasir dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Qədim türk yazılı abidələrinin dilini tədqiq edən Ə.Rəcəbli yazır: *"Dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, heyvan, xüsusilə ev heyvanlarının adları dildə ilk yaranan sözlərdəndir. Bu fikir türk dilləri üçün də məqbuldur. Heç də təsadüfi deyildir ki, qədim türklər on iki siklli təqvimdə illərin adını heyvan adı daşıyan bürclərin adı ilə adlandırmışlar"* [16, s.225]. Burada işlənən *tabışğan* – dovşan; *sığun* – sığın, adığ – ayı; *toŋuz* – donuz; *adğır* – ayğır və s. kimi zoonimik vahidlər az fonetik fərqlərlə bu gün də dilimizdə işlənir. Bu da zoonimik leksikanın həm də dilin ən qədim qatlarına məxsus sözlərdən olduğunu bir daha sübut edir. "Divan"ın leksikasındakı etnoqrafik, onomastik, kulinariya leksikası Azərbaycan dilində ayrılıqda tədqiqata geniş şəkildə cəlb edimişdir. Türkiyə türkcəsində isə lüğətdəki heyvan və quş adlarından ayrılıqda bəhs edən araşdırmalar mövcuddur. M.Gül burada heyvan adlarının 272, onlarla bağlı anlayışların sayının 650, quş adlarının isə 88 dəfə işləndiyini, adı keçən quş sayının 62 olduğunu göstərir [6]. Biz də məqalədə lüğətdə adı çəkilən heyvan, quş, həşərat, balıq və s. kimi adlara toxunmuş, həmçinin derivatoloji xüsusiyyətlərinə də aydınlıq gətirməyə çalışmışıq.

"Divanü lüğat-it-türk"də heyvan adlarının təqvimdə işlənməsinə dair

Təqvimdə heyvan adlarından istifadə olunması, onun ilk olaraq hansı toplum tərəfindən yaradılması haqqında müxtəlif fikirlər yaranmışdır. *"Heyvan təqviminin türklər tərəfindən ortaya qoyulduğunu ilk dəfə Eduard Cavannes adlı bir fransız tədqiqatçı söyləmiş və onu isbat etməyə çalışmışdır. Müəllifə görə, heyvan təqvimi sistemi m.ö. V yüzildə türk toplumları arasında yaranmış və sonra türklərdən çinlilərə keçmiş, m.ö. II-I yüzildə Çində yayılmışdır"* [5, s.222]. Göründüyü kimi, müəllif təqvimdə heyvan adlarından istifadənin tarixini əski türklərə bağlayır, onun tarixi köklərinin daha qədim olduğunu qeyd edir.

Lakin bəzi tədqiqatçılar bu təqvimin çinlilər tərəfindən yarandığını müxtəlif faktlarla sübut etməyə çalışmışlar. *"Türklərin bu təqvimi çinlilərdən götürməsi nəzəriyyəsini irəli sürən L.Bazinə görə, bu təqvimin simvollarından biri olan əjdahanın Çin qaynağından olması buna dəlildir. V.Eberhart isə əjdahanın Hun türkləri dönəmində kult kimi qəbul edildiyini və dolayısı ilə hunların inkişaf etmiş bir təqvimə sahib olduqlarını göstərir* [19, s.27]. Qeyd edək ki, tədqiqatçıların bir qismi bu mədəniyyətin çinlilərdən türklərə, bəziləri isə türklərdən çinlilərə keçdiyini iddia edirlər.

Y.Çoruhlu meymun ilinin bu təqvimə sonradan qədim hind mədəniyyəti və mifologiyasının təsiri ilə girə biləcəyini göstərir. Müəllifin fikrincə, *"Əski hindlilərdə bu canlı bir tanrı olduğundan mədəniyyət və mifologiyada ona yaxın olan*

türk toplumlarında da müsbət anlamda işlənmişdir. Lakin islamın qəbulundan sonra meymuna olan münasibət ərəb mədəniyyətinin təsiri ilə dəyişilmiş, mənfi anlamlarda işlənmişdir" [5, s.247]. Qeyd edək ki, əski türk mətnlərində, həmçinin "Divanü lüğat-it-türk" əsərində də bu söz *biçin//piçin* şəklində işlənsə də, sonralar dilimizdə ərəb mənşəli *meymun* sözü ilə əvəzlənib. Təqvimin adlandırılmasında istifadə olunan heyvanlardan donuz və siçandan başqa digər canlıların türk xalqlarının sənət tarixində, heykəltəraşlığında, ümumiyyətlə, mədəniyyətlərində önəmli yer tutduğunu vurğulamaq lazımdır.

Təqvimdə heyvan adlarından istifadə ilə bağlı fikirlərə "Divanü lüğat-it-türk" əsərində də rast gəlirik. M.Kaşğari türklərin istifadə etdikləri təqvimdəki heyvan adlarını belə sadalayır: *sıçğan (siçan) yılı, ud (sığır, inək) yılı, pars (qaplan) yılı, tawışğan (dovşan) yılı, yılan (ilan) yılı, nək (timsah) yılı, yund (at) yılı, koy (qoyun) yılı, biçin (meymun) yılı, takağu (toyuq) yılı, it yılı, tonquz (donuz) yılı* [8, s.355]. Müəllif türklərin bu illərin hər birində hikmətin olduğunu zənn edərək onlarla fala baxdıqlarını qeyd edir. *"İnama görə, ud ili girəndə savaşların sayı artır, öküzlər bir-birilə savaşır, donuz ilində qar və soyuq olur, qarışıqlıq düşür"* və s. [8, s.355]. Mahmud Kaşğari türklərin on iki heyvanın adını alıb on iki ilə ad olaraq qoyduqlarını, uşaqların yaşlarını, savaş tarixlərini və daha başqa şeyləri bu illərin dönməsi ilə hesabladıqlarını qeyd edir [Əlavə məlumat üçün bax: 8, s.354-355]. Göründüyü kimi, ilk vaxtlardan bu təqvimdəki heyvan adlarına uyğun olaraq həmin illərdə hansı hadisələrin baş verə biləcəyi güman edilir və bu şəkildə mənalandırılır. Bəzi türk xalqlarında bu təqvimdəki heyvanlarla bağlı müəyyən inanclar da meydana gəlmişdir. *"Donuz ilində olan qazaxlar bu heyvanın adını gizləyərək, ona "qara keyik" deyirlər. Qazaxlar arasında yayılmış adətə görə, bir insan doğulduğu ilə mənsub heyvanı öldürə bilməz"* [19, s.32]. Onu da qeyd edək ki, digər türkdilli xalqlarda özünü göstərən bu inanca bizdə rast gəlinmir.

"Divanü lüğat-it-türk"də zoonimik leksikanın derivatoloji xüsusiyyətləri

Divandakı zoonimik leksikanın özəlliklərindən bəhs edərkən onların derivatoloji xüsusiyyətlərinə də aydınlıq gətirmək olar. Azərbaycan dilində bəzi zoonimik adlar insanların fiziki və psixi vəziyyətini, fiziki fəaliyyətini özündə ehtiva edən müxtəlif sözlərin, həmçinin frazeologizmlərin, atalar sözlərinin, onomastik leksikanın əmələ gəlməsində iştirak edir. Zoonimlər həmçinin feillərin əmələ gəlməsində iştirak etmiş və bu feillərin bir qisminin yaranmasında zoonim öz nominativ mənasında çıxış etsə də, digərlərində söz metoforik mənada işlədilir. Belə zoofeillər hansı canlının adından yaranmışsa, real surətdə ona uyğun olan əsas xüsusiyyətləri özündə əks etdirən mənaya malik olur və onlar motivləşdirilmiş feillər hesab olunur. Bu feillər yarandığı sözlərin leksik məna komponentləri olub, onların daşıdığı məna və onun yaranmış olduğu sözlə əlaqəsi hər bir dil daşıyıcıları tərəfindən asanlıqla müəyyənləşdirilir.

"Divan"dakı heyvan adlarının derivatoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən buradakı zoonimik adlardan fərqli mənalı feillərin yarandığını şahidi oluruq. *-la*[2], *-laş*[2], *-lan*[2], *-lat*[2] şəkilçilərinin heyvan adlarına qoşulması nəticəsində müxtəlif

semantikalı feillər yaranmışdır. *-lan* şəkilçisinin köməyilə yaranmış feillər daha çox insanın hər hansı bir heyvana sahib olması mənasında işlənmişdir. Məsələn, *öküzlən* (öküz sahibi olmaq) [8, s.315], *eşgəklən* (eşşək sahibi olmaq) [8, s.332], *sağlıklan* (sağmal heyvan sahibi olmaq) [9, s.271], *atanlan* (axta dəvə sahibi olmaq) [8, s.316] və s. *-la* şəkilçisilə düzələnlər balalamaq anlamında işlənib. Məs. *ənüklə* (ənikləmək, balalamaq) [8, s.326], *buzağula* (buzov doğmaq, balalamaq) [10, s.82], *kulunla* (madyanın doğması, qulunlamaq) [10, s.83] və s. Bəzi halda metoforik mənada − *tilkilən* (tülkülük etmək, yaltaqlanmaq) [10, s.194], *ıtla* (köpəklətmək, söymək) [8, s.309] və digər mənalarda − *kuşlat* (quş ovlamaq) [9, s.330], *atlan* (ata minmək, atlaşmaq) [8, s.309], *kökürçgünləş* (göyərçini ödül olaraq ortaya qoyub yarışa girmək) [9, s.231], *çəpişlənmək* [9, s.263], *tavışğanlaş* (ortaya dovşan qoyub mərc etmək) [9, s.231] və s. kimi mənalarda işlənmişdir. Qeyd edək ki, müasir Azərbaycan dilində bu tipli nümunələr işlənmir və zoonimik leksikanın köməyi ilə yaranan feillərin sayı "Divan"dakına nisbətən azdır.

Burada adı çəkilən sözlərdən maraq doğuranlardan biri də *ənüklədi* feilidir. Feil "Divan"da əniklədi, ənüklədi şəklində işlənib. "İt ənükləndi – it əniklədi, küçüklədi", balaladı [8, s.316]; ənüklədi: əniklədi, balaladı, "it ənüklədi – it əniklədi, küçüklədi". Aslan balalayanda arslan ənüklədi deyilir [8, s.328]. M.Kaşğari qaplan, qurd, it balasına da *ənük* deyildiyini qeyd edir [8, s.140]. Bu söz dialektlərimizdə də *ənix'* (küçük, it balası) (Bərdə, Çənbərək, Qarakilsə, Qazax, Meğri, Tovuz, Zəngilan), *ənik* (Beyləqan, Kürdəmir) variantlarda işlənir [1, s.162].

Ə.Cəfəroğlu məqaləsində insan və heyvanın soybirliyini göstərən sözlər içində morfoloji və semantik yöndən maraq doğuranlardan birinin də *kiçi-kiçik-küçük* sözlərinin olduğunu göstərir. Müəllif M.Kaşğarinin "Divan"ında "it balası" mənasında *küçük* deyil, *kiçik* işlənməsini, yəni *kiçiy*in "küçük"ləşmədiyini, bunun daha sonrakı dövrlərdə yarandığını qeyd edir. Beləliklə, *küçük* və *kiçik* kəlmələri, əslində *kiçi* və *küçü* olub *bala-k (balaq)* və *oğula-k (oğlaq)* sözlərində də işlənmiş *-k* kiçiltmə şəkilçisi ilə düzəldilmişdir. "Heyvan balası" mənasında işlənən *ənük* kəlməsi həm semantik, həm də morfoloji cəhətdən bu sözlə bağlıdır [2, s.9-12].

"Divan"dakı zoonimik leksikaya aid sözlərin derivatoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən onun frazeologizmlərin, atalar sözlərinin yaranmasındakı rolunu da qeyd etmək lazımdır. Frazeologizmlər daxilində çıxış edən zoonimlər daha çox məcazi mənada işlənərək birləşmənin semantik nüvəsi rolunda çıxış edir. "Divan"dakı frazeologizmlərin, atalar sözlərinin də müəyyən bir qatını zoonim komponentli birləşmələr təşkil edir. Ümumiyyətlə götürsək, zoonim komponentli atalar sözləri və frazeologizmlərdə, əsasən, ev heyvanlarının daha intensiv işləndiyinin şahidi oluruq. Q.Mahmudovanın da fikrincə, "Qıpçaqdilli xalqların həyatında heyvandarlığın, xüsusilə dəvə, at, qoyun kimi ev heyvanlarının o qədər müstəsna rolu olmuşdur ki, onlar heyvanlar aləmini dərindən müşahidə edə bilmiş və zaman keçdikcə bu müşahidə onların məişətinə yol tapmış və bunun nəticəsində də dil daşıyıcıları obrazlı – fonoloji əsasa söykənən leksik-semantik frazeoloji vahidlər yaratmışlar [13, s.149]. Qeyd edək ki, bu hal sadəcə qıpçaqdilli xalqlarda deyil, digər türkdilli xalqlara da eynilə bu şəkildədir.

"Divan"da da zoonim komponentli atalar sözləri, frazeologizmlər üstünlük təşkil edir. Məs.: "*Börininq* ortak, *kuzğununq* yığaç başında – qurdun ovu ortaq, quzğununku ağac başındadır" [8, s.431]; "*Karğa* karısın kim bilir, kişi alasın kım tapar – qarğanın qocasını kim tanıya bilər, insanın içindəkini kim tapa bilər" [8, s.420]; "*Ərkəç* əti əm bolur, *əçkü* əti yel bolur – erkəc əti dərman kimi xeyirli olar, keçi oti yel olar" [8, s.159]; "Əwdəki *buzağu öküz* bolmas – ev buzovundan öküz olmaz" [8, s.437]; "*Tayğan* yügrügin *tilkü* səwməs – tazının iti qaçanını tülkü sevməz" [10, s.171]; "*Inqan* ınqrasa, *botu* bozlar – dişi dəvə inləsə, erкək dəvə hay verər" [8, s.180]; "İki *koçnqar* başı bir aşaçta pışmas – iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz" [10, s.330]; "*Oğlak* yiligsiz, oğlan biligsiz – oğlaqda ilik, uşaqda bilik olmaz" [8, s.179]; "Alımçı arslan, berimçi sıçğan – alıcı aslan, borclu isə siçandır [8, s.407]; "Yılan yarpuzdan kaçar, kança barsa, yarpuz utru kəlür – ilan yarpızdan qaçar, hara getsə, qabağına yarpız çıxar" [10, s.41] və s.

Bəzi zoofrazeologimlərdə, atalar sözlərində adı keçən heyvan adları bir-birilə semantik əkslik münasibətində olur ki, bunlar da bu canlıların əks assosiasiyası (at-eşşək, qoyun-qurd, qoyun-keçi) ilə bağlıdır. Bu barədə Q.Cəfərov yazır: *"Heyvan növü ilə yanaşı, həmin heyvan növünün dişisini bildirən sözlər üstəlik həmin növün erkəyini bildirən sözlə də semantik əkslik münasibətində olurlar. Bundan başqa, dişi fərd və növ adı bildirən sözlər müvafiq heyvan növünün balasının adı ilə də semantik əkslik münasibətində olur"* [3, s.39]. "Divan"dakı atalar sözlərində də semantik əkslik münasibətində olan heyvan adlarının işləndiyini görürük. Məs. "*Tay* atatsa, *at* tur, oğul ərədhsə, ata tınur – dayça yetişsə, at dincələr, oğul yetişsə, ata dincələr" [8, s.250]; "*Öküz* adhakı bolğınça, *buzağu* başı bolsa yeg – öküz ayağı olmaqdansa, buzov başı olmaq yaxşıdır" [8, s.130]; "*Kaz* kopsa, *ördək* kölig igənür – qaz getsə, ördək gölə yiyə çıxar" [8, s.166] və s.

"Divan"da heyvan və quş adlarının derivatoloji xüsusiyyətlərindən danışarkən onların onomastik vahidlərin yaranmasındakı rolundan da bəhs etmək olar. "Divan"da müəllif tərəfindən çəkilmiş xəritə həmin ərazidə yerləşən toponimləri, hidronimləri, ümumilikdə türklərin yerləşdikləri əraziləri əks etdirdiyi üçün çox dəyərlidir. M.Kaşğari yeri gəldikcə türklərin yerləşdikləri coğrafi bölgələrin adlarına münasibət bildirmiş, onların izahını vermişdir. Lüğətdə adı çəkilən xüsusi adlar qədim türk xalqlarının tarixi onomastikasını öyrənmək nöqteyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. "Divan"dakı zoonimik adlar xüsusən də antroponim və toponimlərin adlandırılmasında fəal iştirak edir.

Advermə ənənəsinin tarixinə nəzər salsaq, islamaqədərki dövrdə şəxs adları arasında daha çox igidlik, qəhrəmanlıqla bağlı kişi adlarının, zəriflik, gözəllik, incəliklə bağlı qadın adlarının istifadənin üstünlük təşkil etdiyini müşahidə edirik. Xüsusilə də türk mifologiyası ilə bilavasitə bağlılığı olan zoonimlərdən advermə ənənəsində geniş istifadə olunub. Türixən türklərdə kişi adları üçün daha çox yırtıcı, vəhşi heyvan və quş adlarından, qadın adlarının qoyulmasında isə sülhməramlı, dinc, gözəl heyvan və quşların adından istifadə edilmişdir. Bunu "Divan"da işlənmiş nümunələrə əsasən də demək mümkündür. Məsələn, *Burslan* – əslində "bəbir" adlanan heyvan (kişi adı); *Tonqa* – bəbir, qaplan cinsindən bir heyvan (kişi adı),

Toğrıl – yırtıcı bir quş, min qaz öldürüb birini yeyir (kişi adı); *Turumtay* – yırtıcı bir quş (kişi adı), *Arslan, Boğra* xan və s. Ə.Tanrıverdiyev M.Kaşğarinin şəxs adlarını təhlil süzgəcindən keçirərkən müəllifin təkcə şəxs adlarını yox, həm də apelyativləri atalar sözləri və şeir parçaları tərkibində təqdim edərkən onların həqiqi və məcazi mənada işlənməsini, apelyativlərin antroponimə çevrilmə səbəbləri və sosiallığını geniş müstəvidə şərh etdiyini qeyd edir [18, s.9].

Heyvan adı ilə bağlı yaranmış onomastik vahidlərdən biri də *ulayuntluğ* etnonimidir. B.Xəlilov *ulayuntluğ* etnoniminin tarixən ula//ala, yunt və -luğ hissələrinin birləşməsindən formalaşdığını qeyd edir. Burada ula//ala "ala (rəng mənasında), zəngin, yaxşı", yund "heyvan, atlı" mənasında, -luğ isə "mənsubluq, aidlik" anlamında olan sözdüzəldici şəkilçidir. Müəllifin fikrincə, etnonimin etimoloji izahı "zəngin heyvanları, ala və iyi atları olan" mənasını bildirir" [7, s.105-106]. Lüğətdə maraq doğuran onomastik leksikaya aid nümunələrdən biri də *kuş* lüğət məqaləsində əksini tapan *karakuş* sözüdür. M.Kaşğari bu sözün Müştəri (Yupiter) ulduzuna deyildiyini göstərir. "…Müştəriyə Karakuş deyilir. Bu ulduz doğduğu zaman "Karakuş toğdı" deyirlər" [8, s.344]. Zoonim komponentli hidronimlərə aid nümunələr də rast gəlmək olur. Məsələn, *adhğırak suwı:* yağma elində bir çay, hidronim. *Adhğırak:* qulaqları ağ, bədəninin başqa tərəfbri qara olan geyik. Qoyun üçün qoç nədirsə, bu da dişi geyik üçün odur [8, s.200]

"Divanü lüğat-it-türk" əsərində quş adları

"Divanü lüğat-it-türk" əsərinin söz varlığı müxtəlif tematik söz qruplarına aid leksikası ilə, zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Böyük söz xəzinəsinə sahib olan lüğətdə heyvan, quş, həşərat və s. kimi söz qruplarına aid leksika da üstünlük təşkil edir. M.Kaşğari lüğətdə adı keçən heyvan adlarının izahını, yeri gəldikcə, həmin leksik vahidlərin ayrı-ayrı türk dillərindəki fərqini və necə işləndiyini də göstərmişdir. *Quş* sözünün izahı lüğət məqaləsində belə verilib: *"Kuş – bütün quşların ümumi adıdır. Bunlardan bir qismi ayrılır: kara kuş: ağ şahin, laçın; ürünq kuş: dovşancıl, berkut; təwi kuş: dəvəquşu; yun kuş: tovuz quşu; ıl kuş: ağbaba (qartalın bir növü)* [8, s.344]. "Divan"da öz əksini tapmış quş adları növ müxtəlifliyi, zənginliyi ilə diqqəti çəkir. *Anq:* yağından dərman düzəldilən bir quş adı. Onun yağı ovucun içinə sürtüləndə arxasına da keçirmiş [8, s.114]; *anqut:* qaza bənzər qızılı rəngli bir quş, flaminqo [8, s.156]; *ayayərsgü:* yarasa [10, s.373]; *bala*: quş balası [10, s.218]; *balıkçın:* balıqcıl, balıq yeyən quş [8, s.487]; *bağırlaк:* bağırtlak deyilən quş [8, s.480]; *baybayuk:* kəpənək quşu deyilən bir quşdur [10, s.175]; *bodh:* toy quşu doğdaq [10, s.130]; *budursın:* bildirçin [8, s.487]; *çaflı:* şahin [8, s.425]; *çağrı:* şahin, laçın [8, s.417]; *çançarğa:* sərçə quşu [10, s.227]; *çəkik:* sərçəyə bənzər ala-bula bir quş, qara qayalıqlarda olur [9, s.282]; *çibək karğuy:* laçın quşu [8, s.388]; *çulık:* göyərçin boyda alacalı bir su quşu; cüllüt [8, s.383]; *el kuş:* qartala bənzər alacalı bir quş [8, s.122]; *karakuş:* qaraquş, dovşancıl [10, s.210]; *karğa:* qarğa [8, s.420]; *kızкuş:* adamın üstünə düşəcəkmiş kimi alçaqdan uçan quş [8, s.341]; *kaşğalak:* ördəkdən kiçik bir su quşu, qaşqaldaq [8, s.498]; *karğılaç:* qaranquş [8, s.497] *kəklik:* kəklik quşu [8, s.463] *kəkük:* səksək quşu [9, s.282]; *kılkuş:* ördəyə

bənzər bir quşdur, yazda gəlir. Bəylər onu bir-birlərinə hədiyyə edirlər. Bu quşa "kıl kudhruk: qılquyruq" da deyilir [8, s.348]; *kırkuy:* qırğı, bildirçin ovçusu [10, s.226]; *korday:* qu cinsindən bir quş [10, s.225]; *köti kızlak:* qaraquş deyilən bir quşdur, quyruğu qırmızı olur; ağacdələn [8, s.459]; *kuburğa:* bayquş [8, s.469]; *kuğu:* qu quşu [10, s.213]; *kuşğaç:* sərçə quşu [8, s.444]; *kuzğun*: quzğun [8, s.431]; *küzkünək:* laçına bənzər bir quş [8, s.499]; *laçin:* şahin. Yırtıcı quşlardandır, igid adama da laçin deyilir [8, s.407]; *sanduvaç:* bülbül [8, s.499]; *sağızğan:* sağsağan [8, s.491]; *səmürgük:* bülbülə bənzər quş (balasağunca) [9, s.285]; *sığırçık:* sığırçın quşu [8, s.479]; *sonqkur:* sunqur quşu, yırtıcı quşlardan birinin adıdır [10, s.330]; *sundılaç:* at quşu, çayır quşu [8, s.497]; *süglin:* qırqovul quşu [8, s.435]; *takağu:* toyuğa və xoruza verilən addır. Xoruza "erkək takağu", toyuğa isə "tişi takağu" deyilərək bir-birindən ayırd edilir [8, s.437]; *takuk:* toyuq (türkməncə) [9, s.281]; *tartar:* qumruya bənzər bir quş [8, s.467]; *toğrıl:* yırtıcı bir quş [8, 464]; *toy:* toy quşu, dovdaq [10, s.145]; *turığa:* torağay, sərçənin bir növü [10, s.170]; *turna:* durna [10, s.224]; *turumtay:* yırtıcı quşlardan birinin adı [10, s.228]; *tənqəlküç:* döləngəc deyilən bir quş (oğuzca) [10, s.336]; *tənqəlgün:* oğuzlardan başqa yerdə qalan türklərin dilində döləngəc adlanan quş [10, s.336]; *ördək:* ördək [8, s.166]; *ular:* kəklik [8, s.181]; *us:* kərkəs quşu [8, s.110]; *übgük:* hop-hop quşu çiğilcə [8, s.171]; *übüp:* hop-hop quşu, "übgük" də deyilir [8, s.145]; *ühi:* bayquş [8, s.214]; *yabakulak:* bayquş [10, s.55]; *yanqan:* yalnız başı ağ olan alaca qarğa [10, s.325]; *zanbı:* gecə oxuyan, çəyirtkəyə bənzər bir böcək, oraq quşu [10, s.379].

"Divan"dakı ornitonimlərin bir qismi – anqut, balıkçın (balıqcıl), karakuş (qaraquş), karğa (qarğa), kaşğalak (qaşqaldaq), kəklik, kuzğun (quzğun), sağızğan (sağsağan), sığırçık (sığırçın), sonqkur (sonqur), takuk (toyuq), toğrul, turna (durna), ördək və s. kimi sözlər az fonetik fərqlərlə müasir Azərbaycan dilində, həmçinin dialektlərdə işlənir. Şuşa dialektində *tuğrul* quş adı işlənir [1, s.506].

"Divanü lüğat-it-türk"də ev heyvanları

Dildə tarixiliyi, qədimliyi ilə maraq doğuran adlardan biri də ev heyvanlarının adlarıdır. Lüğətdə əksini tapmış ev heyvanları həm yaşına, həm də cinsinə görə də müxtəlif şəkildə adlandırılmışdır. *At*: at "kuş kanatın, ər atın – quş qanadı ilə, ər atı ilə" məsəlində də işlədilmişdir [8, s.109], *ıt:* it, köpək [8, s.110]; *öküz:* öküz [8, s.130]; *ərkəç:* erkəc, təkə [8, s.159]; *adhğır:* ayğır [8, s.159]; *arkun:* vəhşi ayğırla ev qısrağından olan at [8, s.169]; *eşgək:* eşşək [8, s.172]; *inqək:* inək [8, s.172]; *eşyək:* eşşək "eşgək" də deyilir. Bunu y hərfi ilə söyləmək daha fəsihdir [8, s.174]; *oğlak:* oğlaq [8, s.179]; *əçkü:* keçi [8, s.186]; *koç:* qoç (oğuzca). Əsli "koçnqar"dır [8, s.337]; *köçüt:* at [8, s.363]; *suw sığırı:* camış [8, s.369]; *katır:* qatır [8, s.369]; *toruğ:* at. Əksərən məcazi olaraq dəvəyə və sığıra da bu ad verilir [8, s.375]; *barak:* çox tüklü it [8, s.379]; *çətük:* pişik [8, s.388]; *torum:* köşək. Dişisinə tişi torum deyilir [8, s. 395]; *tösən:* hələ minilməmiş dayça [8, s.400]; *kulun:* qulun, day [8, s.401]; *buka:* buğa [10, s.214]; *konçqar:* qoç [10, s.330]; *təkə:* təkə [10, s.216]; *kuzı:* quzu [10, s.212]; *təwəy:* dəvə [10, 213]; *yund*: at [3, 15]; *koy*: qoyun [3, 145]; *buzağu*: öküz [8, s.437]; *tay*: day, dayça [3, 158]; *atan*: axtalanmış dəvə [8, s.143]; *ulağ*: ulaq [8,

s.181]; *tayğan*: tazı [10, s.171]; *muş*: pişik (çigilcə). Oğuzlar *çətük* deyirlər [8, s.134]; *ud*: çigil dilində «sığır». Türklərin məşhur on iki ilindən birinə də ud yılı (inək ili) deyilir [8, s.118].

Verilmiş nümunələrdə maraq doğuran sözlərdən biri də *sığır* kəlməsidir. Müasir Azərbaycan dilində sözün "qaramal" anlamında işlədilməsi demək olar ki, tam olaraq arxaikləşib. Türkoloji ədəbiyyatda "sığın" (maral) sözünün də "sığır" dan yarandığı söylənilir. B.Məhərrəmlinin fikrincə, sığır ~ sığın sözləri eyni kökün fonetik divergensiyası nəticəsində yaranıb [14, s.319]. KDQ-da da "sığır" mal-qara, "sığın" isə "maral" mənalarında işlənib. Y.Məmmədov "sığır" sözünün müasir ədəbi dilimizdə asemantik kök olduğunu, bu sözün bir sıra türk dillərində inək, öküz, dana, maral, iribuynuzlu heyvan mənasında işlənildiyini, dialektlərimizdə isə sözün "naxır", "meşədə yaşayan heyvan" mənalarında işləndiyini qeyd edir [15, s.36]. Qeyd edək ki, bu asemantik kök özünü sığırçın, sığırçı (naxırçı), sığırboğan (üçyaşar camış balası) və s. sözlərdə özünü mühafizə etmişdir.

Divandakı ev heyvanlarının adlarından görürük ki, digər heyvan adlarına nisbətən burada oxşarlıq daha çox müşahidə edilir. At, öküz, təkə, erkəç, it, adhğır (ayğır), eşgək (eşşək), inqək (inək), eşyək (eşşək), oğlak (oğlaq), koç (qoç), katır (qatır), kulun (qulun), buka (buğa), kuzi (quzu), buzağu (buzov), tay (day, dayça), ulağ (ulaq) və s. kimi zoonimik adlar bəzən eyni, bəzən isə müəyyən fonetik dəyişikliklərlə Azərbaycan dilində, həmçinin dialektlərində işlənir.

"Divanü lüğət-it-türk"dəki heyvan adlarının bir qisminin yaş və cinsinə, həmçinin xarici görünüşünə, rənginə görə müxtəlif şəkildə adlandırılmasının şahidi oluruq. Məlumdur ki, türk dillərində cins anlayışının kateqoriya şəklində xüsusi morfoloji göstəriciləri yoxdur. Bu anlayışları bildirən sözlər əsasən, leksik və sintaktik səviyyədə özünü göstərir. "*Qaqauz və karaim dilləri istisna olmaqla türk dillərində cins anlayışı yoxdur (morfoloji xüsusiyyətlərin daşıyıcısı kimi). Söhbət ancaq bioloji cins anlayışının ifadəsindən, dildə təzahür üsullarından gedə bilər*" [11, s.61]. Bu dillərdə də cins kateqoriyası rus dilinin təsiri ilə yaranmışdır. Divanda da heyvan adlarının yaş və cinsinə görə fərqli variantlarda adlandırıldığını müşahidə edirik.

Heyvan adlarının yaş və cins fərqinə görə adlandırılmasına nəzər salsaq, daha çox xalqın təsərrüfatına və onun məişətinə yaxın olan canlıların adlarının bu paradiqmatik münasibətdə olduğunu görürük. Heyvanlarda yaş bildirən adların əksəriyyətinin ev heyvanlarına aid olması dünyanın əksər dilləri üçün xarakterikdir. Qeyd edək ki, adlandırmada bu cür müxtəliflik dialektlərdə daha çox müşahidə edilir. Divandakı bəzi nümunələrə nəzər salaq: *boğra:* erkək dəvə [8, s.417]; *çəpiş*: çəpiş, altı aylıq keçi balası [8, s.372]; *irk:* dördyaşar qoyun [8, s.116]; *ök*: dörd yaşını doldurmuş ata ök at deyirlər; *ök*: orta yaşa çatıb böyümüş heyvan [8, s.121]; *ınqan:* dişi dəvə [8, s.180]; *küwük muş:* erkək pişik, çigilcə [8, s.391]; *sağlık*: dişi qoyun [8, s.458]; *sıp:* iki yaşına girmiş day [8, s.335]; *titir:* dişi dəvə [8, s.367]; *tadhun:* tosun, iki yaşında olan cöngə [8, s.398]; *tadun:* bir yaşındakı buzov [10, s.168]; *tişək:* şişək, iki yaşını bitirib üç yaşına girən qoyun [8, s.388]; *toklı:* toğlu, altı aylıq quzu; *tügə:* düyə (iki yaşına basmış buzov) [10, s.216].

Verilən nümunələrdən bəziləri – *sıp* (sıpa), *çəpiş*, *tişək* (şişək), *toklı* (toğlu), *tügə* (düyə) az fonetik fərqlərlə Azərbaycan dilində işlənir. Divanda adı keçən *sıp* sözü Quba və Zərdab dialektlərində *sıpa* şəklində donuzun balasına deyilir [1, s.435]. *Tişək* sözü isə bəzi dialektlərdə müəyyən fonetik fərqlə *şişəx*[1] formasında ilk dəfə qoça və ya kələyə gələn, ilk dəfə doğum ərəfəsində olan heyvana deyilir (Ağdam, Ağdərə, Biləsuvar, Cəbrayıl, Culfa, Füzuli, Goranboy və s.) [1, s.469]. Divanda *boğra* şəklində olan söz Füzuli və Salyan dialektində *bığır* (üçyaşar erkək dəvə) [1, s.53], Borçalı, Füzuli, İmişli, Qazax dialektlərində isə *buğur* [1, s.65] variantlarında işlənir.

"Divan"da maraq doğuran cəhətlərdən biri atların yaş-cins fərqindən əlavə, onların görünüşünə, rənginə görə müxtəlif adlandırılmasıdır. Buna səbəb isə həmin canlının xalqın həyatında mühüm rol oynamasıdır. Türklərin tarixən yaratmış olduqları mədəni dəyərlərin əksəriyyətində at kultu vardır. Türk xalqlarında atlara inam, onların ilahi bir gücə malik olması, insan kimi bir çox hisslərə sahib olması, çətin vəziyyətdə insanlara kömək etməsi ilə bağlı epizodlar yetərincədir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında *Qonur at, Boz at, Qarlıq at, Qara ayğır, Ağ Boz at* və s. adda 20-dək atın adı çəkilir. Atın müxtəlif əlamətlərinə görə adlandırılmasına "Divan"da da rast gəlirik. Məsələn: *kulun* [8, s.401]; *bulak at:* boyu qısa at [8, s.381], *tösən:* hələ minilməmiş dayça [8, s.400]; *toruğ at:* doru rəngli at [8, s.376], *sıp:* iki yaşına çatmamış day [8, s.335]; *köçük* (at), *adhğır:* ayğır [8, s.159]; *çilgü:* al at [8, s.424], *kətki:* beli dar, yançaqları geniş at [8, s.428]; *taz at*: alacalı at; *uğar bül*: qaşqa at; *uğar at*: alnında qaşqası olan at; *salğa at:* dəlisov at, bədöy at; *koş at:* xaqanın yanındakı yedək, ehtiyat at; *yund* [8, s.16] və s. sözlər atla bağlı olan anlayışları ifadə edir. *"Ayağı ala ata alapaça və ya səkil at, sarıya çalan ata kürən, qızılı-boz çalarlı isə səmənd at adlanır. Qırmızı rəngli at günəş, ağ rəngli at uğur rəmzi hesab edilir* [8, s.272]. "Divan"da, həmçinin tarixən digər türkdilli abidələrin dilində atın cinsinin, müxtəlif növlərinin həm atalar sözü və məsəllərdə, həm də ümumilikdə mətnlərdə intensiv işlənməsi türk tarixi və etnoqrafiyasının, bütövlükdə mədəniyyətinin qədimliyini, zənginliyini göstərir. "Divan"da işlənən "At türkün qanadıdır" deyimi də onun türkün həyatındakı yerini göstərir.

"Divanü lüğat-it-türk"də vəhşi heyvan adları

"Divan"dakı zoonimik leksikanın bir qismi də vəhşi heyvan adlarıdır. Lüğətdəki vəhşi heyvan adlarının əksəriyyəti dilimizdə müəyyən fonetik dəyişikliklərlə, bir qismi isə, ümumiyyətlə, fərqli sözlərlə ifadə olunub. M.Kaşğari *keyik* sözünün izahını verərkən bunun əslində vəhşi heyvanlara deyildiyini, əti yeyilən heyvanlardan ceyran, maral, dağ keçisi kimi heyvanlar haqqında işləndiyini qeyd edir [10, s.165]. Burada ayrı-ayrı türk dillərində işlənən bir sıravəhşi heyvan adlarının

adı çəkilmiş, izahı verilmişdir. Məsələn, *aba:* ayı qıpçaqça [8, s.151]; *adhığ:* ayı. Həmin kəlməyə bu atalar sözündə də rastlanır: "awçı neçə al bilsə, adhığ ançа yol bilir – ovçu neçə al bilsə, ayı onca yol bilir" [8, s.132]; *alanqır:* türkmənlərin yediyi

"gələni" adlı kiçik bir heyvan [8, s.214]; *ar:* "ar böri – goreşən, kaftar" [8, s.146]; *asrı*: qaplan [8, s.185]; *arju:* çaqqal [8, s.185]; *arslan*: aslan "alın arslan tutar, küçin sıçğan tutmas – al ilə aslan tutular, güc ilə siçan da tutulmaz" [10, s.358]; *ayığ:* ayı. Oğuz, qıpçaq və yağma ləhcələrində "adhığ" sözü yerində işlənir [8, s.149]; *adhğırak:* qulaqları ağ, bədəninin başqa tərəfləri qara olan keyik [8, s.200]; *arkar:* buynuzundan bıçaq sapı düzəldilən dişi dağ keçisi [8, s.177]; *az:* sincab. Bu sözü "as" şəklində söyləmək daha doğrudur [8, s.147]; *burslan:* əslində bu söz bəbir mənasındadır [10, s.362]; *biçin:* meymun. Türklərin on iki ilindən biri [8, s.407]; *böri:* qurd, canavar. Bu savda da işlənmişdir: "böri koşnısın yeməs – qurd öz qonşusunu yeməz" [10, s.208]; *çəkün:* adadovşanı balası [8, s.400]; *çoçuk:* donuz çoşqası, hər şeyin kiçiyi [8, s.382]; *lwık:* qırlarda, daşlı yerlərdə yaşayan geyik, ahu, antilop [8, s.136]; *karsaκ:* dərisindən gözəl kürk tikilən bir heyvan [8, s.459]; *keylig:* meymun [8, s.171]; *kiş:* samur [10, s.134]; *kurt:* oğuzlar böriyə, yəni canavara qurd deyirlər [8, s.352]; *kulan:* çöl eşşəyi, qulan [8, s.412]; *kusğaç:* kiçik, qara bir heyvandır, adamı dişləyir. [8, s.444]; *kösürgən:* köstəbəyin bir növü [8, s.494]; *kutuz:* vəhşi öküz, yak [8, s.370]; *mərdək:* ayı balası [8, s.464]; *pars:* yırtıcı bir heyvan, qaplan, pələng [8, s.354]; *porsmuk:* porsuq [10, s.362]; *sığun:* vəhşi sığır, dağ keçisi, təkə [8, s.407]; *sukak:* ağ keyik, ağ maral [9, s.282]; *suğır:* kərtənkələyə bənzər bir adadovşanı növü [8, s.368]; *tawışğan:* dovşan [8, s.478]; *təkə:* buynuzundan yay düzəldilən erkək maral [10, s.216]; *tilkü:* tülkü. Kinayə olaraq qız uşaqlarına deyilir. Bir qadın doğduğu zaman mamaçadan "tilkümü toğdı, azu börimü" – deyə soruşurlar. Bununla "qız doğuldu, yoxsa oğlan" demək istəyirlər. Qıza aldatdığı və yaltaqlandığı üçün tülkü, oğlana isə igidliyi dolayısı ilə qurd deyilir. [8, s.423]; *tonquz:* donuz [10, s.316]; *ujlanq:* buqələmun, [8, s.176]; *yanqan:* fil. Oğuzlar bu sözü bilmirlər [10, s.326]; *yağan:* fil [10, s.33]; *yarpuz:* ilan yeyən bir heyvan, fıron siçanı, manqust [10, s.41].

Divanda adı keçən vəhşi heyvan adlarından arslan (aslan), ayığ (ayı), keyik, kurt, (qurd), porsmuk (porsuq), sığun (sığır), tilkü (tülkü), tonquz (donuz) və s. kimi nümunələr Azərbaycan dilində az fonetik fərqlərlə, eyni semantik mənada indi də istifadə edilir. Ümumiyyətlə, heyvan adlarının işlənməsinə baxsaq, xüsusilə də ev heyvanlarına verilən adlarda oxşarlığın çox olduğunu görürük.

Divanda maraq doğuran adlardan biri də *börü, kurt* kəlmələridir. M.Kaşğari də oğuzların "böri"yə, yəni canavara *kurt* dediyini qeyd edir [8, s.352]. Əslində, türk dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən Azərbaycan dilində də bu söz (börü) tabu olduğu üçün onun əvəzinə *qurd, canavar* deyilmiş və bu ad sonralar canlının adına çevrilmişdir. Heyvan adlarının tabuya çevrilməsi heyvandarlıq, ovçuluqla yanaşı, həmin heyvanların xalqın inancında tutduğu mövqedən də asılıdır. Azərbaycan dilində də həm *qurd*, həm də fars mənşəli *canavar* sözü tabu olduğundan bu söz *ağzıqara, boz, ağzıyanmış, boz bəy* evfemizmləri ilə ifadə olunur. Bu söz bəzi dialektlərdə də fərqli şəkildə işlənir. Məsələn, Borçalı dialektində canavar *murdar* [1, s.363] sözü ilə, Ucar dialektində *qoca canavar* ifadəsi *kafdarsıyır* [1, s.240] sözü ilə ifadə olunur.

“Divanü lüğat-it-türk”də həşərat adları

“Divan”da işlənən həşərat adlarına bu nümunələri göstərmək olar: a*rı:* arı. Bu söz ərəbcəyə uyğundur. Ərəblər bala “ari” deyirlər. Türklər bu adı balı düzəldənə verirlər. Çigil türkləri isə bala “arı yağı” deyirlər [8, s.152]; *bit:* bit [8, s.336]; *boy:* hörümçək fəsiləsindən bir həşərat [10, s.144]; *bög:* böv bir hörümçək növü. Türk və türkmən dillərinin birində [10, s.137]; *çəkürgə:* çəyirtkə [8, s.470]; *çumalı: qarışqa* [8, s.438]; *karınça:* qarışqa (oğuzca) [10, s.325]; *karınçak:* qarışqa [8, s.479]; *konquz:* pis iy verən böcək [10, s.316]; *kudğu:* ağcaqanad, qara milçək [8, s.420]; *kökəgün:* göy milçək [9, s.282]; *küyə:* güvə, keçə və keçəyə bənzər şeyləri yeyən böcək [10, s.167]; *kümiçə:* ağcaqanad [8, s.436]; *küzкüni:* peyinqurdu cinsindən bir böcək [8, s.472]; *sunzı:* bit cinsindən bir həşərat [8, s.418]; *öyoz:* çibin, ağcaqanadın bir növü [8, s.149]; *örümçək:* hörümçək [8, s.207]; *sarıçğa:* çəyirtkə [8, s.469]; *sinqək:* şəhərlilərin dilində ağcaqanad, köçərilərin dilində qara milçək [10, s.318].

Həşərat adlarından arı, bit, bög (böv), örümçək (hörümçək), çəkürgə (çəyitrkə) və s. kimi nümunələr müasir Azərbaycan dilində müəyyən fonetik fərqlərlə işlənir. *Böv* Zaqatala dialektində “Divan”dakı formaya daha yaxın olan *böq* şəklində işlədilir [1, s.64].

“Divanü lüğat-it-türk”də suda yaşayan və sürünən heyvan adları

Alavan: timsah [8, s.195]; *balık:* balıq balık suwda, közi taştın – balıq suda olsa da, gözü dışarıdadır, yəni qurudadır [8, s.380]; *baka*: bağa; qurbağa. Bu sözdən alınaraq tısbağaya münqüz baka da deyilir [10, s.214]; *başğan:* çəkisi əlli ritldən yüz ritlədək olan böyük balıq [8, s.430]; *çapaк:* türk göllərində olan xırda bir balıq [8, s.382]; *kamıçak:* qurbağa balası da deyilən su heyvanı, çömçəquyruq [8, s.468]; *nək:* timsah [10, s.156]; *yenqəç:* xərçəng (oğuzca) [10, s.332]. Adı çəkilən heyvan adlarından *yenqəç* (yengəc), *balık* (balıq) az fonetik fərqlərlə dilimizdə işlənir.

Boynak: ilana ağı verən kərtənkələ [10, s.171]; *bükə:* əjdaha, uzun ilan [10, s.214]; *çadhan:* çayan, əqrəb [8, s.407]; *kəslinçü:* sarı kərtənkələ [10, s.227]; *nək yılan:* əjdaha [10, s.156]; *soğan yılan:* tuluq kimi iri bir ilan, anakonda [8, s.407]; *yılan:* ilan [10, s.33]. Nümunədə verilən heyvan adlarından çadhan (çayan), yılan (ilan) az fonetik fərqlərlə Azərbaycan dilində də işlənir.

Gəmiricilər və digərləri

“Divan”da az da olsa gəmiricilərə və digər növlərə aid nümunələr mövcuddur. *Aplan:* siçan cinsindən bir heyvan [8, s.179]; *arğun:* siçan cinsindən yarım arşın uzunluğunda bir heyvan [8, s.179]; *buzağu tılı:* siçan kimi kiçik bir heyvan [8, s.437]; *kələgü:* çöl siçanı növündən bir heyvan [8, s.438]; *kösürgə:* köstəbək, çöl siçanı cinsindən bir heyvan [8, s.470]; *küzün:* sərçə, tarla siçanı, köstəbək ovlamaqda istifadə olunan bir siçan növü [8, s.402]; *sakırkan:* böyük siçan, siçovul [8, s.493]; *sıçğan:* siçan [8, s.430]; *kunduz*: suiti, qunduz [8, s.447] və s. Gəmiricilərdən ancaq sıçğan (siçan) az fonetik fərqlə işlənir, bu qrupa daxil olan digər adlarda oxşarlıq müşahidə edilmir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, heyvanlar ən qədim dövrdən insanların həyatında mühüm rol oynamış və tarix boyu heyvanlara münasibət müxtəlif şəkildə özünü büruzə vermişdir. Məhz bu da dilin leksik tərkibində zoonimlərin də xüsusi bir qat təşkil etməsinə, bu qatın mühüm hissəsini özündə birləşdirməsinə səbəb olmuşdur. "Divan"da heyvan, quş, həşərat və s. adlar, heyvandarlıqla bağlı anlayışları ifadə etmək üçün işlənən sözlər, onlardan yaranmış atalar sözü və məsəllərin zənginliyi həmin dövrün dili, türklərin ortaq dünyagörüşü, coğrafiyası, təsərrüfat həyatı, qida mədəniyyəti və s. məsələlər haqqında dəyərli faktlar verir. Nümunələrdən də göründüyü kimi, "Divan"da işlənən zoonimik leksikaya aid sözlər müasir türk dillərində, bir qismi isə Azərbaycan dilində məna və formasını qoruyub saxlamışdır.

İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
2. Caferoğlu A. Filolojide insan ve hayvan soybirliği // Türk dilleri araştırmaları yıllığı. Belleten, 1968, 15 s.
3. Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı: Elm, 1984, 124 s.
4. Çelik, S. İslam öncesi türk sanatında bazı hayvansal ve bitkisel kültür ögeler / Yüksek lisans tezi. Konya, 2006, 90 s.
5. Çoruhlu Y. Türk hayvan takvimi // Islamic Manuscripts. 2000, s. 221-252.
6. Gül M. Divanü Lugati't Türk'teki hayvan adları üzerine bir inceleme // İdil dergisi, Cilt 4, Sayı 15, Volume 4, Issue 151, 2015, 24 s.
7. Xəlilov B. Mahmud Kaşğarinin "Divani lüğət-it-türk" əsərində etnonimlər. Bakı: "GARİSMA" MMC, 2009, 110 səh.
8. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. Bakı: Ozan, I cild, 2006.
9. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. Bakı: Ozan, II cild, 2006.
10. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. Bakı: Ozan, III cild, 2006.
11. Kazımov İ. Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. Bakı: Elm, 2019, III cild.
12. Levent Doğan. Türk kültüründe hayvanlar ve hayvan isimleri. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/136097 08.07.2023.
13. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası. II cild, Bakı, 2009.
14. Məhərrəmli B.B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf (müqayisəli-tarixi istiqamət). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 400 s.
15. Məmmədov Y.Q. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: APİ, 1987, 84 s.
16. Rəcəbli Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili: I hissə. Bakı: Nurlan, 2006, 648 s.
17. Tanrıverdi Ə. "Dədə Qorqud kitabı"nda at kultu. Bakı: Nurlan, 2012, 143 s.
18. Tanrıverdi Ə. Türk mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının tarixi-linqvistik tədqiqi. Bakı, 2012, 215 s.

19. Tavkul U. Kültürel etkileşim açısından on iki hayvanlı türk takviminin yayılışı // Modern türklük araştırmaları dergisi. Cilt 4. Sayı 1, Ankara, 2007, s. 25-45.

Zeynalova Turane

ZOONYMİC LEXİCON IN "DIVANI LUGAT-IT-TURK" AND ITS TRACE IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Summary

Mahmud Kashgari's work "Divani lugat-it-turk", which is considered one of the medieval Turkish-language monuments is a rich, valuable encyclopedic source that provides comprehensive, extensive and comprehensive information about the language, literature, ethnography, culture, history, traditions, folklore, lexicon of the Turkish people. Ancient Turkish written monuments are one of the sources that provide valuable material for the study of the zoonymic lexicon in our language. The article deals with animals, birds, insects, etc. mentioned in the dictionary, names, their derivational characteristics, names similar to zoonymic names in the Azerbaijani language . The animal and bird names were compared with the zoonymic names in the dictionary of the Azerbaijani language, and their similar and different features were revealed. İn the article it was also given the use of animal names in the calendar, while talking about derivational features, examples of zoophiles, proverbs and sayings with a zoonymic component, and onomastic units . The study of the zoonymic lexicon in the historical-linguistic aspect shows that most of these lexical units in the language of ancient written monuments have preserved themselves in modern Turkic languages, including Azerbaijani. The animal names in "Divani lugat-it-turk", as well as the frequent use of various concepts and proverbs related to animals , show the role and importance of animals in the life of Turks. In "Divan", we witness that some of the animal names are called in different ways according to their age and sex, as well as their appearance and color. Domestic animals, especially the horse, and the various names related with it attract attention.

Key words: "Divani luget-it-turk", modern Azerbaijan language, animal names, the names of birds

ЗООНИМИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА В ПРОИЗВЕДЕНИИ «СЛОВАРЕ ДИВАНЮ-ИТ-ТЮРК» И ЕГО СЛЕДЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Зейналова Турана

Произведение Махмуда Кашгари «Словаре Диваню-ит-тюрк», считающееся одним из средневековых тюркоязычных памятников, представляет собой богатый, ценный энциклопедический источник, дающий всестороннюю, обширную и исчерпывающую информацию о языке, литературе, этнографии, культуре, истории, традиции, фольклор, лексика тюркских народов. Древние тюркские письменные памятники являются одним

из источников, представляющий богатый материал для изучения зоонимической лексики нашего языка. В статье упоминаются названия животных, птиц, насекомых и др., упомянутых в словаре, их словообразовательные характеристики, имена, сходные с зоонимическими именами в азербайджанском языке. Названия животных и птиц здесь сопоставлены с зоонимическими названиями в словаре азербайджанского языка, выявлены их сходства и различия. В статье также затронуты вопросы использования наименований животных в святцах, при этом речь идет о словообразовательных особенностях, приведены примеры зооглаголов, пословиц и поговорок с зоонимическим компонентом, ономастических единиц. Изучение зоонимической лексики в историко-лингвистическом аспекте показывает, что большинство этих лексических единиц языка древних письменных памятников сохранились и в современных тюркских языках, в том числе в азербайджанском. Богатство наименований животных в «Словаре Диваню-ит-тюрк», а также частое использование различных понятий и пословиц, связанных с животноводством, указывают на важную роль и значение животных в жизни тюрков в историческом плане. В «Диване» мы видим, что некоторые животные называются по-разному в зависимости от их возраста и пола, а также внешнего вида и окраски. Обращают на себя внимание домашние животные, особенно лошадь, и ее различные формы наименований.
Ключевые слова: «Диваню люгат-ит-тюрк», современный Азербайджанский язык, названия животных, названия птиц.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: professor İ.Z.Qasımov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 118-123
https://doi.org/10.62837/2024.4.118

ƏLİYEVA LALƏ KAMİL QIZI
ODLAR YURDU UNİVERSİTETİ
E-mail: Laleali547@gmail.com

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİS EDİLMƏSİ PROSESİNDƏ MULTİMEDİA VƏ KOMPÜTER TEXNOLOGİYALARININ ROLU”

Açar sözlər: Tədris, proses, multimedia, texnologiya, kompüter.
Ключевые слова: Обучение, процесс, мультимедиа, технологии, компьютер.
Key words: Teaching, process, multimedia, technology, computer.

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi xarici dillərin tədris edilməsi prosesində multimedia və kompüter texnologiyalarının rolunun tədqiq edilməsinə yönəlmişdir. Tədqiqat işi sistemli yanaşma və məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat metodları əsasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqat daxiliində xarici dillərin tədris edilməsi prosesində multimedia və kompüter texnologiyalarının rolu və əhəmiyyətinin hazırki zamanda lazımlığının hansı səviyyədə olması kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Bundan əlavə olaraq tədqiqat daxilində müasir zamanda kompüter və multimediadan dil tədrisi zamanı məqsədyönıü şəkildə istifadə olunmaının hansl müsbət tendensiyalara və nəticələrə gətirib çıxarılması vurğulanmış və analiz edilmişdir.

Tədqiqat daxilində, dilin tədris edilməsi prosesində multimedia və kompüter texnologiyalarının rolu, tədqiqat daxilində onların açıq təzahürünün müsbət formaları və aktual faktorları müəyyən edilərək təhlil edilmişdir.

«РОЛЬ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ И КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ»

Алиева Лала Камиль

Резюме

Основная цель исследования – изучить роль мультимедиа и компьютерных технологий в процессе обучения иностранным языкам. Исследовательская работа выполнялась на основе таких методов исследования, как системный подход и логическое обобщение.

В исследовании всесторонне исследованы роль и значение мультимедийных и компьютерных технологий в процессе обучения иностранным языкам. Кроме того, в исследовании было выделено и проанализировано целенаправленное использование компьютеров и мультимедиа при обучении языку в современное время, что привело к положительным тенденциям и результатам.

В рамках исследования была определена и проанализирована роль мультимедийных и компьютерных технологий в процессе обучения языку, положительные формы их открытого проявления и актуальные факторы в рамках исследования.

"ROLE OF MULTIMEDIA AND COMPUTER TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES"

Aliyeva Lala Kamil

Abstract

The main goal of the research is to study the role of multimedia and computer technologies in the process of teaching foreign languages. The research work was performed on the basis of research methods such as systematic approach and logical generalization.

In the study, the role and importance of multimedia and computer technologies in the process of teaching foreign languages was comprehensively investigated. In addition, the purposeful use of computers and multimedia during language teaching in modern times has been highlighted and analyzed in the study, leading to positive trends and results.

Within the study, the role of multimedia and computer technologies in the process of language teaching, the positive forms of their open manifestation and actual factors within the study were determined and analyzed.

Son illərdə bir çox müəllimləri xarici dillərin tədrisində yeni metodların tapılması narahat edir. Bir çox ölkələrin metodistləri mövcud metod və texnologiyaların təhlili, xarici dillərin öyrənilməsinə yeni yanaşmalar, müasir reallıqlara və tələblərə uyğunlaşma ilə məşğul olurlar.

Hazırda informasiya texnologiyaları həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilib. İndiki vaxtda insan fəaliyyətinin elə bir sahəsinə rast gəlmək demək olar ki, mümkün deyil ki, orada bəzi problemlər kompüter və internetin köməyi ilə həll olunmasın. Təhsil sahəsində də informasiya texnologiyalarından fəal istifadə müşahidə olunur. Yüksək texnologiyalar sahəsində son nailiyyətlər müəllimlərə tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi və keyfiyyətcə yeni əsaslara keçirilməsi üçün geniş imkanlar yaradır. Audio və vizual formalarda, yəni multimediada informasiyanı emal etməyə imkan verən müxtəlif proqram və aparat vasitələrindən istifadə etməklə məlumat ötürmək mümkün olmuşdur.

Xarici dillərin tədrisinin müasir metodlarında multimedia texnologiyalarından istifadə mühüm rol oynayır. Elektron lüğətlərdən, ensiklopediyalardan, interaktiv dərslik və dərsliklərdən, oyunlardan, internet resurslarından, simulyatorlardan, elektron təqdimatlardan və s.-dən istifadə materialın öyrənilməsinin səmərəliliyini artırmağa imkan verir. Ənənəvi olaraq, xarici dilin tədrisi prosesi nəzəri məlumatların ötürülməsini və öyrənilən fən daxilində uğurlu ünsiyyət üçün zəruri olan bacarıqların inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Multimediadan istifadə təhsil prosesinin bir neçə aspektinə müsbət təsir göstərə bilər. Sinif şəraitində müəllimin

hər bir şagirdə lazımi diqqət yetirmək imkanı həmişə olmur ki, bu da öyrənmək həvəsinin itməsinə, bilik, bacarıq və bacarıqların səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Xarici dil dərslərində multimediadan istifadə şagirdyönümlü yanaşmanı həyata keçirməyə imkan verir, öyrənmənin fərdiləşdirilməsinə və differensiallaşdırılmasına kömək edir, yəni şagirdlərin fəaliyyətini aktivləşdirir.

"Multimedia ilə işləməklə, tələbələr öz təlim prosesinə təsir göstərə, onu fərdi qabiliyyət və üstünlüklərinə uyğunlaşdıra bilərlər. Onları maraqlandıran materialı dəqiq öyrənirlər, öyrənməni istədikləri qədər təkrarlayırlar ki, bu da daha düzgün qavramağa kömək edir" [4].

Multimedia vasitələrindən istifadənin əsas üstünlüklərindən biri odur ki, onlar tələbələr üçün müxtəlif tədris fəaliyyətləri təşkil etməyə imkan verir, lüğəti genişləndirmək və yeni ifadə nümunələri ilə tanış olmaq üçün müxtəlif yollar təqdim edir, öyrənilən dil strukturlarının yaddaqalanlığını və qarşılıqlı əlaqəni yaxşılaşdırır. bu strukturları və müəyyən bacarıqları öyrədir.

Dərsdə audio və video materiallardan (mahnılar, müxtəlif tematik fokuslu maarifləndirici filmlər, xəbər proqramları, televiziya şouları, reklam çarxları və s.) istifadə də şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətlərinin rəngarəngliyinə öz töhfəsini verir və onlara süni şəkildə dil mühiti yaratmağa, dil mühitinin sərrast olmasına imkan verir. Multimedia texnologiyaları tələbəni təkcə hazır tədris materialının təfəkkürçisi deyil, həm də onun yaradılması, çevrilməsi və operativ istifadəsinin iştirakçısına çevirməyə imkan verir.

Ali məktəblərdə xarici dilin tədrisi prosesinin necə getməsi problemi var. Bəzi müəllimlər ənənəvi metodların saxlanmasının tərəfdarıdır, bəziləri isə bütün sistemi tamamilə dəyişmək istəyir. Yeni və köhnə təhsil formalarının birləşməsini təklif edən müəllimlər kateqoriyası hazırda vardır. Amma heç kəs sözügedən məsələyə şübhə etmir ki, təlim prosesində dəyişikliklər qaçılmazdır. Proses bir sıra amillərlə müəyyən edilir [2]:

a) dil öyrənmənin nəticəsi üçün tələblər,
b) müasir tələbənin psixologiyası,
c) cəmiyyətdəki qlobal dəyişikliklər.

Müasir dövr kommunikasiya texnologiyalarının intensiv inkişafı dövrüdür, müəllimlər daha didaktik, elektron informasiyaya malikdir, şagirdlər uzaq informasiya mənbələri vasitəsilə yeni məlumatları daha yaxşı qavrayır və mənimsəyir [3]. Xarici dilin öyrənilməsi prosesində kompüter texnologiyasından istifadə təlim prosesini sadələşdirməyə, rahat atmosfer yaratmağa, müəllimin fəaliyyətini şaxələndirməyə və onu tələbələr üçün daha da maraqlı etməyə imkan verir.

Bu gün insanlar təhsildə informasiya texnologiyaları dedikdə çox vaxt multimedia texnologiyalarını nəzərdə tuturlar ki, bu da təcrübəli tədqiqatçıların fikrincə, materialın öyrənilməsi üçün vaxtı azaltmaqla bir çox məsələlərin daha dərindən araşdırılmasına kömək edir [1, s. 53]. Multimedia bir rəqəmsal daşıyıcıda

təqdim olunan mətn, video, səs və foto məlumatıdır və eyni zamanda onunla interaktiv əlaqə qurmağı təklif edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, İnternet resursları xarici dilin öyrənilməsi prosesini daha əyləncəli etməyə kömək edir, çünki onlar müəllimlərə məlumatın təqdim edilməsi yollarını dəyişmək və öyrənməni praktiki yönümlü etmək imkanı verir. Üstəlik, internet texnologiyaları müasir cəmiyyətdə ən mühüm informasiya mənbələrindən biri olduğundan, onların təhsilinə daxil edildikdə, şagirdlər internet resurslarından istifadə etmək üçün lazımi bacarıqlara yiyələnirlər.

Kompüter texnologiyalarının tədris prosesinə tətbiqi təkcə tələbələrin deyil, həm də müəllimlərin təkmilləşməsinə kömək edir, çünki bu, yerli və xarici həmkarları ilə metodiki təcrübə mübadiləsi imkanı yaradır. Multimedia vasitələrindən istifadənin üstünlüklərindən biri də onların nəzarət və özünüidarə sistemini optimallaşdırmağa kömək etməsi, bununla da müəllimin işini asanlaşdırmaq, eləcə də tələbələrin müstəqilliyini inkişaf etdirməkdir. Kompüter testlərindən istifadə sayəsində tələbələr öyrənilən materialın mənimsənilmə dərəcəsinə müstəqil nəzarət etmək və lazım gəldikdə onu təkrarlamaq imkanı əldə edirlər. Multimedianın tədris prosesinə inteqrasiyası müəllimlər və təhsil müəssisələri tərəfindən materialların istehlakına qənaət etməyə kömək edir.

Kompüterləşdirilmiş sinif otaqlarının, multimedia dərsliklərinin, interaktiv lövhələrin və digər multimedia vasitələrinin yaranması sayəsində çap nəşrlərinə və əlavə paylayıcı materiallara ehtiyac azalır. Qeyd etmək lazımdır ki, multimedia texnologiyalarının tədris prosesinə tətbiqi həm müsbət (öyrənin effektivliyinə töhfə verir), həm də mənfi (multimediadan düzgün və ya məqsədəuyğun istifadə olunmadıqda) ola bilər.

Aydındır ki, təhsilin müvafiq və əsaslandırılmış informasiyalaşdırılması problemlərinin həlli kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir. Multimedianın tədris prosesinə tətbiqi üçün iki mümkün istiqamət müəyyən edilmişdir. Bunlardan birincisi, "belə vasitələrin təhsil sisteminin ənənəvi metodları çərçivəsində "dəstək" vasitələri kimi tədris prosesinə daxil edilməsi" ilə bağlıdır. Bu halda multimedia resursları tədris prosesinin intensivləşdirilməsi, təlimin fərdiləşdirilməsi və müəllimlərin şagirdlərin biliyinin qeyd edilməsi, ölçülməsi və qiymətləndirilməsi ilə bağlı işinin qismən avtomatlaşdırılması vasitəsi kimi çıxış edir.

Sadə dillə desək, multimedia sizə şəkillər, mətn və səslə eyni vaxtda işləməyə imkan verir və siz adətən aktiv rol oynayırsınız. Multimedia resursları sayəsində xarici dilin öyrənilməsi prosesində əyani-eşitmə metodunun rolu mühümdür, təzadlı müqayisələrdən oynaq formada istifadə oluna bilir, dərsi sinifdən kənarda müstəqil şəkildə aparmaq imkanı əldə edilir.

Bütövlükdə təhsil sistemi xarici dillərin tədrisində, innovativ tədris metodlarının təkmilləşdirilməsində indiyədək tətbiq edilən yanaşmalara yenidən baxmalıdır. Müəllimlər yeni tədris modelləri ilə yanaşı, multimedia və internet texnologiyalarından da istifadə edirlər (onlayn). Tələbələr kompüter və onlayn internet sistemlərindən istifadə edərək xarici dili fəal şəkildə öyrənirlər. Bu dramatik dəyişikliklər tələbənin öyrənmədə dominant rolu ideyası ilə səsləşir.

Hazırda kompüter texnologiyaları təhsildə qabaqcıl təlim texnologiyalarına açıq və geniş çıxışı təmin edir. Lakin multimedia texnologiyalarının müəyyən çatışmazlıqları var və multimediadan istifadə müəllimdən əlavə bacarıq tələb edir. Əks halda, göstərilən səylərlə etibarsız nəticələr arasında uyğunsuzluq yaranacaq.

Kompüter texnologiyasından istifadə etməklə xarici dilin tədrisinə aşağıdakılar daxildir:

1) videokliplər,
2) flaş animasiya,
3) veb-kvestlər, xəbərlər və s. kimi orijinal dil materialları;
4) tələbələrin e-poçt, mətn, kompüter redaktorları, sosial şəbəkələr,
5) səsli və ya video konfrans vasitəsilə xarici dildə danışanlarla ünsiyyət qura biləcəyi onlayn mühit;
6) fonetikanın, tələffüzün, lüğətin, qrammatikanın və cümlələrin təhlilinin öyrənilməsinə yönəlmiş dil öyrətmə vasitələri (onlayn tətbiqlər və proqramlar);
7) alətlərə mətnin nitqə çevrilməsi, nitqin tanınması
8) müəllimlə şagird arasında ünsiyyətə imkan verən interaktiv mühit üçün tapşırıqlar daxildir;
9) öyrənmənin oyun formaları.

Kompüter texnologiyası xarici dil öyrənmək prosesini təkmilləşdirə bilər. Kompüter texnologiyalarından istifadə prosesi və nəticəsi onların tədrisdə necə istifadə olunmasından asılıdır. Kompüter təlimindən istifadə edərək xarici dil öyrənməyin iki növü var. Birinci növ kompüterin texnologiya olaraq ənənəvi tədris və təlim formalarını (o cümlədən qiymətləndirməni) tamamladığını, onları daha sürətli, asan və effektiv etdiyini göstərir [5].

İkinci növ tələbələrin səriştələrini ənənəvi olanlardan daha çox təkmilləşdirməli olan təlim və tərbiyənin innovativ yollarını təklif edir. Conqrit və Maddux innovativ tədris metodlarından istifadənin aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik üstünlüklərə malik olduğunu irəli sürmüşlər [6]:

I. kompüter və şagird arasında yüksək dərəcədə qarşılıqlı əlaqə tələb edir;
II. tələbə daha yaradıcı tapşırıqları yerinə yetirməyə çalışır;
III. daha yüksək mürəkkəblik səviyyəli vəzifələri yerinə yetirməyə imkan verir.

Belə ki, müasir informasiya, multimedia, internet şəbəkələrindən qabaqcıl pedaqoji texnologiyalardan geniş istifadə olunur. Kompüter texnologiyaları səriştəli və bacarıqla istifadə olunarsa, dil səriştəsinin inkişafında böyük fayda verə bilər. Onların tələbələrin müstəqil işi üçün əhəmiyyəti getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Onlar tələbələrin dil maneəsini və psixoloji komplekslərini aradan qaldırmağa kömək edir.

Kompüter texnologiyaları tələbələrin xarici dil öyrənməyə marağını və motivasiyasını inkişaf etdirir. Bütün bu üstünlüklər kompüter texnologiyalarının müasir təhsil mühitinə inteqrasiyasının zəruriliyini sübut edir. Onun istifadəsinin uğuru müəllimlərin təşəbbüs göstərməyə hazır olub-olmamasından və xarici dilin

öyrənilməsində problemləri müəyyən etmək və həll etmək üçün multimedia və kompüter yardımlı təlimdən tam istifadə etmək istəyindən asılıdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən müəllimlər, tələbələr və geniş oxucu kütləsi istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. "Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri" mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransının tezisləri (11-12 may, 2017-ci il). – Bakı: Mütərcim, 2017. – 520 s.
2. Сакбаева Мухаббат Абдурахмановна Использование инновационных технологий в дистанционном обучении немецкому языку как второму иностранному // Вестник науки и образования. 2020. №7-2 (85).
3. Достоинства и недостатки дистанционного обучения // Образование: путь к успеху. Уфа, 2010.
4. https://www.au.edu.az/upload-files/menu/ipekyolu/2021_03/10HaciyevaS.pdf
5. Marcinek A. (2014). Technology and Teaching: Finding a Balance. Retrieved from http://www.edutopia.org/blog/technology-and-teaching-finding-balance-andrewmarcinek
6. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0742051X00000366

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: Nəsirova Ülviyyə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 124-131
https://doi.org/10.62837/2024.4.124

ADBTIA
AYNUR TURABOVA
Bakı Fətəli Xan Xoyski pr.98
aynurturabova77@gmail.com

ZOONİM VƏ FİTONİMLƏRİN LEKSİK SİSTEMDƏ YERİ

Xülasə

Dünya xalqlarının mədəniyyətində, etik- fəlsəfi baxışlarında və folklorunda bir-birinə bənzəyən və ya bir-birinə oxşar görünən xüsusiyyətlər kifayət qədərdir. Bu cür bənzərliklərin öz izini əks etdirdiyi faktlardan biri də fitonim və zoonimlər - bitki və heyvan adlarıdır. Dünyada bitki və heyvan adlarından istifadə etməyən demək olar ki, heç bir dil və xalq yoxdur.

Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilinin də lüğət tərkibi öz inkişafı boyunca müəyyən ekstralinqvistik faktorlarla sıx şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Bu faktorlar ölkənin təbii-coğrafi şəraitindən başlamış, flora və faunaya kimi çox geniş reallıqları əks etdirir.

Bu səbəbdən də ingilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibində spesifik yer alan floristik və zooloji leksikanın öyrənilməsi mühim əhəmiyyət daşıyır. Zoonimlər və fitonimlər dilin müvafiq olaraq zooloji və fitonimik leksikasını təşkil edirlər. Qeyd edək ki, bitki və heyvan adları dilçiliyin müstəqil sahəsi kimi inkişaf edən onomastikada öyrənilir. Fitonim və zoonimlər digər onomastik vahidlərlə eyni cərgədə dayanır. Onlar digər onomastik vahidləri kimi emosionallığın, ifadəliliyin və ekspressivliyin ötürülməsinə xidmət edir. Bu baxımdan onların bədii perspektivlərinin araşdırması tədqiqat işi üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan dilçiliyində, habelə rus və avropa dilçiliyində zoonimlərlə yanaşı fitonimlərin nəzəri məsələləri ilə bağlı bir çox fikirlər, müddəalar irəli sürülmüş, bu sahədə biri-birindən fərqli konsepsiyalar yaranmışdır. Fitonimlərin daha çox tədqiq ediləni dərman bitkiləridir ki, onlardan uzun illərdən bəri müəyyən xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur. Məsələn: clove (mixək), anise(raziyanə), mint (nanə), juniper (ardıc), rhyme (kəklikotu), dill (şüyüd), althala (gülxətmi), cynamon (darçın), urtica (gicitkən), caraway (zirə) və s. Hazırda fitonimlərin tədqiqi sahəsi olduqca genişlənmişdir. Artıq dilçilikdə bu sahə ilə əlaqədar xeyli elmi əsərlər yazılmışdır. Fitonim yunan mənşəli söz olub "fitos"-bitki və "onim"-ad sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Fitonimlər və onların xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi dilçilik elmində diqqəti cəlb edən mühim elmi-tədqiqat sahələrindən biridir. Dildəki hər bir ad ictimai-tarixi inkişafın məhsuludur.

Açar sözlər:zoomimlər, fitonimlər, zoometaforiya, zoosemiya, onomastika ,zoomorfiya.

Hər hansı bir dilin leksik tərkibində yer alan sözlərin fərqli və rangarəng mənalarda işlənməsi həmin dil daşıyıcılarının məişəti, inkişaf tarixi, elmi və mədəni yaradıcılığı ilə sıx bağlıdır. Bildiyimiz kimi, bizi əhatə edən real aləmdə əşya, hadisə, məfhum çox, onları ifadə edən sözlər isə azdır. Bu səbəbdən də bəzən bir söz, bir

neçə məfhum, hadisə, anlayış ifadə etməli olur. Ilk öncə, Azərbaycan dilçiliyində zoonimlərin araşdırılması və linqvistik təhlili prosesində müəyyən terminlərin mənasını izah etmək, problemin müxtəlif sahələrini aydınlaşdırmaq baxımından əhəmiyyət daşıyır.Məlumdur ki, suda və quruda yaşayanlar, müxtəlif sürünənlər, balıqlar və həşəratlar ayrı-ayrı elm sahələrinin tədqiqat obyektidir. Bu kimi səbəblərdən dolayı zoonimiya sahəsində terminlərin istifadəsində müəyyən pərakəndəlik müşahidə olunur. Aydındır ki "zoo" sözü yunan dilində heyvan və ya heyvanlar aləmi mənasını ifadə edir. Bu morfem ilə başlayan bir sıra mürəkkəb leksik vahidlər vardır ki sözün ifadə etdiyi anlayışın heyvanlar aləminə aidliyini göstərir: zoopark ,zoomorfiya, zoologiya, zoonimiya, zoogigiyena, zoocoğrafiya, zoobaytar, zoometafora, zooçoğrafiya, zoopsixologiya və s. (1, səh.335).

Eyni bir müəllif həm "zoonimiya" həm də "zoonimika" terminlərindən istifadə edir (2, səh.14-20 və 3, səh. 69-84) digər bir tədqiqatçı isə "zoonimlər" adı altında "zootoponimlər" haqqında bəhs edir (4, səh 77). Bundan başqa "zoonimlər" terminini xüsusi adlara, onomoastikaya şamil edib, heyvan və quş adlarını göstərmək üçün "ümumi zoonimlər" terminini işlədənlər də vardır. (5, səh.10).Xüsusi zoonimlərə "zooantroponimləri" (Turac, Ceyran, Kəklik, Maral, Aslan, Şahin, Tərlan, Durna, Bəbir və s.), zoohidronimləri (Atbulaq, Maralgöl, Ceyranbatan və s.), zooləqəbləri (Qatır Məmməd, Qurd Alı, Camış Səkinə, Çəpiş Züleyxa, Çaqqal Rasim, Tülkü Sənan və s.), zootoponimləri (Lökbatan, Dəvəçi, Nərdaran və s.) və xüsusiləşmiş heyvan adlarını aid edir.

Ümumi dilçilildə insanı səciyyələndirmək üçün istifadə olunan heyvan, quş, həşərat adlarının məcazi forması tematik olaraq "zoomorfiya"(zoomorfizm), "zoosemiya"(zoosemizm) və ya "zoometaforiya"(zoometaforizm) terminləri altında ümumiləşdirilir. Burada "zoosemiya" sözü hərfi və məcazi anlamda "heyvan adları" deməkdir və geniş mənada heyvanlar aləmi mövzusunu əhatə edir. "Zoomorfiya" dedikdə heyvan adlarının hərfi mənası ilə yaranmış və insanın obrazlı xarakterizə edilməsi vəzifəsində çıxış edən metaforalar başa düşülür. Zoometaforizmlər haqqında və onunla bağlı məsələlərlə Qutman E.A, Həsənov H.Ə, Riçardson İ.A, Mukimova N.R, Lyasota Y.L, Əfəndiyeva T.A, Litvin F.A kimi bir sıra ciddi tədqiqatçılar məşğul olmuşlar. Dünyanın bir sıra aparıcı dillərində heyvan adları insanı obrazlı şəkildə səciyyələndirmək məqsədilə geniş surətdə işlədilir. Tutuşdurma - bir sıra dillərdə zoometaforizmlərin müqayisəli formada tədqiqi və təsviri, habelə onların spesifik leksik-semantik xüsusiyyətlərini ətraflı izah etməyə imkan yaradırZoometaforizmlərdə xalqların sevinci, kədəri, müdrikliyi, nifrəti, məhəbbəti, mübarizliyi, dözümlüyü, başqa sözlə, bir sıra müsbət və ya mənfi keyfiyyətləri öz əksini tapır.

Zoometaforizmlər sahəsindəki elmi tədqiqat işləri və onların təhlili bizə Azərbaycan və ingilis dillərinin tarixində müşahidə olunan spesifik xüsusiyyətləri, onlar arasında müəyyən oxşar və fərqli cəhətləri müqayisə yolu ilə ayırd etməyə şərait yaradır.Hər bir zoometaforizmin müəyyən bir yaranma tarixi vardır; bəziləri isə daha qədim olub, bəşəriyyətin və cəmiyyətin lap ibtidai inkişaf dövrünə təsadüf edir. Hələ qədim zamanlarda animalizm insanların dünyaya baxışının əks etdirirdi.

Elə həmin dövrlərdə müəyyən heyvan obrazlarında konkretləşən erkən ümumiləşmələr - simvollar meydana gəlir. Azərbaycan ərazisində qayaüstü animalizmlər də bu fikri bir daha təsdiqləyir. Sonralar tədricən vəhşi heyvanlar əhliləşdirildikcə simvollaşmanın yeni formaları əmələ gəldi. Aydındır ki, din və mövhumatla əlaqəli bir sıra inanclar, inamlar və s. öz köklərini məhz cəmiyyətin inkişafının ibtidai dövründən götürmüşdür. Xalqın tarixi ilə dilin tarixi arasında möhkəm bağlılıq olduğundan bütün bunlar dildə də öz əksini tapmışdır.

İngilis dilində zoometaforzimlərin özünəməxsus quruluş xüsusiyyətləri vardır. Tədqiqatçılardan Y.L.Lyasota ingilis dilində mövcud olan leksik vahidlərin üzvlərə ayrılışını aşağıdakı şəkildə sxemləşdirir:

A. Leksemlər

1. Kök söz: cat (pişik), dog (it), bird (quş)

2. Törəmə söz (affiks söz və ya konvensiya olunmuş söz): cattish (hirsli, qəzəbli), to dog (izləmək)

3. Mürəkkəb söz (kök sözlərin birləşməsi): jail-bird (məhbus), dog-life (it yaşayışı)

4. Mürəkkəb-törəmə söz (köksözlərin birləşməsi + affiksasiya): bird-feathered (eyni lələkli quşlar), dog-training (it-təlimi)

5. Frazeoloji qovuşma birləşməsi: bird in the hand (sərçə olsun əlimdə olsun), dog in the manner (nə yardan doyur, nə Ildən qoyur)

B. Sintaksemalar:

1. Vahid frazeoloji birləşmə: to buy a cat in the poke (torbada pişik almaq = kəsilməmiş qarpız almaq)

2. Atalar sözü: Cat's away, the mice will play (pişik olmayanda siçanlar ova çıxır) (6, səh.42)

Tədqiqatçı "B" bəndini "sintaksemalar" olaraq adlandırsa da burada leksik-semantik səviyyəyə keçmiş frazeoloji vahidlər də yer almışdır.

Y.L.Lyasotanın kök söz adlandırdığı sadə quruluşlu zoometaforizmlərdən morfoloji üsulla və ya konversiya yolu ilə düzəltmə strukturlu zoometaforizmlər əmələ gələ bilər. Morfoloji üsulla söz yaradıcılığında ümumi isimlər xüsusi isimlərə çevrilir. Beləliklə morfemlər arasında semantik inteqrasiya yaranır, söz iki və ya daha artıq linqvistik mənanın toplusuna çevrilir.

Biz zoofrazeologizmlərdə polisemiya hallarına da rast gəlirik. Polisemik frazeologizmlərin bir birilə əlaqəsi olan iki mənası olur. Məsələn: to cook one's own goose - 1) kiməsə maneçilik törətmək 2) səhv etmək 3) cəzalandırmaq 4) işini bitirmək və s. Zoofrazeologizmlərin antonimlik münasibətləri dildə nisbətən az müşahidə olunur: to be as merry as cricket (cırcırama kimi şən olmaq) və to be bearish (ayı kimi qaraqabaq olmaq). Göründüyü kimi, zoofrazeologizmlərin antonimliyi müxtəlif heyvan adlarının iştirakı ilə yaranır lakin çox az hallarda eyni zoonim antonimlik yarada bilir. Məsələn bayquş – owl zoonimi ingilis dilində həm müdrik həm də səfeh mənasında işlənir: wise as an owl - bayquş kimi müdrik və silly as an owl (bayquş kimi axmaq).Zoonimlər termini dildəki bütün xüsusi adlardan bəhs edən onomastika sahəsinə aid edilir. Zoonimlər toponim, antroponim, hidronim

və kosmonimlərin adlandırlmasında fəal iştirak edirlər. İnsanlar hələ qədim zamanlardan müxtəlif heyvanları, quşları əhliləşdirməyə nail olmuş, müsbət keyfiyyətli heyvan və quşlara xas əlamət və xüsusiyyətlər məcazi mənada insanlara da şamil edilmiş, zoonimlərin köməyi ilə başqa onomastik vahidlər yaranmışdır. Məsələn öz sevimli heyvanlarına müxtəlif adlar qoymuşlar: Mərcan, Alagöz, Məstan, Alabaş və s.

Bundan başqa ingilis dilində sadə zoonimlərdən sifətlərin yaranması da müşahidə edilir. Zooloji morfemlərdən düzələn ən çox yayılmış şəkilçi ish-dir: cattish - acıqlı, peacockish - lovğa, wolfish - acgöz, sheepish - qorxaq, foxish - hiyləgər, assish - axmaq və s. Onu da qeyd edə bilərik ki, yuxarıda qeyd olunan sifətlərdən -ly şəkilçisinin köməyi ilə düzəltmə zərflər yarana bilir: wolfishly - acgözlüklə, cattishly - qəzəblə, sheepishly - qorxaqcasına və s.

Dolayı yolla -ness, -hood, -ship şəkilçilərinin köməyi ilə həmin sifətlərdən ismi zoometamorfizmlər də yarana bilir: beeishness - zəhmətsevərlik, lionhood - alicənablıq, donkeyship - axmaqlıq və s. Deyilənlərdən məlum olur ki, ingilis zoometamorfiyasında şəkilçi və yaxud morfoloji üsulla söz yaradıcılığı geniş yer tutur."Pet" sözü ingilis dilindən hərfi tərcümədə "sevimli ev heyvanı" mənasını ifadə edir. Bu terminin nitqə daxil olması amerikalı terapevt Boris Levinsonun adı ilə bağlıdır. Belə ki, azyaşlı xəstələrin qəbulu zamanı uşaqların onun yanında olan itinə müsbət reaksiyasını hiss etdikdən sonra bu metod Qərbdə geniş yayıldı. (7)

"Ornitonim" - quş adlarını göstərən termindir. Ornitologiya isə zoologiya elminin onurğalıları öyrənən bölümü olub quşları tədqiq edən sahəsinin adıdır. Bu elm sahəsinin adı yunan mənşəli iki sözün birləşməsindən formalaşmışdır. Belə ki, yunan dilində ornis sözü "ornithos" quş sözünün yiyəlik halında işlənmiş formasıdır, loqos sözü isə elm mənasını ifadə edir. Bu elm sahəsində ayrı-ayrı quşlar, onların əlamətləri, biocoğrafiyası, miqrassiya xüsusiyyətləri, populiyasiya biologiyası və s. kimi məsələlər araşdırılır. Ornitologiyada "ev quşları", "yırtıcı quşlar", köçəri quşlar", "ov quşları" kimi terminlərin işləndiyi müşahidə olunur. Ornitonim termini sadalanan bu mənaları özündə cəmləşdirir. "Ornitomorfizm" isə "ornitonimlərin" metaforik və leksik-semantik variantıdır.

"İnsektomorfizm" həşərat adlarının zoomorfik adlarıdır.

"İxtiomorfizm" məcazi anlamda işlənən balıq adlarını ifadə edən termindir.

"Qerpetomorfizm" sürünənləri səciyyələndirən termini bildirir.

Zooleksikanın yaranması və formalaşması zooleksemlərin sayı ilə əlaqəlidir. Başqa sözlə desək, müxtəlif mikrosistemlər birliyi birlikdə zooleksikanı əmələ gətirir.

Dilçilikdə lüğət tərkibinin bitki adları ehtiva edən leksik qatına fitonimlər, fitosemizmlər, fitonimik vahidlər, floristik vahidlər və s. kimi terminlərlə göstərirlər. Dilin bu leksik qatı onomastikanın adlar qrupuna da daxil edilir. (9, səh.402)

Floristik leksik vahidləri ifadə etdiyi adların xarakterinə əsasən ümumi və xüsusi olmaqla iki qrupa ayıra bilərik. Misal olaraq, Azərbaycan və ingilis dillərində ən çox istifadə olunan "ağac-tree" sözünü bu fəsiləyə aid olan əksər ağacların ümumi adını göstərdiyi kimi, onun müxtəlif növlərinin də adının bildirilməsində iştirak edir.

Bundan başqa Azərbaycan dilində ümumi növ adı kimi gül, ot, kol, tərəvəz, göyərti, meyvə və s. bitki adları ilə yanaşı həmin növə aid olan bənövşə, quşəppəyi, qarağat, pomidor, şüyüd, alma və s. adlar da istifadə olunur ki, bunlar da ayrı-ayrı konkret bitkiləri adlandırmaq funksiyası daşıyır. Bu səbəbdən də hər hansı bir sahəyə aid olan söz qruplarının termin olaraq adlandırılması qanunauyğun və elmi nəticə kimi qəbul edilməlidir. Fitonimlər eyni zamanda müxtəlif elm sahələrində xüsusi funksiya daşıyaraq, bu və ya digər bir anlayışın adlandırılmasına xidmət göstərir və buna görə də dilçilikdə floristik sözlərin həm də "fitonimik terminoloji leksika" adlandırılması o qədər də təəccüblü görünmür.

Müxtəlif ixtisas və peşə sahələrində spesifik adlandırılaraq işlədilən bitki adları dildə termin və ya ixtisas sözlər kimi qəbul olunur. Dilin leksik sistemində ayrıca yeri olan bütün onomastik terminlərdə kimi fitonimik adların da özünəməxsus cəhətləri vardır. Həmin xüsusiyyətlər bunlardır: 1) başqa söz yaratması 2)məcaziliyin olmaması 3)emosionallıqdan məhrum olması 4)bir çox hallarda sinoniminin olmaması 5) çoxmənalılığa malik olması (9, səh.29)

Bu və ya digər dillərdə aşkar olunmuş bir bitki növü mövcud olmadığı digər dillərə məhz latın dili vasitəsilə keçir. Bu cür fitonimlər istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində xeyli aktiv istifadədir. Məs., oleandr (oleander), kakao (cacao), qardeniya (gardenia), kamelia (camellia), berqamot (bergamot), jenşen (ginseng), bambuk (bamboo) və s.

Bütün fitonimlər müqayisə olunan hər iki dildə fərqli prinsiplərə əsasən tədqiq olunurlar. Tədqiqatçılar sözügedən prinsipləri bu şəkildə qeyd edirlər: 1) işlənmə dairəsinə görə fitonimlər 2)mənşəyinə görə fitonimlər 3) qoxusuna görə fitonimlər 4)rənginə görə fitonimlər 5)forma və ölçülərinə görə fitonimlər (10, səh. 40)

Dilin leksik qanunauyğunluqlarına görə digər leksik vahidlər kimi fitonimik adlar da ümumişlək və ümumişlək olmayan fitonimlər olaraq iki yerə ayrılır. Ümumişlək hesab edilən fitonimlərin semantik mənası hər kəs tərəfindən asanlıqla başa düşülən fitonimlərdir. Məsələn Azərbaycan dilində novruzgülü, yasəmən, çobanyastığı, reyhan, yemişan, quşüzümü, çinar, nanə, söyüd, çətənə, qərənfil, mollabaşı, ənginar, əzvay, dəvədabanı, kaktus, fıstıq, xardal, ayıdöşəyi, zəfəran, pişikotu, qatırquyruğu və s. ingilis dilində isə daffodil, thistle, lily, corn, violet, aster, lettuce, carnation, və s.

Ümumişlək fitonimlərə nisbətən ümumişlək olmayan floristik adların işlənmə dairəsi xeyli məhduddur. Ümumişlək olmayan fitonimik adlara müxtəlif ixtisas sahələri ilə bağlı terminlər və dialekt kimi işlənən fitonimlər aid edilir. (9, səh.28)

Fitonimlərin əksəriyyəti dilin özünəməxsus daxili ehtiyatı hesabına yaranır, bir qismi isə başqa dillərdən alınır. Misal olaraq, Azərbaycan dilində bir çox fitonimik adlarda və flora ilə bağlı digər leksik vahidlərdə onlara xas hər hansı spesifik əlamətləri açıq-aydın müşahidə etmək mümkündürsə, digərlərində bu əlaqəni müəyyənləşdirib aşkar etmək bir qədər çətin olur. Yəni istər düzəltmə istər mürəkkəb və ya söz birləşməsi şəkilində olan fitonimlərdə əvvəlki sözün semantikası əsas götürülməklə yeni yaranan floristik vahidin məna etibarilə həmin sistemə aid

olmasının əsas şərti hesab olunur. Beləliklə, dildə eyni nüvə söz əsasında əmələ gələn fitonimik adların sayı artmış olur.

Yeni yaranan fitonimlər isə bir çox hallarda əvvəlki söz kökü və ya nüvə sözlə məna bağlılığını itirməyib yeni çalarlar əldə edir, eyni fəsiləyə məxsus olan floristik adların yaranmasına səbəb olur. Misal olaraq, Azərbaycan dilində geniş işlənən və müəyyən bir bitki fəsiləsinin ümumi adı olan "ağac" sözü vasitəsilə bu gün dilimizdə bir sıra düzəltmə, mürəkkəb və söz birləşməsi şəkilində olan yeni leksik vahidlər yaranmışdır ki, bunların da bir çoxu birbaşa nüvə söz funksiyasında çıxış edən "ağac" sözü ilə əlaqəlidir: ağacdələn, şam ağacı, ağaclıq, palıd ağacı, qayınağacı və s.

İngilis dilində "ağac" sözünün etimologiyası fərqli semantik məna ilə əlaqəli izah edilir və "tree" sözünün mənşəcə latın sözündən olan və "bərk, möhkəm" mənalarını ifadə edən "durus" sözü ilə əlaqəli olduğu göstərilir. (11, səh.140-141)

İngilis dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq təyinedici funksiyada çıxış edən "ağac" anlayışını bildirmək üçün başqa bir leksik vahiddən də istifadə edilir. Yəni təyinedici söz kimi, ingilis dilində "tree" sözü ilə yanaşı "wooden" (taxta) sözü də istifadə olunur ki, bu da həmin məfhumun taxtadan yaradıldığını bildirir və ya mürəkkəb sözün tərkib hissəsi kimi təsir obyektini, material əsasını əks etdirir. Misal olaraq, wooden plate - taxta boşqab, woodpecker - ağacdələn, woodcutter - ağacqıran və s.

Azərbaycan və ingilis dillərində yer alan bir sıra floristik vahidlərin müşahidəsi və tədqiqi göstərir ki, onların əmələ gəlməsində həmin bitkilərə xas hər hansı bir əlamət əsas götürülür və həmin keyfiyyətə əsasən bitkiyə ad verilir. Bu baxımdan müqayisə edilən hər iki dildə müəyyən bitki adlarının etimoloji təhlilinə nəzər salmaq lazım gəlir. Bu, eyni zamanda müqayisə edilən dillərin floristik adlar sistemi ilə bağlı geniş təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Турабова Айнур

РЕЗЮМЕ
МЕСТО ЗООНИМОВ И ФИТОНИМОВ В ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ

В культуре этико-философских воззрениях и фольлклоре народов мира достаточно черт, сходных или кажущихся похожими друг на друга.Фитонимы и зоонимы- названия растений и животных-являются одним из факторов,что подобные сходства отражают их характер.В мире почти нет языка или народа, которые бы не использовали названия растений и животных.Как и в случае с азербайджанским языком словарный запас английского языка на протяжении всего своего развития тесно взаимодействовал с определенными экстралингвистическими факторами.Эти факторы отражают весьма широкие реалии, начия с природно- географических условий страны, влючая флору и фауну.

По этой причине большое значение имеет изучение флористической и зоологической лексики, занимающей особое место в лексике английского и азербайджанского языков.Зоонимы фитонимы составляют соотвественно

зоологическую и фитонимическую лексику языка.Следует отметить, что названия растений и животных изучаются в ономастике, которая развивается как самостоятельная отрасль языкознания.Фитонимы и зоонимы аналогичны другим ономастическим единицам.В этой области возникли разные концепции.Наиболее изученными из фитонимов являются лекарственные растения, которые уже много лет используются при лечении заболеваний.Например:гвоздика, анис, мята, можжевельник, рифмовка, укроп, алтай, корица, крапивница, тмин и так далее. В настоящее время область исследования фитонимов значительно расшириласть. В лингвистике связанной с этой областью уже написано множество научных работ.Фитоним – греческое слово образованное от сочетания слов “фитос “ –растение и оним-имя.Изучения фитонимов и их характеристик- одно из важных научно-исследовательских направлениий привлекающих внимание лингвистики.Каждое имя в языке является продуктом общесвенно-исторического развития.

Ключевые слова:зоонимы, фитонимы,зоометафория, зоосемия, ономастика, зооморфия.

Turabova Aynur

THE PLACE OF ZOONYMS AND PHYTONYMS IN THE LEXICAL SYSTEM

SUMMARY

The are enough feautures in the culture, ethical-philosophical views and folklore of the peoples of the world are similar to each other or seem similar to each other. Phytonyms and zoonyms are the names of plants and animals. There is almost no language or people in world that doest not use the name of plants and animals.

As in the case of Azerbaijani language, the vocabulary of the English language has closely interacted with certain extralinguistic factors throughout its development.These factors reflect very broad realities,starting from the natural-geographical conditions of the country,including flora and fauna .

For this ,the study of floristic and zoological lexicon,which has a specific place in the vocabulary of the English and Azerbaijani languages, is a great importance. Zoonyms and phytonyms make up the zoological and phytonymic lexicon of the language,respectively.It should be noted that the names of plants and animals are studied in onomastics,which is developing as an independent branch of linguistics. Phytonyms and zoonyms stand in the same row as other onomastic units of emotionality,expressiveness.

Different concepts have emerged in the field. The most studied phytonyms are medical plants,which have been used for the treatment of certain diseases for many years.For example:clove,anise, mint,juniper,rhyme,dill,altai,cynamon,urtica and so on.Currently, the field of phytonyms research has expanded considerably.Many scientific works have already been written in linguistics related to this field .Phytonym is a Greek word derived from the combination of the words “phytos”-

plant and “onim”-name. The study of phytonyms and their characteristics is one of the important scientific-research fields that attract attention in linguistics.Each name in the language is a product of socio-historical development.

Keywords: zoonims,phytonyms,zoometaphor, zoosemiya ,onomastica, zoomorphy.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I-IV c., "Elm", Bakı, 1966-1987
2. Adilov M.İ., Azərbaycan zoonimləri haqqında - ADU-nun "Elmi əsərlər"i (Dil və ədəbiyyat seriyası), Bakı 1979, N:2, səh 14-20
3. Adilov M., Azərbaycan onomastikası, ADU, Bakı, 1987
4. Budaqov B.Ə., Türk uluslarının yer yaddaşı, "Elm", Bakı, 1994
5. Qurbanov A.M., Azərbaycan onomalogiyası məsələləri, APİ nəşri, 1986
6. Лясота Ю.Л. Английская зоосемия. Изд-во Дальневосточного Университета, Владивосток, 1984, -114 с.
7. https://www.therapydogs.com/animal-assisted-therapy/
8. Qurbanov A., Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı, 1988
9. Sadıqov Ş., Nəcəfov E., Əsədov A., Azərbaycan dili, Bakı, Çaşıoğlu, 2009
10. Hacıyeva A. A., Türk və Azərbaycan dillərində gül adları
11.Меркулова В.А. Очерки по русской народной номенклатуре растений. Москва, 1967

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent Sevinc Səlimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 132-137
https://doi.org/10.62837/2024.4.132

SƏFIXANOVA AFƏT,
ALCANOVA AYGÜN,
QULAMOVA ELVİNA
Azərbaycan Tibb Universiteti, Səməd Vurğun küç. Bakı, Azərbaycan
sefixanovaafet@gmail.com
alcanova1512@gmail.com
equlamova@amu.edu.az

İNGİLİS DİLİNDƏ TƏYİN BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİN LEKSİK-LİNQVSTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: leksika, semantik, budaq cümlələr, dilçilik
Key words: lexicology, semantic, dependent clauses, linguistics
Ключевые слова: лексикология, семантика, придаточные предложения, лингвистика

Müxtəlif sistemli dillər kimi ingilis və Azərbaycan dillərinin sintaktikində araşdırılması gərəkli hesab edilən problemlərdən biri də budaq cümlə məsələsidir. İngilis və Azərbaycan dillərində təyin budaq cümlələrinin struktur və funksional-semantik planda öyrənilməsinə əsaslanır. Təyin budaq cümlələri qarşılaşdırılan dillərdə polipredikativ cümlə konstruksiyalarının ümumi sistemində əsas yerlərdən birini tutur. İngilis dilində təyin budaq cümlələri hər hansı bir şəxsi və ya yeri təyin etmək funksiyasını yerinə yetirir. Müasir dövrdə təyin budaq cümlələri kimi polipredikativ konstruksiyalar istər tipoloji baxımdan istərsə də ayrı-ayrı dilərin sintaktikasının nəzəri məsələlərinin öyrənilməsi nöqteyi-nəzərində böyük maraq kəsb edir. Belə ki, bu konstruksiyalar müxtəlif dillərdə müxtəlif funksiyalarda işlənir. Müxtəlif dillərdə müxtəlif semantik və sintaktika quruluşa malik olurlar.

Tabeli mürəkkəb cümlənin növlərindən biri olan təyin budaq cümləsi (the attributive subordinate clause/relative clause) həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində bir cümlədə hər hansı bir şəxsi və ya əşyanı bildirən isim və əvəzliklə ifadə olunur. Həmçinin isim və ya əvəzliklə ifadə olunmuş cümlənin təyini rolunda çıxış edir. Bu baxımdan ingilis dilində təyin budaq cümləsi baş cümlənin, tamamlıq, mübtəda, ismi xəbərini izah edir. Lakin, zərfliyi isə konkretləşdirir. Azərbaycan dilində isə baş cümlədə hər hansı bir şəxsi və ya əşyanı bildirən isim və əvəzliyi ifadə edir. Təyin budaq cümləsi baş cümlənin isimlə və ya isimləşmiş sözlərlə ifadə olunmuş hər hansı bir üzvünü təyin edir və təyinin suallarına (how, what kind of, which) cavab verir. Adətən təyin budaq cümlələrində əvəzlik qəliblər işlənir.

Təyin budaq cümlələri həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində baş və budaq cülələr arasındakı təyini bağlayıcıları, təyini əlaqələri göstərir. Dilçilik elminin bütün bölmələri üzrə kompleks şəkildə aparılan təhlil linqvistik təhlil adlanır. Linqvistikada nitq hissələri və onların dəyişilmə qaydalarını öyrənir. Tabeli mürəkkəb cümlələr budaq cümlələrinin növünə görə fərqlənir. Təyin budaq cümləsi baş cümlədə isimlə

yaxud əvəzliklə ifadə olunmuş hər hansı bir üzvə aid olur, onu təyin edir. Təyin budaq cümlələr baş cümləyə nisbi əvəzliklərlə və nisbi zərflərlə bağlanır. Təyin budaq cümlələr iki cür olur, məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələr və yəsviredici təyin budaq cümlələr. Məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümləsi ilə baş cümlə arasında bir qayda olaraq vergül qoyulmur.Təsviredici təyin budaq cümləsi ilə baş cümlə arasında, bir qayda olaraq vergül qoyulur. Təsviredici təyin budaq cümlələri təyin olunan söz haqqında əlavə informasiya verir. Təsviredici təyin budaq cümlələri baş cümlədən vergüllə ayrılır. Təyin budaq cümləsinin tabeli mürəkkəb cümlədə yeri, mövqeyi haqqında bir neçə bəzi fikir söyləmək lazımdır. Bir çox hallarda təyin budaq cümləsi təyin edilən sözdən sonra durur. Artıq bəzən elə hallar olur ki, tərkibində isim olmayan bir neçə söz və söz birləşmələrindən sonra da gələ bilər. Təyin budaq cümləsini təqdim edən nisbi əvəzlikdir (whom, whose, which, that, as) məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayır. Təyin budaq cümlələrində "who" əvəzliyinin obyekt halı olan "whom" və "which" əvəzliklərini çox vaxt "that" əvəzliyi əvəz edir. *A letter that (which) is written is difficult to read.* [1.səh 5-7]

İngilis dilində "oppositive, attiributive clauses" adlanan budaq cümlələr də var ki, onlar baş cümlədə olan hər hansı bir ismin əlavəsi kimi işlənir. Bu halda təyin olunan söz çox vaxt mücərrəd isimlə, yəni *idea, chance, method, way, statement, fact* və s. sözlərlə ifadə olunur. Bu zaman budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcılarla bağlanır və heç zaman cümlədən atıla bilməz. *A week later Dorian Gray was at his house in the country, where he had invited Lord Henry and several other friends. (Bir həftə sonra Dorian Qrey Lord Henrini və bir neçə dostunu evə dəvət etdi.)*
Təyin budaq cümlələri, iki cümləni birləşdirərək dilin ahəngliyi üçün istifadə olunur. *A woman opened the door. She was wearing a white dress.* Bu iki cümləni birləşdirərək işlətsək who və ya which istifadə edərək iki cümləni bir-birinə bağlamamız lazım gəlir. Vacib olan qayda budur, ikinci cümlə hər zaman ilk cümlədəki bir sözlə əlaqəli məlumat verməkdədir. Whose, that, who bağlayıcıları işlənən cümlələr ingilis və Azərbaycan dilində müəyyən qaydalara tabe olur. Bu dillərdə işlənən cümlələrdə təyin funksiyalarına nəzər salaq. *One matter whose answer is unknown is interesting for us- Bir məsələ bizi maraqlandırır ki, cavab yoxdur. This is the answer that jury are completely satisfied with- Bu elə cavabdır ki, münsiflər heyyəti tam razıdır. I would like to read the book which is recommnended by my teacher- Mən müəllimin mənə tövsiyyə edən kitabı oxumaq istərdim. They live in the village where ancient historical monuments have been preserved up to the modern period- Onlar abidələri müasir dövrə kimi qorunan kənddə yaşayırlar.* Təyin budaq cümlələri biz bilirik ki, iki ayrı –ayrı cümlələrdən təşkil olunmuşdur. Bu cümlələr də bağlayıcılar vasitəsilə bağlanaraq bir mənanı ifadə edir. *I found the book. The book was important. I found the book which was important. That was the time when thousands of workers in the area were streaming at of the plants-Bu ərazidə minlərlə işçinin zavodlara axışdığı vaxt idi. I don't like the method how he explained the matter. But he could see now no reason why he should not smoke- Mən onun məsələni izah etdiyi metodu xoşlamıram. Ancaq o nəyə görə siqaret çəkməyəcəyinin*

səbəbini bilmirdi. Məsələn, *the fact he was not said anything surprises everybody- Ona heç nə deyilməməsi faktl hamını təəccübləndirir.* Beləliklə, tamamilə aydındır ki, nisbi əvəzliklər təyin budaq cümlələrini baş cümləyə bağlamaq üçün işlənir və bağlayıcılardan olunan təyin budaq cümləsində fərqlənir ki, onlar həm də bir cümlə üzvü kimi çıxış edə bilirlər.

Əvəzliklərin işlənməsində bağlayıcıların mühim rolunu qeyd etmək vacib şərtlərdən biridir. Who, whom, whose, which sual əvəzlikləri orta əsrlər ingilis dilində nisbi əvəzlikləri kimi işlənmişdir. Erkən orta əsrlər ingilis dilində that geniş işlənmişdir, lakin indi wh-əvəzliklərinin, xüsusilə, canlılara aid olan who əvəzliklərinin işlənməsinə geniş meyil var. Cümlə bəzən kişi və qadın cinsinə aid olduqda who əvəzliyi işlənir. Lakin bu qayda bəzən pozulur və biz tez-tez which əvəzliyinin kişi və ya qadın cinsi ilə, who əvəzliyinin isə orta cinslə əlaqələndiyini görə bilirik. Ölkə adları, coğrafi nöqteyi-nəzərdən göründükdə which əvəzliyi, siyasi anlayış kimi götürdükdə isə who əvəzliyi işlənir. Lakin bununla belə həmin məsələdə həddindən artıq tərəddüdlər var. Məsələn, *for travelling I prefer Norway which is more mountainous than Sweden- Səyahət üçün İsveçdən daha daqlıq əraziyə malik olan Norveçi üstün tuturam.* [2.səh 31-34] Əgər kollektiv isim bütöv bir toplantını bildirirsə which əvəzliyini (feil təkdə), ayrı-ayrı şəxsləri nəzərdə tutursa who əvəzliyi işlətmək mümkündür. Bu zaman feil cəmdə işlənir. Məsələn, *The comission, which consisted of ten members was unanimous in its decision- On üzvdən ibarət olan komissiya öz qərarında yekdil idi. The crew who were all asleep forgot to host a lantern-Yatmış dəstə üzvləri fənər yandırmağı unutmuşdular.*

Poeziyada əşyaları təcəssüm etdirmək üçün who əvəzliyindən istifadə edilir. Əgər təyin olunan söz, peşə, şəxsiyyət ifadə edən ismi xəbərdirsə o zaman which və ya that işlənir. Təyin etdiyi söz kimi which əvəzliyinin sifəti də predikatı və ya bütöv bir söz cümləsi olan which və ya that işlənir. Təyin etdiyi söz cümlələrdə mühim rol oynayır. Belə olan halda baş cümləyə which ilə bağlanan budaq cümlələr həmişə təsvir edici olur. Məsələn, *He is not the man which you think him to be- O sizin düşündüyünüz kimi deyil.* Təyin etdiyi söz kimi which əvəzliyinin də sifət-predikativ və ya bütöv bir cümləsi ola bilər. Belə olan halda which baş cümləyə bağlanan budaq cümləni təsvir edicisi olur. [3.səh 18-19]

Orta əsrlər ingilis dilində və erkən müasir ingilis dilində that həmişə nisbi əvəzlik kimi işlənmişdir. İndi that təsvir edici təyin budaq cümlələrində nadir hallada yalnız əşyanı məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələrində belə, who əvəzliyinin işlədilməsinə güclü, that əvəzliyinin yalnız əşyalara uyğun olaraq işlədilməsinə nisbətən az meyil var. Lakin that nisbi əvəzliyinin insanlara və əşyalara aid olaraq səbrbəst işləndiyi bəzi nümunələri vardır. Təyin budaq ümləsində that tez-tez işlənir. Təyin budaq cümlələri nisbi zərflərdən sonra işlənir. Nisbi əvəzliklərdən başqa nisbi zərflər də təyin budaq cümləsini baş cümləyə bağlaya bilər. Təsviredici təyin budaq cümlələrində when, where, why, how zərfləri işlənməsə də, onlar cümlədə nəzərdə tutulur. Təyin budaq cümlələri tabelilik bildirən that, if, where, whether, as if, as though bağlayıcıları ilə bağlana bilər. That bağlayıcısı təyin budaq cümləsini təqdim edəndə təyin olunan söz mücərrəd isimlərdə istifadə olunur. Məsələn, idea-thought,

feeling-impression və s. Məsələn, *Her calm heart couldn't bear the thought that Ann was lying there so cold- Onun sakit ürəyi Annanın buz kimi orada uzanmasına dözə bilmədi.*

Baş cümlədə təyin olunan söz əlavə kimi işlənən təyin budaq cümləsi as if, as though ilə də bağlana bilər və cümlədən atıla bilməz. Belə cümlələr bağlayıcılarla yanaşı, bağlayıcı sözlərlə də bağlana bilər. Belə cümlələr vergüllə ayrılmır və bağlayıcı element olmadan işlənmir. Qeyd etdiyimiz kimi, təyin budaq cümləsi yanaşı gəlir. Who, which, that əvəziklərinin təyin budaq cümlələrində işlənməsi əvəzliklərində bir sıra qaydalara əməl etmək lazımdır. Hansı əvəzliklərin geniş mənada işlənməsi, hansıların canlılara və hansıların cansızlara aid olmasına diqqət yetirmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Barabash. T.A "A Guide To Better Grammar" Moscow,1975
2. Əliyeva Ə. " Tabeli Mürəkkəb cümlələr və onların xüsusiyyətləri" Bakı, 1992
3. Musayev O. " İngilis dilinin qrammatikası" Bakı, 1986
4. O. Осиянова, M. Романюк " English Lexicology" 2006

Deterministic clauses in English and their lexical semantic analysis

Saphikhanova Afet,
Aljanova Aygun,
Gulamova Elvina

Summary

This article is about relative clauses that determines the sentences. This is a clause that generally modifies a noun or a noun phrase and is often introduced by a relative pronoun "which, that, who, whom, whose". A relative clause connects ideas by using pronouns that relate to something previously mentioned and allows us to combine two independent clauses into one sentence. A relative clause is also known as an adjective clause. There are two types of relative clauses: restrictive and non-restrictive. Relative clauses give us information that tells us who or what we are talking about. We usually use a relative pronoun or adverb to start a definite clause "who, that, which, where or whose". We can use who or that about people that is more common and a bit more informal. And sometimes we leave out the relative pronoun. We can usually leave out "who, which or that" if it is followed by a subject. A restrictive clause restricts or defines the meaning of a noun or noun phrase provides necessary information about a sentence. And restrictive clauses are more common in writing than non-restrictive clauses.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 132-137

İNGILIS DILINDƏ TƏYIN BUDAQ CÜMLƏLƏRININ LEKSIK-LINQVSTIK TƏHLILI

SƏFIXANOVA AFƏT,
ALCANOVA AYGÜN,
QULAMOVA ELVINA

Xülasə

Bu məqalə cümlələri təyin edən nisbi cümlələr haqqındadır. Bu, ümumiyyətlə bir isim və ya isim ifadəsini dəyişdirən və tez-tez nisbi əvəzlik "which, that, who, whom, whose" tərəfindən təqdim olunan bir bənddir. Nisbi cümlə əvvəllər qeyd olunan bir şeyə aid əvəzliklərdən istifadə edərək fikirləri birləşdirir və iki müstəqil bəndi bir cümlədə birləşdirməyə imkan verir. Nisbi cümlə həm də sifət cümləsi kimi tanınır. Nisbi müddəaların iki növü var: məhdudlaşdırıcı və məhdudlaşdırıcı olmayan. Nisbi cümlələr bizə kimdən və ya nədən danışdığımızı bildirən məlumatı verir. Biz adətən "who, that, which, where or whose" müəyyən cümləsini başlamaq üçün nisbi əvəzlik və ya zərfdən istifadə edirik. İnsanlar haqqında daha çox yayılmış və bir az daha qeyri-rəsmi olanı istifadə edə bilərik. Və bəzən nisbi əvəzliyi buraxırıq. Əgər onun ardınca bir mövzu gəlirsə, adətən "who, which və ya that" tərk edə bilərik. Məhdudlaşdırıcı bənd isim və ya isim ifadəsinin mənasını məhdudlaşdırır və ya müəyyən edir, cümlə haqqında lazımi məlumat verir. Və məhdudlaşdırıcı müddəalar qeyri-məhdud müddəalardan daha çox yazılı şəkildə olur.

ДЕТЕРМИНИРОВАННЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.

САФИХАНОВА АФЕТ,
АЛДЖАНОВА АЙГЮН,
ГУЛАМОВА ЭЛЬВИНА

РЕЗЮМЕ

Эта статья о придаточных предложениях, определяющих предложения. Это предложение, которое обычно изменяет существительное или именное словосочетание и часто вводится относительным местоимением "which, that, who, whom, whose". Относительное предложение соединяет идеи с помощью местоимений, которые относятся к чему-то ранее упомянутому, и позволяет нам объединить два независимых предложения в одно предложение. Относительное предложение также известно как прилагательное. Существует два типа придаточных предложений: ограничительные и неограничительные. Придаточные предложения дают нам информацию, которая говорит нам, о ком или о чем мы говорим. Обычно мы используем относительное местоимение или наречие, чтобы начать определенное предложение "who, that, which, where or whose". Мы можем использовать who или that в отношении людей, что является более обычным и немного более неформальным. И иногда мы опускаем относительное местоимение. Обычно мы можем опустить слова

“who, which və ya that”, если за ним следует подлежащее. Ограничительное предложение ограничивает или определяет значение существительного или именной группы, предоставляющей необходимую информацию о предложении. Ограничительные положения чаще встречаются в письменной форме, чем неограничительные.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi:Prof.Z.Ş.Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 138-146
https://doi.org/10.62837/2024.4.138

ƏLİYEVA İRADƏ BƏBIR QIZI
iradaazeri@mail.ru
Azərbaycan Tibb Universiteti
Ünvan: Səməd
Vurğun 167

QEYRİ-VERBAL KOMMUNİKASİYA VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: *verbal və qeyri-verbal vasitələr, bədən dili, kinesika, takesika, proksemika, paralinqvistika, ekstralinqvistika, simvollardan istifadə.*

Ключевые слова: *вербальные и невербальные средства, язык тела, кинесика, такесика, проксемика, паралингвистика, экстралингвистика.*

Key words: *verbal and non-verbal means of communication, body language, kinesics, tacesics,proxemics, paralinguistics, extralinguistics, using of symbols.*

Öz fikrini dəqiq çatdırmaq, ünsiyyət yaratmaq üçün müasir insan nitqdən istifadə edir. Belə kommunikasiya forması verbal (lat. "şifahi") kommunikasiya adlanır və ənənəvi olaraq nitq kommunikasiyasının əsas forması sayılır. Ünsiyyətin bu növü bizim gündəlik danışığımız, dilimizidir. Mütəxəssislər qeyd edir ki, müasir insan gün ərzində təxminən 30 min söz tələffüz edir.

Dilin kəşfi ən böyük uğurdur. Lakin bununla belə tələffüz etdiyimiz sözlər hələ "tam" mənzərə yaratmır. Bir çox hallarda sözlərdən daha çox əl-qol, bədən hərəkəti, yəni qeyri-verbal kommunikasiya işarələrindən istifadə edilir. "Qeyri-verbal ünsiyyət qeyri-iradi səviyyədə(şüursuz olaraq) yerləşən motivləri həyata keçirir" [2,26]. Antropoloq Rey Berdvistelin tədqiqatları göstərir ki, ünsiyyət zamanı deyilənlərin 30-35%-i sözlə, 65-70%-i isə qeyri-verbal vasitələrin köməyi ilə çatdırılır.

Qeyri-verbal kommunikasiya (bədən dili,hisslərin gizli dili) insanlar arasında səs və sözdən istifadə etmədən, yalnız üzün və bədənin ifadəli hərəkətlərinin köməyi ilə olan informasiya mübadiləsidir.

Qeyri-verbal kommunikasiya anlayışı XX əsrin 50-ci illərində formalaşmışdır. Lakin biz dəqiq deyə bilərik ki, hələ nitq yaranmamışdan insan öz istək, qorxu, həyəcanlarını bədən hərəkətləri və səslərlə çatdırırdı.Yəni bədən dili verbal dildən əvvəl yaranıb. Çarlz Darvinin 1872-ci ildə nəşr olunmuş "İnsan və heyvanlarda emosiyaların ifadəsi" adlı əsər, "bədən dili"nin tədqiqatına təkan vermişdir.

Qeyri-verbal kommunikasiya tamhüquqlu məlumat kanalı olub, verbal kommunikasiya ilə paralel fəaliyyət göstərir. Qeyri-verbal işarələr məlumat ötürməkdən başqa danışanın və dinləyənin fikirlərini də açıqlayır.

Qeyri-verbal kommunikasiyanın bir sıra vəzifələri mövcuddur:

a) ünsiyyət prosesinin gedişini tənzimləmək, müsahiblər arasında psixoloji kontakt yaratmaq;

b) sözlə ötürülən mənaları zənginləşdirmək;

c) emosiyaları ifadə etmək;
d) razılıq və narazılığı göstərmək;
e) kar və ağır eşidən insanlarla ünsiyyət qurmaqda kömək etmək.

Qeyri-verbal kommunikasiya 10 sistem vasitəsilə həyata keçirilir. Burada biz ən çox təsadüf olunan 5 –i haqqında danışacağıq.

Kinesika (yunan. "hərəkət") üz əzələlərinin və bədənin ifadəli hərəkətləridir. Onun tərkibinə mimika, jestika, pantomimika daxildir. Söhbət zamanı maksimum diqqət həmsöhbətin jest və mimikalarına yönəlməlidir, çünki ünsiyyət zamanı məlumatın 50% -i məhz onların vasitəsilə çatdırılır.

Mimika (yunan "təqlid") – simanın dəyişdirilməsi deməkdir. Mimika sifət əzələlərinin dinamik ifadəsi kimi özünü göstərir. Mimika insan sifətinin təkrarolunmaz fəaliyyətini əks etdirir. Mimika nitqin anlaşmasında , ifadəli olmasında, müəyyən emosionallığın, sözlə ifadəsi mümkün olmayan çalarların verilməsində, fikrin ciddi və ya isteza (ironiya) ilə deyilməsində böyük rol oynayır. Mimika insanın emosional vəziyyəti ilə əlaqədar dəyişir. İnsanın vəziyyətini və məqsədini başa düşmək üçün onun mimikasını izləmək lazımdır. Əgər ünsiyyət zamanı danışanın üzünü görmək mümkün deyilsə, ya da üz hərəkətsiz, yəni mimikasızdırsa, dinləyici məlumatın 15%- ni mənimsəmir.

Beyinin sağ yarımkürəciyi emosiyaların ekspressiv formada göstərməsinə nəzarət edir. Buna görə də mimika üzün sol tərəfində daha aktivdir. Sol yarımkürəcik isə intellektual funksiyalara nəzarət edir.

Mimika baxımından əsas məlumat yükü dodaqların (ağızın), qaşların və gözlərin (baxışların) üzərinə düşür. Leanordo da Vinçi deyirdi: "Səbəbindən asılı olaraq ağlamaq özünü qaş və dodaqlardakı dəyişikliklə biruzə verir". Gülümsəyərək, ancaq dodaqların köməkliyi ilə sevinc, təqdiretmə, bəyənmə, xeyirxahlıq, bağışlama, istehza, kinayə ilə fikir ifadə etmək olar.

Qaşların hərəkətilə təəccüb, əsəb, inamsızlıq və s. hissləri də göstərmək olar.

Mimika ilə sıx əlaqədə olan və ünsiyyətin vacib hisssəsini təşkil edən vizual kontakt, yəni baxış böyük rol oynayır. İnsanlar arasında olan vizual kontakt onların ünsiyyət qurmağa hazır olduqlarını, inamını və səmimiyyətini göstərir. "Ümumiyyətlə, göz təması, baxış natiqlik sənətində danışan və dinləyən arasında əsas anlaşma vasitəsi olub, uğurlu nitqin başlanğıcı hesab olunur" [8,3]. Əgər həmsöhbətimiz ünsiyyət zamanı bizə baxmır, ya gözlərini çəkirsə, bununla o bizim dediyimizə, etdiyimiz hərəkətlərə mənfi münasibət bildirir, öz fikirlərini və əməllərini gizli saxlamaq istəyir. Gözlərin köməyi ilə insanın vəziyyəti və hisləri haqqında ən dəqiq siqnallar verilir, çünki göz bəbəyinin genişlənməsi və daralması şüurla nəzarət edilmir.

Əgər insan həyəcanlı və əsəbidirsə, ya da əhvalı çox yaxşıdırsa, onun göz bəbəkləri normal vəziyyətə nisbətən 4 dəfə artıq genişlənir. Əgər qaşqabaqlı, qəmgin, kədərli, dərdlidirsə, göz bəbəkləri daralır.

Baxışlarımızla və göz qapaqlarının vəziyyəti ilə biz həmsöhbətə düzgün məlumat ötürə bilirik. Deyirlər ki, "əgər gözlər birini, sözlər ayrısını deyirsə, müdrik

insan gözlərə inanır". Bəzi ölkələrin (Yaponiya) mədəniyyətində bir-birinin gözünün içinə baxmaq qeyri-etik hərəkət sayılır.

Heç bir qeyri-verbal vasitəni, o cümlədən, vizual kontakt, gözlə əlaqəli hərəkətlər birmənalı qəbul edilməməlidir. Məs: həmsöhbətin əli ilə gözünü ovuşdurmaq onun yalan dediyini göstərir, söhbət zamanı gözlərini qıyan həmsöhbətdən şübhəli olduğunu, ondan alınan məlumatı etibarsız saymağına işarə edir. Eyni zamanda bunlar göz xəstəliklərinin, göz zəifliyinin simptomları da ola bilər. İnsan orqanizmində olan psixomatik proseslər üzün rəngini də dəyişə bilər. Məs: üzün qızarmağı, utanmaq, əsəbləşmək, həkim tərəfindən isə yüksək təzyiq simptomu kimi qeyd oluna bilər.

Jest - əl, qol və başın ifadəli hərəkətləridir. Jest nitqi canlandırır, dəqiqləşdirir və daha yaxşı qavranmasına kömək edir. Bəzən insan düşündüyünü demir, lakin bədən dili – jest insanın özündən asılı olmadan təbii hərəkət edir və danışanın, hətta susanın da fikir və düşüncələri biruzə verir. Hər jestin öz mənası var və bu mənaları bilənləri aldatmaq çox çətindir. Amma bunu da bilmək lazımdır ki, bəzi jestlər ayrı-ayrı ölkələrdə, mədəniyyətlərdə fərqli məna kəsb edir. Bunu nəzərə almasaq, xarici həmsöhbətimizlə danışarkən nəinki anlaşılmazlıq, hətta çıxılmaz vəziyyətə də düşmək olar. Məsələn, başımızı yuxarıdan aşağı hərəkət etdirdikdə razılıq, təsdiq, "hə", yanlara hərəkət etdirdikdə narazılıq- "yox" demək istəyirik. Bolqarlarda isə bu əks mənada başa düşülür. Amerikada "hər şey yaxşıdır" mənasında işlənən "OK" (okey: böyük və işarə barmaqlarının birləşməsi) jesti Fransada "sıfır" bildirir, Yaponiyada isə pula işarə edir. Biz baş barmağımızı qaldırıb, nəyi isə bəyəndiyimizi bildiririk bir sıra Avropa ölkələrində avtostop – la səyahət edən insanlar bu jestlə maşın saxlayırlar. Lakin Yunanıstanda bu jest "səsini kəs", Tailandda qınama işarəsidir. İranda, Braziliyada isə çox təhqiredici jestdir.

Jestlərin bir neçə növü var:

a)nitqi əvəz edən jestlər (salamlaşma, sağollaşma)

b) nitqi müşahidə edən jestlər (işarə barmağı qaldırıb nitqdə əsas fikri işarələmək)

c)simvolik jestlər (hərbiçilərin başlarına ya hərbi papaqlarına toxunub bir-birini salamlamaq)

d) ekspressiv jestlər (yumruqla hədələmək)

e)təsviri jestlər (kibrit yandırmaq, üz qırxmaq)

Ayrı-ayrı mədəniyyətlərdə jestikulyasiyanın intensivliyi fərqlidir. Tədqiqatçı M.Arqaylanın araşdırmalarına görə bir saat ərzində finlər - 1, fransızlar - 20, italiyanlar - 80, meksikalılar-180 dəfə jestlərdən istifadə edirlər. Bu insanların emosionallıqlarından irəli gəlir. Cənub ölkələrində yaşayanlar şimaldakılara nisbətən daha emosional və temperamentli, nitqləri ifadəli və daha yüksək templi, jest və mimikaları daha zəngindir. Jestlərin intensivliyi insanın statusu ilə də əlaqədardır. Statuslu yüksək vəzifəli şəxslər jestlərdən başqalarına nisbətən az istifadə edirlər.

Qeyri-verbal kommunikasiya işarələrini başa düşmək bir sıra peşə sahibləri, həmçinin həkimlər üçün önəmli xüsusiyyətdir. Bəzi hallarda məsələn, isteriya, şizofreniya və başqa ruhi xəstəlik zamanı, zəlzələyə, yanğına düşən, yaxınlarının

həlak olduğunun şahidi olan və şok vəziyyətinə düşən insanların dili tutulduğu zaman bu xüsusiyyət daha dəqiq diaqnostika aparmaq üçün həkimə kömək edir. Belə xəstələrlə kontakt zamanı həkim onların vəziyyətlərinin ağırlığını qiymətləndirmək üçün gözlə görünən xəsarətlərindən başqa xəstənin qeyri-verbal hərəkətlərinə də əsaslanır.

Xəstə ilə həkim ayrı dillərdə danışan zaman da problem yaranır və həkimin qeyri-verbal kommunikasiya vərdişlərinə malik olmağı bu problemi aradan qaldırmaq imkanı yaradır.

Bundan başqa, ekspress diaqnostika da kommunikativ vərdişlərinin inkişafını tələb edir. Məsələn, təbii fəlakət zamanı az vaxt müddətində çoxsaylı pasiyentləri müayinədən keçirmək üçün həkim onların aldığı zədələrin ağırlığına görə növbə ilə tibbi yardım göstərməlidir. Bu məqsədlə həkim xəstənin mimik reaksiyasına, jest və pozasına, daxili orqanlarının zədələnməsi və travmalarla əlaqədar olan hərəkətin məhdudlaşmasına fikir verməlidir.

Qeyri–verbal kommunikasiya vərdişləri körpə uşaqların müayinəsində də çox kömək edir. Məs: üç ayına qədər olan körpələrin dilini "çeynəmək", ağzından tez-tez çıxartmaq – hipoksiya (oksigen çatışmamazlığı) simptomudur. Körpənin burun pərəklərinin tərpənməyi onda nəfəs çatışmamazlığına işarə edir.

Pantomimikaya poza, yeriş, qamət aiddir. İnsan haqqında onun pozası, yerişi, qaməti də məlumat verə bilər. Məsələn, dərdi olan insanın yerişi ağır, sevinc hissləri keçirənin isə yüngül olur. Qürurlanan insanın addımı çox uzun olur. Yeriyərkən əllərini yırğalayan şəxs "özünə inamı" olan, qarşısına məqsəd qoyub ona çatmaq üçün əlindən gələni əsirgəməyən insan təsəvvürü bağışlayır.

Əllərin beldə çarpazlaşması utancaqlıqla, insanın şübhələrlə yaşamasına, qətiyyətsiz olmasına işarə edir. Əllərin cibdə gizlədilməsi isə insanın qapalı, hər şeyə tənqidi yanaşmaq, başqalarından üstün olmaq arzusunu göstərir.

Poza - bədənin vəziyyəti deməkdir, ən az nəzarət olunan qeyri-verbal vasitədir. Ünsiyyət zamanı insanların qollarının və ayaqlarının çarpazlaşması bağlı poza adlanır. Bu poza narazılıq, etibarsızlıq, düzgün məlumat vermək və yaxın ünsiyyətdə olmaq istəməməyi göstərir. Açıq poza isə psixoloji komfort, inam, etimad, xeyirxahlığa işarə edir. Söhbətin məzmunundan, hansı formada olduğundan, hansı şəraitdə, mühitdə, vəziyyətdə işlənməsi ilə əlaqədar qeyri-verbal vasitələrin mənası dəyişə bilər. Məs: neqativ məna bildirən çarpazlanmış qollar, küçədə soyuq havada duran insanın üşüməsinə işarə edir. Yumruq – aqressivliyi yox, sadəcə özünü ələ almaq, emosiyaları cilovlamaq, susmaq – ünsiyyətə girməmək yox, fasilə edib, sonra dediklərinə daha çox diqqət cəlb etməyi bildirir.

Takesika – toxunma deməkdir. Bura əl vermə, öpüş, sığalçəkmə, yavaşca çiyinə və ya kürəyə toxunmaq aiddir. Bu kimi jestlərdən (əl vermədən başqa) istifadə edərkən diqqətli olmaq lazımdır. Düzgün olmayan istifadə konfiliktə gətirib çıxara bilər. Bunlar qohum-qardaş, uşaq, sevgililərə aid olan jestlərdir. Onlar həmsöhbətlərin yaxınlıq simvoludur.

Əl vermə qədim zamanlardan məlum olan jestdir. Hələ ibtidai insanlar görüşəndə ovuclarını açıb bir- birinə əl uzadırdılar və bununla əllərində silahın olmadığını göstərirdilər. Əl verməyin 3 növü var:

dominat – (üstünlüyə işarə edən) ovuc aşağı pozisiyada. Bu jest aqressiv sayılır, çünki, bu hərəkətlə insan öz üstünlüyünü təsdiqləyir.

itaətkar – (kiminsə üstünlüyünü qəbul edən) ovuc yuxarı pozisiyada;

bərabərlik - ovucun sola pozisiyasında olmağı.

Bəzən "əlcək" adlanan jestdən istifadə edirlər. İnsan iki əli ilə salamlaşan adamın sağ əlini tutur. Bu jest bir-biri ilə yaxın ünsiyyətdə olan insanlara, bəzi ölkələrdə isə çox hörmətli insanlara aiddir. ABŞ-da bunu "siyasətçi jesti" adlandırırlar. Seçki zamanı olan görüşlərdə özünün seçicilərə çox yaxın olmağını vurğulamaq üçün siyasətçilər bu jestdən istifadə edirlər.

Öpüş və sığalçəkmə yalnız yaxın adamlar arasında olur.

Bəzən insanlar həmsöhbətin kürəyinə ya da çiyninə yavaşca vurub öz yaxşı münasibətini bildirmək istəyirlər. Lakin bu hərəkət narazılığa gətirib çıxara bilər. Məsələn, ABŞ –ın keçmiş prezidenti B.Obamanın Kuba dövlət başçısı R.Kastro ilə görüşü zamanı Obama tərəfindən edilən bu jest az qalmışdır ki, böyük problemə çevrilsin.

Proksemika (lat. "proximiti") –yaxınlıq deməkdir. Bu termin ABŞ antropoloqu Eduard Holl tərəfindən XX əsrin 60-cı illərində təklif edilmişdir. Proksemika kommunikasiya üçün ən effektiv olan 4 zona təmin etməklə ünsiyyət prosesində böyük rol oynayır. Kommunikasiya zamanı insanlar arasında olan məsafə onların münasibətlərinin nə dərəcədə yaxın olmağının göstəricisidir. Pozitiv, müsbət enerji verən, özünə maraq oyadan insanlara daha yaxın, neqativ emosiyalar yaradanlardan isə uzaq olmaq istəyi yaranır.

a)intim zona (15sm-45sm). Bura insan könüllü olaraq ən yaxın olanları buraxır. Bu zaman taktil kontaktlar (öpüş, sığalçəkmə) ola bilər. Bu zonanın icazə olmadan özgə adamlar tərəfindən pozulması hədə, təhlükə kimi qəbul olunur və orqanizmdə həm kəskin psixoloji, həm də fizioloji dəyişiklik yarada bilər. Məsələn, ürək döyünmə, qan təziqinin qalxması və s.

b) şəxsi zona (45sm-120sm). Bu məsafə adətən dost və kolleqalarla ünsiyyət zamanı saxlanılır. Belə halda yalnız vizual kontakt ola bilər. "Bu zonanı insan özünün məkanı hesab edir, hətta onu bir növ fiziki bədəninin davamı sayır" [7].

c)sosial zona (120sm-140sm) –rəsmi görüşlər, müşavirələr, danışıqlar zonasıdır.

d) ictimai zona (400 sm çox) – mühazirə, mitinq zamanı saxlanılan məsafədir.

Bu məsafənin əhəmiyyəti çox vaxt insanın yaşından, cinsindən, xasiyyətindən asılı ola bilər. Məs: uşaqlar, qadınlar həmsöhbətlə daha yaxın məsafədə olmağa üstünlük verirlər. Bu onlarda təhlükəsizlik hissi yaradır. Şəhərdə binaların və mənzillərin bir- birinə sıx olması şəxsi zonanın məsafəsini çox azaldır. Artıq biz buna vərdiş edib norma kimi qəbul etmişik. Belə vəziyyət əhalisi çox olan

ölkələrdə də (Çin, Yaponiya) müşahidə olunur. Məsələn, Honkonq-da $1m^2$, $3m^2$–lik mənzillər var. Onlara tabut – mənzil deyirlər.

Paralinqivistika (yunan. "para"–yanında) insan səsinin parametrləridir. "İnsanın səsi – onun şəxsiyyətinin yansımasıdır, o, barmaq izləri kimi nadir və təkrarolunmazdır" [9,30]. Bura səsin yüksəkliyi, dəyişikliyi, tərkibi, ahəngi, "e-e-e, m-m-m" vokalizatorları, melodikliyi (xırıltı, burun səsləri), gərginliyi, artikulyasiyanın aydınlığı daxildir. Paralinqivistik vasitələr nitq kommunikasiyasında bir neçə funksiya daşıyır:

a)əlavə məlumat verir. Yəni deyilənlərə intonasiya ilə hər dəfə müxtəlif məna verir. İntonasiya ünsiyyətin akustik vasitəsidir. O, həmsöhbətə olan münasibətimizi göstərmək imkanı yaradır. Məsələn, "Arzu yaxşı tələbədir" cümləsini istehza ilə deyib onun mənasını tam dəyişdiririk;

b) nitq zamanı buraxılmış verbal komponenti əvəz edir. Məsələn, " Səni axşamacan gözlədim, sən isə ..." cümləsi bitməmiş intonasiya ilə, çiyinləri qaldırıb əlləri yanlara açmaqla "gəlmədin" sözünü əvəz etmək olar;

c)verbal vasitələrlə birləşib deyilənlərin mənasını gücləndirir, nəzərə çarpır. Məsələn, "O çox balacadır" cümləsində "çox" sözünün ucadan, aşağı tempdə "o" saitini uzadıb, "ç-o-o-o-ox" tələffüz edilməsi obyektin həddindən artıq balaca ölçüdə olmasını nəzərə çarpır;

d) deyilənlərə diqqəti cəlb edir. Məsələn, mühazirə zamanı auditoriyada səs- küy ya da tələbələrin diqqətinin yayılmasını görəndə, müəllim səs tonunun ucaldılması ilə onların diqqətini yenidən mühazirəyə cəlb edir.

Səsin yüksəkliyi insanın sevincini, hirsli olmağını, qorxusunu ifadə edir. Səs parametrlərinin dəyişməsi bəzi xəstəliklərin simptomu ola bilər. Məs: koronavirus keçirənlərin səsi boğuq, xırıltılı olur. Uşaqlarda hərdən pıçıltıya keçir. Körpə uşağı kobud səslə ağlamağı anadangəlmə hipoterioz xəstəliyinə işarə edir. Səsin endirilməsi isə yorğunluq, kədər, dərd ifadə edir.

Ekstralinqvistika (lat. "ex"- "içindən", "kənar")-nitqdən kənar sistemdir. Bura pauza, ahçəkmə, öskürək, ağlamaq daxildir.

Qeyri-verbal kommunikasiyaya təsir göstərən faktorlar da var:

- milli – mədəni xüsusiyyətlər;
- peşə etikası;
- sosial status;
- yaş qrupuna məxsus olmaq;
- insanın səhhəti.

Tədqiqatlar göstərir ki, insanın qol, ayaq, baş və hətta göz bəbəklərinin hərəkəti onun nitqinin ritmi ilə sinxrondur. Bu hadisə "bədən musiqisi adlandırılıb" [11,10]. Belə hal bəzi xəstəlikləri olan (autizm, Parkinson, ruhi) insanları istisna etsək hamıda müşahidə olunur.

Həyatımız inkişaf edir. Biz başqa ölkələrə iş fəaliyyəti ilə əlaqədar, istirahətə, gəzintiyə və başqa səbəblərdən gedirik. Ölkənin dilini bilmədiyimizə görə çətinliklərlə rastlaşırıq. Bunları aradan qaldırmaq üçün bütün dünyada hamı tərəfindən başa düşülən simvollardan istifadə olunur. Bunların köməyi ilə yanacaq

doldurma məntəqələrin, kafelərin, hotellərin yerləri barədə məlumat almaq mümkün olur.

İnsan ünsiyyətində qeyri-verbal kommunikasiyanın başqa vasitələri də var: geyim, bəzək əşyaları, saqqal və s.. Şanlı əsgərlərimiz Vətən uğrunda vuruşduqları zaman adi vətəndaşlarımız, TV aparıcıları, millət vəkillərimiz hərbi geyimdə qarşımıza çıxırdılar və bununla əsgərlərimizlə birgə olmaqlarını vurğulayırdılar. Bəzən dövlət başçıları "qalstuksuz görüşlər" keçirirlər. Rəsmi geyimin atributu qalstukun olmamağı liderlərin qeyri- formal dostcasına xarakterli ünsiyyətlərinin simvoludur.

Geyimin özündən başqa onun rəngi də qeyri-verbal kommunikasiya vasitəsi olub, bizə məlumat ötürə bilər. Məs. gəlinin toyunda geyindiyi ağ paltar saflığın, yasa geyilən qara paltar isə matəm simvoludur. Qədim Çində yalnız İmperator hökmdarlıq simvolu olan qızılı rəngdə paltar geyinə bilərdi.

Müasir zamanda biz Whats-Appla yazışırıq. Burada sözləri əvəz edən "smayl" adlanan simvollardan istifadə edilir. Onların köməkliyi ilə biz nəinki hislərimizi, hətta hərəkətlərimizi də çatdıra bilirik.

Beləliklə, demək olar ki, insanlar həm özünün gündəlik həyatında sifətin ifadəsi, səsin tonu, jestlər, poza və bədən hərəkətləri, təmas və baxışlar kimi qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən istifadə edirlər, həm də başqalarının qeyri-verbal davranışını qiymətləndirirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Həmzəyev M.Ə., Əmiraslanova S.F. Ünsiyyətin psixologiyası. Dərs vəsaiti. Bakı, 2007;
2. Dadaşova M. Kommersiya danışıqları və yazıları. Dərs vəsaiti. Azərbaycan Dövlət İqtisadiyyat Universiteti. Bakı, 2016;
3. Əmiraslanova S.F. Qeyri-verbal kommunikasiyanın ünsiyyətdə yeri haqqında. ADU-nun "Elmi xəbərlər" №5, Bakı, 2005;
4. Пиз А. Язык телодвижений. Как читать мысли окружающих. «ЭКСМО» Москва, 2023;
5. Степанов С. Язык внешности. ВГУ «Эксмо-Пресс», Воронеж, 2001. law.vsu.ru/ctrukture/criminalistiks/book/stepanov.pdf ;
6. Гесс Э. Выразительные глаза. studref.com/408752/menedzhment/signaly-glaz ;
7. skribd.com/dokument 649/227-90/10-cu-mövzu-verbal-qeyri-verbal kommunikasiyalar;
8. azkurs.org/kommunikasiya-ve-onun-formaları-verbal-ve-qeyri-verbal-kommuni.html ;
9. Большунова А.Я., Киселёва Н.И., Марченко Г.И., Новиков А.Б., Тюриков А.Г., Чернышова А.И. Деловые коммуникации. Учебник для бакалавров. Москва, Финансовый Университет 2018;

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 138-146

XÜLASƏ

Məqalədə qeyri-verbal kommunikasiya vasitələrdən, onların tərkibi, vəzifələri, mənaları, funksiyaları haqqında bəhs edilir.

Kommunikasiya yaratmaq üçün biz verbal (sözdən, nitqdən) və qeyri-verbal (mimika, jest və s.) vasitələrdən istifadə edirik. Ünsiyyət zamanı deyilənlərin 60% - 70%-i qeyri-verbal vasitələrin köməyi ilə çatdırılır. Qeyri-verbal kommunikasiya vasitələri verbal vasitələrdən əvvəl yaranmışdır. Qeyri-verbal kommunikasiya anlayışı isə XX əsrin 50-ci illərində formalaşıb.

Məqalədə qeyri-verbal kommunikasiyanı həyata keçirən 5 sistem haqqında bəhs edilir. 1. Kinesika – üz əzələlərinin və bədənin ifadəli hərəkətləridir. Bura mimika, jestika və pantomimika daxildir. 2. Takesika – toxunma deməkdir. Onun tərkibinə əlvermə, öpüş, sığalçəkmə, çiyinə və kürəyə toxunma aiddir. 3. Proksemika – yaxınlıq deməkdir. Kommunikasiya üçün 4 effektiv zona təyin edir. 4. Paralinqvistika – insan səsinin parametrləridir. Bura səsin yüksəlib-alçalması, ahəngi, melodikliyi və s. aiddir. 5. Ekstralinqvistika – nitqdən kənar sistemdir. Bura pauza, ahçəkmə, öskürmək, ağlamaq daxildir. Qeyri-verbal kommunikasiya vasitələrinə geyim, bəzək əşyaları, geyimin rəngi, saqqal, optik simvollar da daxildir.

Алиева Ирада Бабир к.

Невербальные средства общения

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются невербальные средства общения, их значения, состав, функции.

Для создания коммуникаций мы используем вербальные (слово, речь) и невербальные (иммика, жесты и тд) средства общения. Во время общения 65%-70% информации передаются с помощью невербальных средств. Невербальные средства общения появились раньше вербальных. А само понятие сформироваловь с 50 гг 20 века.

В предложенной статье рассматриваются 5 систем невербальных средств общения. 1. Кинесика – выразительные движения мышц лица и тела. Сюда относятся мимиа, жестика и пантомимика. 2. Такесика – прикосновение. В ее состав входят рукопожатия, поцелуи, объятия, поглаживание и похлопывание по спине и плечу. 3. Проксемика – близость. Она определяет четыре эффективные зоны для общения. 4. Паралингвистика – параметры человеческого голоса. Это высота, гармония, мелодичность и т.д. 5.Экстралингвистика – включает в себя паузы, вздохи, плач, покашливание. К невербальным средствам общения относятся также одежда, украшения, цвет одежды, борода, оптические символы.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 138-146

Aliyeva Irada Babir

Non-verbal means of communication

SUMMARY

The article investigates non-verbal means of communication, their meaning, components and functions.

In order to communicate we use verbal (words, speech) and non-verbal (gestures, mimics) means of communication. During an interaction around 65-70% are broadcasted through the non-verbal ways of communication. Non-verbal means of communication appeared before the verbal once and as a concept they were forms in the 50s, in 20 th century.

The suggested article reviews 5 systems of non-verbal means of communication.

1. Kinesics-expressive movements of facial muscles and body, it includes mimics, gestures, and pantomime. 2. Tacesics involves touch, encompassing handshakes, kisses, hugs, stroking, and patting on the back and shoulder. 3. Proxemics refers to spatial proximity, defining four effective communication zones. 4. Paralinguistics involves parameters of human voice such as pitch, harmony, melody, etc. 5. Extralinguistics encompasses pauses, sighs, crying, and coughing.

Non-verbal means of communication also include clothes and their colors, jewelry, facial hair and symbols of distinction.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: fil.ü.f.d., dos. D.Ə.Nağıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 147-152
https://doi.org/10.62837/2024.4.147

QULUZADƏ HƏCƏR ƏBDÜRRƏHIM QIZI
E-mail: guluzadehhecerr@gmail.com
ODLAR YURDU UNİVERSİTETİ

TƏRCÜMƏNİN YARANMASI VƏ TARİXİ İNKİŞAFI

Açar sözlər: tərcümə, tarix, metodologiya, tərcüməçi, dil.
Keywords: translation, history, methodology, translator, language.

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədini tərcümənin meydana çıxması və onun tarixi inkişafının öyrənilməsi təşkil edir. Tədqiqat işi tarixi-müqayisəli tədqiqat metodu əsasında həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatda tərcümə işinin müasir dövrdə sosial-mədəni inkişafın, milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinin, xalqların bir-birinə yaxınlaşması və elmi-iqtisadi inteqrasiyasının, bir-birini milli və ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirməsinin ən mühüm vasitələrindən biri olması öz əksini tapmışdır.

Tərcümənin insan fəaliyyətinin ən qədim növlərindən biri olması diqqətə çatdırılaraq dünya dillərinin diferensiallaşmasına paralel olaraq meydana çıxması göstərilmişdir.

Klassik tərcümələrin əsas etibarilə, hərfi tərcümə, əslinə uyğun tərcümə, sərbəst (yaradıcı) tərcümə kimi üç əsas növü qeyd edilmişdir.

Tərcümə prosesinə təsir edən praqmatik faktorlar və tərcümə fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin üç əsas vasitəsi açıqlanmışdır. Nəticə hissəsində tədqiqatdan alınan yekun fikirlər öz əksini tapmışdır.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ПЕРЕВОДА

Гулузаде Хаджар Абдуррахим кызы

Резюме

Основная цель исследования - изучить возникновение перевода и его историческое развитие. В основу исследовательской работы был положен историко-сравнительный метод исследования. Результаты исследования показывают, что перевод является одним из важнейших инструментов социокультурного развития, взаимодействия национальных культур, национального примирения и научно-экономической интеграции, взаимного укрепления национальных и общечеловеческих ценностей. Отмечается, что перевод является одним из древнейших видов человеческой деятельности и возник параллельно с дифференциацией мировых языков. В принципе, существует три основных вида классического перевода: дословный перевод, перевод в соответствии с текстом оригинала и свободный (творческий) перевод. Описаны лексические факторы, влияющие на процесс перевода, и три

основных способа переводческой деятельности. В заключительном разделе отражены итоговые идеи исследования.

EMERGENCE AND HISTORICAL DEVELOPMENT OF TRANSLATION

Guluzade Hajar Abdurrahim gizi

Summary

The main goal of the research is to study the emergence of translation and its historical development. The research work was carried out on the basis of the historical-comparative research method.

In the research it is reflected that the work of translation is one of the most important means of socio-cultural development, the interaction of national cultures, the rapprochement and scientific-economic integration of nations, and the enrichment of each other with national and universal values.

It is pointed out that translation is one of the oldest types of human activity, and it is shown that it appeared parallel to the differentiation of world languages.

Basically, three main types of classical translations have been mentioned: literal translation, translation according to the original, and free (creative) translation.

Pragmatic factors influencing the translation process and three main means of implementation of the translation activity are explained. In the conclusion part, the final ideas obtained from the research are reflected.

Giriş

Tərcümə işi müasir dövrdə sosial-mədəni inkişafın, milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinin, xalqların bir-birinə yaxınlaşması və elmi-iqtisadi inteqrasiyasının, bir-birini milli və ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirməsinin ən mühüm vasitələrindən biridir. Tərcümə, xüsusilə bədii tərcümə hər hansı bir dildə verilmiş əsərin başqa bir dilə sadəcə çevrilməsi deyil, həm də bu əsərin bir milli mədəniyyətdən digərinə köçürülməsi, bütün məzmunu, ideyası, janrı, forması və üslubu ilə transformasiyasıdır. Tərcümə zamanı yalnız iki dil deyil, eyni zamanda iki milli mədəniyyət, ədəbiyyat, hətta bəzən sivilizasiya üz-üzə dayanır.

Bədii tərcümə, əlbəttə, sənətdir və həqiqi tərcüməçi, heç şübhəsiz, sənətkardır və bu sənətkarın vəzifəsi hər hansı bir dildə yaranan bədii sözün başqa dildə şəklini çəkməkdən, mənasını söyləməkdən ibarət deyildir. Tərcüməçi bu sözün canlı orqanizmini bütün rüşeymləri ilə birgə öz dilində yenidən yaradır.

Tərcümə insan fəaliyyətinin ən qədim növlərindən biridir. Dünya dillərinin diferensiallaşmasına paralel olaraq tərcümə işi də meydana çıxmışdır. Müqəddəs Tövrat əfsanəsinə görə, Babil qülləsi tikintisinin yarımçıq qalmasının bir səbəbi Tanrının qəzəbi idisə, digər səbəbi o dönəmdə bir-biriləri ilə ortaq ünsiyyət dili tapa bilməyən inşaatçılar arasında tərcümə işini gerçəkləşdirəcək dilmancların olmamasıydı.

Bu baxımdan, təqdim etdiyimiz tədqiqat işində əsasən tərcümənin tarixi haqqında söz açmış, tərcümənin keçdiyi inkişaf tarixi ilə əlaqədar mövzulara nəzər salmışıq.

Tədqiqat mövzusu

Tərcümə insan fəaliyyətinin ən qədim növlərindən biridir. Hələ qədim yunan mədəniyyətində tərcümə fəaliyyəti mövcud olmuşdur. E.ə. I əsrdə Esxil və Demosfenin nitqlərini tərcümə edən, sərbəst tərcümə anlayışının ən böyük nümayəndələrindən Mark Siseron (106-43-cü illər) tərcümənin nəzəri məsələlərinə dair fikir söyləyən ilk alim hesab olunur. Mütərcim Evionit Asimmaxın II əsrdə "Əhdi-ətiq"i yəhudi dilindən yunancaya tərcümə etdiyi elmi ictimaiyyətə məlumdur. Yeri gəlmişkən, xatırladaq ki, başqa dillərə tərcümə nöqteyi-nəzərindən xristianlığın müqəddəs kitablar toplusu Bibliya dünyada birinci yeri tutur. 2007-ci ilin sonunadək Bibliya dünyada mövcud olan 6900 dildən tam surətdə 438 dilə, yalnız "Əhdi-cədid" olmaqla qismən 1168 dilə tərcümə olunmuşdur (Eugene, 1964: 23).

Arxeoloji qazıntılarda e.ə. 4500-cü illərdə çoxdilliliyin mövcud olduğu Mesopotamiyaya aid mixi yazısı ilə yazılmış ikidilli və üçdilli lövhələr tapılmışdır. Qədim Misirdə "draqoman" adlanan şifahi tərcüməçilər məktəbinin fəaliyyət göstərdiyi tarixi mənbələrdə qeyd olunur (e.ə. 3000-ci illər). E.ə. 2000-ci illərdə mədəniyyət və ticarət mərkəzi olan Babildə şumer və akkad dillərində ikidilli lüğətlər işlədildiyi aşkarlanmışdır. Mesopotamiyada (qismən indiki Türkiyənin Dəclə və Fərat çayları arasındakı geniş ərazidə) e.ə. 1200-cü ilə aid xett (hitit) və misir dillərində yazılmış lövhələr tapılmışdır.

Eramızın VIII əsrindən etibarən Yaxın və Orta Şərqin islamlaşan ölkələrində qədim dini-agioqrafik mənbələr yunan və latın dillərindən ərəb, fars, eləcə də yəhudi (ibrani, arami) dillərinə tərcümə edilməyə başlanmışdır (Eugene, 1964: 25).

Azərbaycanda tərcümə sənətinin tarixi kökləri ərəb və fars tərcümə ənənələrilə bağlıdır. Mədəniyyət tariximizdə klassiklərimizin yaratdığı orijinal əsərlərlə yanaşı, tərcümə abidələri də xüsusi yer tutur və orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının aparıcı qollarından birini təşkil edir. Klassik tərcümələr, əsas etibarilə, 3 növdə özünü göstərir:

- hərfi tərcümə;
- əslinə uyğun tərcümə;
- sərbəst (yaradıcı) tərcümə (Tərcümənin qeyri-mümkünlüyü nəzəriyyəsinin təhlili, 2007: 140).

XI-XVI əsrlərin Xətib Təbrizi, Nəsimi, Füzuli, Nişati, Dövlətoğlu Yusif, Mahmud Şirvani, Həzini kimi görkəmli sənətkarları eyni zamanda mahir mütərcimlər idilər. Dil tarixi mütəxəssislərinin, eləcə də klassik tərcümə ədəbiyyatımızın tanınmış araşdırmaçılarından olan Möhsün Nağısoylunun qənaətinə görə, onların tərcümə əsərləri öz dövrlərinin tərcümə ədəbiyyatının ən dəyərli nümunələri hesab edilə bilər. Yuxarıda adıçəkilən üç tərcümə növü ilə yanaşı, klassik dönəm ədəbiyyatında janr transformasiyası yolu ilə nəsr əsərlərinin nəzmlə, nəzm əsərlərinin nəsrlə, nəsr əsərlərinin nəsr və nəzmlə tərcüməsi də olmuşdur. Bu isə o

deməkdir ki, klassik tərcümə nümunələri həm də öz dövrünün poeziya və nəsr sənətinin tədqiqi baxımından olduqca dəyərli və əvəzsiz qaynaqlardır.

Dünya tərcüməşünaslıq elminin bünövrəsi XVI əsrdə qoyulmuşdur. Bu sahədə ilk əsər Bibliyanı alman dilinə tərcümə etmiş ilahiyyatçı və siyasətçi Martin Lüterin 1540-cı ildə nəşr etdirdiyi "Tərcümə sənəti haqqında" traktatı sayılır. Müasir mənada tərcüməşünaslığın filoloji elm sahəsi kimi təşəkkülü Avropada XVIII-XIX əsrlərdə Albrext fon Eyb, Ştevn Xevel, Vilhelm fon Humbolt, İoxxim Düble, Etyen Dole və başqa mütəxəssislərin sayəsində baş tutmuş, XX əsrin II yarısında (A.Fyodrov, Teodor Sevory, Ceyms Xolms, Mary Snell-Hornby, Gideon Toury və başqaları) tam şəkildə formalaşmışdır.

Tərcümə sənətində ən çox mübahisə doğuran məsələlərdən biri bu və ya digər sözün, cümlənin, mətnin bir dildən başqa bir dilə ümumiyyətlə tərcümə edilib-edilə bilməməsi məsələsidir. Biz bu fikirdəyik ki, tərcümə edilə bilinməyəcək mətn yoxdur. Çünki orijinal mətnin özü də bir növ tərcümədir, müəllifinin bu və ya digər fikri, hissi, duyğunu dilə - nitqə və yazıya "transformasiya" etməsidir, yenidən qurması, yaratmasıdır. Ola bilməz ki, bir dildə ifadə olunan hiss, duyğu, düşüncə başqa bir dildə ifadə oluna bilməsin. Söhbət yalnız ifadə olunacaq mətnin ən uyğun formasının, əslinə adekvat olanının tapılmasından, ilkin yaradılanın oxşarının, taydaşının yenidən yaradılmasından gedə bilər (Shveytser, 1973: 14).

XX əsrin ilk onilliklərindən etibarən tərcüməyə və tərcümə problemlərinin nəzəri dərk olunmasına marağın artması müşahidə olunur. Tərcüməçi işi nüfuzlu, gəlirli peşəyə çevrilir, xarici dil bilgisi şöhrət qazandırır. Linqivistik tərcümənin nəzəriyyə və məktəbləri yaradılmağa başlayır. Birinci Dünya Müharibəsindən sonra Millətlər Liqasının yaradılması ilə Cenevrədə tərcüməçilər məktəbi yaradılır. Məhz bu Cenevrə məktəbi davamlı tərcümədə yazı sistemi metodikasının əsasını qoyub. Belə yazı sistemi tərcüməçiyə natiqin yarım saatlıq şifahi çıxışından sonra mətni 30 dəqiqə ərzində digər dilə tərcümə eləməyə imkan verirdi. Bu, artıq informativ-kommunikativ ardıcıl tərcümə idi (Müasir dövr üçün tərcümə siyasətinin müəyyənləşdirilməsi, 2005: 13).

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra, 50-ci illərdən etibarən tərcümə fəaliyyətində yeni dövr başlandı. 1953-cü ildə Beynəlxalq Tərcüməçilər Federasiyası yaradıldı. Federasiyanın 1963-cü ilin sentyabr ayında keçirilmiş konqresində aşağıdakı əsas müddəalardan ibarət Tərcüməçi Xartiyası qəbul edilib (Dəqiq və sərbəst tərcümə probleminə dair, 2006: 18).

- Hər hansı bir tərcümə doğru (dürüst), orijinal formada fikir çatdırmalıdır. Bu doğruluğa, düzgünlüyə riayət etmək tərcüməçinin hüquqi və əxlaqi borcudur.
- Düzgün tərcüməni hərfi məna (həqiqi məna) ilə qarışdırmaq olmaz.

XX yüzillik tərcümə mətnlərinin miqdarının artmasının göstəricisidir və xüsusən əsrin ikinci yarısı üçün ayrı-ayrı insanların tərcüməsində ən böyük rolu elmi, texniki və iqtisadi tərcümə oynadı. Kompüterin əmələ gəlməsi ilə maşın tərcüməsi icad edildi. Şəxsi kompüterlərdən sonra maşın tərcüməsi sistemi əmələ gəldi. Bütün bunlar tərcüməçiliyin inkişafına böyük təsir etdi və 50-60 illərdə tərcüməşünaslıq

rəsmi adını aldı, nizam və intizamı, bu fənnin öyrədilməsinə özünün metodları və strukturu oldu (Tərcümədə dil amili və onun yaratdığı çətinliklər, 2006: 88).

XX əsrdə dilşünaslıq böyük mövqe tutdu, ümumi elmi məsələlərin həllində tez-tez istifadə olunmağa başlandı. 1953-cü ildə çap olunmuş A.V.Fyodorovun kitabı praqmatik tərcümənin və nəzəri-tərcüməçilik elminin təməlini qoydu (Catford, 1978: 32).

A.V.Fyodorovu tərcümə məsələlərində linqivistikanın genişlənmə səlahiyyətlərindən bu əlaqədə düzgün istifadə etməməsində tənqid edirdilər. Lakin bundan sonra tərcümə linqivistik (dilçilik) müddəa kimi, dil haqqında istiqamətlərdən biri kimi tamamilə müstəqil olmaq hüququ qazandı.

Nəticə

Tərcümə strategiyasının işlənməsi zamanı hərfi tərcüməyə yaxın olan mətnin dəqiq tərcüməsinə və ya əksinə, sərbəst tərcüməyə yaxın olan orijinalın rəsmi strukturundan uzaqlaşan tərcüməyə üstünlük verilə bilər. A.D.Şveytserə görə, tərcümə strategiyasının işlənməsinə tərcümədə orijinalın birinci növbədə əks olunan aspektlərinə dair qərarların qəbulu, yəni tərcüməçinin qəbul etdiyi tərcümənin prioritet həcmi daxildir. Nəhayət, tərcümənin strategiyasının qəbulu daha bir seçimi daxil edir: yerli koloritin və dövrün koloritinin ekzotik göstəricilərinin diqqətlə ötürülməsi, yaxud mətnin tarixi xüsusiyyətlərinin dərinliyinə daxil olmaq üçün bundan imtina etmək.

Tərcümə prosesinə təsir edən praqmatik faktorlar aşağıdakılara bölünür:

- göndərənin kommunikativ niyyəti;
- qəbul edənin təyinatı;
- tərcüməçinin kommunikativ təyinatı.

A.D.Şveytser tərəfindən tərcümə etmə mütləq anlayış kimi deyil, nisbi anlayış kimi şərh olunur. Məhz nitq konteksti və ünsiyyət situasiyası sözlərin mənası arasında fərqi neytarllaşdırır, həmin mənanı verən sözlərdən istifadə etmək imkanı verir.

Tərcümə fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin vasitələri üç qrupa bölünür. Birinci qrup – bu nitq fəaliyyətinin maddiləşməsinin eşitmə və danışmaq kimi qlobal vasitələrdir. İkinci qrup – ekvivalentlərdən istifadə, variantlı və kontekstual uyğunluqların qurulması kimi tərcümə məsələlərinin həlli prosesini əhatə edir. Üçüncü qrup – danışma və məktub kimi tərcümə fəaliyyətinin məhsullarının maddiləşdirilməsini birləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Eugene A. (1964). Toward a science of translating: with special reference to principles and procedures involved in Bible translating. EJ Brill.
2. «Tərcümənin qeyri-mümkünlüyü nəzəriyyəsinin təhlili» (məqalə). (2007). Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi Xəbərlər II. Bakı, s. 137-140.

3. Shveytser A. D. (1973). Perevod i lingvistika. Moskva. 28 s.
4. «Müasir dövr üçün tərcümə siyasətinin müəyyənləşdirilməsi» (tezis). (2005). Bakı Slavyan Universiteti. Müasir dilçiliyin problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans (Bakı, 18-19 may 2005). Bakı, s. 316-318.
5. «Dəqiq və sərbəst tərcümə probleminə dair» (məqalə). (2006), Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri (ali məktəbləıarası elmi məqalələr toplusu) IV. Bakı, s. 17-20.
6. «Tərcümədə dil amili və onun yaratdığı çətinliklər» (məqalə). (2006), Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi Xəbərlər VI. Bakı, s. 86-89.
7. Das B. K. (2005), A handbook of translation studies. Atlantic Publishers & Dist.
8. Bernofsky S. (2005), Foreign Words: Translator-Authors in the Age of Goethe. Wayne State University Press.
9. Wilss W. (1999), Translation and interpreting in the 20-th century, John Benjamins B.V., pp.7-8.
10. Qəhrəmanov C. (1957). Tərcümə prinsipləri (C.Əzimovun eyni adlı monoqrafiyası haqqında), «Azərbaycan» jurnalı, № 2, s.121-124.
11. Catford J. C. (1978). A linguistic theory of translation. Oxford University Press.
12. Chernov G.V. (1987). Osnovy sinkhronnogo perevoda. M, 256 str.
13. «Müasir Azərbaycan tərcüməşünaslığının strateji konsepsiyası» (məqalə). (2006). Azərbaycan Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzi. Xəzər III. Bakı, s. 237-240.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: dos. Səadət Əbdülrəhmanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 153-159
https://doi.org/10.62837/2024.4.153

MÜRSƏLZADƏ GÜNEL RƏIS
BDU
Akademik Zahid Xəlilov 23
gunel.murselzadeh.qm@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ YAPON DİLÇİLİYİNDƏ FEİLİN VALENTLİYİ HAQQINDA

Valentlik latın dilində valens olub, mənası güclü olan deməkdir. Bu termini kimyadan dilçiliyə Lucien Tesnière (1893-1954) tərəfindən gətirmişdir. Tenyerin tərifinə görə valentlik- xəbərin idarə etmək qabiliyyətində olduğu mübtəda və tamamlıqların miqdarıdır.

Valentlik nəzəriyyəsi feil və ya xəbəri mərkəzə alan qrammatik nəzəriyyədir. Müasir valentlik nəzəriyyəsi 1959-cu ildə Lucien Tesnière tərəfindən yaradılmışdır və feillərin atomlar kimi spesifik elementləri (tamamlayıcılar, aktantlar) bağlayaraq cümlələri qurması ideyasına əsaslanır.

Valentlik mütləq və fakultativ (könüllü, məcburi olmayan) olaraq 2 yerə bölünür. Mütləq valentlikdə söz hökmən onunla başqa bir sözün istifadəsini tələb edir. Məsələn: təmizilə feilinin mütləq valentliyi mübtəda və vasitəsiz tamamlıqdır. Cümlədə bu üzvlər işlənməzsə, cümlə natamam olacaq.

Təmizlə-natamam formadır.

Gülnar otağı təmizlədi- mütləq valentlik ilə tamamlanmış formadır.

Biz bu cümləyə əlavə sözlər əlavə edə bilərik. Həmin sözlər fakultativ valentliyi göstərəcəkdir. Yəni, həmin sözlər işlənsə də, işlənməsə də cümləmiz artıq tamamdır.

Azərbaycan dilçiliyində mütləq valentlik 3 qrupa ayrılır:

birvalentli- art, axsa, bərəl, qayna, soyu, öl, çürü və s.

Gözlər bərəldi.

Tarou öldü.

Meyvələr çürüdü.

Nümunələrdən göründüyü kimi, birvalentli feillərə bir söz qoşmaqla cümləni tamamlamaq mümkündür. Cümlə bizə aydındır.

ikivalentli- aç, bax, bil, döz, əy, inan, yor, yerləş, yu, sev və s.

Sakaşita qapını açdı.

Ryutaro filimə baxır.

Hiqaşi dinə inanır.

Nümunələrdən göründüyü kimi, ikivalentli feillərdə cümlənin aydın olması üçün bizə subyekt və obyekt lazımdır.

üçvalentli- ayır, at, boya, ver, qat, de, dilə, cala və s.

Ata uşağı anasından ayırdı.

Tarou kitabı müəlliməyə verdi.

Ryuqava yumurtanı una qatdı.

Nümunələrdən göründüyü kimi, üçvalentli feillərdə bizə cümləni tamamlamaq üçün üçüncu bir obyektə də ehtiyac yaranır.

Azərbaycan dilçiliyinə uyğun gəlməsə də, bəzi dillərdə dörvtvalentli və valentsiz (avalent) feillər də vardır.

Valentlik nəzəriyyəsində feil cümlənin zirvəsi hesab olunur və bu nəzəriyyə verbosentrik adlanır. Bir mətni sadələşdirmək istəyiriksə, onu xəbərə qədər sadələşdirə bilərik. Bununla da xəbərin dominant rolu təsdiqlənmiş olur.

Azərbaycan dilçiliyində valentliyin dəyişən kateqoriyaları 4 semantik rola malikdir:

1. Agens- feildə olan hərəkətin sahibi, icraçısı
   Sakura gülü suladı. (agens=Sakura)
   Yamada meyvə dərdi. (agens=Yamada)
2. Patiens- hərəkətin yönəldiyi obyekt
   Sakura gülü suladı. (patiens=gülü)
   Yamada pişiyi yemlədi. (patiens=pişiyi)
3. Resipient- icraçı tərəfindən müəyyən bir vəziyyətə salınmış canlı obyekt.
   Obyektin canlı olması mühümdür.
   Uşaq anasını əsəbləşdirdi. (resipiyent- anasını)
   Tarou Sakuranı ağlatdı. (resipiyent- Sakuranı)
4. Alət- hərəkətin yerinə yetirilməsində iştirak edən cansız alət və ya vasitə.
   Yamada parçanı qayçı ilə kəsdi. (alət=qayçı)
   Sara adını karandaş ilə yazdı. (alət=karandaş)

Feilin növləri - diatezlər

Diatez- feilin məna növlərini bildirir.

Azərbaycan dilində qrammatik diatez kateqoriyasının reallaşmasını əks etdirən diatez sistemi:

1. İlkin diatez (aktiv növ)

İlkin diatezdə agens mübtəda, patiens, resipiyent və lokativ tamamlıqla ifadə olunduğunu görə bilərik.

İlkin diatez ünsiyyət prosesində daha çox işlədilərək, aktiv konstruksiyalar adlanır.

Nərmin Kamilin şalvarını, onun söyüşlərini eşidərək ütüləyirdi.

2. Passiv diatez (məchul növ)

Passiv diatez ilkin diatezin tam əks formasıdır. Burada patiens və ya resipient mübtəda kimi çıxış edir. Agens isə agentiv tamamlıq vəzifəsində çıxış edir.

Agentiv tamamlıq Azərbaycan dilində "isim+tərəfindən qoşması" ilə düzəlir.

Qalib ordu xalq tərəfindən təntənə ilə qarşılandı.

3. Şəxsiz diatez

Şəxssiz diatez passiv diatezə çox bənzəyir. Burada da agens mübtəda ilə ifadə edilmir. Burada tamamlıq önə çəkilir. Şəxssiz diatez təsirsiz feillər əsasında formalaşır. Vasitəli tamamlıq öz mövqeyini saxlayır.

İclasda maaşların qaldırılmağı barəsində danışdılar.

İclasda maaşların qaldırılmağı barəsində danışıldı.

4. Absolyutiv diatez

Absolyutiv diatezə keçiddə semantik və sintaktik aktantlar arasında müəyyən məna tipləri var. Azərbaycan dilində üç məna tipi müəyyən edilib:

Bacarıq- müəyyən bacarıq, vərdişi bildirir.

Gözləriniz görür? Görür.

Məşğuliyyət- müəyyən işlə məşğul olma reallığını göstərir.

Kitabxanada oxuduq.

Onunla görüşüb, yüngülcə yedik.

Səciyyələndirmə- subyektin xasiyyətini, hal-vəziyyətini göstərir.

Son zamanlar gənclər gec evlənirlər.

5.Kvazipassiv diatez

Kvazipassiv diatezdə passiv diatezdə olduğu kimi tamamlıq mübtəda mövqeyinə keçir.

İnsan tənha meşəni gəzməz.

Meşə tənha gəzilməz.

6. Refleksiv diatez

Refleksiv diatezə keçid zamanı ilkin tamamlıq mövqeyi ləğv olunur. Refleksiv konstruksiyada cümlə bir vahid azalır. Refleksiv diatezdə canlı subyektin iş-hərəkəti öz üzərində gördüyü ifadə edilir.

Sara boyandı.

Qonaqlar yuyundu.

7. Resiprokal diatez

İlkin diatezdən resiprokal diatezə keçiddə hal şəkilçiləri vasitəsilə formalaşan tamamlıq artıq, ilə qoşması ilə işlənən tamamlıqla əvəz olunur.

Mütləq Mahiri görməliyəm.

Mütləq Mahir ilə görüşməliyəm.

Yapon dilçiliyində də feil (動詞douşi) mövzusu dilçiliyin ən geniş sahəsini əhatə edir. Yapon dilçiliyində danışdığın partnyora görə dilin səviyyələrə görə dəyişməsi, hansı hisslər ilə danışdığını göstərmək üçün istifadə olunan qrammatik sonluqlar, həmçinin feilin növlərinə fikrini daha dəqiq ifadə etmək üçün əlavə olunan qrammatik sonluqlar feil mövzsunu daha da zənginləşdirir.

Yapon dilçiliyində feillər, hətta qruplara ayrılır. Üç növ qrup vardır, hansı ki, bu qruplar feilin qrammatik sonluqlarına və növlərinə görə dəyişirlər. Feilin qruplara ayrılması yapon dilini öyrənməyə başlayanlar üçün çox çətin və yadda qalmayan bir hissəni təşkil etsə də, yapon dilini öyrəndikcə, feillərin növləri artdıqca bu qruplar bizim köməyimizə çatır.

Birinci qrup feillər sonu i (い) ilə bitən feillərdir:

行きます(ikimasu), 帰ります(kaerimasu), 泳ぎます(oyogimasu) və s.

İkinci qrup feillər sonu e (え) ilə bitən feillər daxildir:

食べます(tabemasu), 見せます(misemasu) və s.

Üçüncü qrup feillərə iki feil daxildir:

します(şimasu), 来ます(kimasu)

Feil mövzusu çox geniş olduğu üçün onun haqqında səhifələrlə yazmaq mümkündür. Bu məqalədə isə feil mövzusunun bir hissəsi olar yapon dilində feilin valentliyi haqqında məlumat veriləcək.

Yapon dilçiliyində feillər valentliyinə görə üç hissəyə ayrılır:

Birvalentli feillər: 運動する-undousuru、泳ぐ-oyoqu、働く-hataraku、休む-yasumu və s. (idman etmək, üzmək, işləmək, istirahət etmək)

私は休んでいます。 Mən dincəlirəm.

Vataşi va yasunde imasu.

İkivalentli feillər: 座る-suvaru、歩く-aruku、埋める-umeru、歩く回る-arukumavaru və s. (oturmaq, gəzmək, basdırmaq, ətrafı dolaşmaq)

太郎さん公園を歩いています。 Cənab Tarou parkı gəzir.

Tarou san kouen o aruite imasu.

Üçvalentli feillər: 離れる-hanareru、引き揚げる-hikiageru、降りる-oriru、出る-deru və s. (ayrılmaq, pul çəkmək, düşmək, çıxmaq)

私はATMからお金を引き揚げました。 Mən ATM-dən pul çıxartdım.

Vataşi va ATM kara okane o hikiagemaşita.

Yapon dilində valentliyi yaradan baza feillər mövcuddur. Bunlara məchul növ (受身系-ukemikei), icbar növ (使役系-şiekikei) və bacarıq növ (可能系-kanoukei) feillərini misal gətirmək olar.

Bacarıq növ (可能系-kanoukei) ilə valentliyin ifadəsi haqqında nümunələrə baxaq:

バナナも食べられる。 Banan yeyə bilərik.

Banana mo taberareru.

バナナを食べることができる。 Banan yeyilə bilər.

Banana o taberu koto qa dekiru.

ミルクなら飲める。 Süd olarsa içə bilərəm.

Miruku nara nomeru.

ミルクを飲むことができる。 Süd içilə bilər.

Miruku o nomu koto qa dekiru.

Məchul növ (受身系-ukemikei) ilə valentliyin ifadəsi haqqında nümunələrə baxaq:

私は先生にほめられた。 Mən müəllimə tərəfindən tərifləndim. (tərifləndim)

Vataşi va sensei ni homerareta.

先生が私をほめた。 Müəllimə məni tərifl̇ədi.
Sensei qa vataşi o hometa.

İcbar növdə olan feillər (使役系şiekikei) ilə nümunələrə baxaq:
息子はサッカーを習います。Oğlum futbol öyrənir.
Musuko va sakkaa o naraimasu.
息子にサッカーを習わせます。Oğluma futbol öyrətdirirəm. (Oğlumu futbola göndərirəm)
Musuko va sakkaa o naravasemasu.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Vüqar Sultanov, Azərbaycan dilində valentlik dəyişən kateqoriyalar, Bakı,1997, 97s.
2. Cəlilbəyli O.B, Yapon dilində feillərin leksik-qrammatik kateqoriyalarının bəzi xüsusiyyətləri, Bakı, 2007, 147 s.
3. Minna no Nihongo 2, Tokyo, 2013
4. Takano Ogino, Hitoshi İsahara, Kazuhiro Kobayashi, The Valency patterns of Japanese Verbs Extracted from the EDR corpus, Tokyo, 7 s

Günel Mürsəlzadə

AZƏRBAYCAN VƏ YAPON DİLÇİLİYİNDƏ FEİLİN VALENTLİYİ HAQQINDA

Xülasə

Açar sözlər: feilin valentliyi, yapon dilçiliyi, feilin növləri, birvalentli feil, ikivalentli feil, üçvalentli feil.

Məqalədə həm Azərbaycan, həm də yapon dilçiliyində geniş araşdırılma aparılmayan feilin valentlik mövzusundan bəhs edilir. Digər dillər ilə müqayisədə Azərbaycan dilçiliyində valentlik mövzusunda araşdırmalar, hələ Azərbaycan dilinin müstəqil bir dil kimi formalaşmadığı dövrlədə aparılmışdır. Həmin dövrlərdə Azərbaycan dili Azərbaycan türkcəsi adlandırılmışdır. Müqayisəli təhlil kimi verilən dil rus dili olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində valentlik kateqoriyalarından danışdıqda bölünən kateqoriyalar daha çox ümumi xarakter daşımış, araşdırmaları aparan dilşünaslar türkoloqlar idi. Bu mövzunun yenidən tədqiqat edilməsi, daha aydın bir informasiya mənbəyinə ehtiyac yaranır. Məqalədə həm də yapon dilçiliyində feillər və onların növləri barəsində məlumat vardır. Yapon dilçiliyin də feilin işlənmə yeri çox genişdir. Yapon dilçiliyində çətinlik yaradan hissələrdən biri də feillərin formalarının çox olmasdır. Yapon dilçiliyində xüsusi qrammatik sonluqlar vardır ki, feilin müxtəlif formalarına qoşularaq cümlədə mənanı tamamən dəyişir. Qeyd etdiyimiz məqamlar feil mövzusunda tədqiqatlar aparılmasını zəruri edir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 153-159

Гюнель Мурсалзаде

О ВАЛЕНТНОСТИ ГЛАГОЛА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ЯПОНСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Резюме

Ключевые слова: : валентность глагола, японское языкознание, виды глаголов, одновалентный глагол, двухвалентный глагол, трехвалентный глагол.

В статье рассматривается тема валентности глагола, которая как в азербайджанском, так и в японском языкознании широко не исследовалась. По сравнению с другими языками исследования валентности в азербайджанском языкознании проводились в то время, когда азербайджанский язык еще не сформировался как самостоятельный язык. В те времена азербайджанский язык назывался азербайджано-турецким. Языком сравнительного анализа был русский. Что касается валентных категорий в азербайджанском языкознании, то разделяемые категории носили более общий характер, а лингвисты, проводившие исследование, были тюркологи. Необходимо повторное исследование этой темы, более четкий источник информации. Также в статье содержится информация о глаголах и их видах в японском языкознании. Японская лингвистика также располагает очень широким набором глаголов. Одной из сложных частей японского языкознания является большое количество глагольных форм. В японском языкознании существуют особые грамматические окончания, которые присоединяются к разным формам глагола и полностью меняют смысл предложения. Указанные нами моменты делают необходимым провести исследование на тему глаголов.

Gunel Mursalzade

THE VALENCE OF THE VERB IN AZERBAIJAN AND JAPANESE LINGUISTICS

Summary

Key words: verb valence, Japanese linguistics, verb types, univalent verb, bivalent verb, trivalent verb.

The article deals with the topic of valence of the verb, which has not been extensively researched in both Azerbaijani and Japanese linguistics. In comparison with other languages, studies on valence in Azerbaijani linguistics were conducted at a time when the Azerbaijani language was not yet formed as an independent language. During those times, the Azerbaijani language was called Azerbaijani Turkish. The language given as a comparative analysis was Russian. When talking about valence categories in Azerbaijani linguistics, the categories divided were more general, and the linguists who conducted the research were Turkologists. Re-research of this topic, a clearer source of information is needed. The article also contains information about verbs and their types in Japanese linguistics. Japanese linguistics

also has a very wide range of verbs. One of the difficult parts of Japanese linguistics is the large number of verb forms. In Japanese linguistics, there are special grammatical endings that are attached to different forms of the verb and completely change the meaning in the sentence. The points we have mentioned make it necessary to conduct research on the subject of verbs.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: Uzaq Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri prof. O.B. Cəlilbəyli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 160-166
https://doi.org/10.62837/2024.4.160

ƏLİYEVA TÜRKAN ETIBAR Q.
Aliyevaturkan11@gmail.com
Azərbacan Dillər Universiteti
Bakı ş. R.Behbudov küç. 134

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ AUTENTİK MATERIALLARIN PRAKTİK TƏTBİQİ ÜSULLARI

Açar sözlər: autentik materillar, autentik tapşırıqlar, metod və üsullar, ingilis dilinin tədrisi

Ключевые слова: аутентичные материалы, аутентичные задания, методы и приемы, обучение английскому языку

Key words: authentic materials, authentic tasks, methods and techniques, teaching English

Məlumdur ki, materiallar dil tədrisi prosesində əsas rol oynayır. Çünki onlar müəllimin həm auditoriya daxilində, həm də auditoriyadan kənarda dil öyrənməni asanlaşdıran əsas vasitələrindəndir. Xarici dilin tədrisi prosesində də iş vərəqlərindən, elektron materiallara qədər çoxlu pedaqoji vasitələr istifadə olunur. Bunlardan biri də autentik materiallardır.Autentik materiallar yazılı, şifahi və video materiallardır və tələbələr gündəlik həyatlarında bunlarla qarşılaşırlar. Buna misal olaraq səsli mesajları, radio proqramları, videoları, restorandaki menyuları göstərə bilərik. Autentik materiallar auditoriyada istifadə üçün nəzərdə tutulmayıb, lakin onlar orjinal olduqlarına görə dil öyrənənlər üçün keyfiyyətli tədris vasitəsidir. Müasir dövrdə ingilis dili tədrisində autentik materialların praktik tətbiqi ilə bağlı kifayət qədər resurs və tapşırıq nümunələri mövcuddur. Autentik tapşırıqları belə xarakterizə edə bilərik:

1. Autentik tapşırıqlar real dünya ilə əlaqəlidir. Yəni, tələbələr autentik tapşırıqları yerinə yetirərkən real situasiyalarda yarana biləcək hallarla qarşılaşır, müxtəlif həll yolları axtarırlar. Qeyd etmək yerinə düşər ki, autentik tapşırıqlar praktik əhəmiyyətə malikdir;

2. Autentik tapşırıqlar dərsliklərdə yer alan tapşırıqlar kimi nizamlı və standart deyil. Bu tapşırıqlar tələbələrdən müəyyən dərəcədə səy və araşdırma tələb edir. Yəni, bu tapşırıqlar bir neçə həll üsuluna açıqdır, müəyyən bir alqoritmin tətbiqi ilə həll olunmur. Bu tapşırıqların həlli üçün bir neçə üsul və metoddan istifadə edə bilərik;

3. Autentik tapşırıqlar tələbələr tərəfindən uzun müddət ərzində araşdırılmalı olan mürəkkəb tapşırıqlardan ibarətdir. Bu tapşırıqlara bəzən dəqiqələr və saatlar deyil, günlər, həftələr, aylar lazımdır ki, tamamlanmış hesab edilsin. Bu tapşırıqlar tələbələrdən vaxt və intellektual resurslar tələb edir;

4. Autentik tapşırıqlar tələbələrə müxtəlif resurslardan istifadə edərkən tapşırığı müxtəlif perspektivdən öyrənməyə imkan verir. Yəni, bu tapşırıqlar problemi müxtəlif nəzəri və praktik yöndən araşdırmağa şərait yaradır;

5. Autentik tapşırıqlar tələbələrə bir-birləri ilə dil öyrənənrkən əməkdaşlıq etmək imkanı verir. Bildiyimiz kimi, əməkdaşlıq həm auditoriya daxilində, həm də real həyatda tapşırıqların ayrılmaz hissəsidir;

6. Autentik tapşırıqlar tələbələrə düşünmək imkanı verir. Yəni, onlar bu tapşırıqlar vasitəsilə həm fərdi, həm də qrup şəklində düşünüb, seçim edib və qərar verirlər. Bu onların sosial cəhətdən inkişaflarına müsbət təsir göstərir. [5].

Bildiyimiz kimi tapşırıqlar, tədqiqatlar və problemlər həmişə tələbələrin dil öyrənmə prosesinə cəlb olunmasının mərkəzində olmuşdur. Buna görə də müəllimlər tələbələrə yeni öyrəndikləri biliyi praktikaya tətbiq etmək üçün tapşırıqlar kompleksindən istifadə edirlər. Yaxşı tərtib edilmiş tapşırıq tələbələr üçün öyrəndiklərini təcrübə və tətbiq etmək imkanı verir. Düşünürük ki, mürəkkəb tapşırıqlar tələbələri öyrənməyə həvəsləndirə bilər. Təbii ki, dil biliyi səviyyəsini unutmamalıyıq.

Qeyd etmək istərdik ki, real vəziyyətlərdə qarşılaşdığımız tapşırıq və problemlərlə, təhsil, təlim, kurs üçün nəzərdə tutulmuş tapşırıq və problemlər arasında fərqlər mövcuddur. R.Stemberq, R.Vagner, L.Okagaki tələbələrin akademik situasiyada qarşılaşdığı problemlərlə, praktiki, real dünyadaki problemlər arasında fərqlər görürülər. Onlar iddia edir ki, akademik problemlərin xüsusiyyətləri bunlardır: başqaları tərəfindən tərtib olunub, dəqiq, nizamlı və standartdır, yalnız bir həlli var, düzgün həlli yolunu tapmaq üçün yalnız bir metoddan istifadə etmək olar və son olaraq tələbələrdə bu tapşırıqlara daxili maraq azdır. [5].

Akademik problemlərdən fərqli olaraq, praktiki problemlərin xüsusiyyətləri bunlardır: Qeyri-müəyyən problemlərin üstünlük təşkil etməsi, birdən çox həlli yolunun olması, həlli yolunun əldə olunması üçün çoxsaylı metod və üsullardan istifadə, tələbənin əvvəlki biliyinin tapşırığın həll olunmasında xüsusi rolu və yüksək motivasiya müşahidə olunur.

Tapşırığın nə olduğuna dair ədəbiyyatda bir sıra mülahizələr var. Bununla birlikdə, bir çox tədqiqatçı düşünür ki, hədəf tapşırıqları (target tasks) ilə pedaqoji tapşırıqları (pedagogical tasks) arasında fərqlər mövcuddur. Hədəf tapşırıqları auditoriya xaricində yerinə yetirildiyi halda, pedaqoji tapşırıqlar isə auditoriya fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

M.Long hədəf tapırıqlarını belə təsvir edir: Bir cüt ayaqqabı almaq, təyyarə biletinin sifarişi, kitabxanadan kitab götürmək, sürücülük imtahanı vermək, məktub yazmaq, hotel rezervaziyası, küçədə təyinat yerini axtarmaq və s. Gördüyümüz kimi, bu tapşırıqlar auditoriyadan kənar fəaliyyətləri özündə birləşdirir. Tələbə təyyarə biletini sifariş edərkən hansı ifadələrdən istifadə etməlidir, özünü necə təqdim etməlidir, cümləyə necə başlamalıdır kimi məsələləri real vəziyyətlər vasitəsilə öyrənir. O, tapşırığın tərifi haqda qeyd edir ki, tapşırıq dedikdə insanların evdə, işdə,

oyunda etdikləri fəaliyyətlər hesab olunur. Bunlar adətən tələbələrin auditoriyadan kənarda etdiyi fəaliyyətlərdir. [2, s.72].

D.Nunan pedaqoji tapşırıqlar haqqında belə düşünür ki, tələbələr öz fikirlərini ifadə etmək, xarici dildə başa düşmək və ya qarşılıqlı əlaqədə olmaq üçün

pedaqoji tapşırıqlar yerinə yetirirlər. [3]. Pedaqoji tapşırığın uğurla yerinə yetirilməsi tələbələrə real dünyada olan problemləri həll etmək üçün lazım olan bilik və bacarıqları öyrənməyə, onları praktikaya tətbiq etmək imkanı verir. Tapşırıq belə ola bilər: Tələbə hava proqnozunu dinləyir və qərar verir ki, evdən çıxanda çətir götürmək lazımdır, ya yox.

Digər bir tapşırıq belə ola bilər: Tələbə hava haqqında olan audio mətni dinləyir və sonda verilən tapşırığı yerinə yetirir. Tapşırıqda doğru (true) və yalnış (false) fikirlər olur, hansı ki, tələbə qulaq asdığı mətnə uyğun olaraq birini seçir. [2, s.74].

Aşağıdaki çalışmalar tələbələrin autentik materiallardan istifadə edərək real dildən istifadəyə yönəlmiş bəzi nümunələrdir:

1. Mədəni elementlərin yer aldığı tapşırıqlar:

Hesab edirik ki, mədəni elementləri əks etdirən açıqca, fotoşəkil, simvollların birbaşa istifadəsi ilə bağlı çalışmalar dil öyrənmə prosesində effektiv ola bilər. B.Tomalin və S.Stemplenski tərəfindən hazırlanmış "Mədəni Kompozisiya" (Cultural Composition) adlı çalışmanın məqsədi tələbələrin yazı bacarılarını inkişaf etdirmək və mədəni əsərləri tanıtmaqdır. [2, s.75]. Əvvəlcə müəllim avtobus və ya təyyarə bileti, qəbz, kupon və fotoşəkil kimi vasitələri tələbələ paylayır. Bu autentik vasitələr yaxşıca qarışdırılaraq təsadüfü qaydada düzülür. Tələbələr isə 2-3 nəfərlik qruplara bölünür, daha sonra isə onlara düşən hər bir elementi müəyyənləşdirir, onun haqqında hekayə qururlar.

Bir komandaya Eyfel qülləsinin fotoşəkli düşə bilər. Həmin komanda bu fotoşəkil haqqında qısa hekayə qurmalıdır. Hər bir qrup öz hekayəsini digər qruplara təqdim edir. Komanda üzvləri isə növbə ilə hekayənin bir hissəsini danışır. Bu halda tələbələr həm də əməkdaşlığı öyrənir. Çünki onlar hər hansı bir heakyə qurduqda əvvəlcə bir-birləri ilə müzakirələr aparır, yekun qərara gəlirlər. Düşünürük ki, öz aralarında olan müzakirənin xarici dildə olması daha faydalıdır. Çünki belə olduqda, onlar artıq xarici dildə düşünməyə başlayırlar.

2. Dinləmə tapşırıqları (listening activities):

Gizli dinləmə (Eavesdropping) tələbələrin bir-birlərini dinləmə və anlamasının inkişaf etməsinə yönəlmiş ən yaxşı tapşırıqlardan biridir. Bu tapşırıq D.Porter və J.Roberts tərəfindən hazırlanmışdır. [2, s.76]. Bu tapşırıq sisteminin əsas məqsədi danışıq elementləri/strategiyaları (səs tonu, iddialılıq), əsas ifadələr (idiomlar, frazalar), xüsusi detallar (məsələn, telefon nömrəsinin yazılması) kimi məsələlərin inkişaf etdirilməsidir.

3. İnteraktiv Təqlidetmələr (İnteractive Simulations)

Bu tapşırıqda isə tələbələr hər hansı bir ssenaridə iştirak edərək bir rolu təqlid edirlər. Yəni, tələbələr ssenaridə müəyyən rol oynamalı, tapşırığı yerinə yetirməyə çalışarkən başqaları (tələbələ yoldaşları) ilə real şəkildə ünsiyyət qurmalıdırlar.

Bu tapşırıq "Mətbuat Görüşü" (Meet the Press) adlanır. [2, s.77]. Buradaki autentik material Yaponiya xəstəxanasında baş verən real vəziyyətə əsaslanan xəbər məqaləsidir.Bu tapşırıqda tələbələrdən Yaponiya xəstəxanasında cərrahiyə əməliyyatı üçün xəstələrin vəziyyəti ilə bağlı xəbərləri oxumaları deyilir. Sonra

onlara ya xəstəxana nümayəndəsi, ya da müxbir rolunda mətbuat konfransında iştirak etmələri bildirilir. Daha sonra tələbələr 4 nəfərdən ibarət qruplara bölünür. Onlardan biri xəstəxana nümayəndəsi, digər üçü isə xəstələrin vəziyyəti ilə bağlı sual verməli olan müxbirlərdir. Nümayəndələr bülletenlərə baxır, birgə mətbuata yayımlanacaq bəyanat yazır, müxbirlərin verə biləcəyi çətin suallara cavab hazırlayırlar.

Müəllim konfransın necə keçiriləcəyi, nümayəndələr müxbirlərin suallarına necə cavab verə bilərlər, cavabını bilmədikləri sual olduqda nə etməli olduqları kimi məsələlərdə tövsiyyə verməlidir. Bunun üçün isə əvvəlcədən məşqlər edirlər. Jurnalistlər isə mümkün qədər çox məlumat əldə etmək üçün suallar hazırlayırlar. Müxbirlərin nümayəndələrə sualları belə ola bilər:

a) Can you talk about patients' latest condition?
b) Is the situation under control?
c) Is there any immediate danger?
d) When did it happen?
e) Can we talk to them?

Müxbirlər sualları əvvəlcədən müəllimlə müzakirə edir və müvafiq sualları necə verə biləcəkləri barədə tövsiyə alırlar.

Mətbuat konfransı başladıqda nümayəndələr hər kəsi salamlayır, hazırladıqları mətni mətbuata təqdim edirlər. (təxminən 3 dəqiqə davam edir).

Və daha sonra 10 dəqiqəlik sual-cavabdan sonra, yekun olaraq müxbirlərə təşəkükkürlərini bildirib, sessiyanı qapalı elan edirlər.

Gördüyümüz kimi, bu tapşırıqda tələbələr özlərini mətbuat konfransında necə aparacaqları, necə sual verəcəkləri, sualı necə cavablandıracaqları barədə müəllimdən tövsiyə alaraq özlərini real vəziyyətdə müxbir və ya nümayəndə kimi apardılar. Real həyatda tələbələrin əksəriyyəti yəqin ki, heç vaxt nə müxbir, nə də nümayəndə olacaqlar.

Biz belə düşünürük ki, bu tapşırıq tələbələrin sualları yerindəcə cavablandırmaq, eləcə də məsələ ilə bağlı dərin suallar vermək bacarığını inkişaf etdirə bilər. Belə vəziyyətlərdə tələbələr autentik material olan məqalədən istifadə edərək, tapşırığı uğurla yerinə yetirir və özünü bu vəziyyətdə daha inamlı hiss edir.

Autentik materiallardan biri də menyulardır. Menyular dil bacarıqlarını, ən çox da oxu bacarığını inkişaf etdirmək üçün ən yaxşı autentik materiallardan biridir. Həm də menyular tələbələrə dilini öyrəndiyi xarici ölkənin mətbəxi haqqında məlumatlı olmaq, öz yerli mətbəxi ilə xarici mətbəxi müqayisə etmək, milli və ya Avropa mətbəxinin hazırladığı reseptləri praktiki öyrənmək imkanı verir. Restorandaki menyu kimi dil prosesində istifadə etdiyimiz menyu da tələbələrə müxtəlif çeşiddə yeməklər təklif edəcək. Tələbələr bu menyu vasitəsilə xarici dildə yeməklərin hazırlanması, necə deyilməsi haqqında məlumatlı olacaq. Tələbələrə "Qəlyanaltı", "Əsas Yemək" və "Desert" başlıqları altında şam yeməyi menyusuna bənzər menyu tərtib edə bilərik, hansı ki, tələbələr bununla artıq restoranda qarşılaşıb.

İngilis dilinin tədrisində istifadə olunan autentik materiallardan biri də videolardır. Auditoriyada videonun istifadə edilməsi tələbələrin dinləmə və eyni

zamanda oxu bacarığının inkişafını sürətləndirir. Tələbələr radio və ya maqintafonda mətn dinləyərkən natiqin yalnız səsini eşidirlər. Jest və mimikanı görə bilmədiklərindən bəzən sözləri anlamaq onlarda çətinlik törədir. Bu zaman videomaterial tələbələr üçün ideal seçim ola bilər.Hesab edirik ki, bu mərhələlər əsasında videonun istifadə edilməsi tələbələr üçün faydalı ola bilər:

1. Əvvəlcə qısa, tələbələrin maraq dairəsinə uyğun video seçirik. Lakin videonu göstərməzdən əvvəl video haqqında tələbələrə qısa məlumat veririk ki, ümumi fikir yaransın. Daha sonra isə videonu izləyirlər;

2. Videonu izləyib, bitirdikdən sonra onlara bir neçə sual verə bilərik: Bu səhnədə neçə adam var?; Onlar nə geyinib?; Nə edirlər? və s. Burada əsas məqsəd tələbələrə cümlələri xarici dildə qurdurmaq, öz fikirlərini xarici dildə izah etməyə vadar etməkdir. Onlar bu tapşırığı qrup şəklində də edə bilərlər;

3. Daha sonra hər bir qrup lövhəyə çıxaraq video haqqında öz fikirlərini auditoriyaya təqdim edirlər. Bu tapşırıq həm də tələbələrdə auditoriya qarşısında çıxış etmək üçün inam yaradır. Eyni zamanda onlar video haqqında fikirlərini xarici dildə təqdim etdiklərində onlarda danışıq bacarığı da inkişaf edir.

4. Sonuncu mərhələdə isə tələbələr videonu ikinci dəfə izləyirlər. Bu dəfə birinci dəfə etdikləri səhvi düzəldib, qrup üzvləriylə birgə müzakirələr apararaq öz nitqlərində dəyişiklik edirlər. [6].

Bəzən tələbələrin dil səviyyəsi videonu izləyərkən anlamağa icazə vermir. Çünki autentik videolarda natiqin sürəti kifayət qədərdir. Bu da aşağı dil səviyyəli tələbələrdə çətinlik törədir. Bunun üçün videoları tələbələrə təqdim edərkən altyazıdan istifadə edə bilərik ki, onlar asanlıqda nitqi başa düşə bilsinlər. Ümumlikdə bu tapşırıq tələbələrin şifahi nitqinə və dinləmə bacarığınının inkişafına yönəlmişdir.

İngilis dilinin tədrisində autentik materialların praktik tətbiqi üsulları

Xülasə

İngilis dilinin tədrisi prosesində iş vərəqlərindən, elektron materiallara qədər çoxlu pedaqoji vasitələr istifadə olunur. Bunlardan biri də autentik materiallardır. Autentik materiallar tədris məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan materiallardır.İngilis dilinin tədrisində autentik materiallardan praktik istifadə etdikdə tələbələr verilən tapşırıqda daha həvəslə iştirak etməyə və tapşırığı maksimum diqqət və konsentrasiya ilə yerinə yetirməyə çalışırlar. Müəllimlər ingilis dilini tədris edərkən daha yaxşı nəticə əldə etmək üçün autentik materialların praktik tətbiqinə geniş yer verməlidirlər. Çünki autentik materiallar dil öyrənənlərin xarici dilin içində olmasını təmin edir. Bildiyimiz kimi tapşırıqlar, tədqiqatlar və problemlər həmişə tələbələrin dil öyrənmə prosesinə cəlb olunmasının mərkəzində olmuşdur. Buna görə də müəllimlər tələbələrə yeni öyrəndikləri biliyi praktikaya tətbiq etmək üçün tapşırıqlar kompleksindən istifadə edirlər. Yaxşı tərtib edilmiş tapşırıq tələbələr üçün öyrəndiklərini təcrübə və tətbiq etmək imkanı verir. Düşünürük ki, mürəkkəb tapşırıqlar tələbələri öyrənməyə həvəsləndirə bilər. Təbii ki, dil biliyi səviyyəsini unutmamalıyıq.

Beləliklə, ingilis dilin tədrisi prosesində autentik materialların praktik tətbiqini həyata keçirən tapşırıqlar sistemini araşdırmağa çalışdıq. Göstərdik ki, autentik materiallardan istifadə edərək tələbələr necə və hansı şəraitdə öz dil bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər.

АЛИЕВА ТЮРКАН ЭТИБАР

МЕТОДИКА ПРАКТИЧЕСКОГО ПРИМЕНЕНИЯ АУТЕНТИЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

РЕЗЮМЕ

В процессе обучения английскому языку используется множество педагогических инструментов: от рабочих листов до электронных материалов. Один из них – аутентичные материалы. Аутентичные материалы – это материалы, не предназначенные для образовательных целей.Когда аутентичные материалы используются практически при обучении английскому языку, студенты стараются с большим энтузиазмом участвовать в задании и выполнять задание с максимальным вниманием и концентрацией. Учителя должны уделять достаточно места практическому применению аутентичных материалов, чтобы добиться лучших результатов при обучении английскому языку. Хорошо составленное задание дает учащимся возможность практиковать и применять полученные знания. Мы считаем, что сложные задачи могут мотивировать учащихся к обучению. Конечно, не следует забывать об уровне знания языка. Потому что аутентичные материалы гарантируют, что изучающие язык изучают иностранный язык. Как мы знаем, задания, учеба и проблемы всегда были в центре внимания студентов при изучении языка. Поэтому преподаватели используют набор заданий, чтобы помочь учащимся применить вновь полученные знания на практике.

Таким образом, мы попытались исследовать систему заданий, реализующую практическое применение аутентичного материала в процессе обучения английскому языку. Мы показали, как и при каких условиях студенты могут развивать свои языковые навыки, используя аутентичные материалы.

ALIYEVA TURKAN ETIBAR

METHODS OF PRACTICAL APPLICATION OF AUTHENTIC MATERIALS IN TEACHING ENGLISH

SUMMARY

In the process of teaching English, many pedagogical tools are used: from worksheets to electronic materials. One of them is authentic materials. Authentic materials are materials that are not intended for educational purposes. When authentic materials are used practically in teaching English, students try to participate in the task with more enthusiasm and complete the task with maximum attention and concentration. Teachers should devote enough space to the practical application of

authentic materials in order to achieve better results in teaching English. A well-designed assignment gives students the opportunity to practice and apply what they have learned. We believe that challenging tasks can motivate students to learn. Of course, we should not forget about the level of knowledge of the language. Because authentic materials ensure that language learners learn a foreign language. As we know, assignments, studies and problems have always been the focus of students' attention when learning a language. Therefore, teachers use a set of activities to help students put their newly acquired knowledge into practice. Thus, we tried to explore a system of tasks that implements the practical application of authentic material in the process of teaching English. We have shown how and under what conditions students can develop their language skills using authentic materials.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Qarayeva L. Orta məktəbdə xarici dilin tədrisində autentik materiallardan istifadə yolları. Magistrlik dissertasiyası. ADU. Bakı: 2019, s73.

2. Oura G. Authentic task-based materials: Bringing the real world into the classroom. Retrieved on September 20th, 2020. p67-68.

3. Merchi K. The use of authentic materials as a motivational strategy to develop learners' speaking proficiency. A dissertation submitted for a Master's degreee in sciences of language. Biskra University. Biskra: 2013, 72p.

4. Молодой учёный. Меж дународный научный журнал. "Young Scientist". No 12 (146) / 2017.

İnternet resursları

5. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33306

6. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33306

7. https://ro.ecu.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=4899&context=ecuworks

8.https://learnenglishteens.britishcouncil.org/skills/reading/a2-reading/a-restaurant-menu

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: ADU, pedaqoqika üzrə fəlsəfə doktoru Şükürova Fəridə Şahlar q. tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 167-173
https://doi.org/10.62837/2024.4.167

AYTƏN HÜSEYNOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
aytenhuseynova04@gmail.com

F. de SÖSSÜRÜN DİLÇİLİK KONSEPSİYASI

Xülasə

Məqalədə F.de Sössürün dilçilik konsepsiyası onun "Ümumi dilçilik kursu" əsərinin üzərində təhlillər aparılmaqla araşdırılmışdır. Əsas məqsəd F.de Sössürün XX əsr dünya dilçiliyində etdiyi yenilikləri ortaya çıxarmadır. Tədqiqatın sonunda bu qənaətə gəlinmişdir ki, dilçilik elmindəki bir çox ziddiyyətli məqamlara, dolaşıq məsələlərə cəmi iki-üç il ərzində oxuduğu mühazirələr əsasında qələmə alınmış "Ümumi dilçilik kursu" əsərində aydınlıq gətirmişdir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, o, dilçilik elminin həm obyekt və predmetini ilk dəfə olaraq düzgün müəyyənləşdirmiş, dilin işarələr sistemindən ibarət olduğunu qeyd etməklə həm də semiotika elminin əsasını qoymuşdur. İlk dəfə onun yaradıcılığında dil və nitqin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri, dilin sinxron və diaxron öyrənilməsi, dil vahidləri arasında sintaqmatik və assosiativ (praqmatik) münasibətlər, xarici və daxili dilçilik, dil işarələrinin dəyərliliyi və ixtiyariliyi, dilin sistem xarakteri, dilin və xalqın tarixi və s. kimi dolaşıq məsələlərə aydınlıq gətirmişdir.

Açar sözlər: F. de Sössür, dilçilik konsepsiyası, dil və nitqin fərqi, dilin işarəvi təbiəti, dilin və xalqın tarixi

Dilçilik elmi müasir səviyyədə inkişafına görə, sözsüz ki, böyük isveçrə dilçisi F.de Sössürə minnətdar olmalıdır. Çünki Sössürə qədərki dilçilər bu elmin obyekt və predmetini hələ doğru müəyyənləşdirə bilməmiş, ona məntiqi, psixoloji, fizioloji və başqa elm sahələrinin baxış bucağından yanaşmışlar. İlk dəfə olaraq o, dilçiliyi ictimai hadisə kimi dəyərləndirərək onun obyektinin dil olduğunu göstərmişdir: "Dilçiliyin əsl və yeganə obyekti dildir" söyləmişdir. Akademik N.Cəfərovun təbirincə desək: *"F. de Sössür bu fikirdə idi ki, XIX əsrin əvvəllərində müqayisəli-tarixi dilçiliyi yaradanlar yeni metoda həddindən artıq aludə olduqlarından elə bir eyforiyaya qapılmışdılar ki, məşğul olduqları hadisənin (dilin!) mahiyyəti (və nəticə etibarilə, dil haqqındakı elmin predmeti!) tədqiqatdan kənarda qalmışdı"* (21).

Dil işarələrinin təbiəti və başlıca xüsusiyyətləri. Dilçilik elmində dilin işarəvi təbiətə malik olması və dil işarələrinin təbiəti, onların başlıca xüsusiyyətləri haqqında elmi izaha da ilk dəfə olaraq F.de Sössürün yaradıcılığında rast gəlmək olar. Doğrudur, ondan əvvəlki qrammatiklər də dil məsələlərinə dair bir sıra əsərlər yazmışlar. Lakin dilin işarələr sistemi olduğunu və dilçiliyi semiologiyanın tərkib hissəsi kimi götürməyi ilk dəfə bu dahi dilçi təklif etmişdir. O, fikirlərini belə ümumiləşdirmişdir: *"Dil ideyalar ifadə edən işarələr sistemidir; onu yazı, lal-karların əlifbası, simvolik adətlər, hərbi siqnallar, ədəb-ərkan formaları və s. və i. ilə müqayisə etmək olar. Beləliklə, cəmiyyət daxilində işarələrin həyatını araşdıran bir*

elmi təsəvvür yaratmaq mümkündür; belə bir elm sosial psixologiyanın bir hissəsi ola bilər; biz onu semitologiya (yunanca "işarə") adlandıracağıq. Bu elm bizə aydınlaşdırmalıdır ki, işarə nə olan şeydir və hansı qaydalarla idarə olunur. Bir halda ki, bu elm hələki mövcud deyil, onun necə olacağı barədə fikir söyləmək olmaz; lakin onun yeri əvvəlcədən müəyyənləşdirilib və bu elm mövcud olma hüququna malikdir. Dilçilik bu ümumi elmin yalnız bir hissəsidir" (3, s. 21). Dahi dilçi irəli sürdüyü bu ideyası ilə dil anlayışı haqqında mövcud təsəvvürləri kökündən dəyişməyə nail oldu. Belə ki, o, dilçilik elminin həm obyektini, həm də dil işarələrinin bir çox özəlliklərini müəyyənləşdirdi.

Sössürün dilə münasibəti, onun daxili mahiyyətinin açılması yönündəki çalışmalarında dilçiliyin aşağıdakı problemlərinə də toxunulmuşdur:

1. Dilçiliyin ümumi elmlərə münasibəti, həmçinin onun obyekti, tərifi;
2. Dilin işarələr sistemində yeri;
3. Dildə işarə, məna, dəyər anlayışları;
4. Dildə forma və məzmun planı;
5. Milli dillərin yaranması;
6. Nitq mədəniyyəti məsələləri.

Dil və dilçilik haqqında Sössürün görüşləri dərin və geniş tədqiqat tələb edir. Sadalanan problemlərin lazımi səviyyədə öyrənilməsi müasir dünya dilçiliyinin qarşısında çox mühüm məsələ kimi durur.

F.de Sössürə qədər dilə idealist cəhətdən yanaşılmış, onu ilahiyyətlə bağlı izah etməyə çalışmışlar. Buna görə də insanların həyatı üçün çox zəruri olan dilə adi əsaslı və elmi tərif müəyyənləşdirilməmişdir. Dil nədir? sualına əsaslı və doğru cavab ilk dəfə onun tərəfindən verilmişdir: *"Dil sistemdir və yalnız özünün məxsusi qaydalarına tabedir", "Dil – sərbəst işarələr sistemidir"; "Dil elə bir sistemdir ki, onun bütün hissələrinə sinxron vəhdət kimi baxılır və baxılmalıdır"* (3, s.25). Maraqlıdır ki, öz dövründə aparıcı mövqeyi ilə seçilən bir çox dilçilik cərəyanları (Gənc qrammatiklər də daxil olmaqla) dili parçalanmış və ayrı-ayrı elementlərin toplusu kimi izah etməyə çalışırdılar. O dövr üçün Sössürün dilə belə bir tərif verməsi böyük cəsarət tələb edirdi.

Dil və nitqin fərqlilikləri. Dil və nitqin fərqləndirilməsi və bu fərqliliklərin davamı olaraq dilin sistem xarakterinin açılması məsələsi də Sössürün dilçilik konsepsiyasının ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Dil və nitqin üzvi sürətdə bir-biri ilə bağlı olduğunu, bunların birinin digəri üçün zəruri olması və biri olmasa digərini də təsəvvür etməyin çətinliyini qeyd edən Sössürün şərhi bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır: *"Dilin təkamülü məhz nitq hadisələri ilə şərtlənir: bizim dil vərdişlərimiz başqalarını dinləyərkən aldığımız təəssüratla dəyişir. Beləliklə, dillə nitq arasındakı qarşılıqlı asılılıq müəyyən edilir: dil, eyni zamanda, nitqin həm aləti (vasitəsi), həm də məhsuludur. Lakin bütün bunlar dillə nitqin tamamilə iki müxtəlif şey olmasına maneçilik eləmir"* (3, s.79). Bu mövzunun daha da dərin qatlarına nüfuz edən dilçi dillə nitqin fərqli xüsusiyyətlərini də aydın bir şəkildə izah edir: *"Dil, hamının malik olduğu, eyni zamanda hamı üçün ümumi olan, kimlərə mənsubdursa onların iradəsindən kənar bir şeydir... Nitq – insanlar nə danışırsa,*

onun hamısının məcmusudur; ona a) danışanların iradəsindən asılı olan fərdi kombinasiyalar, b) eyni dərəcədə həm danışanların iradəsindən asılı olan, həm də həmin kombinasiyaların reallaşması üçün lazım gələn fonasiya aktları daxildir. Nəticə etibarilə, nitqdə kollektiv olan heç nə yoxdur; onun təzahürü fərdi və anidir... Bütün bu mülahizələrə əsaslanaraq, dillə nitqi eyni bir baxış bucağı altında birləşdirmək mənasız olmazdı" (3, s.80).

İnsanlar arasında başlıca ünsiyyət vasitəsi olan dil cəmiyyətin tələbi əsasında təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdir. Sössürün fikrincə, dil anlaşma və ünsiyyət vasitəsidir və bu mənada xalqın malıdır. Bu səbəbdən hər hansı bir fərd özbaşına dili yarada və dəyişə bilməz. Ona görə ki, bu hadisə fərdin iradəsini aşan bir quruluşa malikdir. Söz isə fərddə meydana çıxır, fərdin iradəsinin məhsuludur. O, fərdin ixtiyarındadır. Deməli, nitq dildən daha öncə yaransa da, dilin varlığı üçün vacib amildir.

Dilin və xalqın tarixi də bir-biri ilə vəhdət təşkil edir. Elə buna görədir ki, xalqın tarixində baş verən hadisələr dildə öz əksini tapır. Dil insanın dünyadakı yerini və mövqeyini müəyyən edən, insanı insan edən keyfiyyətlərin başında gəlir. Onun duyğularını, düşüncələrini, istəklərini bütün incəliklərinə qədər ifadə edə bilməsinə, toplum içində yaşamını davam etdirməsinə vəsilə olan bilən bir hadisədir. Bir anlıq düşünsək ki, dil olmadan hər hansı bir informasiyanı, hadisəni, bizim üçün çox dəyərli olan xatirələrimizi başqalarına necə başa sala bilərik, yaxud necə yazıya ala bilərik? Tarixi hadisə olan dil olmadan yüzillərdən bəri elmdə, texnikada, iqtisadiyyatda, sosial və mədəni sahələrdə əldə edilmiş uğurları günümüzdə başqalarına, gələcəkdə də bizdən sonrakı nəsillərə necə ötürə bilərik? Bütün bunlar və daha bir çox sualların cavabı dilin sayəsində mümkündür. Dil insanın mövcudluğunun əsas şərtidir və insanla heyvan arasındakı fərqi göstərən ən mühüm ayırdedicidir. Dil həm də mədəniyyətin formalaşma mənbəyidir, onu nəsildən-nəsilə ötürən, fərdin ictimailəşməsinə xidmət edən mühüm vasitədir. Sössür belə bir eksperiment aparmaqla da dilin önəmini göz önündə canlandırır: *"Dili zamanla birlikdə götürüb danışan kollektivdən uzaqlaşsaq (uzun əsrlər ərsində təcrid olunmuş şəkildə yaşayan bir insan təsəvvür edək), görünür, biz onda dildə heç bir dəyişiklik tapmayacağıq. Çünki zaman ona hökm edə bilməyəcək. Və əksinə, əgər biz danışan kollektivə zamandan kənarda baxmalı olsaq, onda da sosial qüvvələrin dilə təsirini görməyəcəyik"* (3, s.161).

Bir dilçi kimi Sössür, ilk növbədə, dillə maraqlanırdı. İşarələrin (və ya sözlərin) digər işarələrlə əlaqəsinə daha çox diqqət yetirirdi. Onun üçün işarə məna daşıyan fiziki varlıqdır. Onun sözləri ilə desək: *"dil işarələnən və işarələyəndən ibarətdir. İşarələyən bizim qavradığımız işarənin təsviridir – onun kağız üzərindəki izləri, havadakı səsləridir. İşarələyəni işarələnənlə birləşdirən əlaqə sərbəstdir; işarə adı altında biz bir neçə işarələyənlə bir neçə işarələnənin assosiasiyası nəticəsində əmələ gələn bütövü başa düşdüyümüzə görə bu fikri daha sadə ifadə edə bilərik: dil işarəsi sərbəstdir"* (3, s.146).

Sössür ilk dəfə olaraq Avropada dili tarixi hadisə və tədqiqat sahəsi olaraq araşdıran ənənəvi yanaşmanı qəbul etməyərək, onu tarixindən asılı olmayaraq

öyrənməyi təklif edirdi. Onun tərəfindən irəli sürülən bu dilçilik məktəbi strukturalizm adlandırıldı. Strukturalizmə qədərki dönəmdə dilin diaxronik baxımdan öyrənilməsinə üstünlük verilirdisə, bundan sonra sinxron metod əsasında tədqiqatlar aparıldı.

Sössür işarəni anlayış baxımından azad seçim hesab etsə də, onu azad deyil, ondan istifadə edən dil icması üçün zəruri hesab edir. Dil daşıyıcılarından hansı işarəni seçəcəkləri soruşulmur, nə fərd, nə də xalq bu seçimi dəyişdirə bilməz, dil özü onu seçir və o şəkildə istifadəni məcbur edir. İstənilən dildə çoxlu işarələr ola bilər. Bəzi dillərdə hərflərin sayı otuz və ya daha çox ola bilər, lakin onların işarələrinin sayı qeyri-məhduddur. Hər bir dil bir sistem yaradır və dil sistemi mürəkkəb mexanizmdir, bunu yalnız rasionallıq altında aydınlaşdırmaq olar. Dil ondan istifadə edənləri həmişə maraqlandırır və cəmiyyətdə dildən istifadə edən fərd hər gün ondan bəhrələnir. Dil də toplumdan təsirlənir. Bu da dilin azad olmadığını, dili işlədən əvvəlki toplumlardan günümüzə köçürüldüyünü, keçmişə sadiq qaldığını və bu gün də dilin o şəkildə işlədildiyini göstərir.

Sössür iddia edirdi ki, zaman dilin davamlılığını və dilin işarələrini təmin edir. O, bu səbəbdən bəzən tez, bəzən də yavaş dəyişir: "Müəyyən mənada işarənin həm dəyişkən, həm də dəyişməz olduğunu da söyləmək olar..." (3, s.146).

Sössürün fikrincə, dil qısa müddətdə və fərdlər tərəfindən dəyişdirilə bilməz, bu, uzunmüddətli bir prosesdir. Onun cəmiyyət tərəfindən dəyişdirilə biləcəyi fikri bu ziddiyyəti aradan qaldırır.

Bütün yuxarıda deyilənləri belə yekunlaşdıra bilərik ki, XX əsrin əvvəllərində F.de Sössürün dil, dilçilik və semiotika ilə bağlı fikirləri elmin bir çox sahələrinə təsir edəcək şəkildə yeni bir cığır açdı. Belə ki, o, geniş və hərtərəfli tədqiqatlarında dil-nitq, sinxroniya və diaxroniya, işarələyən və işarələnən və s. məsələlərə aydınlıq gətirməklə, özündən əvvəlkilərin, yaxud müasirlərinin ziddiyyətli fikirlərinə son qoymağa çalışmışdır. Bu baxışları ilə o, antropologiya, psixologiya, sosiologiya, fəlsəfə, dilçilik, ədəbiyyat və s. sahələrə böyük təsir göstərmişdir.

Sözsüz ki, onun ən böyük fəaliyyəti semiotika elmini yaratmasıdır. Onun fikrincə, insan cəmiyyətdə işarələlərlə yaşayan bir varlıq olduğundan onları mənalandırmağa çalışır. Sössür yazır ki, "dili başqa ictimai hadisələrdən onun işarəvi səciyyəsi fərqləndirir, dil fikir ifadə edən işarələr sistemidir. İşarə sözünün ikimənalı dərk edilməsini aradan qaldırmaq üçün Sössür bir-birini nəzərdə tutan və eyni zamanda qarşılıqlı şəkildə qarşılaşdıran hər üç məfhumu öz adları ilə adlandırmağı təklif edir. O, təklif edir ki, işarə (signe) sözü bütövlükdə ifadə etmək üçün saxlansın, məfhum və akustik obraz terminləri isə uyğun olaraq işarələnən (signifie) və işarələyən (sifnificant) terminləri ilə əvəz edilsin" (22).

F. de Sössürün dil-nitq dixotomiyası haqqında fikirləri göstərir ki, dildə variativlik mövcuddur. Onun fikrincə, dil müəyyən bir kollektivdə yayılır və cəmiyyətə xidmət edir. Dildən hər kəs hər dəqiqə istifadə edir, buna görə də dil kollektivin təsirini hiss edir. Fransız dilçisi A.Meye dilçiliyin əsas vəzifələrini müəyyənləşdirərkən düşünürdü ki, dilçilik cəmiyyətin hansı quruluşuna dilin hansı quruluşunun uyğun gəldiyini müəyyənləşdirməli və cəmiyyətin quruluşunda baş

verən dəyişikliklərin dilin quruluşundakı dəyişikliklərdə necə inikas etdiyini öyrənməlidir.

Yekun. Bütün deyilənləri belə yekunlaşdırmaq olar ki, XX əsr dilçiliyi isveçrəli dilçi Ferdinand de Sössürün "Ümumi linqvistika kursu" əsəri üzərində quruldu. İlk dəfə olaraq bu dövrdə dilçilik elmi Sössürün dildə etdiyi inqilab nəticəsində yenidən quruldu, dil sistemli elm sahəsinə çevrildi. O, dili bir sistem olaraq öyrənməyi təklif etdi. Müasir dilçilik elmində elə bir cərəyan və ya məktəb yoxdur ki, F.de Sössürün ideyalarından faydalanmamış olsun. Bir sözlə, dilçilik elmi onun sonsuz dühasından bəhrələnərək yaranmış və formalaşmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Boduen, de Kurtene, İ.A. Ümumi dilçilik üzrə əsərləri. Bakı: Prestige çap evi, – 2014. – 336 s.
2. Cəfərov, N. Ümumi dilçilik. Bakı: Təhsil, –2023. – 213 s.
3. Ferdinand, de Sössür. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: BDU nəşriyyatı, –2003. – 407 s.
4. Hüseynova, A.Z. İşarədə tərəflərarası əlaqənin xarakterinə dair. Bakı: Sivilizasiya (elmi-nəzəri jurnal). 2013, №3, s.75-80.
5. Hüseynova A.Z. Dilin formalaşmasında işarələrin yeri və rolu. Bakı: "Qəzənfər Kazımov və Azərbaycan filologiyası" mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. 20 may 2022, s. 399-406.
6. Məmmədov, N., Axundov, A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, –1980. – 315 s.
7. Veysəlli, F.Y. Semiotika / F.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2010. 336 s.
8. Veysəlli, F.Y. İşarə, anlam, məna və məzmun // Dil və ədəbiyyat, ADU-nun nəşri, – 2010, № 2 (13). – s. 89-97
9. Veysəlli, F. Dil. Bakı: Təhsil, – 2007. – 522 s.

Rus dilində

10. Арно, А., Лансло, К. Грамматика общая и рациональная Пор-Рояля / А.Арно, К.Лансло. – М.: Прогресс, – 1990. – 271 с.
11. Волков, А.Г. Язык как система знаков / А.Волков. – М.: Изд-во Московского университета, – 1966. – 87 с.
12. Кубрякова, Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. Е.Кубрякова. – М.: Наука, – 1981. – 200 с.
13. Лабов, У. Структура денотативного значения // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, – 1983, Вып. XIV. – с. 133-176
14. Лосев, А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство // 2-ое издание, исправ. – М.: Мысль, – 1995. – 320 с.
15. Маслов, Ю.С. Знаковая теория языка // Вопросы общего языкознания. – Л.: – 1967. – с. 109-127
16. Мечковская, Н.Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура. Курс лекций: Учеб. пособие для студ. филол., лингв. и переводовед. фак. высш. учеб.

Заведений / Н.Мечковская. – М.: Издательский центр «Академия», – 2004. – 432 с.

17. Моррис, Ч.У. Основания теории знаков. Семиотика / Ч.Моррис. – М.: – 1983, – с. 37-89

18. Потебня, А. А. Мысль и язык // Слово и миф. – М.: Правда, – 1989. – с.17-200

19. Соссюр, Ф. де. Труды по языкознанию / Ф. де.Соссюр. – М.: Прогресс, – 1977. – 289 с.

20. Степанов, Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики / Ю.Степано. – М.: Наука, –1975. – 311 с.

İnternet resursları

21. https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwivtsuvm9OEAxUcRvEDHc6YDo8QFnoECA8QAQ&url=http%3A%2F%2Fwww.anl.az%2Fdown%2Fmeqale%2Fedebiyyat%2F2019%2Fyanvar%2F627921.htm&usg=AOvVaw19OXvR_Ooskzaml5qQt3UU&opi=89978449

22. https://az.wikipedia.org/wiki/Ferdinand_de_Sossür

23. GOSTERGEBILIM.pdf

AYTEN HUSEYNOVA

F.DE SAUSSURE'S CONCEPT IN LINGUISTICS

SUMMARY

The article delves into F. de Saussure's linguistic concepts through a detailed analysis of his seminal work "Course in General Linguistics". The primary objective is to elucidate the groundbreaking contributions made by F. de Saussure to the field of world linguistics in the 20th century. Upon conclusion of the research, it was determined that F. de Sausseur clarified numerous contradictory points and knotty issues within the field of linguistics in his seminal work "Course in General Linguistics", which was written on the basis of his lectures and completed within a span of merely two to three years. In particular, it is noteworthy that Ferdinand de Saussure accurately expounded upon both the object and subject of linguistic study for the first time. Additionally, F.de Saussure laid the foundational framework for the study of semiotics, emphasizing that language comprises a system of signs. In his work, the author clarified complex linguistic concepts such as the similarities and differences between language and speech, the simultaneous and historical aspects of language acquisition, the syntagmatic and associative relationships among language units, the distinction between external and internal linguistics, the significance and arbitrary nature of language signs, the systemic nature of language, and the interplay between language history and human culture.

Key words: F. de Sausseur, ceonsepts in linguistics, the difference between language and speech, the nature of linguistic sign, the history of language and people.

АЙТЕН ГУСЕЙНОВА

КОНЦЕПЦИЯ ЛИНГВИСТИКИ ФЕРДИНАНДА ДЕ СОССЮРА

РЕЗЮМЕ

В статье исследована концепция языкознания Ф. де Соссюра на основе анализа его научного труда «Курс общего языкознания». Основная цель – выявить новации, внесенные Ф. де Соссюром в мировое языкознание XX века. В конце исследования сделан вывод, что в работе «Курс общего языкознания», написанной на основе своих лекций всего за две-три года Ф. де Соссюр проясняет многие противоречивые моменты и спорные вопросы науки языкознания. В частности, следует отметить, что наряду с тем, что он впервые точно определил как объект, так и предмет лингвистической науки, отметив, что язык – это система знаков, также заложил основу науки семиотики. В этой же работе впервые рассмотрены и прояснены такие проблемные вопросы как сходство и различие особенностей языка и речи, синхронное и диахронное обучение языку, синтагматические и ассоциативные (прагматические) отношения между языковыми единицами, внешнее и внутреннее языкознание, значение и произвольность языковых знаков, системный характер языка, история языка и народа и т. д.

Ключевые слова: Ф. де Соссюр, концепция языкознания, отличие языка от речи, символическая природа языка, история языка и народа.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: Rasim Heydərov filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 174-179
https://doi.org/10.62837/2024.4.174

VƏLİYEVA FİDAN FƏXRƏDDİN QIZI
Bak Slavyan Universiteti
Süleyman Rüstəm küç. 33
Email: fidan.veliyeva87@mail.ru

ZİYA GÖKALPDA TÜRKÇÜLÜK İDEYASI

Xülasə

Ziya Gökalpın düşüncə dünyası türkçülük üzərində qurulub. "Türkçülük, İslamlaşmaq, Müasirlik" əsərində ideyalara sadiq görünən Gökalp, Cümhuriyyət dövründə də "Türkçülük prinsipləri"nə sadiq qalır, türk millətindən bəhs edir. Türk millətinin mövcudluğunu təmin etmək üçün nələr edilə biləcəyini ortaya qoymaq üçün yazmışdır. Türkçülük prinsipləri dəyişən şərtlərin nəticəsidir. Vəziyyətlərə mütləq ideyalar daxildir. Müharibə bitdi və imperiya dağıldı. Bu şərtlər Gökalpın fikirlərini yeni şərtlərə uyğunlaşdırmaq səyinə səbəb oldu. Millətçiliyin sürətlə yayılmasına qarşı müqavimətin əbəs olduğunu düşünən Ziya Gökalp, türkləşmə hərəkatını Osmanlı dövlətinin xilas yolu kimi görürdü. Onun fikrincə, bütün Qərb dövlətləri millətçi quruluşa sahib olduqları üçün bu qədər inkişaf edə biliblər. Müasirləşməni qarşısına məqsəd qoyan Osmanlı İmperiyası da millətçi bir quruluşa sahib olmalıdır. Osmanlı İmperatorluğunun iqtisadi və hərbi cəhətdən düşdüyü vəziyyəti millətçi quruluşun olmaması ilə əlaqələndirir və xilasın millətçilikdə olduğunu bildirirdi. Gökalpa görə türkçülük ideyasını ilk aşılayanlar ilk türkçülər hesab olunur. Osmanlı paşaları, avropalıların başçılıq etdiyi şərqşünaslar Osmanlı imperiyasındakı türkçülərdir. Gökalp millilik ideyasını müdafiə edərək Osmanlı İmperatorluğunun varlığını təmin etdi. O, qala biləcəyini iddia edir. Milliyyət düşüncəsi olmayan insanlar eqoist, şəxsi mənafeyi düşünən, ümidsiz və qorxaqdırlar. Ona görə də qurtuluşun və bütün inkişafın əsas səbəbi millətçilik ideyasıdır.

Açar sözlər: türkçülük, Ziya Gökalp, türk milləti, turançılıq, Əli bəy Hüseynzadə, şərq, qərb

Ключевые слова: тюркизм, Зия Гёкалп, турецкая нация, туранизм, Али-бей Гусейнзаде, восток, запад

Keywords: turkism, Ziya Gökalp, Turkish nation, Turanism, Ali Bey Huseynzade,east, west

Türk millətçiliyinin atası Ziya Gökalp türk millətçiliyinin banisidir. O, türk millətçiliyi prinsiplərini formalaşdırmışdır. Onun idealogiyası lazımi anda ortaya çıxmış və müqavimətlə qarşılaşmışdı. Ziya Gökalpın türkçülük, türk millətçiliyi idealoji fikirləri imperatorluq xarabalıqlarından milli şüuryaratmağa çalışan türk ziyalılarını yuxudan oyatdı və bir araya gətirdi. Gökalp milli tarixdə, ədəbiyyatda və dildə türk milli kimliyinin müəllifidir. Onun yaradıcılıında türklərin mədəniyyəti və türk xalqı milli şüur ətrafında birləşmənin əsas mənbələri kimi götürülürdü. Ziya Gökalpın fikrincə, mədəniyyətin üç ən mühüm elementi var: dil, din və tarix. Buna

əsaslanaraq millət anlayışını eyni dildə danışan, eyni dinə inanan, ortaq keçmişi olan bir xalq olaraq qiymətləndirmişdir. Onun sözlərinə görə, bir ölkədə müxtəlif tayfalardan olan insanlar ortaq mədəniyyətə malikdirlər. Ətrafında birləşib millət yarada bilərlər.

Gökalp hesab edirdi ki, onu millətçilik motivasiya edir. Türk millətinin sağ qalması üçün lazım olan yol millətçilikdir. Əks halda türk milləti tarixdən silinməli olacaq. Türk millətçiliyinin ideoloqu sayılan Gökalp fikirləri ilə Türkiyə Cümhuriyyətini ruhlandırıb, hətta türk sözünü gündəmə gətirib, yaranmasında aparıcı rol oynamışdır. Gökalpın türkçülük anlayışında türk millətidir. Millətlərdən üstünlüyü yoxdur. Gökalpın fikrincə, bütün irqlər bərabər, bütün millətlər bərabərdir. Milli həmrəylik güclənəndən sonra milli mədəniyyət yüksəldilməlidir.

İlk öncə türk sözündən nə başa düşülməlidir? Ziya Gökalpın fikrincə, türk kimdir? Bu sualların cavabını tapmadan türkçülüyü anlamaq mümkün olmayacaq. Gökalpın fikrincə, bəziləri üçün soyundan yeddi arxa dönəni, ata-babaları türk olanlar türkdür. Ancaq müstəqillik illərinə nəzər saldıqda ərəb idealı üçün Alban idealı üçün çalışan türklər var idi. "Turqut Rəisin nəvələri Tunisdə, Tripolidə Karamanlı ailəsi ərəbçilik üçün çalışırdı. Baxmayaraq yeddi əcdadı da türkdür. Biz onlara necə türk deyə bilərik? Bu fərdlər başqa millətlərin xeyri üçün çalışır və assimilyasiya edirdilər. Onların heç birini türk kimi qəbul edə bilmərik. Ona görə də türk olmaq üçün sadəcə türk qanını daşımaq, türk irqindən olmaq kifayət deyil. Türk olmaq üçün ilk növbədə türk mədəniyyəti ilə yetişmək lazımdır. Türk idealını görmək, çalışmaq lazımdır. Bu şərtləri yerinə yetirməyənlər, qanı və irqi türk olsa belə, onlara türk də demək olmaz. Türkçülük idealogiyasına xidmət edən başqa irqə və irqə mənsub şəxslər də əgər türk idealı üçün çalışırlarsa, onları da türk kimi qəbul etmək lazımdır.(1, s. 28)

Gökalpın fikrincə, dili ilə "türkəm" deyən və səmimiyyətlə bu düşüncəni ürəyində saxlayan, daşıyan hər bir şəxs türkdür. Bu xüsusiyyətlərə malik olan şəxslərin türklüyünə əsla şübhə etmək olmaz. Türk olmaq üçün türk olmaq kifayət deyil. "Türk kimi eşitmək, türk kimi hiss etmək, türk kimi iradəyə sahib olmaq və türk kimi çalışmaq lazımdır".(5, s. 16)

Gökalp şeirlərində ümumiyyətlə türklükdən, türk olmaqdan qürur duymaqdan bəhs edir. "Allah türkü böyük yaratdı. O, türk soyundan gəlir, türk titulu hər ünvandan gəlir. Türk milləti bölünməz bir bütövdür. Biri millət naminə ölür".(6, s. 29) Gökalpın sözlərinə görə cəmiyyətin üç idealı var. Bunlardan üçüncüsü millətdir. Milləti təşkil edən kişi və qadındır. Milli sivilizasiyanın beşiyi millətdir və bu sivilizasiyanı millətdən öyrənmək lazımdır. Düzgün sənət, düzgün din, düzgün əxlaq xalq arasındadır. Buradan biz bunu başa düşürük. Gökalp bu fikirdədir ki, insanların milli mənəvi dəyərləri millətdən öyrənilməlidir. "Millət sevgisini millətçiliklə uzlaşdırır. Qərbdən Şərqə - gələcək dəyişikliklərə uyğunlaşmaq əvəzinə, onları özümüzə uyğunlaşdırmalıyıq"(7, s.42).

Gökalp Şərq sivilizasiyası ilə Qərb sivilizasiyasının uzlaşa bilməyəcəyini düşünür. Çünki iki sivilizasiya arasında ziddiyyət var. İnsan iki dinə mənsub ola bilmədiyi kimi, xalq da iki sivilizasiyaya mənsub ola bilməz. Bu səbəbdən türklər ya

tamamilə Şərq sivilizasiyası daxilində qalmalı, ya da Qərb sivilizasiyasına tam qovuşmalıdırlar. "Gökalp sivilizasiya anlayışı daxilindəki elementləri ehtiva edir. Gökalp bunu texnoloji təcrübələrin cəmi olaraq xarakterizə edirdi. Həmçinin Gökalp bunun millətlər arasında ortaq olması lazım olduğunu söyləmişdi. Bu iki tələb olunan element çərçivəsində müraciət ediləcək yerin Avropa olduğu bildirirdi. Çünki Gökalpın fikrincə, cari əsrin sivilizasiyası Avropa sivilizasiyasıdır. Buna görə də Gökalp sosial həyatın bütün ölçülərində qərbləşmədən danışırdı(10, s.36).

Ziya Gökalp "İnsanların yalançı gerçəklərindən uzaq, gerçəkdən daha doğru olan xəyallar, nağıllar, röyalar içində" yaşadı. Fəlakətə din gözüylə baxdı, fəlakət səadət oldu. Buluda şair gözüylə baxdı; bulud qanadlı mələk oldu. Zəifə əxlaq gözüylə baxdı, zəif güclü oldu. Məğluba fəlsəfə gözüylə baxdı, məğlub qalib oldu(2, s.74).

Fuad Köprülüyə görə, "Ziyanın sosiolojisini, tamamilə əməli və tətbiqi mahiyyətdə, milli və ictimai fəlsəfə adlandırmaq ən doğru görüşdür. İştə onun ən böyük qiyməti də burada, ictimai həyatımız üzərində yalnız fikrin deyil, felən də müəssir bir milli rəhbər oluşundadır. Türkiyə Cümhuriyyəti Qurtuluş zəfərini təqib edən üç-dörd il içində onun başlıca fikirlərini sürətlə tətbiq etməklə bunun ən böyük dəlilini vermişdir...Qüvvətli bir hafizəyə, Şərq və Qərbə aid geniş və sağlam bilgilərə, çox ətraflı sosioloji məlumatlara sahib olan Ziya Gökalp, hər şeyin üstündə böyük bir sistemçilik qabiliyyətinə malikdi"(8, s.17).

Köprülü Ziya Gökalpın sistemçilik qabiliyyətini vurğulamaqda haqlıydı. Çünki Gökalp "Turan" şeirindən başlayaraq, "Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək", "Türkçülüyün əsasları" əsərlərinə qədər bütün yaradıcılığı boyu Əli bəy Hüseynzadənin irəli sürdüyü ideyaları sistemləşdirməklə məşğul olub. Şərh dediyi bəlkə də, əslində, elə bu idi. Ziya Gökalp "Turan" şeirini Əli bəy Hüseynzadənin 1911-ci ildə Selanikdə etdiyi çıxışlarından təsirlənərək yazıb və şeir də ilk dəfə elə 1911-ci ildə Selanikdə nəşr olunan "Genc Kalemler" dərgisində çap edilib. Və Mehmet Ziya adlanan gənc ittihatçı o zamandan etibarən Gökalp imzasını işlətməyə başlayıb. Məsələ burasındadır ki, Ziya Gökalpin "Turan" şeiri ədəbiyyat və fikir tariximizdə Əli bəy Hüseynzadənin eyniadlı məşhur şeirindən sonra ikinci "Turan"dır. "Turan" şeirini 1911-ci ildə Selanikdə "Gənc Kalemler" dərgisində dərc edən Ali Canip Yöntəm də "Gökalpa türkçülüyü aşılayan adam Hüseynzadə" məqaləsində "Bu şeirdəki ruhu Ziya Gökalp Əli bəydən almışdır" - yazırdı.(8, s.63)

Mehmet Ali Tevfikin 1914-cü ildə İstanbulda nəşr olunmuş "Turanlının dəftəri" kitabında belə bir fraza var: "1911-ci ildə ustadım Hüseynzadə Əli bəy sayqılı bir heyət hüzurunda (o heyətdə Atatürkün de varlığı istisna deyil, çünki Mustafa Kamal da həmin günlərdə Selanikdəydi və "İttihad və Tərəqqi"nin tədbirlərinə, konfranslarına qatılırdı) altı əsrdən bəri gözlənilən sözləri söyləyir. Türklərə tək bir üfüq göstərir, onlardan məyusluğu alıb əvəzində işıqlı ümidlər təlqin edirdi. Məzhəb vəd edərək böyük kütlələri ziyandan qurtaran, barmağı onlara yamyaşıl feyzli bir iqlim göstərən mürşidlərin təlqinlərdə bulunduğu yerlər müridləri üçün nə qədər qiymətli isə Hüseynzadənin unudulmaz nitqləri ilə vəcdə gələn Selanik türkləri

nəzərində bu fikirlər o qədər uca və əzizdir. Milli məfkurənin əgər təbir-caizsə doğum şəhadətnaməsi olan və:

"Vətən nə Türkiyədir türklərə, nə Türküstan,
Vətən böyük, müəbbad bir ölkədir - Turan"
misralarıyla bitən məşhur şeir Selanikdə yazılmışdı"(8, s.94).

Əli bəy Hüseynzadəyə görə, Ziya Gökalp "bōyük məfkurəsinə doğru təkamül mərhələlərini müstəqim bir hal üzərində qət etmişdi"(3, s.58). Hüseynzadə isə Gökalpın təbirincə İstanbula gəlişiylə Türkiyədə bir fikir intibahı yaratmış, osmanlıya "türk ittihadı məfkurəsini gətirmişdi". Türkiyənin "elm və ədibanla tərbiyə görmüş zəki gəncləri fəlsəfəyə, milli və ictimai məfkurəyə biganə idilər. Əli bəyin təlqinləriylə, irşadları ilə az zamanda gənclik sarsılmaz bir istiqamət aldı. Artıq əllərdə fəlsəfə və ictimaiyyət kitabları, feminizmə dair əsərlər... görülməyə başlamışdı. Artıq türklərin yalnız Türkiyəyə münbəsir olmadığını, Rusiyada, İranda, Çində yaşayan türklərin əlli-altmış milyondan fazla olduğunu bilənlər, öyrənənlər az deyildi. Bu fikri intibah tələbələrə ümid vermişdi(3, s.60)".

Bu fikri intibahın qaynağının, yəni Əli bəy Hüseynzadənin erməni terrorundan yayına bilməsi ümumdünya erməni terror təşkilatının - Nemesisin qurucusu Şaan Natali I Akop Ter Akopyanın da diqqətindən yayınmadı. Şaan Natali 1928-ci ildə Afinada nəşr etdirdiyi "Ankaradan Bakıya türk istiqamətləndirilməsi" kitabında yazırdı ki, "siyasi turançılığın yaradıcısı Salyan doğumlu Əli bəy Hüseynzadənin universitet tələbələri arasında varlığını düşünməli olsaq, qəti şəkildə onun səylərinin heç də boşa çıxmaması qənaətinə gəlməliyik. Hüseynzadə sonralar özünün türkçülük görüşlərini həyata keçirəcək intellektual nəsli yoğurub şəkilləndirdi"(4, s.52).

Əli bəy Hüseynzadə belə bir osmanlının yenidən türkləşməsində mürşid missiyasını öhdəsinə götürmüşdü və "onun şairanə turançılığı 1908-dən sonra... digər turançıları, o cümlədən Ziya Gökalpı yaratmışdı". Ziya Gökalp isə Atatürkü yaratdı, onun fikir atası oldu. "Fikrimin babası Ziya Gökalpdır"(Atatürk).(1, s.73) "Türk mədəniyyət tarixi"nin, "Türk törəsi"nin müəllifi, islamiyyətdən qabaqki türk dininin şamanizmin ilk araşdırıcısı Gökalp çağdaş türk gəncliyinə səslənir: "Gəncliyin ən böyük vəzifəsi dinə doğru getməkdir"(5, s.39). Və əlavə edir: "İslam ümmətindənəm", - dediyimiz üçün, nəzərimizdə ən müqəddəs kitab Qurani-Kərim, ən müqəddəs insan Hz. Məhəmməd, on müqəddəs məbəd Kəbə, ən müqəddəs din islam olacaqdır"(5, s.40) və bu kontekstdə də Avropada iki mədəniyyətin cəmiyyət və camaat mədəniyyətinin mövcudluğunu xatırladır: Quruluşunda müsəlman-türklərə məxsus Əndəlus mədrəsələrinin də iştirak etdiyi cəmiyyət mədəniyyətinə tərəf yönəlmənin vacibliyini israrla təlqin edirdi.

Ziya Gökalp türkologiyanın ən dərin qatlarına endi. 48 illik ömründə, türk dövlətinin, türk ailəsinin tarixini yazdı. Dildə, estetikada, əxlaqda, hüquqda, dində, iqtisadiyyatda, siyasətdə, fəlsəfədə türkçülüyün nəzəri əsaslarını hazırladı. Milliyyətçilik qovğasına türk dilini ərəb-fars sözlərindən deyil, ərəb-fars tərkiblərindən təmizləmək iddiası ilə başladı. Türk dilinin ərəbcə, farsca tərkiblərdən, ədatlardan təmizlənməsini təfəkkürdə milli düşüncənin qurtuluş yolu kimi göstərdi.

Nəticə

Gökalpın fikrincə, türkçülük türk millətini yüksəltmək deməkdir. Türkçülüyün təbiətini başa düşmək üçün ilk növbədə millət adlı qrupu tanımaq lazımdır. Gökalpın Türküçülk və Turançılıq fəlsəfəsi bir tamdır. İlk baxışda onun bu fəlsəfəsində müəyyən zidiyyətlər görünsə də, bütövlükdə biri o birini tamamlamaqdadır. Yəni Gökalp nə qədər "İslamçı Türklük" ya da "Qərbçi Türklük"dən bəhs etsə də, əslində ortaya qoymaq istədiyi əsas ideal Türkçülüyün və Turançılığın özü olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1.Akçura Y. Türkçülüyün tarixi. Bakı, Qanun, 2010
2.Akçura Y. Gökalp Ziya bey hakkında hatıra ve mülahızalar. Türk yurdu, Cilt15-1, sayı 164-3, Ondördüncü sene, aralık 1924
3.Ağaoğlu Ə. Ziya Gökalp bey. Türk yurdu, Cilt15-1, sayı164-3, Ondördüncü sene, aralık 1924
4.Əhmədli R. Azərbaycan milli-demokratik dövlətçilik məfkurəsi: türkçülük, müasirlik, islamçılıq. Bakı, «Elm», 2007
5.Gökalp Z. Türkleşmek, islamlaşmak, muasirleşmek. İstanbul, Akvaryum, 2005.
6.Gökalp Z. Türkçülüyün əsasları. Bakı: Maarif, 1991
7.Gökalp Z. Türk medeniyeti tarihi. Istanbul, Bilgeoğuz, 2013
8.Güngör E. Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik. İstanbul. Ötüken. 2007
9.Rəsulzadə M. Ə. Panturanizm. Qafqaz sorunu. Bakı, Təknur, 2012
10.Ülken H. Z. Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi. İstanbul. Ülken. 2013

Валиева Фидан Фахреддин

Идея тюркизма в Зии Гёкальпе

Резюме

Мир мысли Зии Гёкальпа основан на тюркизме. Гёкальп, который, кажется, верен идеям своей работы «Тюркизм, исламизация, современность», остается верным «Принципам тюркизма» даже во времена республики и говорит о турецкой нации. Он написал, чтобы показать, что можно сделать, чтобы обеспечить существование турецкой нации. Принципы тюркизма являются результатом меняющихся условий. Ситуации обязательно включают в себя идеи. Война закончилась, и империя распалась. Эти условия побудили Гёкальпа попытаться адаптировать свои идеи к новым условиям.

Зия Гёкальп, который считал сопротивление быстрому распространению национализма бесполезным, видел в движении тюркификации способ спасти Османское государство. По его словам, все западные страны смогли так сильно развиваться, потому что у них есть националистическая структура. Османская империя, стремящаяся к модернизации, также должна иметь националистическую структуру. Он объяснил экономическое и военное положение Османской империи отсутствием националистической структуры и заявил, что спасение лежит в национализме. По мнению Гёкальпа, первыми тюркистами считаются те, кто первым привил идею тюркизма. Османские

паши, востоковеды во главе с европейцами - это турки в Османской империи. Гёкальп отстоял идею народности и обеспечил существование Османской империи. Он утверждает, что может остаться. Люди без национализма эгоистичны, корыстны, безнадежны и трусливы. Поэтому главной причиной освобождения и всего развития является идея национализма.

The idea of Turkism in Ziya Gökalp

Valiyeva Fidan Fakhreddin

Summary

Ziya Gökalp's world of thought is based on Turkism. Gökalp, who seems to be loyal to the ideas in his work "Turkism, Islamization, Modernity", remains faithful to the "Principles of Turkism" even during the Republic, and talks about the Turkish nation. He wrote to reveal what can be done to ensure the existence of the Turkish nation. The principles of Turkism are the result of changing conditions. Situations necessarily include ideas. The war ended and the empire collapsed. These conditions led Gökalp to try to adapt his ideas to the new conditions.

Ziya Gökalp, who thought that resistance to the rapid spread of nationalism was futile, saw the Turkification movement as a way to save the Ottoman state. According to him, all Western countries have been able to develop so much because they have a nationalist structure. The Ottoman Empire, which aims for modernization, must also have a nationalist structure. He attributed the economic and military situation of the Ottoman Empire to the lack of a nationalist structure and stated that salvation lies in nationalism. According to Gökalp, those who first instilled the idea of Turkism are considered to be the first Turkists. Ottoman pashas, orientalists led by Europeans are the Turks in the Ottoman Empire. Gökalp defended the idea ofnationality and ensured the existence of the Ottoman Empire. He claims he can stay. People without nationalism are selfish, self-interested, hopeless and cowardly. Therefore, the main reason for liberation and all development is the idea ofnationalism.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: dos. Fərrur Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 180-186
https://doi.org/10.62837/2024.4.180

RƏHİMOVA NƏRGİZ RƏHİM QIZI
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nargissrahimova@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-0830-6719

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ.

XÜLASƏ

İngilis dilinin ikinci dil (ESL) kimi tədrisi müasir qloballaşan dünyada getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Mövzu ingilis dilinin müxtəlif kontekstlərdə tədrisinin vacibliyindən bəhs edir, onun beynəlxalq ünsiyyətin təşviqində, karyera imkanlarının artırılmasında və mədəni anlaşmanın təşviqində rolunu vurğulayır. Tədqiqat, ingilis dili təhsilinin şəxsi zənginləşmədən tutmuş sosial-iqtisadi tərəqqiyə qədər çoxşaxəli faydalarını vurğulayır. Həmçinin, o, müxtəlif öyrənənlərə xidmət göstərmək üçün innovativ yanaşmalara ehtiyacı vurğulayaraq, effektiv ingilis dili tədrisi ilə bağlı çətinlikləri və strategiyaları araşdırır. Araşdırma mədəniyyətlərarası ünsiyyətin asanlaşdırılmasında və fərdlərin bir-biri ilə əlaqəli dünyada uğura hazırlanmasında ingilis dilinin tədrisinin əsas rolunu vurğulayır.

Məqalə, ingilis dilinin tədrisi metodologiyasının dinamik xarakterini araşdırır, tələbələri effektiv şəkildə cəlb etmək üçün kommunikativ dilin tədrisi və tapşırıq əsasında öyrənmə kimi müasir pedaqoji texnikaların daxil edilməsinin vacibliyini vurğulayır. Həmçinin öyrənmə nəticələrini və əlçatanlığı artırmaq üçün rəqəmsal resursların və onlayn platformaların potensialını etiraf edərək, ingilis dilinin tədrisində texnologiyanın roluna toxunur. Tədqiqat, ingilis dili biliyinin, xüsusən sosial mobillik və iqtisadi inkişaf baxımından ictimai təsirlərini araşdırır. İngilis dilini bilmənin ali təhsilə, məşğulluq imkanlarına və qlobal vətəndaşlığa qapıları necə açа biləcəyini və bununla da fərdi səlahiyyətlərin artırılmasına cəmiyyətin irəliləyişinə necə töhfə verə biləcəyini müzakirə edir. Məqalə bugünkü bir-biri ilə əlaqəli və multikultural dünyada ikinci dil kimi ingilis dilinin tədrisinin çoxşaxəli əhəmiyyətini vurğulayır, onun fərdlərə, icmalara və ümumilikdə cəmiyyətlərə transformativ təsirini araşdırır.

Açar sözlər: İngilis dilinin tədrisi, ikinci dil əldə etmə, qlobal ünsiyyət, mədəni anlaşma, karyera imkanları, dil təhsili.

IMPORTANCE OF ENGLISH LANGUAGE TEACHING.

ABSTRACT

Teaching English as a Second Language (ESL) is becoming more and more important in today's globalized world. This abstract discusses the importance of teaching English in a variety of contexts, highlighting its role in promoting international communication, enhancing career opportunities and fostering cultural

understanding. The abstract highlights the multifaceted benefits of English education, from personal enrichment to socio-economic advancement. In addition, it explores the challenges and strategies associated with effective English language teaching, emphasizing the need for innovative approaches to serve diverse learners. Overall, this abstract highlights the central role of English language teaching in facilitating intercultural communication and preparing individuals for success in an interconnected world.

The article explores the dynamic nature of English language teaching methodology, emphasizing the importance of incorporating modern pedagogical techniques such as communicative language teaching and task-based learning to effectively engage students. It also addresses the role of technology in English language teaching, acknowledging the potential of digital resources and online platforms to enhance learning outcomes and accessibility. The study examines the societal implications of English language proficiency, particularly in terms of social mobility and economic development. It discusses how knowing English can open doors to higher education, employment opportunities and global citizenship, thereby contributing to individual empowerment and societal progress. The present abstract highlights the multifaceted importance of teaching English as a second language in today's interconnected and multicultural world, highlighting its transformative impact on individuals, communities and societies in general.

Keywords: English language teaching, second language acquisition, global communication, cultural understanding, career opportunities, language education.

ВАЖНОСТЬ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ. РЕЗЮМЕ

Преподавание английского как второго языка (ESL) становится все более важным в современном глобализированном мире. В этом реферате обсуждается важность преподавания английского языка в различных контекстах, подчеркивается его роль в развитии международного общения, расширении возможностей карьерного роста и развитии культурного взаимопонимания. В аннотации подчеркиваются многогранные преимущества английского образования: от личного обогащения до социально-экономического развития. Кроме того, в нем исследуются проблемы и стратегии, связанные с эффективным обучением английскому языку, подчеркивая необходимость инновационных подходов для обслуживания разнообразных учащихся. В целом, в этом аннотации подчеркивается центральная роль преподавания английского языка в содействии межкультурному общению и подготовке людей к успеху во взаимосвязанном мире.

В статье исследуется динамичный характер методологии преподавания английского языка, подчеркивая важность включения современных педагогических методов, таких как коммуникативное обучение языку и

обучение на основе задач, для эффективного вовлечения учащихся. В нем также рассматривается роль технологий в преподавании английского языка, признавая потенциал цифровых ресурсов и онлайн-платформ для улучшения результатов обучения и доступности. В исследовании рассматриваются социальные последствия владения английским языком, особенно с точки зрения социальной мобильности и экономического развития. В нем обсуждается, как знание английского языка может открыть двери к высшему образованию, возможностям трудоустройства и глобальной гражданственности, тем самым способствуя расширению прав и возможностей личности и социальному прогрессу. В настоящем аннотации подчеркивается многогранная важность преподавания английского языка как второго языка в современном взаимосвязанном и многокультурном мире, подчеркивая его преобразующее влияние на отдельных людей, сообщества и общества в целом.

Ключевые слова: обучение английскому языку, овладение вторым языком, глобальное общение, культурное понимание, возможности карьерного роста, языковое образование.

GİRİŞ

Getdikcə bir-birinə bağlı və multikultural dünyada ingilis dili biliyinin əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz. Qlobal ünsiyyətin lingua francası kimi ingilis dili müxtəlif dil və mədəniyyət mənşəli insanları birləşdirən körpü rolunu oynayır. Tədqiqat, müasir cəmiyyətdə fərdlərin səlahiyyətləndirilməsi və mədəniyyətlərarası anlaşmanın təşviq edilməsində ingilis dili təhsilinin əsas rolunu araşdırır. İngilis dilinin tədrisi mədəniyyətlərarası ünsiyyət, tənqidi düşüncə və rəqəmsal savadlılıq kimi daha geniş məqsədləri əhatə etmək üçün sadəcə linqvistik səriştədən kənara çıxmışdır. Məqalədə biz karyera perspektivlərinin artırılmasından tutmuş şəxsi zənginləşmənin və qlobal vətəndaşlığın təşviqinə qədər ingilis dili təhsilinin çoxşaxəli faydalarını araşdırırıq.

Həmçinin, müxtəlif təhsil şəraitlərində ikinci dil (ESL) və ya xarici dil (EFL) kimi ingilis dilinin tədrisi ilə bağlı çətinliklər və imkanlara işıq salır. Getdikcə rəqəmsallaşan dünyada tələbələrin müxtəlif ehtiyaclarını ödəmək üçün innovativ pedaqoji yanaşmaların və texnologiyadan istifadənin vacibliyini vurğulayır. Mövcud araşdırma vasitəsilə biz ingilis dili təhsilinin fərdlərə, icmalara və ümumilikdə cəmiyyətlərə transformativ təsirini vurğulamağı hədəfləyirik. Dil biliklərini və mədəniyyətlərarası səriştəni inkişaf etdirməklə, ingilis dilinin tədrisi fərdləri sürətlə dəyişən qlobal mənzərədə uğura hazırlamaqda mühüm rol oynayır[1,s.29].

Tədqiqat, ingilis dili təhsilinə xas olan etik mülahizələrə, o cümlədən linqvistik imperializm, mədəni hegemonluq və dil bərabərliyi məsələlərini əhatə edir. Qlobal ünsiyyət vasitəsi kimi ingilis dilinin praktiki zərurətini dərk etməklə yanaşı, çoxdilliliyin təşviq edilməsinin və dil müxtəlifliyinin qorunmasının vacibliyini vurğulayır. Onun praktiki, intellektual və etik ölçülərini araşdıraraq, biz ingilis dili təhsili və onun dünya miqyasında fərdlərə və cəmiyyətlərə təsiri haqqında nüanslı bir anlayış təmin etməyi hədəfləyirik.

Cədvəl 1. Müxtəlif Təhsil Şəraitlərində İkinci Dil (ESL) və ya Xarici Dil (EFL) kimi İngilis Dilinin Tədrisi ilə Bağlı Çətinliklər və İmkanlar

Faktorlar	Çətinliklər	İmkanlar
Resurslara Giriş	Bəzi regionlarda məhdudluq	Dijital kitabxanalar, onlayn platformalar
Müəllim Təlimi	Geniş şəkildə dəyişir	Onlayn peşəkar inkişaf
Tələbə Motivasiyası	Tələbələr arasında fərqlidir	Fərdiləşdirilmiş öyrənmə yolları
Mədəniyyətə Uyğunluq	Həmişə nəzərə alınmır	Yerli kontekstin daxil edilməsi
Texnologiyadan İstifadə	Bərabər olmayan giriş və bacarıqlar	EdTech vasitələri, virtual sinif otaqları
Dil Biliyi Səviyyələri	Geniş bilik səviyyələri	Fərqləndirilmiş təlim
Tədris Proqramının Əsnəkliyi	Tez-tez qatı	Uyğunlaşdırılmış öyrənmə sistemləri

Mənbə: https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd/issue/79550/1356995

Cədvəl 1-də, ESL/EFL tədris mühitlərində təhsilçilərin üzləşdiyi əsas sahələri və bu problemləri innovativ pedaqoji yanaşmalar və texnologiya istifadəsi vasitəsilə necə həll etmək olar olduğunu qeyd edir. Bu məlumatlar, dil bilikləri və mədəniyyətlərarası səriştənin inkişafı yolu ilə fərdlərə, icmalara və ümumilikdə cəmiyyətlərə ingilis dili təhsilinin transformativ təsirini artırmağı hədəfləyir[2,s.72].

Problemin qoyuluşu: İngilis dili təhsili sahəsində dilin effektiv tədrisinə və öyrənilməsinə mane olan bir sıra problemlər qalmaqdadır. Mühüm problemlərdən biri, xüsusən də təcrid olunmuş icmalarda və inkişaf etməkdə olan regionlarda keyfiyyətli ingilis dili tədrisinə çıxışın qeyri-bərabərliyidir. Məhdud resurslar, qeyri-adekvat müəllim hazırlığı və sosial-iqtisadi maneələr çox vaxt fərdlərin ingilis dilini mükəmməl öyrənməsinə mane olur və bununla da onların şəxsi və peşəkar inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırır. Standartlaşdırılmış test və əzbər əzbərləmə üsullarının üstünlüyü müasir qloballaşan dünyada vacib bacarıqlar olan yaradıcılığa, tənqidi düşüncəyə və kommunikativ səriştələrə mane ola bilər.

Məsələnin həlli üçün mövcud metodoloji yanaşmaların həlli: İngilis dili təhsilinə xas olan problemləri həll etmək üçün innovativ metodoloji yanaşmalar vacibdir. Perspektivli həll yollarından biri, öyrənənlərin fərdi ehtiyaclarını, maraqlarını və mədəni mənşəyini prioritetləşdirən, öyrənən mərkəzli və mədəniyyətə cavab verən pedaqogikaların qəbul edilməsidir. Müxtəlif tədris materiallarını daxil etməklə, real həyat kontekstlərini özündə birləşdirərək və birgə öyrənmə fəaliyyətlərini təşviq etməklə, pedaqoqlar dil biliklərini, mədəniyyətlərarası səriştəni təşviq edən inklüziv eləcədə cəlbedici öyrənmə mühitləri yarada bilərlər.

Qrafik 1. İngilis dili təhsilində innovativ yanaşmaların payı.

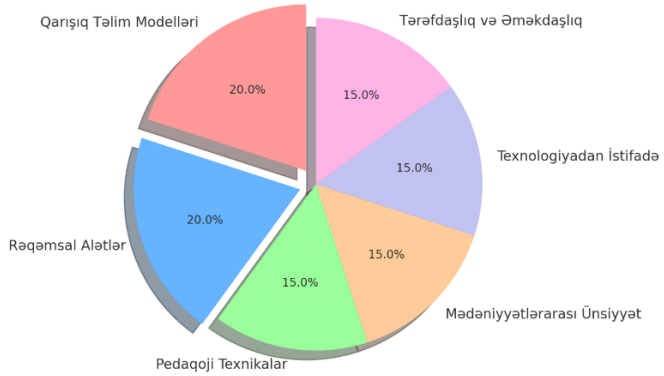

Mənbə: https://www.britishcouncil.az/teach

Qrafik 1 ingilis dili təhsilinə xas olan problemləri həll etmək üçün tətbiq edilən innovativ metodoloji yanaşmaların payını göstərir. Bu, qarışıq təlim modelləri və rəqəmsal alətlər kimi yanaşmaların, pedaqoji texnikalar, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, texnologiyadan səmərəli istifadə və tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq strategiyaları ilə bərabər, öyrənənlərin fərdi ehtiyaclarına, maraqlarına və mədəni mənşəyinə cavab verən dərin və mənalı öyrənmə təcrübələri yaratmaqda mühüm rol oynadığını vurğulayır[3,s.89].

Tədqiqat hissəsi: İngilis dili təhsilində problemlərin həllinin tədqiqat komponenti əsas problemləri başa düşməyə, effektiv həll yollarını müəyyən etməyə və müdaxilələrin təsirini qiymətləndirməyə yönəlmiş sistematik sorğuların aparılmasını əhatə edir. Araşdırma ingilis dilinin tədrisində sübuta əsaslanan təcrübələri məlumatlandıra bilən əsas tədqiqat sahələrini və metodologiyalarını təsvir edir.

- Ehtiyacların Qiymətləndirilməsi: Tələbələrin xüsusi dil, mədəni və təhsil ehtiyaclarını başa düşmək üçün hərtərəfli ehtiyacların qiymətləndirilməsi vacibdir. Sorğular, müsahibələr və fokus qrupları öyrənənlərin dil bilik səviyyələri, öyrənmə üstünlükləri və sosial-iqtisadi mənşəyi haqqında məlumat toplamaq üçün istifadə edilə bilər.
- Texnologiyanın İnteqrasiyası: İngilis dilinin tədrisində texnologiyanın inteqrasiyasına dair tədqiqatlar rəqəmsal alətlərin, onlayn platformaların və virtual öyrənmə mühitlərinin təlim nəticələrinin artırılmasında effektivliyini araşdıra bilər. Qarışıq metodlar üzrə tədqiqatlar, istifadəyə yararlılıq testi və uzununa qiymətləndirmələr texnologiyanın əlaqə, əlçatanlıq və dil biliyinə təsirini qiymətləndirə bilər[4,s.78].
- Müəllimin Peşəkar İnkişafı: Müəllimin peşəkar inkişafının effektiv modellərinin tədqiqi ingilis dili tədrisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün çox vacibdir. Keys tədqiqatları, sorğular və uzunlamasına tədqiqatlar müəllimlərin böyüməsini dəstəkləmək və təlim təcrübələrini təkmilləşdirməkdə müxtəlif təlim proqramlarının, mentorluq təşəbbüslərinin və birgə öyrənmə icmalarının effektivliyini yoxlaya bilər.

Mövcud olan əsas sahələrdə ciddi araşdırmalar apararaq, müəllimlər, siyasətçilər və tədqiqatçılar ingilis dili təhsilindəki problemlərin effektiv həlli üçün sübuta əsaslanan fikirlər və həll yolları yarada bilərlər. Birgə və fənlərarası tədqiqat səyləri biliyin inkişafı, təcrübənin məlumatlandırılması və ingilis dilinin tədrisində davamlı təkmilləşdirmənin təşviqi üçün vacibdir[5,s.44].

Dəlillər sistemi və elmi əsaslandırma: İngilis dili təhsilində problemlərin həllinin təməli dəlillərə əsaslanan sistemin qurulmasına və elmi əsaslandırmanın tətbiqinə əsaslanır. Bu bölmədə dil təhsili tədqiqatı sahəsində ciddi metodologiyaların tətbiqinin, etibarlı məlumatların toplanmasının və tənqidi təhlilin tətbiqinin vacibliyi müzakirə olunur. Ciddi tədqiqat metodologiyalarından istifadə ingilis dili təhsilində etibarlı sübutların yaradılması üçün vacibdir. Sorğular, eksperimentlər və standartlaşdırılmış qiymətləndirmələr kimi kəmiyyət üsulları tədqiqatçılara dil biliyi, təlim nəticələri və tədrisin effektivliyi haqqında kəmiyyət məlumatı toplamağa imkan verir. Tədqiqatçılar kəmiyyət və keyfiyyət yanaşmalarının birləşməsindən istifadə etməklə məlumatları üçbucaqlaşdıra və dil təhsilində mürəkkəb hadisələrin hərtərəfli başa düşülməsini təmin edə bilərlər[6,s.51].

Sübutlara əsaslanan qərar qəbuletmə proseslərinin tətbiqi tədqiqat nəticələrinin ingilis dili təhsilində effektiv təcrübə və siyasətlərə çevrilməsi üçün zəruridir. Tədqiqatçılar ciddi metodologiyalara riayət etməklə, etibarlı məlumat toplamaqla, tənqidi təhlili tətbiq etməklə və sübuta əsaslanan qərar qəbul etməyi əhatə etməklə, ingilis dili təhsilində biliklərin inkişafına və təcrübələrin təkmilləşdirilməsinə töhfə verə bilərlər. Birgə səylər və elmi əsaslandırmaya sadiqlik sayəsində bu sahə təkamül etməyə və bütün dünyada dil öyrənənlərin və pedaqoqların üzləşdiyi mürəkkəb problemləri həll etməyə davam edə bilər[7,s.25].

NƏTİCƏ

İngilis dili təhsilində problemlərin həlli sübuta əsaslanan tədqiqatları, innovativ pedaqoji təcrübələri və birgə qərar qəbuletmə proseslərini birləşdirən çoxşaxəli yanaşma tələb edir. Ciddi metodologiyalar, etibarlı məlumatların toplanması və tənqidi təhlil vasitəsilə tədqiqatçılar effektiv tədris strategiyaları, siyasətin inkişafı və peşəkar inkişaf təşəbbüsləri haqqında məlumat verən anlayışlar yarada bilərlər. Bundan əlavə, fənlərarası əməkdaşlığın təşviq edilməsi və müxtəlif mənşəli maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi dil təhsilində inklüzivliyi, bərabərliyi və mədəni cavabdehliyi təşviq etmək üçün vacibdir. Texnologiyadan istifadə etməklə, öyrənən mərkəzli pedaqogikaları əhatə etməklə və sübuta əsaslanan siyasətləri müdafiə etməklə, pedaqoqlar və siyasətçilər öyrənənlərə getdikcə daha çox əlaqəli və müxtəlif dünyada inkişaf etməyə imkan verən öyrənmə mühitləri yarada bilərlər.

İrəliləmək, tədqiqata, peşəkar inkişafa və təhsil infrastrukturuna davamlı investisiya qoyuluşu ingilis dili təhsili sahəsini inkişaf etdirmək və bütün öyrənənlər üçün keyfiyyətli öyrənmə imkanlarına bərabər çıxışı təmin etmək üçün çox vacibdir. Sübutlara əsaslanan təcrübələri və elmi əsaslandırmaları mənimsəməklə, biz dil

öyrənənlərin və pedaqoqların üzləşdiyi problemləri həll etmək və bütün dünyada ingilis dili təhsilində müsbət nəticələri təşviq etmək üçün birlikdə işləyə bilərik.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Brown, H. D. (2007). Dil öyrənmə və öyrətmə prinsipləri. Pearson Təhsili.
2. Edge, J. (2010). Tapşırıq əsaslı dil tədrisi: Oxucu. Routledge.
3. Ellis, R. (2003). Tapşırıq əsaslı dil öyrənmə və öyrətmə. Oksford Universiteti Nəşriyyatı.
4. Kumaravadivelu, B. (2006). Dil tədrisini başa düşmək: metoddan postmetodaya. Routledge.
5. Nunan, D. (2014). Dil öyrənməkdə tədqiqat metodları. Cambridge University Press.
6. Richards, J. C. və Rodgers, T. S. (2014). Dil tədrisində yanaşma və üsullar. Cambridge University Press.
7. Warschauer, M. və Meskill, C. (2000). Texnologiya və ikinci dil öyrənmə. Oksford Universiteti Nəşriyyatı.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: f.ü.f.d. Ülviyyə Hacıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 187-195
https://doi.org/10.62837/2024.4.187

ƏLİZADƏ SİMNAR
BDU- nun doktorantı
Akademik Zahid Xəlilov Küçəsi 23
simnarelizade112@gmail.com

FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN CÜMLƏNİN SEMANTİKA VƏ İNFORMASİYASINA TƏSİRİ

Xülasə

Müəyyən fikir ifadə edən cümlədə məqsəddən asılı olaraq, müxtəlif dil vahidləri məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnərək müəyyən bir informasiya yükünə sahib olur. Bir qayda olaraq nominativ cümlədə semantika ilə informasiya uyğun gəlir, lakin bunu bütün cümlələrə şamil etmək olmur. Dilimizin lüğət tərkibində mühüm yer tutan frazeoloji birləşmələrin cümlənin semantika və informasiyasına təsiri xüsusilə diqqətimizi cəlb edir. Tarixən formalaşmış, sabit, tərkib hissələrinə parçalanmayan, bütövlükdə məcazi mənanın ifadəsinə xidmət edən belə leksik vahidlərə həm sadə cümlədə və mürəkkəb cümlədə rast gəlirik. Frazeoloji birləşmənin cümləyə daxil olması obrazlılığa, emosionallığa, ekspressivliyə, cümlədə ifadə olunan mənanın qüvvətlənməsinə xidmət göstərməklə yanaşı, cümlənin semantika və informasiyasının bir- birindən fərqlənməsinə, semantikanın dəyişməsinə, cümlənin sətiraltı mənalarının yaranmasına səbəb olur. Bu halda isə kontekstdən və situasiyadan çıxış edərək cümlənin semantikasını və informasiyasını müəyyən etmək lazımdır.

Açar sözlər. Frazeoloji birləşmə, cümlə, semantika, informasiya, sabit birləşmə

Cümlənin formalaşmasında məqsəd müəyyən informasiyanı verməkdir. İnformasiyanın yaranmasında cümlədəki dil vahidlərinin (sözlər, köməkçi nitq hissələri, söz birləşmələri) ayrı- ayrılıqda malik olduğu lüğəvi məna və bir- biri ilə əlaqələnərkən yaranan semantik yük əsas rol oynayır. Bununla belə, informasiya ilə cümlədəki zahiri semantik yükü eyniləşdirmək olmaz. İnformasiyanın ötürülməsində cümlədəki semantikadan başqa, digər vasitələr də mühüm rol oynayır. Belə vasitələrdən biri də frazeoloji birləşmələrdir.

Dilin leksik sistemində elə söz birləşmələri var ki, onlar leksik- semantik səciyyəsinə görə müstəqil qrup təşkil edir. Bu birləşmələrin formalaşmasında iştirak edən leksik vahidlər birləşməyə daxil olduqdan sonra öz lüğəvi mənalarından tamamilə uzaqlaşaraq birləşmədə ifadə olunan ümumi bir mənanın ifadəsinə xidmət edir. Məsələn, “gözünün odunu almaq” birləşməsini formalaşdıran “göz”, “od”, və “almaq” kimi leksik vahidlər öz lüğəvi mənalarından uzaqlaşaraq, birlikdə “qorxutmaq” mənasının ifadəsinə xidmət edir. Bu xüsusiyyəti daşıyan birləşmələr dilçilikdə “sabit söz birləşmələri” və ya “frazeoloji birləşmələr” adlanır. Frazeoloji

birləşməyə məxsus semantik tutumun formalaşmasında bu tip birləşmələrin məcazi məna bildirməsi və fikrin obrazlı şəkildə ifadə olunması mühüm rol oynayır. Mətndən, situasiyadan asılı olaraq frazeoloji birləşmələrdə həqiqi semantik məna ilə məcaziliyin dərəcəsi bir- birindən fərqlənir [2, 184]. Bədii və məişət üslublarında tez-tez rast gəldiyimiz frazeoloji birləşmələr danışanın nitqində obrazlılıq yaratmağa, cümlənin təsir gücünü və emosionallığını artırmağa xidmət edir. Frazeoloji birləşmə işlənmiş cümlələr zəngin semantik çalar ifadə etdiyindən bu tip cümlələrdə semantika və informasiya münasibəti xüsusi diqqət tələb edir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün həm bədii əsərlərin dilindən, həm də şifahi nitqdən seçdiyimiz nümunələri təhlil edəcəyik.

Dilimizdə bəzi birləşmələr var ki, onları eyni zamanda həm həqiqi məna ifadə edən sərbəst söz birləşməsi kimi, həm də məcazi məna ifadə edən sabit söz birləşməsi kimi işlədə bilirik. Cümlə daxilində olan belə birləşmələr bəzən fikrin anlaşılmasında problem yaradır. Bu zaman cümlənin semantikası və buradakı informasiya ciddi yanaşma tələb edir. Cümlənin semantikasını müəyyənləşdirib burada hansı informasiyanın oxucuya ötürüldüyünü müəyyən etmək üçün həmin cümlənin daxil olduğu kontekstə müraciət etmək və mətndəki situasiyaya diqqət etmək lazımdır.

Rüstəm bəy. Mənə bir təşəxxüs satmaqdan ötrü Kərim xanın yurdunu xaraba qoydum, tar- mar elədim, külünü havaya sovurdum... İndi mən bir ağzından süd iyi gələn uşaqdan qorxacağam?! Bir at görməmiş, tüfəng əlinə almamış, örvət sifətdə uşaqdan çəkinəcəyəm [11, 111].

Verilmiş nümunədə "İndi mən ağzından süd iyi gələn uşaqdan qorxacağam?!" cümləsinin semantika və informasiyasına diqqət edək. Nümunədə işlənmiş "ağzından süd iyi gəlmək" ifadəsi mətndən kənarda həm sabit, həm də sərbəst söz birləşməsi kimi işlənə bilir. "Ağzından süd iyi gəlmək" ifadəsini sabit söz birləşməsi kimi düşündükdə "hələ uşaq kimi qalan, təcrübəsi az olan", sərbəst söz birləşməsi kimi yanaşdıqda isə "çox körpə olduğundan südlə qidalandığı üçün ağzından süd iyi gələn uşaq" semantikasını daşıyır. Cümlədə bu ifadənin hansı semantikanı daşıdığını müəyyən etmək üçün kontekstə müraciət etməli oluruq. Əslində mətndən ayırdıqda "ağzından süd iyi gələn" frazeologizmi onun aid olduğu "uşaq" sözü ilə birləşdikdə məcazlaşmanı daha da qüvvətləndirir. Belə ki, "ağzından süd iyi gələn" ifadəsi "körpə uşaq" anlayışını verdiyi kimi , "uşaq" sözü də eyni anlamı qüvvətləndirir. Ona görə də, ilk baxışda, elə sərbəst söz birləşməsi səciyyəsinə malikdir. Lakin, bir tərəfdən, həmin cümlənin özündə müəyyənləşmə var; "qorxacağam" sözünün yaratdığı semantika özlüyündə "anlaqsız, zəif körpədən qorxmaq anlamına gələ bilməz. Digər tərəfdən, verilmiş cümlənin ardınca işlənən "Bir at görməmiş, tüfəng əlinə almamış, örvət sifətdə uşaqdan çəkinəcəyəm" cümləsinin semantikası da buna bir aydınlıq, dəqiqlik gətirir. Belə ki, bu cümlənin

ifadə etdiyi fikir, təbii ki, körpəyə yox, bir gəncə aiddir. Bu isə bir daha verilmiş cümlədəki "ağzından süd iyi gələn" ifadəsinin frazeologizm olduğunu göstərir. Lakin burada əsas məsələ nə üçün bir gəncə bu şəkildə müraciət etməkdir. Belə ki, bu ifadə olmadan da "İndi mən bir gəncdən qorxacağam?" cümləsi ilə də Rüstəm bəyin hansısa bir gəncdən qorxmaması ilə bağlı informasiya alırıq. Burada məsələyə iki cür yanaşa bilərik; birincisi, cümlədə güclü kinayə ifadə olunur, ikincisi, "uşaq" sözü daha geniş yaş dövrünü əhatə edir. "Ağzından süd iyi gələn" frazeologizmi həm "uşaq" anlayışını məhdud zaman endirir, həm də, ümumiyyətlə, "hər hansı fiziki hərəkətə, təsirə, müqavimət göstərə bilmə qabiliyyətinə malik ola bilməyən" anlayışını verir. Bu ifadə ilə Rüstəm bəy qarşı tərəfin gücsüz, qüvvəsiz, hərəkətsiz bir adam olduğun nəzərə çatdırır. Digər tərəfdən, bu frazeologizm təkcə qarşı tərəfi səciyyələndirməklə qalmır, eyni zamanda, Rüstəm bəyin gücünü, qüdrətini əks etdirir. Deməli, verilmiş frazeologizm cümlədə böyük bir məzmunun ifadəsinə xidmət etdiyi kimi, onun oxucuya ötürdüyü informasiya da əhatəli və çoxcəhətlidir.

Müasir dövrdə həm dünya, həm də Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Frazeologizmlər dilin üslubi imkanlarının zənginləşməsində, fikrin obrazlı, emosional və təsirli ifadə olunmasında mühüm rol oynayır. Frazeologizmlər də atalar sözləri və məsəllər kimi birbaşa mənsub olduğu xalqın məişəti, tarixi, dünyagörüşü ilə bağı olduğundan və tarixən formalaşaraq günümüzə qədər gəlib çıxdığından onların əksəriyyətini anlamaq məntiqi təfəkkür tələb edir. Nümunəyə diqqət edək:

Səhər Molla yuxudan oyanıb görür ki, evdə bir həsirdir, bir də Məmmədnəsir [5, 49].

Verilmiş nümunə tabeli mürəkkəb cümlədir. Nümunədə "Səhər Molla yuxudan oyanıb görür" baş cümlədir və cümlənin semantikası aydındır, lakin informasiya tam deyil. Çünki Mollanın nəyi gördüyü bizdə maraq oyadır. Baş cümlədən doğan "nəyi?" sualı isə "Evdə bir həsirdir, bir də Məmmədnəsir" budaq cümləsi ilə cavablanır. Beləliklə, verilmiş cümlə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Budaq cümlənin semantikası aydındır, informasiyası isə bu frazeologizmi bilməyənlər üçün aydın deyil. Bu frazeoloji birləşmənin semantikası "kiminsə kasıb, çox yoxsul olması, evində həsirdən başqa heç nəyinin olmaması" anlamına gəlir. Verilmiş frazeoloji birləşmə daha çox iki situasiyada işlədilir;

1. Kiməsə məxsus olan əmlakın oğurlanması zamanı.
2. Bir adamın həddindən artıq yoxsul olduğunu ifadə etmək üçün.

Əslində bu frzeologizmin yerində real, həqiqi məzmuna malik "evinin əşyaları tamam oğurlanıb" ifadəsi verilə bilərdi. Lakin yazıçının məqsədi yalnız oğurluğun baş verməsi haqqında oxucuya məlumat vermək deyil, həm də bu informasiyanın təsir gücünü daha da artırmaq olmuşdur. Bununla da yazıçı müəyyən bir informasiya verməklə yanaşı, emosional təsir yaratmağa çalışıb.

Dilçiliyimizdə frazeologizm termini ilə yanaşı son dövrlərdə sintaktik frazeoloji konstruksiya termini də işləklik qazanmışdır. İstər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə fəal işlədilən bu dil elementləri frazeoloji vahidlər kimi kommunikativ akta fəal şəkildə daxil olur, hər hansı fikrin, obrazlı, emosional şəkildə ifadə olunmasına, danışanın ifadə etdiyi fikrə birbaşa münasibətinin ortaya çıxmasına kömək edir. Sintaktik frazeoloji konstruksiyaların yaranmasında iştirak edən dil vahidləri əvvəlki məna və funksiyalarından uzlaşaraq tamamilə fərqli semantikaya sahib fərqli informasiya ifadə edir[7, 30]. Məsələn, "hara?" sual əvəzliyinin sintaktik frazeoloji konstruksiya daxilində ismin müxtəlif hal şəkilçilərini qəbul edərək bir- birindən fərqli mənalar yaratması və sual semantikasından uzaqlaşması nəticəsində müxtəlif strukturlu sintaktik frazeoloji konstruksiyalar əmələ gətirdiyini müşahidə edirik.

İşləri vaxtında qurtara bildiniz?

-Hardan! [1, 73]

Verilmiş nümunədə "Hardan" sintaktik frazeoloji konstruksiyanın komponentidir. Sintaktik frazeoloji konstruksiyanın dəyişən komponenti ixtisar olunaraq yalnız daimi komponenti fikrin ifadəsinə xidmət edir. Verilmiş nümunənin semantikasını müəyyənləşdirmək üçün həm cümlə,həm də mətn həlledici rola malikdir. "Hara? sualı məkan semantikası ifadə edir. Verilmiş cümləni məndən kənarda götürdükdə sualın semantikasına uyğun olaraq "gəlmək, yıxılmaq, düşmək" kimi xəbərlərlə tamamlamalı idik. Kontekstə əsasən isə cümləni "Hardan qurtardı" şəklində bərpa edirik. Dialoqlarda kommunikatorların nitqində tez- tez belə cümlələrlə qarşılaşırıq. "Xeyr", "yox" kimi inkar ədatlarından istifadə edərək inkar cavabı vermək əvəzinə obrazlılığı artırmaq üçün verilmiş sintaktik frazeoloji konstruksiyadan istifadə olunur. "Hardan" sual əvəzliyinin semantikasında "məkan" məzmunu ifadə olunsa da, sintaktik frazeoloji konstruksiya daxilində hər hansı bir "məkan" mənası ifadə olunmur, burada "Yox", "Xeyr" söz- cümlələrinə məxsus semantik məzmun ifadə olunur. Verilmiş sintaktik frazeoloji konstruksiya ilə cavab verdiyimiz bütün cümlələrdə əvvəlki cümlədəki fikri inkar etmiş oluruq. Cümlənin ifadə etdiyi informasiya "Xeyr, işləri vaxtında qurtara bilmədik" cümləsinə müvafiqdir. "Hardan" cümləsi elliptik cümləyə bənzəsə də, ondakı bitmə intonasiyası, çıxış etdiyi ümumi məzmun onun mənasını başa düşməyə imkan yaradır.

Dilimizdə elə frazeoloji birləşmələr var ki, onlar omonimlik xüsusiyyəti daşıyır. Omonim frazeoloji birləşmələrdə iki və daha artıq bir- birindən fərqli məcazi məna ifadə olunduğundan bu birləşmələr cümlə daxilində işləndikdə cümlənin semantika və informasiyasına güclü təsir göstərir. Bu zaman cümlənin semantika və informasiyası xüsusi diqqət tələb edir. Ürəyi yanmaq, ürəyi getmək, söz vermək, can vermək, üz vermək, ürəyi ağzına gəlmək və s. omonim frazeoloji birləşmələrdir. Bu

tip frazeoloji birləşmələr kontekstdən asılı olaraq iki fərqli semantikaya malik olur. Məsələn, "ürəyi ağzına gəlmək" frazeoloji birləşməsi aşağıdakı semantikaları daşıyır;

1. Qorxmaq- Müharibədəki silahların gürultusundan sığınacaqdakıların ürəyi ağızlarına gəlirdi [1, 114]

2. İyrənmək- Zibil yeşiklərinin yanından keçəndə adamın ürəyi ağzına gəlirdi [1, 87].

İstər sadə, istərsə də mürəkkəb cümlələrdə omonim frazeoloji birləşmələrlə rastlaşırıq. Belə cümlələrdə semantika və informasiyanı müəyyən etmək üçün mütləq kontekstə və situasiyaya müraciət olunmalıdır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün nümunələrə diqqət edək;

1. Hamı tanıyır onu, özü də hamının ürəyi gedir onun üçün, görən kimi bağırlarına basıb öpürlər [4, 205].
2. Bir an qorxdu ki, hətta Manafın ürəyi gedə bilər [4, 223].
3. Xurşidbanu. Xasay, bu gün "Məclisi- üns"ün məşğələsi var, bəlkə sən də iştirak eləyəsən? Orada maraqlı söhbətlər olur. Təzə şeirlər oxunur...
   Knyaz Xasay. Axı onların məndən ötrü ürəkləri gedir. Üzr istəyirəm, Banu Bəyim... sizin şair həmkarlarınız məni şeirlə kifayət qədər doyurmuşlar.
   Xurşidbanu. Nə olub, Xasay?
   Knyaz Xasay. İndiyə qədər sizə deyib qanınızı qaraltmaq istəmirdim. Onlar mənə nalayiq həcvlər yazırlar [6, 196].

Hər üç nümunədə "ürəyi getmək" frazeoloji birləşməsi işlənmişdir. Lakin bu nümunələrin hər birində verilmiş frazeoloji birləşmə fərqli semantik yükə malikdir. Təbii ki, bu da cümlələrin semantikasına və ifadə etdiyi informasiyaya təsirsiz ötüşmür. Hər bir nümunənin semantika və informasiyasına nəzər salaq. Birinci cümlə tərzi- hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. "Hamı tanıyır onu, özü də hamının ürəyi gedir onun üçün" cümləsində "elə" əvəzlik qəlibi buraxılmışdır. Baş cümlədə buraxılan "elə" əvəzlik qəlibi "Görən kimi bağırlarına basıb öpürlər" budaq cümləsi ilə izah olunub aydınlaşdırılır. Baş cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənən "ürəyi getmək" frazeoloji birləşməsinin semantikası "Görən kimi bağırlarına basıb öpürlər" budaq cümləsinin köməyi ilə müəyyənləşir. Əgər kimisə bağırlarına basıb öpürlərsə, deməli, onu sevirlər. Beləliklə, verilmiş cümlədə "ürəyi getmək" birləşməsi "çox sevmək" semantikasını daşıyır. Beləliklə, dəqiqləşən semantika cümlənin informasiyasını müəyyən edir. Cümlənin informasiyası "Hamı onu tanıyır və elə sevir ki, görən kimi bağırlarına basıb öpürlər" cümləsinə müvafiqdir.

İkinci cümlə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. "Bir an qorxdu" baş cümləsindən doğan "nədən?" sualı "Hətta Manafın ürəyi gedə bilər" budaq cümləsi ilə cavablanır. "Manafın ürəyi gedə bilər" cümləsini mətndən kənarda götürdükdə cümlədən iki informasiya ala bilərik; 1) Manafın həyəcandan və ya qorxudan huşunu itirə biləcəyi, 2) Manafın hər hansı bir şeyi çox bəyənməsi və ya

sevməsi. Lakin mətnə nəzər saldıqda birinci variant daha uyğun gəlir. Cümlədə "hətta" ədatı cümlənin təsir gücünü daha da artıraraq hadisənin ciddiliyini diqqət mərkəzinə gətirir. Əgər Manafın ürəyinin getməsindən qorxulursa, deməli, cümlədə "ürəyi getmək" frazeoloji birləşməsi "huşunu itirmək, bayılmaq" semantikasını daşıyır. Beləliklə, verilmiş tabeli mürəkkəb cümlə "Bir an Manafın huşunu itirəcəyindən qorxdu" informasiyasını verir.

Üçüncü cümlədəki "ürəyi getmək" frazeoloji birləşməsinin cümlənin semantika və informasiyasına təsiri daha çox diqqət tələb edir. Belə ki, əsərdə bədiiliyi artırmaq üçün müəllif obrazın nitqində hər hansı fikri kinayəli şəkildə təqdim edir. Məsələn, hər hansı savad və bilik səviyyəsi aşağı olan biri haqqında "ağlı o qədər çoxdur ki, qulaqlarından tökülür" kimi ifadənin işlənməsini fikrimizə nümunə olaraq qeyd edə bilərik. Üçüncü cümlədə Knyaz Xasayın nitqindəki "Axı onların məndən ötrü ürəyi gedir" cümləsinə əsasən ilk baxışdan bizə elə gəlir ki, burada ətrafındakı insanlar Knyaz Xasayı çox sevirlər və cümlədə "Ürəyi getmək" frazeoloji birləşməsi "bəyənmək, sevmək" mənalarını ifadə edir. Lakin Knyaz Xasayın nitqinin davamı verilmiş cümlənin semantikasının və vermək istədiyi informasiyanın tamamilə fərqli olduğunu üzə çıxarır. Obrazın nitqindəki "Üzr istəyirəm, Banu Bəyim... sizin şair həmkarlarınız məni şeirlə kifayət qədər doyurmuşlar. İndiyə qədər sizə deyib qanınızı qaraltmaq istəmirdim. Onlar mənə nalayiq həcvlər yazırlar" cümlələrinə əsasən müəyyən edirik ki, "Axı onların məndən ötrü ürəkləri gedir" cümləsi kinayəli şəkildə deyilib. Çünki kiminsə haqqında həcv yazılırsa, deməli həmin şəxs tənqid və təhqir olunur. "Sizin şair həmkarlarınız məni şeirlə kifayət qədər doyurmuşlar" deməklə sonrakı fikirlər üçün zəmin hazırlayır. Bununla da, artıq səbrinin qalmadığına, haqsızlığa uğradığına işarə edir. Verilmiş cümlədə "ürəyi getmək" frazeoloji birləşməsi "xoşlamaq, bəyənmək" mənalarının tam əksi olan "sevməmək, zəhləsi getmək, xoşuna gəlməmək, nifrət etmək" semantikalarını ifadə edir. Beləliklə, verilmiş cümlənin semantikasının birbaşa ifadə etdiyi mənanın tamamilə əksi olduğunu görürük. Cümlənin semantikasının dəyişməsi informasiyanı da dəyişdi. Verilmiş cümlədən "Xasayın şairlər tərəfindən sevilməməsi, şairlərin ondan nifrət etməsi" kimi informasiyaları alırıq.

Ədəbi dildə frazeoloji birləşmələr geniş üslubi imkanlara və məzmun çalarlarına malikdir. Dilimizdə elə frazeoloji birləşmələr var ki, onlar heç bir əlavə cümlə üzvü olmadan bitmə intonasiyasının köməyi ilə cümlə şəklində formalaşa bilir. Diqqətimizi çəkən frazeoloji birləşmələrdən biri də "Araz aşığından, Kür topuğundan" birləşməsidir. Bu ifadədə şəxs sonluqları ellipsisə uğramışdır. Şəxs sonluğunun bərpası ilə verilmiş birləşmə "Araz aşığındandır, Kür topuğundandır" cümləsinə çevrilir.

Dilimizdə tərkibində müəyyən coğrafi adlara yer verilmiş frazeoloji vahidlər mövcuddur. Lakin frazeoloji birləşmənin tərkibində işlənən bu coğrafi adlar

müəyyən yerə, məkana işarə etmir. Beləliklə, coğrafi adları ifadə edən leksik vahidlər frazeoloji birləşmənin tərkibinə daxil olduqda öz həqiqi mənalarından tamamilə uzaqlaşaraq fərqli məna daşıyır. Bu tip ifadələr müəyyən rəvayət, tarixi hadisə, əhvalatla və s. bağlı yarandığından və hal – hazırda mənbələrdə həmin hadisələrlə bağlı məlumatlar mövcud olmadığından və ya aşkarlanmadığından belə ifadələrin semantikasının müəyyənləşməsində çətinliklərlə qarşılaşırıq [9, 261].

Bu frazeoloji birləşməsinin tərkibində işləndiyi cümlənin semantika və informasiyasına təsirini müəyyən etmək üçün nümunəyə müraciət edək;

Bu qədər probleminin qarşısında o özünü elə aparır ki, sanki Araz aşığından Kür topuğundandır.[1, 56]

Verilmiş nümunə tabeli mürəkkəb cümlədir. “Bu qədər problemin qarşısında o özünü elə aparır” baş cümlədir. Baş cümlədən doğan “necə?, nə tərzdə” sualları isə “Elə bil Araz aşığından, Kür topuğundandır” budaq cümləsi ilə cavablanır. Beləliklə, verilmiş nümunə tərzi- hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Cümlənin semantikası verilmiş fazeologizmin mənası ilə tanış olmayan oxucuya tam aydın olmur. Cümlənin bütün semantik yükü budaq cümlədə cəmlənib. Verilmiş cümlənin semantikasnı və oxucuya çatdırmaq istədiyi informasiyanı müəyyən etmək üçün isə “Araz aşığından, Kür topuğundan” frazeoloji birləşməsinin semantikasını müəyyən etməliyik. İfadəyə hərfi mənada yanaşsaq, həm aşıq, həm topuq sümükləri ayağın ən aşağı hissəsində yerləşən sümüklərdir. Aşıq sümüyü topuğa nisbətən bir neçə santimetr daha yuxarıda yerləşir. Yəqin etmək o qədər də çətin deyil ki, bu çayların heç biri bu qədər dayaz deyil. Çayların dərinlik fərqinə əsasən yanaşdıqda isə ifadə tərsinə qurulmalı idi; Araz topuğundan, Kür aşığından. Çünki Kür çayı Araz çayından daha dərindir. İfadənin semantikasının dərin qatlarına ensək görürük ki, bu ifadə elə adam haqqında deyiləcək ki, onun beyni dumanlıdır, nə etdiyini anlamır. Bu hal isə iki situasiyada özünü göstərə bilər;

1) Haqqında danışılan şəxs çox sərxoşdur,içkili vəziyyətdə olduğundan olub- bitəni dərk edə bilmir.
2) Haqqına danışdığımız səxs laqeyd və vecsiz insandır.

Baş cümlə budaq cümlənin semantikasının müəyyənləşməsində həlledici rol oynayır. Belə ki, baş cümlədəki “Bu qədər problemin qarşısında” ifadəsinə əsasən bu şəxsin laqeyd və vecsiz biri olması informasiyasını alırıq. Budaq cümlə də öz növbəsində mürəkkəb konstruksiyadır. “Araz aşığından, Kür topuğundandır” cümləsi tabesiz mürəkkəb cümlədir. Beləliklə, verilmiş tabeli mürəkkəb cümlə “Bu qədər problemin qarşısında o özünü vecsiz aparırdı”, “Bu qədər probleminə o, laqeyd yanaşırdı” informasiyalarını ifadə edir.

Nəticə. Geniş üslubi imkanlara və zəngin semantik çalara malik olan frazeoloji birləşmələr cümləyə daxil olduqda cümlənin semantika və informasiyasına ciddi təsir göstərir. Frazeoloji birləşmələr cümlədə emosionallığı, obrazlılığı,

ekspressivliyi artıran əsas vasitələrdən biridir. Tərkibində frazeoloji birləşmələr işlənən cümlələrin semantika və informasiyasının müəyyənləşməsi ciddi yanaşma tələb edir. Belə ki, tərkibində frazeoloji birləşmə işlənən cümlələrin semantika və informasiyasını müəyyən etmək üçün, əvvəlcə, frazeoloji birləşmənin ifadə etdiyi mənaya bələd olmaq, daha sonra onun cümlə və ya mətn daxilində hansı məzmuna malik olduğunu və informasiyanın formalaşmasına təsirini müəyyənləşdirmək lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbas A. Ən uzun dərdli hekayə. Bakı, Gənclik, 2019, 130 s.
2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, IV hissə, Sintaksis, Bakı, Şərq- Qərb, 2007, 424 s.
3. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Şərq- Qərb, 2012, 280 s.
4. Anar Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 416 s.
5. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1978, 174 s.
6. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. Üç cilddə, II cild, Bakı, Avrasiya press, 2005, 336 s.
7. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 944s.
8. Kərimova S. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik frazeoloji konstruksiyaların funksional- üslubi xüsusiyyətləri. Sumqayıt, 2021
9. Müasir Azərbaycan dili. I cild, Azərbaycan SRİ EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Elm nəşriyyatı, 1978, 323 s.
10. Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikası. Azərnəşr, Bakı, 2002, 304 s.
11. Vəzirov N. Əsərləri. Bakı, Şərq- Qərb, 2005, 304 s.
12. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл, Наука, 1976, 383 с.

Simnar Alizada

THE EFFECT OF PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS ON THE SEMANTICS AND INFORMATION OF THE SENTENCE

Summary

In a sentence expressing a certain idea, depending on the purpose, different language units are linked in terms of meaning and grammar and have a certain information load. As a rule, semantics and information match in a nominative sentence, but this cannot be applied to all sentences. The influence of phraseological combinations, which occupy an important place in the vocabulary of our language, on the semantics and information of the sentence attracts our attention. We find such

lexical units, historically formed, stable, not divided into constituent parts, serving to express the figurative meaning as a whole, both in simple sentences and in complex sentences. In addition to providing imagery, emotionality, expressiveness and strengthening of the meaning conveyed in the sentence, the inclusion of phraseological combination in the sentence causes the semantics and information of the sentence to differ from each other, the semantics to change, and the sub-line meanings of the sentence to appear. In this case, it is necessary to determine the semantics and information of the sentence based on the context and situation.

Key words. Phraseological combination, sentence, semantics, information, fixed combination.

Симнар Ализаде

ВЛИЯНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЧЕТАНИЙ НА СЕМАНТИКУ И ИНФОРМАЦИЮ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Резюме

В предложении, выражающем определенную идею, в зависимости от цели разные языковые единицы связаны смыслом и грамматикой и несут определенную информационную нагрузку. Как правило, в именительном предложении семантика и информация совпадают, но это применимо не ко всем предложениям. Обращает на себя внимание влияние фразеологических сочетаний, занимающих важное место в словарном запасе нашего языка, на семантику и информативность предложения. Мы находим такие лексические единицы, исторически сложившиеся, устойчивые, не разделенные на составные части, служащие для выражения переносного значения в целом как в простых предложениях, так и в сложных предложениях. Помимо обеспечения образности, эмоциональности, выразительности и усиления смысла, передаваемого в предложении, включение в предложение фразеологического сочетания приводит к тому, что семантика и информация предложения отличаются друг от друга, меняется семантика, под- линии значения предложения появляются. В этом случае необходимо определить семантику и информацию предложения исходя из контекста и ситуации.

Ключевые слова. Фразеологическое сочетание, предложение, семантика, информация, устойчивое сочетание.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: F.e.d. prof. Tofiq Hacıyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 196-201
https://doi.org/10.62837/2024.4.196

HACIYEVA HƏQİQƏT
fil.f.dos.
ADU

ATALAR SÖZÜ, IDIOMLAR VƏ FRAZEOLOGİZMLƏR İŞLƏNMƏ FUNKSİYALARI

XÜLASƏ

Ədəbiyyatda atalar sözlərinin çoxlu təriflərinə rast gəlmək olar. Atalar sözünün nə olduğuna dair çoxlu sağlam düşüncə var və bu, elmi təriflərə uyğundur. Məşhur tərif atalar sözlərini "müdrikliyin qısa bir ifadəsi" kimi təsvir edir.

Qeyd edilən ilk elmi təriflərdən biri F.Seilerin tərifidir. O, atalar sözlərini "[i]n xalq dilində, didaktik meylə və yüksək formaya malik öz məzmunlu deyimlər" kimi müəyyən etmişdir Bu tərifdə problemli olan, André Jollesin artıq ciddi etirazını bildirdiyi atalar sözünün fərz edilən didaktik təbiətidir . Çünki öyrədicilik atalar sözünün funksiyası ola bilsə də, o, atalar sözünün bir çox funksional dəyərlərindən yalnız birini təmsil etdiyinə görə məcburiyyətdə deyil. Populyarlıqla bağlı olaraq, hazırkı tərifdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, atalar sözləri bir dil birliyində geniş yayılmalı və tanınmalıdır və onlar kollektiv mülkiyyəti təmsil etməlidirlər . Digər tərəfdən, atalar sözü adətən folklorda, yəni təcrübələrin ümumiləşdirilməsi və onların mənəvi rəhbər prinsipdə formal şəkildə əbədiləşdirilməsi yolu ilə yaranır (yeni orada). Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, populyarlıq meyarını müəyyən etmək çətindir. Hələ 1836-cı ildə Wander "atalar sözü" olan problemi tanıdı . İstər ali riyaziyyat, istərsə də məntiqlə fərqi yoxdur: Bütün üsullar yalnız qayda kimi tanınıb-tanınmadığını müəyyən edə bilər

Açar sözlər: atalar sözü, idiomlar, fərq və işlənmə yeri, folklor və xalq dili

Atalar sözləri nədir? Hər bir şəxs üçün frazeologizmlərin ixtiyari qaydaları, düsturları sözdə atalar sözləridir, çünki onları şəxsi münasibətlər və ictimai hadisələrlə bağlı təcrübə və müşahidələrini hazır şərh şəklində cəmlənmiş formada təqdim edə bilirlər. Biz onlardan hər hansı fakt və ya hadisəni konkret kontekstdə şərh etmək üçün istifadə edə bilərik, ona görə də atalar sözləri həyatın özü qədər ziddiyyətlidir. Bir atalar sözünü elmi olaraq necə təyin edə bilərik? Çoxlu müxtəlif təriflər mövcuddur: - Burger onlara aşağıdakı kimi tərif verir: "Onlar kontekstlə leksik elementlə əlaqələndirilməli olmayan öz məzmunlu cümlələrdir." (6..**1)** Fleischer atalar sözlərini frazeologizmlər sırasına daxil etmir, onları mikromətn kimi istisna edir, lakin buna baxmayaraq, frazeologizmlərlə çoxlu ümumi cəhətlərin olduğunu etiraf edir; (6.2) Atalar sözü "xalq dilində didaktik meyllər və yüksək formada dövr edən qısa deyimdir". Seiler**(**6**.**3); - Atalar sözləri ümumi və ya ən azı geniş şəkildə tanınan, möhkəm və daimi şəkildə qurulmuş, qısa şəkildə ifadə olunmuş həyat qaydasını və ya ümumiləşdirilmiş həyat təcrübəsini ehtiva edən cümlələrdir və s. Bu tərifləri nəzərdən keçirdikdən sonra aşağıdakı ən vacib

xüsusiyyətləri qeyd etmək olar. atalar sözünün: - cümlənin qısa, sabit forması - didaktik meyllər; - təsvir; - folklor; - reproduktivlik və - metaforik mənasıdır.

Burgerə görə atalar sözünün üç funksiyasını ayırırıq:

- Həqiqətin təminatı: "Təbii ki, həmişə belə olacaq ki, atalar sözlərinin həqiqəti mütləq deyil, qismən də olsa, nisbi olaraq başa düşülür: müəyyən vəziyyətlər, yaşayış şəraiti və s." (6.4).

- Təlimat: " Əgər atalar sözünün həqiqət olduğunu söyləsəniz, praktiki olaraq didaktik istifadəyə doğru addım uzaqda deyil. Atalar sözləri o zaman təkcə situasiyaların "doğru" şərhləri deyil, eyni zamanda fəaliyyət üçün göstərişlərdir, onlar "tənzimləyici" funksiya alırlar. Atalar sözünün "müəllimlik meyli" deyildikdə, hər şeydən əvvəl bu nəzərdə tutulur. " Kontekst funksiyaları: atalar sözü təsdiq və hərəkət üçün dəstək rolunu oynaya bilər. Burger: "Atalar sözlərinin arqumentativ şəkildə istifadə edilməsi, arqumentlərə dəstək və ya hərəkətlərə bəraət qazandırması, şübhəsiz ki, bugünkü atalar sözləri istifadəsinin diqqət mərkəzində deyil. Köhnə mətnlərdə isə bu atalar sözünün mərkəzi funksional sahəsidir. Atalar sözünün digər frazeologizmlərdən əsas fərqləri hansılardır? Atalar sözünün digər frazeologizmlərdən ən mühüm fərqi ondan ibarətdir ki, atalar sözü digər frazeologizmlərdən fərqli olaraq qapalı cümlədir. Digər frazeologizmlər bir cümləyə toxunmalıdır. "Atalar sözləri öz mikromətnlərini təmsil edir.Onlar dilin leksikonunda adlandırma vahidləri kimi saxlanmır və buna görə də leksik vahidlər kimi "çoxalır" deyil, digər mikromətnlər və qismən mətnlər (şeirlər və s.) kimi "sitat gətirir".

Atalar sözləri haradan gəlir? Mieder atalar sözlərinin mənşəyinə dair dörd mənbənin adını çəkir: - Aristotel, Platon, Homer, Sofokl, Aristofan, Esxil, Euripides, Plautus, Terens, Cicero, Horace və digər Roma müəlliflərinin yunan və latın antikləri, məsələn, hürməyən itlər. dişləməz, əl- əli yuyar, uşaqlar sözün düzünü danışar. və s.;

Müqəddəs Kitab - Əhdi-Ətiqin 46 kitabından ən qədim mətnlər eramızdan əvvəl 9-cu əsrə aiddir, bir çox atalar sözləri də Əhdi-Cədidin 27 kitabından gəlir, məsələn, hər şey sevgiyə qalib gəlir.

Atalar sözləri hansı funksiyanı yerinə yetirir? Röhrich/ Mieder bunu atalar sözləri üçün funksiya siyahısı ilə izah edir ki, bu da aşağıdakı funksiyaları ehtiva edir: xəbərdarlıq, inandırma, mübahisə, təsdiq, təsəlli, sakitləşdirmə, inandırma, məzəmmət, bəyanat, xarakterizə, izahat, təsvir, əsaslandırma və xülasə. Adi sözlər atalar sözlərindən ona görə fərqlənməlidir ki, onlar həmişə qeyri-məcazi xarakter daşıyır və "yeni" fikirlər ifadə etmir, daha çox təbii qəbul edilən şeylərdir.

Burger tipik adi hallar kimi aşağıdakıları adlandırır:

-nə olmalıdırsa, olmalıdır; yalnız bir dəfə yaşayırsan; hər şeyin dəyəri var; şeylərə həqiqətən olduğu kimi baxın.

Bu ifadələr "ümumi biliklər əsasında öz-özünə aydın olan" faktları ifadə edir . Hər şeydən əvvəl, biz təbii olaraq qəbul ediləcək bir şey deyə bilmərik, əksinə "hərəkətləri qiymətləndirmək və ya hərəkətlərə haqq qazandırmaq üçün".Burger (kvazi) tavtoloji cümlələri aşağıdakı kimi fərqləndirir: Çox şey çoxdur; Nə olmalıdır,

olmalıdır və trivia və ya həqiqətlər, yəni həmişə doğru cümlələr: yalnız bir dəfə yaşayırsan; Həyat çətindir; Hər şeyin müsbət və mənfi tərəfləri var.

Məsələn, Fleischer bu nümunələri verir: Biznes biznesdir. Xidmət xidmətdir və s. „Commonplaces“ mürəkkəbliyi azaltmaq funksiyasını yerinə yetirir ki, bu da sakitləşdirici təsir göstərir, məsələn, siz istədiyiniz hər şeyi edə bilərsiniz və ya öz hərəkətlərinizi əsaslandıra bilərsiniz, məsələn, sənətkarlıq sənətkarlıqdır.

Atalar sözünün elmi cəhətdən nəzərdən keçirilməsi, atalar sözünün folklor və xalq dilinin bir hissəsi kimi həm mütəxəssislərdə, həm də sadə insanlarda böyük marağa səbəb olmasından irəli gəlir. Almandilli dünyada latın, ləhcə və alman atalar sözləri yaşdan asılı olaraq əsrlər boyu toplanmış və ədəbiyyatda da qorunmuşdur. Kolleksiyaların məqsədləri əsasən təhsil və didaktik xarakter daşıyırdı. Bu kəlam alman dilçiliyində ciddi elmi xarakter almışdır, yalnız 19-cu əsrdə Wanderin bu günə qədər ən böyük deyimlər toplusu olan " Deutsches Sprichwortenlexikon" ilə.

Bu mülahizə atalar sözlərinin linqvistik hərəkət kontekstində müvafiq statusunu aydınlaşdırır. Müvafiq olaraq, onlar linqvistik rutinlər baxımından bu işin mövzusu olmalıdır. Bu məqsədlə atalar sözlərini digər oxşar dil hadisələrindən fərqləndirmək üçün əvvəlcə aşağıdakı tərifi. veriləcəkdir. Bundan əlavə, atalar sözünün formal xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Bundan əlavə, atalar sözlərinin frazeologizmlərə mənsubiyyəti polileksiklik, möhkəmlik və idiomatiklik aspektləri ilə əsaslandırılır , sonra onları frazeologiyanın ümumi sahəsinə təsnif etmək mümkün olsun deyə. Nəhayət, atalar sözünün müxtəlif funksiyaları və atalar sözünün istifadəsinin mövcud vəziyyəti daha ətraflı araşdırılır.

Atalar sözü ilə bənzər olan deyimlər- idiomlar da var. Bəs onların arasındakı fərq necə ayırd edilir? Atalar sözü formasına, quruluşuna, funksiyasına görə idiomlardan fərqlənir. Atalar sözləri tərtibinə görə dəyişməz sabit cümlələr əmələ gətirir. Bundan əlavə, atalar sözləri frazema və ya lüğət vahidi deyil. Buna baxmayaraq, bunlar öz möhkəmliyinə və izah oluna bildiyinə görə frazeologiyanın tərkib hissəsi sayılır. Bundan əlavə, atalar sözləri idiomlarla müqayisədə mənalı olmaq məcburiyyətində deyil, şəkilli ola bilər. Bundan əlavə, bu təcrübələr “Erkən quş qurdu tutur”[6.5] kimi xəbərdarlıqlar, mühakimələr, tənqidlər və fikirlər ifadə edir.

İdiomalar leksik sistemin ən azı iki vahidindən (leksemadan) ibarət sözlər qrupunu ehtiva edən frazemalardır. Bu leksemlərin nizamlı və ya qeyri-müntəzəm əlaqəsi ola bilər. Müntəzəm bağlı leksemlər adətən öz mənasında sərbəst söz qrupu olur .[6.6].

İdiomlar ilə atalar sözü arasında aydın fərqlərə baxmayaraq, keçidlər də var, çünki çox vaxt dəqiq sərhəd çəkmək mümkün olmur, məcazi məna daşıyır, lakin adətən məcazi mənada istifadə olunur. İdiomlardan istifadə etmək üçün aşağıdakı səbəblər var:

1.Ünsiyyəti gücləndirir: İdiomlar mənanı çatdırmaq üçün qısa və canlı bir yol təqdim edir.

2.Rəng və ifadəlilik əlavə edir: İdiomlar dilə rəng və ifadəlilik gətirir.

3.Mədəni anlayışı göstərir: Deyimlər mədəniyyətdə dərin kök salır və dilin tarixini, ənənələrini və dəyərlərini əks etdirir.

4.Nüans və incəliyi çatdırır: İdiomlar çox vaxt hərfi dillə asanlıqla ifadə edilə bilməyən nüanslı və ya incə mənaları çatdırır.

5.Dil səlisliyini təkmilləşdirir: İdiomlara yiyələnmək dil biliyinin əlamətidir.

İdiomlar hər hansı mədəniyyətin ruhuna açılan pəncərələr kimidir. Onlar bir dilin mədəniyyətinə və tarixinə dərindən kök salmışdır. Bu səbəblə idiomları böyük maraqla kəşf edib mənimsəyirlər.

Nitq fiquru ilə atalar sözü arasında aydın fərqlərə baxmayaraq, keçidlər də var, çünki çox vaxt dəqiq sərhəd çəkmək mümkün olmur

Atalar sözlərini idiomatik birləşmələrdən fərqləndirməmişdən əvvəl onlar arasındakı ortaqlı cəhətlərə nəzər salaq: -atalar sözləri aşağıdakı struktur-semantik xüsusiyyətlərinə görə frazeoloji birləşmələrlə oxşarlıq təşkil edirlər; -hər ikisinin leksik tərkibi sabit və birləşmə daxilində komponentlərinin sırası əsasən dəyişməzdir; -həm atalar sözləri, həm idiomların əksəriyyətinin semantik mənası fiqurativ, məcazi xarakter daşıyır; -hər ikisinin əksəriyyəti semantik baxımdan motivləşməmiş (qeyri-motivləş□miş) vahidlərdir; -hər ikisini təşkil edən komponentlər leksik mənalarını itirib və yaranmış frazeoloji mənada yalnız onun elementləri iştirak edir; -hər ikisi danışıq prosesində yaranmayıb, dildə hazır şəkildə mövcuddurlar . Lakin atalar söziəri idiomlarla tam eynilik təşkil etməyıb, həm semantik, həm struktur, həm də daşıdığı fimksiyalara görə bir-birindən fərqlənirlər. İdiom□lardan fərqli olaraq, atalar sözləri həmişə cümb tərkibli olur (nəqli, sual, əmr). İdiomlar isə heç bir cümlə xarakteri daşımır və özləri cümlə yaradır. Atalar sözləri isə daha çox mürəkkəb cümlə şəklində olub tabesiz və ya tabeli mürəkkəb cümlə□nin bir tərəfi kimi çıxış edir

Atalar sözləri cümlədə və ya danışıq prosesində didaktik vəzifə daşıyırlar ki, idiomlar bu vəzifədən məhrumdurlar (öyrədici, tərbiyəedici, öyüdverici, nəsihət□verici və s). idiomlar isə hər hansı bir cəhəti, xüsusiyyəti (ismi frazeologizmlər), əlaməti (adyektiv frazeologizmlər), hərəkətin tərzini, zamanını (adverbial frazeo□logizmlər) və ya hərəkətin özünü (feili frazeologizmlər) ifadə edib nominativ funksiya daşıyırlar. Beləliklə, hər bir atalar sözü ünsiyyət prosesində müəyyən bir məqsəd daşı□yıb, vəzifə yerinə yetirirlər. Bunlarda insanların həyat təcrübəsindən alınan nəticə□lər, tərbiyəvi təsiredici, düşündürücü və s. müsbət keyfiyyətlər vardır.

Ümumiyyətlə, atalar sözü və idiomlar arasında fərq qyulmamalıdır. İdiomların köməkliyi ilə uşaqlar və gənclər alman dilindəki müxtəlifliyi və dəyişkənliyi ayırd edə bilirlər.

Frazeologizmlərdən daha çox lətifə və anektodlarda qeyri- müəyyənliyə görə istifadə edirik.

Ədəbiyyat

1. Burger S. 2010. Eine Einstellung am Beispiel des deutschen 5. Neu bearbetet auf Berlin. Schmidt.

2. Fleischer Wolfgang. Phraselogie der deutschen Gegenwatrtssprache. Leipzig 1982

3 .Seiler. Fridrich. Deutsche Sprichwörterkunde 1997

4. Horst Beyer: Sprichwörterlexikon - Sprichwörter und sprichwörtliche Ausdrücke aus deutschen Sammlungen vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart Hardcover – 1 Jan. 1984

5. „DEUTSCHE PHRASEOLOGIE“.pdf (ugd.edu.mk)

6.Fleischer, Wolfgang (2001): Phraseologie. In: Fleischer, W. /Helbig, G. / Lerchner, G. (Hrsg

РЕЗЮМЕ

ГАДЖЫЕВА ХАГИГАТ

ФУНКЦИИ ОБРАБОТКИ ПОСЛОВИЦ,
ИДИОМ И ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ.

Научное рассмотрение пословиц обусловлено тем, что пословицы представляют большой интерес как для специалистов, так и для обывателей как часть фольклора и просторечия. В немецкоязычном мире латынь, диалект и немецкие пословицы собирались и сохранялись в литературе на протяжении веков в зависимости от возраста. Цели сборников носили в основном образовательный и дидактический характер.Только в XIX веке «Deutsches Sprichwortenlexikon» Вандера — крупнейший на сегодняшний день сборник идиом — приобрел серьезный научный характер в немецком языкознании. Другие важные справочные издания, например. Это соображение проясняет соответствующий статус пословиц в контексте языкового действия. Соответственно, они и должны стать предметом данного исследования с точки зрения языковых рутины. С этой целью, чтобы отличить пословицы от других подобных языковых явлений, в главе 3 сначала будет дано следующее определение. Кроме того, рассматриваются формальные особенности пословиц. Кроме того, принадлежность пословиц к фразеологизмам обосновывается аспектами полилексичности, робастности и идиоматичности, благодаря чему их можно отнести к общей области фразеологии. Наконец, в главе 7 более подробно рассматриваются различные функции пословиц и современное состояние их использования. Работа завершается девятой главой, в которой в окончательном виде подводятся итоги настоящей работы.

Ключевые слова: пословицы, фразеологизмы, различие и место развития, фольклор и просторечие.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 196-201

SUMMARY

HAJIYEVA HAGIGAT

FUNCTIONS FOR PROCESSING PROVERBS, IDIOMS AND PHRASEOLOGICAL UNITS.

The scientific consideration of proverbs is due to the fact that proverbs are of great interest to both specialists and ordinary people as part of folklore and vernacular. In the German-speaking world, Latin, dialect, and German proverbs were collected and preserved in literature over the centuries according to age. The purposes of the collections were mainly educational and didactic in nature. It was only in the 19th century that Wander's Deutsches Sprichwortenlexikon - the largest collection of idioms to date - acquired a serious scientific character in German linguistics. Other important reference publications, e.g. This consideration clarifies the corresponding status of proverbs in the context of linguistic action. Accordingly, they should become the subject of this study from the point of view of linguistic routines. To this end, in order to distinguish proverbs from other similar linguistic phenomena, Chapter 3 will first give the following definition. In addition, the formal features of proverbs are considered. In addition, the belonging of proverbs to phraseological units is justified by the aspects of polylexicality, robustness and idiomaticity, due to which they can be attributed to the general field of phraseology. Finally, Chapter 7 takes a closer look at the various functions of proverbs and the current state of their use. The work ends with the ninth chapter, which finally summarizes the results of this work

Key words: proverbs, phraseological units, difference and place of development, folklore and vernacular.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent Aida Sobor
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 202-209
https://doi.org/10.62837/2024.4.202

ƏSƏDOVA ÜLKƏR
ADU
ulkerasadova@gmail.com

TƏRKİBİNDƏ HEYVAN ADLARI OLAN İNGİLİS İDİOMLARININ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: idiom, məcazi məna, metafora, frazeoloji vahidlər, dil vahidləri
Key words: идиома, переносное значение, метафора, фразеологизмы, языковые единицы
Ключевые слова: idiom, figurative meaning, metaphor, phraseological units, language units

Frazeologiya son dərəcə mürəkkəb bir hadisədir, onun öyrənilməsi öz tədqiqat metodunu tələb edir. Frazeoloji vahidlər, bir qayda olaraq, xalqın müdrikliyinin və mədəniyyətinin əsas keşikçiləridir. İdiomlar çox müxtəlif struktur və birləşmələrə malikdir, əsasən qeyri-effektiv və çox vaxt məntiqsizdir və qrammatikanın əsas qaydalarına əməl etməyə bilər. Frazeoloji vahidin (və ya idiomun) hərfi tərcüməsi çox vaxt qeyri-mümkün olduğu üçün əcnəbilər arasında tərcümə və başa düşülmədə çətinliklər yarana bilər. İdiom bu və ya digər ərazidə və ya cəmiyyətin bəzi təbəqələrində dilin nitq xarakteristikasıdır. İdiom müəyyən bir dilə xas olan, ayrı-ayrılıqda götürülmüş mənası onu təşkil edən sözlərin mənası ilə üst-üstə düşməyən ayrılmaz ifadədir. İdiom nitq fiqurudur, başqa dilə sözbəsöz tərcümə oluna bilməyən bir dil üçün xarakterik ifadədir. İdiomatik ifadə onu təşkil edən ayrı-ayrı sözlərin mənalarına baxaraq mənasını təxmin etmək çətin, bəzən isə qeyri-mümkün olan ifadədir. Azərbaycan dilçiliyində Ə.Dəmirçizadə idiomların quruluşca növlərindən biri kimi bəzi sözləri "idiomatik sözlər" adlandırır və belə sözlərin çox məhdud sayda olduğunu qeyd edir. Tədqiqatçı onları məcazi mənalı sözlərin üslubi məqsədlə işlədilməsi kimi təqdim edir [1, s.198]

Hər bir dilin özünəməxsus frazeologizmləri var. İngilis dilinin da frazeologiya dünyası çox böyük va müxtəlifdir. Ingilis dilinin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş bu mürəkkəb frazeoloji sistem o dərəcədə zəngindir ki, danışıq prossesində, frazeologizmlərin vasitəsi ilə bu və ya digər fikri aydın şəkildə başqasına çatdırmaq mümkündür. Bu dilin frazeologizmləri minillik tarixə malikdir. Onlar müxtəlif ictimai tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. Ingilis dilinin frazeologizmlərinin əmələgəlmə mənbəyi, əsasən, xalq danışıq dili, yazılı ədəbiyyat va folklor olmuşdur. Frazeologizmlər hər bir xalqın həyat və yaşayış tərzi, sənəti-peşəsi, mifik rəvayətləri, dini və mövhumi təsəvvürləri, adət-ənənəsi, dünyagörüşü ilə əlaqədar yaranmış və indi da yaranmaqdadır.

Bildiyiniz kimi, frazeoloji vahidlər məcazi mənada işlənən sözlərin sərbəst birləşməsindən yaranır. Müasir dil sistemində frazeoloji vahidlərin bir sıra təsnifatları mövcuddur. Frazeoloji vahidin komponentlərinin nominativ mənalarının

nə qədər silinməsindən, onlarda məcazi mənanın nə qədər güclü olmasından asılı olaraq onlar üç cür ola bilirlər. 1. Frazeoloji birikmə - Frazeoloji birləşmələr tamamilə bölünməz, ayrılmaz sabit birləşmələrdir, ümumi mənası onları təşkil edən sözlərin mənasından asılı deyildir. Dilçilikdə bu tip sabit söz birləşmələri idiomlar da adlandırılır. Bu söz birləşmələrin əsas əlaməti onların semantik cəhətdən bütövlüyüdür. Dildə xüsusi səciyyə daşıyan bu birləşmələr onunfrazeologiyasının əsasını təşkil edir. Frzaeoloji birikmələrə aşağıdakı söz birləşmələrini misal göstərmək olar: Kick the bucket "ölmək"; send smb. to conventry "bir kəsi baykot etmək", "bir kəslə əlaqəni kəsmək"; at bay "çıxılmaz vəziyyət"; be at somembody's beck and call "qulluğunda həmişə hazır olmaq" "əmrə hazır olmaq"; to be all thumbs "yöndəmsiz", "yaraşıqsız"; to rain cats and dogs "şıravaran yağış yağmaq"; kilkenny cats "qatı düşmənlər". 2. Frazeoloji bitişmə - Bəzi sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlərdən birinin həqiqi mənası az da olsa, nəzərə çarpır. Bu tip birləşmələr frazeoloji bitişmələr adlanır. Frazeoloji bitişmələrə aşağıdakı söz birləşmələrini misal göstərmək olar: To spill the beans "sirr vermək"; to burn bridges "körpüləri yandırmaq": to throw dust into smb's eyes "bir kəsin başını aldatmaq"; to point the devil blacker than he is "şişirtmək"; to put a spoke in somebody's whell "bir kəsə mane olmaq", "əngəl törətmək"; to hold one's cards close one's chest "bir şeyi sirr olaraq saxlamaq", "ağzını bərk tutmaq", "susmaq"; to be narrow in the shoulders "zarafat başa düşməyən"; to gild refined gold "boş yerə çalışmaq"; to stick like a leech "zəli kimi yapışmaq"; broad shoulders "enli kürək"; more or less "qismən", "müəyyən dərəcədə"; out of the frying pan into the fire "yağışdan çıxıb yağmura düşmək". 3.Frazeoloji birləşmə - Bəzi sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlərdən biri mütləq öz həqiqi mənasında işlənir, o biri söz isə ondan asılı vəziyyətdə olur, yəni bu tip birləşmələrin tərkibinə həm müstəqil, həm də frazeoloji məna daşıyan sözlər daxildir. Dilçilikdə bu cür sabit söz birləşmələri frazeoloji birləşmələr adlandırılır. Məsələn: a bosom friend "ürək dostu"; to frown one's eyebrows "qaşlarını çatmaq"; a Sisyphean labour "sizif əməyi"; Adam's apple "xirtdək"; rack one's brains "baş sındırmaq"; to pay attention to somebody "bir kəsə diqqət yetirmək"; Augean stables "avgin tövlələri"; Homeric laughter "homer gülüşü"; Achilles' heel "axilles dabanı".

Ədəbiyyatda frazeoloji vahidlərin təsnifatı çox vaxt müəyyən nitq hissələri ilə əlaqəsinə görə istifadə olunur (sözdə struktur təsnifat). Frazeoloji vahidlərin təsnifatının struktur prinsipi frazeoloji vahidlərin müəyyən sintaktik funksiyaları yerinə yetirmək qabiliyyətinə əsaslanır. Bölmə ifadənin baş sözünün hər hansı nitq hissəsinə aid olmasına əsaslanır. Aşağıdakı bölmələr fərqlənir: 1. feil birləşmələri: to play the bear – kobud davranmaq, to smell a rat - pisliyi hiss etmək; 2. sifətlərlə sabit birləşmələr: agile as a monkey - meymun kimi çevik, a dark horse – az tanınan namizəd, a cold fish- duyğusuz insan; 3. isimlərlə sabit birləşmələr: bear garden – səs-küylü yığıncaq, a horse of a different colour – tamam başqa məsələ, the dog days – çox isti günlər; 4. sözönləri ilə işlənən birləşmələr: in the doghouse – xeyrindən, from the horse's mouth – birinci əl, to keep the wolf from the door – kasıblıqla mübarizə aparmaq; 5. əsas xüsusiyyətləri vahidləri, ilk növbədə, duyğular və

qiymətləndirmə olan sabit nida ifadələri: Hold your horses! – sakit ol! narahat olma! Holly Cow! – yalnız bu barədə düşünün!

İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin bəziləri heyvan və quş adları ilə bağlıdır. Bunlar frazeoloji birləşmələrin tərkibinə daxil olmaqla hər hansı mənaları öz üzərlərinə köçürdərək bir fikri ifadə edirlər. Ona görə də bu tipdə olan frazeoloji birləşmələri sərbəst birləşmələr kimi tərcümə etmək olmur. Yəni birləşmənin tərkibindəki sözlə əlaqələndirmək qeyri-mümkündür. Ona görə də belə frazeolojo birləşmələri tərcümə etmək onun üçün etimoloji mənşəyini bilmək mütləqdir. Çünki bunu bildiyimiz halda alınan tərcümə də daha doğun və daha dəqiq meydana gəlir. Daha çox metafora kimi işlənən bu sözlər insanlara aid olan hərəkətləri, fikirləri əsasən isə çatışmazlıqları ifadə edir. Bu cür frazoloji birləşmələr hardasa təmsili xatırladır. Bunlara misal olaraq bir çox frazeoloji birləşmələri nümunə gətirmək olar: A woman needs a man like a fish needs a bicycle, A leopard cannot change its spots, A fish stinks from the head down, The elephant in the room, The chickens come home to roost, Don't look a gift horse in the mouth, It's raining cats and dog, Cat got your tongue?, Elephant in the room and etc.

Çünki cəmiyyətdəki çatışmazlıqlar, qanunsuzluqlar bu şəkildə heyvan və quş adlarına çevrilərək frazeoloji birləşmələr formasında dilə rəngarənglik qatır. Belə ifadələr, atalar sözləri, frazeoloji birləşmələr nəinki ingilis dilində həmçinin öz dilimizdə də mövcuddur. İngilis dilində tərkibində heyvan, quş və bəzən isə həşarat adlarını əhatə edən bir çox frazeoloji birləşmələr, qəlibləşmiş ifadələr və atalar sözləri tapa bilərik. Bir çox heyvan adları ilə bağlı frazeoloji birləşmələr var. Lakin araşdırsaq bunların bir qisminin mənşəyini tapa bilsək də, bir qisminin mənşəyini,keçdiyi yolları tapa bilmərik. Bir çoxunun isə mənşəyi hələ də məlum deyil. Bəzilərinin dilimizdə qarşılığı ilə də üzləşmək olar. Lakin bəzilərinin dilimizdə qəlibləşmiş şəkildə tərcüməsi yoxdur. Çünki dillərimiz, dinlərimiz, mədəniyyətimiz və coğrafi zonalarımız, düşüncələrimiz tamamilə fərqli olduğu üçün həmin frazeoloji birləşmələrin öz dilimizə uyğun ekvivalent anlayış tapmaq biraz çətin olur. Ona görə də dilçilər istər ümumi frazeoloji birləşmələr, istərsə də tərkibində heyvan və quş adları olan frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində ya mümkün olduğu qədər sinonim anlayış tapırlar, ya da hərfi tərcümə üsuluna yönəlirlər. Ona görə də hər bir frazeoloji birləşməni tərcümə edən zaman onun mənşəyini bilmək şərtdir. Zaman keçdikcə isə bu mövzu haqqında araşdırmalar çoxalır. Tərkibində heyvan və quş adları olan frazeologizmlərə aid nümunələləri nəzərdən keçirək

A fish stinks/rots from the head down - balıq başdan iylənər - Bu frazeoloji birləşmə çox qədim köklərə malikdir. Mənası isə - "Bir təşkilat və ölkə uğursuzluğa uğrayırsa bunun əsas səbəbi hakimiyyətdir." fikri ilə əsaslandırılır. Bu birləşmə ilk öncə "A fish rots from the head down" formada olmuş zaman keçdikcə dilçilərin fikirləri nəticəsində bügünkü vəziyyətinə gəlib çatmışdır. Bu frazeoloji birləmənin tərcüməsi ilə bağlı bir çox mulahizələr irəli sürülməsinə baxmayaraq əslində balıq biologiyasında başdan əvvəl çürüyən və iylənən balığın bağırsaqlırıdır. Məs: The company was bound to be closed sooner or later, considering the kind of managers that they had hired. A fish rots from the head down, after all.[8]

A little bird told to me - hər hansı bir məlumatı şəxsi və ya gizli mənbədən eşitmək. "Kiçik bir quş mənə söylədi" ifadəsi Müqəddəs kitabın heç bir hissəsində nəzərə çarpmır,lakin çox güman ki, bu frazeoloji birləşmənin kök qaynağı bir çox dilçilərə görə elə Bibliyanın özündən götürülmüşdür. Məs: "How did you know it was my birthday?" "A little bird told me."

The elephant in the room - hamıya məlum olan bir şey, aşkar olan bir şey mənasını bildirir. Bu birləşməyə bəzən "the elephant in the living room" da deyirlər. Hər kəsin xəbərdar olduğu, lakin müzakirə olunmayan əhəmiyyətli və aydın bir mövzu deməkdir. Dəqiq qaynaq bilinməsə də, frazeoloji birləşmə ABŞ mənşəlidir. Məs: It was the elephant in the room they simply chose to ignore.

Like a cat on a hot brick - həddindən artıq dərəcədə əsəbi bir insana işarə edir, "sanki iynələr üzərində". Bu vəziyyətdə bir pişiklə müqayisə köhnəlmiş bir məna daşıyır, lakin buna baxmayaraq uduzmuş adam obrazını daha az ifadəli və rəngarəng çatdırır. Məs: I don't know when he 'll get the results of the exam, but he 'll be like a cat on hot bricks until he does.[5,s.60]

Let the cat out of the bag - sirrini ötürmək, onu ictimailəşdirmək, sirrini yaymaq mənasını ifadə edir. Məs: Promise you won't let the cat out of the bag—I'm getting promoted to district manager and everybody's going to be upset about it. [5, s.62]

Bitten by the bug - kimisə bir şeylə çox maraqlanan və ya həyəcanlanan kimi təsvir etmək üçün məcazi mənada istifadə olunur. Məs: He was bitten by the travel bug.[8]

When the cat is away the mice will play - atlar ölüb itlərin bayramıdır. Hərfi tərcüməsi-"Pişiklər uzaqda olanda, siçanlar bayram edir" olan frazeoloji birləşmənin öz dilimizdə də qarşılığı var. Belə ki, Azərbaycan dilində bu birləşmə - "Atlar olub, itlərin bayramıdır." deyə istifadə olunur. Mənası isə o deməkdir ki, məsul şəxs uzaqda olduqda, tabe olan şəxslər bu vəziyyətdən istifadə edir. Belə frazeologizmə bənzər 14-cü əsr fransız dilçiliyində meydana gələn deyim var. Orda isə mənası "pişiklər yuxuya gedəndə, sianlar çuxurlarından sıçrayıb şadlanırlar" kimi tərcümə olunur. Bu atalar sözünün ingilis dilində 1470-ci ildə yarandığı deyilir.1599-cu ildə isə Şekspirin "Beşinci Henri" əsərində istifadə olunmuşdur. Buna nümünə olaraq isə belə cümlə yazmaq olar. When the mother left the room, the children began to make a lot of noise. When the cat's away, the mice will play.[5, s.62]

A bird in the hand is worth two in the bush - bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz. Çox güman ki, 15-ci əsrdə digər mədəniyyətlərdən ingilis dilinə gələn ən qədim və ən tanınmış bir deyimdir. Gərəksiz risklərin alınmasına qarşı xəbərdarlıq edir. Yəni daha çox risk altına girməkdənsə (iki quşu əldə tutmaqdansa) az riskin altına girmək yaxşıdır (əldə bir quş saxlamaq). Hazırki gündə bir çox avropa dillərində və mədəniyyətlərində buna bənzər ayrı-ayrı variantlar müvcuddur. Məs: You should accept the job offer with the lower salary now rather than waiting for a better job. Remember that a bird in hand is worth two in the bush."

Drink like a fish - balıq kimi içmək. Hərfi tərcümə etdikdə balıq kimi içmək anlamına gələn bu ifadə çox içmək, əsasən də alkoqollu içmək anlamına gəlir. Bu

birləşmənin əsası balıqların su ilə yaxından əlaqələrinin olmaları və suya girdikdə ağızlarının açıq olmasından əmələ gəlib. Balıqlar baxmayarq ki, davamlı olaraq su içirlər, onlar su içməkdən daha çox suyu absorbsiya edirlər. Məs: I'm not surprised to hear that Karl got drunk again last night that guy drinks like a fish!

A woman needs a man like a fish needs a bicycle - qadınların kişilərə ehtiyacı yoxdur. Feminist şüar kimi səslənən bu ifadə, qadınların kişi dəstəyi olmadan da mükəmməl şəkildə yaşaya biləcəklərini ifadə edir. Bu deyim onların müstəqil şəkildə hər bir işin öhdəsindən gələ biləcəklərini vurğulayır. Qadının kişiyə ehtiyacı, balığın velosipedə ehtiyacı qədərdir kimi səslənən bu ifadə ironiya ilə deyilir. Bu ifadə demək olar ki,bütün dillərdə eynisi də olmasa dolayı yolla eyni məna kəsb edən fərqli birləşmələr şəklində istifadə olunur.

A white elephant - çox qayğı tələb edən lazımsız şey. "Ağ fil" kimi tərcümə olunan bu ifadə əziyyətli mülkiyyəti ifadə edir. Dəyərindən daha çox problemləri olan bir əşyadan bəhs olunur. Yəni həmin o mülkü saxlamaq çətin vəziyyət olur, nəinki onu əldə etmək. Ağ (albino) fillər qədim zamanlarda Tayland və digər Asiya ölkələrində müqəddəs sayılırdı. Ağ fil saxlamaq çox bahalı bir iş idi, çünki sahibi fili xüsusi yeməklə təmin etməli və ibadət etmək istəyən insanlar üçün giriş imkanı yaratmalı idi. Əgər bir Tayland Kralı ona tabe olunan məmləkətdən narazı qalardısa ona ağ fil verilərdi. Hədiyyələr, əksər hallarda, alıcını məhv edərdi.Bu ifadənin yaranması təxminən 17-ci əsrlərə təsadüf edir. İngiltərədə insanlar çoxlu xərc tələb edən, lakin heç bir xeyri olmayan əşyaya "white elephant" deyirlər.

It's raining cats and dog – güclü, leysan yağış. Çox güclü yağışı təsvir edən bu ifadənin yaranmağı qədim zamanlara asaslanır. Lakin 17-ci əsrdə meydana gələn bu deyimin dəqiq olaraq mənşəyi tapılmamışdır. Bu maraqlı ingilis deyiminin əsl mənşəyi tapılmasa da, sonradan bu ifadə haqqında bir çox fikirlər meydana gəlmişdir. Ingiltərənin şimalında 'raining stair-rods' deyə bu deyimə bənzər deyim var.[3,s.1-2] Məs: In the middle of the picnic it started to rain cats and dogs, and everybody got soaked. Dilimizdə bu ifadəyə bənzər bir deyim də var ki bu da Azərbaycan dilinin zənginliyini göstərir. Azərbaycan kinosu olan "Bəyin oğurlanması" filmində çobanın işlətdiyi "Bir yağış yağır ki, tut ucundan göyə çıx" deyimi xalqımızın dillar əzbəri olmuşdur.

A snake in the grass - gizli düşmən. Çəməndəki ilan kimi tərcümə olunan bu deyimin kökləri qədim zamanlara qədər gedir. Bu ifadə zərərli, çox təhlükəli həmçinin gözlərdən uzaq olan bir insanı təsvir edir. Qadim zamanlardan insanların ilandan qorxması da bu birləşmənin yaranmasına təkan olmuşdur. Bu insan zərərsiz və ya hətta dost kimi görünsə da amma əslində xain olan gizli şəxsi də ifadə edə bilər. Məs: Don't trust him, he looks honest but he's a snake in the grass.[8]

Paper tiger - düşmən, xəyali və ya güclü görünmək istəyən, əslində isə belə olmayan. ("kağız pələng") mənasında işləıdilir. Məs: Unless the assembly has the power to fire the mayor, it will prove to be nothing but a paper tiger.

800-Pound Gorilla – müəyyən bir sahədə lider olan, dominant şirkət və ya ölkə mənasını ifadə edir. Məs: Meta, which essentially pioneered social media when

Mr. Zuckerberg launched Facebook out of his Harvard dorm in 2004, has long been the industry's 800-pound gorilla.

Fat cat – hərfi tərcüməsi "yağlı pişik" olan bu birləşmə , lider, çox yüksək maaş və bonuslar alan və hətta təqaüdə çıxdıqda külli miqdarda pensiya alan şirkət əməkdaşı anlamında istifadə edilir və çoxlarına görə bunun ədalətsiz olduğu bildirilir. Məs: The report criticised boardroom fat cats who award themselves huge pay increases.[8]

Frazeologiya son dərəcə mürəkkəb bir hadisədir ki, onun öyrənilməsi özünəməxsus tədqiqat metodu ilə yanaşı, digər elmlərin - leksikologiya, qrammatika, stilistika, fonetika, dil tarixi, tarix, fəlsəfə, məntiq və regionşünaslığın məlumatlarından istifadə etməyi tələb edir. Nəzəri əsərlərdə, hər bir tərcümə vəsaitində, xüsusən bədii, publisistik, ictimai-siyasi ədəbiyyatın tərcüməsinə dair, frazeologiya və dilçilik nəzəriyyəsinə aid bir çox nəşrlərdə heyvan adlarını ehtiva edən frazeoloji vahidlərin tərcüməsinə geniş yer verilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: "Azərtədrisnəşr", 1962.
2. Əhmədova F. İngilis və Azərbaycan dillərinə məxsus frazeoloji vahidlərdə struktur-semantik xüsusiyyətlərin müqayisəli tədqiqinə dair // ADU-nun Elmi xəbərləri, № 4, 2007.
3. Quliyev T.S. Müxtəlifsistemli dillərdə idiomatik birləşmələr Bakı, 2016
4. Hacıyeva Ə.H., Hacıyeva A.K. İngiliscə-Azərbaycanca frazeoloji lüğət, Bakı, 2006.
5. Вяткин Р. М. Фразеологизмы с компонентом-зоонимом в английском и русском языках, Екатеринбург, 2017
6. Кунин А.В. Большой англо-русский фразеологический словарь, М.2005.
7. Longman Dictionary of English Language and Culture. 3rd edition. Harlow, 2005.
8. https://www.collinsdictionary.com/sentences/english/

Əsədova Ülkər

Tərkibində heyvan adları olan ingilis idiomlarının semantik xüsusiyyətləri

Xülasə

Bildiyimiz kimi frazeoloji birləşmələr bütün başqa dillərdə olduğu kimi ingilis dillində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edən söz birləşmələridir. Onlar azad söz birləşmələrindən fərqli olaraq məcazi məna ifadə etdikləri üçün, dilə yeni bir məna çaları əlavə edərək onun ifadə vasitələrinin daha obrazlı və rəngarəng olmasına imkan yaradır. Qeyd etmək lazımdı ki, bu qəbildən olan söz birləşmələri dildə sabit formada mövcud olduğu üçün onlar ünsiyyət zamanı yaranmır, sadəcə olaraq dilin daşıyıcısı tərəfindən hazır şəkildə istifadə olunur. Frazeoloji birləşmələr sözün əsl mənasında dilin xəzinəsi hesab olunur. Çünki onlar xalqın həyatında baş vermiş bütün tarixi, siyasi və ictimai hadisələri özülərində əks etdirirlər. Dilin ifadə formalarını daha da zənginləşdirdikləri və eləcə də tərcümə zamanı xüsusi çətinliklər

yaratdığına görə frazeoloji birləşmələr həmişə öz aktuallığını saxlamaqdadır. Digər tərəfdən bilmək lazımdır ki, bu cür söz birləşmələri simantik və struktura cəhətdən də fərqlənir. Yəni müxtəlif anlayışları ifadə edən fərqli sözlər bu söz birləşmələrinin yaranmasında iştirak edə bilər. Bu nöqteyi nəzərdən məqalə tərkibində heyvan və quş adları işlənmiş frazeoloji birləşmələr, onların mənşəyi və Azərbaycan dilinə tərcümə vasitələrindən bəhs edir. Müəllif dildə özünəməxsus mövqeyi, işlənmə tezliyi, ifadə zənginliyi, üslubi rəngarəngliyi və digər xüsusiyyətləri ilə seçilən idiomların hərtərəfli öyrənilməsi, onlara xas olan səciyyəvi əlamətlərin müəyyənləşdirilərək təhlilə cəlb etmişdir.

ASADOVA ULKAR

SEMANTIC FEATURES OF ENGLISH IDIOMS CONTAINING ANIMAL NAMES

SUMMARY

As we know, phraseological units are word combinations of special importance in English as in all other languages. Since they express figurative meaning, unlike free word combinations, they add a new shade of meaning to the language and allow its means of expression to be more figurative and colorful. It should be noted that since such word combinations exist in a stable form in the language, they do not arise during communication, but are simply used ready-made by the speaker of the language. Phraseological combinations are considered a treasure of the language in the true sense of the word. Because they reflect all the historical, political and social events that happened in the life of the people. Phraseological combinations always keep their relevance because they enrich the expressive forms of the language and also create special difficulties during translation. On the other hand, it is necessary to know that such word combinations differ semantically and structurally. That is, different words expressing different concepts can participate in the creation of these word combinations. Considering this point of view, the article talks about phraseological combinations containing the names of animals and birds, their origin and means of translation into Azerbaijani language. The author involved a comprehensive study of idioms distinguished by their unique position in the language, frequency of development, richness of expression, stylistic variety and other features, identification of their characteristic features and analysis.

АСАДОВА УЛЬКЕР

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКИХ ИДИОМ С НАЗВАНИЯМИ ЖИВОТНЫХ

РЕЗЮМЕ

Как мы знаем, фразеологизмы – это словосочетания особого значения в английском языке, как и во всех других языках. Поскольку они выражают образный смысл, в отличие от свободных словосочетаний они придают языку новый смысловой оттенок и позволяют его средствам выражения быть более образными и красочными. Следует отметить, что, поскольку подобные

словосочетания существуют в языке в устойчивой форме, они не возникают в процессе общения, а просто используются носителем языка в готовом виде. Фразеологические сочетания считаются сокровищем языка в истинном смысле этого слова. Потому что они отражают все исторические, политические и социальные события, произошедшие в жизни народа. Фразеологические сочетания всегда сохраняют свою актуальность, поскольку обогащают выразительные формы языка, а также создают особые трудности при переводе. С другой стороны, необходимо знать, что такие словосочетания различаются семантически и структурно. То есть в создании этих словосочетаний могут участвовать разные слова, выражающие разные понятия. Учитывая эту точку зрения, в статье говорится о фразеологических сочетаниях, содержащих названия животных и птиц, их происхождении и средствах перевода на азербайджанский язык. Автор провел комплексное исследование идиом, отличающихся уникальным положением в языке, частотой развития, богатством выражений, стилистическим разнообразием и другими особенностями, выявление их характерных особенностей и анализ.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: fil.f.d. Məmmədzadə A.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 210-214
https://doi.org/10.62837/2024.4.210

HÜSEYNZADƏ HƏQİQƏT ELÇIN
Dilşünaslıq (ingilis dili üzrə)
Gmail: haqiqathuseynzade@gmail.com
BSU

İNGİLİS DİLİNDƏ LATIN DİLİNDƏN ALINMIŞ SÖZLƏR

Açar sözlər: Alınma sözlər, ingilis dili, leksika
Key words: Borrowing words, English language, lexicon
Ключевые слова: Заимствованные слова, Английский язык, лексика

Bir sıra dillər ingilis dilində söz ehtiyatının artmasında, lüğət bazasının zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynayıblar. Bu dillərə daxildir: alman, latın, fransız, yunan dili və.s. İngiltərə tarixində İntibah dövrünün meydana gəlməsi ilə bir sıra mühüm dəyişikliklər baş verdi. Dəyişikliklərdən ən əhəmiyyətli biri ingilis dilinə yeni sözlərin əlavə olunması idi. Məqalədə Latın dilinin ingilis dilə təsirləri əks olunub.

İngilis dili german dili olsa da, latın təsirlərinə malikdir. Latın dili hind-avropa dil ailəsinin italyan dil qrupunun bir üzvüdür. Onun qrammatikası və əsas lüğəti proto-german dilindən miras qalmışdır, lakin ingilis dili lüğətinin əhəmiyyətli bir hissəsi roman və latın mənbələrindən gəlir. Bu borcların bir hissəsi bilavasitə Latın dilindən və ya Roman dillərindən biri, xüsusən də Anglo-Norman və Fransız dillərindən, lakin bəziləri də italyan, portuqal və ispan dillərindən gəlir; və ya digər dillərdən (məsələn, qotika, frank və ya yunan) Latın dilinə, sonra isə ingilis dilinə. Buna görə də latın dilinin ingilis dilinə təsiri, əsasən, latın və yunan köklərindən alınan sözlərlə məhdudlaşaraq, ilk növbədə leksik xarakter daşıyır. Bu dillərlə yanaşı ingilis dilinin lüğət tərkibinin formalaşmasında latın və yunan dillərinin müəyyən rolu olmuşdur. Lakin ingilislər latın və yunanlarla birbaşa əlaqə nəticəsində deyil, başqa dillər vasitəsilə həmin dillərin sözlərini almışlar. Məsələn, latın mənşəli sözlər ingilis dilinə kelt dilləri vasitəsilə, yunan sözləri isə əsasən fransız dili vasitəsilə alınmışdır. Qədim ingilis dilinə daxil olan latın sözlərinə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

1) Gündəlik məişət əşyaları, alətlər:

ancor (anchor) << lat. ancora; box (box) < lat. buxus; cealc (chalk) < lat. calcem; paper) < lat. paryrus; pyle (pillow) < lat. pulvinus; post (post) < lat. postis; purs (purse) < lat. bursa.

2) Geyim əşyaları: cappe (cap) < lat. cappa; soce (sock) < lat. soccus;

3) Çəki və uzunluq ölçüləri: circul (circle) < lat. circulus; pund (pound) < lat. pondo; ynce (inch) < lat. incia;

4) Heyvan, quş və balıq adları: assa (ass) < lat. asinus; camel (camel) < lat. camelus; turtolu (turtle) < lat. turtur; truht (trout) < lat. tructa.

5) Bitki adları: palm (palm) < lat. palma; pere (pear) < lat. pirum; rose (rose) < lat. rosa; plante (plant)< lat. planta.

6) Dini anlayışlarla bağlı sözlər: engel (angel) < lat. angelus; biscop (bishop) < lat. episcopus; syrice (church) << lat. cyriaca; papa (pope) < lat. papa [2, s.116].

Latın sözlərinin xeyli miqdarı ingilis dilinə XI-XIII əsrlərdə normanların dövründə daxil olmuşdur. Lakin bu sözlərin böyük bir hissəsi çox və ya az dərəcədə fransız dilinin norman dialektinin fonetik, qrammatik və semantik dəyişikliklərinə məruz qalmışdır. İngilis dilində latın alınmalarının əksəriyyəti XIV əsrdə, eləcə də XV-XVI əsrlərdə, yəni İngiltərəyə intibah dövründə gəlib çatmışdır. Bu dövrdə tibb, ədəbiyyat, ilahiyyat sahələrində bəzi sözlər, texniki terminlər və s. yaranırdı. Müasir ingilis dilində elə alınmalar da vardır ki, onlar latın dilinin zahiri görünüşünü tamamilə saxlayıblar, yəni heç bir assimilyasiyaya məruz qalmayıblar və hazırkı dövrdə də qalmırlar. Belə söz və ifadələr dildə latın qəbildən olan sitatlar kimi istifadə olunur. Onların istifadə dairəsi olduqca məhduddur. Onlar adətən elmi əsərlərdə, işgüzar sənədlərdə istifadə olunur. [3, s.89].

VI və VII əsrlərdə Britaniyaya gələn xristian missionerləri özləri ilə latın dini terminlərini də gətirirdilər. Bu sözlərin bəziləri son nəticədə yunan mənşəlidir, çünki Xristianlığın texniki dilinin böyük hissəsi Əhdi-Cədidin Yunan dilindən və yunan dilində yazan Kilsə Atalarının əsərlərindən yaranmışdır. Bu müddət ərzində katolik rahibləri əsasən Avropada yayılmış Orta əsr Lingua Franca olan Latın dilində mətn yazırdılar və ya köçürüdülər. Bununla belə, rahiblər ara-sıra xalq dilində yazanda latın sözləri uyğun köhnə ingilis ekvivalentləri tapılaraq tərcümə olunurdu. Çox vaxt alman sözü qəbul edilir və prosesdə yeni məna çalarları verilirdi. Latın Evangelium üçün Qədim İngilis gōdspell ("İncil") ilə vəziyyət belə idi. Əvvəllər köhnə ingilis sözü sadəcə olaraq "yaxşı xəbər" mənasını verirdi, lakin dini kontekstə uyğunlaşmaq üçün köhnə ingilis dilində mənası genişləndirildi. Eyni şey qədim german bütpərəst sözü olan blētsian üçün də baş verdi, bu da "qurban vermək, qan tökərək təqdis etmək" mənasını verir. Köhnə ingilis mirzələri tərəfindən uyğunlaşdırılmış və xeyir-dua sözü olmaq üçün vəftiz edilmişdir. Eynilə fullwiht (hərfi mənada "tam olmaq") və fullian feli müvafiq olaraq "vəftiz" və "vəftiz etmək" mənalarına gəldi, lakin yəqin ki, əvvəlcə bir növ keçid ayininə istinad edirdi. [4, s.51].

Latın dili elmi terminologiya dünyasında böyük təsir göstərməkdə davam edir. Məlum olub ki, Yerdən başqa bütün planetlərə yunan tanrılarının Roma adları verilib. Bundan əlavə, bitki və heyvanların elmi adları, xüsusən də onların cinsi və növləri Latın terminlərindən istifadə edir: məsələn, acer saccharum, Kanadanın milli ağacının cinsi və növü, “ağcaqayın” və “şəkər” kimi tərcümə olunur [3, s.74].

Hüquqi terminlər elmi terminlərdən daha qeyri-müəyyən ola bilər, çünki tərcümələri həmişə onların tərifinə uyğun gəlmir. Bəzi terminlərin hüquqi tərifinə olduqca yaxın olan tərcümələri var; məsələn, “vicdanlı” (yaxşı niyyət) termini qanuni şəkildə və ya saxtakarlıq olmadan edilən bir şeyə aiddir. "De-fakto" termini kimi digər tərif (əslində) o qədər də açıq deyil: "de-fakto" hüquqi kontekstdə praktiki səbəblərə görə doğru olan, lakin məcburi olmayan bir şeyə,

məsələn, qanun olmasa da hamı əməl edir. Buna misal ABŞ-da görünə bilər, burada rəsmi dil yoxdur, lakin de-fakto dili ingilis dilidir. [1, s.17].

Latın sözləri bəzi ingilis isimlərinin qeyri-müntəzəm cəm formalarında da diqqətimizi çəkir. Ola bilsin ki, siz bunu heç vaxt nəzərə almamısınız, lakin "data" sözü artıq cəmdir və cəm fel ilə istifadə oluna bilər, çünki bu, Latın dilindəki datum sözünün cəm formasıdır. İngilis dilində "data" adətən kütləvi isim kimi istifadə olunur, buna görə də onun tək bir fel ilə işlədildiyini eşitmək adi haldır, lakin ona cəm isim kimi də baxıla bilər.

İngilis dilinin orijinal dili olan Keltik dilinin məzmununu və xarakteristikasını üç təsir dəyişdirdi. 499-cu ildən əvvəl - anqlosaksların "Briton"da məskunlaşdığı dövr - indiki İngiltərədə Roma işğalı var idi. Bu, tarixdən əvvəlki dövr idi. O vaxtdan bəri Latın elementi İngiltərənin o vaxtkı dilinə daxil olmağa başladı. Yenə uzaq keçmişdə yunan dili ən yüksək mədəni dil idi. Bəzi yunan sözlər latın dilinə çevrildikdən sonra ingilis dilinə çevrilmişdir

HÜSEYNZADƏ HƏQIQƏT

NƏTICƏ
İNGILIS DILINDƏ LATIN DILINDƏN ALINMIŞ SÖZLƏR

Bütün dillərdə xarici dil təsiri olduğu kimi, ingilis dilində də bu müşahidə oluna bilən bir haldır. Lakin ingilis dili qədim və zəngin bir dil oluğuna görə bu hallarla tez-tez rastlaşa bilərik. Amma ingilis dilininn lüğət bazasını təşkil əksər sözləri 'native words' yəni əsl ingilis mənşəli sözlərdir. Bu gün dünyada latın dilinə dərindən bələd olmadan, ən azı bu dildə sərrast oxuya bilmədən əczaçılıq, anatomiya, farmakologiya, biologiya, arxeologiya və s. kimi sahələrə yiyələnmək çox çətin, hətta mümkünsüzdür. Elm, texnologiya, siyasət, astronomiya, tibb, təhsil, kənd təsəsrrüfatı və s. sahələrlə bağlı əksər terminlər məhz latın sözləri ilə ifadə olunur. Məsələn, prezident, direktor, rektor, universitet, dekan, traktor sözləri, planet adları, habelə təqvimdəki ayların adı da bu dildən digər dillərə keçmişdir. Latın dili beynəlxalq tibb dilidir. Bəzi tədqiqatçılara görə latın dili olmadan tibbdən, tibb olmadan da latın dilindən bəhs etmək olmaz.

Məşhur filosoflardan tutmuş, elm adamlarınadək bütün dahilər öz fikirlərini, elmi kəşflərini latın dilində yazıya çevirmişlər. Latın dili söz zənginliyi baxımından ərəb dilindən sonra ikinci ən zəngin dil hesab olunur. Latın dili müasir dünya dillərinin yaranmasında da özül rolunu oynamışdır. Bu səbəbdən elə Avropa dili yoxdur ki, orada latın sözlərinə rast gəlməyək. Latın dilinin bugünkü Avropa dillərindən olan fransız, italyan, roman, ispan, portuqal... dillərinin yaranmasında da mühüm rolu olmuşdur. Bu baxımdan latın dilinin öyrənilməsinə və tədqiqinə böyük ehtiyac var.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 210-214

HUSEYNZADE HEQIQET

SUMMARY
LATIN WORDS IN ENGLISH

As with all languages, foreign language influence is observable in English. However, due to the fact that English is an ancient and rich language, we can often come across these situations. But most of the words that make up the vocabulary base of the English language are "native words", i.e. words of real English origin. In today's world, one cannot study pharmacy, anatomy, pharmacology, biology, archeology, etc. without a deep knowledge of Latin, or at least without being able to read it fluently. it is very difficult, even impossible, to master such areas. Science, technology, politics, astronomy, medicine, education, agriculture, etc. most of the terms related to the fields are expressed in Latin words. For example, president, director, rector, university, dean, tractor words, planet names, as well as the names of the months in the calendar have been transferred from this language to other languages. Latin is the international language of medicine. According to some researchers, it is impossible to talk about medicine without the Latin language, and without the Latin language.

From famous philosophers to scientists, all geniuses have written their ideas and scientific discoveries in Latin. Latin is considered the second richest language after Arabic in terms of word richness. The Latin language played the role of foundation in the creation of modern world languages. For this reason, there is no European language in which we do not find Latin words. The Latin language played an important role in the creation of today's European languages such as French, Italian, Romanian, Spanish, Portuguese... In this regard, there is a great need to learn and study the Latin language.

ГУСЕЙНЗАДЕ ХАКИКАТ

РЕЗЮМЕ
ЛАТИНСКИЕ СЛОВА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Как и во всех языках, в английском языке заметно влияние иностранного языка. Однако в связи с тем, что английский — древний и богатый язык, мы часто можем сталкиваться с такими ситуациями. Но большинство слов, составляющих словарную базу английского языка, являются «родными словами», т. е. словами реального английского происхождения. В современном мире невозможно изучать фармацию, анатомию, фармакологию, биологию, археологию и т. д. без глубокого знания латыни или хотя бы без умения бегло ее читать. освоить такие направления очень сложно, даже невозможно. Наука, техника, политика, астрономия, медицина, образование, сельское хозяйство и т. д. большинство терминов, относящихся к полям, выражены латинскими словами. Например, с этого языка на другие языки перенесены слова президент, директор, ректор, университет, декан, трактор, названия планет, а также названия месяцев в календаре. Латынь – международный язык

медицины. По мнению некоторых исследователей, невозможно говорить о медицине без латинского языка и без латинского языка.

От знаменитых философов до ученых, все гении записывали свои идеи и научные открытия на латыни. Латынь считается вторым по богатству слов после арабского языка. Латинский язык сыграл роль основы в создании современных мировых языков. По этой причине нет такого европейского языка, в котором бы мы не встречали латинских слов. Латинский язык сыграл важную роль в создании сегодняшних европейских языков, таких как французский, итальянский, румынский, испанский, португальский... В связи с этим существует большая потребность в изучении и изучении латинского языка.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Qarayev A. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma sözlər. Bakı, 1990, 152 səh
2. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı, 1997, 335 səh
3. Məmmədova T. Müxtəlif dövrlərdə ingilis dilinə daxil olan sözlər. Bakı, 2011, 275 səh
4. Haugen E. The Analysis of Linguistic Borrowing in Language. America, 1950, 155 page

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Elmi rəhbər: dos. Elmar Nəcəfov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 215-221
https://doi.org/10.62837/2024.4.215

GARIBA MAMMAD MAMMADOVA
ADPU,
phd.In philology,Associate professor
e-mail: mammadovaqariba5@gmail.com
orcid İD-0000-0002-9062-4380

POSTCARDS-AS THE MEANS OF ENRICHING VOCABULARY AND LITERACY SKILLS

Nowadays Azerbaijan lives great time of its history. After the liberation of our occupied lands from Armenia we enjoy the victory atmosphere. People of different nationalities, as well as our people are eager to visit the liberated lands, Shusha , Fuzili , Jabrail and Agdam.

Though these territories are not cleaned from minas the people go there to see their motherland,and the vandalism acts which has been done for thirty years by occupants. Tourists from different countries and different nationalities saw this vandalism in recent years but today they become the witnesses of construction there.

As a teacher we must teach our students to show the way to give information about the territory to their friends to different corners of the world. Though it will be imaginary yet, I think by this way ,we ‘ll improve their patriotism, love for motherland, give information about the geography , history , tourist attraction of Garabakh and territories around it. Every English language teacher must do her best to teach these morals by doing different exercises at her lessons.We are going to share one experience which we did our English lessons.

I think, everybody likes to write to family, friends during a vacation. Imagine that you are in Shusha during your vacation in Novruz . You want to write a postcard to your friend who lives abroad or somebody from a foreign country comes as a tourist to Azerbaijan and writes a postcard to her mum.

What would a typical vocation postcard say? How can reading, writing postcards, even imaginary ones,helps your students gain valuable vocabulary and literacy skills .[4,55]

The lesson plan allows you add fun experiences to literary lessons. Reading the feature article about Shusha that appears in this issue or on the text which is from “English or historians” (a textbook for history students) will help you, draw on new vocabulary and experiences to provide you with authentic material to present this lesson.[7,169]

The Aim of the lesson is to help the students gain study skills and literacy strategies. They become better readers and writers of English. For during this we must pay attention to the objectives: to learn how to write about travel experiences to Garabakh i.e Shusha.

As you know Shusha is announced the cultural Center of The Turkish World this year (2024) ,we namely speak about it. To pay attention that writing to an audience and with a purpose are the basic components of writing well.

To enhance reading comprehension through understanding of the author's intention.

To inhance comprehension through questioning and to learn that asking questions is a reading strategy that can be used with different kinds of texts. [8.]

This lesson can be held on the pre-intermediate and intermediate levels of English.

Materials for the lesson maybe sample postcards that have been sent with information on them. If you have some postcards written in English they can be excellent examples of authentic reading materials. Don't worry if you don't have them, please create them by cutting stiff paper in the size of postcards, draw or past a picture of a famous place. (4,43)

In this case of Shusha(for exp. jıdır duzu or Vagi's, mausoleum or Isa bulagi etc.) One side of each card and on the other side writing a note about a vacation from that place.For this kind of the lesson group work is more effective.

Staring students work in groups to accomplish tasks is an important part of the lesson. The methodists or researchers agree that learning socially is just an important as the learning that takes places individually. Put students into effective learning groups can be an art, there are different ways of creating good groups. Here you can create various groups for different activities. They can be students of different skill levels of working together or students of the some skill level working together.

As we have groups with the same skill level we have no difficulty in forming groups. It is up to you to create different form of groups, may be friends in one group. may be "quiet" or "talkative" groups etc. When you create groups warm up in order bringing students into activity. At first remind your students that people all over the world, go on vacation, they buy, write and send postcards. Sending this is a way that people share new experiences with others when apart(.8)

To make it clear write on the blackboard following questions and ask to answer them.

1. Have you ever send a postcard?
2. If yes, who did you send it?
3. Where were you, when you send it?
4. What did you write on it?

The students answer the questions during this period, provide them with necessary vocabulary. After this show some sample postcards asking question on them identify if they have come difficulties in expressing ideas, provide them with words expression writing them on the black boards, explain , make them clear for understanding. Use your native language if necessary.

Ask the students:

1. What kind of information was written on the postcard.
2. How does the picture on the card relate to the postcard written message?

When students answer them. present a Fact Sheet to them and conduct your lesson.

Fact Sheet: Shusha, Azerbaijan

State: Garabagh , Azerbaijan
Foundation: 1752
Old name:Panahabad (named after Panahali khan, the founder of Shusha)
Official website: shusha//:n.gov.az
Population: 34.700 (2020)
Area: 310 km^2 (120 sq.m.) (5,5 km^2-the city)
Elavation: 1.800 m (5.900 ft)
Average temperatures:
January:
Low: -4'C
High: +1'C
July:
Low: +16'C
High: +19'C
Average annual rainfall: 700-800 mm
Nicknames: The conservatory of Azerbaijan (9)
History and Industry

Shusha is a town in the region of Garabagh in the south Caucasus . It was captured by Armenian forces on 08.05.1992 during the Garabagh war .According to some sources the town of Shusha was founded in 1752 by Panah Ali Khan. From the mind of the century to 1822 Shusha was the Capital of Garabagh khanete. The town become one of the cultural centers of the South Caucasus. The town was named Panahabad after its founder. During the rule of his son Ibrahim Khalil Khan (1763-1806), the received its present name- Shusha.. The town reattached by different rulers, last time by Armenians , and after 30 years was liberated on November8,2020from occupation. (1,31)

Landmarks: Jidir. Düzü (Horse racing plane,Yuxari Govhar agha masjidi, Asagi Govhar agha majcidy, (uper Govhar agha mosque, Isa bulagi (Isa spring) , Vagif"s mausaleum museums of Bulbul, Natavan, Uzeir bay, The Factory of National Musical Instruments and many other sights.

Art and entertainment

Being the conservatory of Azerbaijan Shusha offers a wide assortment of leasure activities, Festiivals as"Khari Bul-bul festivali" , different meclisis from the ancient times till today, the meclisis on poetry , music activities, for sport lovers, horse races were held in old times.(1,152)

After presenting 'A Fact Sheet ' about Shusha give 2 minutes for thinking and understanding,then give them task.

Write the postcard message on the board. Read it aloud to the class, or ask a student to read it aloud.

Dear mum,

I'm in Shusha. The city is fabulous place. In "Novruz" the city witnesses the Horse race in Jidir Duzu

Love, Madina .

Exercise 1: What's missing? Tell your students when Madina's mother got the postcard, she was disappointed as the message was so short. She wanted to see more information about the city. She thought that a lot of information was missing from the postcard.

1. Divide the students to groups and give information that mother always wants to know about their children do.

2. Ask them to work together create the kinds of questions what mother can write when she got the postcard. Remember that they must have "leaders", "reporters" in groups.

3. After that brainstormed in their small groups, ask them to share them with the whole class, write on the board example questions.

1. Who was Madina with?

2. When did she write the card?

3. Why Shusha is fabulous etc...

Final metocognative discussion have to be held and then say students that they have created who, what, when etc. questions. Tell students that using this questioning strategies When they write allow them to have complete descriptive detailed writing.

Exercise 2: Reading a postcard - writing a postcard. Below a sample postcard that provides more details about Madina's vacation. Put it on the board, share with the students. Read it aloud

March 19 2024

Dear mom,

I'm having a good time in Shusha walking around "Jidir duzu ,"Isa bulagi" good food and different museums, sights of Shusha. We are staying at a Hotel. Even though, it is cold, windy in this time of the year, I'm enjoying being here. especially this time of the year because of " Novruz holiday", for interesting customs and traditions. Today is the last Tuesday of ' Novrus' , people make bonfires in the town center and dance and sing around it till the midnight. They crack colured eggs, offer pasteries- shakarbura,, pakhlava to the people around it. The street are full of people enjoying the holiday. I'm Having a good time and wish you were here .

love Madina.

At first work our question answer relationship (Qar) explain that reading is not just understanding, asking the meaning of word ,but the text as well to understand the meaning of text we know 4 types of Qar questions. Qar questions can build comprehension and critical thinking. (4 ,54)

1."Right there" questions, this can be called literal questions ,as the answer can be found right there in the text, this may be as following. What does literal questions mean?

2. "Think and search" questions- here the students is asked to use the text to find the answer, but in this case needs to put together different ideas from the whole text to come up with the answer. The favorite time search questions is ; What is the main idea of the text?

3. "author and you" questions: - these also known as inferential questions as they to theme about answer using the text. One example to such questions;What does the author suggest to?

4. On my own questions- the students needn't use the text. Example: what would you write a postcard if you took a vacation in a famous city in (another) your country?

The answer comes not from the text from the students own ideas. Her giving the students sample QAR questions to answer.

1. "Think, search" questions: why did Madina say she was having a good time

2. "author and you" questions: what does Madina imply using the term "make a bonfire"?

3. "On my own" question: for you what are the components of a good vacation?

Then the students answer the questions you give them, ask them to come up with their own Qar question for category and to try answer those. At the end of this activity, have students copy the exampled postcard to the next lesson.(continued)

AÇIQCALAR- LÜĞƏT VƏ SAVAD BACARIQLARININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ VASİTƏSİ KİMİ

Qəribə Məmməd Məmmədova

Xülasə

Məqalədə xarici dilin tədrisində tələbələrin lüğət ehtiyatlarını və xarici dildə savad bacarıqlarını zənginləşdirməkdə açıqcaların rolundan bəhs edilir. Dərsin əsas vəsaiti kimi tətil zamanı yazılmış açıqcalardan istifadə edilməklə yeni açıqcaların yazılmasının yolları göstərilir.

Əsasən işğaldan azad olunmuş regionlardan, Şuşadan,Türkiyədən olan Mədinənin anasına yazdığı açıqcada Şuşa şəhərinin bayram günlərində, necə füsünkar olmasından, adət-ənənələrindən, tarixindən bəhs edilir. İlk yazılmış açıqcada çatışmayan materialları üzə çıxartmaq üçün "wh" suallar qoyulur və tələbələr bundan sonra yəni, daha dolğun açıqca yazmaq üçün hansı nüanslara fikir verməlidirsə, onlar izah edilir. (Qar questions) Məqaləyə əlavə edilmiş "Fact sheet" (faktlar lövhəsi) vasitəsi ilə tələbələrə Şuşa haqqında tarixi əks etdirən və bu gün üzdə olan məlumatlarla tanış olurlar. Bu məlumatları xaricdə yaşayan dostlarına açıqcalar vasitəsi ilə ötürməyi öyrənirlər. Həmçinin vətənpərvərlik rolunda tərbiyə alırlar. Bu məqalədə qruplarla işin bu sahədə üstünlüyü də qeyd edilir və metodikası

izah edilir. Tələbələrin qrammatik, leksik və yazı vərdişlərinin inkişafında əhəmiyyətli təsirindən bəhs edilir. Məqalənin sonunda davamı olacağı göstərilir.

Açar sözlər: açıqca, lüğət, savad bacarığı, tətil, "sual-cavab əlaqəsi", "Qar", təcrübə

GARIBA MAMMAD MAMMADOVA

POSTCARDS - AS THE MEANS OF ENRICHING VOCABULARY AND LITERACY SKILLS

Summary

This article deals with the importance of postcards in the enrichment of vocabulary composition and development of language skills. As the main means of the lesson are postcards written during the holiday on the basis of which the students must write new ones. The article shows how to write them. In Madina`s postcard to her motherland Turkey from Shusha the city which has been liberated from Armenian occupation, she speaks about places of interest in Shusha , its history, customs and traditions. In order to find out missing information in the first articles" Wh" questions are put. It is explained to students which nuances they should pay attention and thanks to it they are able to write more complete postcards. QAR questions have been added into the article. Thanks to "Fact Sheet" get acquainted with the information reflecting the history of Shusha. They learn to forward this information to their friends in abroad. They are educated as patriots as well. Advantages of group work are noted in the article. All these data are very effective for the development of grammar, lexical and writing skills. As it is noted the article is to be continued.

Key words: postcard, vocabulary,literacy skills, vacation,(Qar)- questions-answer, relationship,experience

ГАРИБА МАММАД МАММАДОВА

ОТКРЫТКИ КАК СРЕДСТВА ОБОГАЩЕНИЯ СЛОВАРНОГО СОСТАВА И ЗНАНИЯ

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящается роли открыток в обогащении словарного запаса и развития навыков речи в изучаемом языке. Основным пособием урока являются открытки, посланные во время каникул, на основе которых студенты должны составить новые. В статье указываются способы составления новых открыток. В открытке Мадины отправленной из освобожденной от армянской оккупации города Шуша на родину в Турцию, она рассказывает о прелестях

Шуши в праздничные дни. На основе этой открытки объясняются студентам необходимые материалы для информации с помощью открыток своим друзьям за рубежом. Это, а также воспитывает их в духе патриотизма.

Статья беседует об эффективности групповой работы и даются методические рекомендации. А также отмечается большая роль материала в деле развития грамматических, лексических и письменных навыков у студентов. Как указано в статье следует продолжение данной темы.

Ключевые слова: открытка, словарь, знание, каникулы, связь - вопрос и ответ, опыт.

Literature

1. Azərbaycam tarixi XI cild, Bakı,2000
2. Nazim Məmmədov "Şuşanın tarixi AMEA, Bakı, 2016, 483 s.
3. H.Əliyev, Müstəqilliyimiz əbədidir, V kitab, Bakı,1997,494s.
4. English Teaching Forum, number 4.2009
5. O.Musayev Azerbaijan Dictionary, Baku, 2003
6. Paul R.Burden, David M.Byrd, methods for Effective Teaching; 1994 meeting the needs of all students https//www.amazon.com
7. S.Agayeva, A. Hüseynova, English for Historiaus. Bakı, Elm, 2015, 297 s.
8. https//en.m.wikipedia.org/wiki
9. https//az.m..wikipedia.org.wiki

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: f.e.d., dosent Könül Abdürrəhmanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 222-229
https://doi.org/10.62837/2024.4.222

SOLMAZ MAMMADALI ISMAILOVA
Baku the Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan
Senior teacher of the Chair of Languages
Email: solmazism54gmail@.com

BEST METHODS OF TEACHING ENGLISH AS A SECOND LANGUAGE IN THE MODERN CLASSROOM

Summary

This article analizes the possibilities of using modern methods to teach a foreign language. It takes a closer look at eight fresh teaching strategies that are grand slam with students. Task-based approach focuses on communications rather than structure. For this method to work teachers must understand their students` needs and expectations. The project-based approach is meant to address students` real needs by adapting language to the skills and competencies. Lexical Syllabus focuses on what language students actually need to produce. Smartphones are a part of modern life. Using them provides many useful tools for students. The Content and Language Integrated Learning focuses on content more than language itself. The Natural Approach encourages students to have an active role in learning the language. Total Physical Response is a method that follows learning by doing. This lesson is spent doing drills in which the instructor gives commands using the imperative mood. Students respond to these commands with physical actions. Suggestopedia involves using the environment, music, decorative, e t c for adopting the language. It depends a lot on the atmosphere and the physical environmental factors of the class.

Keywords: communicative teaching, sample tasks, language, method, focus, approach

The field of English language instruction for non-native speakers, commonly referred to as Teaching English as a Second Language (ESL), has experienced significant changes in recent times, mostly due to the emergence of technology and the use of new pedagogical methods. The communicative approach, which was in vogue in the late 1990s, is still widely considered as the latest advancement in modern language teaching. Most training programs still live and swear by it.

The communicative teaching method is more student-centered and takes less time. The quality of teaching is better, and the applied communication of students in English can be effectively cultivated, which means that students' communicative competence will be successfully developed. Ideally, language in education is usually built on such a naturally acquired language ability, which, enriched by literacy, turns into a tool for abstract thinking and acquiring academic knowledge. Teachers use various texts in English for translation, listening, and grammar tests. With the proliferation of tablets and smartphones, the textbook is

believed to disappear in a few years. Aware of the need for transformation: English teachers convene various types of conferences and workshops to create a platform, learn about the upcoming ideologies in the ELT, and improve their professional level. Academic qualifications alone cannot help teachers grow professionally; conversely, they must be equipped with up-to-date materials. There were too many methods of teaching English. World globalization is inseparable from the teaching of English - this is the development of information and communication technologies. New trends in English language teaching, such as an interactive approach, are being developed due to ongoing research. Web Learning is one of the fastest-growing areas. There are thousands of English language web classes that offer to teach of various basic language skills such as learning, speaking, reading, and writing in interactive ways. Some common techniques are as follows: students can correspond with native speakers via email by creating a personal email account (g-mail, yahoo, hotmail, etc.) which is free. Students can mail their homework to teachers and have it reviewed. The teacher can create his blog. A blog is a personal or professional journal, updated frequently for public consumption. Blogs allow you to upload and link files, which are very suitable for use as online personal journals for students. A blog becomes communicative and interactive when members take on multiple roles, as readers/reviewers who respond to other authors' posts and as writer-readers who, returning to their posts, respond to criticisms of their posts. Readers, in turn, can comment on what they read, although blogs can also be hosted in secure environments. Laptops with cameras have audio features and technology tools. Students can communicate with their teachers and friends who are far away.

This article will take a closer look at eight fresh teaching strategies that are grand slam with students. They are

1.Task-based Approach
2. Project-based Approach
3. Lexical Syllabus
4. Using Smartphones in the Classroom
5. Content and Language Integrated Learning
6. The Natural Approach
7. Total Physical Response
8. Suggestopedia

1.Task-based Approach

Traditional curriculum design and class planning revolved around the topics considered useful for students. This meant students were to learn the grammar and vocabulary that educators thought students needed to know. Student input was minimal to say the least. So it’s imperative to build lesson plans around activities that all students can feel comfortable with and relate to.

The Task-based Learning approach focuses on communication rather than structure. That means that language is an enabler, where each task must be relevant to students' lives and interests.

Grammar and vocabulary are essentially taught "on the fly" with this approach. This doesn't mean we're winging it—rather, language is taught within the context of the task, thus avoiding a teacher-centered grammar explanation. Sample tasks could include ordering in a restaurant, or perhaps more advanced tasks like critiquing a movie**.** In this approach, the language taught revolves around the task itself, not the other way around. For this method to work, teachers must understand their students' needs and expectations in order to design lessons that help the students succeed. Grammar, vocabulary and language skills are just the vehicles that enable students to achieve their final outcomes. Student input was minimal to say the least. So it's imperative to build lesson plans around activities that all students can feel comfortable with and relate to. Before adopting the task-based approach, educators must ask themselves, "Why are my students learning English?"

Educators must then look at ways to help their learners achieve their personal and/or professional goals.

2. Project-based Approach

Much like the task-based approach, the project-based approach is meant to address students' real needs by adapting language to the skills and competencies they truly need personally or professionally. The application of this approach begins by determining the one, global objective that the individual or group of students have. For example, if you're teaching a business English class, you should look at why students are in the class to begin with and plan accordingly. Accountants who are vying for promotions up for grabs in their company need to be taught how to prepare certain monthly reports in English for several departments in their office. Then the encountered difficulties should be discussed, in addition to covering all the vocabulary and grammar needed to complete each section. But what if you have a class full of teenagers who don't want to be in class to begin with? You must start by doing a needs assessment, looking at what they're interested in and what topics they really need to know. This assessment will lead to the design of one overarching project that will become the end result of the class, term or course. This project can be anything from an oral presentation to a large-scale production such as a class play. Whatever the case, the project must be comprised of individual tasks that lead students to the goals in the assessment. Think of the project as their final, comprehensive assessment. Just remember, your evaluation criteria must be clear so students know what they're being graded on. Oh, and one more thing. The project-based approach works best with a lot of relevant supplemental material from the Internet.

3. Lexical Syllabus

This approach is based upon the core language that students need to know most. Again, professional students may need very specific vocabulary pertaining to their field. Any other language taught outside of this core language is meant to be supplementary and intended to enable students' communication within their respective fields. The good news is that there's quite a bit of research on this topic, leading to word lists teachers can focus on. For beginners, 10 words would make for a great lesson. Activities can range from matching pictures and definitions to working with dialogues. Since this method focuses on learning the right vocabulary, there are plenty of programs and apps that can help students learn in an engaging way. For example, you can use Fluent U to give life to those vocabulary lists your students are studying. Fluent U's authentic content like movie trailers and music videos allows students to hear new words in their natural use. This will reinforce what they've learned and help them understand how to actually use their vocabulary words. Students can also search for a word to see it in a video or watch videos they're interested in and pick up new words from the interactive subtitles. Assign vocabulary lists or videos for homework and you'll be able to see the questions each student got wrong. This will help you assess each individual student's needs, allowing you to adapt your lesson accordingly.

4. Using Smartphones in the Classroom

Love them or hate them, smartphones are a part of modern life. Many teachers consider them to be a distraction since most students hate to part with them. Is there a common ground?

Smartphones provide many useful tools for students as well as for teachers, such as dictionary, translator and grammar reference apps.

A great dictionary/translator/grammar reference tool is WordReference.com, available. Aside from translations, Word Reference has a thesaurus, English dictionary and a forum where other users can comment on difficult words or expressions. The scavenger hunt exercise is an excellent example of how smartphones enhance classroom learning. Here, students must go through websites to find the information they need to fill out a worksheet. Students can also use their devices to access free, online exercises that reinforce the vocabulary and skills they've learned in class. They can even record themselves in action to receive feedback on specific activities.

5. Content and Language Integrated Learning

The Content and Language Integrated Learning (CLIL) method focuses on content more than language itself. In fact, language is seen as an enabler that allows students to use target structures within a given context. This type of methodology is perfect for schools where teachers teach subjects in English, while the rest of the curriculum is taught in another language. Science, social studies and math can all be taught in this way. The language needed to comprehend the materials is integrated

into the content, so teachers don't have to cover grammar and vocabulary extensively. One clear advantage of this method is that it allows lessons to be tailored to suit students' interests and preferences. CLIL is perfect for teaching language in a meaningful way, as it allows you to show students the real-life applications of a language within its cultural context.
Do want to teach with CLIL but you're running low on ideas? Check out OER Commons. There, you can browse free lesson plans and materials that you can customize to suit your students and your curriculum.

6. The Natural Approach

The Natural Approach is a language-teaching method created by Caleb Gattegno that makes immense use of silence as a teaching technique. The method emphasizes the autonomy of the learner; the teacher's role is to monitor the students' efforts, and the students are encouraged to have an active role in learning the language.
Pronunciation is seen as fundamental; beginning students start their study with pronunciation and much time is spent practicing it each lesson. The teacher demonstrates only as a facilitator attempting to urge students to be more efficient in their learning.
Like Suggestopedia, the Silent Way faced lots of criticism. In one sense, the Silent Way was too harsh a method, and the teacher too distant, to encourage a communicative atmosphere. Students required more guidance and overcorrection than the Silent Way permitted. Teachers had to resist their instinct to spell everything out in black and white, to come to the aid of students at the slightest downfall.

7. Total Physical Response

Total Physical Response, also called TPR, is a method that follows 'learning by doing. For example, the new learner will learn English through a series of activities, "Close the door", "Stand up", "Open your book", and "Stroll to the window and open it." With TPR, the most significant aptitude is aural perception, and everything else will be regular. The majority of class time in TPR lessons is spent doing drills in which the instructor gives commands using the imperative mood. Students respond to these commands with physical actions. In the beginning, students learn the meaning of the commands they listen to by direct observation. After they learn the meaning of the words in these commands, the teacher provides a command that uses novel combinations of the words the students have learned.

8. Suggestopedia

The method involves using the environment, music, decorative, etc., for adopting the language. It depends a lot on the atmosphere and the physical environmental factors of the class. When teachers are made to use the Suggestopedia method, there's a great deal of craftsmanship and music included. The approach is based on the power of suggestion in learning; the notion being that positive

suggestion would make the learner more receptive and, in turn, stimulate learning. Lozanov holds that a relaxed but focused state is the optimum state for learning. In order to create this relaxed state in the learner and promote positive suggestions, suggestopedia uses music, a comfortable and relaxing environment, and a relationship between the teacher and the student akin to the parent-child relationship. Music, in particular, is central to the approach. Unlike other methods and approaches, there is no apparent theory of language in suggestopedia and no obvious order in which items of language are presented. Each suggestopedia exercise is divided into three unique stages:

- Deciphering
- Concert Session
- Elaboration

Bringing It All Together for conclusion.

While traditional approaches do provide a solid foundation for effective language teaching, it's important to understand that these techniques don't always address students' current needs. In fact, the communicative approach, still widely preached as the latest and greatest approach, is already due for a makeover of its own.

Next time you're preparing for a new group of students, or want to change the way you teach your current ones, consider the following:

- The task-based approach focuses on the skills and competencies students actually need.
- The project-based approach builds on the task-based approach using specialized activities.
- The lexical syllabus provides students with the content they will need straight out of the gate.

Combine that with effective use of technology in the classroom, and you've got a winning formula no teacher can ignore.

References:

1. Malikovna, K.R., Shadjalilovna, S.M., Mirsharapovna, S.Z., & Kakhramonovich, A.A. (2022). Types of Interactive Methods in Teaching English to Students. Texas Journal of Multidisciplinary Studies, 14, 1-4
2. Setiyadi, Ag. Bambang (2020) Teaching English As A Foreign Language (2nd Edition). In: Teaching English As A Foreign Language (2nd Edition). Graha Ilmu, Yogyakarta, pp. 1-163. ISBN 978-623-228-389-3
3. Gilakjani, A. P. (2017). A review of the literature on the integration of technology into the learning and teaching of English language skills. Int. J. English Linguistics 7, 95–106. doi: 10.5539/ijel.v7n5p95
4. Lee, G., & Wallace, A. (2018). Flipped learning in the English as a foreign language classroom: Outcomes and perceptions. TESOL Quarterly, 52, 62–84.

5. Katyayani R.K "Methodology of Teaching English, Telugu Academy Press, Hyderabad, 2003.
6. Sharma, Kadambari and Tripat Tuteja. Teaching of Language Learning and Teaching.
7. New Jersy: Prentice-Hall. Inc. 1987. Vasundara. D, Methodology of Teaching English, Telugu Academy Press, Hyderabad, 2003.

SOLMAZ MƏMMƏDƏLİ İSMAYILOV

MÜASİR SİNİFDƏ İNGİLİS DİLİNİN İKİNCİ DİL KİMİ TƏDRİSİNİN ƏN YAXŞI METODLARI

XÜLASƏ

Bu məqalədə xarici dilin tədrisində müasir metodlardan istifadə imkanları təhlil edilir.

Tələbələr üçün möhtəşəm olan səkkiz yeni tədris strategiyasına daha yaxından nəzər salır.

Tapşırıq əsaslı yanaşma strukturdan çox ünsiyyətə diqqət yetirir. Bu metodun işləməsi üçün müəllimlər tələbələrinin ehtiyaclarını və gözləntilərini başa düşməlidirlər. Layihə əsaslı yanaşma dili bacarıq və səriştələrə uyğunlaşdırmaqla tələbələrin real ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədi daşıyır. Leksik Syllabus tələbələrin əslində hansı dili hazırlamalı olduğuna diqqət yetirir. Smartfonlar müasir həyatın bir hissəsidir. Onların istifadəsi tələbələr üçün bir çox faydalı vasitələr təqdim edir. Məzmun və Dil İnteqrasiya edilmiş Öyrənmə dilin özündən daha çox məzmuna diqqət yetirir. Təbii yanaşma tələbələri dil öyrənməkdə fəal rol oynamağa təşviq edir.Ümümi fiziki reaksiya, etməklə öyrənmənin ardınca gedən bir üsuldur. Bu dərs təlimatçının imperativ əhval-ruhiyyədən istifadə edərək əmrlər verdiyi məşqlərə sərf olunur. Şagirdlər bu əmrlərə fiziki hərəkətlərlə cavab verirlər. Suggestopedia dilin mənimsənilməsi üçün ətraf mühitdən, musiqidən, dekorativ və s. istifadəni əhatə edir. Bu, atmosferdən və sinfin fiziki ekoloji amillərindən çox asılıdır.

СОЛМАЗ МАМЕДАЛИ ИСМАИЛОВА

ЛУЧШИЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ КАК ВТОРОМУ ЯЗЫКУ В СОВРЕМЕННОМ КЛАССЕ

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируются возможности использования современных методов обучения иностранному языку. В нем более подробно рассматриваются восемь новых стратегий преподавания, которые пользуются большим успехом у учащихся. Подход, основанный на задачах, фокусируется на коммуникациях, а не на структуре. Чтобы этот метод работал, учителя должны понимать потребности и ожидания своих учеников. Проектный подход предназначен для удовлетворения реальных потребностей учащихся путем адаптации языка к их навыкам и компетенциям. Лексическая программа фокусируется на том, что на самом деле

необходимо знать студентам, изучающим язык. Смартфоны – часть современной жизни. Их использование предоставляет учащимся множество полезных инструментов. Интегрированное обучение контенту и языку фокусируется на содержании больше, чем на самом языке. Естественный подход поощряет студентов играть активную роль в изучении языка. Общая физическая реакция — это метод, который следует за обучением на практике. На этом уроке выполняются упражнения, в которых инструктор подает команды, используя повелительное наклонение. Учащиеся отвечают на эти команды физическими действиями. Суггестопедия предполагает использование окружающей среды, музыки, декораций и т. д. для усвоения языка. Это во многом зависит от атмосферы и физических факторов окружающей среды в классе.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
RƏYCİ: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Dillər kafedrasının dosenti Fərmanova Aynur Ramiz qızı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 230-236
https://doi.org/10.62837/2024.4.230

NƏZRİN BAĞIROVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
e-mail: naza.ahmet@mail.ru
+994102124232

İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQ HİSSƏLƏRI ARASINDA BAĞLAYICILARIN YERİ VƏ ONLARIN NÖVLƏRİ

Açar sözlər: nitq hissəsi, bağlayıcı, söz birləşmələri, cümlələr, mürəkkəb cümlələr

Key words: part of speech, conjunction, word combinations, sentences, complex sentences

Ключевые слова: часть речи, союз, словосочетания, предложения, сложные предложения.

Müasir dilçilikdə bağlayıcı ünsiyyət vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi problemi çox mürəkkəb və aktual olaraq qalır. Bunu yoxlamaq üçün mürəkkəb cümlənin hissələrini birləşdirən vasitələri müəyyənləşdirərkən hansı terminlərdən istifadə olunduğunu sadalamaq kifayətdir. Bu terminlərdən biri bağlayıcıdır.

İngilis dilində bağlayıcı iki sözü, ayrı, müstəqil cümlələri və ya mürəkkəb cümlənin hissələrini birləşdirən funksional nitq hissəsidir. Bağlayıcılar öz formasını dəyişmir, cümlədə heç bir cümlə üzvü kimi çıxış etmir və özbaşına işlənmir. İngilis dilindəki bağlayıcılar ona görə fərqlənir ki, onlar bağlanan sözlərin heç bir qrammatik xüsusiyyətlərindən asılı deyillər, özləri dəyişmir və qrammatik kateqoriyalara malik deyillər.

Bağlayıcı sözlər, söz birləşmələri və cümlələri birləşdirmək üçün istifadə olunan sözdür. Bağlayıcılar çoxlu sözləri və daha böyük ifadələri birləşdirməyə, mürəkkəb cümlələr qurmağa imkan verir, nitqinizi daha maraqlı və inandırıcı edir. Cümlədəki bağlayıcı bir neçə funksiyanı yerinə yetirə bilər:

1.İki sözü birləşdirir - */She is clever but shy/. (O, ağıllıdır, lakin utancaqdır).*

2.İki cümləni birləşdirir (mürəkkəb cümlənin hissələri) - /*She dropped the bowl and it shattered into pieces/. (O, fincanı yerə atdı və o, parçalara ayrıldı).*

3.Mürəkkəb cümlənin hissələrini birləşdirir - */She went for a run, although we told her not to/.(Biz ona qaçmamağı tövsiyə etsək də, o, qaçmağa getdi).*

Mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcı həm bütün cümlənin ortasında, həm də əvvəlində ola bilər. Bağlayıcını nitq hissəsi kimi təyin edərkən bəzi dilçilər qoşma ilə digər nitq hissəsi - söz arasında aydın sərhəd çəkməkdə çətinlik çəkirlər. Tabeedici bağlayıcı ötürülən münasibətlərin xüsusiyyətlərində sözönü ilə oxşarlıqlar aşkar edir. Birincinin istifadə dairəsi əsasən mürəkkəb cümlə olsa da, bəzən mümkünsə, istisna olaraq, ayrı-ayrı sözləri və ya söz birləşmələrini birləşdirən tabeli bağlayıcı

birləşmələr də yaranır. Bir qayda olaraq, bu rolu yalnız sözönləri və ya əlaqələndirici bağlar yerinə yetirir. Bundan əlavə, asılı predikativ vahidlər əsasən bağlayıcı və ya bağlayıcı sözlərlə sözönlərinin iştirakı olmadan təqdim edilsə də, predikativ vahidlərlə sözönlərindən istifadə halları istisna edilmir.

Sözönləri hadisələr arasında münasibətləri, bağlayıcılar isə onlar arasındakı əlaqəni bildirir. B.A. İliş qeyd edir ki, bu iki anlayışı - əlaqə və münasibətləri fərqləndirmək çətindir[6,s. 90]. Məsələn, qoca ilə oğlu, qoca oğlu ilə ifadələri az-çox sinonim olub bəzi hallarda sözönü ilə bağlayıcının eyni məna daşıya biləcəyini göstərir. Sözönlərini əlaqələndirici və tabeli bağlayıcılarla müqayisə etdikdə, bəzi sözönlərinin bəzi tabe bağlayıcılara mənaca çox yaxın olduğunu /*during his illness = when he was sick/- (xəstəliyi zamanı = xəstə olduğu zaman)*, bəzən isə tamamilə eyni olduğunu (məsələn, *before, after, since -əvvəllər, sonra, bəri*, isimlərin qarşısında duran və tabeliyindəki cümlələrdən /*before, after, since/ -(əvvəl, sonra, bəri) bağlayıcılar)* görürük. Belə çıxır ki, məna baxımından sözönü ilə bağlayıcı arasındakı fərqi müəyyən etmək çətindir və morfoloji cəhətdən dəyişmir; və yeganə əhəmiyyətli fərqləndirici xüsusiyyət onların cümlədəki sintaktik roludur. Fərqli sintaktik funksiya hələ sözönü və bağlayıcının müxtəlif nitq hissələri hesab edilməsi üçün əsas deyil. İliş onları müxtəlif yarımsiniflərlə bir sinifdə birləşdirməyi təklif edir [6, s. 94].

Fransız alimi L.Tenyer sözönləri və bağlayıcıların təsnifatının öz variantını təklif edir [12, s. 108]. Sözönləri (tərcümələr, birinci dərəcə) və tabeli bağlayıcılar (tərcümələr, ikinci dərəcə) bir alt sinfi, əlaqələndirici bağlayıcılar isə sözönü və bağlayıcıları birləşdirən bir böyük sinfin başqa bir alt sinfini təmsil edir.

Bu işdə biz sözlər, söz birləşmələri və cümlələr arasında əlaqənin yarandığı nitq hissəsini nəzərdə tutan *bağlayıcı* terminindən istifadə edirik. Bağlayıcı bir əlaqə yaradaraq, eyni zamanda keyfiyyət funksiyasını yerinə yetirir: müxtəlif dərəcədə spesifikliklə bağlı cümlələrlə onların üzvləri arasında əlaqəni ifadə edir. Beləliklə, bağlayıcılar birləşdirici, bölücü, mənfi, izahedici, müvəqqəti, şərti, güzəştli, hədəf və s. kimi münasibətlər növlərini formalaşdırır. Öyrəndiyimiz birliklərin ümumi mənası adətən səbəb-nəticə kimi müəyyən edilir. Bu arada, müxtəlif müəlliflər birləşmələr üçün fərqli adlardan istifadə edirlər, /*because, as, since and for/(-çünki, kimi, bəri və üçün)*. Belə ki, əcnəbi qrammatiklərin terminologiyasında, *because, as və since* bağlayıcıları səbəb müddəalarını təqdim etdikləri üçün səbəb bağlayıcıları adlanır [11, s. 89].

Ənənəvi olaraq bağlayıcı ingilis dilində səkkiz nitq hissəsindən biridir. Cümlənin həmcins üzvləri, söz birləşmələri və mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında sintaktik, qrammatik, habelə məntiqi əlaqə yaratmaqda bağlayıcılar xüsusi yer tutur. Lakin bağlayıcılar da başqa köməkçi nitq hissələri kimi ayrılıqda lüğəti mənaya malik olmadığından söz yaradıcılığında iştirak edə bilmir, başqa nitq hissəsinə çevrilmir.

Bağlayıcılar köməkçi nitq hissələri kimi morfologiyada öyrənilir. Lakin onların daşıdığı sintaktik vəzifələrdən, adətən, sintaksisdə də danışılır. Bundan başqa, bəzən əvəzliklərin sintaktik rolundan danışılarkən də bağlayıcılardan bəhs olunur. Əvəzliklərin bağlayıcı vəzifəsində çıxış etməsi fikri dilçilikdə geniş yayılmışdır.

Bağlayıcı nitqin digər hissələrini məna və ya nitq baxımından təsnif edilməklə əlaqələndirən ayrılmaz nitq hissəsi kimi müəyyən edilir. Bağlayıcılar müxtəlif etiketlər altında tədqiq edilmiş və zamanla İngilis/Dilçilik sahəsində müxtəlif alimlərin diqqətini çəkmişdir: M.A.K.Həlidey onlara birlik yaradan dil vasitələri kimi yanaşır[10, s. 78], digərləri isə onları açıq şəkildə qeyd olunan semantik əlaqə kimi təsvir edir.

Yuxarıda qeyd olunan alimlərdən başqa, digərləri ümumiyyətlə bağlayıcıları iki sözü, ifadəni, cümləni və ya cümləni nitqdə və ya dildə birləşdirən bağlayıcılar kimi təsəvvür edirlər. Bu məqsədlə G.Leech və J.Svartvik qeyd edir ki, müddətlər və ya söz birləşmələri bağlayıcılar vasitəsilə bir-biri ilə əlaqələndirilə yəni, koordinasiya edilə bilər[9, s.121]. Onlar daha sonra bildirirlər ki, birləşmə və ya koordinasiya eyni söz sinfindən olan iki sözü də əlaqələndirə bilər. Bağlayıcılar hər hansı iki və ya daha çox cümləni birləşdirərək başqa bir koordinat cümləsi yaratmaq funksiyasını yerinə yetirir. Eyni nöqteyi-nəzərdən bağlayıcıları söz və ya söz qruplarını birləşdirdiyini qeyd edirlər. Deməli, bir bağ iki söz, ifadə və ya cümlə arasında dayanır və onları əlaqələndirir.

Bundan əlavə, V.M.Baskervil və J.V.Sevel qeyd edirlər ki, zərflərdən fərqli olaraq, bağlayıcılar dəyişmir, ancaq yalnız əlaqə məqsədi daşıyır[5,s.98]. Bağlayıcı məna və ya əlaqələri təsnif edərək, əhəmiyyət kəsb edən digər nitq hissələrini əlaqələndirən ayrılmaz bir nitq hissəsidir. Lakin yuxarıda qeyd olunan qrammatikalarda *səbəb və təməl* anlayışları arasında aydın fərq yoxdur. Mövcud linqvistik ədəbiyyatda da: səbəb bağlayıcısı [Kurme 1931], izahlı bağlayıcı [Miller 1968], səbəbli-ardıcıl bağlayıcı [Kaushanskaya 1967], bağlayıcı təməl (səbəb bağlayıcısı) kimi ifadələrə rast gəlmək olur. Bütün bunlar tədqiq olunan qoşmaların ümumi mənasını belə müəyyən etməyin çətinliyinə işarə edir.

Bağlayıcıların funksiyalarına görə onları iki böyük qrupa bölmək olar: tabesiz və tabeli. İngilis dilində tabesizlik bildirən bağlayıcılar cümlənin qrammatik cəhətdən bərabər hissələrini, yəni iki sözü, iki müstəqil cümləni birləşdirmək üçün istifadə olunur[1,s. 106]. İngilis dilində yeddi belə bağlayıcı vardır: /and/, /but/, /or//, /nor/, /for/, /yet/, /so/.

/The boy saw the dog and was afraid/ (Oğlan iti gördü və qorxdu).

*/I called her but she didn't answer/. (Mən onu çağırdım, lakin o cavab vermədi).*Bağlayıcılar təklif olunan maddəyə əlavə edilməklə struktur olaraq əlaqələndirmək üçün fəaliyyət göstərir və və, həmçinin, əlavə olaraq, və s. ilə işarələnir. Əlavə birləşmələr təklif olunan elementi inkar etmək üçün də fəaliyyət göstərə bilər və *nor, and ... no, neither- nə və ... yox, nə* ilə işarələnir.

İngilis dilində tabelilik əlaqəsi bildirən biağlayıcılar cümlənin iki hissəsini birləşdirmək üçün istifadə olunur: baş və tabe cümlələr. İngilis dilində daha çox tabelilik əlaqəsi bildirən bağlayıcılar vardır[2, s.119].

Tabelilik əlaqəli birləşmələrə nümunələr:

because - çünki; *if - əgər*
while - indiyə qədər;

that- nə;
though – baxmayaraq ki;
in order to - üçün;
provide that - bir şərtlə ki.

/If I told you the secret, you would have to keep it/. (Sənə bir sirr desəm, onu saxlamalı olacaqsan.)

/They don't want to swim because it is too cold/. – (Onlar hava soyuq olduğu üçün üzmək istəmirlər).

Diqqət yetirmək lazımdır ki, tabelilik əlaqəsi bildirən bağlayıcı müstəqil ola bilməyən, ancaq baş cümlə ilə birlikdə istifadə olunan asılı cümlə ilə başlayır.

Məsələn, sadəcə /*İf İ get to the store/-(Əgər mağazaya getsəm)* deyə bilmərik. Belə bir təklifin heç bir mənası yoxdur. Amma */I'll get a new skirt if I get to the store/ (Əgər mağazaya getsəm yeni yubka alacam)* desək, o zaman ifadə artıq məna kəsb edər.

İstər ingilis, istərsə də rus dilində tabe və baş cümlələr təkcə bağlayıcılarla deyil, həm də bağlayıcı sözlərlə - nisbi əvəzliklərlə də bağlana bilər.

Bunlara daxildir: "*who - kim, hansı", "what - nə", "whose - kimin / kimin / kimin", "when- nə vaxt", "which - (ki) hansı (şeylər və ya heyvanlar haqqında)", "that- hansı, kim", "where - harada", "how - necə", "why - niyə".*

İngilis bağlayıcılarından fərqli olaraq, bağlayıcı sözlər mürəkkəb cümlənin hissələrini birləşdirməklə yanaşı, həm də tabeli cümlənin üzvləridir:

/I know the architect who has built this opera house//. –(Mən bu opera teatrını tikən memarı tanıyıram). (burada mübtəda "who" bağlayıcı sözüdür).

/We were not even explained what to do/-(Bizə nə edəcəyimizi belə izah etmədilər). (burada "what" bağlayıcı sözü əlavədir).

/I am sure Lisa will help you when she comes/-(Əminəm ki, Lisa gələndə sizə kömək edəcək). (burada "when" bağlayıcı sözü zamanın vəziyyətidir).

Deməli, bağlayıcı nitqin funksional hissəsidir ki, iki sözü, ifadəni və ya cümləni birləşdirir. Bu tərif digər nitq hissələrinin tərifi ilə üst-üstə düşə bilər, ona görə də hər bir dil üçün bağlayıcını nəyin təşkil etdiyi müəyyən edilməlidir.

Ümumiyyətlə, bağlayıcı dəyişməz qrammatik hissəcikdir və o, birləşdirdiyi elementlər arasında dayana da bilər, olmaya da bilər. Bağlayıcılar heç vaxt zərflər kimi cümlənin üzvü olmur. Həm də sözönləri kimi heç bir konkret sözə istinad etmirlər, yalnız sözləri, ifadələri və cümlələri bir-biri ilə əlaqələndirirlər. Bağlayıcılar çox vaxt cümlənin əvvəlində və ya bir mürəkkəb cümlələrdə iki sadə cümlə arasında yerləşdirilir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 230-236

NƏZRIN BAĞIROVA

XÜLASƏ

İNGILIS DILINDƏ NITQ HISSƏLƏRI ARASINDA BAĞLAYICILARIN YERI VƏ ONLARIN NÖVLƏRI

Bu məqalə ingilis dilində nitq hissələri arasında bağlayıcıların yeri və onların növlərindən bəhs edir. Məqalədə deyilir ki, ingilis dilində bağlayıcı iki sözü, ayrı, müstəqil cümlələri və ya mürəkkəb cümlənin hissələrini birləşdirən funksional nitq hissəsidir. Bağlayıcılar köməkçi nitq hissələri kimi morfologiyada öyrənilir. Lakin onların daşıdığı sintaktik vəzifələrdən, adətən, sintaksisdə də danışılır. Məqalədə bağlayıcıların növləri- tabesizlik və tabelilik əlaqəsi bildirən bağlayıcılardan bəhs edilir. Tabesizlik əlaqəsi bildirən bağlayıcılar bərabər maddələrin sintaktik ekvivalent olması deməkdir. Məqalədə həmçinin deyilir ki, mürəkkəb cümlədə baş cümlə ilə tabe cümləni birləşdirmək üçün tabelilik əlaqəsi bildirən bağlayıcılardan istifadə olunur. Bağlayıcılar hər hansı iki və ya daha çox cümləni birləşdirərək başqa bir koordinat cümləsi yaratmaq funksiyasını yerinə yetirir. Eyni nöqteyi-nəzərdən bağlayıcıları söz və ya söz qruplarını birləşdirdiyini qeyd edirlər. Deməli, bir bağ iki söz, ifadə və ya cümlə arasında dayanır və onları əlaqələndirir.

Bağlayıcı məna və ya əlaqələri təsnif edərək, əhəmiyyət kəsb edən digər nitq hissələrini əlaqələndirən ayrılmaz bir nitq hissəsidir.

НАЗРИН БАГИРОВА

РЕЗЮМЕ

МЕСТО СОЮЗОВ МЕЖДУ ЧАСТЯМИ РЕЧИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ТИПЫ

В данной статье рассматриваются место и виды союзов между частями речи в английском языке. В статье указано, что в английском языке союз – это функциональная часть речи, соединяющая два слова, отдельные самостоятельные предложения или части сложного предложения. Союзы изучаются в морфологии как вспомогательные части речи. Однако их синтаксические задачи обычно обсуждаются в синтаксисе. В статье говорится о видах союзов – союзов, выражающих подчинение и подчинение. Союзы, обозначающие подчинение, означают, что равные предметы синтаксически эквивалентны. В статье также указано, что в сложносочиненном предложении союзы используются для соединения главного предложения с придаточным.

Союзы объединяют любые два или более предложений в одно координационное предложение. С этой же точки зрения союзы соединяют слова или группы слов. Итак, союз стоит между двумя словами, словосочетаниями или предложениями и соединяет их. Союз – это

неотъемлемая часть речи, которая соединяет другие важные части речи, классифицируя значения или отношения.

NAZRIN BAGHIROVA

SUMMARY

THE PLACE OF CONJUNCTIONS BETWEEN PARTS OF SPEECH IN ENGLISH AND THEIR TYPES

This article discusses the place and types of conjunctions between parts of speech in English. The article states that in English, a conjunction is a functional part of speech that joins two words, separate, independent clauses, or parts of a complex sentence. Conjunctions are studied in morphology as auxiliary parts of speech. However, their syntactic tasks are usually discussed in syntax. The article talks about the types of conjunctions - conjunctions that express subordination and subordination. Conjunctions denoting subordination mean that equal items are syntactically equivalent. The article also states that in a compound sentence, conjunctions are used to connect the main clause with the subordinate clause.

Conjunctions combine any two or more sentences to form another coordinate sentence. From the same point of view, conjunctions connect words or groups of words. So, a conjunction stands between two words, phrases or sentences and connects them. A connective is an integral part of speech that connects other parts of speech of importance by classifying meaning or relationships.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1.Abdullayev Ə.Z. Köməkçi nitq hissələri. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1958, 49 s.

2.Aslanov A.Ə. Ədat. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Morfologiya, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1960, s.289-305.

3. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s..

4. Hacıyev.E.İ., Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Mütərcim, 2006, 272 s.

5.Baskervill, W. M. School grammar/ J. W. Sewell. – American Book Company, –1903. –349 p.

6.İlyish, B.A. History of the English Language. / B.A.İlyish. – Leningrad, – 1973. – 313 p.

7.Mahmudova, Ş. A.Comparative Grammar. Bakı. Elm və Təhsil. 2015. 245 s.

8.Kaushanskaya, V.L. A Grammar of the English language. / V.L.Kaushanskaya, R.L.Kovner, O.N.Kozhevnikova [etc.]. – L.: Prosvescheniye, – 1967. – 389 p.

9.Leech, G., & Svartvik, J. (1975). A Communicative Grammar of English. London: Longman, 492 p.
10.Halliday, M.A.K. Introduction to Functional Grammar./ M.A.K. – Canada: Milton Park, – 2013. Chapter 1. – 700 p.
11.Curme, G.O. Syntax. / G.O.Curme. – Boston – New York: D.C. Heath, – 1931. – 308 p. s.84
12.Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса./ Л.Теньер. – М.: – 1988. – 656 с.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: Şəfaqət Abdulla qızı Mahmudova,
f.e.d, prof. ADU- nun qrammatika kafedrası
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 237-245
https://doi.org/10.62837/2024.4.237

MƏTANƏT ƏLİYEVA
İngilis dili müəlliməsi
Azərbaycan Texniki Universiteti, Azərbaycan
Metanetalisoy93@gmail.com

İKİDİLLİLİK PROBLEMİ

Xülasə

Məqalədə ikidilliliyin linqvistik kökləri araşdırılır, müxtəlif tərif və növləri təqdim olunur. Həmçinin məqalədə ikidilliliyin iki əsas forması müzakirə olunur: sinxron və diaxronik. Sinxron ikidillilik uşaq doğulduğu andan adətən ailə şəraitində iki dillə tanış olduqda baş verir və hər iki dildə təbii biliyə səbəb olur. Diaxronik ikidillilik, genişlənən sosial mühitin təsiri ilə uşaqlıq dövründə ikinci dili öyrənməyi əhatə edir.

İkidilliliyin müxtəlif tipologiyaları, o cümlədən fərdi və sosial kateqoriyalar araşdırılır. Fərdi ikidillilik şəxsi dil qabiliyyətlərinə aiddir, sosial ikidillilik isə icmalar daxilində linqvistik dinamikanı nəzərə alır.

Məqalədə, həmçinin maksimalist və minimalist perspektivləri əks etdirən ikidilliliyə ənənəvi yanaşmalardan bəhs edilir. Maksimalizm hər iki dildə səlis danışmağa, minimalizm isə funksional bacarıqlara diqqət yetirir. Təkmilləşdirilmiş ünsiyyət bacarıqları, mədəni anlaşma və iş imkanları da daxil olmaqla ikidilliliyin üstünlükləri vurğulanır.

Bununla belə, məqalədə ikidilliliyin qəbul edilən mənfi cəhətləri, məsələn, dil inkişafındakı problemlər və mədəni kimlik etiraf edilir. Bu çətinliklərə baxmayaraq, ümumi konsensus ondan ibarətdir ki, ikidilliliyin faydaları çatışmazlıqlardan üstündür və idrak, sosial və mədəni inkişafa müsbət töhfə verir.

Açar sözlər: İkidillilik, maksimalist yanaşma, minimalist yanaşma, mədəni identiklik

Əsas hissə.

"İkidillilik" termini latın mənşəlidir, "iki" "bi" və "language" "lingua" deməkdir. Bu anlayış üçün istifadə edilən ingilis “ikidillilik” və fransızca “bilinguisme” terminləri də bir-birinə çox yaxındır. Konseptual olaraq, ikidilliliyin vahid tərifinin olduğunu söyləmək çətindir, çünki onunla əlaqəli müəyyən dəyişənlər var. Bu dəyişənlərə fərdlərin doğulub boya-başa çatdığı ölkə, hansı yaşda bu dillərə məruz qaldıqları, müvafiq dillərə yiyələnmə yolları və şərtləri, ümumi yaşayış şəraiti, bu dillərdən ailədə, bacı-qardaşla və həmyaşıdlarla münasibətlərdə istifadəsi daxildir (Süverdem, F. B. ve Ertek, B., 2020: 185).

İkidillilik anlayışının bir-birindən fərqləndirilməsi lazım olan bir çox tərifləri var. Anlaşılması asan bir anlayış kimi görünən bu terminin birdən çox tərifi olsa da, ən çox yayılmış tərif “birdən çox dildən istifadə etmək bacarığı” hesab olunur (Süverdem, F. B. ve Ertek, B., 2020: 186).

Türk Dil Qurumunun lüğətində ikidillilik anlayışı “ikidilli olma vəziyyəti”, “ikidilli” anlayışı isə fərdi mənada “iki fərqli dil sahibi olmaq”, “güc sahibi olmaq”

kimi tərif edilmişdir. Kembric Lüğəti oxşar yolu izləyir və ikidilliliyi "iki dildən eyni dərəcədə yaxşı istifadə edə bilmək" kimi və ikidilli isə bunu bacaran fərd kimi müəyyən edilir.

İkidillilik aktı iki əsas şəkildə baş verir: Birincisi, ailədə yaranır, belə ki, əgər uşağın ana və atasının ana dilləri bir-birindən fərqlidirsə, ana və ata uşaqla öz dillərində danışmağa qərar verirlərsə, uşaq doğulduğu andan təbii mühitdə ikidilli böyüyür. Bu tip "eyni anda ikidilliliyin mənimsənilməsi"nin heç bir şəkildə uşağı əqli və idraki cəhətdən gərginləşdirmədiyi, əksinə, ikidilliliyin qəbul edildiyi və dəstəkləndiyi bir mühitdə uşağın zehni və koqnitiv inkişafı üçün faydalı olduğuna dair əsaslı araşdırma nəticələri var. İkincisi, erkən yaşda diaxronik şəkildə əldə edilmiş ikidillilikdir (Doğan, G., 2015:69). Əgər ailədən kənarda, yəni uşağın böyüdüyü cəmiyyətdə başqa dil funksionaldırsa, uşağın sosial mühiti genişləndikcə digər dilə də yiyələnir. Beləliklə, ikidilli uşağın bir dili onun ilk dili/ana dili, digər dili isə onun "ikinci dili" olur. Burada "ikinci dil" "xarici dil"dən ayrı bir anlayış kimi istifadə olunur. Xarici dil insanın proqramlaşdırılmış təhsil çərçivəsində öyrəndiyi dildir. İkinci dil insanın ilk dilindən/ana dilindən fərqli olaraq gündəlik həyatında funksional olduğu üçün öyrəndiyi və ya öyrənməli olduğu dildir.

Cədvəl 1: Mənimsəmə-öyrənmə

Mənimsəmə	Öyrənmə
Bu, şüursuz şəkildə həyata keçirilən bir prosesdir və bu proses adətən əvvəlcədən hazırlanmış mühitdə (sinif otağı, kitabxana, iş mühiti və s.) deyil, təbii həyatda baş verir. Uşaq bu mərhələdə ünsiyyət üçün lazım olan sərişdə əldə edir. Dilin mənimsənilməsi öyrənməyə kömək edir.	Bu, şüurlu şəkildə həyata keçirilən formal bir prosesdir. Ana dilindən başqa dil öyrənilir, ana dili də mənimsənilir. Öyrənmək üçün xüsusi yerlər (sinif otağı, laboratoriya və s.) tələb oluna bilər. Öyrənmə mütləq ana dilini mənimsəməyə kömək etmir.

Mənbə: Doğan, G., 2015:69

İkidillilik şəxsi vəziyyət kimi qəbul edilə bilər. Lakin bəzi hallarda ikidillilik sosial kontekstdə bir növ zərurət kimi də qəbul edilə bilər. İkidillilik fərdi seçim və ya sosial vəziyyətin nəticəsi ola bilər. İkidilli insan öz dillərindən yalnız yaşadığı cəmiyyətdəki funksional imkanlarına uyğun istifadə edə bilər. Bu funksionallığı qavramaq üçün cəmiyyətdə yaşayan insanların ailə həyatından kənarda paylaşdıqları iki növ ictimai məkan və bu məkanlarda istifadə olunan dil arasında fərq qoymaq lazımdır. Rəsmi məkan və qeyri-rəsmi məkan. Rəsmi sahədə dövlətin müəyyən etdiyi dildən istifadə etmək lazım gələ bilər. Lakin qeyri-rəsmi ictimai sferada insan daha sərbəstdir və daha rahat istifadə etdiyi dildə ünsiyyət qurmağa çalışır. İnsanların danışıq, məişət dilinin funksional olduğu, məhəllələrdə, kafe və bazarlarda paylaşıldığı ərazidir. Digəri isə "rəsmi ictimai sfera"dır: insanların şifahi dil istifadələrini yazılı dilə uyğunlaşdırmağa çalışdıqları rəsmi ofislər və məktəblər kimi yazı dilinin funksional olduğu sosial institutlardan ibarət ərazidir. Rəsmi sahədə dil seçimi qanunla müəyyən edilmiş çərçivədə baş verir. Qanunlar dövlətin tarixi

səbəblərdən yaratdığı hakim ideologiya və tərif çərçivəsində müəyyən edilir. Hətta cəmiyyətdə çoxdilliliyin mövcud olduğu hallarda belə, dövlət özünün "təkdillilik ideologiyası" çərçivəsində "dövlət dili" və ya "rəsmi dil" kimi təyin etdiyi dilin rəsmi istifadəsini tələb edə bilər. Avropa ölkələrinin əksəriyyəti çoxdilli kimi görünsə də, mühacir dilləri adlandırdıqları türk, ərəb, hindi və urdu kimi dillərin ictimai yerlərdə danışılmasına çox müsbət baxmaya bilərlər.

Nəticədə cəmiyyətdə dominant dil anlayışı yaranır. Xüsusən də yazılı ünsiyyətdə bu dil yeganə işlək dil kimi görünməyə başlaya bilər. İnkişaf etmiş cəmiyyətlərdə bir dilin mövqeyi və ya dəyəri onun yazılı ünsiyyətdəki funksionallığı ilə müəyyən olunduğundan, başqa dillərin cəmiyyətdəki mövqeyi və ya dəyəri azalır. Bu, şübhəsiz ki, qeyri-rəsmi ictimai sahədə dil istifadəsinə təsir göstərir. Dövlətin nəzarət gücünün daha zəif olduğu bu sahədə kimin hansı dildə danışdığını, kiminlə daha çox danışdığını indiki sosial kontekstin gətirdiyi şərtlər müəyyən etdiyi düşünülə bilər. Bununla belə, dominant dil ilə digər dillər arasında hüquqi, funksional və status fərqləri burada da təsirli olacaq: Yazılı ünsiyyətdə işləməyən dil getdikcə insanların yalnız "ənənəvi olaraq gündəlik həyatlarında" istifadə etdikləri dilə çevrilir, və buna görə də funksionallığını xeyli dərəcədə itirir.

Digər tərəfdən, siyasi tarazlıqların və/yaxud dil qanunlarının dəyişməsi ilə dillərin funksionallığı tarazlaşa bilər, hətta dominant olmayan dilin funksionallığı genişlənə və yazılı ünsiyyət sahəsinə daxil ola bilər. Sosial ikidilliliyə gəldikdə dövlət tərəfindən idarə olunduğu üçün rəsmi ictimai sferaya daxil olan, lakin insanların həyatında oynadığı rola görə qeyri-rəsmi ictimai sferaya aid olan media kanallarında dildən istifadə dillərin sosial mövqelərini və funksionallığını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Sözsüz ki, dilin funksional imkanlarının qorunub saxlanmasında və genişləndirilməsində, yazılı dil statusu qazanmasında təhsil əsas rol oynayır.

Bütün ikidilli təhsil modellərinin əsasını uşağın hər iki dilini qəbul etmək, bir-biri ilə əlaqəli və müqayisəli şəkildə öyrətmək və inkişaf etdirmək prinsipi dayanır. Avropa ölkələrinin birində rəsmi dildə tədris olunan məktəblərdə əlavə dil kursları vasitəsilə ikidilli uşaqların ana dillərini inkişaf etdirmələri ilə bu prinsipə nail olmaq mümkün deyil. Bu yol bir çox Avropa ölkələrində gedir. Türk uşaqları təhsillərini yaşadıqları ölkənin dilində davam etdirir və seçmə olaraq türkcə dərsləri də alırlar.

Ümumi mənada ikidillilik anlayışının adekvat və qənaətbəxş tərifini vermək çətin olduğundan və vahid tərifin olmadığını nəzərə alsaq, bəzi dilçilər ikidilliliyin müxtəlif növlərinin təsviri tipologiyalarını irəli sürmüşlər. İkidillilik fərdlərin iki dildəki bilik səviyyələrini, müvafiq dillərə yiyələnmə yaş və bacarıqlarını, bir-biri ilə əlaqələrini, bir-birinə müsbət və mənfi təsirlərini müxtəlif yollarla təsnif edir. İkidillilik anlayışının bir çox növləri var. Ümumilikdə ikidillilik fərdi və sosial olmaqla iki kateqoriyaya bölünür.

Bir insanın iki dildən fərqli dərəcədə istifadə etmək qabiliyyəti ikidilliliyin unikal bir növüdür. Fərdi ikidillilik fərdlər arasında fərqli ola bilən bir dilin digərinə nisbətən müxtəlif səviyyələrdə müəyyən çərçivədə istifadə oluna biləcəyi ikidillilik növünü ortaya qoyur. İkidilliliyin bu növünü araşdıran tədqiqatçılara görə, ikidillilik

eyni şəxs tərəfindən iki və ya daha çox dilin bir-birini əvəz edə bilən istifadəsidir. Fərdi ikidillilik aşağıdakı dörd xüsusiyyəti özündə birləşdirir: dərəcə (fərdin hər iki dili bilməsi); funksiya (iki dilin istifadəsinin rolu və ya məqsədləri); dəyişiklik (bir dildən digərinə keçidin şərtləri və forması); köçürmə (bir şəxsin iki dili ayrı saxlamaq qabiliyyəti). Fərdi ikidilliliyin inkişafının iki səbəbi var. Bunlar ikimədəniyyətli ölkələrdə və mühitlərdə yaşayan və ya lazım gəldikdə ikinci dil öyrənən fərdlərdir (Al-Amri, Majid N. 2013: 4).

Sosial ikidillilik bir icmanın və ya etnik qrupun linqvistik faydalarını nəzərə alır. Adından da göründüyü kimi, sosial ikidillilik cəmiyyət və sosial mühitlə bağlıdır, əslində dillə bağlı sosial fərqləri ehtiva edir. Sosial ikidilliliyə görə heç kim tək dilli deyil və ola da bilməz. Hər bir fərd hansısa şəkildə yaşadığı cəmiyyətə bağlıdır. Dildən başqa müxtəlif faktorlar, xüsusilə yaşadığı ölkənin siyasəti və tarixi, qəbul etdiyi dinlər cəmiyyətin ikidilli olmasına səbəb olur. Bu amillər cəmiyyətin öz daxilində inkişaf edən və əvvəllər mövcud olmayan pidgin, kreol, hibrid və s. yaradan münasibətlərin nəticəsidir. Bu, hibrid dillərin yaranmasına səbəb ola bilər. Tədqiqatçılar fərdi ikidilliliyi sosial ikidillilikdən fərqləndirirlər. Sosial ikidillilik ikidilli fərdlərdən, eləcə də birdilli fərdlərdən ibarət ola bilən çoxdilli cəmiyyətlərə aiddir.

Eyni ölkədə müxtəlif dillərin varlığını və bütövlüyünü müəyyən etməyə çalışan bəzi sosiolinqvistlər sosial ikidilliliyin üç fərqli növünü müəyyən ediblər: üfüqi ikidillilik, şaquli ikidillilik və çarpaz ikidillilik.

Üfüqi ikidillilik (Horizontal Bilingualism)

Üfüqi ikidillilik eyni ölkədə iki rəsmi dilin birgə mövcudluğudur. Bu iki dil müxtəlif səviyyələrdə oxşar statusa malikdir. İki dil arasında üstünlük cəhətən fərq yoxdur. Məsələn, elə ölkələr var ki, üfüqi ikidillilik çərçivəsində fransız və ingilis dillərindən istifadə edir.

Şaquli ikidillilik/Diqlossiya (Vertical Bilingualism/Diglossia)

Şaquli ikidillilik müəyyən bir cəmiyyətdə danışılan birinci dillə ikinci dilin eyni statusa malik olmadığı vəziyyətdir. Ölkənin rəsmi dili ilə eyni dil ailəsindən olan və rəsmi dilə çox oxşar olan başqa bir dil arasında rəqabət var. Bu vəziyyət ümumiyyətlə standart dil və onun dialektləri arasında müşahidə olunur. İsveçrənin alman kantonlarında danışılan, lakin rəsmi dil olmayan İsveçrə almancası buna misaldır.

Çarpaz ikidillilik (Diagonal Bilingualism)

Çarpaz ikidillilik ölkənin dialektləri ilə onun rəsmi dili arasındakı əlaqə ilə bağlıdır. Müəyyən bir cəmiyyətdə rəsmi dildən əlavə eyni dil ailəsindən olmayan və bu dillə heç bir əlaqəsi olmayan ləhcə və ya dialektlərin danışıldığı vəziyyətə aiddir. İspaniyanın Bask ölkəsində danışılan, eyni zamanda ispan dili ilə heç bir əlaqəsi olmayan və hətta dilçilər tərəfindən təcrid olunmuş bir dil kimi qəbul edilən bask və ispan dillərinin birgə istifadəsi çarpaz ikidilliliyə nümunə kimi göstərilə bilər.

Aparılan tədqiqatlara əsasən demək olar ki, ikidilliliyə iki ənənəvi yanaşma var: bir tərəfdən maksimalist yanaşma, digər tərəfdən isə minimalist yanaşma.

Sxem 1: İkidilliliyə yanaşmalar

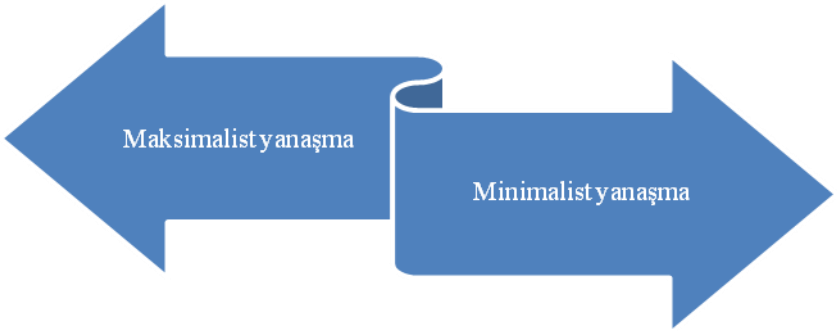

Mənbə: Süverdem, F. B. ve Ertek, B., 2020: 187

İkidilli şəxslərin doğma səviyyədə danışdıqları hər iki dili mənimsəmək və ikidilli mühitlərdə tələb olunan hər şeyi etmək potensialına maksimalist yanaşma deyilir. Digər tərəfdən, minimalist yanaşma, ikidilli fərdlərin öz ana dilindən başqa bir dildə dil bacarıqlarından ən azı birində minimum biliyə sahib olmalarını və məhdud, lakin uyğun söz ehtiyatına malik ikidilli mühitlərdə hər şeyi həyata keçirmə qabiliyyətinə istinad edir.

Maksimalist yanaşmanın tərəfdarları iddia edirlər ki, hər iki dildə mükəmməl danışan şəxslər ikidilli hesab edilməlidir. Dilin mənimsənilməsi maksimalist yanaşmanın mərkəzində dayanır. Bu anlayışa görə, dilin mənimsənilməsi və dil öyrənmə prosesində tamamlama nöqtəsi var.

Minimalist yanaşmanın ikidillilik anlayışı hər kəsin ikidilli olduğunu bildirir. Bu yanaşma ikidillilərin hər iki dildən müntəzəm istifadə etdiyini və bu dillərdəki bacarıqlarının məhdud ola biləcəyini iddia edir (Akıncı, 2016: 214). Minimalist yanaşmanın tərəfdarlarının fikrincə, ikidilli hesab olunmaq üçün alternativ olaraq iki dildən istifadə edərək ünsiyyət qura bilmək kifayətdir. Maksimalist yanaşmalarla müqayisədə minimalist yanaşmaların əsasını təşkil edən meyar fərdlərin danışdıqları ikinci dili bilmə dərəcəsidir.

Müasir dünyada birdən çox dildə ünsiyyət qura bilmək fərdlər üçün bir çox üstünlüklər təmin edir. İkidilli insanlar üçün həyatın geniş sahələrinə baxarkən istifadə edə biləcəkləri iki fərqli perspektiv var. İkidilliliyin üstünlüklərini onun ünsiyyət bacarıqlarına töhfəsi baxımından qiymətləndirilir. İkidillilik mədəniyyətlər və cəmiyyətlər arasında körpü rolunu oynamaqla yanaşı, effektiv ünsiyyət vasitəsidir. İkidilli fərdlərin fikrincə, ikidillilik onlara fərqli baxışlar və geniş dünyagörüşü təmin edir və iş tapmalarını asanlaşdırır (Bölükbaş F.K., Hançer F.B., Golynskaia A., 2019: 106).

İkidilliliyin üstünlüklərini araşdıran ilk tədqiqatlardan biri Peal və Lambertin (1962) tədqiqatı olmuşdur. Peal və Lambert (1962) öz araşdırmalarında ikidilli uşaqların birdilli yaşıdları ilə müqayisədə koqnitiv üstünlüklərə malik olduqlarını və mürəkkəb tapşırıqları, xüsusən də idrak çevikliyi tələb edən tapşırıqları daha yaxşı yerinə yetirdiklərini aşkar etdilər. Bu araşdırmadan sonra eyni nəticələrlə çoxlu araşdırmalar aparılıb. Məsələn, Bialystok (1999) tərəfindən aparılan araşdırmaya

görə, ikidilli uşaqlar bir dilli uşaqlara nisbətən bir mövzuya diqqətlərini daha uzun müddət saxlaya bilirlər. Bu, ikidilliliyin koqnitiv üstünlüklərindən biridir. Bialystok (1999) 3,2-6,3 yaş arası 60 uşaq üzərində araşdırma aparıb. Bu 60 uşaq bərabər sosial-iqtisadi səviyyədədir və oxşar təhsil alıb. Bialystok (1999) öz tədqiqatında iştirakçıları iki bərabər qrupa bölmək yolu ilə araşdırıb. Qruplardan biri ikidilli, Çin dilini mükəmməl bilən və müxtəlif səviyyələrdə ingiliscə danışa bilən uşaqlardan ibarətdir. Digər qrup isə yalnız ingiliscə danışa bilən birdilli uşaqlardan ibarətdir. Hər iki qrupa diqqəti yayındıran məlumatlarla mürəkkəb olan tapşırıqlar verildi. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilib ki, ikidilli fərdlər mürəkkəb tapşırıqları yerinə yetirərkən birdilli fərdlərə nisbətən daha yaxşı bacarıqlar nümayiş etdiriblər.

Bialystok və Martin-Rhee (2008) tərəfindən aparılan başqa bir araşdırma, ikidilli uşaqların diqqətlərini idarə etmək qabiliyyətinin daha yüksək olduğunu ortaya qoyur. Bu araşdırmada uşaqlar müəyyən stimullara cavab vermək və ya cavab verməmək qabiliyyətinə və ya diqqət nəzarətinə baxılaraq sınaqdan keçirilmişdir. Tapşırıqlar diqqəti yayındırdıqda və daha çox diqqət tələb etdikdə, ikidillilər birdillilərdən daha yaxşı çıxış edirdilər. Eynilə, Carlson və Meltzoffun (2008) araşdırmalarında belə nəticəyə gəlindi ki, ikidilli fərdlər mürəkkəb tapşırıqları yerinə yetirərkən birdilli fərdlərdən daha yaxşı performans göstərirlər.

İkidillilər ünsiyyət baxımından birdillilərə nisbətən daha həssasdırlar, çünki onlar daim hansı vəziyyətdə hansı dilin istifadə olunacağına nəzarət edirlər. Baker və Jones (1998) görə, ikidilli insanlar dinləyicinin vəziyyətini və ehtiyaclarını nəzərə almaqda və empatiya qurmaqda daha uğurlu olurlar. İkidilli fərdlərin iki fərqli dünya təcrübəsi var, çünki ikidillilik iki və ya daha çox mədəniyyəti yaşamaq imkanı verir. Müxtəlif mədəniyyətlərə nüfuz etmək o mədəniyyətin dilini bilmək tələb edir. Dili öyrənən insan mədəniyyəti də öyrənir.

Bundan əlavə, valideynlərin fikrincə, uşaqlar yeni bir dil öyrənməyə can atdıqları üçün başqa dilləri daha asan öyrənə bilirlər. Bu uşaqlar müxtəlif mədəniyyətlərə açıqdırlar, çünki onlar artıq iki fərqli mədəniyyətdə təcrübəyə malikdirlər.

Multikultural bir dövlət olan və müxtəlif millətlərdən olan insanları əhatə edən Amerika Birləşmiş Ştatlarında Bilingual Education Office ikidilliliyin müxtəlif sahələrdə üstünlüklərini aşağıdakı kimi sıralayır:

Cədvəl 1: İkidilliyin üstünlükləri

İqtisadi və kommersiya faydaları	Şəxsi və sosial faydalar	Akademik faydalar
İqtisadi vizyonun inkişafı	Dəyişən sosial quruluşda ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı	Anlama və oxu proseslərinin təkmilləşdirilməsi
Qlobal iqtisadiyyatda səriştəli olmaq	Mədəniyyət və dil sərhədlərinin genişləndirilməsi	Akademik araşdırmaları nəzərdən keçirmək imkanı
Satış bacarıqlarının inkişafı	Ailə üzvləri ilə daha yaxşı münasibətlərin inkişafı	Müxtəlif mətnlərdən məlumat əldə etmək bacarığı
Digər siyasi sistemlər haqqında biliklərə sahib olmaq	Ailə və cəmiyyət dəyərlərini dərk etmək	Müxtəlif dil strukturlarında detalları tutmaq bacarığı
	Fərqli bir sistemin dəyərlərini daha yaxşı başa düşmək	Düşüncə proseslərini təkmilləşdirmək bacarığı
	Uğurlu səyahət təcrübələri əldə etmək bacarığı	Sorğu və məntiq proseslərinin yaradılması
		Yeni dünyalara açılmaq

Mənbə: Bölükbaş F.K., Hançer F.B., Golynskaia A., 2019: 107

Cədvəl 1-dən aydın olduğu kimi ikidillilik özündə bir sıra üstünlükləri ehtiva edir. Demək olar ki, ikidillilik həyatın bir çox sahələrinə sirayət edən vəziyyətdir.

1960-cı illərə qədər aparılan əksər tədqiqatlar göstərir ki, ikidillilik uşağın intellektual, təhsil və emosional inkişafına mənfi təsir göstərir. Bu dövrdə nəşr olunan tədqiqatların böyük əksəriyyətində ikidilliliyin dil qarışıqlığına və çaşqınlığa səbəb olduğu, bunun da öz növbəsində zəkanın azalmasına və düşünmə qabiliyyətinin atrofiyasına səbəb olduğu iddia edilir (Al-Amri, Majid N., 2013: 4).

İkidilliliyin mənfi cəhətləri ümumiyyətlə sosial və mədəni baxımdan nəzərə alınır. İkidillilik qeyri-adekvat akademik performansın və sosial iğtişaşların mənbəyi kimi qəbul edilir, lakin bu, yanlış qavrayışdır. İkidilliliyin real mənfi cəhətlərini aşağıdakı kimi sadalamaq olar (Alfredo A., 2012: 101):

1. Əgər uşağın hər iki dili tam inkişaf etməmişsə, ikidillilik dezavantaj ola bilər. İnkişaf etməmiş dillərin göstəricisi uşağın məktəb dərslərində hər iki dildə çətinlik çəkməsidir. Ancaq belə bir vəziyyətin əsl səbəbi ikidillilik deyil, uşağı əhatə edən mənfi sosial və təhsil şəraitidir.

2. Valideynlər ikidilli uşaq böyütmək üçün çox səy göstərirlər. Uşaqların iki və ya daha çox dili asanlıqla mənimsədiyi ikidilli və ya çoxdilli cəmiyyətlərdə bu

proses daha asandır. Bununla belə, valideynlər tək dilli olduqda və övladlarını ikidilli olduqda tək dilli cəmiyyətlərdə övladlarını böyütməyə çalışdıqları zaman daha çox səy göstərməlidirlər. Lakin ikidilliliyin uşağa verdiyi fərdi, koqnitiv, sosial, mədəni, əqli və iqtisadi üstünlüklər göstərir ki, bu səylər uzunmüddətli perspektivdə əbəs deyil.

3. İkidillilərin mədəni kimlikləri ilə bağlı müxtəlif problemlər yarana bilər. Məsələn, uşağın valideynlərindən biri türk, digəri isə alman mənşəlidirsə və uşaq həm türkcə, həm də almanca mükəmməl danışa bilirsə, özünü türk, alman və ya türk-alman kimi təyin edəcək? İkidilli uşaq özünü hər hansı qrupa aid etməkdə çətinlik çəkəcəkmi? İkidilliliyin zərərlərindən danışarkən bu kimi suallar ön plana çıxır. Bəzi ikidillilər üçün mədəni kimlik problem deyil. Onlar ölkədə danışılan hər iki dildən istifadə etsələr də, yalnız bir etnik və ya mədəni qrupa aid olduqlarını hiss edirlər. Məsələn, Uelsdə yaşayan insanların çoxu özlərini birinci uelsli, ikincisi isə britaniyalılar kimi qələmə verirlər, lakin özlərini britaniyalı adlandırmırlar. Bununla belə, ikidilli fərdlər arasında əksəriyyətin dilinin xalqı və mədəniyyəti ilə eyniləşdirmək istəyənlər, yaşadıqları ölkənin dilini öz ana dillərindən üstün tutanlar və dominant xalqın birdilli danışığına çevrilmək istəyənlər də var. Bu iki ekstremal vəziyyət arasında şəxsiyyətləri və mədəni mənsubiyyətləri ilə bağlı daxili ziddiyyətlər yaşayan və heç bir mədəniyyətə aid olmadıqlarını hiss edən fərdlər var. Görünən odur ki, ikidillilik vəziyyətinin üstünlük yaratdığı hallar olduğu kimi, problemə çevrildiyi anlar da mümkündür.

İkidilliliyin mənfi cəhətləri ümumiyyətlə mənfi dil ötürülməsi və şifahi bütövlüyün pozulması başlıqları altında araşdırılır. İkidilli insanın bir dildə bacarıq əldə etməsi üçün daha çox vaxt lazım ola bilər. İkidilliliyin bu təsiri fərd hər iki dildən fəal şəkildə istifadə etdikdə və onlar arasında daim keçid etmək məcburiyyətində olduqda görünür.

Ədəbiyyat

1. Bölükbaş F.K., Hançer F.B., Golynskaia A., (2019) İki Dillilik: Tanımı ve Türleri Üzerine Kuramsal Tartışmalar // International Journal of Languages Education, 98-113 s.
2. Doğan, G., (2015) İki ya da çoxdillilik ve Avrupa Toplumu, Dergipark, 68-72 s.
3. Süverdem, F. B. ve Ertek, B. (2020). İki Dillilik ve İki Kültürlülük: Göç, Kimlik ve Aidiyet. The Journal of International Lingual Social and Educational Sciences, 6(2), 183-207.
4. Akıncı, M.A. (2016). Culture d'origine et apprentissage : le cas des jeunes enfants bilingues issus de familles immigrées originaires de Turquie. Auzou-Caillemet, T. & Loret, M. (éds.), Prendre en compte le corps et l'origine socioculturelle dans les apprentissages. Paris : Retz, collection « Co-édition », 202-238.

5. Alfredo A., (2012). Advantages and Disadvantages of Bilingualism, Forma y Función, 25 (2), 99- 114.
6. Al-Amri, Majid N. (2013). Effects of Bilingualism on Personality, Cognitive and Educational Developments: A Historical Perspective, American Academic & Scholarly Research Journal, 5(1), 1-7.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: fiologiya elmləri dok, professor Səbinə Almənmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 246-251

https://doi.org/10.62837/2024.4.246

FƏRZƏLİYEVA TÜRKAN CƏLİL QIZI,
magistrant, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
turkanf2018@gmail.com

DAXİLİ NİTQDƏ PSİXOLOJİ AMİLLƏR

Açar sözlər: Daxili nitq, psixoloji amillər, emosional hallar, insan psixologiyası, özünüdərk, sosial mühit, ünsiyyət, özünəqapanma, depressiya, empatiya, mənəvi dünya, düşüncə və hisslər, özünütəhlil, ünsiyyət problemləri.

ключевые слова: внутренняя речь,психологические факторы, эмоциональные состояния, психология человека,самопознание, социальная среда, общение, замкнутость, депрессия, эмпатия, духовный мир, мысли и чувства, самоанализ,проблемы общения

key words: internal speech, psychological factors,emotional states,human psychology, self-awareness, social environment, communication, withdrawal, depression, empathy, spiritual world, thoughts and feelings, self-analysis, communication problems

İnsan həyatında cərəyan edən hadisələr onun psixologiyasında bir çox emosional halların yaranması ilə müşahidə olunur və bu hal bizim nitqimizdən də kənar ötüşmür. Nitq öz daxili imkanlarını insanın bütün düşüncələrini, hisslərini ifadəyə, izaha yönəldir, onu aydınlaşdırır və ünsiyyət prosesində rabitələndirmək funksiyasını yerinə yetiirir. İnsan fərd kimi daha çox özünə xas olan daxili nitqə müraciət edir. Daxili nitq daha çox psixoloji amillər əsasında meydana çıxır.

Daxili nitq, insanın öz-özü ilə danışması, düşüncələrini formalaşdırması və özünü yönləndirməsi prosesidir. Psixoloji amillər daxili nitqin necə inkişaf etdiyini və necə işlədiyini müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayır. Bu amillər daxili nitqin məzmununa, quruluşuna və funksiyasına təsir edir.

Emosiyalar daxili nitqin məzmununu və tonunu formalaşdırır. Məsələn, kədərli və ya narahat olduğumuz zaman daxili nitq daha pessimist ola bilər, optimist və ya xoşbəxt olduğumuz zaman isə daha müsbət əhvallı ola bilər.

Özünənəzarət qabiliyyəti yüksək olan insanlar daxili nitqlərini daha yaxşı idarə edə bilirlər. Bu, onların düşüncələrini strukturlaşdırmaq və yönləndirmək bacarığını artırır, stress və digər mənfi təsirlərlə daha effektiv mübarizə aparmalarına kömək edir.

Motivasiya, daxili nitqin istiqamətini və məqsədini müəyyənləşdirir. Yüksək motivasiyalı insanlar, məqsədlərinə çatmaq üçün daxili nitqlərində daha çox müsbət özsöhbətlər və həvəsləndirici ifadələr istifadə edirlər.

Özgüvən səviyyəsi, insanların daxili nitqlərində özlərinə necə yanaşdıqlarını təsir edir. Yüksək özgüvənli insanlar daha çox müsbət özsöhbətlər və özlərini tərifləyən ifadələr istifadə edirlər, az özgüvənli insanlar isə daha çox özünütənqid və şübhə ifadə edirlər.

Stres və narahatlıq, daxili nitqin məzmununu neqativləşdirə bilər. Bu zaman insanlar daha çox mənfi düşüncələr və narahatedici ssenarilər haqqında düşünməyə meylli olurlar.

Keçmiş təcrübələr və yaşanmış hadisələr, insanların daxili nitqlərində hansı mövzu və fikirlərə diqqət yetirəcəyini müəyyənləşdir

İnsan ailədə, cəmiyyətdə müəyyən bir adla, statusla tanınır, ancaq hər kəsdən ayrılıb, öz-özü ilə tək qaldığı zaman artıq o öz mənini, kimliyini, nə istədiyini, ətrafında baş verən hadisələrə, özünə qarşı olan münasibətlərin onun üçün nə qədər qaneedici olmağını və.s. kimi münasibətləri daxilində təhlili edir, sanki cavablandırır, özü ilə danışıb-dərdləşir və bu hal daxili nitqin yaranmasına səbəb olur.

Bəs daxili nitqin yaranmağına səbəb olan baçlıca amillər hansılardır? Daxili nitqi yaradan bir neçə səbəb ola bilər. Bildiyimiz kimi, insan cəmiyyətdə yaşayır, qarşılıqlı münasibətlər zamanı formalaşır, ünsiyyətdə olduqca özünü rahat ifadə edə bilir.

Həyatımızda həmişə günəşli günlər olmur, buludlu, yağışlı, tufanlı günlərdən keçdiyimiz zaman münasibətlər öz tarazlığını itirə bilir və bu hal da ünsiyyətdə olduğumuz insanlarla fikir ayrılığına, anlaşılmazlıqlara, problemli situasiyaların yaranmağına, mənfi əhvali-ruhiyyəyə, özünəqapanma və depressiyaya, tək qalmaq, uzaqlaşmaq kimi meyllərin meydana gəlməsinə səbəb olur.

İnsan ona empatiya edəcək, halına yanacaq, dərdləşəcək dost-sirdaş tapmayanda daxili nitqə müraciət edib, öz-özü ilə danışır. Başqa bir halda da insan yaşadıqlarından çox yorulur, heç kimlə danışmaq,ünsiyyət qurmaq istəmir, öz dərdini öz daxili nitqilə bölüşür, öz-özünə çarə, yaralarına məlhəm olur. Yaxud, öz daxili nitqilə rahatlıq tapan insan başqalarının səsinə qulaq yummaq, onların fikirlərini eşitməmək, rəy və təkliflərini duymamaq üçün öz daxilinə qapanıb, ən yaxın dostu kimi özü ilə danışır, dərdləşir, çünki kimsənin onu anlaya bilməyəcəyi qənaətindədir. İnsan daxili nitqdə özünü daha rahat ifadə edir, hər kəsdən uzaqlaşaraq özünə aid yaratdığı mənəvi bir guşədə "çılpaqlıqdan" sanki zövq alır, çünki orada özündən başqa bir kimsə yoxdurki onu etdiklərinə tənqid etsin, fərqli fikirlərini desin, konfliktə girsin və s.

Daxili nitq daxili dünyadır, orada bütün sirlərin, sevinclərin, xəyal qırıqlıqların, əzabların, tənhalığın, keçilməz, aşılmaz dağ-dərələrin, tikanlı yollarda ayaqyalın gəzməyə məcbur qaldığın anlar, uğradığın haqsızlıqlar, bəzən də bilməyərək etdiyin səhvlərə görə öz yaratdığın ədalət məhkəməsində ittiham olunan şəxs kürsüsündə əyləşərək öz-özünü təqsirləndirməyindir. Sanki daxilində iki insan ya danışır, dərdləşir, ya da bir-birilə razılaşmayıb, mübahisə edir.

Daxili nitq özünümüşahidədir, özünüqiymətləndirmədir, insanın həyat adlı böyük bir məktəbdə özünü eksperiment obyekti kimi görüb, gün sonunda **təşkil etdiyi imtahandan aldığı qiymətid**ir. Bəzən də aynaya ehtiyac duymadan özünü görə bilməsidir.

Daxili nitqdə insanın psixologiyası, mədəni səviyyəsi, təhsili, dünyagörüşü və s. öz əksini tapır. Daxili nitqdə istifadə edilən söz ehtiyatı şəxsin bilik və təcrübəsinə görə dəyişir. İnsanlar öz daxili nitqində tez-tez istifadə etdikləri sözləri və ifadələri seçirlər.Mürəkkəb ibarələrdən, şablonlardan, müəyyən qrammatik normalardan uzaq olan daxili nitq öz rahatlığı və sərbəstliyi ilə fərqlənir.

Daxili nitqdə səslər adətən real nitqdə olduğu kimi tələffüz edilmir. İnsanlar düşüncələrində sözləri və cümlələri daha qısa və sürətli bir şəkildə tələffüz edirlər.

Daxili nitqdə fonemik idrak, yəni səslərin tanınması və fərqləndirilməsi prosesləri mühüm rol oynayır. İnsanlar daxili nitqdə səsləri düzgün şəkildə tanıyır və uyğun şəkildə istifadə edirlər. Artikulyasiya prosesləri daxili nitqdə çox vaxt avtomatik və şüursuz şəkildə baş verir. İnsanlar düşüncələrində sözləri tələffüz edərkən artikulyasiya hərəkətlərini şüursuzca canlandırırlar.

Prozodiya, yəni nitqin ritmi, tonu və intonasiyası daxili nitqin vacib komponentlərindən biridir. İnsanlar daxili nitqdə də emosiyalarını və vurğularını ifadə etmək üçün prozodik elementlərdən istifadə edirlər.

Daxili nitqin sintaksisi və qrammatikası fərdi şəkildə formalaşır və gündəlik danışıq nitqindən fərqlənir. İnsanlar düşüncələrini daxili nitqdə daha qısa və konkret cümlələrlə ifadə edirlər. Emosional yüklü sözlər daxili nitqin vacib bir hissəsini təşkil edir. İnsanlar öz düşüncələrini ifadə edərkən güclü emosiyalar doğuran sözlərdən istifadə edə bilərlər. Dil bacarıqları və lüğət ehtiyatı daxili nitqin zənginliyini və müxtəlifliyini müəyyən edir. Geniş lüğətə malik olan insanlar daha mürəkkəb daxili nitq qurmağa meyillidirlər.

Daxili nitq daha çox fikrin mənbəyini bildirən modal sözlərlə (məncə, fikrimcə, zənnimcə), ritorik suallarla, ədatın müxtəlif məna növlərilə (daha çox sual və qüvvətləndirici ədat), qoşma (daha çox bənzətmə qoşması-kimi, tək),bağlayıcı (ilə,la[2]) və hiss, həyəcan bildirən xüsusi nitq hissəsi olan - Nidanın müxtəlif məna növləri ilə ifadə olunur.

Daxili nitq ədəbiyyatın da tədqiqat mövzusudur. Bədii əsərdə olan daxili nitq ədəbi dil vasitələri ilə təsvir edilir. Bədii ədəbiyyatda daxili nitq bir bədii vasitə kimi çox geniş tətbiq olunur. Bunun səbəbi daxili nitqin qəhrəmanın obrazını təqdim etmək üçün çox böyük imkanlar yarada bilməsidir. Əsərlərdə obrazın hiss və düşüncələrini, hadisələrə münasibətini oxucuya göstərmək üçün yazıçı obrazın daxili nitqinə müraciət edir. Məsələn, Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü" romanında daxili nitq müəllifin seçdiyi və tətbiq etdiyi ən mühüm və təsirli üsullardan biridir. Belə ki, baş qəhrəmanın – xəstənin – düşüncə tərzini, düşdüyü vəziyyətə münasibətini, keçmiş və gələcəklə bağlı xatirələri müəllif məhz daxili nitq vasitəsilə açıqlayır. Bədii əsərdə daxili nitq həm insanın nitq-təfəkkür fəaliyyətini özündə əks edirir və təsvirin predmeti kimi çıxış edir, həm də personajların obrazlarının yaranmasında iştirak edir və psixoloji təhlilin çox mühüm vasitəsidir. Yəni daxili nitqin vəzifəsi – insan həyatının subyektiv sahəsinin obyektivləşdirilməsi üçün bir vasitədir.

Daxili nitq, yaddaşın möhkəmləndirilməsi üçün edilən məşqlərdən ən effektli üsul kimi də nəzərə alına bilər. Keçmişlə bağlı hadisələr yenidən gündəmə

gələndə ötən günlərə ekskursiya edib, hətta hadisələrin gedişatı zamanında orada olan insanların nitqlərindəki sözlər, üz ifadələri, mimika və jestlər , münasibətlərinin təhlili, dioloqlar, ötən günlərə bu günki baxışlarla nəzər və s. yenidən beyində canlanır ki, psixoloqlar yaddaşın möhkəmləndirilməsi üçün məhz bu xatırlatmaların sıxlığının tez-tez təkrarlanmasını məsləhət görürlər. Bu məşqin sayəsində beyin işləməyə, hərəkətə sövq edilir. Amma bu xatırlamaların məqsədinə diqqət etmək lazımdır. Keçmiş günlərin xoşagəlməz hadisələrini, qopmuş münasibətlərini tez-tez xatırlamaq, daxili nitqlə bütün günü danışmaq, ruh düşkünlüyünə, depressiyaya gətirib çıxarır ki, bu haldan qaçmaq lazımdır.Çünki, kədərli, qayğılı, narahat, uğursuz hadisələrlə keçirdiyimiz günləri xatırlamaq sanki o anları təkrar yaşamaq hissi yaradır.

DAXİLİ NİTQDƏ PSİXOLOJİ AMİLLƏR

Fərzəliyeva Türkan Cəlil qızı

Xülasə

Məqalə insan psixologiyasında daxili nitq kimi vacib bir konsepsiyanın davranışları, mənəviyyatı anlamaqda oynadığı rolu müzakirə edir. Burada insanların özü ilə olan münasibətləri, daxili aləmlərində baş verən proseslər və öz fikirləri ilə bağlı təhlilləri yer alır.

İnsanlarda sosial mühitin təsirindən asılı olaraq daxili nitqin yaranması və inkişaf etməsi müşahidə olunur. Məqalədə gündəlik həyatdakı münasibətlərin bəzən çətinləşməsi və insanları mənfi əhvali- ruhiyyəyə sövq etməsi haqqında da danışılır. Bu, insanların daxili nitqə müraciət edərək düşüncə və hisslərini başqalarına ifadə etmək yerinə, özü ilə danışaraq daha rahat hiss etməyə çalışdığı bir prosesdir.

Daxili nitq, insanın mənəvi dünyasındakı sanki məhkəmədir və orada özünümüdafiə, özünütəsəlli , hətta özünü günahlandırmaq, bəzən də özünü anlamaq əks olunur . Buna baxmayaraq, məqalədə diqqət çəkən əsas amil tez-tez xatırlanan, xoşagəlməz xatirələrin, mənfi əhval doğuran fikirlərin insanların ruh dünyasında depressiya və psixi sağlamlığına zərər verməsi və bu haldan qaçmağın vacibliyi aşılanır.

Son olaraq, daxili nitqin ədəbiyyatda və ədəbiyyat tədqiqatlarında da önəmli bir mövzu olduğunu vurğulamaq lazımdır. İnsanların daxili aləmində, düşüncə və hisslərinin təsviri, yazıçılar üçün mühüm bir yaradıcılıq vasitəsi olaraq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 246-251

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ВО ВНУТРЕННЕЙ РЕЧИ

ФЯРЗАЛИЕВА ТЮРКАН ДЖАЛИЛ КЫЗЫ

РЕЗЮМЕ

Статья обсуждает роль важной концепции внутренней речи в психологии человека для понимания поведения и морали. Здесь рассматриваются отношения людей с собой, процессы, происходящие в их внутреннем мире, и анализ их мыслей.

Наблюдается, что внутреннюю речь у людей формируется и развивается под влиянием социальной среды. В статье также говорится о том, как повседневные отношения иногда усложняются и приводят людей к негативному настроению. Это процесс, когда люди обращаются к внутренней речи, чтобы чувствовать себя комфортнее, вместо того чтобы выражать свои мысли и чувства другим.

Внутренняя речь – это своего рода суд в духовном мире человека, где происходит самооправдание, самоукрепление, даже самообвинение и иногда самопонимание. Однако основной момент, на который обращает внимание статья, заключается в том, что часто вспоминаемые неприятные воспоминания и негативные мысли могут причинить вред психическому здоровью и привести к депрессии, и важно избегать этого.

Наконец, стоит отметить, что внутренняя речь также является важной темой в литературе и литературных исследованиях. Описание внутреннего мира людей, их мыслей и чувств имеет особое значение для писателей как важный творческий инструмент.

PSYCHOLOGICAL FACTORS IN INNER SPEECH

FARZALIYEVA TURKAN JALIL QIZI

SUMMARY:

The article discusses the role of the important concept of internal speech in human psychology for understanding behavior and morality. It examines people's relationships with themselves, the processes occurring in their inner world, and the analysis of their thoughts.

It is observed that internal speech in people is formed and developed under the influence of the social environment. The article also mentions how everyday relationships sometimes become complicated and lead people to a negative mood. This is a process where people resort to internal speech to feel more comfortable, instead of expressing their thoughts and feelings to others.

Internal speech is like a court in a person's spiritual world, where self-defense, self-consolation, even self-blame, and sometimes self-understanding take

place. However, the main point emphasized in the article is that frequently recalled unpleasant memories and negative thoughts can harm mental health and lead to depression, and it is important to avoid this.

Finally, it is important to highlight that internal speech is also a significant topic in literature and literary studies. The depiction of people's inner worlds, their thoughts, and feelings is of special importance to writers as a crucial creative tool.

Ədəbiyyat

1.Məmmədova S. *Daxili nitq dil ünsiyyətinin xüsusi forması kimi*. Bakı – 2022

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru R. Məmmədov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 252-267
https://doi.org/10.62837/2024.4.252

SIYUAN WANG
Xəzər Universiteti və Pekin Xarici Dillər Universitetinin
birgə təlimi çərçivəsində magistrant
siyuan.wang2022@khazar.org

ƏCNƏBİLƏRİN NİTQİNDƏ FONETİK İNTERFERENSİYA (AZƏRBAYCAN VƏ ÇİN DİLLƏRİ MATERİALLARI ƏSASINDA)

***Açar sözlər**: fonetika, interferensiya, normadan kənaraçıxma, Azərbaycan dili, Çin dili*
***Keywords:** phonetiks, interference, deviations from the norm, Azerbaijani language, Chinese language*

Giriş

Əcnəbi dilinin öyrənilməsi prosesində diqqət etməli olduğumuz xüsusiyyətlərdən biri də dillərin fonetik quruluşunun bir-birindən fərqli olmasıdır. Bu fərqliliklər dilçilik ədəbiyyatında interferensiya kimi izah edilir. "İnterferensiya dil təmasları və ya doğma olmayan ikinci dilin öyrənilməsi zamanı yaranan ikidillilik şəraitində dil sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində doğma dilin təsiri ilə ikinci dildə baş verən normadan və sistemdən kənaraçıxma ilə ifadə olunur. İnterferensiya iki dildə danışanın nitqində xarici dilin aksenti kimi təzahür edir. O, sabit (kollektivin nitqinin xarakteristikası kimi) və keçici (kiminsə idiolekti kimi) ola bilər." [1, s. 198]

Ana dilinin öyrənilən dilə müdaxiləsi həm mənfi, həm də müsbət təsir göstərən köçürmə kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu o deməkdir ki, dil öyrənənlərin ikinci dilini öyrənməkdə bəzi səhv və ya xətalara yol vermə ehtimalı var. İkinci dilin mənimsənilməsində dillərarası təsir ehtimalının yüksək olduğu və bu təsirin neqativ köçürmə nəticəsində yaranan bəzi səhvlərə səbəb ola biləcəyi fikir dəstəklənir [2, s. 70–83].

İkinci dili öyrənmək qloballaşan dünyada təqdim olunan zərurət kimi qəbul edilir. Danışıq səsli simvollardan və ya görünən bədən hərəkətlərindən istifadə etməklə düşüncə, ideya və hissləri ifadə etmək aktı kimi qəbul edilə bilər. Bundan əlavə, nitq bacarığını artırmaq üçün nümayiş və audiovizual vasitələrdən də səmərəli istifadə oluna bilər. Buna görə də nitq digər dörd dil bacarıqları arasında ən vacib və mərkəzi bacarıq kimi qəbul edilir, çünki o, öyrənənə həmin dildə uğurlu ünsiyyət qurmağa imkan verir ki, bu da çox vaxt hər hansı bir xarici dili öyrənməkdə əsas məqsəddir [3, s. 100].

Məlumdur ki, dünya dilləri içərisində fonetik sistemləri üst-üstə düşən iki eyni dil tapmaq olmaz. İnterferensiyanın yaranmasının əsas səbəbi dillərin müxtəlif fonetik, qrammatik və leksik quruluşa malik olmasıdır. Yəni, interferensiya o səbəbdən baş verir ki, dillərin ümumi quruluşları bir-biri ilə uyğun gəlmir. Şübhəsiz ki, yeni dili öyrənməyə başlayan fərd, individ konkret olaraq bizim vəziyyətimizdə tələbələr bu dili öyrənməyə başlayanda ilkin dil yəni, ana dili öyrənilən dilə təsir

edir. Bu o deməkdir ki, ana dilinin qazanılmış vərdişləri bizim yeni dili öyrənməyimizə həm mənfi həm də müsbət təsir edə bilər. İnterferensiya müsbət təsirləri deyil məhz mənfi təsirləri öyrənir. Yəni, interferensiya o hallardır ki, ana dilinin xüsusiyyətləri, vərdişləri yeni öyrənilən dilin xüsusiyyətlərinə mənfi təsir edir və yaxud onun öyrənilməsinə mane olur. Məhz bu səbəbdən də dil öyrənməyə başlayan insanlarda ilkin mərhələdə normadan kənaraçıxma halları baş verir.

Biz Çin və Azərbaycan dillərinin fonetik sistemlərini müqayisə edərkən öz ana dilimizdə olmayan müxtəlif səslərə rast gələ bilərik. Bu səslər də dili yeni öyrənənlər üçün müəyyən çətinliklər törədir.

Transkripsiya və Beynəlxalq Fonetik Əlifba

"Fonetik transkripsiya – dilin səslərinin bütün əlamət və xüsusiyyətləri ilə yazıya köçürülmək imkanı verən işarələr sistemindən ibarətdir" [4, s. 57]. Adətən, bir dilin əlifbasındakı hərflərin sayı dildəki səslərinin miqdarından az olduğu üçün hərflər bütün səsləri əhatə edə bilmir. Ona görə belə vəziyyətdə fonetik transkripsiyadan istifadə etmək lazım gəlir. İllərdir ki, Azərbaycan fonetik sahəsidə özünəməxsus bəzi transkripsiya hərfləri və işarələri istifadə olunur və demək olar ki, Azərbaycan fonetistləri bunlar ilə Azərbaycan dilinin fonetik sistemində uğurla tədqiqat aparmışlar. Məsələn, Azərbaycan fonetik ədəbiyyatlarında tez-tez rast olunan k′, x′ işarələr q, y samitlərinin kar qarşılığı təmsil edir.

Lakin ayrı-ayrı dillərə aid fonetik transkripsiyalarla yanaşı, bütün dillərə məxsus olan transkripsiya da vardır: Beynəlxalq Fonetik Əlifba (BFƏ, ing. International Phonetic Alphabet). Latın əlifbası əsasında tərtib olunan BFƏ 1886-cı il Parisdə yaradılmış Beynəlxalq Fonetik Cəmiyyəti (BFC, ing. The International Phonetic Association) tərəfindən redaktə olunur və dəyişdirilir [9]. BFC-nın məqsədi fonetikanın elmi öyrənilməsini və bu elmin müxtəlif praktik tətbiqlərini təşviq etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün BFC bütün dillərin fonetik təsviri üçün notasiya standartını – BFƏ dünya miqyasında akademik ictimaiyyətə təqdim edir [10].

Biz hesab edirik ki, çağdaş linqvistik tədqiqatlarla məşğul olarkən, xüsusən də fonoloji təsvir və fonetik təhlil kimi təcrübələrdə beynəlxalq, geniş yayılmış və tanınmış olan BFƏ-dan istifadə edilməlidir. Bunun bütün dünyada fonetiklərin mənimsəməli olduğu əsas və praktik bir vasitə olduğunu düşünürük. Məhz buna görə də məqaləmizdə bütün transkripsiyalar BFƏ hərfləri əsasında göstərilir.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, BFC vebsaytında hazırda BFƏ cədvəlinin ingilis, türk, çin və s. daxil olmaqla ümumilikdə 28 dil versiyasını mövcuddur. Təəssüf ki, Azərbaycan dili onların arasında deyil. Ona görə də ingilis, çin və türk dillərində üç rəsmi tərcüməyə istinad edərək cədvəlin bir hissəsini Azərbaycan dilinə çevirmişik. Sözügedən məzmunlar bu məqalədə müzakirə olunan mövzu ilə sıx bağlıdır və bu məqalədəki bütün müqayisəli işlərin əsasını təşkil edir.

BMƏ-ya əsasən yeni fonetik təsvir və ənənəvi fonetik terminlər

Artıq qeyd etmişik ki, BFƏ və onun təsnifatı, tərifi, metodu məqalədə öz əksini tapıb. Başqa sözlə, biz BFƏ-nın samit və sait haqqında təsvirləri ilə razılaşıb Azərbaycan fonetika sahəsində çoxdan istifadə olunan bəzi terminlərin əleyhinə oluruq.

Məsələn, Ə.Dəmirçizadə samit üzrə təsnifatlarından biri dil haqqında müəyyən edilib (dilönü, dilortası, dilarxası və dildibi-boğaz samitləri) [5, s. 55–56]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hər bir samitin artikulyasiya prosesində fəal nitq üzvü olan dil fəal şəkildə iştirak etsə də, samiti müəyyən edən, ona özünəməxsusluq verən həmişə qeyri-fəal nitq üzvləridir. Məhz buna görə əal nitq üzvü olan dil Cədvəl 1, 2-dəki "artikulyasiya yeri"nə daxil deyil.

Samiti düzgün təsviri belə bir ardıcıllığa əməl edir: onun cingiltili və ya kar olduğu, artikulyasiya yeri, artikulyasiya üsulu. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə **z** samitinə verdiyi "novlu, dilönü, dişarxası, saf, küylü, təkkeçidli, cingiltili [5, s. 73]" təsvir BFƏ prinsipinə görə "cingiltili, yuvaq, sürtünmə" deskripsiyasına keçirilməlidir. Yuvağa yaxınlaşarkən təbii olaraq dilönü hərəkət edir və dil ucu alt diş arxasına söykənir, buna insanın ağız boşluğunun quruluşu gətirib çıxarır. Ona görə BFƏ-nın prinsipinə görə dil haqqında təsvir buraxılmalı, qeyr-fəal danışıq üzvü və artikulyasiya haqqında izah mümkünə qədər aydın və ətraflı olmalıdır.

Saitlərə gələrkən vəziyyət eyni olur. Ənənəvi təsvirlər ancaq Azərbaycan dilinin, amma BFƏ-nın metodu beynəlxalq və demək olar ki, bütün insan dillərinin saitlərinə uyğun gəlir. Məsələn, A.Qurbanov e [e] saitinə "dilönü, dodaqlanmayan, açıq səsdir. [4, s. 83]" təsviri verib; fəqət BFƏ-nın təsnifinə görə e [e] yarı-qapalı, ön, dodaqlanmayan samit hesab olunur. Əlbəttə, e [e] saitin açıq kimi qəbul edilməsi Azərbaycan dilinin ahəng qanunu və variantlı şəkilçilərini öyrənməyə kömək edir. Amma iki dili müqayisə edərkən eyni bir standart çərçivəsinə və qiymətləndirmə prinsipinə ehyic yaranır.

Beləliklə, bu məqalədə bütün səslər, habelə Çin və Azərbaycan dillrəindəki samit və saitlər BFƏ-nın qaydasında elmi şəkildə təsvir edilir və izah edilir. Ənənəvi təsvir və termilərdən düzgün olanları da saxlanıb oxucuya göstərilir.

Çinlilərin nitqində fonetik interferensiya

Azərbaycan və Çin dillərin fonoloji sistemləri

Fonetik səviyyədə baş verən normadan kənara çıxma hallarına nümunələr üzərində diqqət edək: *strawberry* (çiyələk) sözünü düzgün formada tələffüz etmək azərbaycanlılarda ilkin etapda müəyyən çətinliklər törədir. Ana dilini təsiri ilə azərbaycanlıların strouberi və ya strauberi kimi tələffüz edə bilərlər. Bu halda artıq normadan kənaraçıxma halı – fonetik interferensiya baş verir. Belə vəziyyətə çinlilər də düşürlər. Məsələn, Azərbaycan dilində olan h samit çinlilərə çətinlik yaradır. Çinlinin **hal**, **hovuz** və **hədiyyə** sözlərini **xal**, **xovuz** və **xədiyyə** kimi tələffüz etməsi normal haldır. Başqa sözlə, azərbaycanlı üçün çinlinin "hal" və ya "xal" dediyini müəyyənləşdirmək çox çətin ola bilər ki, bu da ünsiyyətdə böyük anlaşılmazlığa səbəb ola bilər, çünki "hal" və "xal" Azərbaycan dilində müstəqil və tam fərqli sözlərdir.

Belə misallar çoxdur və biz onların hamısını burada sadalamayacağıq. Mahiyyət ondan ibarətdir ki, iki dilin fonoloji sistemidə fərqlər var, ona görə də ana dili danışan şəxsin ikinci dildə danışıq qabiliyyəti təsirlənəcək. Cədvəl 1–2-də müasir Azərbaycan və Çin ədəbi dillərinin samit və sait düzümləri verilmişdir.

Cədvəl 1 və 2-ni müqayisə etməklə Azərbaycan və Çin dillərinin samit fonologiyası arasında müəyyən fərqlərin olduğunu görünə bilərik. Bunu aşağıdakı kimi ümumiləşdirək:

1. Azərbaycan dilində olan kar qırtlaq sürtünmə samiti Çin dilində yoxdur.

2. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, Çin dilində burun, yaxınlaşma və yanaşma-yaxınlaşma samitlərindən başqa heç bir ciginltili samit yoxdur.

3. Azərbaycan dilində cigiltili qarşılığı olan bəzi kar samitin Çin dilində nəfəssiz qarşılığı var.

4. Azərbaycan dilində ancaq c [tʃ] və ç [dʒ] samitləri qovuşuqdur, qalanlar isə safdır; Çin dilində isə qovuşuq samitlər mühüm rol oynayır.

5. Azərbaycan dilində yalnız bir yaxınlaşma samiti var (y [j]), Çin dilində isə daha çoxdur.

Yuxarıda göstərilən beş ümumi və əsas fərqdən savayı, iki dil arasında incə bəzərsizlik də mövcuddur. Növbəti hissədə müzakirə edəcəyik. Cədvəl 3 və 4 bizə iki dilin sait düzümünü göstərir və fərqlərin çox əhəmiyyətli olduğunu söyləmək lazımdır:

1. Kəmiyyət baxımından Çin dilində daha çox sait var (14 ədəd).

2. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, Çin dilində ancaq [ɤ], [o] və [i] [y] saitlər bir-biri ilə dodaqlanmayan-dodaqlanan cütünü yaradır.

3. Çin dilində yarı-orta mövqedə olan [ə] saiti və onun rotik qarşılığı [ɚ] Azərbaycan dilində yoxdur.

4. BFƏ-a görə, ağız açılışı ən böyükdən (açıq) ən kiçiyə (qapalı) qədər 7 səviyyəyə bölünür və Çin dilinin hər səviyyədə olan saiti mövcuddur. Azərbaycan dilinin isə qapalıya-yaxın və yarı mövqedə olan sait yoxdur.

5. BFƏ-a görə, dilin ən irəlidən (ön) ən geriyə (arxa) doğru üfüqi hərəkəti 5 təyini söz ilə müəyyən edilir. Çin dilinin saitləri 5 müvafiq qrupa təsnif olunur. Azərbaycan dilinin saitləri isə yalnız ön və arxa qruplarına bölünür.

Əlavə olaraq, Çin dili müxtəlif diftonqlar ilə zənginləşən dil hesab olunur. Biz ancaq Çin dilindəki tək saitlər cədvəldə göstərmişik; diftonqlar daxil edilərsə, Çin dilindəki saitlərin sayı Azərbaycan dilindən təxminən üç dəfə çox olacaq.

Bir sözlə, çin və azərbaycan dillərinin samit və sait fonologiyasında böyük fərqlər var ki, bu da çinlilərin Azərbaycan dilində danışarkən səhvlərə yol vermələrinə, nəticədə fonetik interferensiyaya səbəb olur.

Azərbaycan dilinin samitlərinə interferensiya

Bu hissədə Azərbaycan dilində 25 samitə interferensiyadan bəhs edirik.

Azərbaycan dilində samit hecalararası sərhədidir [6, s. 112]. Nəzəri cəhətdən samit ya saitdən əvvəl gəlib hecanın başlanğıcı, ya da saitdən sonra gəlib hecanın sonu ola bilər. Lakin diqqət sözə, morfemə yönəldikdə başa düşmək lazımdır ki, Azərbaycan dilindəki ğ [ɣ] samiti heç vaxt sözün əvvəlində işlənmir. Düzdür,

morfoloji fonetikada belə ifadə hamıdan yüz faiz qəbul olunur. Lakin nitq zamanı fonetist sözə və morfemə deyil, səs fraqmentlərinə diqqət yetirir.

Məsələn, danışan tərəf "oxumağa hazıram" cümləsini deyərkən eşidən tərəfinin beynə "o-xu-ma-ğa-ha-zı-ram" səs siqnalı daxil olur. Bu zaman "ğa" hecası əslində mövcuddur və ğ [ɣ] samiti hecanın başlanğıcı rolunu oynayır. Bu səbəbdən bizcə fonetik interferensiya fonetikanın özünə qayıdılsın və morfoloji cəhətə fikir verilməsin.

Ona görə də ideal vəziyyətdən çıxış edərək, Azərbaycan dilinin 25 samitinin 9 saitlə qoşalaşdığı zaman yaranan interferensiyaları ayrıca müzakirə edirik. Qeyd etmək lazımdır ki, x′ [ç] samiti yalnız hecanın sonunda gəlir və yalnız ə, i, ö, ü [æ, i, œ, y] saitləri ilə işlənir; onun dalınca sait varsa y [j] samitinə çevriləcək. Bu səbəbdən biz bu samiti müzakirə edərkən yalnız real vəziyyətləri nəzərə alırıq.

1. c [dʒ] və ç [tʃ] samitlərinə inferensiya

Bu iki samit qovuşuqdur və bunlardan başqa samitlərin hamısı safdır. Ə. Dəmirçizadəyə görə, ç səsi t və ş səslərinin qovuşmasından, yəni yarım t və yarım ş səsindən, c səsi isə d və j samitlərinin qovuşmasından, yəni yarım d və j səslərindən əmələ gəlmişdir [5, s. 89]." Deməli, ç [tʃ] kar, yuvaq arxası, partlama-sürtünmə samitdir. Bu samitin tələffüzü prosesində dil önü üst çənədən ön dişlərin yuvağına doğru qalxıb partlayaraq t səsinin məxrəci vəziyyətində olur, lakin ağız boşluğu ilə sürtünərək partlayan üzvlərə səs axını yaxınlaşdıqda, partlayan üzvlə birdən-birə deyil, tədricən aralanır və bunların arasında yaranan novdan hava axını sürtünərək xaricə çıxır. Məhz belə şəraitdə səs axını əvvəlcə t çalarlığında formalaşarkən aralanan üzvlər arasındakı novda ş çalarlığında səslə qovuşur və beləliklə də, sürtünüb xaricə çıxarkən qovuşuq ç samiti tam halda formalaşmış olur [5, s. 75]. c [dʒ] samiti öz məxrəcinə görə ç [tʃ] samitindən yalnız cingiltili olması ilə fərqlənir. Başqa sözlə, c [dʒ]=d [d]+j [ʒ] və onu tələffüz edərkən səs telləri gərginləşib bir-birinə daha çox yaxınlaşır.

Çin dilində ç [tʃ] samiti olmadığına görə çinlilər bu samiti Çin dilində mövcud olan [tʂʰ], [tɕʰ] və [tsʰ] samitləri kimi artikulyasiya edirlər. Sözügedən bu 3 samit qovuşuq və partlama-sürtünmə samitidir, bu mənada ç [tʃ] samitinə yaxın olur. Sadəcə, fərqləri artikulyasiya yerindədir ki, biri retrofleks, biri yuvaq-damaq, biri yuvaqda əmələ gəlir. Bu baxımından fonetik interferensiya baş verir, çünki ç [tʃ] samiti yuvaq arxasında formalaşır. Vəziyyət c [dʒ] samitinə fərqli deyil, çinlilər bunu [tʂ], [tɕ] və [ts] samitləri kimi deyirlər. Qeyd edək ki, çinlilər nəfəssiz kar [tʂ], [tɕ] və [ts] samitləri ilə cingiltili c [dʒ] samitini təqlid edirlər, çünki Çin dilindəki bütün partlama-sürtünmə samit kardır.

2. ş [ʃ] və j [ʒ] samitlərinə interferensiya

ş [ʃ] və j [ʒ] samitləri yuvaq arxasında sürtünmə vasitəsilə yaranır, biri kar, biri isə cingiltilidir. Çin dilində olan ş [ʃ] və j [ʒ] samitlərinə yaxın səslərin retrofleks olan [ʂ] və [ɻ] samitləri olduğunu hesab edirik. Artikulyasiya üsuluna görə, [ʂ] sürtünmə, [ɻ] isə yaxınlaşma ilə formalaşır. Məhz buna görə də çinlilər j [ʒ] samitini

tələffüz edərkən həddindən artıq kənarçıxmanı müşahidə olunur, çünki nə retrofleks və yuvaq arxasının, nə də yaxınlaşma və sürtünmənin bir-birinə üst-üstə gəlir.

ş [ʃ] samitiniə ö, i, ü [, i, y] saitlər qoşulduqda çinlilər bu samiti [ʂ] kimi deyil, [ɕ] kimi tələffüz edirlər. Çünki Çin dilinin fonoloji xüsusiyyətlərindən biri budur ki, ön saitlər təsiri ilə retrofleksda sürtünmə və partlama-sürtünmə [tʂ, tʂʰ, ʂ] samitləri yuvaq-damağa gedərək [tɕ, tɕʰ, ɕ] samitlərinə çevriləcək. Bu prosesi də damaqlanma adlandırırlar [7, s. 254].

3. k [c] və g [ɟ] samitlərinə interferensiya

Bu iki samit çinlilərə xeyli çətinlik yaradır. Sərt damaqda partlama üsulu ilə əmələ gəlmiş k [c] və g [ɟ] samitləri, demək olar ki, türk dilləri ailəsinə aid olmayan insanlara heç asan deyil. Bu səsi tələffüz edərkən dilin orta hissəsi sərt damağın ön hissəsinə doğru qalxır və bu iki üzv müəyyən dərəcədə partlamış bir vəziyyət alır, dil ucu isə ön alt dişlərə yaxınlaşır. Belə şəraitdə ağız boşluğu cığırı ilə səs axını kipləşmiş olan sərt damaqla dil ortasını ayırır və ağzın içində törəyən pıçıltı küy əsasında k [c] samiti formalaşır. G [ɟ]samiti əmələ gəlmə yerinə görə k [c] samitindən əsasən fərqlənmir. Yalnız fərq burasındadır ki, g samiti səs tellərinin gərgin vəziyyətində tələffüz olunur və buna görə də cingiltili samit sayılır.

Halbuki, Çin dilində sərt damaqda partlama üsulu ilə yaranan samit mövcud deyil. k [c] samiti çinlilərin qulağına görə ya [kʰʲ], ya [kʰ], ya [tʂʰ], ya da [tɕʰ] kimi, g [ɟ] səsi isə [kʲ, k, tʂ, tɕ] kimi səslənir. Yumşaq damaqda olan [kʰʲ, kʰ] və [kʲ, k] müəyyən qədər sərt damaqdan uzaq deyil və bu dörd samit də partlama üsulu ilə formalaşır. [tɕ, tɕʰ] samitləri məsələsini biz artıq müzakirə etdik ki, damaqlanma hadisəsidir. Qalan [tʂ, tʂʰ] samitləri üzrə biz belə bir fərziyyəni irəli sürürük ki, retrofleks adətən sərt və yumşaq damağın birləşdiyi yerdə meydana çıxır və bu səbəbdən sərt damaqda olan k [c] və g [ɟ] samitləri retrofleks [tʂ, tʂʰ] ilə müəyyən qədər oxşayır, xüsusən beynində k [c] və g [ɟ] samitləri anlayışı olamayan çinlilər bu fikirdə olur. Partlamala partlama-sürtünmə müqəyisədə oxşarlığı aşkar və açıq görünür.

4. x [x] və ğ [ɣ] samitlərinə interferensiya

x [x] və ğ [ɣ] yumşaq damaq, sürtünmə samitləridir, biri kar, biri cingiltili sayılır. x [x] səsini tələffüz edərkən dilin arsa hissəsi ilə yumşaq damaq arasında bir arx əmələ gəlir və səs axını həmin arxdan keçərək, xəfif xırıltı eşidilir. ğ [ɣ] samiti x [x] samitindən əmələ gəlmə yerinə görə deyil, sadəcə cingiltili olması ilə fərqlənir.

Çin dilində x [x] samiti var, amma ğ [ɣ] samiti yoxdur. Qeyd etdiyimiz damaqlanma hadisəsi səbəbindən çinlilər bəzi hallarda x [x] samitini [ɕ] kimi tələffüz edirlər. ğ [ɣ] samitinə gəldikdə çinlilər bunu [x, k, ɕ, tɕ] samitləri ilə əvəz edirlər. Səbəbi budur ki, [x, k] artikulyasiya yerinə (yumşaq damaq), [ɕ, tɕ] artikulyasiya üsuluna (sürtünmə) uyğun gəlir. Əslində yalnız çinlilər deyil, bu samiti bilməyən insanların əksəriyyəti üçün belə əvəzetmə təbii olaraq baş verir.

5. h [h] samitinə interferensiya

Yuxarıda müqayisə etdiyimiz nəticəyə görə, Çin dilində qırtlaqda sürtünmə üsulu ilə əmələ gələn h [h] samiti yoxdur, x [x] samiti isə var. Bu iki samit

artikulyasiya üsuluna görə eynidir (sürtünmə), artikulyasiya yerinə görə bir-birinə çox yaxın yerləşir (yumşaq damaq və qırtlaq).

Biz belə deyə bilərik ki, çinlilər ağciyərdən gələn hava axını qırtlaqda sürtə bilməslər də, dilin arxasını yumşaq damağa qaldıra bilirlər. Beləliklə asanlıqla h [h] samiti x [x] samiti ilə əvəz edirlər.

6. x′ [ç] samitinə interferensiya

Müasir Azərbaycan əlifbasında y [j] samitinin kar qarşılığı kimi işlənən səsin xüsusi hərfi işarəsi yoxdur. Dildə olan bu səs k hərfi ilə yazılır. Məsələn, çiçək, çörək və bu kimi sözlərin sonundakı k əslində k deyil, y samitinin kar qarşılığıdır. Biz şərti olaraq bu səsi x′ işarəsi ilə göstəririk və buna görə də yuxarıdakı sözləri çiçəx′, çörəx′ şəklində tələffüz edirik.

Bu xüsusi samit sərt damaqda sürtünmə üsulu ilə formalaşır və kar samitlərdən biridir. Çin dilinin sərt damaqda olan samitləri miqdarı azdır, yuvaq-damaqda sürtünmə [ɕ] samiti fonetik cəhətdən x′ [ç] samitinə bənzəyir. Belə ki, çinlillər x′ [ç] samitini tələffüz edərkən interferensiya meydana çıxır.

7. y [j] samitinə interferensiya

Sərt damaqda yaxınlaşma üsulu ilə formalaşan y [j] samiti həm Azərbaycan dili, həm də Çin dilində mövcuddur. Y səsinin tələffüzündə dilin orta hissəsi sərt damağa doğru yaxınlaşır, bunların arasındakı açıqlıq, eləcə də dodaqların arasındakı açıqlıq təqribən i, e samitlərinin tələffüzündəki vəziyyətdə olur. Dilin ucu isə aşağı ön dişlərin sırasında yuvağa azacıq yaxınlaşır.

Halbuki çinlilər y [j] samitini bəzən buraxırlar. y [j] samitnə i, ü [i, y] saitləri qoşulduğunda bu samit müəyyən qədər saitləşir. Başqa sözlə, çinlilər bu samiti tələffüz edərkən bəzən azacıq yaxınlaşma üsulundan istifadə edirlər.

8. r [ɾ] samitinə interferensiya

r [ɾ] samiti yuvaqda taqqıldatma üsulu ilə yaranan cigiltili samitdir. r [ɾ] samitinin tələffüzündə dil ucu yuxarı qalxıb ön dişlərin yuvağına toxunaraq və taqqıldataraq bir-iki dəfə dönüb titrəyir. Beləlilklə, ardıcıl və müntəzəm halda dil ucunun yuvağa toxunub uzaqlaşması nəticəsində yaranan küy ağız boşluğundakı avazla qarışır və bu qovuşuq səs axını əsasında r [ɾ] samiti tam halda formalaşır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi materiallarda r [ɾ] samiti titrək səs kimi izah olunub. Bunun köhnəlmiş ifadə olduğunu düşünürük, çünki əsl titrək samiti dil ucunun davamlı titrəməsinə tələb edir. Məsələn, rus dilində P səsi tipli titrək samiti kimi qəbul edilir. Lakin Azərbaycan dilindəki r [ɾ] samitinin tələfüzündə dil ucu davamlı deyil, yalnız bir-iki dəfə titrəyir.

Çinlilər arasında dili titrəməyi bacaran çox deyil, amma dili yuvarlamaq onlar üçün adi və asan bir hərəkətdir. Ona görə çinlilər r [ɾ] samitini retrofleks yaxınlaşma [ɻ] samiti ilə əvəz edirlər. Bundan başqa, l [l] samiti də tez-tez istifadə olunur. Yuvaqda yanaşma-yaxınlaşma üsulu ilə əmələ gəlmiş l[l] samiti r [ɾ] samiti ilə eyni bir artikulyasiya yerində (yuvaq) durur və məhz bu səbəbdən çinlilər üçün r [ɾ] samiti l [l] samiti kimi səslənir.

9. s [s] və z [z] samitlərinə interferensiya

Yuvaqda sürtünmə üsulu ilə əmələ gələn bu iki samit çox dillərdə öz mövqeyinə malikdir. Lakin Çin dilində z [z] samiti yoxdur, ancaq ona yaxın olan qovuşuq [ts] samiti mövcuddur. [ts] samiti də yuvaqda yerləşir və müəyyən qədər sürtünmə xüsusiyyətini göstərir. Məhz bu səbəbdən çinlilər z [z] samitini tələffüz edərkən [ts] samiti eşidilə bilər. Yenə qeyd edək ki, burada nəfəssiz [ts] ilə cingiltili z [z] samitini təqlid etməyə işlənir.

Deməli, Azərbaycan dilidəki və Çin dilindəki s [s] samiti tamamilə eynidir və çinlilər tələffüz edərkən heç çətinliklə rastlaşmır. Ona görə də bu zaman fonetik interferensiya müşahidə olunmur.

10. f [f], v [v] samitlərinə interferensiya

f [f] və v [v] dodaq-diş, sürtünmə samitləridir, biri kar, biri isə cingiltili hesab olunur. f [f] samitinin tələffüzündə fəal iştirak edən alt dodaq yuxurı dişlərə doğru istiqamətlənərək alt ön dişlərin üstünü örtür, üst ön dişlər aşağı enərək alt dişlərin üstünü ötrə alt dodağa toxunma vəziyyətində olur və bunların arasında cığır yaranır. Qeyri-gərgin vəziyyətdə olan səs tellərinin iştirakı ilə səsə çevrilmiş hava axını həmin cığırdan süzülərək keçib üst dodağa toxunduqda güclü küy yaranır və həmin küy f [f] samitini formalaşdırır. v [v] samiti f [f] samitindən əsasən cingiltili olması ilə fərqlənir.

Çin dilində f [f] samiti var, amma v [v] samiti yoxdur. Demək olar ki, f [f] samitini çinlilər rahat və asan bir səs müəyyənləndirirlər. Amma v [v] samitini tələffüz etmək üçün çinlilər [ʋ] və ya [w] səsindən istifadə edirlər. [ʋ] dodaq-diş, [w] dodaq-yumşaqda formalaşır, yəni artikulyasiya yerlərinə görə bu iki samit v [v] samitinə yaxın yerləşir. Lakin artikulyasiya üsullarına görə onlar sürtünmə deyil, yaxşınlaşma ilə əmələ gəlir. Məhz buna görə də fonetik interferensiya olur. Maraqlısı budur ki, çox dillərlə fərqli olaraq, Azərbaycan dilində [w] samiti yoxdur. Bu səbəbdən azərbaycanlılar [w] samitini tələffüz edərkən [v] samitindən istifadə edirlər.

11. p [pʰ] və b [b] samitlərinə interferensiya

Dilçilikdə belə bir fikir vardır ki, p [pʰ] və b [b] samitiləri hər hansı bir dildə mövcuddur. Bəli, artikulyasiya yeri və üsuluna görə qoşadodaq, partlama olan bu iki samit demək olar ki, tələffüz etməyə maneə olmur. Hal budur ki, p [pʰ] samitini çinlilər düzgün tələffüz edirlər, çünki bu samit Çin dilində də var. Lakin yuxarıda müzakirə etdiyimiz kimi, Çin dilində partlama olan bütün samitlər cingiltili deyil, buna görə b [b] samitini çinlilər nəfəssiz p [p] samiti ilə əvəz edirlər.

12. t [tʰ] və d [d] samitlərinə interferensiya

t [tʰ] və d [d] samitləri yuvaqda partlama üsulu ilə əmələ gəlir. Çin dilində bütün partlama samitlərinin cingiltili olmadığına görə d [d] samitini tələffüz edərkən çinlilər nəfəssiz [t] samitini tətbiq edirlər və fonetik interferensiya bu zaman yaranır. t [tʰ] samitinə heçə bir interferensiya müşahidə olunmur.

13. k′ [kʰ] və q [g] samitlərinə interferensiya

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ən az işlənilən samitlərdən biri də kar, nəfəsli, yumşaq damaq, partlama olan k′ [kʰ] səsidir. k′ [kʰ] samitini tələffüz edərkən, dilin arxa hissəsi arxaya doğru çəkilir və beləliklə, geri sıxılmış olan dil arxası yumşaq

damağın ön hissəsi ilə kipləşir, dil ucu isə ön alt dişlərin yuvağına söykənmiş halda olur. Məhz belə şəraitdə udlaq boşluğundan ağız boşluğuna keçmiş səs axını kipləşmiş üzvləri aralayıb azacıq patıltı – küy halında süzülərək xaricə çıxdıqda k′ [k^h] samiti tam halda formalaşır. q [g] samiti isə k′ [k^h] samitinin cingiltili qarşılığı kimi sayılır, yəni tələffüzündə səs telləri gərginləşir. Lakin əslində belə ifadə tam düzgün deyil, çünki k′ [k^h] samiti kar olduğundan başqa nəfəslidir, q [g] samiti isə nəfəssizdir.

Partlama samitlərinə gəldikdə vəziyyət belə olur ki, çinlilər k′ [k^h] samitini yaxşı tələffüz edir, halbuki q [g] samitini isə nəfəssiz [k] samiti ilə əvəz edirlər. Məhz bu zaman q [g] samitinə fonetik interferensiya baş verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, k′ [k^h] samiti Çin dilidə mövcuddursa da, çinlilər bəzi hallar da bu samitni damaqlandırıb və nəticədə [$tɕ^h$] samitini tələffüz edirlər.

14. l [l], m [m] və n [n] samitlərinə interferensiya

Sonor samitlərə aid olar bu 3 samit həm Azərbaycan dilində, həm də Çin dilində var. l [l] yuvaq, yanaşma-yaxınlaşma, m [m] qoşadodaq, burun, n [n] yuvaq, burun samitidir. Müasir Azərbaycan dilinin orfoepiya normalarına [8] görə, l [l] samiti bəzi hallarda [n, d, r] kimi tələffüz olunur. Bunu belə izah edək: artikulyasiya yerinə görə [d, n, l, r] samitilərinin hamısı yuvaqda yerləşir, ona görə nitq zamanı l [l] samitinin [d, n, r] fonem vairantları eşidilir. Amma müasir Çin ədəbi dilində l [l] samitinin heç bir fonem variantı yoxdur, ona görə çinlilər l [l] samitini həmişə olduğu kimi tələffüz edirlər.

Bundan başqa, Çin dilində [n] samitinin sərt damaqda olan [ɲ] fonem variantı var. Deməli, [ɲ] səsinin belə şəraitdə yaranır ki, ondan sonra ön qapalı saitlər ([i, y]) işlənir. Bu zaman çinlilər [n] samitini [ɲ] kimi tələffüz edirlər və interferensiya baş verir.

Azərbaycan dilinin saitlərinə interferensiya

Daha əvvəl də danışdığımız kimi, Çin dilində daha çox sait var və o, həm də çoxlu diftonqları ehtiva edir. Bu, çinlilər Azərbaycan saitlərini tələffüz etdikdə daha çox fonetik interferensiyaya səbəb olur. Onlardan ən diqqət çəkənləri aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan dilində arxa, açıq, dodaqlanmaya a [ɑ] saitini çinlilər həmişə ön, açıq, dodaqlanmaya [a] samiti kimi tələffüz edirlər.

2. Azərbaycan dilindəki bəzi saitlər Çin dilində də var, amma Çin dilinin müəyyən fonoloji xüsusiyyətinin təsirilə bu tək saitləri çinlilər diftonq ilə əvəz edirlər.

Gəlin Azərbaycan dilinin bütün saitlərinə interferensyanı təhlil edək.

1. ı [ɯ] saitinə interferensiya

Arxa, qapalı, dodaqlanmayan bu sait Çin dilində yoxdur. Çin dilində bu saitə ən yaxın olan saitlərdən ikisi Cədvəl 2-də qalın şrift ilə verilmişdir. Konkret deyək, [ɻ̩] və [ɹ̩] səsləri heca yaradan samitdir. Çünki yaxınlaşma üsulu ilə formalaşan samitin tələffüzündə yaxınlaşma mümkünə qədər davam edə bilər. Və səs telləri gərginləşdiyi şəraitində əmələ gələn səs saitin xüsusiyyətinə malikdir, bir heca yaradır. Məhz buna görə də Çin fonetik ədəbiyyatlarında [ɻ̩] və [ɹ̩] səsləri sait kimi hesab olunur.

Bu iki səsdən başqa, arxa, yarı-qapalı, dodaqlanmayan [ɤ] saiti də çinlilər tərəfindən istifadə olunur. Ağız boşluğunun açılışına və dilin üfuqi vəziyyətinə görə ı [ɯ] ilə [ɤ] uzaq deyil, ona görə çinlilərin nitqində bu tipli fonetik interferensiya yaranır.

Bundan başqa, bəzi hallarda çinlilər orta, yarı, dodaqlanmayan [ə] saitini də işləyir. Qeyd etmək lazımdır ki, [ə] saiti Azərbaycan dilində ə hərfinin təmsil etdiyi [æ] səsi eyni deyil.

2. o [o], ö [œ] və ü [y] saitlərinə interferensiya

o [o] saiti arxa, yarı-qapalı, ö [œ] saiti ön, yarı-açıq, ü [y] saiti ön, qapalı, dodaqlanandır. Çin dilində o [o] və ü [y] saitləri var, amma həzi hallarda çinlilər bunları [wo] və [u] kimi tələffüz edirlər. Bunun səbəbi Çin dilinin müəyyən fonoloji xüsusiyyətidir, yəni müəyyən samitlərdən sonra o [o] saitinin əvvəlinə mütləq bir [w] samiti olunsun, bəzi samitlərdən sonra ü [y] samiti [u] samitinə çevrilir.

ö [œ] saitinin Çin dilində olmadığına görə çinlilər bunu tələfüz edərkən, ümumiyyətlə [ɥɛ] səsindən istifadə edirlər. Bəzi şəraitlərdə [ɛ, jɛ] saitləri də müşahidə olunur. [ɥ] samiti artikulyasiya yerinə görə dodaq-sərt damaqda yerləşir və məhz buna görə də [ɛ] saiti ilə heca yaratdıqda dodaqlanan saitin xüsusiyyətinə uyğun gəlir. Beləliklə, çinlilər [ɥɛ] səsi ilə ö [œ] saitini təqlid edirlər.

3. ə [æ], i [i] və e [e] saitlərinə inferensiya

ə [æ] saiti ön, açığa-yaxın, , i [i] saiti ön, qapalı, e [e] saiti ön, yarı-qapalı, dodaqlanmayandır. Ümumiyyətlə, çinlilər ə [æ] səsini [aɪ] diftonqu ilə əvəz edirlər. [a] açıq, [ɪ] qapalıya-yaxındır, [a]-dan [ɪ]-ya keçərkən ağız getdikcə qapalı olur və ə [æ] saitinin açığa-yaxın vəziyyətinə yaxınlaşır. Bəzi hallarda çinlilər yarı-açıq [ɛ] saiti ilə ə [æ] saitini təqlid edirlər.

Əksər hallarda çinlilər i [i] saitini tələffüz etdikdə fonetik interferensiya olmayacaq, çünki bu sait Çin dilində də mövcuddur. Lakin i [i] saiti və [ʒ, s, z] samitləri ilə birləşdirildikdə, çinlilər onu Çin dilinin fonoloji xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq [ɻ, ɹ] səsləri kimi tələffüz edəcəklər.

Çin dilində e [e] saiti var, lakin bu sait həmişə [eɪ] tərkibi olan diftonqda öz əksini tapır. Buna görə də çinlilər Azərbaycan dilinin e [e] saitini adətən [eɪ] kimi tələffüz edirlər. İstisnalar burasındadır ki, e [e] saiti ç, c, j [tʃ, dʒ, y] samitlərinə qoşulduqda çinlilər bu saiti ya [ɛ], ya da [jɛ] kimi tələffüz edirlər.

4. a [ɑ] və u [u] saitlərinə interferensiya

Yuxarıda qeyd etdik ki, çinlilər həmişə a [ɑ] saitini [a] saiti ilə əvəz edirlər. Ağız boşluğunun açılışına görə bu iki sait açıqdır, ona görə çinlilərin nitq zamanı belə fonetik interferensiya baş verir.

u [u] saiti arxa, qapalı, dodaqlanandır və Çin dilində də bu sait var. Ancaq yu [ju] hecası olarkən çinlilər bunu [y] kimi tələffüz edirlər və fonetik interferensiya bu zaman meydana çıxır.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan və Çin dillərinin səsləri üzərində aparılan tədqiqat onu deməyə əsas verir ki, bu dillərin fonetik sistemində kifayət

qədər fərqli səslər vardır ki, tələffüz zamanı yeni dil öyrənənlərin nitqində normadan kənaraçıxma ilə nəticələnir. Bu səslərin öyrənilməsi gələcəkdə Çin dilini öyrənən azərbaycanlılara və əksinə Azərbaycan dilini öyrənən çinlilərə kömək ola bilər. Məlumdur ki, interferensiya hadisəsi dil bilikləri dərinləşdikcə azalır. Bu səbəbdən də hər iki dildə interferensiya hallarının öyrənilməsi gələcəkdə bu halların təkrarlanmasının qarşısını alır.

Əlavə

Cədvəl 1 *Azərbaycan dilinin samitləri*

Artikulyasiya üsulu	**Artikulyasiya yeri**							
	Qoşadodaq	**Dodaq-diş**	**Diş**	**Yuvaq**	**Yuvaq arxası**	**Sərt damaq**	**Yumşaq damaq**	**Qırtlaq**
Partlama	p [pʰ] b [b]			t [tʰ] d [d]		k [c] g [ɟ]	k′ [kʰ] q [g]	
Burun	m [m]			n [n]				
Taqqıldatma				r [ɾ]				
Sürtünmə		f [f] v [v]		s [s] z [z]	ş [ʃ] j [ʒ]	x′ [ç]	x [x] ğ [ɣ]	h [h]
Partlama-sürtünmə					ç [ʧ] c [ʤ]			
Yaxınlaşma						y [j]		
Yananşma-yaxınlaşma			l [l]					

Cədvəl 2 *Çin dilinin samitləri*
Qeyd: Qalın şriftlə verilən ([ɹ̩], [ɻ̩]) heca yarada bilən samitlərdir və ümumiyyətlə Çin dilində sait kimi sayılır.

Artikulyasiya üsulu	Artikulyasiya yeri										
	Qoşadodaq	Dodaq-diş	Dodaq-yumşaq damaq	Diş	Yuvaq	Yuvaq arxası	Retrofleks	Yuvaq-damaq	Dodaq-sərt damaq	Sərt damaq	Yumşaq damaq
Partlama	[pʰ] [p]				[tʰ] [t]						[kʰ] [k]
Burun	[m]			[n]						[ɲ]	[ŋ]
Sürtünmə		[f]			[s]		[ʂ]	[ɕ]			[x]
Partlama-sürtünmə					[tsʰ] [ts]		[ʈʂʰ] [ʈʂ]	[tɕʰ] [tɕ]			
Yaxınlaşma		[ʋ]	[w]	**[ɹ̩]**			[ɻ̩] **[ɻ]**		[ɥ]	[j]	
Yananşma-yaxınlaşma				[l]							

Cədvəl 3 *Azərbaycan dilinin saitləri*

	Ön	**Orta**	**Arxa**
Qapalı	i [i] ü [y]		ı [ɯ] u [u]
Yarı-qapalı	e [e]		o [o]
Yarı-açıq	ö [œ]		
Acığa-yaxın	ə [æ]		
Açıq			a [ɑ]

Cədvəl 4 *Çin dilinin saitləri*

	Ön	**Önə-yaxın**	**Orta**	**Arxaya-yaxın**	**Arxa**
Qapalı	[i] [y]				[u]
Qapalıya-yaxın		[ɪ]		[ʊ]	
Yarı-qapalı	[e]				[ɤ] [o]
Yarı			[ə] [ɚ]		
Yarı-açıq	[ɛ]				
Açığa-yaxın	[æ]				
Açıq	[a]				[ɑ]

Ədəbiyyat

1. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990, 685 с.
2. Mede, E., tutal, C., Ayaz, D., Çalışır, K., Akın, Ş., (2014). The Effect Of Language Transfer in Turkish EFL Learners:. ELT Research Journal 3(2).
3. Pathan, M. M., Al dersi, Z. E., & Alsout, E. A. (2014). Speaking in their Language: An Overview of Major Difficulties Faced by the Libyan EFL Learners in Speaking Skill. International Journal of English Language & Translation Studies, p.96-105, s.100]
4. Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild (2 cilddə). Bakı, 2019. 464 səh.
5. Əbdüləzəl Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007. 256 səh.
6. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı, "Bakı Çap Evi" nəşriyyatı, 2013. 310 səh.
7. Crystal David. A Dictionary of Linguistics and Phonetics (4th Edition) [Tərcüməçi: Şen Ciasüən]. Pekin, "Commercial Press", 2000. 441 səh.
8. Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2021-ci il 18 iyun tarixli 175 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir).
9. https://az.wikipedia.org/wiki/Beyn%C9%99lxalq_fonetik_%C9%99lifba
10. https://www.internationalphoneticassociation.org/

Siyuan Wang

ƏCNƏBİLƏRİN NİTQİNDƏ FONETİK İNTERFERENSİYA(AZƏRBAYCAN VƏ ÇİN DİLLƏRİ MATERİALLARI ƏSASINDA)

XÜLASƏ

Son illər Azərbaycan və Çin arasında iqtisadi və siyasi əlaqələr artmaqdadır. Xüsusən də azərbaycanlı tələbələrin Çinə və əksinə çinli tələbələrin Azərbaycan universitetlərinə artan marağı ölkələr arasındakı mədəni əlaqələrin də artmasına gətirib çıxarmışdır. Bu səbəbdən də Çin dilinə dünyada artan maraq azərbaycanlılar arasında da durmadan artmaqdadır. Çin dili mərkəzlərində xeyli insan bu dili öyrənir. Çində də artıq Azərbaycan dilinə marağın artması fonunda Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı xeyli iş görülmüş, Pekin Xarici Dillər Universitetində Azərbaycan dili ixtisası açılmışdır. Bütün bu deyilənlər hər iki ölkədə dillərin öyrənilməsinə artan maraq fonunda interferensiya hadisəsinə marağı artırır. Məlum olduğu kimi, interferensiya ikinci dilin öyrənilməsi zamanı doğma dilin öyrənilən ikinci dildə yaratdığı normadan kənaraçıxma halları kimi xarakterizə edilir. Məhz interferensiya yeni dili öyrənilməsi zamanı ən çox problem yaradan hal kimi təqdim edilir. Bu mənada, Çin dilini öyrənən azərbaycanıların və əksinə Azərbaycan dilini öyrənən çinlilərin nitqində baş verən normadan kənaraçıxma hallarını öyrənmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə hər iki dilin fonetik materialları əsasında dilin fonetik səviyyəsində baş verən interferensiya hallarının səbəbləri araşdırılmışdır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 252-267

Siyuan Wang

PHONETIC INTERFERENCE IN THE SPEECH OF FOREIGNERS (BASED ON THE MATERIALS OF THE AZERBAIJANI AND CHINESE LANGUAGES)

Summary

China and Azerbaijan have been interacting more on the political and economic fronts in recent years. Cultural relationships between the two countries have specifically increased as a result of the rising interest of Azerbaijani students in China and, conversely, the growing interest of Chinese students in Azerbaijani universities. Because of this, Azerbaijanis are likewise becoming more and more interested in Chinese language learning globally. This language is taught to a lot of individuals at Chinese language centers. Azerbaijani language instruction has received a lot of attention due to the growing interest in the language in China; Beijing Foreign Studies University has established an Azerbaijani language specialty. With the increased interest in learning languages in both nations, all of this heightens interest in the phenomena of interference. As is well knowledge, interference is characterized as deviations from the normal while acquiring a second language. The scenario that presents the greatest challenge while learning a new language is interference. In this sense, it is important to study the deviations from the norm that occur in the speech of Azerbaijanis learning Chinese and, conversely, Chinese learning Azerbaijani. In the article, based on the phonetic materials of both languages, the causes of interference at the phonetic level are investigated.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rasim Heydərov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 268-273

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

https://doi.org/10.62837/2024.4.268

MEHMAN HƏSƏNLI
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
mehman.hesen@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-3036-2646

BAŞQIRD YAZAR DENIS BÜLEKOVUN ROMANLARI ESTETIK DƏYIŞMƏ PARADIQMASINDA

Xülasə

1980-ci illər aparıcı türk xalqlarında olduğu kimi, başqırd ədəbiyyatında da dəyişmə, yeniləşmə prosesləri baş verməkdəydi. SSRİ-nin dağılma zərurəti bədii yaradıcılıqda milli məzmunun ifadəsi baxımından canlanmaya səbəb olmuşdur. Bu dövr başqırd ədəbiyyatının ən tanınmış yazıçılarından biri Denis Bülekov "Yad", "Ömür təkdir" romanları ilə başqırd sosial romanının əsas təmsilçisi statusunu qazanmışdır. Məqalədə 1980-ci illərin ictimai hadisələri fonunda müəllifin romanlarında dəyişmə proseslərinin əksi tədqiqata cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: başqırd, ədəbiyyat, paradiqma, Denis Bülekov, roman

BASHKIR WRITER DENIS BÜLEKOV'S NOVELS IN THE PARADIGM OF AESTHETIC CHANGE

SUMMARY

In the 1980s, as in the leading Turkic nations, the processes of change and renewal were taking place in Bashkir literature. The necessity of the collapse of the USSR has led to a revival in terms of the expression of national content in artistic creativity.

Denis Bülekov, one of the most famous writers of Bashkir literature, gained the status of the main representative of the Bashkir social novel with his novels Alien and Life is single. In the article, the reflection of the processes of change in the author's novels against the background of the social events of the 1980s was involved in the study.

Key words: Bashkir, literature, paradigm, Denis Bülekov, novel

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 268-273

Романы башкирского писателя Дениса Бюлекова в парадигме эстетических перемен

Резюме

В 1980-е годы в башкирской литературе, как и у ведущих тюркских народов, происходили процессы изменения и обновления. Необходимость распада СССР привела к возрождению условий выражения национального содержания в художественном творчестве. В этот период Денис Бюлеков, один из самых известных писателей башкирской литературы, своими романами «Чужак», «Жизнь одна» приобрел статус главного представителя башкирского социального романа. В статье было задействовано отражение процессов изменения романов автора на фоне общественных событий 1980-х годов.

Ключевые слова: башкир, литература, парадигма, Денис Бюлеков, роман.

Giriş. 1980-ci illərdə geniş mənada türk xalqlarında, xüsusən də sovet işğalına məruz qalan xalqların ədəbiyyatında milli oyanış prosesləri sürətlə getməkdə idi. İmperiya tərkibinə ayırca dövlət subyekti kimi daxil olan xalqlarda və onların ədəbiyyatında gedən bu proseslə, digər türk xalqlarında (sonradan Rusiya Federasiyası tərkibində yaşayacaq olan) baş verənlər arasında müəyyən fərqlər var idi. SSRİ-nin dağılmasından sonra öz müsətqilliyini elan edən xalqlarda hədəf müstəqillik olduğu üçün milli mübarizənin konturları daha sərt və dərin olmuşdur. Digər xalqlarda bu proses milli maraqların ümumittifaq kontekstində qorunması şəklində özünü bürüzə verməkdə idi. Bu baxımdan başqırd romanı və 1980-ci illərdə bu janrda baş verən dəyişmə proseslərə bayaq qeyd etdiyimiz xüsuslar kontekstinə adekvat olmuşdur. 1980-ci illər başqırd romanında ciddi transformasiya prosesindən danışmaq çətindir. Yaranan yeni tarixi romanlarda başqırd milli varlığının qorunması, xüsusilə də əsrində birinci yarısında Stalin tərəfindən yürüdülən siyasət tənqid edilsə də, ümumilikdə romanlarda rusların bölgəyə gəlişi təqdir edilmiş, başqırd milli varlığı uğrunda mübarizə bu təmas kontekstində təqdim edilmişdir.

Digər türk xalqlarında olduğu kimi, başqırd ədəbiyyatında, o cümlədən romanında sosial motiv aparıcılıq təşkil etmişdir. Sosialist realizmi prinsiplərinin bu dövr başqırd romanında öz mövqeyini qoruyub saxladığını müşahidə etmək mümkündür. Bu baxımdan tanınmış başqırd yazarı Denis Bülekovun yarardıcılığı fərqlənmişdir.

Əsas hissə. 1980-ci illər başqırd sosial romanının əsas yazarlarından biri Denis Bülekov olmuşdur. Onun qələmə aldığı "Yad", "Ömür təkdir" romanları ilə bu dövr başqırd sosial romanının əsas təmsilçisi statusunu qazanmışdır. Başqırd ictimai-sosial həyatında fərqlənən, müxtəlif vaxtlarda dövlət vəzifələri daşıyan Denis Bülekovun yaradıcılığında, xüsusilə də 1980-ci illər kontekstində təhlilə cəlb etdiyimiz "Yad", "Ömür təkdir" romanlarında müəllifin daşıdığı statuslara uyğun olaraq tutduğu mövqeyin izlərini görə bilərik.

Müəllifin 1984-1987-ci illərdə qələmə aldığı "Yad" romanındakı yad anlayışı Alber Kamyünün romanındakı yadlaşma anlayışı ilə deyil, müstəqim mənada yadlığı

ifadə edən məfhumdur. Yəni romanda XX əsrdəki insana biganə münasibət ifadə edən yadlıq anlayışı motiv kimi istifadə edilməmişdir.

"Yad" romanı XX əsrin ikinci yarısındakı başqırd mühitini ifadə edən maraqlı nəsr nümunələrindən biridir. Mütləq qəhrəman axtarışı üzərinə fokuslanan romanda müəllifin dövrün ədəbi prinsiplərinə uyğun olaraq yaratdığı xarakterlər başqırd həyatını incəliklərinə qədər görüb təsvir etməyə imkan yaratmışdır. Romanın adındakı yadlıq anlayışı qeyd etdiyimiz müstəqim mənasıyla yanaşı baş verən hadisələrin fonunda həm də ironik mahiyyət də daşıyır. Belə ki, romanda kolxoz sədri Nurixanovun yad adlandırdığı Yavbasarov, eləcə də Daşdəmir mahiyyət etibarilə müəllifin müsbət qəhrəman anlayışını ifadə edən obrazlardır. Dolayısı ilə, əsərdəki süjet xəttinin əsas qəhrəmanı olan Nurixanovun ziddiyyətləri fonunda onun yad adlandırdığı elm adamı Yavbasarov düzlüyü, ədaləti təmsil edir. Romanda əsas süjet xətti Nurixanov adına kolxozun sədri olan Qılman Nurixanovla təyinatla bura göndərilmiş elmlər doktoru Xeyrulla Yavbasarov arasındakı ziddiyyət üzərində qurulmuşdur. Əsərin sonunda məlum olur ki, Nurixanovun yad adlandıraraq mübarizə apardığı Yavbasarov əslində onun uşaqlıqda itirdiyi doğma qardaşıdır. Nurixanovun rəhbərlik etdiyi və müharibə qəhrəmanı olan atasının adını daşıyan kolxoz öncül yerlərdən birini tutmaqdadır. Lakin müəllif bu inkişafın fonunda Nurixanovun şəxsi ziddiyyətlərini, fərd olaraq çatışmayan qüsurlarını oxuculara təqdim edir. Məlum olur ki, onun öncüllük uğrunda mübarizəsinin mahiyyətində xalq deyil, şəxsi maraqları dayanır. Onun medal sevgisi, öz heykəlinin ucaldılması uğrunda çalışmasının əsərdə qabardılması, romanda süjet xəttinin üzərində qurulan obrazı müəllifin mütləq qəhrəman olmaq imkanından məhrum edir. Beləliklə, ikinci bir xətt, Yavbasarov meydana çıxır. *"Yazıçı romanda ümumi olaraq sosial hadisələr kontekstində cəmiyyətdəki əxlaqi pozuntulara, yaradılmasına çalışılan sovet kimliyinin içindəki axsaqlıqlara, insanlar arasındakı münasibətlərdə əyrilik və çatışmazlıqlara toxunaraq xalqın gözündə yaratmaq istədiyi "ideal insan tipini" qəhrəmanları arasındakı toqquşma yolu ilə ortaya qoymuşdur*"(1, s.106).

Romanda ikinci dərəcəli çox sayda obrazlar olsa da, əsas plan Nurixanov-Yavbasarov üzərində qurulmuşdur. Əsərdə məqsəd kommunist ideologiyasına uyğun olaraq müsbət qəhrəman, dəyərlərə xidmət edən obrazı axtarıb tapmaqdır. 1934-cü il SSRİ Yazıçılarının Birinci Qurultayında əsas ideya xətti müəyyən edilən sovet-bolşevik xəttinə görə ədəbiyyat ideologiyanın təbliği üçün vasitə rolunu oynamalıydı. Bu isə onun əlindən bütün azadlıqlarının alınması demək idi. Böyük ədəbiyyat bu ideologiya ilə razılaşma kontekstində yarana bilməzdi. Dünyadakı çox istiqamətli ədəbi axınlardan məhrum qalan imperiya ədəbiyyatı dar kontekstdə özünü ifadə etməyə məcbur edilmişdir. 1930-cu illərdən əsaslı şəkildə başlanan bu proses özündə repressiya kimi bir ağrını yaşayaraq 1950-ci illərin ortalarına qədər birmənalı şəkildə öz diqtəsini etmişdir. Stalinin ölümündən sonra yaranan nisbi yumşalma ədəbiyyatın ideoloji vasitə olmaq vəzifəsindən qismən azad olunmasına şərait yaratmışdır. *"Sosialist realizminin cəmiyyətin doqmatik dərkini ifadə edən və partiyalılıq prinsipinin tam üstünlüyünün təmin olunmasını ön mövqeyə çəkən siyasiləşmiş yaradıcılıq metoduna çevrilməsi, hakim ideoloji sistemin maraqlarına uyğun olsa da,*

onun yaradıcılıq prosesindəki rolunu azaltmışdır. Beləliklə, ölkədə stalinizmin aradan qaldırılmasından sonra sosialist realizminin tənəzzül dövrü başlanmışdır" (3, s.343).

Denis Bülekovun "Yad" romanı tam mənasıyla sosialist realizmi prinsipi ilə qələmə alınan roman nümunəsidir. Müəllif özünün ideal qəhrəmanını Yavbasarovun timsalında yaratsa da, bütün hadisələrin məhz Nurixanovun ətrafında dövr etməsi müəllifin zamana, cəmiyyətə olan tənqidi münasibətini ifadə edir. Yavbasarovun elm xadimi kimi gəldiyi Yüzşişmə kəndində ən nüfuzlu şəxs olan Nurixanova qarşı durması onun ideal qəhrəman kimi təsvirində ən ciddi amillər kimi çıxış edir. Buna qədər də müəllif onu dürüst, öz elmi prinsiplərindən dönməyən, ədalətli və hər hansı neqativ tərəfi olmayan obraz kimi oxuculara təqdim edir. Sovet ideologiyasının təbliğ etdiyi ideal kommunist cəmiyyətinin qurulması məsələsi romanda məhz Yavbasarovun şəxsində və onun apardığı mübarizədə obrazlaşdırılmışdır.

Müharibə illərində itkin düşən qardaşı Yavbasarovla Nurixanov arasındakı kəskin fərqi göstərməklə müəllif şəxsiyyətin formalaşmasında cəmiyyətin, mühitin rolunu önə çəkmişdir. Yavbasarovun elm adamı kimi yüksək xidmətləri, insani keyfiyyətləri fonunda onun doğma qardaşı Nurixanovun yalnız şəxsi mənafeyi üçün çalışması, ən yaxınında olan insanlara belə dəyərsiz yanaşması arasında ziddiyyətin yaranma səbəbini müəllif məhz mühitlə, ideologiyayla izah etmişdir. Yavbasarov elmdə prinsipialllığı ilə seçilir və bəzən də buna görə pis adam kimi təqdim edilir. *"Bu hadisədən sonra işlədiyi institutda bəzi adamlar Yavbasarova şübhəylə baxmağa başladı. Pis niyyətli, kimsəyə güzəşt etməyən biri kimi tanıdılar. Xeyrulla bununla bağlı bəzən bütün gecəni düşünürdü. Yaxşı olmaq istədik və bu vəziyyətə düşdük. Elmi dairələrin bəziləri boş vaxt keçirir. Maaşı gəlir, kağızlar yazılır, rəylər müsbət olaraq hazırlanır, amma kənd təsərrüfatına heç bir faydası yoxdur...."*(2, s.257)

Romanda Nurixanov-Yavbasarov xətti müəllifin qayəsini ifadə edən əsas xətt olsa da, bununla birlikdə sadə başqırd insanının hiss və duyğularını, xarakterini ifadə edən obrazlar da vardır. Mevsilə-Daşdəmir-Zəfər üçlüyü bu baxımdan müəllifin yaratdığı çox uğurlu bir kontekstdir. Mevsilə Aknögüş adlanan yerdə, xalqın "Kürəkən daşı" adlandırdığı və haqqında əfsanələr uydurduğu bulağın başında gördüyü Daşdəmirə vurulur. Müharibəyə yollanan (Əfqan müharibəsi) və haqqında ölüm xəbəri gələn Daşdəmiri inanımını itirmədən daşın dibində gözləyir. Zəfərin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Mevsilə sonunacan sadiq qalır və günün birində Daşdəmir geri qayıdır.

Denis Bülekovun "Yad" romanı XX əsrin ikinci yarısında başqırd həyatını, onun milli-etnoqrafik xüsusiyyətlərini göstərən uğurlu roman nümunələrindən biridir.

Denis Bülekovun bu zaman kəsimində yazdığı ikinci romanı "Ömür təkdir" (əsər 1992-ci ildə nəşr olunsa da, romanda 1990-cı ildə tamamlandığı qeyd olunmuşdur) romanı avtobioqrafik səciyyə daşıyaraq, daha çox müəllifin şəxsi düşüncələrini, yaşantılarını və zamana baxışını ifadə edən nəsr nümunəsidir. Denis Bülekovun da deputat seçildiyini nəzərə alsaq, romanın qəhrəmanı Arınbasarovun

müəyyən mənada müəllifin prototipi olması qənaətinə gəlmək mümkündür. "Ömür təkdir" romanı 1980-ci illər sovet imperiyasında baş verən prosesləri, çaşqınlığı, seçim qarşısında qalan cəmiyyəti təsvir edən nəsr nümunəsidir. İmperiyanın dağılma və çökmə prosesində yaranan çaşqınlığı təkcə başqırd ədəbiyyatında deyil, ümumilikdə türk xalqları nəsrində də izləmək mümkündür.

Lakin bu nəsr əsərləri içərisində Denis Bülekovun "Ömür təkdir" romanı çökməkdə olan imperiyanın siyasi ab-havasını geniş epik lövhələrlə əks etdirən dəyərli nəsr nümunəsi kimi başqırd ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutur.

"Ömür təkdir" romanı Denis Bülekovun hekayə və povest yaradıcılığının, eləcə də, "Yad" romanının ümumiləşdirilmiş yekunu, yeni dövrə qədəm qoyan başqırd nəsrinin manifestidir. "Ömür təkdir" təkcə avtobioqrafik səciyyəsi ilə yazıçının özünün deyil, ümumilikdə başqırd romançılığında ədəbi hadisə sayıla bilər.

Romanda Arınbasarov müəllifin özünün prototipi kimi çıxış etməklə keçid dövrünün ən müxtəlif məsələlərinə münasibət onun timsalında olunmuşdur. Arınbasarovun deputatlığa namizədliyi ilə Denis Bülekovun özünün deputat olması arasındakı eynilik qeyd etdiyimiz avtobioqrafikliyi isbat edən əsas amildir.

Sovet imperiyası tərkibində yaşayan və ya yaşamağa məcbur olan türk xalqlarının ədəbiyyatında, xüsusən bizim təhlilə cəlb etdiyimiz romanında dəyşiklikliyin, transformasiyanın əsasında heç şübhəsiz ki, ictimai-siyasi proseslər dururdu. Yenidənqurma adı ilə başlanan və əslində SSRİ-nin çöküşünün labüdlüyünü ortaya qoyan proses özü ilə birlikdə yeni nəsrin yaranmasını şərtləndirirdi. Qeyd etdiyimiz kimi, imperiyanın tərkibinə müstəqil subyekt kimi daxil olan ölkələrin nəsrində bu proses daha aydın izlərlə ifadə olunurdu. Müstəqillik uğrunda mübarizənin konturları hələ 1980-ci illərin başlanğıcında aparıcı türk xalqlarının romanında öz ifadəsini tapmaqda idi. Müstəqil subyekt olmayan türk xalqlarında isə məlum prosesdə özünüifadə milli tarixi yaddaşın bərpası, kimlik uğrunda mübarizədə yaranacaq yeni böyük dövlətin daxilində demokratiya uğrunda mücadilə amillərinin üzərində qurulurdu. Bu baxımdan yanaşdıqda Denis Bülekovun "Ömür təkdir" romanı dağılmaqda olan imperiyanın meydana çıxardığı suallara aydınlıq gətirir və başqırd romanının bu dövrdə məzmunca transformasiyasını göstərən əsas nəsr nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Romanda Arınbasarovun timsalında öz vətənini sevən, onun yüksəlişi, problemlərinin həlli üçün çalışan ziyalı obrazı yaradılmışdır. Onun deputatlığa namizəd olması düşüncələrini ictimai-siyasi istiqamətə yönəltmiş, müəllif bunun vasitəsilə dövrün bir sıra problemlərinə diqqəti cəlb etmişdir. İmperiyanın öz zərərli fəaliyyətlərini məhz bölgələrdə icra etməsi faktı məlumdur. Çingiz Aytmatov "Gün var əsrə bərabər" romanında Ana-beyit məzarlığının kosmik stansiya üçün ərazi seçilməsinə Yedigeyin diliylə sərt münasibətini ifadə etmişdir. "Ömür təkdir" romanında Arınbasarov məhz nüvə araşdırmalarının Başqırdıstanda aparılmasına qarşı çıxır.

Başqırd romanında milli özünüdərk prosesləri bədii ədəbiyyatda tarixi romanların sayəsində güclənməyə başlayır. Bu prosesin əsas başlanğıc nöqtəsini məhz 1980-ci illər təşkil etməkdə idi. Bu illərdən başlayaraq başqırd tarixi romanı

xalqın minilliklər boyu yaşatdığı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən, xüsusilə dastan, əfsanə, rəvayət və digər folklor nümunələrindən yaradıcılıqla bəhrələnir və bu əsərlər başqırd ədəbiyyatının əsas simasını müəyyən etməyə başlayır. *"Bu romanlar xalqın yaddaşında dərin iz qoymuş epoxaların əsas konfliktləri üzərində qurulub. Təkcə faktiki, tarixi və arxiv materiallarının deyil, həm də xalqın folklorunun, adət-ənənələrinin, rituallarının, müəyyən bir dövrün dilinin, etnoqrafiyasının, adları çəkilən dövrün coğrafi və etnik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bu tarixi romanların xarakterik xüsusiyyətləridir. Bu əsərlər xronoloji olaraq təkcə yaxın dövrlərin deyil, həm də daha çağların hadisələrini əhatə edir"*(4, s.1110).

Nəticə. 1980-ci illərdə Başqırd romanında da yeniləşmə, milli özünüdərk prosesləri getmişdir. İmperiyanın dağılma zərurətindən yaranan çalxalanma geniş mənada humanitar düşüncəyə öz təsirii göstərməkdə idi. Sosial motivlərin aparıcılıq təşkil etdiyi başqırd romanında 1980-ci illərdə tənqidi motivlər (Benis Bülekovun "Yad", "Ömür təkdir"), milli tarixi yaddaşın bərpası (Vürey Morqun "Qızıl quşu qanadları") prosesləri uğurla getmişdir.

Ədəbiyyat

1. Ayşe Şener. Başkurt yazar Dinis Bülekov'un Yabancı romanında İdealize Edilmiş kahramanlar: Gilman Nurihanov ve Heyrulla Yavbasarov. Türk Bitik – Türklük Araştırmaları dergisi, 2017, s.99-125
2. Dinis Bülekov. Yabancı. Ankara, Bengü yayınları, 2012, 339 s., s.257
3. İsa Həbibbəyli. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı, Elm, 2019, 448 s., s.343
4. З. А. Алибаев. ГОРИЗОНТЫ БАШКИРСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО РОМАНА. ФИЛОЛОГИЯ и ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ. Вестник Башкирского университета. 2011. Т. 16. №3(I). С1110-1113, С.1110

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İsmixan Osmanlı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 274-280
https://doi.org/10.62837/2024.4.274

RƏNA N.RZAYEVA
AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutunun İran
filologiyası şöbəsinin aparıcı elmi
işçisi, dos.
rzayeva1958@icloud.com

ŞƏRQİN MƏDƏNİ-MƏNƏVİ VƏ SOSİAL-SİYASİ HƏYATINA TƏSİR GÖSTƏRƏN ƏN MÜHÜM AMİLLƏRDƏN BİRİ SUFİZM

Xülasə

Məqalə orta əsr Şərqinin mədəni-mənəvi və sosial-siyasi həyatına təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri olan sufizmi araşdırmağa yönləndirilmişdir. Məqalədə təsəvvüfün keçdiyi yolu və formalaşmasını nəzərdən keçirərək onun ifrat və mötədil istiqamətlərinə müəyyən qədər aydınlıq gətirməyə cəhd edilmişdir. Təqdim olunmuş məqalədə həmçinin təriqətlərdən, təriqət ədəbiyyatından, bu ədəbiyyatın yaranması və yayılmasından bəhs edilmişdir. Bundan başqa məqalədə sufizmin, ilkin olaraq, kökünü zahidlikdən götürüldüyü və sufilərin də, bir növ zahidlərin davamçıları olduğu da nəzərə çatdırılır.

Bundan başqa məqalədə təsəvvüflə fəlsəfənin ortaq bir nöqtədə kəsişdiyindən, onların bir-birini tamamladığından bəhs edilir. Fəlsəfənin dünyəvi, təsəvvüfün isə ruhani aləmlə bağlılılğından bəhs olunur. Məqalədə İslam çərçivəsində meydana gəlmiş və insanın Allahla şəxsi psixoloji təcrübə vasitəsilə birbaşa ünsiyyətini (qovuşmasını) mümkün sayan «sufizm» mistik və dini-fəlsəfi bir dünyagörüşü haqqında ümumi təsəvvürün yaranmasına cəhd edilmişdir.

Bu nöqteyi-nəzərdən təsəvvüfün fəlsəfə ilə paralel şəkildə öyrənilməsi, tədqiq edilməsi nəzərə çatdırılır.

Açar sözlər: Şərq, «Munisnamə», farsdilli ədəbiyyat, təsəvvüf, təriqət, ifrat sufilik , mötədil sufilik, zöhd, zahidlik.

Рзаева Р. Н.

Суфизм один из основных факторов имеющий влияние на культурно-духовную и общественно-политическую жизнь Востока

Резюме

Статья направлена на изучение суфизма, одного из важнейших факторов, повлиявших на культурно-духовную и общественно-политическую жизнь средневекового Востока. В статье предпринята попытка прояснить радикальные и умеренные направления суфизма путем рассмотрения его пути становления. В представленной статье также рассказывается о тарикатах, тарикатской литературе, создании и распространении этой литературы. Кроме

того, в статье также упоминается, что суфизм изначально уходит корнями в аскетизм, и что суфии являются последователями неких отшельников.

Кроме того, в статье упоминается, что суфизм и философия пересекаются в одной точке и дополняют друг друга. Не просто так говорят, что философия связана со светским миром, а суфизм — с духовным миром.

В статье предпринята попытка создать общее представление о мистическом и религиозно-философском мировоззрении «суфизм», возникшего в рамках ислама и считающего возможным непосредственное общение человека с Богом посредством личного психологического опыта.

С этой точки зрения суфизм следует изучать и изучать параллельно с философией.

Ключевые слова: Восток, «Мунисната», персоязычная литература, тарикат, радикальный суфизм, умеренный суфизм, аскет, аскетизм.

Rena N. Rzayeva.

Sufism is one of the main factors that have influence on cultural-spiritual and social-political life of the East

Summary

The article is directed to the study of Sufism, one of the most important factors influencing the cultural-spiritual and socio-political life of the medieval East. In the article, an attempt has been made to clarify the extreme and moderate aspects of Sufism by reviewing its formation and path. The presented article also talks about sects, sect literature, creation and spread of this literature. In addition, the article also mentions that Sufism was originally rooted in asceticism and that Sufis are followers of some kind of hermits.

In addition, the article mentions that Sufism and philosophy intersect at a common point and that they complement each other. It is said that philosophy is related to the secular world, and Sufism is related to the spiritual world.

In the article, an attempt was made to create a general idea of a mystical and religio-philosophical worldview of "Sufism" that emerged within the framework of Islam and considers it possible for a person to communicate directly with God through a personal psychological experience.

Key words: East, «Munisnama», Persian-language literature, tariqat, sekt, radical sufism, moderate sufism, ascetic, asceticism.

From this point of view, Sufism should be studied and studied in parallel with philosophy

Şərqşünaslıq elmi yaranandan etibarən çoxəsrlik tarixə və zəngin bədii ənənələrə malik farsdilli ədəbiyyatın öyrənilməsi ciddi uğurlar qazanılmış, onun dünya mədəniyyəti xəzinəsinə əvəzsiz töhfələr vermiş görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı zəruri aspektlərdə tədqiq olunmuş, ən mühüm ədəbi-tarixi abidələr müxtəlif dillərə tərcümə edilmişdir. Bununla belə əldə olunmuş şəksiz nailiyyətlər

heç bir vəchlə son həddsayıla bilməz, çünki dünyanın müxtəlif kitabxanalarında, şəxsi kolleksiya və arxivlərdə klassik farsdilli ədəbiyyatın hələ elm aləminə bəlli olmayan, öyrənilməmiş çoxsaylı abidələri mövcuddur. Vaxtaşırı olaraq belə əsərlərin üzə çıxarılması, elmi dairələrə və geniş oxucu kütləsinə çatdırılması faktı bunu təsdiq edir.

Hələ keçən əsrin sonlarında elm aləminə təqdim olunmuş və müəyyən qədər öyrənilmiş, araşdırılmış qiymətli ədəbi abidələrdən biri də XII əsr müəllifi Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın «Munisnamə» əsəridir. Bu əsərin tədqiqi yolunda müəyyən işlər görülmüşsə də, bunun kifayət qədər olmasını iddia etmək düzgün olmaz. Belə ki, «Munisnamə» ümumən orta əsrlər müsəlman Şərqində ədəbi inkişafın bir çox məsələlərinə işıq salan abidə kimi olduqca qiymətli və müəyyən mənada unikal əsərdir. Təkcə ədəbi əsər kimi deyil, həm də bir mənbə kimi dəyərləndirilməsi zəruri görünən, maraqlı hekayətlər, nağıllar, rəvayətlər, lətifələr, müdrik kəlamlar və aforizmlər toplusu olan «Munisnamə» farsdilli ədəbiyyat tarixində müəyyən ədəbi təmayülün yetkinləşməsində dönüş nöqtəsi olmuşdur. Bu əsəri müxtəlif aspektlərdən dəyərləndirmək, ona müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşaraq bütün incəliklərini çözüb üzə çıxarmaq üçün, şübhəsiz ki, hələ çox illər, tədqiqatlar, araşdırmalar tələb olunur.

«Munisnamə»nin yazıldığı dövrdə müsəlman Şərqinin mədəni-mənəvi və sosial-siyasi həyatına təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri sufizm idi. İslam çərçivəsində meydana gəlmiş və insanın Allahla şəxsi psixoloji təcrübə vasitəsilə birbaşa ünsiyyətini (qovuşmasını) mümkün sayan «sufizm» mistik və dini-fəlsəfi bir dünyagörüşü olaraq (7, s.4) çox böyük sürətlə yayılmış və bütün yaradıcılıq sahələrinə nüfuz etmişdir.

Ümumiyyətlə sufizm nədir, sufi kimdir sualı hələ də, tam olaraq, öz dəqiq cavabını almamışdır. İslam dininin mistik yönünü təqib edənlərin yolu sufizmdən keçir. Bu təlim özündə düzlüyü, dürüstlüyü, nəfsanə hisslərdən uzaq durmağı, öz mənini dəf etməyi, özünü dərk etməyi və bu kimi üstün xüsusiyyətləri cəm edir. Bu dini - fəlsəfi təlim insan qəlbinin ən gizli tərəflərini öyrənib aşkar edir. Sufilər İlahi gerçəkliyin dərki yolunda, Haqqa qovuşmaq üçün müəyyən qanunları, qadağaları qəbul edib mücadilə edirlər. Sufizm insanların iç dünyalarını kəşf etmələrinə, öz mənina qalib gəlmələrinə və İlahi gerçəklıiyə çatmağa yardımçı olur.

Sufizm fəlsəfəsi tək bir İlahi varlığı və kaintda olan hər bir şeyin bu İlahi varlığa bağlılığını qəbul edib bu yöndə köklənir. Bu təlimə görə, hər insanın içində İlahi bir işıq vardır və bu işıq insanın özünü və kainatı dərk etməsinə gedən yolu işıqlandırır. Bu təlim kainat varlıqlarının hamısının bir-biri ilə əlaqəli və hər birinin İlahi varlığa bağlı olması nəzəriyyəsini irəli sürür.

Sufizm çox uzun bir yol ilə irəliləyərək çox geniş vüsət almışdır. Təsəvvüf elmi geniş yayılaraq bütün yaradıcılıq sahələrinə nüfuz etmişdi. Bu təlim tez bir zamanda ədəbiyyatda da özünə çox yüksək yer, məqam tutmuşdur. İslam Şərqində orta əsrlərə aid bədii söz sərvətinin mühüm bir qolunu təriqət ədəbiyyatı təşkil edir. Ümumiyyətlə, təriqət ədəbiyyatı bu dövrün bədii-fəlsəfi düşüncəsində, dini-ədəbi məfkurəsində o qədər önəmli yer tutur ki, bütün orta əsrlər müsəlman aləminin söz sənətini və bədii sərvətini təriqət ədəbiyyatı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil.

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı da ümumislam ədəbiyyatı müstəvisində qərarlaşdığından və çoxcəhətli tellər və əlamətləri ilə ona bağlandığından, nəhayət, bu sistemin bir parçası olduğundan onun da ədəbi meydanını təriqət ədəbiyyatı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Əgər təriqət ədəbiyyatı nümunələrini orta əsrlər ədəbiyyatımızdan ayırsaq, çox əsrlik bir dövrün kasıb bir görkəmə düşdüyünü görərik.

Ədəbiyyat tarixində «Təkkə Ədəbiyyatı» adı altında özünü göstərən sadə, axıcı, bəzən lirik və bəzən təlimi (didaktik) xarakter daşıyan əsərlərdə dini-təsəvvüfi dəyərlər xüsusi yer alır. Təsəvvüfi dərinliyin ədəbiyyata xüsusi bir zənginlik və olğunluq qazandırdığı bir gerçəklikdir.(11, s.80,81)

Təriqət ədəbiyyatı orta əsr islam şərqində yaranmış ədəbi irsin ən mühüm hissəsini təşkil edir. Ümumiyyətlə, təriqət ədəbiyyatı orta əsr şərq ədəbiyyatının bədii-fəlsəfi fikri, dini-ədəbi düşüncəsi baxımından o qədər dəyərli və o qədər önəmli mövqeyə malikdir ki, həmin dövrün ədəbiyyatı haqqında təriqət ədəbiyyatından söz açmadan bəhs etmək mümkün deyildir. Burada klassik təsəvvüf ədəbiyyatı içərisində xüsusi əhəmiyyətə malik «ər-Riayəli-hüquqillah» əsərinin müəllifi Haris ibn Əsəd Mühasibinin (v.243/857), təsəvvüf düşüncəsinin ilk təmsilçisi Hakim Tirmizinin (v.320/932), təsəvvüf elminin mənbələri və meydana çıxma şəraitini ilk dəfə qələmə almış Əbu Nəsr Sərracın (v.378/988), kəlam, fiqh, hədis alimi olan Əbu Bəkr Kələbazinin (v.380/990), zöhd, ibadət, itaət və təsəvvüfün praktiki cəhətlərini izah etmiş Əbu Talib Məkkinin (v.386/996), sünni təsəvvüfün sistemləşdirməsi baxımından xüsusi çəkiyə malik Əbdülkərim Quşeyrinin (v.465/1072), təsəvvüf haqqında fars dilində yazılmış ilk əsərin müəllifi Əli ibn Osman əl-Cüllabi əl Hücvirinin (v.465/1072), kəlam, fəlsəfə və təsəvvüf ustadı olan Məhəmməd Qəzalinin (v.505/1111), Bağdadda «şeyxlər şeyxi» kimi tanınan Əbu Həfs Sührəverdinin (v.632/1234), təsəvvüfi təfəkkürün ən mühüm təmsilçisi Muhyiddin ibn Ərəbinin (v.638/1240), eşq və vəcd şairi Mövlana Cəlaləddin Ruminin (v.672/1273) adlarını çəkmədən, onların özlərindən sonra bu yola qədəm basanlar üçün yazıb qoyduqları irsi xatırlamadan əsas mövzuya keçmək, zənnimizcə, düzgün olmazdı. (3, s.35-37)

Sufizmin formalaşma mərhələsi VIII-X əsrlərə təsadüf edir ki, bu dövrdə o, asketizmdən (zahidlik hərəkatından) ayrılaraq müstəqil dini-fəlsəfi və əxlaqi bir təlimə çevrilir. Doğrudur, bəzi tədqiqatçılar zahidliyi nəzəri irsi, müəyyən təlimi, doktrinası olmadığı üçün sufiliyə aid etmirlər. Asketizmin dünya nemətlərindən əl çəkib, tərki-dünya olub haqq yoluna qədəm qoymaqdan başqa bir şey olmadığını iddia edirlər və bu şübhəsiz ki, çox mübahisəyə səbəb olur. Belə ki, sufizmin, məhz, zahidliyin içindən doğan bir təlim olduğunu təsdiq edən bir çox faktlardan biri də, onda da tərki-dünyalıq prinsipinin mövcudluğudur. Bundan başqa, sufizmin aparıcı ideyaları olan daxili, mənəvi təmizlənmə, dünya nemətlərindən imtina, nəfs üzərində hakim olmaq kimi xüsusiyyətlər də kökünü, məhz, zahidlikdən götürmüşdür. (6, s.33) X əsrin sonları XI əsrin əvvəllərində İslam dünyasının ehkam ilahiyyatı öz sonuna yetişməkdə idi, məhz bu dövrdə yaradılmış hər hansı tarixi, aqioqrafik və başqa ədəbi abidələrdə dövrün tanınmış, nüfuzlu ilahiyyat alimlərinin, müxtəlif

təriqətlərin nüfuzlu nümayəndələrinin təsiri açıq-aşkar təzahür edirdi.(5, s.94) Nəhayət təsəvvüf, şəriət və fəlsəfə təlimləri ortaq bir məxrəcdə birləşərək cəmiyyətə öz təsirini göstərməyə başlamışdır. (5, s.99) Əslində, təsəvvüflə fəlsəfənin kəsişdiyi bir fundamental məqam mövcuddur. Mahmud Erol Kılıcın «Təsəvvüfə giriş» kitabının «Təsəvvüf Ezoterik Bir Hikmət Fəlsəfəsidir» bölümündə oxuyuruq: «Fəlsəfə ilə təsəvvüfün birləşdiyi və ya ayrıldığı məqam mövcuddur. Cəlaləddin Dəvvani deyir: «Təsəvvüf ilə fəlsəfə qonşudurlar. Bir-birlərini ziyarət edərlər». Hər hansı bir məsələ antoloji (dünyanın yaranışını öyrənmək prinsipləri) və epistemoloji (dünyanın yaradılmasının prinsiplərinin öyrənilməsi şərtləri) məsələləri öyrənməyə yönəlmişdirsə, bunu «fəlsəfə» adlandırmaq olar. Təsəvvüf isə ezoterik, inisiyatik (batini və cilddən-cildə, haldan-hala düşmə, dəyişmə) baxımdan bir hikmət fəlsəfəsidir. Çünki «Təsəvvüf», əslində, bir din fəlsəfəsidir».(9. səh.87)

Artıq XI-XII əsrlərdə sufizm öz inkişafında ən intensiv mərhələyə daxil olur. Məhz bu dövrdə təsəvvüf ideyaları bütün müsəlman dünyasına yayılaraq, intellektual elitanın imtiyazı olmaq keyfiyyətini itirir, onun nəzəri əsaslandırılması sahəsində sonrakı inkişaf mərhələlərinin xarakterini müəyyən edən ciddi addımlar atılır, ilk mütəşəkkil təriqətlər yaranır və nəhayət, sufi ideologiyası poeziyaya nüfuz edir. Mahmud Erol Kılıç yazır: «Sufilərin şeirlərində istifadə etdikləri üsullar sufilərin çox müraciət etdikləri məcaz və ya alleqoriyadır».(9. səh.90) Ümumiyyətlə özündə sirr, alt mənalar gizlədən, fikir, ideyalarını məcazlarla ifadə edən poeziya birbaşa sufiliklə bağlıdır. Əsl fəaliyyət sahəsi könül aləmi olan təsəvvüf mənəvi və dəruni hiss, fikir və həyacanları bəlli bir üslub və ədəb daxilində sətirlərdə, misralarda, yəni kəlamlarda əks etdirmişdir. Yəni, təsəvvüfi dərinliyin və məzmun kamilliyinin ədəbiyyata xüsusi bir zənginlik, dolğunluq gətirməsi bir gerçəklikdir». (8. səh.80,81)

Y.E.Bertelsin yazdığı kimi, əl-Qəzalinin (1059-1111) islahatı və XII əsrin tarixi hadisələri nəticəsində «sufizm elementləri ədəbiyyatın bütün növlərinə daxil olur və sonrakı bir neçə əsr ərzində öz hakim mövqeyini qoruyub saxlayır» (4, s.43). Məhz, böyük alim, filosof, sufi-mistik əl-Qəzalinin sayəsində ayrı-ayrılıqda inkişaf edən və İslam inancının zəifləməsinə gətirib çıxaran fəlsəfə, batinilik, təsəvvüf, kəlam bir yerə cəm olmuş və İslamın sarsılmazlığına xidmət etmişdir. Eyni zamanda, Qəzali sufilərə müsəlman cəmiyyətində başqaları ilə bərabərhüquqlu ünsür kimi yaşamaq haqqını qazandırmışdır. (2, s.29) Elə, məhz, bu dövrdə Əbu Səid ibn Əbi-l Xeyr (967-1049), Xacə Abdullah Ənsari (1006-1088), Əbü-l Həsən Əli ibn Osman ibn Əli əl-Qəznəvi əd-Cüllabi əl Hucviri (1009-1072), Sənai Qəznəvi (1048-1150) və nəhayət, Fəridəddin Əttar Nişapuri (1119-1230) farsdilli sufi ədəbiyyatının ən parlaq nümunələrini yaratmışdırlar.

Həmin dövrdə «sufilik» ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin təliminə görə şaxələnib müəyyən ordenlərə çevrilirdi. XII əsrdə Əbu Nəccəb Sührəverdinin və onun qardaşı oğlu Əbuhəfs Sührəverdinin adı ilə bağlı sührəverdilik, Əhməd Rifainin adı ilə bağlı rifailik, Əbdülqadir Gilaninin adı ilə bağlı qadirilik, Nəcməddin Kübranın adı ilə bağlı kübravilik, Əhməd Yasəvinin adı ilə bağlı yasəvilik və başqa ordenlər yaranmışdır. Onlar sonrakı dövrlərdə formalaşaraq bitkin cərəyanlara çevrilmişlər.

Təsəvvüf mötədil (mülayim) və ifrat (sərt) olmaqla iki istiqamətdə inkişaf edirdi. Mötədil sufilər İslam monoteizmindən kənara çıxmırdılar, ifrat sufilər isə az-çox dərəcədə panteizmə meyl göstərirdilər. Azərbaycanda sufizmin mötədil qolunun ən güclü nümayəndələri «sührəvərdilik» cərəyanının başçısı Əbu Nəccəb Sührəverdi və onun qardaşı oğlu Əbuhəfs Sührəverdi olmuşdur.(12.) Azərbaycanda ifrat sufiliyin ən parlaq mütəfəkkirləri kimi isə Məhəmməd Bakuvini, Əbülfərəc Zəncanini göstərmək olar.(1, s.60)

Sufi təliminin mötədil qoluna mənsub mütəfəkkirin nəzərində təsəvvüf şəriətdən başlayıb, təriqətdən (mənəvi kamillik yolundan) keçərək həqiqətdə sona yetir. Birinci mərhələ elm, ikinci mərhələ əməl və üçüncü mərhələ vergi ilə səciyyələnir. O bu mənada deyir: «Təsəvvüfün əvvəli elm, ortası əməl, axırı ilahi vergidir. Elm muradı aşkar edir, əməl tələbi müəyyənləşdirir, ilahi vergi ümidi qayəsinə çatdırır».(1, s.59) İslamda ət-tövhid (monoteizm)
«Allahdan başqa ilahi yoxdur» («La ilahə illəllah») hökmü ilə Allahın birliyini iqrar etməkdədir. Mötədil sufilərə görə insan öz «mən»ini itirib «Allah»ın «Mən»ində vücuda gəlir.

İfrat sufilər isə İnsan ilə Allahı eyniləşdirmişlər. «Mən haqqam» ideyasını irəli sürmüşlər. Bu isə artıq «əl-hülul» (təcəssüm), «əl-ittihad» (birləşmə) terminləri ilə ifadə olunan «panteizm»ə gətirib çıxarmışdır (1, s.62,63)

Bu baxımdan sufiliyin hər iki qolunu öyrənmək, tədqiq etmək həmişə maraq, diqqət doğurmuşdur. Bu səbəbdən son zamanlar Azərbaycanın elm aləmində təsəvvüfə böyük maraq yaranmış və bu istiqamətdə geniş araşdırmalar, elmi tədqiqatlar, maraqlı işlər həyata keçirilir. Ümumiyyətlə, sufilikdən söz açıb, Azərbaycan sufi məktəblərini, cərəyanlarını xatırlamamaq doğru olmaz. Bu baxımdan, Azərbaycan böyük bir irsə malikdir. Azərbaycanda təsəvvüfün tarixi X əsrdən başlayır. Ədəbiyyatda təsəvvüfi dövr adlandırılan müəyyən zaman kəsiyində məşhur azərbaycanlı sufi alimlər yaşamışdır. Onlardan Əbu Hüseyn Dündari-Şirazi, Hüseyn ibn Yəzdinyar, Əbu Həsən, Əbu Züra, Əbu Abbas, Əbu Səid Abdal Bakuvi, Əli ibn Məhəmməd ibn Abdullab Bakuvi, Hüseyin Şirvani, Əbu Abbas Əhməd, Əxi Fərəc Zəncani, Baba Fərəc, Xacə Məhəmməd Xoşnam, Hüseyn Mərəndi, İbrahim Təbrizi, Əbülfərəc Əbülvahid Varsani, Səid Bərdəyi, Əbubəkr Əhəri, Əbdülqahir Sührəverdi və digər çox sufi alimlərin adlarını çəkmək mümkündür. XII əsr isə Azərbaycan təsəvvüfündə təriqətlər dövrünün başlanğıcıdır. İlk qurulan təriqətlər arasında azərbaycanlı sufilərin yaratdıqları təriqətlər mühüm rola malikdir. Ümumiyyətlə, demək olar ki, Azərbaycan bu dövrdən etibarən təriqətlər mərkəzi olmuşdur. Böyük təsəvvüf hərəkatı olan əxiliyin Anadolu qolu, təriqətlərdən sührəvərdilik, hürufilik, zahidilik, səfəvilik, xəlvətilik və xəlvətiliyin qolları rövşənilik və gülşənilik təriqətləri Azərbaycanda doğulmuş və buradan bütün İslam aləminə yayılmışdır. Ümumiyyətlə, İslam aləmində yayılmış təriqətlər və sufi cərəyanlarının bir çoxu Azərbaycan mənşəlidir. (13)

Mehmet Rıhtım «Qırxlar. Azərbaycanın Sufi Pirləri» kitabında yazır: «Şübhəsiz ki, bir torpağın vətən olmasında və bir topluluğun millət olmasındakı ən mühüm amil onun sahib olduğu, daşıdığı mədəni, mənəvi dəyərlərdir. Bu mənada on

dörd əsrlik keçmişə sahib Azərbaycan müsəlmanlığının tarixində sufilik silinməz izlər buraxmışdır. Sufilik - ədəbiyyatdan, fəlsəfədən başqa pirlər, təkyələr, türbələr ilə də bu torpaqların həqiqi sahiblərini göstərən canlı şahidləri, bir növ mülkiyyət sənədləri olmuşdur. Bu izlər Azərbaycan xalqı üçün bir yadigar dəyərində çox qiymətlidir. Bunlara sahib çıxmaq, bunları öyrənmək və qorumaq millətin tarixini, mədəniyyətini qorumaq deməkdir».(10.səh.7)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məmmədov Z. Azərbaycan Fəlsəfəsi Tarixi. Bakı, Şərq-Qərb 2006 328 səh.
2. Xavəri S. Milli mədəniyyət sistemində poetik təsəvvüf kodu" Bakı – «Elm» – 2016, 180s.
3. Təsəvvüf Tarixi. II nəşr. Bakı İslam Universiteti nəşri № 04 Bakı – 2011 Elmi Redaktor: Dr. Rafiz Manafov 359 səh.
4. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. М.,«Наука»,1965, 527 с.
5. Маматов М.А. Сущность суфизма: для студентов с углубленным изучением истории и культуры ислама–Уфа: Изд-во БГПУ, 2011, 168 с.
6. И.Р.Насыров Основания Исламского Мистицизма Генезис и Эволюция Языки Славянских Культур Москва 2009. 552 səh.
7. Тримингем Дж.С. Суфийские ордены в исламе.М.,«Наука»,1989, 328с.
8. Yılmaz. Hasan.Kamil. Anahlarıyla tasavvuf ve tarikatlar, İstanbul 2004, 350s.
9. Mahmud Erol Kılıç, Sufi Kitap, 5.baskı. İstanbul.2019. 352 səh.
10. Mehmet Rıhtım. Qırxlar.Azərbaycanın Sufi Pirləri.Bakı-2014. 175 səh.
11. Osman Nuri Topbaş. İmandan İhsana Təsəvvüf. İstanbul-2002. 533 səh.
12. https://modern.az/az/news/41340 XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda sufizm və sufilər, XI-XII əsrlərdə başlıca ideya. 6 İyul 2013
13. https://isamveri.org/pdfdrg/D03504/2016_20/2017_20_SEHRIYARQ.pdf

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi : filologiya üzrə fəlsəfə doktoru , dosent Günay Verdiyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 281-285
https://doi.org/10.62837/2024.4.281

БИЛАЛ ГУСЕЙНАГА ОГЛЫ ГУСЕЙНОВ,
преподаватель Джалилабадского филиала АГПУ,
доктор философии по филологических наук,
диссертант по докторских наук НГУ

СЕВЕЛЕМА
(Жанровые особенности)

Резюме

Лачин – один из регионов, известных своим фольклорным богатством. Зафиксированные в регионе поговорки, идиомы, тесты, рассказы, привязки, беседы, украшения (söyləmə, deyim, sınama, hekayət, bağlama, söhbət, bəzəmə) и другие фольклорные примеры не укладываются в конкретные жанровые рамки, и даже одноимённые фольклорные примеры различаются по жанровым признакам. Некоторые из таких примеров называются севелема (səvələmə).

Невозможно определить жанр севелема в соответствии с типо-жанровыми критериями письменной литературы. Фольклористы придерживаются также мнения, что к народной литературе нельзя применять «жанровые особенности, свойственные письменной литературе» [2, с.163].

Структурно-тематические качества требуют двойственного подхода к ассигментативным особенностям севелема. Если детские севелемы являются примерами колыбельных песен и ласк (layla və oxşama nümunəsi), то другие севелемы иного содержания означают похвалу, прославление, и украшение (tərifləmə, öymə, bəzəmə).

Ключевые слова: ***Жанровые возможности Лачинского фольклора, внутрижанровые изменения, жанровые характеристики севелемы.***

Мотив. Лачин – один из регионов, известных своим фольклорным богатством. Зафиксированные в регионе поговорки, идиомы, тесты, рассказы, привязки, беседы, украшения (söyləmə, deyim, sınama, hekayət, bağlama, söhbət, bəzəmə) и другие фольклорные примеры не укладываются в конкретные жанровые рамки, и даже одноимённые фольклорные примеры различаются по жанровым признакам. Некоторые из таких примеров называются севелема (səvələmə).

Расследование. Ильхам Кахраман, собравший и опубликовавший фольклорные примеры Лачина, представляет истории хекайети о знаменитых героях-смехах Молле Насреддине и Алламе иначе, чем анекдоты. Эти хекайети, привлекающие внимание своей региональной спецификой, являются примерами юмористического характера. Возможно, эти примеры названы так из-за лаконичной сюжетной линии [4, с.149-151]. Хекайети об Алламе отличаются от комических тем, что охватывают очень серьезные события. Аллама, бывший учеником Логмана, был уволен с работы из-за умного совета,

который он дал своему учителю, оперировавшему больного, по поводу нагревания наггаша [4, с.152].

В Лачинском районе широко распространены багламы (bağlamalar) с внутрижанровой вариацией головоломки. Однако багламы от загадок отличает то, что они имеют форму обмена, а ответ дается в стихах [3, с.177].

Рассказы, представленные под названием беседы (söhbət), можно отнести к вариациям внутри жанра повествования. Поскольку оно имеет разное содержание, принять однозначное решение о жанре беседа не представляется возможным.

Беседа варьируется от текста к тексту, а в некоторых случаях его можно приравнять к речи (söyləm). Как видно, суть текстов-разговоров (söhbət mətnləri) коренится в образовательной тематике. Жанровая отнесенность образцов разговоров спорна. Коллекционеры тоже это чувствуют и дают этим образцам разные названия.

Оно включает в себя жалобы, хвастовство, обходные пути, отвлечения внимания, подмены, описания, импровизации, сделки, истории, судебные разбирательства и интересные разговоры (*gileylər, öyünmələr, dolamalar, vəziyyətdənçıxmalar, əvəzləşdirmələr, vəsflər, bədahətlər, sövdələşmələr, hekayətlər, sınamalar və maraqlı söhbətlər).* Некоторые разговоры представляют собой напоминания (*öyüdlər)* [4, с.160], уловки *(qandırmalar)* [4, с.157], мудрые ответы (*müdrik cavablar*) [4, с.164], лохотроны (*fırıldaqlar)* [4, с.167], повествования (*rəvayətlər)* [4, с.164-177]. Даже представленные рассказы (повествования - *rəvayətlər)* комичны.

Также доступны стихотворные версии повествований (söyləmələr). Поговорки-повествовании в виде стихов напоминают о дузги (*düzgü*), а стихи рифмуются один за другим, как дузги. Комизм силен и в поговорках (söyləmələr), зафиксированных в Лачинском районе [3, с.180].

Беземе (Bəzəmə) в форме баяты по структурному жанру, но содержание его анекдотично. Эту жанру еще можно назвать стихотворным анекдотом [3, с.183-184].

Учитывая разнообразие содержания анекдотов, собранных в Лачине, Сейфеддин Рзасой называет их «лачинским кодом азербайджанской смеховой памяти» [6].

Среди собранных в Лачине образцов фольклора особое место занимают севелемы. Севелема — это разновидность жанра колыбельной и ласки (layla və oxşamalar). Севелема – это баловство маленьких мальчиков и девочек со стороны их матерей, бабушек и близких родственников. В Лачинском районе севелема отличаются от колыбельных и представлены отдельно. Севелема для мальчика:

Oğlan girib bağçaya,
Zor verib kamançaya,
Qızın biri bir alçaya.
Yenə də bahadı almıram,

Canıma cəfadı almıram [3, c.172].

Севелема для девочки:

Qızım qızlar içində,
Saç-birçəyi qıçında.
Qızım kimi qız olmaz,
Kəlbəcərdə, Laçında [3, c.172].

В некоторых случаях севелема напоминает обмен песнями между мальчиком и девочкой:

Мальчик:

Ay qız, səni var olasan,
Qoynu dolu nar olasan.
Gəlim kolxoza girim,
Sən də mənə yar olasan.

Девочка:

Oğlan, oğlan naz oğlan,
Nadan dilqanmaz oğlan,
Mən kolxoz, sən xüsusi,
Bizimki tutmaz oğlan [3, c.172-173].

Севелема используют не только для того, чтобы побаловать детей, иногда оно используется в других значениях. Во многих фольклорных примерах севелема означает хвалить, восхвалять (öymək, tərifləmək). Другой разговор (söhbət) под названием «Гость» построен на стихотворном диалоге и несколько комичен: Гость остается в доме надолго. Хозяин дома шепотом (səvələyə-sə-vələyə) зовёт кота и объявляет гостю:

- *Pişiyim, pişiyim, bağdasər,*
Çıxma, çölə yel əsər.
Qonaq bu gün burdadı,
Evinə gedəcək səhər.

Вслед за хозяином гость называет (səvələyir) кота так:

Pişiyim, pişiyim, bağdasər,
Çıxma, çölə yel əsər.
Qonaq bu il burdadı,
Gələn il də sərasər [3, c.212-213].

В разных регионах Азербайджана традиционно одноимённые жанры выражают разные функции. Например, в Южном регионе охшама заменяет севелема лачинцев. Однако охшама имеет двойственную природу, обусловленную моментом исполнения. Для младенцев охшама понимается как синоним ласки (nazlama). Заклинание (oxşama) для мертвых заменяет панихиду (ağı). Поскольку они поются как песни с особым тоном, некоторые из этих песен называются «Обратными песнями» (“Tərs mahnılar”) [5, c. 369-379]. Существуют виды агы-охшама как нытья, скуления, крика, шум (sızıltı, bozlama, hayqırtı, qıyha) [1, c.103-110].

Невозможно определить жанр севелема в соответствии с типо-жанровыми критериями письменной литературы. Фольклористы придерживаются также мнения, что к народной литературе нельзя применять «жанровые особенности, свойственные письменной литературе» [2, с.163].

Результат. Структурно-тематические качества требуют двойственного подхода к ассигментативным особенностям севелема. Если детские севелемы являются примерами колыбельных песен и ласк (layla və oxşama nümunəsi), то другие севелемы иного содержания означают похвалу, прославление и украшение (tərifləmə, öymə, bəzəmə).

Источники:

1. Alarlı, B. Viləş çayı boyunca (Yardımlının folklor dünyası) / B.Alarlı. – Cəlilabad: Sözün işığı, -2015. -162 s.
2. Bayat, F. Folklor haqqında yazılar (Nəzəri məsələlər) / F.Bayat. – Bakı: Elm və təhsil, -2910. – 224 s.
3. Laçın folkloru. Toplayıb tərtib edəni İlham Qəhrəman. Bakı, Adiloğlu, 2009, 218 s.
4. Laçın lətifələri. Toplayıb tərtib edəni İlham Qəhrəman. Bakı, “OL” MMC, 2014, 196 s.
5. Masallı folklor örnəkləri, 2-ci kitab / Toplayıb tərtib edəni F.Bayat. – Bakı: Nurlan, -2013. -400 s.
6. Rzasoy, S. Azərbaycan gülüş yaddaşının Laçın kodu: [İnternet resurs] / 13 mart, 2024. URL: **kulis.az/Ədəbiyyat Mədəniyyət Art**

Bilal Hüseynağa oğlu Hüseynov

SƏVƏLƏMƏ
(Janr xüsusiyyətləri)

Xülasə

Laçın folklor zənginliyi ilə seçilən bölgələrdəndəndir. Bölgədən yazıya alınan söyləmə, deyim, sınama, hekayət, bağlama, söhbət, bəzəmə və digər folklor nümunələri konkret bir janr çərçivəsinə sığmır, hətta eyniadlı folklor örnəkləri janr xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Belə nümunələrin bir qismi səvələmə adlanır.

Səvələmənin janr təyinatını yazılı ədəbiyyatın növ və janr kriteriyasına uyğun şəkildə aparmaq mümkün deyil. Folklorşünaslar da bu qənaətdədirlər ki,“yazılı ədəbiyyat üçün spesifik olan janr xüsusiyyətlərini xalq ədəbiyyatına” şamil etmək mümkün deyil.

Struktural və tematik keyfiyyətləri səvələmənin assiqnmentativ xüsusiy-yətlərinə ikili yanaşma tələb edir. Körpələr üçün səvələmələr layla və oxşama nümunəsi sayılırsa, müxtəlif məzmunlu digər səvələmələr *tərifləmə, öymə, bəzəmə* anlamlarına gəlir.

Açar sözlər: ***Laçın folklorunun janr imkanları, janrdaxili dəyişmələr, səvələmənin janr xüsusiyyətləri***

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 281-285

Bilal Huseynaga oglu Huseynov

SEVELEME
(Genre Features)

Summary

Lachin is one of the regions known for its folklore richness. The sayings, idioms, tests, stories, bindings, conversations, decorations (soyleme, deyim, sinama, hekayet, baglama, sohbet, bezeme) and other folklore examples recorded in the region do not fit into a specific genre frame, and even folklore examples with the same name differ according to genre characteristics. Some of such examples are called seveleme.

It is impossible to determine the genre of the seveleme in accordance with the type and genre criteria of written literature. Folklorists are also of the opinion that it is impossible to apply "genre features specific to written literature to folk literature".

Structural and thematic qualities require a dual approach to the assignment characteristics of seveleme. If baby sevelemes are examples of lullabies and caressing, other sevelemes with different contents mean praise, praise, and decoration (terifleme, oyme, bezeme).

Key words: ***Genre possibilities of Lachin folklore, intra-genre changes, genre characteristics of sevelema***

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Akif Əhmədov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 286-291
https://doi.org/10.62837/2024.4.286

İLAHƏ RƏŞAD QIZI SƏFƏRZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
İlahe.safarzadeh@gmail.com

HEKAYƏ JANRI: MÜƏLLİFİN GENDER MƏNSUBİYYƏTİ VƏ QADIN

Xülasə

Ədəbiyyatda qadın məsələsinin qoyuluşuna diqqət ötən əsrin ikinci yarısından yeni keyfiyyət müstəvisinə keçirilib. Ədəbiyyat və qadın məsələsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün də yeni deyil. Lakin həm bədii bədii ədəbiyyat, həm də onu öyrənən ədəbiyyatşünaslıq eyni yerdə sayan elmi durğun hadisə olmadığına, daim dəyişdiyinə, yeniləndiyinə görə bu mövzu da yeni baxış və yanaşmalar tələb etməkdədir. Bu baxımdan, ədəbiyyat və qadın mövzusunun "qadın yazıçı" və "kişi yazıçı" prizmasından dəyərləndirilməsi müasir ədəbiyyatşünaslığın aktuallıq daşıyan istiqamətlərindəndir. Azərbaycan nəsrinin nümayəndələri Ruhiyyə Abbaszadə ilə Azər Qismətin hekayələrində qadın obrazların müqayisəli təhlilini verdiyimiz bu məqalə cəmiyyətdə və ədəbiyyatda qadına iki fərqli yanaşmanın mövcud olduğunu əks etdirir.

Açar sözlər: *Gender, feminist ədəbiyyat, qadın, obraz, hekayə*

Ədəbiyyatdakı qadın obrazlarının cəmiyyətdəki rolu ilə bağlı aparılan araşdırmaların keyfiyyəti tədqiqatçının gender (və ya feminizm) məsələsinə yanaşmasından asılıdır. Feminist ədəbiyyat deyəndə ictimai münasibətləri qadının baxış bucağından təqdim edən və cinslər arasındakı asimmetrik əlaqələrə, həmçinin patriarxal düşüncə stereotiplərinə qarşı tənqidi münasibət sərgiləyən ədəbiyyat nəzərdə tutulur [5].

Ədəbiyyatda feminist amillərin araşdırılmasına marağı artması feminist ədəbi tənqidin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. XX əsrin 60-cı illərindən yeni məzmun qazanaraq inkişaf edən feminizm hərəkatı ilə bağlı inkişaf etməyə başlayan feminist tənqid ilk vaxtlarda kişi yazıçıların əsərlərindəki qadın obrazlarını araşdırmağa üstünlük verirdi. Lakin sonradan qadın yazıçıların qadın dünyasına baxışı feminist tənqidin əsas təhlil obyektinə çevrilmiş, bunun nəticəsində feminist tənqidin daxilində fərqli istiqamətlər meydana gəlmişdir [2].

Təbii ki, bədii ədəbiyyatdan danışarkən əsas meyarın yazıçının gender mənsubiyyəti deyil, istedadı, öz əsərlərində həyatı və insanları obrazlı şəkildə əks etdirə bilmək bacarığı, intellektual hazırlığı, dünyagörüşü əsas götürülür. Hər qadın yazıçının həcmindən və janrından asılı olmayaraq öz əsərində həyata və insanlara feminist mövqedən baxmaq, ictimai prosesləri feminist mülahizələrlə qiymətləndirmək öhdəliyi olmadığı kimi, hər kişi yazıçı da dünyanı öz baxış bucağından görüb təqdim edir. Bu məqalədə bizi maraqlandıran həyatdan alınmış, cəmiyyətin ayrılmaz bir parçası olan qadının bədii ədəbiyyatdakı obrazının qadın gözü və kişi gözü ilə baxanda necə göründüyüdür.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 286-291

Qadına qadının gözü ilə baxanda...

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında qadınların yaşadıqları çətinlikləri, onların üzləşdikləri haqsızlıqları qələmə alan yazıçılardan biri Ruhiyyə Abbaszadədir. Onun ailə-məişət mövzulu hekayələrinin əsas motivini cəmiyyətin qadına münasibəti təşkil edir. "Allah adamı", "Bir damla işıq", "Qatil ər" kimi hekayələrinin əsasında Azərbaycan qadınının mövcud vəziyyəti, problemləri durur. Bu hekayələrin qadın qəhrəmanları çox vaxt ölümün astanasından dönür. Bu qadınlar daha çox oxucunun rəğbət bəslədiyi və müəyyən mənada, rəhmə ehtiyacı olan obrazlar kimi təqdim olunur.

"Allah adamı" hekayəsində sevdiyi adam tərəfindən fiziki şiddət görən Çinarə adlı gənc qızın həyatından bəhs olunur. Universitetə qəbul olmaq xəyalı suya düşdükdən sonra oxumaqdan əlini üzən qız ona elçi düşən oğlanlardan birinə könül versə də, ata-anası buna qarşı çıxır. Evin tək qızı olan, övladlığa götürülmüş Çinarənin valideynləri doğma olmasalar da, onu öz övladları kimi sevib qayğısına qalmışdılar. Buna görə də qızlarının dürüst hesab etmədikləri bu oğlanla evlənməsinə qəti etiraz etmişdilər.

Qız sevdiyi oğlanla gizli görüşüb, onunla qaçır. Çox qısa müddət sonra oğlan ondan ata-anasından pul, əmlak tələb etməyini istəyir, qıza mənəvi və fiziki işgəncələr verir. Qız bu vəziyyətdən bezib özünü öldürmək istəyərkən qonşu kənddə yaşayan bir nəfər onu xilas edib evinə aparır. Onlar Çinarənin qayğısına qalır, onun mənəvi yaralarını sağaltmağa çalışırlar. Bir müddət sonra isə Çinarəni gətirib sağ-salamat ailəsinə təhvil verirlər.

R.Abbaszadə hekayədə şiddətə məruz qalmış qadının yaşadıqlarını dərindən incələməyə çalışmışdır. Yazıçı qızın emosional daxili dünyasına enir və aldığı travmaların onun həyatına təsirlərini araşdırır. Zorakılığa məruz qalmış qadın obrazı vasitəsilə diqqət cəmiyyətdəki gender ayrı-seçkiliyinə, patriarxal düşüncəyə və sosial ədalətsizliklərə yönəldilir. Bu qəbildən olan obrazlar cəmiyyətdə qadına münasibətin dəyişməsinin zəruriliyini ön plana çəkməklə yanaşı, qızlara həyatdan ibrət götürməyi aşılayır.

R. Abbaszadənin "Qatil ər" hekayəsində ərinin fiziki şiddətinə məruz qalan qadının məşəqqətli həyatı təsvir olunub. Azyaşlı qızı anasını xilas etmək üçün polis bölməsinə şikayət edir və hüquq mühafizə orqanları əri bir müddət həbsdə saxlayır. Ər həbsdə olarkən arvadını öldürmək barədə düşünür. Qadının şikayətini geri götürməsilə evinə qayıdan qəzəbli ər azadlığa çıxandan dərhal sonra öz müdhiş planını həyata keçirməyə cəhd göstərir, lakin qadın möcüzəli şəkildə sağ qalır.

Digər hekayələrində olduğu kimi, burada da müəllif ailədə qadının hüquqsuzluğuna qarşı göstərdiyi səyləri, müqaviməti vurğulamaqla cəmiyyətdə ədalətin təmin olunmasına çağırış edir. Hekayədə qadınların hüquqsuzluğu təkcə fərdi iztirabın təsviri ilə məhdudlaşmır, həm də ictimai psixologiyadakı yanlışlara işıq salır, oxucuların diqqəti bu problemlərə həssas yanaşmağa yönəldilir.

R.Abbaszadənin hekayələrində qoyduğu məsələlər, əslində, yeni deyil, tarixin dərinliklərindən gəlir: "Tarix boyu qadın məsələsi birmənalı olaraq kişilərin üstünlüyü ilə səciyyələnir. Belə ki, keçmiş dövrlərdə kişilərin qadınlara qarşı

münasibətlərini araşdırdıqda əksərən çox acınacaqlı hallarla rastlaşırıq" [1, s. 203]. Göründüyü kimi, yazıçının müasir həyat faktları əsasında qaldırdığı acınacaqlı məsələ tarixlə səsləşir.

Ailədə zorakılığın hansı sosial şərtlər daxilində baş verməsindən asılı olmayaraq, onun nəticələri cəmiyyətin normal inkişafı üçün dağıdıcı olur. Təbii ki, qadına qarşı şiddətin hökm sürdüyü ailələrdə böyüyən fərdlər mənən həmin zədələrin izlərini daşıyır və əksər hallarda bu genetik kodlar sonrakı nəsillərə ötürür.

Qadına kişinin gözü ilə baxanda...

Azər Qismətin "Amerikasayağı arzu", "Xanım taksi", "Qrammofon", "Qadının əhliləşdirilməsi", "Sevgi zarafatı", "Ağbirçək masajçı", "Qonşu qadın", "Qadın istəyi", "Otaq söhbəti" və s. kimi hekayələrindəki bir-birindən fərqli qadın obrazları ilə dövrün reallıqları əks etdirilmişdir.

Azər Qismətin hekayələrinin əksəriyyətində qadına kişinin gözü ilə baxılır, qadınların yaşamları və duyğuları bu prizmadan dəyərləndirilir.

"Otaq söhbəti" hekayəsində ərinin şikəst olmasından sui-istifadə edən qadının həyat yoldaşının namusuna ləkə gətirərək ətrafındakı bütün kişilərlə cinsi münasibət yaşadığı təsvir olunur. Qadınla ərin dialoqundan məlum olur ki, qadın öz ərinə yazığı gəlsə də, öz canından qorxduğu üçün onun sağalmasını arzulamır. Qadın düşünür ki, kişi sağalsa, yüngül davranışını ona bağışlamayacaq: "Çox istəyirəm ki, sağalıb ayağa durasan. Bir tərəfdənsə istəmirəm. Çünki sağalıb ayağa duranda saçımdan sürüyüb çölə atacaqsan. Buynuzlu olmağa dözməyəcəksən" [4].

Hekayədə diqqət mərkəzinə qadın və kişidən daha çox, mənəvi dəyərlər üzərində cəmləşdirilir. Şikəst kişinin qohum və tanışları onun həyat yoldaşı ilə elə yanındaca cinsi münasibətdə olurlar. Burada mənəvi dəyərlərin pozulması, əxlaq kodeksinin ayaqlar altına salınması önə çıxır.

Hekayədə qadın mənfi obraz kimi təqdim olunur. Onun sadəlövhlüyü, avamlığı, cəmiyyətin əxlaq normalarından kənar davranışları öz dili və əməlləri ilə ifşa edilir.

"Amerikasayağı arzu" hekayəsində isə illərlə uşağı olmayan qadını əri artıq öz evində görmək istəmir. Qadının bütün yalvarışlarına baxmayaraq, əri onu alçaldır və evdən qovur. Bu münasibət ailələrin hansı təməl prinsiplər üzərində qurulduğuna işarədir. Burada hekayənin əsas tənqid hədəfi kişi olduğu halda, müəllif qadının da avamlığına diqqət çəkmişdir. O, əvvəlcə boşamasın deyə ərinə çox yalvar-yaxar edir, bunun bir təsiri olmadığını görəndə isə taleyinə boyun əyir. Sonradan Amerikada yaşayan azərbaycanlı siyasətçi ilə ailə quran qadın vətənindən ayrılıb Amerikaya köçür. Müalicədən sonra övlad sahibi olsa da, ruhunun dərinliyində eyni sadəlövhlüyü və avamlığı daşıyır. Aradan illər keçsə də, bir gün geri dönüb keçmiş ərinə söymək, onu alçaltmaq kimi bəsit arzularla yaşayır.

"Qonşu qadın" hekayəsində də qadının iradəcə zəifliyi təsvir edilib. Hekayənin əsasında bu fikir dayanır ki, qadın nə qədər əxlaqlı, məsum görünsə də, məcburiyyət qarşısında qalanda onun yalan və hiyləyə əl atacağı qaçılmazdır. Maddi cəhətdən təmin olunmayan qadın qızı ilə tək yaşayır və qızının xərclərini qarşılaya bilmədiyi üçün qızı tərəfindən döyülür. Nəticədə qadın kişi qonşusunun ona qarşı xoş

niyyətindən sui-istifadə edib, ərzaq malı alveri pərdəsi altında qonşu kişidən pul qopartmağa başlayır.

Göründüyü kimi, Azər Qismətin ailə-məişət mövzulu hekayələrində qadınlar cəmiyyətin diktələrinə məğlub olan insanlardır. Lakin bu məğlubiyyəti yaradan səbəblərin açılması qadını alçaltmağa yox, onları oyatmağa xidmət etməkdədir.

Qadına zamanın gözü ilə baxanda...

Ruhiyyə Abbaszadə ilə Azər Qismətin nəzərdən keçirdiyimiz hekayələrində yaradılan qadın obrazlarının hər birinin özünəməxsus dünyası var. Bu obrazlar onları yaradan yazıçıların dünyagörüşünü qabarıq şəkildə ifadə edir. R.Abbaszadənin hekayələrində qadının ən ümidsiz anlarda ilahi qüvvəyə tapınması və ondan güc olması, dünyada nə qədər zalımlıq olsa da, mərhəmətin insanın taleyi üçün xilaskar qüvvə olduğu ön plandadır. Azər Qismət isə məsələyə daha çox rasional mövqedən yanaşır, reallığı mübaliğəli şəkildə əks etdirir. Hər iki yazıçının qadın obrazları mütiliklə yanaşı, asidirlər.

"Qatil ər" hekayəsində qadın hüquqsuzluğuna toxunan R.Abbaszadə qadının müstəqil yaşaya bilmək gücünü arxa plana atır. Hekayənin əsas qəhrəmanı belə hesab edir ki, ər qadını yalnız xəyanət, namus, əxlaqsızlıq üstündə cəzalandıra bilər. Bu isə cəmiyyətdə qadın cinayətlərinə haqq qazandırmaq kimi yanlış yozumların yaranmasına gətirib çıxara bilər. A.Qismətin "Qonşu qadın" əsərində özünə məzlumluq görkəmi verən hiyləgər satıcı qadın ona yaxşılıq edən kişini aldadır, həm məzlumluq sifəti, həm də fiziki cazibədarlığı ilə qarşı cinsin duyğularını istismar edir. A.Qismətin "Otaq söhbəti", "Qadın istəyi" kimi hekayələrində də qadının kişi ilə münasibətində fiziki cazibədən, cinsi təhrikdən sui-istifadə etməsinə diqqət çəkilmişdir. R.Abbaszadənin əsərlərində isə qadın-kişi münasibətlərində seksual mülahizələrə yer verilmir, yazıçı daha çox patriarxal əxlaqın hökm sürdüyü toplumda qadın olmağın çətinliyinə önəm verir.

Qadının nəsil artırmaq üçün var olduğuna diqqət çəkilən "Amerikansayağı arzu" hekayəsində qadın üçün uşaq doğmaq intiqam almaq, göz dağı vermək üçün vasitəyə çevrilir. Burada da insanları öz düşüncələrində yaşatdıqları patriarxal təsəvvürlərin əsarətindən çıxa bilmədikləri göstərilir.

Beləliklə, bədii düşüncədə qadın və kişi yazıçının yaratdığı qadın obrazları fərqli baxış bucaqlarından təqdim olunsa da, bu əsərlərin kəsişən nöqtələri müasir həyatın ictimai problemlərini böyüdüb gündəliyə gətirir.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai konfliktlərin feminizm nöqteyi-nəzərindən qoyuluşu və həlli ədəbiyyatşünaslıq üçün də maraqlı tədqiqat mövzusudur.

R.Abbaszadə və A.Qismətin hekayələrindəki qadın obrazlarını müqayisə edərkən yazıçının gender mənsubiyyətinin onun yaratdığı obrazlarda öz ifadəsini tapdığını, mövzuya fərqli tendensiyalardan yanaşıldığını görürük. R.Abbaszadənin hekayələrində cəmiyyətdə qadın hüquqlarının tanınmaması, qadının ailə daxilində məruz qaldığı təzyiqlər, azad yaşamaq marağının zəifliyi kimi nüanslar qabarıq verilir. A.Qismətin hekayələrində isə cəmiyyətin qadına qarşı dəyişməyən görüşlərinin təsdiqi üstünlük təşkil edir. R.Abbaszadənin hekayələrində qadının iç

dünyasının detallarına varılır, A.Qismətin qadın xarakterinin açılması üçün ətrafdan "dəstək" gətirilir – qadının dünyası daha çox mühitin fonunda işıqlandırılır.

Belə düşünürük ki, qadın və kişi yazıçıların əsərlərinin gender amili nəzərə alınmaqla geniş təhlilə cəlb edilməsi Azərbaycanda feminist tənqidin yaranması üçün faydalı başlanğıc ola bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdallı H. Qadın: ailədə, siyasətdə, təhsildə, dində, ədəbiyyatda. Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2013. 332 s.
2. Bəkir A. Nadir Yalçının "Yad"ına feminist tənqiddən baxmaq cəhdi: https://sim-sim.az/aqil-b%C9%99kir-nadir-yalcinin-yadina-feminist-t%C9%99nqidd%C9%99n-baxmaq-c%C9%99hdi/
3. Qafarova S. Gender və Filologiya. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2009. 144 s.
4. Qismət A. Otaq söhbəti. https://www.anl.az/down/meqale/kaspi_az/2012/fevral/235561.htm
5. Öğüt H. Edebiyatta feminizm ve feminist edebiyat eleştirisi: https://t24.com.tr/k24/yazi/edebiyatta-feminizm,1120
6. Şeker A. Feminist Edebiyat Eleştirisi Bağlamında Edebi Metinlerde Kadın Gerçekliği. Söylem Filoloji Dergisi, 2019, 4/2, s. 347-359.

İlaha Rashad qizi Safarzade

Story genre: author's gender affiliation and female

Summary

The issue of literature and women, which has been widely discussed since the second half of the last century, is becoming a new object of research in Azerbaijan. Although the research conducted in this field is characterized by studying world practice, in practice, analyzes based on examples of Azerbaijani literature are also found. It is also necessary to mention the widespread evaluation of literature and the topic of women from the perspective of "female writer". However, it is important to pay special attention to the issue of the portrayal of female characters by writers regardless of gender. From this point of view, we should emphasize that we observe two different approaches to women in the stories of Ruhiya Abbaszadeh and Azer Gismet, one of the well-known writers of modern Azerbaijani literature, in which we conduct a comparative analysis of the female characters created by male and female writers and dwell on this issue.

***Key words**:* gender, feminist literature, woman, character, story

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 286-291

ИЛАХА РАШАД КЫЗЫ САФАРЗАДЕ

ЖАНР РАССКАЗА: ГЕНДЕРНАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ АВТОРА И ЖЕНЩИНА

РЕЗЮМЕ

Проблема литературы и женщин, которая широко обсуждается со второй половины прошлого века, становится новым объектом исследования в Азербайджане. Хотя исследования, проводимые в этой области, характеризуются изучением мировой практики, на практике встречаются и анализы, основанные на примерах азербайджанской литературы. Необходимо также упомянуть широко распространенную оценку литературы и темы женщин с точки зрения “женщины-писательницы”. Однако важно уделить особое внимание вопросу изображения писателями женских персонажей независимо от пола. С этой точки зрения следует подчеркнуть, что мы наблюдаем два разных подхода к женщинам в рассказах Рухии Аббасзаде и Азер Гисмет, одной из известных писательниц современной азербайджанской литературы, в которых мы проводим сравнительный анализ женских персонажей, созданных писателями-мужчинами и женщинами-писательницами, и останавливаемся на этом подробнее проблема.

Ключевые слова: гендер, феминистская литература, женщина, персонаж, история

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: dos.Məti Osmanoğlu
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 292-302
https://doi.org/10.62837/2024.4.292

E.SÜLEYMANOV
Milli Aviasiya Akademisi Öğretim Üyesi,
TC. Gazi Üniversitesi Tarih Eğitimi
Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi
(Ankara, Gazi Universitesi Beşevler ,Mail;
elchin.suleymanov@naa.edu.az)

İSTİKLÂL FEDÂİSİ MEHMET ÂKİF ERSOY'UN HAYAT VE FAÂLİYETİ (1873-1936)

XÜLASƏ

Öz: Bu biyografik araştırmada amaç istiklâl şairi Mehmet Âkif Ersoy'un hayat ve faâliyetinin tamamını öğrenmek olmuştur. Bahsi geçen bu çalışmada; şairin çocukluğu, eğitim yılları, Osmanlı Dönemi, Cumhuriyet Türkiye'sinde ve yurtdışında geçen siyasi hayatı; Kastamonu'ya gitme, orada 2 ay yaşama nedenleri, Sebül-ül Reşat Dergisi'nde edebî; öğretmen ve akademisyen olaraksa Türkiye ve yurtdışında pedagojik faâlliyetleri, peyderpey şekilde kronolojik sırayla araştırılmıştır. Araştırmada nitel araştırma yönteminde sıklıkla tercih edilen doküman analizi kullanılmıştır. Tabir-î caizse bu eserde erişilebilir çevrimiçi doküman kaynaklarla şairin edebî, siyasi hayat ve faâliyetinin yanı sıra; M. Â.Ersoy'un dahi şahsiyet olması bağlamında zamana yönelik kişiliğinin panoraması da bu haseple yorumlanarak aydınlatılmıştır. Ayrıca Mehmet Âkif Ersoy'a yönelik önemli hususlara, tahlillere değinilen bu eserde şairin hayat ve faâliyetinin tümünü kapsamakla kaynaklara dayalı öneme hâiz bilgilerle donatılarak tüm okurlara; özellikle de eğitimci, tarih ve edebiyatçılara, birer doküman teşkil etmekle bilime katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Mehmet Âkif Ersoy, Hayatı, Yurtiçi/yurtdışı faaliyeti.*
Tema: *Eğitim Tarihi, Tarih Eğitimi.*

Elcin Suleymanov

THE LIFE AND ACTIVITY OF INDEPENDENCE POET MEHMET ÂKİF ERSOY (1873-1936)

The aim of this biographical research was to learn the whole life and activity of the independence poet Mehmet Âkif Ersoy. In this study, the education of the poet, the Ottoman Period, Republican Turkey; his political life abroad, the reasons for going to Kastamonu, literary in Sebul-ül Reşat Magazine; As a teacher and academician, his pedagogical activities in Turkey and abroad were investigated in chronological order. In the study, document analysis, which is often preferred in the qualitative research method, was used. In this work, so to speak, accessible online document sources as well as the poet's literary, political life and activity; In the context of M. Â.Ersoy's genius personality, the panorama of his personality for time has been interpreted and illuminated. In addition, in this work, where important

issues and analyzes for Mehmet Âkif Ersoy are mentioned, it covers the whole of the poet's life and activity and is equipped with information of importance based on sources; it contributes to science by creating documents for all readers, especially historians and literati.

Keywords: *Mehmet Âkif Ersoy, His life, Domestic/international activity.*
Theme: *History of Education, History Education.*

Э.Сулейманов

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕХМЕТА АКИФА ЭРСОЯ, ЖЕРТВОВАНИЕ НЕЗАВИСИМОСТИ (1873-1936)

Резюме

Целью данного биографического исследования было изучение всей жизни и деятельности поэта-независимого поэта Мехмета Акифа Эрсоя. В этом исследовании упоминается; детство поэта, годы образования, османский период, политическая жизнь в республиканской Турции и за рубежом; Причины поехать в Кастамону и прожить там 2 месяца, литературно в журнале Sebül-ül Reşat; Его педагогическая деятельность как учителя и учёного в Турции и за рубежом изучалась постепенно и в хронологическом порядке. В исследовании использовался анализ документов, которому часто отдают предпочтение в качественных методах исследования. В этом произведении, так сказать, литературно-политическая жизнь и деятельность поэта, а также доступные онлайн-источники документов; Именно поэтому в контексте гениальности М. А. Эрсоя осмыслена и освещена панорама его личности во времени. Кроме того, эта работа, затрагивающая важные вопросы и анализирующая деятельность Мехмета Акифа Эрсоя, охватывает всю жизнь и деятельность поэта и предоставляет всем читателям важную информацию, основанную на источниках; Он вносит вклад в науку, представляя собой документ, особенно для педагогов, историков и писателей.

Ключевые слова: Мехмет Акиф Эрсой, его жизнь, внутренняя/ международная деятельность.
Тема: История образования, Историческое образование.

Giriş

Tarafımızdan hazırlanmış olan bu araştırmada İstiklâl Fedâisi Mehmet Âkif Ersoy'un (1873-1936) hayatını erişime açık basın, internet, belgesel, ansiklopedi, kitap, arşiv belgeleri kaynaklarıyla araştırılmış, ve derlenerek merhum şairin hayat ve faâliyeti hakkında bilgilere yer verilmiştir. Çalışmada İstiklâl Şairi Mehmet Âkif Ersoy'un (1873-1936) hayat ve faaliyetinin tümü doküman incelemesine tabii tutularak araştırılmıştır. Ayrıca, şairin hayatının tümü çeşitli kaynaklardan

yararlanılmakla gerçekleştirilen bu çalışma, biyografik eser olmakla da bilime katkı sağlaması bağlamında önem arz etmektedir.

Çocukluğu, İlk ve Ortaokul Eğitimi

1873 yılında İstanbul, Fatih'te dünyaya göz açtı. Babası hafız, Fatih Medresesi'nin müderrisi Arnavut türkü Mehmet Tahir Efendi, annesi Buharalı Emine Şerife hanımdır. 1877 yılında ilköğrenimine 4 yaşındayken Fatih'te Emir Buhari Mahalle Mektebinde başladı. Bundan 3 yıl sonra ise, 1891 yılında iptidai (ilkokul) bölümüne geçti ve babasından Arapça dersler almasıyla Arapçayı öğrendi. 'Safahat' adlı eserinde, "Hem babam hem hocamdır, ne biliyorsam kendisinden öğrendim" demiştir. Aynı yıllarda Mühürdar Emin Paşa'nın oğulları İbnülemin Mahmut Kemal ve Ahmet Tevfik'in özel hocaları olan babası Tâhir Efendi derslerini yazın Emin Paşa'nın Yakacık'taki köşkünde vermekteydi (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2003). Ailece köşkün bir dairesinde kaldıklarından Âkif de bir taraftan bu derslere katılmakta, diğer taraftan ise iki kardeşle arkadaşlık yapmakta ve kardeşlerin büyüğü Mahmut Kemal ile birlikte manzumeler yazmaktaydı. 1892 yılında ortaöğrenimine Fatih Merkez Rüştiyesinde başladı. Ayrıca, bu yıllarda şair Fatih Camii'nde Farsça derslerini takip etti. Dil derslerine büyük ilgi duyan Mehmet Âkif, rüştiyedeki eğitimi boyunca Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızcayı mükemmel düzeyde öğrendi. Buradayken eğitiminde Türkçe Öğretmeni Hersekli Hoca Kadri Efendi'nin büyük rolü oldu (Altınbaş,2015). 1885'te dönemin gözde okullarından Mülkiye İdadisinde eğitimine başlayan şair 1888'de okulun yüksek kısmına devam etmekte iken babasını kaybeder. Ardından Fatih'te başlayan yangınında evlerinin yanması sonucu ailenin yoksulluk hayatı başlar. Bu sebeplerden idadini yarım bırakır. Babasının öğrencilerinden olmuş Mustafa Sıtkı Efendi aynı arsa üzerine küçük bir ev yapar ve aile bu evde yaşamaya başlar. Ailede yaşanan maddi sıkıntılar Mehmet Âkif'in Mülkiye İdadisi'ni bırakmasına neden olur ve ilk sivil veteriner yüksekokulu olan Ziraat ve Baytar Mektebine (Tarım ve Veterinerlik Okulu) kaydolmasıyla sonuçlanır. 4 yılını geçirdiği mektepte hocası Rıfat Hüsamettin Paşa'nın saygısını kazanır (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Mehmet Akif Ersoy, 2021).

Spor Hayatı, Mülkiye Baytar İdadi Mektebinde Edebi, Memuriyet ve Evlilik Hayatı

Okul yıllarında spora ilgisini yoğunlaştırdı. Mahalle arkadaşı olmuş, Kıyıcı Osman Pehlivan'dan güreşi öğrenen genç M.A.Ersoy; Yüzücülük, uzun yürüyüş, at binme, koşma ve gülle atma spor alanlarında kendini geliştirerek yarışlara katıldı (TDVİA,2019). Şiire ve edebiyata olan merakı okulun son iki yılında yoğunlaşmıştı. Mektebin baytarlık bölümünü 1893 yılında Mekteb birincisi (Okul birincisi) olarak bitirdi. Mezuniyetinin akâbinde Mehmet Âkif, Fransızcasını geliştirmiş, Kur'an'ı ezberlemiş hâfız olmuştu. 1893 ve 1894'te Hazine-i Fünun dergisinde birer gazeli, 1895'te ise Mektep mecmuasında "Kur'an'a Hitap" isimli şiiri yayımlanmıştır. Ailede yaşanan maddi sıkıntılar Mehmet Âkif'in Mülkiye İdadisini bırakmasına neden olur ve ilk sivil veteriner yüksekokulu olan Ziraat ve Baytar Mektebine (Tarım ve Veterinerlik Okulu) kaydolmasıyla sonuçlanır. 4 yılını geçirdiği mektepte hocası

Rıfat Hüsamettin Paşa'nın saygısını kazanır. Mezun olduktan sonra T.C. Ziraat Bakanlığı'nda (Orman ve Vaadin ve Ziraat Nezareti) memur atanan Mehmet Âkif'in (1893–1913), ilk görevi veteriner müfettiş yardımcılığı olmuştur. Görev merkezi İstanbul idi, fakat ilk dört yılında teftiş için Rumeli, Anadolu, Arnavutluk ve Arabistan'da görev yaptı: *'Bu sayede halkla yakın temas halinde olma imkânı buldu. Bir seyahati sırasında babasının doğum yeri olan İpek Kasabası'na gidip amcalarıyla tanıştı. 1898 yılında Tophane-i Âmire Veznedarı Mehmet Emin Beyin kızı İsmet Hanım'la evlendi; bu evlilikten Cemile, Feride, Suad, Emin, Tahir adlı çocukları dünyaya geldi'*(TDVİA,2019).

Edebiyat Öğretmeni Olarak Mehmet Âkif Ersoy

Mehmet Âkif, şiir yazması beraberinde edebiyat öğretmenliği yaparak yaşamını sürdürür. Resimli Gazete'de, Servet-i Fünûn dergisinde şiirleri ve yazıları yayımlanmaya başlar. İstanbul'da bulunduğu sırada bakanlıktaki görevinin beraberinde Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebinde (1906) kitabet-i resmiye dersleri verir, akâbinde Çiftçilik Makinist Mektebinde (1907) Türkçe dersleri vermek üzere öğretmen olarak görev yapar. '1908'den sonra ise Edebiyat Fakültesi ile Dârülhilâfe Medresesi'nde "Osmanlı Edebiyatı" hocalığı' yapmıştır. '1908'den sonra ise Edebiyat Fakültesi ile Dârülhilâfe Medresesi'nde "Osmanlı Edebiyatı" hocalığı' yapmıştır:

Eserleri

- '' Kitap: Safahat (1911)
- Kitap: Süleymaniye Kürsüsünde (1912)
- Kitap: Hakkın Sesleri (1913)
- Kitap: Fatih Kürsüsünde (1914)
- Kitap: Hatıralar (1917)
- Kitap: Asım (1924)
- Kitap:Gölgeler (1918-1933) '' (Türk Dili ve Edebiyatı Teşkilatı Resmi Sitesi, 2021).

II.Meşrutiyet ve M.Â. Ersoy

II.Meşrutiyet Dönemi başladıkta Mehmet Âkif Umur-ı Baytar-iye Dairesi Müdür Muavini olmuştur. Cennetmekan Sultan II.Abdulhamid Han'a karşı gelir(Altınbaş, 2015). Hatta yazmış olduğu hatıralarında ismini duyunca midesinin bulandığını kaydetmiştir. Bu yıllarda arkadaşları Eşref Edip ve Ebül'ulâ Mardin'le Sırat-ı Müstâkim isimli dergiyi çıkarır, derginin baş yazarı olur. İlk yayımında Fatih Camii adlı şiiri basılır. (TDVİA,2003). Mart 1912 tarihinden itibaren derginin ismi değiştirilerek Sebilü'r-Reşad adlandırılır. Dergi İslam birliğini desteklemiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından 10 gün sonra arkadaşı, Rasathane Müdürü Fatin Hoca'nın tavsiyesiyle 10 arkadaşıyla beraber II. Meşrutiyet'e karşı gelen, 'İttihat ve Terakki'ye üye olur, gizli faaliyetler yürütürler(Altınbaş, 2015).

I.Mısır Hayatı (İttihat ve Terakki' ve Yurtdışı Faaliyetleri - D.H.İ.C Başkâtibi)

1910 senesinde ilk defa Mısır'da bulunmuş, Medine'ni ziyaret etmiştir. İki aylık Mısır yaşamını "El Uksur'da" adlı manzumesinde kaleme almıştır 1912 yılındaysa Ord.Prof.Dr. Fuad Köprülü 'Safahat Meselesi Üzerine' Servet-i Fünûn Dergisine gönderdiği mektubunda M.A.Ersoy ve Türk Ocakları Genel Başkanı H.S. Tanrıöver'i sert şekilde eleştirmiştir (Musavver Salnâme-i Servet-i Fünûn, 1911-1912). Teşkilat-ı Mahsusa'dan gelen teklif üzerine 1914 senesinde İslam Birliği nizamını sürdürerek Almanya'ya gitti. Almanya'dan döndükten sonra Osmanlıya karşı gelmesi sebebi ile öğretmenlik görevlerinden alındı. Berlin Hatıraları adlı anılarından ibaret şiirini Berlin Hatıraları adlı Sebilürreşad'da yayımlattı. Şiir Fransız Ordularında Müslüman askerlere ithaf edilmişti ve uçaklardan askerlere atılarak okur kitlesi kazanmıştı. 1916 yılında 'Teşkilat-ı Mahsusa'dan gelen teklif üzerine Arabistan'a gönderildi. Arabistan'da 'Çanakkale Destanı'nı yazdı. Arabistan'dan dönerken 2 ay Lübnan'da ikamet etti. Buradayken "Necid Çölleri'nden Medine'ye" adlı manzumesini kaleme alarak seyahetlerini yazdı. 1918 yılında Mekke Emiri'nin referansıyla Lübnan Şeyhülislamı tarafından Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye Cemiyeti (Ali İslam Şurası) başkâtipliğine atandı.1920 tarihindeyse ülkeye dönen şair Balikesir Ulu Camii'de bir hutbe vermesi, Şebiülreşad dergisinin radikal görüşleri, Kurtuluş Savaşı'nı desteklemesi dolayısıyla başkâtiplik görevinden ihraç edildi(TDVİA,2003).

Kastamonu Hayatı

Memuriyetten ve öğretmenlikten ihracından hemen sonra İstanbul hayatı onun için hayati tehlike riskini artırır. Bunun içindir ki şair Kastamonu'ya taşınmaya karar verir. İstiklal şairinin Kastamonu hayatını öğrenmek için, Kastamonu Açık Söz Gazetesi tarihe yol gösterir. Kaynaklara bakıldığında Akif'in 66 (64) gün burada ailesiyle yaşadığı anlaşılır. 19 Ekim 1920 tarihinde Kastamonu'ya gelişlerini oğlu Emin Ersoy hatıralarında kendi diliyle şöyle anlatır:

*"Babam ile yine bir yaylı araba kiralayarak Kastamonu'ya geldik. Burada Olukbaşı Mahallesi'nde kocaman bir bahçe ortasında konak gibi münasip bir ev kiraladık. İki hafta sonra eşyaları ile birlikte üç yaylı arabayı dolduran annem, kardeşlerim, Halil Ağa ile birlikte geldiler. Zavallı annemin sevincini tarif edemeyeceğim. Babamı ve beni çok severdi. Tuttuğumuz evi pek beğendi. Yerleştik…"(*Aydın,2019).

Milli Müdafaanın savunucusu konumunda Kastamonu Açık Söz ve Kastamonu Vilayet gazeteleri şairin buraya taşınmasından bahsetmişlerdir:

"Büyük İslam şairi Edib-i Azam Mehmet Akif Beyefendi iki gün evvel şehrimize gelmiştir. Sebilürreşad'daki yazıları ve birçok asar-ı bergüzidesiyle İslam âleminin yegâne şairi olarak tanınan Akif Beyefendi'ye gazetemiz namına beyanı hoş âmedî eyleriz." diyerek satırlarına taşırken, Kastamonu Vilâyet gazetesi de; "Şirin ve müessir kalemiyle, eş'arıyla daima İslâm'ın elâm ve mesâibini terennüm eden Safahat'ın muazzez sahibi, büyük İslâm Şairi, Burdur Mebusu Mehmet Akif Beyefendi şehrimize teşrif etmişlerdir. Beyân-ı hoş âmedî eyleriz" (Aydın,2019). Kastamonu'da 1920 (5 Kasım) tarihinde Cuma günü Nasrullah Camii'de vaaz verir. Kastamonu Açık Söz gazetesi istiklal şairinin verecekleri vaazın duyurusunu şöyle

aktamıştır: "Nasrullah Kürsüsünde" başlığıyla *"Yarın Cuma namazından evvel Sebilürreşad Başmuharriri Mehmet Akif Beyefendi tarafından Nasrullah Cami-i Şerifi'nde bir meviza irad buyurulacaktır"* (Yer; Elyazma Kütüphanesi, akt., Yılmaz, 2o21)

Kaynaklara bakıldığında, onun Kastamonu'da olduğu dönemde Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Konya Valisine Akif'in yeni kurulan TBMM'ye mebus çıkarılması hususunda bir telgraf gönderdiği anlaşılmaktadır. Yılmaz (2021)'e göre, Akif'in burada yaşarken Şebiülreşad'ın 3 sayısını; 464, 465 ve 466. sayılarının Kastamonu Vilayet Matbaası'nda basıldığını belirtmiştir: *''Mehmet Akif'in Nasrullah Kadı Camii'ndeki vaazı oldukça uzun sürmüş, metni Sebilürreşad'ta on bir sayfa olarak yer almıştır''*. 24 Aralık 1920 tarihinde Kastamonu'dan ayrılarak Ankara'ya dönmüştür. Mehmet Akif'in Kastamonu'dan ayrılışını Açıksöz Gazetesi şu ifadelerle satırlarına taşımıştır: *"Sebilürreşad Ankara'ya Gitti…''*(Aydın,2019). Yılmaz (2021)'e göre, *'Nasrullah Camisi'ndeki vaazı tekraren basılıp cephede askerlere dağıtılmıştır. Bu vaazlarda Anadolu'nun içinde bulunduğu durumu anlatıyor, birlik mesajları veriyor.''*

İstiklal Marşı

"1920 yılının son aylarında Erkân-ı Harbîye Riyâseti'nin isteğiyle Maarif Vekâleti millî marş güftesi için bir yarışma açtı. Yarışmaya 700'den fazla şiir gelmesine rağmen nitelikli bir manzume bulunamayınca konulan maddî mükâfat sebebiyle yarışmaya katılmayan Mehmed Âkif'in de bir marş yazması ısrarla istendi. Meclisin 12 Mart 1921 tarihli oturumunda okunan şiir ittifakla İstiklâl Marşı güftesi olarak kabul edildi. Ancak meclis kararı olduğu için kazanana verilmesi zaruri hale gelmiş bulunan nakdî mükâfat Âkif tarafından alınıp Dârü'l-mesâî adlı bir hayır cemiyetine bağışlanmıştır'' (TDV, 2019). Şair İstiklal Marşının ödüllü olması gereği şiiri yazmaktan imtina etmiştir. Dönemin Türk Ocakları Genel Başkanı Hamdullah Suphi Tanrıöver Hasan Basri vasıtasıyla İstiklal şairi Mehmet Akif Ersoy'a haber göndermiş, ödülün hayır kurumuna verilebileceği maddesini eklettiklerini belirterek şairi ikna etmiştir. Şiiri TBMM Meclis kürsüsünde defalarca okuyan da H.S.Tanrıöver olmuştur (Çonoğlu ve Yavuz, 2021). Prof.Dr. Mehmet Serhat Yılmaz 2021 tarihinde Kastamonu Gazetesine Milli Marşla ilgili şunları anlatmıştır:

"İstiklal Marşı'nın ilk nerede yayımlandığı konusunda bazen tartışmalar oluyor. Mehmet Akif Bey'in Ankara'da olması münasebetiyle Açıksöz Gazetesine Milli Marşı gönderirken aynı zamanda Sebilürreşad dergisine de gönderiyor. 17 Şubat'ta Sebilürreşad'da yayımlanıyor. Açıksöz gazetesi, pazartesi ve perşembe olmak üzere haftada 2 kez yayımlanıyor. Ankara'dan posta yoluyla buraya gelme süresi düşünüldüğünde daha önceki sayılara yetişmediği için 21 Şubat'ta yayımlandığını görüyoruz. Açıksöz Gazetesi, Ankara dışındaki İstiklal Marşı'nı yayımlayan ilk gazete. Diğerleri daha sonra kabul sırasında yayımlıyor. İstiklal Marşı'nın kabulü olan 12 Mart'tan çok daha önceki bir tarih olması dolayısıyla çok önemli." Bundan ziyade akademisyen marşın basımı için bahsi geçen gazeteye gönderilmesi hakkında da şunları tarihe not düşmüştür: *"Mehmet Akif, Kastamonu'da kaldığı sürece Milli Mücadele'ye Kastamonuluların verdiği desteği*

yakından görüyor. Çok iyi intibalarla ayrılıyor. İstiklal Marşı'nın yayımlanma sürecinde kendi yayımladığı bir dergi olan Sebilürreşad'a vermesi normal. Onunla birlikte de yayımlanması için Açıksöz gazetesine göndermesinin sebebi bu intibadır'' (Yılmaz,2021).

Kastamonu Nasrullah Camisinde konuşduğu vaazdan örnek;

''Ey mü'minler, size ellerinden gelen fenalığı yapmakdan çekinmeyen, bu hususta hiçbir fırsatı kaçırmayan, dininize yabancı kimseleri kendinize sırdaş, dost, arkadaş kabul etmeyiniz. Bunların sureti hakdan görünerek size güleryüz göstermelerine, hayırınızı ister gibi tavırlar takınmalarına asla kapılmayınız. Onların gece gündüz isteyip durdukları sizin felaketinizden, yıkılmanızdan, esaretinizden başka bir şey değildir. Baksanıza, size karşı kalplerinde besledikleri*, düşmanlık o kadar dehşetli ki bir türlü zabtedemiyorlar da ağızlarından kaçırıyorlar. Hâlbuki yüreklerinde kök salmış olan husûmet, ağızlarından taşan ile kıyaslamak mümkün değildir, ondan çok fazladır, çok şiddetlidir. İşte bütün hakikatleri, âyeti celilemizle sizlere açıktan, açığa tebliğ ediyoruz, bildiriyoruz. Eğer aklı başında insanlarsanız, eğer dünyada ve ahirette zelil olmak, hüsranda kalmak istemezseniz bizim âyeti celilemizin gereğince hareket ederek kurtulursunuz*.''(Yenişehir Belediyesi Resmi Sitesi,t.y.).

II. ve III. Mısır hayatı ve Türkiye'e Dönüşü

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, (2021)'e göre II. defa Mısır'a gidişi Abbas Halim Paşa'nın 1923'te davetiyle gerçekleşmiştir. Görmek istediği İslam birliğinin olmaması onu hayal kırıklığına uğratmıştır. 1925 tarihinde Mısır'a giderek sürekli orda kalmıştır. '*Mehmed Âkif'in Mısır yıllarında Kur'an meâlinden sonraki en önemli meşguliyeti, Kahire'deki el-Câmiatü'l-Mısriyye'nin Edebiyat Fakültesi'nde Türk dili ve edebiyatı dersleri vermesi oldu (1929-1936). İslâm âleminin perişan halinin kendisinde doğurduğu büyük ıstıraplarla geçti. Kahire'de bulunduğu yıllarda Mehmed Âkif, kendisini daima himaye eden Abbas Halim Paşa ile ailesi ve orada tahsilde bulunan Türk talebelerle teselli bulmaya çalıştı'*(TDV,2019). Mehmet Akif Ersoy Mısır'da Kahire Üniversites'inde akademisyenken, tek parti iktidarına yönelik muhalif düşüncelerde bulunduğundan hayatına takipler devam etmiş ve T.C Dâhiliye Vekâleti tarafından ölene kadar fişlenerek izlenmiştir. Bu hususta tarihe gizli kalan dokümanlar ilk defa Muharrem Coşkun tarafından dokümanlar şeklinde kitaba yerleştirilerek incelemeye tabi tutularak araştırılmıştır. 74 adet 'gizli' ibaresiyle not düşülmüş topyekun dokümanlarda şairin Mısır'da hastalanması, Türkiye'ye dönerken de takip edilmesi, *'Kod Adı; İrtica-906'* adlı dosya açıldığını, aynı isimli kitabında belirtmiştir (Coşkun, 2014). İstiklal şairi Mehmet Akif Ersoy'un Mısır'da kanser (karaciğer sirozu) hastalığına yakalandıktan sonra ülkeye dönmesine yönelik; Ata (2017) şairin Türkiye'ye dönmesinde arkadaşı Abdullatif Nevzad Ayasbeyoğlu'nun rolünün olduğunu, açıklamış, Ayasbeyoğlu'nun Akif'i muhavazakar olmasını savunan açıklamalarda bulunduğunu, kaleme aldığı makalesinde bile (1938) yazdığını belirtmiştir.

Mısır'da yaşadığı yıllarda, Dahiliye Vekaleti M.A.Ersoy hakkında T.C. Beyrut Başkonsolosluğuna yazdığı gizli dokümanda onun Mısır'daki muhalif faaliyetlerine bilgi istemesi üzerine Başkonsolos vekili cevabında 150'liliklere muhalif eserler verdiğini ve elyazısıyla bile düzeltmeler verdiğini yazmıştır (Bkz.ek-1). Dönemin Kahire şehrindeki T.C. Başkonsolosu Dahiliye Vekaletine yazdığı mektupta, Mısır'a İttihat ve Terakki'nin önde gelen simalarından Prens Halim Paşa'nın davetiyle gelmesini raporlamıştır. Ayrıca şairin burada yaşadığı sürede onu *'laikliğe karşı gelen muhalif kişilik'* olarak tanımlamış, fakat devlet ve hükümet aleyhine her hangi sakıncasının bulunmadığını belirtmiştir. Akif'in Kahire Üniversitesinde 4 ders verdiğini, profesör-akademisyen çalıştığını, muhalif 150'lerle dostluk yaptığını, ailesinin ve kendisinin sıhhatinde sık sık sorunlar yaşadığını belirtmiştir. (Bkz.ek-2). Şairin Antakya hayatı da takip edilmiş, İstanbul'dan yurda Prens Halim'in kızı Emine tarafından maddi yardım edilerek yerleştiğini, kanser hastalığına yakalandığı bu sebepten tekrar Mısır'a dönmeyeceği yazılmıştır (Bkz.ek-3). Bundan ziyade, şair hakkında takip dokümanlarına bakıldığında hasatneden çıkarıldıktan sonra Emine'nin Avukatı Fuat Şemsi İnan Beyin evine yerleştirildiği, onun hakkında bile takip yazışmaları olduğu da anlaşılmaktadır (Bkz.ek-4). Şairin ölümünde de takip edilmiştir. Takip dokümanlarında cenazesinde arkadaşı tarafından yüzünün kalıbı alındığı, törene kimlerin katılması bağlamında Dahiliyeye bilgiler gönderildiği anlaşılmaktadır. Devlet erkanından törende kimse iştirak etmemiştir. Talebe, dostları ve halk izdıhamıyla defn edilen şair M.A.Ersoy'un cenazesine katılan isimler takip edilmiştir.

Bu dokümanları özetledikte: şairin 1935'ten başlanan hastalığı sebebiyle hava değişimi için Lübnan'a, oradan ise Antakya'ya gittiği, 1936'da İstanbul'a döndüğü ve burada kanser hastalığı sebebiyle Mısır'a dönmeyeceği anlaşılmaktadır. M.A.Ersoy'un 27 Aralık 1936 tarihinde, Prens Emine tarafından, avukatı Fuat Şemsi İnan'a mahsus kendisine ayırılan Beyoğlu'ndaki Mısır Apartmanı'nda hayata veda ettiği yazılmıştır. (Bkz.ekler). Bu evraklardan anlaşıldığı gibi şair muahlif düşüncede olmuş, şapka inkilabı aleyhinde konuşmalar yapmış, batılaşmayı eleştirmiştir. Tek partili iktidarı muhalif fikirleriyle beğenmemiştir. Şairin hayatına takipler öldükten sonra da sürmüş 1963 yılında onu Malatya'da anmak isteyen öğrenciler yine takip edilmiştir (Bkz.ek).

Sefahaat'ın sonuncu cildi olan "Gölgeler" eseri ise Mısır'da arap alfabesiyle neşr edildiğinden, ülkeye sokulmamış, takip soruşturması devam ettirilmiş, en sonunda istihbarat eseri İskenderiye'ye oradan ise Roman'ya geri gönderdiğini yazmıştır (Bkz.ek).

1935 yılında yazdığı son şiirinde Safaahatı ve tüm muhalif hayatını bu dizelerle özetleyerek noktalamış: hayatının her döneminde hakkı tutan, muhalefette kalan, unutulan, hür yaşayan, milliyetçı ve muhâfazakâr şair olarak vatan sevgisini şöyle dile getirmiştir:

"Virânelerin yasçısı baykuşlara döndüm,
Gördüm de hazânında bu cennet gibi yurdu.
Gül devrini bilseydim onun, bülbül olurdum;

Ya Râb, beni evvel getirseydin ne olurdu?"

(Ersoy ,1935 akt., Andı, 2012).

M.A. Ersoy'un eserleri üzerine derin incelemelerde bulunmuş Somuncu (2020)'e göre *"Servet-i Fünûn'un getirmiş olduğu ağır ve ağdalı dile karşı, en sade ve en samimi Türkçeyi kullanmıştır. Türkçeyi yürekten benimsemiş Milli edebiyat döneminin dil anlayışını doğrudan olmasa da benimsemiştir''.*

Diğer bir husussa Ersoy'un Mısır'da iken yazmış olduğu aile mektuplarıdır. Şairin tüm mektup ve resimlerini kızı Suat hanım sağlığında; Mehmet Akif Ersoy'un torunu Mehmet Ruan Soydan'a hediyye etmiş bu kolleksiyonlardan M.A.Ersoy Üniversitesi Rektörlüğü Mehmet Akif Ersoy'un Aile Mektupları isimli kitabı tertip etmiş ve bu mektuplar hakkında bilgiler vermiştir(Karaer, 2010).

Safaat adlı eserinde Cennetmekan Sultan II. Abdulhamit'i eleştirse de diğer arkadaşları gibi Akif'de pişmanlık duymuş ve Safahat'ın 6. Cildi olan Asım'da şu dizelere yer vermiştir:

"Giden semerciyi, derler, bulur muyuz şimdi?
Ya böyle kalfa değil, basbayağı muallimdi.
Nasıl da kadrini vaktiyle bilmedik, tuhaf iş:
Semer değilmiş o rahmetlininki devletmiş!" (Ersoy: Safahat-Asım, 2021)

*'Resmî şahıs ve makamların ilgi göstermediği İstiklâl Marşı şairinin cenazesi, Beyazıt Camii'nden üniversite gençliğinin ve halkın katıldığı büyük bir cemaatle Edirnekapı Mezarlığı'nda dostu Babanzâde Ahmet Naim'in kabrinin yanında toprağa verildi. 1960 yılındaki yol inşaatı sebebiyle her iki mezar Süleyman Nazif'in kabriyle birlikte Edirnekapı Şehitliği'ne nakledildi. Mehmed Âkif yılı olarak ilân edilen vefatının ellinci senesinde (1986) Kültür Bakanlığı tarafından kabrinin üzerine yeni bir lahit yaptırıldı' (*TDVİA, 2003).

Hayatta kalan torunu Selma Ersoy'sa bir belgesel de I. TBBM'nin kurucu milletvekillerinden, II. TBMM'de ise aday çıkarılmayan dedesi Mehmet Akif Ersoy'un son günlerinde gençlerin apartmanda ziyaretine geldiğini, o zamanki hükümetin yeni İstiklal Marşı yazılması tartışmaları üzerine dedesinin tekrardan "Allah bu millete bir daha İstiklal Marşı yazdırmasın" dediğini belirtmiştir. Ayrıca torun Ersoy o zamanki Türkiye'de merhum dedesinin düşmanları çok olduğunu, şairliğinin bile sorgulanmaya kalkışıldığını, ölümünden 3 gün sonra ise yeni marş için TBMM Komisyonu kurulduğunu, fakat Cumhuriyet'in kurucusu merhum Mustafa Kemal Atatürk'ün Hatay seferinden dönerken hastalandığını, Mehmet Akif'in marşını beğendiğinden değiştirmeyeceğini belirten açıklama vermiştir. Torun Ersoy Atatürk hakkında 'Paşam' hitabı da kullanmıştır (Dedem Sürgünde Çok Acı Çekti; https://www.youtube.com/watch?v=ptUgAHjY3Qg)

'Âkif'in ölümü üzerine yakın dostlarından Fatin Gökmen*, "Çıktı kırklar bir ağızdan dediler târîhin, İçimizden vatanın şairi Âkif gitti";* Yusuf Cemil Ararat da, *"Cevherîn târîhi ahlâfa eder keşf-i nikāb; Âh gitti tercümân-ı efsah-i Ümmü'l-Kitâb"* beyitlerini tarihe not düşürmüşlerdir'(TDV,2019).

Kaynaklar

Aydın, A .(2019). Mehmet Âkif'in Kastamonu Günleri. 10.11.2021 tarihinde https://www.basinhayati.net/mehmet-akifin-kastamonu-gunleri/ sitesinden erişilmiştir.

Ata, B.(2017). Mehmet Akif Ersoy'un Gür Hisli Gür İmanlı ve İki Gözlü Nevzadı: Abdullatif Nevzad Ayasbeyoğlu ve Milli Eğitim Tarihimiz, Hamideli Tarih Dergisi, Sa.04 (Mayıs 2017), ss.44-54.

Altınbaş, N.(2015). Milli Mücadele'de Mehmet Akif Ersoy ve İstiklal Marşı.Ankara: TBMM Basımevi.

Andı, F.(2012). Bir Kaç Çizgi ile Akif Portresi: Mehmet Akif Ersoy(Yayın Sahibi: M.Mazak). Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayın No:7, Sultanbeyli Belediyyesi Yayınları.

Coşkun, M.(2014). Vatanında Cüda İstiklal Şairi Kod Adı: İrtica-906 Mehmet Akif Ersoy.Gazi Osman Paşa Belediyesi Yayınları, İstanbul: Forart Basımevi.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (2021). Mehmet Âkif Ersoy.Ankara: Yayın No: 10 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları.

Ersoy, M.A.(2021). Safahat: Asım (Yayın Sahibi: Prof.Dr.M.Şentop). Ankara, TBMM Yayınları.

Köprülü, F. (1911-12). Safahat Üzerine. Musavver Salnâme-i Servet-i Fünûn (Resimli Servet-i Fünûn Yıllığı)'nda [toplayan ve yazan: İsmail Subhi; 1328 Mali senesi (1 Mart 1327–28 Şubat 1327 (miladi 14 Mart 1911- 12 Mart 1912), İstanbul, s. 337–338].

M. Â.Ersoy Üniversitesi Rektörlüğü, Karaer, N. (2010). M. Â.Ersoy'un Aile Mektupları. M. Â.Ersoy Üniversitesi Yayınları; Semih Ofset S.E.K. Yayıncılık Sağlık İnş. Ltd. Şti.

Somuncu, M. (2020). Doğumunun 147. Yılında Mehmet Akif Ersoy Ve Türkçe . Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi , 8 (15) , 94-101. https://dergipark.org.tr/tr/pub/susbid/issue/54983/704393 den erişilmiştir.

TDV İslâm Ansiklopedisi (2003). M. Â.Ersoy. Ankara, C.28. s.s. 432-439 Erişim linki; https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-akif-ersoy

Türk Dili ve Edebiyatı: Türk Dili ve Edebiyatı Teşkilatı Resmi Sitesi (2021). Mehmet Akif Ersoy Kimdir? Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri. Erişim tarihi: 29.01.2021. https://www.turkedebiyati.org/mehmet_akif_ersoy.html den erişilmiştir.

Yılmaz, M. S. Kastamonu Gazetesi. (2020). Mehmet Akif'in Kastamonu Günleri. 10.11.2021 tarihinde http://www.kastamonugazetesi.com.tr/mehmet-akifin-kastamonu-gunleri/ sitesinden erişilmiştir.

Yeni Şehir Belediyesi Sitesi (t.y.). Nasrullah Camii Vaazı. 10.11.2021 tarihinde https://yenisehir.fandom.com/tr/wiki/Nasrullah_Camii_vaaz%C4%B1 sitesinden erişilmiştir.

You Tube Kanalı, Ersoy, S.(2020). Dedem Sürgünde Çok Acı Çekti; Erişim Linki: https://www.youtube.com/watch?v=ptUgAHjY3Qg

Ekler

a) **b)**

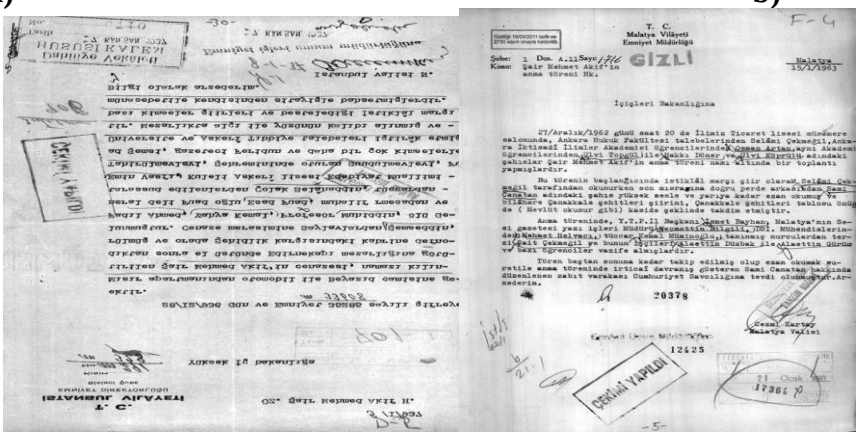

c) **d)** **f)**

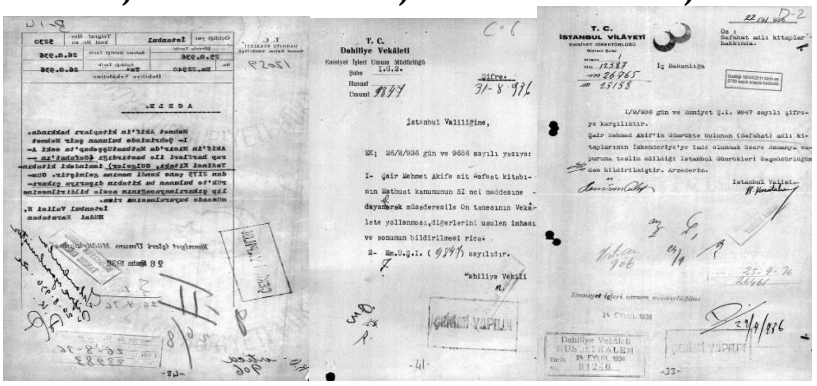

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024

Rəyçilər: Prorektor/ Rektör Yrd.Prof.Dr. Yücel Gelişli T.C. Gazi Üniversitesi Eğitim Tarihi ABD Öğretim Üyesi veTC Gazi Üniversitesi Tarih Eğitimi ABD (E) Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mehmet Şahingöz.

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 303-310
https://doi.org/10.62837/2024.4.303

NAZƏNDƏ SABİR QIZI HACIYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
nazende.haciyeva1960@mail.ru

MİRZƏ ŞƏFİ VAZEHİN ƏDƏBİ İRSİ TƏDQİQATLARDA

Açar sözlər: ədəbiyyat, tərənnüm, məhəbbət, irs, şair, tədqiqat, tərcümə
Ключевые слова: литература, воспевание, любовь, наследие, поэт, исследования, перевод
Key words: literature, singing, love, heritage, poet, research, translation

XIX əsrin ortalarından başlayaraq Avropada, həmçinin dünyanın bir sıra başqa ölkələrində isdedadlı lirika ustası, müdrik hikmətlər və aforizmlər müəllifi kimi tanınan Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılıq yolu maraqlı və qiymətli səhifələrlə zəngindir. Görkəmli şair və mütəfəkkirin ədəbi irsi bütün dövrlərdə ədəbi-mədəni ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olsa da, bu sahədə məxsusi olaraq dərin və ciddi axtarışlar aparılmamışdır. Belə ki, bəzi pərakəndə tapıntılar nəzərə alınmasa, adətən Mirzə Şəfinin ədəbi irsindən danışılarkən tanınmış alman şərqşünası və şairi Fridrix Bodenştedtin (1819-1892) tərcümələri əldə əsas götürülmüşdür.

Lakin bu heç də o demək deyildir ki, Mirzə Şəfinin tədqiqatçıları onun əsərlərinin orijinallarının əldə edilməsi işinə müəyyən mənada biganə qalmışlar. Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılıq irsinin öyrənilməsini gücləndirmək haqqında qəbul edilmiş qərarda (11 iyul 1981) çox doğru olaraq göstərilir ki, «Şairin şeirlərinin orijinallarının yalnız cüzi bir qismi bizə gəlib çatmışdır. Orijinallarının tapılması üçün kifayət qədər axtarış işi aparılmamışdır... İstər ölkəmizdə, istərsə də xaricdə şairin əsərlərinin orijinalları ola bilən əlyazma fondları, muzeylər və kitabxanalar ətraflı tədqiq edilməmişdir». [1,48]

Məlum olduğu kimi Mirzə Şəfinin əsərləri dünya xalqlarının dillərinə, o cümlədən rus dilinə, əsasən F.Bodenştedtin alman dilində çapdan buraxdığı «Di lider das Mirza Şafi» (müxtəlif illərdəki nəşrlərdən asılı olmayaraq) kitabındakı şeirlərdən tərcümə edilmişdir. Hələ keçən əsrdə Zaqafqaziya şeyxülislamı Molla Əhməd Hüseynzadə (Səlyani) (1812-1887) məşhur alman qafqazşünası Adolf Berje (1828-1886) ilə görüşlərinin birində Mirzə Şəfinin fars dilində yazılmış əsərlərindən bir qəzəli, bir tək beyti və A.F.Veltmandan (1800-1870) edilən tərcüməni Almaniya Şərqşünaslıq cəmiyyətinin məcmuəsində (1870) çap etdirmişdir.

Bir müddət sonra, dörd cildlik «Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarı məcmuəsi»nin toplaycısı, Zaqafqaziya müftisi Hüseyn Əfəndi Qaibov (1830-1917) əsərin ikinci cildində Mirzə Şəfinin qəzəllərindən nümunələr vermişdir. Vaxtilə şair Mirzə Mehdi Naci (1804-1881) Gəncədə yaşayarkən Mirzə Şəfinin şeirlərini (ölümündən sonra) toplayaraq ayrıca divan halında çap etdirmək

niyyətində olmuşdur. Mirzə Mehdi həmçinin Mirzə Şəfinin məktublarını da toplamış, onun həyatı haqqında bəzi qeydlər etmişdir.

Məlum olduğu kimi, Mirzə Şəfi poetik əsərlərlə yanaşı, maraqlı və ibrətamiz nəsr nümunələri də yazıb – yaratmışdır. Ədibin nəsr əsərləri, əsasən onun İ.İ. Qriqoryev ilə birlikdə hazırladığı iki hissədən ibarət «Kitabi-türki» müntəxəbatında (1855-Tiflis, 1856-Təbriz) verilmişdir. Mütəfəkkir şairin şeirlərinin orijinallarının axtarılması işində ilk böyük müvəffəqiyyət qazanan Salman Mümtaz (1884-1941) olmuşdur. S.Mümtaz iyirminci illərin əvvəllərində Gəncə şəhərində Azərbaycanın el şairlərinin əlyazmalarını toplayarkən, şair Mirzə Mehdi Naci tərəfindən hazırlanmış cüngə rast gəlmiş və burada Mirzə Şəfiyə məxsus səkkiz şeiri üzə çıxarmışdır.

Bundan əvvəl isə S. Mümtaz Mirzə Şəfidən bir neçə beyti «Qurtuluş» jurnalında (1920, №1) çap etdirmişdi. Həmin əsərləri S. Mümtaz 1926-cı ildə «Kommunist» qəzeti nəşriyyatından buraxılan «Mirzə Şəfi Vazeh» kitabına daxil etmişdir. Kitabda şairin Azərbaycan dilində «Nə qədər kim, fələyin sabitü səyyarəsi var, Ol qədər sinədə qəmzən oxunun yarəsi var», - mətləli qəzəli, «Süsəni» «rədifli» müxəmməsi, farsca yazılmış bir neçə qəzəli, həmçinin Mirzə Şəfi Vazehlə Naci və Nasehin müşairəsi (azərbaycanca), bir həsb-hal (Azərbaycan, fars və ərəb dillərində) çap edilmişdir. S. Mümtaz burada eyni zamanda Mirzə Şəfinin bəzi müasirlərindən Gəncəli «Fazil»in və «Müxlis»in də (Əsəd paşa) qəzəllərini vermişdir. S. Mümtazdan sonra Mirzə Şəfinin ədəbi irsi ilə tanınmış ədəbiyyatşünas, professor Əliəjdər Səidzadə (1899-1970) yaxından maraqlanmış və bu sahədə yorulmadan axtarışlar aparmışdır. 1929-cu ildə Gəncə şəhərində «Mirzə Şəfi günü» münasibəti ilə Ə.Səidzadə «Gəncəli böyük mütəfəkkir və şair Mirzə Şəfi Vazeh» adlı kitab yazmışdır. Gəncədə çapdan çıxan bu kitab həm Azərbaycan, həm də rus dillərində nəşr edilmişdir. Həmin kitabda (azərbaycanca nəşrində) «Mirzə Şəfinin bir neçə basılmamış şeirləri» başlığı altında şairin azərbaycanca iki rübaisi və bir təkbeyti, həmçinin farsca bir təkbeyti, üç rübaisi və bir qəzəli verilmişdir. [2,135]

Füzuli ədəbi məktəbini ləyaqətlə davam etdirən Mirzə Şəfi öz əsərlərində insan gözəlliklərini ilahiləşdirmir, onu real bir şəkildə tərənnüm edir. Qadın azadlığı onun yaradıcılığının əsas motivlərindəndir.

Öz gözəlliyi və hikməti ilə həyatı, insan qəlbini bəzəyən qadın, islam dininin hakim olduğu dövrdə kölə məxluq sayılırdısa, şairin əsərlərində vəfalı, çalışqan, öz həyat yoldaşına sadiq bir varlıq kimi nəzəri cəlb edir. Şair, qadın əsarətinin nişanəsi olan çadraya qarşı öz "etiraz səsini" ucaldır. O, qadını həyatda mənəvi cəhətdən azad, sevib-sevilən bir insan kimi görmək, göstərmək istəyir. Dərin estetik zövqə malik olan M.Ş.Vazeh dünyəvi gözəlliklərin lirik planda yüksək sənətkarlıqla tərənnüm etmişdir.

1961-ci ildə Azərbaycan dilində Mirzə Şəfinin «Nəğmələr» adlı kitabı buraxılmışdır. Həmin kitabda şairin azərbaycanca və farsca yazdığı əsərləri, şeirlərinin bir qismininin almancadan tərcümələri toplanmışdır. Kitabın tərtibatçısı ədəbiyyatşünas Firuz Sadıqzadə «Orijinal şeirlər» başlığı altında Mirzə Şəfinin

azərbaycanca, farsca nəhayət üç dildə yazılmış «Həsbhal»ı oxuculara təqdim etmişdir. Lakin bunu da qeyd etmək istərdik ki, «Nəğmələr» kitabı tərtib olunarkən şairin o vaxta qədər məlum olan bəzi orijinal əsərləri diqqətdən yayınmışdır. Şərqşünas Həmid Məmmədzadə 1964-cü ildə Gürcüstan EA yanında K. Kekelidze adına Əlyazmaları İnstitutunda elmi axtarışlar apararkən burada saxlanılan Mirzə Şəfi ilə bağlı əlyazmanı - cüngü (215 səhifəlik) tapıb üzə çıxarmışdır. Həmin cüng Mirzə Şəfinin öz əli ilə 1821-ci ildə Gəncədə yazılmışdır. (hətta orada şairin şəxsi möhürü də vardır). [3,201]

Ayrı-ayrı Şərq klassiklərinin məsnəvi, qəzəl, qəsidə, rübai və qitələri toplanmış və bir neçə bölmədən ibarət həmin cüngdə Mirzə Şəfinin özünün də, indiyə qədər bizə məlum olmayan əsərləri vardır. H. Məmmədzadə öz tapıntısı ilə əlaqədar yazdığı məqaləsində (Azərbaycan», 1964, №10) bildirir ki, «Göstərilən əsərlərdən əlavə, cüngdə bir neçə qəzəl, rübai və məsnəvi də vardır ki, onların Mirzə Şəfi Vazehə və ya başqasına aid olmasını söyləmək üçün müəyyən tədqiqat lazımdır». Fikrimcə, indiyə qədər istər Mirzə Şəfinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi, istərsə də onun ədəbi irsinin tədqiqi və toplanması sahəsində ən böyük xidmət göstərən mərhum ədəbiyyatşünas Ə.Səidzadə olmuşdur. Lakin təəssüf ki, Ə. Səidzadənin Mirzə Şəfinin həyat və yaradıcılığına dair tədqiqatları ədəbi ictimaiyyətə və geniş oxucu kütləsinə müəyyən dərəcədə məlum olduğu halda, onun şairin ədəbi irsinin toplanılması işindəki fəaliyyəti qismən kölgədə qalmışdır.

50-ci illərdə Ə. Səidzadə Bakı, Gəncə, Tiflis, Moskva və Sankt-Peterburq şəhərlərində axtarışlar apararaq Mirzə Şəfinin bədii əsərlərinin toplanılması ilə məşğul olmuş və onları ayrıca kitab halında çap etdirmək istəmişdir. Bu barədə hətta o dövrkü mətbuatda geniş məlumat verilmişdir. 1956-cı ildə Ə.Səidzadə Mirzə Şəfi əsərlərinin 8 çap vərəqi həcmində külliyyatını çapa hazırlamışdır. Lakin bizə məlum olmayan səbəblər üzündən Ə.Səidzadə həmin külliyyatı çap etdirə bilməmişdir. Hal hazırda Ə. Səidzadənin tərtib etdiyi bu kitab onun Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivindəki fondunda saxlanılır. «Mirzə Şəfinin əsərləri» adı altında toplanan bu külliyyat başlanğıcdan, redaktorun müqəddiməsindən, giriş məqaləsindən, F. Bodenştedt və Mirzə Şəfi münasibətləri barədəki qeydlərdən və şairin bədii əsərlərindən ibarətdir. Mirzə Şəfinin buraya daxil edilən bədii əsərləri də öz növbəsində bölmələrə ayrılmışdır: qəzəllər, rübailər, aforizmlər, hekayətlər, məzhəkələr, tarixi əsərlər. Bəzi səhifələr isə boş saxlanılmışdır. Onlarda şairin avtoqraflarının veriləcəyi qeyd olunmuşdur. Kitabın həmçinin biblioqrafiyası və adlar göstəricisi də hazırlanmışdır. Ə. Səidzadə Mirzə Şəfinin ədəbi irsinin üzə çıxarılması sahəsindəki axtarışlarını sonralar da davam etdirmişdir. Onun 1969-cu ildə nəşr etdirdiyi «Mirzə Şəfi Vazeh» (rus dilində) kitabında belə bir qeydi vardır. «Onun (Mirzə Şəfinin - V.A.) bir çox şerləri və öz əli ilə yazdığı qeydləri Gürcüstan SSR Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Bu kitabımızın nəşrindən sonra, biz şairin həmin əsərlərini çapa hazırlayacağıq. Hələ vaxtilə biz ədəbi ictimaiyyətə və geniş oxucu kütləsinə belə bir niyyətdə olduğumuzu bildirmişdik. Müxtəlif vaxtlarda Mirzə Şəfinin ədəbi

irsini üzə çıxarmaq ədəbiyyatşünaslarımızın vacib və təxirəsalınmaz vəzifələrindəndir. Bunun üçün ilk növbədə Gəncədə və Tiflisdə ciddi axtarışlar aparmaq lazımdır. Eyni zamanda unutmaq olmaz ki, Azərbaycanın Bakı, Şamaxı, Quba, Salyan, Ağdam, Şəki, Qazax, Naxçıvan və başqa şəhərlərində də Mirzə Şəfi əsərlərinin izinə düşmək olar.

Belə bir cəhəti də xatırladaq ki, Mirzə Şəfinin bəzi əsərlərinin orijinalları vaxtilə F. Bodenştedt tərəfindən Almaniyaya aparılmışdır. Və həmin əsərlərin əlyazmaları çox güman ki, bu gün də AFR-in arxiv, fond və ya kitabxanalarından birində yatıb qalır. Mirzə Şəfi əlyazmalarının Almaniyaya gedib çıxması barədə F. Bodenştedt açıq-aydın yazır. O, özünün «Şərqdə min bir gün» kitabında bildirir ki, «Mən Ermənistan səyahətindən qayıdandan sonra birlikdə keçirmiş olduğumuz (Tiflisdə keçən günlər nəzərdə tutulur- V.A) vaxtların dostluq xatirəsi olaraq Mirzə Şəfi öz əsərlərindən ibarət bir şer məcmuəsini mənə bağışladı və ona bir müqəddimə də yazdı». Mirzə Şəfi həmin müqəddimədə belə yazmışdır: «...tələbəm və dostum olan Bonşten (Bodenştedt-V.A.) Əfəndinin hörmət və iltimaslarına görə mən Mirzə Şəfi ona qəsidə, qəzəl, mürəbbeat, müqəttəat və məsnəvilərdən ibarət olan öz məcmueyi-əşarımı hədiyyə edirəm». Bir sıra başqa faktlar da Bodenştedtə Mirzə Şəfi əsərlərinin orijinallarının olmasını sübut edir. Məsələn, elə «Mirzə Şəfi irsindən...» adlı kitabdakı F. Bodenştedt tərəfindən verilən «Əlavə izahlarda» Mirzə Şəfinin bir rübaisinin əlyazmasının klişesinin verilməsi (Berlin, 1877, səh.216) dediklərimizi bir daha sübut edir. [5,189]

Tanınmış şərqşünas alim Həmid Məmmədzadə Tiflisdə elmi axtarışlar zamanı aşkar etdiyi tapıntı barədə ilk dəfə «Azərbaycan» jurnalında (1964, №10, s.95-100) məlumat verərək, «Mirzə Şəfi Vazehin yeni əsərləri tapılmışdır» adlı məqalə və tapıntılarından nümunələr çap etdirmişdir. Həmin məqalədə çox doğru olaraq qeyd olunur ki, «Mirzə Şəfi irsinin yaşayıb-yaratdığı Gəncə və Tiflisdə axtarmaq bu gün də ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında duran vəzifələrdəndir. Belə bir vəzifənin qarşıda durmasını və çalışmaların nəticəsiz qalmayacağını sübuta yetirən bir dəlil də son vaxtlarda Mirzə Şəfi Vazehin irsindən tapıb müəyyənləşdirdiyimiz bir əlyazması ola bilər.

Gürcüstan SSR Elmlər Akademiyası yanında K. Kekelidze adına Əlyazmaları İnstitutunda P107 (137) şifrəsi ilə bir cüng saxlanılır. Cüngün nə vaxt və haradan bu müəssisəyə daxil olması haqqında hələlik məlumatımız tam olmadığına görə, heç bir söz deyə bilmirik. Fəqət qeyd etmək lazımdır ki, əlyazmalarının təsvirində, eləcə də kataloqda bu cüng indiyədək, şeir məcmuəsi adlanmış, onun kimə məxsus olması ilə heç kəs maraqlanmamışdır. Şübhəsiz ki, əlyazmasını təsvir edən bu kitabı «şeir məcmuəsi» adlandırmaqda yanılmamışdır. Cüng təxminən bir əsr yarım bundan əvvəl yazılmasına baxmayaraq, yaxşı mühafizə olunmuşdur. Araşdırma nəticəsində məlum oldu ki, bu cüngü Mirzə Şəfi Vazeh hələ Gəncədə olduğu vaxt, 1821-ci ilin əvvəllərində öz xətti ilə yazmışdır. Bu əlyazmasının Mirzə Şəfi Vazehə məxsus olub onun tərəfindən yazılmasını iddia etmək üçün əlimizdə Cüngün 3-cü, 138-ci səhifələrində və nəhayət, sonunda Mirzə Şəfi Vazehin möhürü vardır. Möhürün yazısı aydın oxunur: (Ümid edənin qulu Şəfi, 1234 h.q.). Cüngdəki xəttin Mirzə Şəfi

Vazehə aid olması aydın görünür. Cüngün sonuncu səhifəsində yazılmış aşağıdakı sətirlər onun katibinin Mirzə Şəfi Vazeh olmasını qətiləşdirir: «Bəzi dostların xahişi ilə mərhum usta Sadıq memarın oğlu Şəfi 1236-cı il rəcəb ayının 27-də yazıb». [6, 154]

Bu sözlərdən sonra yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Mirzə Şəfi öz möhürünü basmışdır. H. Məmmədzadə onu da bildirir ki, tapılmış əlyazmada «Göstərilən əsərlərdən əlavə, cüngdə bir neçə başqa qəzəl, rübai və məsnəvi də vardır ki, onların Mirzə Şəfi Vazehə və ya başqasına aid olmasını söyləmək üçün müəyyən tədqiqat lazımdır. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərlərdən fərqli olaraq bu şerlərin nə üstündə, nə də mətnində heç bir təxəllüs yoxdur». Filologiya elmlər doktoru H. Məmmədzadə Tiflisdə tapdığı əlyazma əsasında 1987-ci ildə Mirzə Şəfinin «Şeirlər məcmuəsi» adlı kitab nəşr etdirmişdir. H. Məmmədzadənin «Şeirlər məcmuəsi»nə yazdığı müqəddimə və Mirzə Şəfinin yeni tapılmış əsərləri bu kitabın «Əlavələr» hissəsinə daxil edilmişdir.

Mirzə Şəfinin əlyazmalarının tapılıb üzə çıxarılması bütün dövrlərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox hallarda, bu işə cəhd göstərən ədəbiyyatşünasların axtarışları uğurla başa çatıb. Görkəmli şair, pedaqoq və istedadlı xəttat Mirzə Şəfinin əlyazmalarının axtarışı ilə məşğul olan ədəbiyyatşünaslarımız sırasında, filologiya elmlər doktoru, tanınmış mətnşünas Cənnət xanım Nağıyevanın xidmətləri də az deyil. Hələ 1965-ci ildə Azərbaycan MEA Respublika Əlyazmaları Fondunda (indiki Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu) Mirzə Şəfinin xətti ilə hazırlanmış bir əlyazmanı tapıb üzə çıxarmışdır. O vaxt Cənnət xanım bu əlyazmadakı nümunələr içərisində daha çox klassik Azərbaycan poeziyasının tanınmış nümayəndəsi Heyran xanımın şeirlərinə xüsusi diqqət yetirmiş və bu mövzuda «Heyran xanımın Mirzə Şəfi Vazehin xətti ilə yazılmış şeirləri» adlı məqalə hazırlamışdır. Əlyazmanın ən böyük əhəmiyyəti Mirzə Şəfinin avtoqraflarının mövcudluğu ilə bağlıdır. Əlyazma üç hissədən - Ə. Caminin «Yusif və Züleyxa», Hatifinin «Şirin və Xosrov» məsnəvilərindən, klassik və XIX əsr şairlərinin şeirlərindən ibarətdir. Burada həmçinin Mirzə Şəfinin farsca bir qəzəli də vardır. Cənnət xanımın əlyazmanı tapıntısından sonra onun hazırladığı məqalə barədə H. Məmmədzadə «Mirzə Şəfi Vazehin bir əlyazması» adlı məqalə nəşr etdirmişdir (Bax: «Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1988, №1»). Cənnət xanımın belə bir fikri ilə də razıyıq ki, bu əlyazma daha ətraflı, daha diqqətlə öyrənilməlidir. Həqiqətən də, «həmin əlyazma məcmuə ayrıca tədqiqat obyekti ola bilər. Xüsusilə əlyazmaları az tapılan bir məşhur müəllifin- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində istedadlı şair, görkəmli pedaqoq, gözəl xəttat kimi tanınan Mirzə Şəfi Vazeh kimi şəxsiyyətin yaradıcılığından müəyyən açıqlamalar verən abidənin tədqiqi» (C. Nağıyeva). Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, Mirzə Şəfinin əsərlərinin orijinallarını, onun ayrı-ayrı əlyazmalarının axtarılması sahəsində daha ciddi və ardıcıl iş aparılarsa, mütləq yeni tapıntılar üzə çıxacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Ə.Səidzadə. Mirzə Şəfi Vazeh. Bakı, 1929.
2. A.A.Seidzade. Mirza Şafi Vazex. Baku, 1969.
3. U.K.Enikolopov. "Poet Mirza Şafi". Baku, 1969.
4. S.Mümtaz. Mirzə Şəfi. Bakı, 1926.
5. F.Qasımzadə. "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi". Bakı, 1956.
6. Tiflis, Kekelidze adına Əlyazmaları İnstitutu Fondu P – 107 – 137.

Xülasə

Dos.N.S.Hacıyeva

MIRZƏ ŞƏFİ VAZEHİN ƏDƏBİ İRSİ TƏDQİQATLARDA

Mirzə Şəfinin əlyazmalarının tapılıb üzə çıxarılması bütün dövrlərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox hallarda, bu işə cəhd göstərən ədəbiyyatşünasların axtarışları uğurla başa çatıb. Görkəmli şair, pedaqoq və istedadlı xəttat Mirzə Şəfinin əlyazmalarının axtarışı ilə məşğul olan ədəbiyyatşünaslarımız sırasında, filologiya elmlər doktoru, tanınmış mətnşünas Cənnət xanım Nağıyevanın xidmətləri də az deyil. Hələ 1965-ci ildə Azərbaycan MEA Respublika Əlyazmaları Fondunda (indiki Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu) Mirzə Şəfinin xətti ilə hazırlanmış bir əlyazmanı tapıb üzə çıxarmışdır. O vaxt Cənnət xanım bu əlyazmadakı nümunələr içərisində daha çox klassik Azərbaycan poeziyasının tanınmış nümayəndəsi Heyran xanımın şeirlərinə xüsusi diqqət yetirmiş və bu mövzuda «Heyran xanımın Mirzə Şəfi Vazehin xətti ilə yazılmış şeirləri» adlı məqalə hazırlamışdır.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq Avropada, həmçinin dünyanın bir sıra başqa ölkələrində isdedadlı lirika ustası, müdrik hikmətlər və aforizmlər müəllifi kimi tanınan Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılıq yolu maraqlı və qiymətli səhifələrlə zəngindir. Görkəmli şair və mütəfəkkirin ədəbi irsi bütün dövrlərdə ədəbi-mədəni ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olsa da, bu sahədə məxsusi olaraq dərin və ciddi axtarışlar aparılmamışdır. Belə ki, bəzi pərakəndə tapıntılar nəzərə alınmasa, adətən Mirzə Şəfinin ədəbi irsindən danışılarkən tanınmış alman şərqşünası və şairi Fridrix Bodenştedtin (1819-1892) tərcümələri əldə əsas götürülmüşdür. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, Mirzə Şəfinin tədqiqatçıları onun əsərlərinin orijinallarının əldə edilməsi işinə müəyyən mənada biganə qalmışlar.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 303-310

Summary

doc. N.S.Hajiyeva

MIRZA SHAFI VAZEH'S LITERARY HERITAGE IN RESEARCH

The discovery of Mirza Shafi's manuscripts is of great importance in all eras. In many cases, literary scholars who have attempted this work have succeeded in their quests. Among our literary experts engaged in the search for the manuscripts of Mirza Shafi, a prominent poet, educator and talented calligrapher, the services of Jannat Khanum Nagiyeva, a doctor of philology and a well-known textologist, are not small. As early as 1965, Azerbaijan National Academy of Sciences found and uncovered a manuscript written by Mirza Shafi in the Republican Manuscripts Fund (now the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli). At that time, Ms. Jannat Khanum paid special attention to the poems of Heyran Khanum, a well-known representative of classical Azerbaijani poetry, among the samples in this manuscript, and prepared an article entitled "Heyran Khanum's poems written in the lines of Mirza Shafi Vazeh".

Since the middle of the 19th century, the creative path of Mirza Shafi Vazeh, who is known as a talented lyricist, author of wise wisdom and aphorisms in Europe, as well as in several other countries of the world, is full of interesting and valuable pages. Although the literary heritage of the famous poet and thinker has always been in the center of attention of the literary and cultural community, deep and serious searches have not been conducted in this field. So, if some minor findings are not taken into account, when talking about the literary heritage of Mirza Shafi, the translations of the famous German orientalist and poet Friedrich Bodenstedt (1819-1892) are usually taken as a basis. However, this does not mean that the researchers of Mirza Shafi were indifferent to the task of obtaining the originals of his works.

Резюме

Доц.Н.Гаджиева

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ МИРЗЫ ШАФИ ВАЗЕХА В ИССЛЕДОВАНИЯХ

Обнаружение рукописей Мирзы Шафи имело большое значение во все эпохи. Во многих случаях литературоведы, предпринявшие эту работу, преуспели в своих поисках. Среди наших литературоведов, занимающихся поиском рукописей Мирзы Шафи, выдающегося поэта, просветителя и талантливого каллиграфа, немаловажны услуги Джаннат Ханум Нагиевой, доктора филологических наук, известного текстолога. Еще в 1965 году Национальная академия наук Азербайджана обнаружила и обнаружила рукопись Мирзы Шафи в Республиканском фонде рукописей (ныне Институт рукописей имени Мухаммада Физули). В то время г-жа Джаннат Ханум обратила особое внимание на стихи Гейран Ханум, известного представителя классической

азербайджанской поэзии, среди образцов этой рукописи и подготовила статью под названием «Стихи Гейран Ханум, написанные в строках Мирзы Шафи Вазе».

С середины XIX века творческий путь Мирзы Шафи Вазе, известного как талантливый лирик, автор мудрых мудростей и афоризмов в Европе, а также в ряде других стран мира, полон интересных и ценных произведений. страницы. Хотя литературное наследие известного поэта и мыслителя всегда находилось в центре внимания литературной и культурной общественности, глубоких и серьезных поисков в этой области не велось. Так, если не принимать во внимание некоторые мелкие находки, говоря о литературном наследии Мирзы Шафи, за основу обычно берутся переводы известного немецкого востоковеда и поэта Фридриха Боденштедта (1819-1892). Однако это не означает, что исследователи Мирзы Шафи были безразличны к задаче получения оригиналов его произведений.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: Axundova Nəzmiyə M.q.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 311-322
https://doi.org/10.62837/2024.4.311

SEVİNC ZİYAD QIZI MƏHƏRRƏMOVA
ADPU-nun Ağcabədi filialı
maharramova.sevinc@mail.ru

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA SOVET REPRESİYASININ ƏKSİ

Böyük bir zaman kəsiyində represiyaya məruz qalan sovet xalqları içərisində ən ağır zərbə məhz Azərbaycana dəymişdi. Bunun bir səbəbi Azərbaycanda sovet gerçəklərini anlayan, Rusiya tərəfindən istismar olunduğumuzu başa düşən ziyalı təbəqənin çoxluğu, bir səbəbi isə bu faciəni həyata keçirən vəzifə sahiblərinin böyük bir qisminin məhz ermənilərdən ibarət olması idi. Onlar çox böyük "həvəslə" Azərbaycanın ziyalılarını məhv edir, onları həm psixi, həm də fiziki işgəncələrə məruz qoyurdular.

Represiya qurbanlarına bəraət verildikdən sonra da bu mövzuda əsl həqiqətləri açıb söyləmək mümkün olmadı. Minlərlə insanın günahsız olduğu halda işgəncələrə məruz qaldığını, güllələndiyini, sürgün edildiyini etiraf etməyə məcbur olan rejim bu məsələdə ayrı-ayrı fərdləri günahlandırmaqla kifayətləndi. Arxivlər açılmadı, şahidlər isə bu barədə danışmaqdan qorxdular. Çünki represiya əslində sözdə bitmişdi, rejim yenə eyni idi. Bu rejim milyonlarla insanı çürük ideyalarının qurbanına çevirdiyini, həbsxanarda, düşərgələrdə, isti səhralarda, soyuq meşələrdə istismar etdiyini, həm fiziki, həm də mənəvi işgəncələrə məruz qoyduğunu etiraf etməyə, bunun üçün ittiham olunmağa, mühakimə edilməyə razı deyildi.

Məşhur rus yazıçısı, "Nobel" mukafatçısı Aleksandr Soljenitsın xalqın faciəsini əks etdirən "QULAQ arxipelaqı" əsərinin 1-ci cildini 1973-cü ildə Fransada dərc etdirdikdən sonra "vətənə xəyanət"də günahlandırılmış, sovet vətəndaşlığından məhrum edilmiş və məhkəmə qərarı olmadan ölkədən çıxarılmışdı.

Bütün bunlara baxmayaraq bəraətdən sonra Azərbaycan şair və yazıçıları represiya mövzusunda əsərlər yazmağa başladılar. İsa Hüseynov "Yanar ürək", Rəsul Rza "Qızılgül olmayaydı...", Mehdi Hüseyn "Yeraltı çaylar dənizə axır", Şıxəli Qurbanov "Sənsiz", Sabir Əhmədli "Görünməz dalğa" əsərlərində represiya faciələrinin əsl

səbəblərini açıb göstərə, həbs olunanlara verilən qeyri-insani işgəncələri əks etdirə bilməsələr də, sovet rejiminin törətdiyi faciələri bədiiləşdirdilər.

80-ci illərdə sovet rejiminin dayaqları çürüməyə başlayanda şair və yazıçılarımız represiya mövzusuna yenidən müraciət etdilər. Elçin "Ölüm hökmü", Yusif Səmədoğlu "Qətl günü", Rafael Hüseynov "Cavidlər" romanlarını, İlyas Əfəndiyev isə "Sevgililərin cəhənnəmdə vüsalı" pyesini yazdı. Bu əsərlərdə represiyanın daha qaranlıq səhifələrinə işıq salınıb səbəbləri araşdırılsa da əsl həqiqətləri yalnız müstəqillik illərində əks etdirmək mümkün oldu.

Müstəqilliyin bərpasından sonra ən çox müraciət olunan mövzulardan biri də məhz represiya mövzusu idi. Buna səbəb bir tərəfdən bu mövzuda çox zəngin materialın olması, digər tərəfdən də yazarların uzun illər yazmaq istəyib, lakin yaza bilmədikləri "hazır" sujetlərin olması idi.

Belə yazıçılardan biri də İsmayıl Şıxlı idi. "Dəli Kür"dən sonra 1920-ci illərdə baş verən mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələr barədə əsər yazmaq istəyən İsmayıl Şıxlı bu dövrlə bağlı xeyli araşdırmalar aparır, "həyatı cəmiyyətin ictimai-siyasi və sosial-tarixi ilə səsləşən və nəticə etibarilə fərdi tərcümeyi-halı ictimai tərcümeyi-hala cevrilən" şəxslər barədə məlumatlar toplayır. Lakin "Qanlı təpə" adlandırdığı bu romanı yazmaq istəyəndə qarşısına çox mühüm problemlər çıxır.

"Dəli Kür" romanındakı hadisələr çar Rusiyası dövründə baş verdiyi üçün həqiqətləri olduğu kimi əks etdirən İsmayıl Şıxlı sovet dövründə baş verən faciələri qələmə almağın mümkünsüzlüyünü, rejimin ona bu əsərdə əsl həqiqətləri əks etdirməyə icazə verməyəcəyini anlayır. Başa düşür ki, sovet rejiminin tələbləri ilə yazılacaq roman "yazılmış əsərlərin təkrarından başqa bir şey olmayacaq", çünki yazılmamış qanunlarla idarə olunan sovet rejimi onun yazmaq istədiyi həqiqətlərin üzərinə möhkəm bir sədd çəkmişdi. Müraciət etdiyi bütün mövzularda ədalətin və həqiqətin tərəfindən çıxış edən İsmayıl Şıxlı gerçəkləri sovet boyası ilə pərdələməkdənsə bu əsəri yazmamağa qərar verir.

1991-ci ildə yazıçının öz düşüncələrini sərbəst ifadə etmək arzusu Vətənimizlə birlikdə öz müstəqilliyinə qovuşur və İsmayıl Şıxlı həmin vaxt xəstə olmasına baxmayaraq "Qanlı təpə" romanını yazmağa

başlayır. Bu dəfə əsərin ruhu və məzmunu ilə birgə adı da dəyişərək "Ölən dünyam" olur.

1920-ci illərin ziddiyyətli və mürəkkəb hadisələrini özündə əks etdirən bu roman bir neçə süjeti özündə birləşdirir. İsmayıl Şıxlı sanki bu romanın onun sonuncu əsəri olacağını hiss etdiyi üçün sovet dövrü yazmaq istəyib yaza bilmədiyi mövzuların hamısını qələmə alır.

Əsərdə hadisələr iki böyük nəslin – başında Güllü xanımın durduğu Alqazaxlılarla Ömər koxanın başçılıq etdiyi Çıraqlıların münasibətləri fonunda baş verir. Əsərin sonlarına yaxın biz hər iki ailənin Rusiyanın ucsuz-bucaqsız meşələrində yerləşən düşərgəyə sürgün olunduqlarını görürük. İnsani dəyərlərini itirən hökumət adamlarının həm evlərindən köçürülərkən, həm də üç günlük yol boyu sürgun olunan insanlara qarşı qeyri-insani münasibətinin şahidi oluruq.

"Ölən dünyam" romanda yerli hakimiyyət orqanlarının "cəmiyyəti müzür ünsürlərdən təmizləmə" siyasətini, yəni represiyanı insan həyatına, insani dəyərlərə heç bir hörmət göstərmədən necə kortəbii şəkildə apardığını görürük.

Bu proseslərdə xüsusi diqqət çəkən maraqlı obrazlardan biri də Kəsəmənlidir. O, hökumət adamı olmasına baxmayaraq "Troyka"nın qərarlarının əleyhinə çıxır, onları icra etməkdən imtina edir. Çekanın nümayəndəsi Fətullayevə: "...elə şey var ki, onun üstündə adamı danlayarlar, elə şey var ki, onun üstündə adamı damlayarlar. Sən isə güllələməkdən başqa bir şey bilmirsən", - deyir. Daim xalqı, dövlətçiliyi düşünən Kəsəmənlini o həddə gətiririlər ki, Fətullayevi güllələyir və qaçaqlara qoşularaq ölkəni tərk edir.

Əsərdə represiyaya məruz qalan obrazlardan biri də Halay bəydir. Kasıblara həmişə qayğı ilə yanaşan Halay bəyin məqsədi yalnız müəllim kimi fəaliyyət göstərib gələcək nəslə təhsil verməkdir. Amma bəy nəslindən olduğu üçün həm hökumət, həm də şagirdləri tərəfindən təhdidlərlə üzləşir. Qaçaqlara qoşulan Halay bəyi yenidən müəllimliyə qaytarmaq istəyən Kəsəmənliyə dediyi sözlər dövrün real mənzərəsini əks etdirir.

"Rəhbərin altı şərtini oxumusanmı? Stalini deyirəm. Orda yazılıb ki, "Öz kadrlarımız yetişənə qədər köhnə mütəxəssislərdən istifadə edəcəyik". Cavanların hərəsi bu kitabçadan birini götürüb iclaslarda, yığıncaqlarda, dərslərdə üstümüzə qışqırırlar: "Siz köhnə ziyalılarsınız.

Hələlik sizdən istifadə edirik. Özümüzünkülər yetişən kimi sizin hamınızı qovacayıq". Hətta dərsini bilməyən tələbələrdən biri sinif uşaqlarının qarşısında mənim üstümə qışqırdı: "Halay bəy, sənin mülkədar təbiətin istəmir ki, mənim kimi kəndli balası elm sahibi olsun. Amma unutma ki, mənim səni parçalayacaq qədər iti dişlərim və dırnaqlarım var! İndi sən özün söylə, Kabı, mən belə adamlarla necə dolanım?"

Romanda Azərbaycan Demokratik Respublikasının ilk hökumətinin yaradıcılarından biri və səhiyyə naziri, 1919-cu ilin mayından Gəncə Quberniyasının Qubernatoru təyin edilən, sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra isə həbs olunaraq güllələnən Xudadat bəy Rəfibəylinin də bədii obrazı yaradılmışdır. İsmayıl Şıxlı Xudadat bəy Rəfibəylinin təşkilatçılığı və rəhbərliyi ilə 1920-ci ilin may ayında Azərbaycanı sovet işğalından azad etmək və kommunistlərin özbaşınalığına son qoymaq üçün təşkil olunmuş Gəncə üsyanını da "Öləm dünyam" romanında əks etdirmişdir.

Romanda təsvir edilən süjetlərdən biri də Qaymaqlı kəndində baş verən hadisələrdir. Bu kəndə gələn rus qoşunları 15 yaşından yuxarı bütün kişiləri məscidin həyətinə toplayıb silahlarını təhvil vermələrini tələb edirlər. Silahlarını vermək istəməyən sadə kənd adamlarının inadını qırmaq, qürurlarını sındırmaq üçün Gəncə üsyanının iştirakçısı Çapıq Əmrahı kənd əhalisinin gözü qarşısında güllələyir, bununla da istəklərinə çatırlar.

Göründüyü kimi İsmayıl Şıxlının "Ölən dünyam" romanında 4 müstəqil süjet vardır. Əgər yazıçı bu romanı sovet dönəmində yazmaq imkanı əldə etsəydi, yəqin ki, Azərbaycan ədəbiyyatına bir roman yox, 4 roman təqdim edəcəkdi. Bu isə sovet represiyasının ədəbiyyatımıza vurduğu minlərlə zərbədən yalnız biridir.

Müstəqilliyimizin ilk illərində represiya movzusunda qələmə alınan əsərlərdən biri də Hüseyn Abbaszadənin "Qayıdanlardan biri" romanıdır. Əsərdə misgər yanında şagird işləyən Xanəliyə böhtan atılaraq onu sovet hökuməti əleyhinə təbliğat aparmaqda günalandırırlar. Eyni zamanda dostlarını da ona qarşı yalançı şahidliyə məcbur edirlər.

Bu roman sadə insanların şəxsində dövrün ictimai-siyasi həyatını açıb göstərən ən yaxşı əsərlərdən biridir.

Son illər xatirə ədəbiyyatı silsiləsindən nəşr olunan kitablar arasında represiya illəri barədə xatirələr də öz əksini tapır. "Hüseyn Cavid haqqında xatirələr"də şairin həyat yoldaşı Müşkünaz xanımın və qızı Turan Cavidin, "Əhməd Cavad haqqında xatirələr"də isə oğulları Niyazi və Yılmaz Axundzadələr, müasirləri Əmir Mustafayev, Əli Səbri, Rəhman Salmanlı və başqalarının xatirələri yer almışdır.

Dilbər Axundzadənin «Müşfiqli günlərim» əsəri də xatirə ədəbiyyatı silsiləsində yenidən dərc olunub. Amma sovet dövrü yazıldığı üçün biz bu əsərdə əsl həqiqətlərin sovet pafosu ilə gizlədildiyini görürük.

Yazıçı-tərcüməçi Hüseyn Şərif də öz "Xatirlər"ində digər müasirləri ilə yanaşı H.Cavid və M. Müşfiq haqqında da söz açır, represiya illərinin həqiqətlərinə işıq salır.

Xatirə ədəbiyyatı silsiləsinin represiyanı əks etdirən digər nümunəsi Ələviyyə Babayevanın "Əlvida" dilogiyasıdır. Əsərin birinci hissəsi "Sönmüş ulduzların işığı", ikinci hissəsi isə "Əlvida" adlanır. Bu romanda Ələviyyə Babayeva XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda baş verən mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələrin fonunda öz ailəsinin yaşadığı hadisələri ürək ağrısı ilə təsvir edir.

Xatirə ədəbiyyatı silsiləsinin ən diqqət çəkən əsərlərindən biri də Qumral Sadıqzadənin öz atası Seyid Hüseyn haqqında yazdığı "Son mənzili Xəzər oldu" sənədli romanıdır. XX əsrin 20-30-cu illərində publisist və hekayə ustası kimi şöhrət tapmış Seyid Hüseyn və onun həyat yoldaşı şairə Ümgülsüm Sadıqzadə həbs olunarkən 7 yaşında olan Qumral Sadıqzadə iki qardaşı ilə birgə qohumlarının himayəsində qalır. Valideynləri bəraət aldıqdan sonra isə onların yaradıcılığı ilə tanış olur. Uzun illər elmi araşdırmalar aparır, şəxsi arxivlərdən məlumatlar toplayır, Seyid Hüseynin dövrü mətbuatda dərc olunmuş 300-ə qədər məqaləsini və qohumlarına yazdığı məktubları əldə edərək oxuyur. Qohumlarından onlar barədə zəngin məlumatlar əldə edir.

Romanı 1982-ci ildə yazmağa başlayan Qumral Sadıqzadə atasının həbs olunması hadisəsi ilə əsəri yekunlaşdırmağı planlaşdırır. Lakin aşkarlıq dövrunun başlanması və müstəqilliyin bərpası onu hadisələri daha dolğun əks etdirməyə ruhlandırır. Beləliklə, əsərin I hissəsi 1991-ci ildə, II hissəsi isə 1998-ci ildə çap olunur.

Qumral Sadıqzadə bu əsərdə böyük bir nəslin ailə şəcərəsini əks etdirməklə yanaşı H.Cavid, M.Ə.Rəsulzadə, C.Cabbarlı, Ə.Cavad, Y.V.Çəmənzəminli, A.Şaiq, M.Rahim, M.Müşviq, Salman Mümtaz və s. kimi tarixi şəxsiyyətlərin də bədii obrazını yaratmışdır. Romanda represiya illərində Yazıçılar İttifaqında keçirilən iclaslar, Azərbaycan şair və yazıçılarının bu iclaslardakı çıxışları, baş verən hadisələrə münasibətləri də öz əksini tapmışdır. Onlardan bəziləri özlərini qorumaq üçün öz keçmiş "səhvlərini" etiraf edib sovet ittifaqına sadiq olacaqlarını bəyan etsə də, bəziləri başqalarının əleyhinə çıxışlar edir, onları qurban verirdilər.

"Sonrakı günlərdə Süleyman Rüstəm, Hidayət Əfəndiyev, Məmməd Arif, Hökümə Sultanova öz çıxışlarında qatı düşmən saydıqları Ruhulla Axundovun, Əli Kərimovun, Yusif Vəzirin, Əhməd Cavadın əsərlərində və yaxud nə vaxtsa söylədikləri sözlərində, hərəkətlərində ifşaedici faktlar tapıb ortaya çıxarır, fakt olmadıqda tənqid olunanların keçmişinə aid böhtanlar uydururdular. Elə bil bu adamlar sənət yoldaşlarını ifşa etməkdə, onlara qara yaxmaqda bir-biri ilə yarışa girmişdilər."

Seyid Hüseynin həyat yoldaşı Ümgülsüm M.Ə.Rəsulzadənin həm əmisi qızı, həm də baldızı idi. Cümhuriyyət dövründə sevə-sevə vəsf etdi dövlətçiliyimizi, müstəqilliyimizi, bayrağımızı. 1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanda isə "Bayrağım enərkən" şeirini yana-yana yazdı:

Yazıq, səni Bayrağım, endirdilər öyləmi?
Səni yıxıp devirən o zəhərli ruzigar,
O haqq yeyən haqsızlar, vəhşilər, tanrısızlar,
Yanar ocağımı da söndürdülər, öyləmi?

Seyid Hüseyin isə daima dövrü mətbuatda öz kəskin məqalə və felyetonları ilə çıxış edirdi. Sovet rejimi isə bunu gözardı edə bilməzdi.

Qumral Sadıqzadə "Son mənzili Xəzər oldu" əsərində həm öz valideynlərinin, həm də digər qohumlarının - bir ailənin on üç nəfər üzvünün represiyaya məruz qalmasından, həbsxanada və sürgündə üzləşdikləri faciələrdən ürək ağrısı ilə bəhs edir. Romanda Məmmədəmin Rəsulzadənin də ailə üzvlərinin – oğulları Rəsulun və Azərin, həyat yoldaşı Ümbülbəninin, qardaşının həyat yoldaşı Raziyənin, oğulları Musa və Gündüzün həbs olunmaları, istentaqları, məhkəmə qərarları və sürgün həyatları da öz əksini tapmışdır.

"Son mənzili Xəzər oldu" romanında biz Ümgülsüm Sadıqzadənin müxtəlif şeirlərinin yazılması tarixi barədə də məlumat alırıq. Bu şeirlərdə həbsxana həyatının çətinlikləri, Vətən həsrəti, sevdiklərindən ayrı düşməyin əzabı duyulur, oğlu Cığatayla mənzum məktublaşmaları isə övlad həsrəti ilə yanıb qovrulan bir ananın daxili üsyanı kimi səslənir:

Oxudum şeirini, sevimli gülüm,
Göz ağladısa da, sevindi könlüm.
Bir həsrətim budur, üzünü görüm,
Nə olursa olsun, xilqət olmasın.

Seyid Hüseynin və Umgülsüm Sadıqzadənin Azərbaycan ədəbiyyatı və publisistikasındakı rolları çağdaş dövrümüzdə təəssüf ki, kifayət qədər təbliğ olunmur. Bu əsər eyni zamanda onların ədəbi və publisistik yaradıcılığını işıqlandıran mənbə kimi də əhəmiyyətlidir.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq imzalarından olan Ülviyyə Tahir də represiya mövzusuna müraciət edərək 2017-ci ildə "ALJİR", 2020-ci ildə isə "Şükriyə taleyim" romanlarını yazmışdır.

ALJİR (Акмолинский Лагерь Жён Изменников Родины) Vətən Xainləri Qadınlarının Akmola Düşərgəsi ifadəsinin abreviaturasıdır.

Akmola düşərgəsi. 1937-1938-ci illərdə SSRİ-nin müxtəlif ərazilərində həbs olunmuş 18 mindən çox qadının məhkum həyatı yaşadığı cəhənnəm. Bu cəhənnəmin sakinlərinin 44 nəfəri Azərbaycanın məşhur ziyalı qadınları idi.

Adından da göründüyü kimi bu romanda represiyanın məhz qadınlara yaşatdığı faciələr ön plana çəkilmişdir. Biz bu romanda ailəsindən, sevdiklərindən, övladlarından zorla qoparılmış, fiziki və mənəvi təhqirlərə, təcavüzlərə məruz qalmış, açaldılmış qadınların faciəsinə şahid şahid oluruq.

"ALJİR"in qəhrəmanları həbs olunana qədər sovet ideologiyasına sədaqətlə xidmət edən, eyni zamanda bu ideologiyaya ürəkdən inanan ziyalılar idi. Əsərin əsas obrazlarından olan Gülnarə həyatı qədər sevdiyi Vəkil totalitar sovet rejiminin əleyhinə çıxıb ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qaldıqda belə onunla getmir. "Sənin bu əsarət adlandırdığın rejim mənim kimilərinin qanı bahasına qurulub. Mən inqilabçıyam. Bu inqilabı şəxsi hislərimə qurban verib ölkəmi tərk edə bilmərəm", - deyir.

Gülnarə "təmiz bolşevik", "qırmızı" olduğuna and içməyə hazır olduğu insanların vətən xaini kimi damğalandığını görəndə dəhşətə gəlir. O, sovet rejiminə bütün gücü ilə haqq qazandırmağa çalışır. Hiss edir ki, özünün də günahkar olduğunu qəbul etməyə hazırdır. Təki bütün qəlbi ilə inandığı sovet ideologiyasına inamında yanılmasın, uğrunda illərini, sevgisini qurban verdiyi bu mübarizədə haqlı olsun. Amma o anlayırdı ki, Vəkilin dediyi zaman çatıb, "rejim öz balalarını yeyərək ayaqda qalmağa çalışır".

"ALJİR" romanının əsas obrazlarından biri olan Firuzə də son günə qədər hansı günahına görə bu əzablara düçar olduğunu anlaya bilmir. Fiziki əzablara birtəhər dözsə də, mənəvi əzablara tab gətirə bilmir, sarsılır. Əvvəl həyat yoldaşını, sonra qızını itirir, təcavüzlərə, işgəncələrə məruz qalır. "Mən yenidən ana oldum. Amma unutmuşam, unutmuşam ki, məni axırıncı, və ya birinci dəfə kim zorlayıb." Bu sozlər Firuzənin və həbs olunan digər qadınların düşərgə həyatının faciəsini butun çılpaqlığı ilə əks etdirir.

Həm "ALJİR", həm də "Şükriyyə taleyim" romanlarında vətən sevgisi, azadlıq xəyalları üçün ölümə məhkum edilən kişilərlə, sürgünlərə, işgəncələrə, məruz qalan qadınlarla yanaşı öz valideynlərinə nifrət hissi ilə böyüdülən, qohumlarının himayəsində qalıb öz valideynlərini tanımayan uşaqların da faciəsinin şahidi oluruq. Valideynlərindən zorla alıb "sizin valideynləriniz xoşbəxt sovet həyatının düşmənləridir" deyərək öz ailələrinə nifrət hissi ilə böyüməyə məcbur edilən uşaqların faciəsi.

"ALJİR" romanının qəhrəmanlarından olan Pərvanə də hələ 5 yaşı olanda zorla valideynlərindən alınaraq uşaq evinə verilir. Digər uşaqlar kimi o da həftədə bir dəfə keçirilən "izhari-nifrət" toplantılarında öz valideynlərinin xalq düşməni olduğunu etiraf edib Stalindən onları düz yola qaytarmasını xahiş edə-edə utanır. Bu utancla da anasına yazdığı yeganə məktubda valideynlərini ittiham edir. "Ana, niyə dövlətimizi yıxmaq istəyirsiniz? Niyə rəhbərimizə bu qədər düşmən olmusunuz? Mən sizə nifrət edirəm. Sizin kimi valideynimin olmasına görə xəcalət çəkirəm."

Bu nifrət represiya qurbanlarının bəraət aldığını eşidəndə dəhşətə çevrilir. Bütün qəlbi ilə inandığı rejim Pərvanənin üzərinə çökür. Üç il əvvəl anası barədə olduğunu bildiyi üçün nifrətindən açıb oxumadığı

məktubu axtarıb tapır. Ardınca Qazaxıstana gedib güc-bəla ilə yanına qaytarsa da, artıq neçə illərdir gözləri tutulan Firuzə: "Qanunlara təslim olan insanın qəlbi olmaz. Sən qanunların diktəsi ilə bizi tərk etdin, onların diktəsi ilə də geri döndün", -deyərək onu heç vaxt bağışlamır.

Ülviyyə Tahir represiya mövzusunda yazdığı növbəti əsərində - "Şükriyyə taleyim" romanında görkəmli şair Əhməd Cavadın həyat yoldaşı Şükriyyə Axundzadənin faciəsini əks etdirir. Ömrünün ən xoşbəxt illərini yaşadığı günlərin birində Şükriyyə çox sevdiyi həyat yoldaşından, övladlarından qoparılıb həbsxanaya atılanda onu qarşıda nələrin gözlədiyini təsəvvür belə etmir, bunun bir səhv olduğunu, ədalətin barpa olunacağına inanır. Amma tezliklə qatı kommunist Ceyran Bayramova ilə eyni zəncirə vurulub sürgün olunanda anlayır ki, " "azadlıq" sözü "şərəfsizlik" ilə sinonimləşmiş, ədalət isə qətlə yetirilmişdir".

Ülviyyə Tahir "ALJİR"də olduğu kimi bu əsərdə də Şükriyyə ilə yanaşı Akmola düşərgəsində saxlanılan digər qadınların da faciəli həyatına işıq salır. Təcavüzə məruz qaldıqdan sonra dünyaya gələn körpəsinə sahib çıxan, bəzən isə çəkdikləri əzabların günahkarı kimi övladını öz əlləri ilə öldürən, dəli olan, şaxtadan donub ölən, düşərgədən qaçmaq istəyərkən öldürülən, intihar edən, döyülürək öldürülən qadınların həyatına...

Verdiyi müsahibələrin birində Ülviyyə Tahir araşdırma apararkən çox dəhşətli faktlarla, kütləvi zorlamalar, əcaib işgəncə metodları ilə üzləşdiyini bildirərək bəzi dəhşətləri yazmağa gücünün çatmadığını qeyd etmişdir.

Həm "ALJİR", həm də "Şükriyyə taleyim" romanlarını oxuyarkən yazıçının apardığı ciddi və əhatəli araşdırmanın şahidi oluruq. Bu çətin araşdırmaların və zəngin yazıçı təxəyyülünün yekunu olaraq Ü.Tahirin sovet represiyasının qaranlıq məqamlarını əks etdirməklə yanaşı ədəbiyyatımıza iki möhtəşəm əsər bəxş etdiyini deyə bilərik.

Sovet represiyasının dəhşətlərini yaşayan Azərbaycan qadınlarının sürgündəki həyatlarını əks etdirən əsərlərdən biri də Mehriban Ələkbərzadənin müəllifi olduğu "Kod adı: "V.X.A."" pyesidir. Bu əsərdə 37 qadının: Əhməd Cavadın həyat yoldaşı Şükriyyə Cavad, M.Müşviqin həyat yoldaşı Dilbər Axundzadə, "Şərq qadını" jurnalının redaktoru, Azərbaycan tarixinin ilk qadın naziri Ayna Sultanova, Azərbaycanda ilk

peşəkar qadın pianoçu Xədicə Qayıbova, aktrisa Panfiliya Tanailidi, Quba Qızlar Seminariyasının direktoru Sənubər Eyyubova, Azərbaycanda qadın hərəkatının liderlərindən olan Ceyran Bayramova və başqalarının bədii obrazı yaradılmışdır.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında XX əsrin 20-30-cu illərində tüğyan edən sovet represiyasını əks etdirən onlarla əsər yazılmışdır. İsmayıl Şıxlının "Öləm dünyam", Hüseyn Abbaszadənin "Qayıdanlardan biri", Qumral Sadıqzadənin "Son mənzili Xəzər oldu", Ülviyyə Tahirin "ALJİR" və "Şükriyə taleyim", Ələviyyə Babayevanın "Əlvida" romanları və Mehriban Ələkbərzadənin "Kod adı: "V.X.A."" pyesi bu əsərlər içərisində mühüm yer tutur.

Bu əsərlərdə həmin dövrun real mənzərələri əks etdirilməklə yanaşı günahsız olduqları halda işgəncəyə, sürgünə, güllələnməyə məruz qalan soydaşlarımızın: ədəbiyyat, incəsənət, elm və dövlət xadimlərinin, tarixi şəxsiyyətlərin, eləcə də sadə insanların bədii obrazı yaradılmış, onların məruz qaldıqları qeyri-insani işgəncələr, həbsxana və sürgünlər və qısa müddətli dinləmələrdə verilən ölüm hökmləri də emosional dillə əks olunmuşdur.

Bütün bunlara baxmayaraq hələ də o dövrü əks etdirən yeni-yeni əsərlərin yazılmasına, neçə-neçə günahsız insanın xatirəsinin əbədiləşdirilməsinə ehtiyac var.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. İsmayıl Şıxlı "Ölən dünyam" Qanun nəşriyyatı Bakı 2021
2. Qumral Sadıqzadə "Son mənzili Xəzər oldu" "Xan" nəşriyyatı, Bakı 2017
3. Ülviyyə Tahir "ALJİR" Parlaq imzalar nəşriyyatı Bakı 2017
4. Ülviyyə Tahir "Şükriyyə taleyim" Parlaq imzalar nəşriyyatı Bakı 2020
5. Mişkinaz Cavid, Turan Cavid "Hüseyn Cavid haqqında xatirələr" "Xan" nəşriyyatı, Bakı 2020
6. Kəmalə Cəfərova "Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında repressiya ictimai-siyasi prosesin ən böyük hadisəsi kimi" Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı. № 2 (17) "Elm və təhsil" nəşriyyatı Bakı 2019
7. "Repressiya: Gizlin və gerçəkləri ilə..." Ədəbiyyat qəzeti. 20. 01.2018.

8. Aslan Kənan " XX əsrdə repressiyalara məruz qalanlar" Azərnəşr, Bakı 2011

Sevinc Ziyad qızı Məhərrəmova

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA SOVET REPRESİYASININ ƏKSİ

Xülasə

Müstəqilliyin bərpasından sonra Azərbaycan ədəbiyyatında əks olunan mövzulardan biri də 1920-30-cu illər represiyası oldu. Totalitar sovet rejimində əsl həqiqətləri yaza bilməyən yazarlarımız müstəqillik illərində bu sahədə ciddi araşdırmalar apararaq oxuculara xeyli sayda bədii əsər təqdim etdilər.

Məqalədə İsmayıl Şıxlının "Öləm dünyam", Hüseyn Abbaszadənin "Qayıdanlardan biri", Qumral Sadıqzadənin "Son mənzili Xəzər oldu", Ülviyyə Tahirin "ALJİR" və "Şükriyə taleyim", Ələviyyə Babayevanın "Əlvida" romanları represiya mövzusunda yazılmış əsərlər olaraq təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: müstəqillik dövrü ədəbiyyatı, represiya mövzusu, represiya qurbanları, totalitar sovet rejimi, vətən xainlərinin həyat yoldaşları

SEVINC ZIYAD GIZI MAHARRAMOVA

REFLECTION OF SOVIET REPRESSION IN AZERBAIJANI LITERATURE DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE

Summary

After the restoration of independence, one of the topics reflected in Azerbaijani literature was the repression of the 1920s and 30s. During the years of independence, our writers, who could not write the real truth during the totalitarian Soviet regime, conducted serious research in this field and presented a large number of fiction works to the readers.

In the article, Ismayil Shikhli's "My Death World", Huseyn Abbaszade's "One of the Returnees", Gumral Sadiqzade's "The Last Apartment Was Khazar", Ulviyya Tahir's "ALJİR" and "Shukriya

Taleyim", Alaviyya Babayeva's "Farewell" were analyzed as works written on the subject of repression.

Key words: literature of the period of independence, subject of repression, victims of repression, totalitarian Soviet regime, spouses of traitors.

СЕВИНДЖ ЗИЯД КЫЗЫ МАГЕРРАМОВА

ОТРАЖЕНИЕ СОВЕТСКИХ РЕПРЕССИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

РЕЗЮМЕ

После восстановления независимости одной из тем, отраженных в азербайджанской литературе, стали репрессии 1920-30-х годов. За годы независимости наши писатели, не сумевшие написать настоящую правду при тоталитарном советском режиме, провели серьезные исследования в этой области и представили читателям большое количество художественных произведений.

В статье проанализированы «Мой мир смерти» Исмаила Шихлы, «Один из вернувшихся» Гусейна Аббасзаде, «Последняя квартира была Хазаром» Гумрала Садыкзаде, «АЛЖИР» и «Шукрия Талейим» Ульвии Тахира, «Прощание» Алавии Бабаевой. произведения, написанные на тему репрессий.

Ключевые слова: литература периода независимости, субъект репрессий, жертвы репрессий, тоталитарный советский режим, жены предателей.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: Dosent Sabir Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 323-331
https://doi.org/10.62837/2024.4.323

MƏMMƏDOVA NİGAR ORUC
ADPU, XDM-nın müəllimi
mamedovanigar90@gmail.com
https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0003-0401-3629

QƏRBİ AZƏRBAYCAN (İNDİKİ ERMƏNİSTAN) ETNOTOPONİMİK SİSTEMİNİN ƏDƏBİ TÜRKCƏDƏ LEKSİK-SEMANTİK SABİTLİK VƏ ŞİVƏLƏRDƏ MÜTƏHƏRRİKLİK ƏLAMƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Dilin ümumi sistemində etnotoponimlər də xüsusi lay, təbəqə təşkil etməklə mühüm yerlərdən birini tutur. Azərbaycan onomologiyasında ən qədim dövlərdən formalaşmış qəbilə, tayfa, nəsil, soy, tirə adları bildirən etnotoponimlər heç də birdən-birə yaranmamış və onlar daim yarandığı dövrdən xalqın tarixini, milli psixologiyasını, dünyagörüşünü, dini-mifik baxışlarını, peşə və məşğuliyyətini və s. əks etdirmək fonlarında formalaşmış, milli zəmində cəmiyyətin bütün üzvlərinə bərabər şəkildə xidmət göstərmiş və göstərməkdədir. Müşahidələrimiz göstərir ki, etnotoponimik sistemə dair yazılmış elmi-nəzəri mənbələrdə tədqiqatçılar müəyyən fikirlər söyləyərkən etnotoponimlərin bəzi müxtəlif mərhələrdə müxtəlif dialekt resurslarının təsirinə məruz qalmalarını nəzərə almamışlar. Odur ki, müasir etnotoponimlər haqqında yürüdülən fikirlər qədim türk-Azərbaycan tayfa, qəbilə adlarını və əksinə, qədim tayfa, qəbilə, soy, nəsil adları haqqında söylənilənlər onların real-tarixi etimoloji təhlilini tam əhatə edə bilməmişdir. Etnotoponimlər coğrafi adların ən qədim layı olduğu üçün onların leksik-semantik əlamətlərinə nəinki ekstralinqvistik faktorlar, heç dialekt və şivələrdə təsir göstərə bilmir, onlarda sabit və davamlı məna xüsusiyyətlərin tarix boyu davam edir, dialekt xüsusiyyətləri isə onların forma və şəkillərini dəyişir, sabit formadan qeyri-mütəhərrik şəklə salır. Bunun nəticəsidir ki, bəzən bir etnotoponimlərin məna çaları haqqında yekdil fikir söylənilmir, semantik yozumlar baş alıb gedir, intuitiv təhlillər ard-arda düzülür, bir qədim tayfa adının etimologiyası qaranlıq qalır. Etnotoponimlərin dəqiq semantik təhlili üçün yazılı mənbələr olmadığı yerdə dialekt sistemi də dəqiq informasiya vermək iqtidarına malikdir. Apardığımız araşdırmalar onu da deməyə əsas verir ki, etnotoponimlərə şivə elementləri əlavə edilərək, onların sturukturca dəyişikliyə məruz qoyma hallarının nisbəti indiki Ermənistandakı türk-Azərbaycan etnocoğrafi adlarla ümumtürk tayfa adları arasında bərabərlik təşkil edir, yəni səslənmə, sturuktur komplekslərində fərqliliklər yaransa da, məna mənbəyi, semantik cəhəti sabit bərabərlik, yaxud paralellik yaradır ki, məqalədə bu məsələlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: İndiki Ermənistan, türk-Azərbaycan mənşəli etnotoponimlər, tayfa adlarının şivə variantları, semantik sabitlik.

İndiki Ermənistanda mövcud olmuş türk-Azərbaycan mənşəli etnotoponimlər tarixən həm Azərbaycan ədəbi türkcəsinin dil qayda-qanunlarına, həm də dialekt və şivələrinin tələffüz formalarına uyğunlaşdırılaraq bu günümüzə gəlib çatmışdır. Etnotoponimlərdə semantik dayanıqlılıq həm ədəbi dilin, həm də dialekt sisteminin

səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Etnotoponimlərdə sturuktur (səs kompleksi) tarixi dəyişiklik hər iki dil kateqoriyası üçün də xarakterikdir. Etnotoponimlərin həm ədəbi dil, həm də dialekt formaları və mənaları ümumi sözlər əsasında yaranmışdır. A.Axundov ümumi sözlərlə xüsusi adları (onomastik vahidləri) müqayisə edərək yazır: "Ümumi sözlərdə olduğu kimi, xüsusi sözlərdə də üç cəhət özünü göstərir; səs kompleksi, məna cəhəti, məna mənbəyi; başqa sözlə, fonetik söz, denotut, siqnifikatı, lakin xüsusi sözlərdə axırıncı iki cəhət öz xüsusiyyətinə görə ümumi sözlərdə olduğundan kəskin surətdə fərqlənir. Ümumi sözlərdə denotut və siqnifikat bilavasitə əlaqədardır"(11, 245).

Burada denotat-adların obyekt, siqnifikat-o obyektə verilən adın mənası deməkdir. Bu anlayışları daha dəqiq və geniş izah etmək üçün indiki Ermənistanda mövcud olmuş Daylaxl; yaşayış məntəqə adını götürək: Dərələyəz mahalına məxsus olan bu yaşayış məntəqəsinin adı "daylax" sözü əsasında yaranmış və bu, fonetik sözdür, denotatdır, heyvanların bir növüdür. Sözün kök hissəsi "day" siqnifikatdır. Bu sxem "day"//"daylax" sözünün əsl heyvan adı olduğunu göstərir, lakin burada denotat heyvan yox, tayfadır və öz mənasına görə "daylax-heyvan" mənasına nisbətən süniliyi, etnotoponimləşməsi ilə seçilir. Bu fikir ümumi söz əsaslı bütün etnonimik adları da əhatə edir. Tarixi-diaxron aspektindən "daylax" sözünə yanaşdıqda aydın şəkildə görürük ki, bu leksik vahid heç də heyvan adı ilə bağlı olmamışdır. Belə ki, "day//daylax" sözünün qədim kökü "döl" sözündən olub, "doğmaq, törəmək" deməkdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində də işlənmiş "dölək sözü "doğmaq, törəmək" mənasını ifadə edir (9, 225). Müasir Azərbaycan ədəbi dilində "day//dayça" sözləri işləndiyi halda, dilimizin Çəmbərək, Kaliniko, Qazax, Ağdam, Gədəbəy, Laçın, Tovuz dialekt və şivələrində "daylax" sözü çıxış edərək "at balası" mənasını bildirir (12, 120;13, 120). Qədim qaynaqlarda da göstərilir ki, "day//daylaq" sözü antik dövlərdə "dəvə balası" anlamını bildirmiş, yəni "doğulan" sözündən törəmişdir. Bu anlamı nəzərə alaraq, "Daylaxlı" etnotoponiminin mənasını "heyvanların doğulan yerində salmış kənd" mənasında izah etmək daha ağlabatandır. Deməli, qədim türk sözünün nominativliyi ilə nə qədər toponimlər qoruyub saxlaması, bir o qədər də dialekt və şivələr mühafizə edir.

Azərbaycan şivələrində ümumi sözlərlə toponimlərdə tarixən iştirak etmiş leksik vahidlərin mənaca sabit, fonetik formaca fərqli cəhətlərini Qərbi Azərbaycanın 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyyəsində mövcud olmuş Bəydili etnotoponimində də təsadüf edirik (1, 4). "Bəy" və "dil" leksik vahidləri əsasında formalaşmış Bəydili etnonimi Mahmud Kaşğarinin lüğətində Oğuz tayfalarının birinin adı kimi göstərilmişdir (5, 722). Lüğətdə qeydə alınmış "Bəytili" etnoniminin hər iki komponenti (bəy+tili) anlaşıldığından rus türkoloqu A.N. Komonov onu " gözəl natiq" mənasında izah etmişdir (14, 53). Kaşğari dönəmində türkcələrdə "Bəyi" antroponimi də işlənmişdir (5, 722). Belə güman etmək olar ki, Bəyi adlı kişi Kaşğari dönəmindən çox-çox əvvəllər gözəl natiqlik məharətinə malik olduğuna görə, oğuz boylarından birinə Bəytili adı verilmiş və etnonim şəxs adı əsasında təşəkkül tapmışdır. Çünki antroponimin tayfa adına transferi bütün dövrlərdə türkcələrdə qanuni hallardan olmuşdur. Qədim dövrlərdə "bəy" sözünün "varlı,

dövlətli, zəngin; rütbə, titul" anlamları ilə bərabər "gözəl" mənası da olmuşdur, hazırda isə "bəy" sözündən dilimizdə hörmət əlaməti olaraq nitq etiketi kimi istifadə edilir. Mahmud Kaşğarinin lüğətində "bəy" sözü ilə bərabər "tıl"(til, dil sözü də qeydə alınmış və o, cümlə daxilində verilmişdir: "Ərdəm başı tıl"= ərdəmin başı dildir. Yəni gözəl söz danışmağı bacarmaq lazımdır. Yaxşı söz danışanda şərəfə, şöhrətə çatar (15, 169). "Ol anqur tıl təyürdi= o ona dil toxundurdu, dillə, sözlə incitdi, dil uzatdı (15, 347). Til (dil) insan bədənin başla birlikdə ən hündür yerində yerləşir və ünsiyyət, danışıq vasitəsi kimi bu orqan həmin prosesi yerinə yetirərkən irəli, geri, çıxıntılı şəkillər alır. İnsanın dili olduğu kimi torpağın da dili var, o da uc, zirvə, hündür və s. yerlərdə işarələnir. Tarixən Bəytili tayfaları digər boylarla müqayisədə coğrafi relyef baxımından yaşadıqları ərazisinin uc, hündür, zirvə, çıxıntı olan hissələrində məskunlaşdıqlarına görə belə də ad ala bilərdilər, çünki "til"(dil) sözü tarixi inkişaf nəticəsində türkcələrdə, o cümlədən dilimizin müxtəlif dövrlərində ən çox çoxmənalılıq keyfiyyəti qazanan ümumi leksik vahidlərindən biridir. Biz bunu Bəydili toponimi üçün məqbul hesab etsək də, lakin onun qədim mənasının ("gözəl natiq") da mühafizəsini etnotoponimdə istisna etmirik. Hazırda "til" sözünün Azərbaycan dilinin Kəlbəcər, Göygöl, Tovuz şivələrində "uc, zirvə, hündür tərəf", Zaqatala şivəsində "çıxıntı" mənalarında işlənməsi də söylədiklərimizi təsdiq edə bilər (13, 497). XI-XII əsrlərdə Oğuzların tərkibində səlcuq yürüşlərində fəal iştirak etmiş, XVI əsrdə Səfəvilər dövlətinin siyasi həyatında mühüm rol oynamış, XVII əsrdə Şahsevən tayfa ittifaqına daxil olmuş "bəktili" etnoslarının adında "til" sözü Azərbaycan dilinin qeyd edilən dialekt və şivələrdəki semantikası ilə paralellər yaratmış, öz mənalarını həm toponimdə, həm də şivələrdə qoruyub saxlamışdır. "Til//dil " sözü tarixən olduğu kimi hazırkı türkcələrdə də və onların dialekt areallarında coğrafi termin kimi işlənməsi də söylədiklərimizi faktlaşdırmaq üçün əsas sübutlardandır (16, 258) və bu söz Azərbaycan dilinin Meğri şivəsində "dilit" səs kompleksində çıxış edərək "hissə, parça" mənasını bildirir (12, 130). Bu mənanı "torpağın, ərazinin bir hissəsi" anlamında da yozmaq mümkündür.

Tədqiqatın gedişində biz qətiyyən o fikirdə deyilik ki,etnotoponimin yaradılmağında şivə elementləri aktiv iştirak etmişdir. Bizim baxışımız belədir ki, tarixən ümumi sözlərin məna və formaları etnotoponimlərdə və müasir şivələrimizdə necə olmasıdır?- sualını cavablandırmaq məqsədi daşımaqla iki aspekt güdülür. Birincisi, etnotoponimlərə ümumi sözlərin tarixi keçidləri, ikincisi, həmin ümumi sözlərin şivələrimizdəki forma və mənalarıdır ki, hər iki aspektdə tarixi-müqayisəli üsulla aparılan araşdırma izi həm toponimimika, həm də tarixi dialektologiya elmlərinə güclü və səmərəli xeyir verə bilər. Məsələn, Qərbi Azərbaycanın İrəvan əyalətinin Qəmərli rayonu ərazisində mövcud olmuş Yappa kəndi adını götürək. Ə.Ələkbərli Yappa kəndini Vedi rayonuna tabe olan kənd kimi verir və oykonimin əmələ gəlməsi barədə yazır: "Elmi ədəbiyyatda Yappa kəndinin adının mənşəyi barədə dəqiq fikir yoxdur. Təkcə onu ehtimal etmək olar ki, yerli dialektdə "yappa" sözü "yastı" mənasında işlənirdi və çox mümkündür kənd coğrafi yerinə-yastanada yerləşdiyinə görə bu adı almışdır" (16, 338). Həqiqətən də, "yappa" sözü Qərbi Azərbaycanın Vedi şivəsində "yastı" mənasını ifadə edir (12, 409). Tədqiqatçı

"yappa" sözünün şivə variantına diqqət yetirsə də, tarixi formalarına nəzər salmadığına görə, yanlışlığa yol vermişdir. Belə ki, "yappa" sözündə 2 qədim türk sözü gizli şəkildədir və bu söz "yap" və "buğ" sözlərindən yaranaraq mürəkkəb quruluşlu leksik vahid formalaşdırmışdır. "Yap" sözü Mahmud Kaşğarinin lüğətində feil kimi işlənərək "hörmək" (divar) mənasında işlənmişdir: "ər tam yaptı= adam divar hördü" (16, 58). "Yapmaq" felinin "qapamaq", "qurmaq", "düzəltmək" mənaları da lüğətdə əksini tapmışdır. (16, 58). "Yapmaq" sözü "Oğuznamə" də "qurmaq, tikmək" mənasında olmuşdur (17, 192). Azərbaycan dilinin Zaqatala şivəsində "örtmək" mənasında olan "yapmax" sözü işlənir:- Yapmağa öyün üşdünə qamış gətirəllər (13, 541). Qədim türkcədə "örtmək, qapamaq" mənasında olan "bu" kökü işlənmişdir (18, 76). İki qədim türk sözü əsasında yaranmış "yappa" leksik vahidində denotatlıq feillərdə təzahür etmiş və denotat sözlər "yapmaq" və "bağlamaq" hərəkət bildirən leksik vahidləridir. Bu vahidlər toponimləşərkən müəyyən qədər süniləşərək öz mənalarını və da saxlayırlar. Yappa etnotoponimi aid olduğu obyektlə əlaqədar şəkildə yaranmışdır. Belə ki, qədim türk qəbilələrində eradan əvvəlki və sonrakı dövrlərdə müəyyən torpaq növünə saman, mal peyini qarışdırıraraq kərpic kəsilmiş və onlardan kiçik daxmalar, yozmalar, xosmalar, evlər tikilmişdir. Belə evlərin divarları hörülən palçıqlarla da suvanırdı və bu işləri qəbilənin xüsusi zümrələri yerinə yetirirdilər. Bu izləri icra edənlər yappaçılar adlanırdı. Yappa qəbilələri erkən orta əsrlərdə türkmən soylarından biri idi və belə güman etmək olar ki, bu soylar türkmənlərdən törəmişdir. Əbül Qazi xan Xarəzmi "Türkmən şəcərəsi" əsərindən belə məlum olur ki, Oğuz xanın nəvələrindən birinin adı "öylü" olmuş və onun törəmələri, gələcək nəsilləri tayfanın yaşayış tərzinə uyğun, müvafiq evlər tikməklə məşğul olduğuna görə nəsil belə ad almışdır. Müasir "Yappa" tayfası da həmin nəslin qalıqlarındandır. Bu tayfanın izlərində ən çox Türkmənistanda Yapa, Yapma kənd adlarında, Cənubi Azərbaycanda Təbriz yaxınlığında yerləşən Yappa oykonimində, Əfqanıstanda Bədərxan vilayətinə daxil olan Yappa kənd adında, Özbəkistanda Yoppo oykonimində rast gəlirik (19, 143). Tarixən türk xalqlarında "Yappa" etnotoponimləri "ev tikmək işləri ilə məşğul olduqlarına görə xüsusi qrupdan olan sənətkarların" birliyi mənasına gəlir ki, tayfa da bu cür adlandırılmışdır. Qərbi Azərbaycanda 2 Yappa adlı yaşayış məntəqəsi olmuş (9, 274) və İ. Bayramov doğru olaraq göstərir ki, yapa və yapma etnonimi "yappa" formasında toponim yaradıcılığında iştirak etmişdir, yəni "yappa//yapa", "yapma" etnonimlərinin fonetik variantıdır (20, 182). Etnotoponimləri şivə leksik vahidləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırdıqda dil tarixi üçün açılmamış müəyyən dil faktları ilə bərabər, toponiyamızda hökm sürən dolaşıq fikirləri də aradan qaldırmaq olar.

İndiki Ermənistanda türk-Azərbaycan etnosunun qədimliyini sübut edən dəlillərdən biri Aran toponimidir və 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində, 1728-ci ildə həmin əyalətin Qırqbulaq nahiyəsində Arani-Mirzə və Aran adlı yaşayış məntəqələri mövcud olmuşdur (1, 72-77). "Aran" sözü toponimə çevrilənə qədər qədim türkcələrdə uzun bir tarixi yol keçmişdir. Şumer- türk açar sözləri lüğətində qeyd edilir ki, bu söz qədim Şumer, Azərbaycan, tatar, qazax, monqol, özbək

dillərində "at tövləsi; axur" mənasını bildirmişdir (2, 116). "Aran" sözünün tarixi dönəmlərdəki bu mənaları sabit qalmamış və bu söz semantikasını daha da genişləndirərərək, "dağ ətəyində külək tutmayan yer, düzənlik" mənasını ifadə etmişdir. "Aran" sözünü farsdilli hesab edənlər kökündən yanılırlar, çünki farsların indiki yaşadıqları əraziyə gəlişləri bizim eradan əvvəl I minilliyə təsadüf edir və həmin dövrdən çox-çox əvvəl bu ərazidə qədim türk etnosların sələfləri yaşamış və "aran" sözü də türk dilinin ədəbi areallarında işlənməkdə idi. Digər tərəfdən isə "aran" sözünə türk-şumer ortaqlığı aspektindən yanaşdıqda da onujn şumerlərdən qabaqkı dövrlərdə də türk dilinin qəbilə, tayfa ləhcələrdən işləndiyi qənaətinə gələ bilərik. "Aran" sözünün antroponim kimi işlənməsi miladdan öncə II əsrdə olmuşdur. Bir tarixi rəvayətə görə, təxminən miladdan öncə II əsrdə (bəzən də I əsrə şamil edirlər) Albaniyanın hökmdarı Aran olmuşdur. Ad türk dillərində Ərən (cəsur, qoçaq, igid) mənasında yozulur. Qaynaqların məlumatına görə, Aran, Araz çayından tutmuş ta Hunupakertə (mənası Hun məskəni), yəni İberiyanın sərhəddinə kimi olan ərazini idarə edirdi (3, 129-130). S. Aşurbəyliyə görə, Albaniyanın qədim yerli adı Aran olmuşdur. 262-ci ilə aid bir yazıda Sasani hökmdarı I Sapurun hakimiyyəti altında olan Zaqafqaziya ölkələri sırasında Aranın da adı çəkilir. S.Aşurbəyli Aran toponimini etimolojiləşdirərkən onun türk mənşəli söz olması qənaətinə gəlmişdir (4, 17). Mahmud Kaşğarinin lüğətində "aran" sözü "axur, at tövləsi" mənasındadır (5, 39). "Aran" sözünün "tövlə mənası hazırda Dərbənd şivəsində də izlənir (6, 16). Mürəkkəb və düzəltmə söz formalarında "aran" leksik vahidi "aranbasar" şəklində "aran, düzənlik" mənasında Ordubad dialektində, yenə də "aranbasar" şəklində "yaylaqla aran yerlər arasındakı ərazi" mənasında Meğri şivəsində, "arançı" şəklində" biçin işlərini qurtaranadək yayda aranda qalan adam" mənasında Qazax dialektində işlənir (6, 16). Ən qədim türkcənin ilk yaranışı dövrlərində "aran" sözü Altay dilində "paran" şəklində işlənmiş və "xalq, yaşayış yeri" mənası bildirmişdir (7, 33). Hazırda mənşəcə oğuz salarlarının dilində "aran" sözü "qoyun ağılı, tövlə", türk dilinin dialektlərində "örtülü yer, tütün qurutmaq üçün koma; dağın ətəyində küləktutmayan yer; vadi, çöl; tatar dilinin dialektlərində "pəyə, anbar", qazax dilində "sayqakları ovlamaq üçün iti payalar şəklində (adətən qamışdan olur) qurğu"; " mal-qara ağılı", Xarəzm özbəklərinin dilində "mal-qara həyəti, tövlə" mənalarında özünü göstərir" (8, 49).

Şumerdən də öncəki Altay türkcəsində işlənən "paran" (aran) sözü minilliklər ərzində öz semantik çalarlarını genişləndirsə də, toponimlərdə "isti yer" mənası ilə daşlaşmışdır. Yeni gəlmişkən onu da qeyd etməliyik ki, hazırda indiki Ermənistan ərazisində 2 toponimdə "aran" sözü müşahidə edildiyi halda, Azərbaycanda da bu coğrafi adların sayı 9-dan çoxdur və mikrocoğrafi adları da buraya əlavə etsək, bəlkə də yüzlərlə alınar.

Eramızın III əsrinin əvvəllərindən başlayaraq etnik mənşəcə yekcins olmayan hun tayfaları Azərbaycana axın etmiş və onların bir hissəsi Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan) məskunlaşmışdır. Bu axın ümumilikdə Azərbaycanda türk mənşəli dialektlərin sayını artırmış, dilin dialekt sistemində müxtəlif fonetik, leksik, morfoloji elementlərinin kəmiyyətinin çoxalmasına güclü şərait yaratmışdır. Dialekt

sisteminə təsir edən dil elementləri toponimləri də təsirsiz ötüşməmişdir. "Hun" etnonimi ilə bağlı təşəkkül tapmış coğrafi adlar Qərbi Azərbaycanda Xanaxlar (Dərələyəz mahalı), Xançallı (Amasiya rayonu), Hünüt (Meğri rayonu) oykonimlərində özünü göstərir (9, 399). Y.Cəfərov hunların dil tərkibindən danışarkən IV əsrin axırlarında Şərqi Avropa çöllərindəki hunların etnik tərkibinin dil baxımından bir-birinə yaxın olan protobulqar və əski türk tayfa dillərindən ibarət olduğunu göstərmişdir (10, 34). E.Əzizov hun etnonimini Orxon-Yenisey abidələrində işlənmiş "kün" (xala, camaat) sözü ilə müqayisə etmiş və qədim "kün" sözünün Azərbaycan dilinin Şəki dialektində "elgün" mürəkkəb quruluşlu sözün ikinci komponentindəki "gün" leksik vahidində k-g qohum səs əvəzlənmələri ilə işlənərək "qohum-qardaş" mənası ifadə etməsini göstərmişdir (8, 39). Hun dövründən günümüzə qədər gəlib çıxmış "katır" (qatır/turti"(alçaq boylu at), "kinelli" (qiymətli qılınc), "qın" (qılınc, qələmi qoymaq üçün qab), "küngül" (qısasaplı balta) sözlər həm etnotoponimlərdə daşlaşmış, həm də dialekt və şivələrimizdə öz izlərini müəyyən səs komplekslərinin mütəhərrikliyi ilə mühafizə etməkdədir. Məsələn, Dərələyəz mahalında mövcud olmuş və son yüzilliklərdə ermənilər tərəfindəndən məhv edilmiş Günnüt yaşayış məntəqə adını "günet" sözü ilə əlaqələndirib "dağın düşən tərəfi" mənasında izah etmək tamamilə özünü doğrultmur. Türk xalqlarında Günnüt tayfa adı olmuş, şivələrdə təhrifə uğramış hun dövrünün yadigarlarından olan " küngül" lekseminin mütəhərrik şəklidir və tayfa tarixən "enliağızlı, qısasaplı balta" ilə döyüşdüklərinə görə belə adlandırılmışdır. Naxçıvanda hazırda mövcud olan Günnüt yaşayış məntəqəsinin adı da belə yozulmalıdır.

Nəticə. Etnotoponimlərin tarixi bəşəriyyətin yaranma tarixi qədər qədimdir və bu xüsusi adlar xalqın tarixi, məişəti, milli varlığı, adət-ənənələri, dini, mədəni səviyyəsi ilə əlaqədar olaraq yaranmış və onlar ədəbi dilin ümumi leksik qanun və normalarını özündə əks etdirməklə bərabər, şivələrin də ümumi mütəhərriklik qaydalarına tabe olmuş, sturukurlarında differensiallaşmalar baş vermiş, mənalarını sabit saxlayaraq etnonim yaratma ənənələri ilə tənzim olunmuşlar. Etnotoponimləri həm Azərbaycan ədəbi türkcəsinin, həm də şivələrin verdiyi dil faktları əsasında, müqayisəli aspektdə araşdırmaqla həm dil tariximiz, həm də tarixi dialektologiya elmlərimiz çox şey qazanmış olur.

Ədəbiyyat

1.İrəvan əyalətinin icmal dəftəri

2. Hüseynli N.Z., Məmmədova Y.V. "Türk dillərinin geneologiyası: Şumer və türk leksik paralelləri" . Bakı, "Nağıl evi", 2012, 356 s.

3. Mustafazadə T. Ümumi tarix. I cild, (ən qədim zamanlardan 476-cı ilədək). Bakı, "Elm", 1995, 175 s.

4. Ашурбейли С.Б. О топониме "Аран". Материалы докладов ll научной конференции посвященной изучении топономики Азербайджанской ((Р. Баку, "Элм", 1981, стр, 17-20.

5. Kaşğari M. Divani lüğat-it-türk. IV cild, Bakı, "Ozan", 2006, 752 s.

6. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, (L-M), Ankara, 1999.

7. Циниус В. И Этимологии алтайских лексем с анлаутными глухими придыхательными смычными губно-губным " л" и заднеязычным " к " //Алтайские этимологии Циниус, В.И. Этимологии алтайских лексем с анлаутными глухими придыхательными смычными губно-губным «п» и заднеязычным «к» / / Алтайские этимологии. (Б. науц. тр. Ленинград, " Наука" 1984, стр 17- 129

8.Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 348 s.

9. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, Nafta- Press, 1998, 452 s.

10. Джафаров Ю. Р. Гунны и Азербайджан. Баку, "Элм", 1985, стр. 116.

11.Axundov A. Onomastik vahid, onun mahiyyəti və dil sistemində yeri // "Azərbaycan onomastikası problemləri II", "APİ", Bakı, 1988, s. 245-246.

12. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, "Elm və təhsil", 2011, 440s.

13. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 568 s.

14. Кононов А.Н. Родословная Туркмен (Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского). Издательство Академии наук (Р. Москва- Ленинград), 1958, 191 стр.

15. Kaşğari M.Divani lüğat-it-türk. Bakı, "Ozan", I cild, 2006, 512 s.

16. Kaşğari M.Divani lüğat-it-türk. Bakı, "Ozan", III cild, 2006, 400 s.

17. Oğuznamə. Bakı, "Yazıçı", 1987, 203 s.

18. Дрэвнэтюркский словар. Москва, "Наука", 1987, 222 стр.

19. Гафуров А. Имя и история. Москва, "Наука", 1987, 222 стр.

20.Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan toponimləri sistemi. Bakı, "Elm", 2005, 432s.

Мамедова Нигяр Орудж

Признаки лексико-семантической устойчивости и смены диалектов в литературном турецком языке этнотопонимической системы Западного Азербайджана (ныне Армения)

Резюме

Этнотопонимы занимают важное место в общей системе языка, образуя особый пласт. Этнотопонимы, обозначающие названия родов, племен, родов, родов, тире, образовавшиеся из древнейших эпох в азербайджанской ономологии, появились не вдруг и со времени своего возникновения постоянно отражают историю, национальную психологию, мировоззрение, религиозные - мифические воззрения, профессии и занятия народа и т.д. формировалась на фоне рефлексии, служила и служит в равной степени всем членам общества на национальном уровне. Наши наблюдения показывают, что в научно-теоретических источниках, написанных об этнотопонимической системе, исследователи не учитывали тот факт, что этнотопонимы подвергались влиянию разных диалектных ресурсов на разных этапах выражения тех или

иных мнений. Поэтому современные представления о современных этнотопонимах не могли в полной мере охватить реально-исторический этимологический анализ древних тюрко-азербайджанских племенных и родовых названий и наоборот, то, что говорилось о древних названиях племени, племени, рода, рода. Поскольку этнотопонимы представляют собой древнейший пласт географических названий, на их лексико-семантические особенности не могут влиять не только экстралингвистические факторы, но и диалекты и диалекты, в них устойчивое и непрерывное значение сохраняется на протяжении всей истории признаков, при этом диалектное особенности меняют свои формы и образы, они не меняются от фиксированной формы. В результате иногда нет единого мнения о значении этнотопонимов, имеют место семантические интерпретации, организуются интуитивные анализы один за другим, а этимология древнего племенного названия остается неясной. Там, где нет письменных источников для точного семантического анализа этнотопонимов, диалектная система способна дать точную информацию. Наши исследования показывают, что соотношение структурных изменений за счет добавления диалектных элементов к этнотопонимам одинаково между тюрко-азербайджанскими этногеографическими названиями в современной Армении и общетюркскими племенными названиями, то есть, хотя и существуют различия в произношении и структурных комплексах, источник значения , семантический аспект создает устойчивое равенство или параллелизм, эти вопросы исследуются в статье.

Ключевые слова: Современная Армения, этнотопонимы тюрко-азербайджанского происхождения, диалектные варианты названий племен, семантическая устойчивость.

MAMMADOVA NIGAR ORUJ

SIGNS OF LEXICAL-SEMANTIC STABILITY AND CHANGE OF DIALECTS IN THE LITERARY TURKISH LANGUAGE OF THE ETHNOTOPONYMIC SYSTEM OF WESTERN AZERBAIJAN (NOW ARMENIA)

Summary

Ethnotoponyms occupy an important place in the general system of language, forming a special layer. Ethnotoponyms, denoting the names of clans, tribes, clans, clans, dashes, formed from the most ancient eras in Azerbaijani onomology, did not appear suddenly and, since their inception, have constantly reflected history, national psychology, worldview, religious and mythical views, professions and occupations of the people, etc. .d. was formed against the backdrop of reflection, served and serves equally all members of society at the national level. Our observations show that in scientific and theoretical sources written about the ethnotoponymic system, researchers did not take into account the fact that ethnotoponyms were influenced by

different dialect resources at different stages of expressing certain opinions. Therefore, modern ideas about modern ethnotoponyms could not fully cover the real-historical etymological analysis of the ancient Turkic-Azerbaijani tribal and clan names, and vice versa, what was said about the ancient names of the tribe, clan, clan, clan. Since ethnotoponyms represent the oldest layer of geographical names, their lexical-semantic features cannot be influenced not only by extralinguistic factors, but also by dialects and dialects; in them, a stable and continuous meaning is preserved throughout the history of the characteristics, while dialect features change their forms and images, they do not change from a fixed form. As a result, sometimes there is no consensus on the meaning of ethnotoponyms, semantic interpretations take place, intuitive analyzes are organized one after another, and the etymology of the ancient tribal name remains unclear. Where there are no written sources for an accurate semantic analysis of ethnotoponyms, the dialect system is capable of providing accurate information. Our research shows that the ratio of structural changes due to the addition of dialect elements to ethnotoponyms is the same between Turkic-Azerbaijani ethnogeographical names in modern Armenia and common Turkic tribal names, that is, although there are differences in pronunciation and structural complexes, the source of meaning, the semantic aspect creates a stable equality or parallelism, these issues are explored in the article.

Key words: Modern Armenia, ethnotoponyms of Turkic-Azerbaijani origin, dialect variants of tribal names, semantic stability.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: fil.ü.f.d. Könül Səmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 332-338
https://doi.org/10.62837/2024.4.332

Fil.f.d. PƏRVANƏ CƏFƏROVA
jafarova.parvana@yahoo.com
ADU, Rəşid Behbudov, 134

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ DİFTONQLARIN ALTERNASİYASI

Açar sözlər: monoftonq, diftonq, tələffüz, fonetik əvəzlənmələr, leksik qruplar, transkripsiya.
Key words: monophthong, diphthong, pronunciation, phonetic changes, lexical groups, transcription.
Ключевые слова: монофтонг, дифтонг, произношение, фонетические изменения, лексические группы, транскрипция.

Bildiyimiz kimi, monoftonqlaşma diftonqların monoftonqa çevrilməsi prosesidir. Bu hadisə qəbul edilmiş tələffüzdə yeni meyilləri tədqiq edərkən xüsusi yer verilən meyildir. Belə ki, son bir neçə on illikdə mərkəzi diftonqların monoftonq kimi tələffüzü geniş yayılmışdır. Bura /ʊə/, /eə/ və /ɪə/ diftonqları aiddir.

Müasir ingilis dilinin fonetik sistemində yeni meyilləri göstərmək üçün K.Upton 1980-ci illərdə model hazırlayıb və 1990-cı illərdən bəri Oksford Universiteti lüğətlərində istifadə olunur. New Shorter Oxford dictionary (1993-2011), The New Oxford Dictionary of English (1998), The Oxford Dictionary of Pronunciation for Current English (2003), The Oxford BBC Guide to Pronunciation (2006) kimi lüğətləri buna misal gətirmək olar. K. Upton yeni səsləri modelə daxil edərkən xüsusi meyardan istafadə etmişdi. Belə ki, o sadəcə eşidib qəbul edənlərin deyil, təhsilli natiqlərin istifadə etdiyi səslərə yer vermişdi [10, s. 23] .

Uptonun modelinin ana dilində danışmayanlar üçün də böyük əhəmiyyəti var. Onlar dərslikdə gördükləri ilə eşitdikləri arasındakı fərqi bu model vasitəsilə tapırlar. Bildiyimiz kimi, bir sıra dərsliklər hələ də köhnəlmiş fonetik trasnkripsiyalardan istifadə edir. Məsələn, CURE leksik qrupuna daxil olan sözlərin tələffüzünü əksəriyyət müəllimlər tələbələrinə /ˈkʊə/ kimi öyrədirlər, lakin bu söz əsasən /ˈkɔː/ kimi tələffüz olunur. Eyni nümunəni *sure* /ˈʃə/ sözünün tələffüzündə də göstərmək olar. K. Upton yeni modelin qəbul edilməsi üçün əlindən gələni edir, amma yeni modelin tətbiqi bir sıra problemlər yaradır. Ən böyük problem maliyyə ilə əlaqədardır. Buraya lüğətlərlə yanaşı tələffüzü tədqiq edən və fonetik transkripsiyaları izah edən dərsliklər də daxildir. Bundan əlavə lüğətlərin tərtibatı ilə leksikoqraflar məşğul olur və onlar fonetist deyillər. Onların bir çoxu fonetik simvolları bilmir və öyrənməyə meyilli deyillər. Bu isə müəyyən problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, ELT bazarı möhkəm konservativ mövqedə dayanır və əvvəllər qəbul edilmiş transkripsiya modeli ilə qənaətlənirlər.

SQUARE [ɛː] əvəllər [ɛə] kimi transkripsiya olunan bu səsin yeni modelini K.Upton vermişdir. O iddia edir ki, bu səs ön yarı-açıq mövqedə tələffüz olunan uzun monoftonqdur [10, s. 35]. Ana dilində danışanlar üçün bu səsin diftonq varinatı köhnəlmiş heab olunur. Bir çox dilçilər /eə/ diftonqunun /ɛː/ monoftonquna

dəyişməsi faktı ilə razılaşırlar. (A. Kruttenden [4], K. Upton [11], G.Lindsey [6]). A.Kruttenden əvəllər monoftonqu diftonqun qəbul edilmiş alternativi hesab edirdi, lakin sonralar o, bu monftonqu qəbul edir [4, s. 48]. J.Vells isə səsin ənənəvi transkripsiyasının üstündə dayanır və uzunluğu kifayət qədər uzun hesab etmir [13, s. 137]. K. Upton hesab edir ki, */eə/diftonqunun tələffüzü köhnəlib və qəbul edilmiş tələffüzdə ona rast gəlmirik* [10, s. 237]. *Force* leksik qrupuna daxil olan sözlərdə /ɔə/ diftonqunun /ɔ:/ ya çevrilməsi prosesinə oxşar prosesə *Square* tipli sözlərdə də rast gəlirik. Orijinal ədəbi dil normasında mərkəzi dfitonqun tələffüzü, K.Uptona görə, indi uzun yarı-açıq monoftonq kimi eşidilir. O iddia edir ki, əvvəlki tələffüz mürəkkəb isimlərdə çox az istifadə edilirdi, məsələn *hairpiece*. Indi o, ədəbi tələffüzün xüsusi elementidir. K.Upton qəbul edir ki, ədəbi tælləfüz normasında danışanlar cümlənin sonunda vurğulu vəziyyətdə /ɛːᵊ/ (off-glide) kimi səsləndirə bilərlər [10, s. 237], lakin bu, dominant variant deyil və *Square* sözünün müasir varinatı sadə səs kimi qəbul edilməlidir. Bu səs *Trap* sözündəki saitlə birlikdə köhnəlmiş ədəbi tələffüz norması ilə yenisi arasındakı ən qabarıq fərqdir.

CURE [ʊə-ɔ:] ənənəvi səs zəif dodaqlanan, bir qədər qapalı və arxa [ʊ] başlanğıc səsi və önə doğru irəliləyən mərkəzi [ə]səsindən ibarətdir. [ʊə] diftonqunun [ɔ:] –ya dəyişməsini A. Kruttenden belə izah edir: birinci element aşağı və arxaya doğru tələffüz olundu [ɔə], daha sonar isə monoftonqlaşdı və uzandı [4, s. 140]. Ənənəvi diftonq hələ də mövcuddur və bəzi sözlərdə, məsələn, *gourd, cruel* tələffüz olunur. Monoftonqlaşmış CURE XXI əsrin innovasiyasıdır. A.Kruttenden öz tədqiqatında tamamlanmış, yaxşı inkişaf etmiş və son yeniliklərdən bəhs edir. Demək olar ki, tamamlanmış alternasiyaya o, [eə] diftonqunun [ɛ:] kimi tələffüzünü aid edir. Yaxşı inkişaf etmiş dəyişikliyə [ʊə] diftonqunun [ɔ:]-ya keçməsini aid edir. Bu alternasiya P.Roach tərəfindən də qəbul edilir, xüsusilə təkhecalı *sure, poor, cure, moor* və *tour* kimi sözlərdə [ɔ:] səsi tələffüz olunur [8, s. 239] Bu dəyişmə leksik cəhətdən fərqlidir. Bəzi təkhecalı sözlərdə , məsələn *pure* və çoxhecalı *curious, endure* və *secure,* eləcə də 'er' şəkilçisi ilə düzələn sözlərdə, məsələn, doer, fewer sait səs diftonq [ʊə] kimi tələffüz olunur. B.Hanisdal hesab edir ki, *qəbul edilmiş tələffüz normasında bu diftonq hələ də mövcuddur və onun tamamilə yox olamsı fikri bir qədər şişirdilir* [5, s. 153].

S.Ramzaran monoftonq /ɔ:/-nun tələffüzünü qəbul edir, lakin hesab edir ki, /ʊə/-nin fonem statusu tamamilə inkar edilə bilməz. Belə ki, bəzi insanlar üçün bu minimal cütlərdə kontrastlı səsdir *cruel* /krʊəl/ və *craw*l /krɔ:l/. Həmçinin, /ʊə/ təkhecalı sözlərdə az eşidilməsinə baxmayaraq, f*ewer* /ˈfjʊə/ və *brewer* /ˈbrʊə/ kimi sözlərin morfem sərhədlərində tez-tez işlədilir . [7, s. 56]

NEAR [ıə] –fonetik cəhətdən bu səs dodaqlanmayan, qapalı, ön [ı] başlanğıc səsdən və irəliyə doğru hərəkət edən orta mərkəzi [ə] səsindən ibarət diftonqdur. Digər diftonqlardan fərqli olaraq bu diftonq ikinci elementinə görə fərqli varinatlara malikdir. Belə ki, bəzən daha uzun və ya yuxarıya doğru qalxmış formalarına da rast gəlmək olar, məsələn, *here* /ˈhıə/ və ya /ˈhıɑ:/ /ıə/ diftonqunun /ı:/-yə monoftonqlaşması son dövrün yeniliyindən hesab edilir. Təəssüf ki, bu meyil yetərincə araşdırılmayıb. Onu ən çox tədqiq etmiş dilçilər (B.Kolinz and İ. Miz [3],

G. Lindsey [6]) auditor müşahidələrə əsaslanırlar və akustik tədqiqata geniş yer verməyiblər. Məsələn, *theatre* sözündə diftonqun monoftonqlaşmasına müasir ingilis dilində rast gəlmək olar /ˈθɪ:tə/.

Hər hansı fonetik materialın tədqiqi o vaxt keyfiyyətli ola bilər ki, o, müşahidədən çox, eksperimentə əsaslanmış olsun. Müasir ingilis dilində mərkəz diftonqların monoftonqlaşması meyilini araşdırmaq üçün BBC və CNN-dən götürülmüş orijinal material üzərində PRAAT proqramı vasitəsilə eksperiment aparılmışdır. Əldə etdiyimiz nəticələr müasir lüğətlərlə müqayisə olunmuş və qeydə alınmışdır. Eksperimentə cəlb olunan insanlar əsasən BBC və CNN-in xəbər proqramlarının aparıcıları, kral ailəsinin üzvləri və siyasi xadimlərdir. Səs yazılarının əsas hissəsinin məhz BBC-dən götürməyimizin səbəbi ədəbi tələffüz normasının BBC aksenti və BBC tələffüzü kimi də geniş istifadə edilməsidir. Eksperimentin səmərəli aparılması üçün materialın düzgün seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə, 50-yə yaxın söz eksperimentə cəlb edilmişdir. Eksperimentdən əldə etdiyimiz nəticələrin bəzilərinə nəzər yetirək:

1. / k ə m' p ɛ:/ sözünün a) ossiloqramı, b) spektroqramı

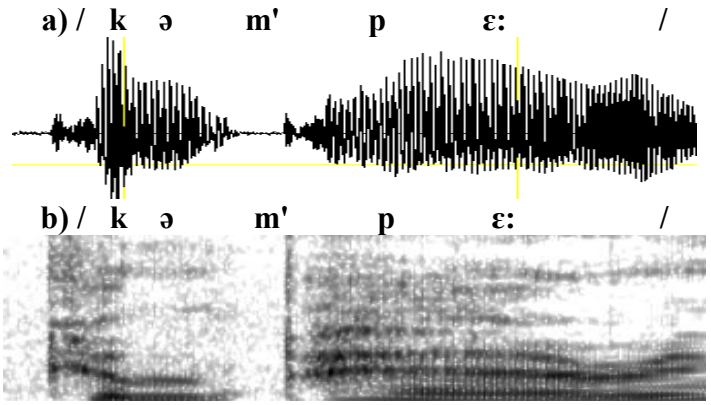

Qrafik 1.

2. / 'f ɛ: l i/ sözünün a) ossiloqramı, b) spektroqramı

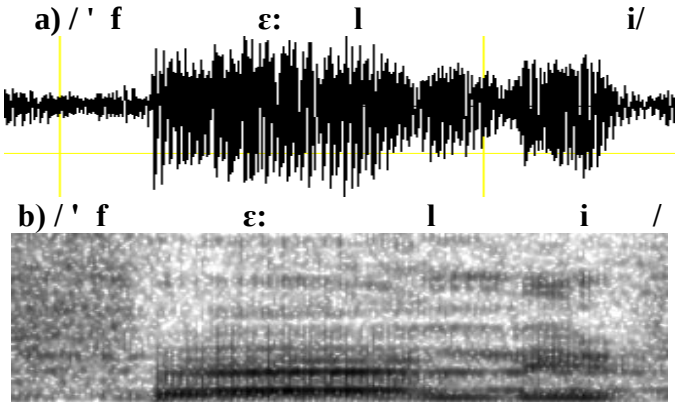

Qrafik 2.

3. / 'b ɛ:/ sözünün a) ossiloqramı, b) spektroqramı

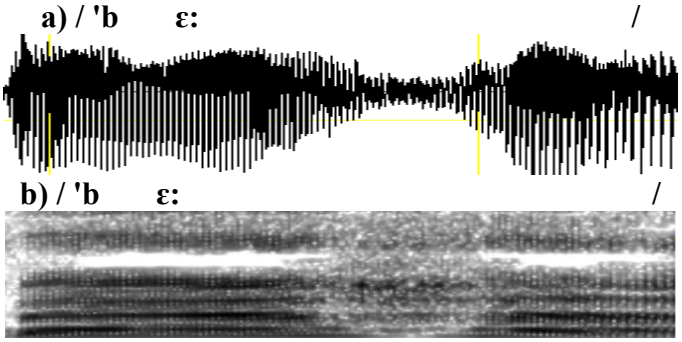

Qrafik3.

Göründüyü kimi, verilmiş sözləri ekperiment edərkən məlum olur ki, /ɛ:/ monoftonqu daha çox istifadə olunan fonemdir.

İngilis dilindəki ikihecalı "theatre" [ˈθi:tə] sözündə akustik parametrlər aşağıdakı göstəricilərlə ifadə olunmuşdur: əsas ton tezliyi – 194 hs, 162 hs, uzunluq – 210 m/san, 91 m/san, intensivlik – 71 db, 69 db olduğunu göstərir (bax: qrafik 4).

Qrafik 4

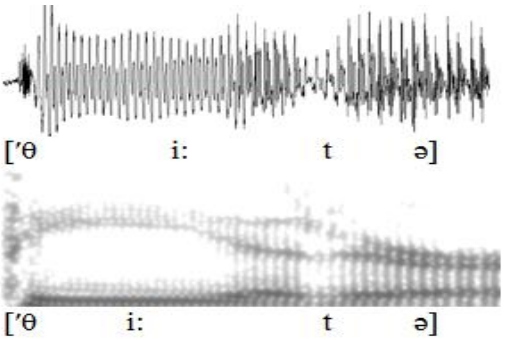

Theatre sözünün eksperimentindən əldə etdiyimiz nəticəyə görə, /ıə/ mərkəz diftonqu /i:/ uzun saitinə alternasiya edib. Bu meyil son zamanlar gənclər arasında geniş yayılmış və ədəbi tələffüz normasında da müşahidə edilir.

5. ensure /ɪ n ' ʃ ɔ:/ sözünün a) ossiloqramı, b) spektroqramı

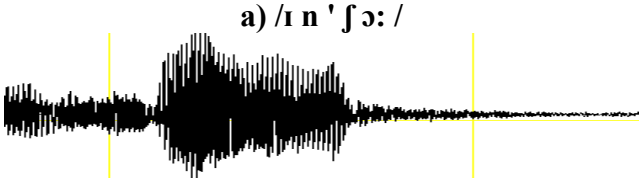

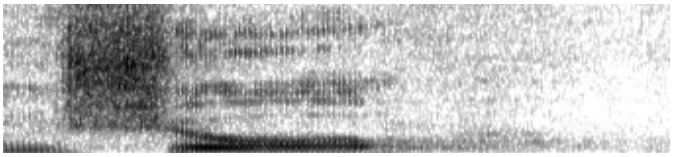

Qrafik 5.

İngilis dilindəki birhecalı **"sure" [ˈʃɔ:]** sözündə akustik göstəricilər aşağıdakı rəqəmlərdə ifadə olunmuşdur: f – 195 hs, t – 102 m/san, İ – 68 db (bax: qrafik 6).

Qrafik 6

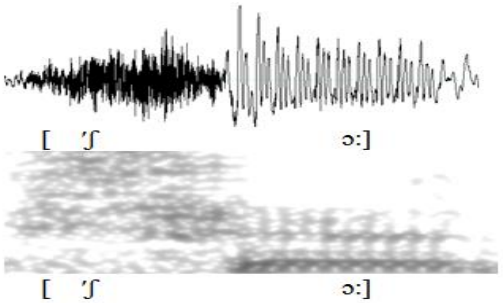

Ensure və *sure* sözlərini bir neçə dəfə eksperiment etdikdən sonra həm yaşlı, həm də gənc nəslin tələffüzündə /ʊə/ diftonqunun uzun /ɔ:/ kimi tələffüzünün şahidi olduq. Bu meyil Oksford lüğətində (2001) ənənəvi tələffüz forması ilə birlikdə verilmişdir. Eksperimentdən alınan nəticə J.Vels, K.Upton, A.Krutenden kimi fonetistlərin /ʊə/ diftonqunun uzun /ɔ:/ ilə geniş şəkildə əvəz olunması nəzəriyyəsi ilə üst-üstə düşür.

Beləliklə, bu məqalədə biz müasir ingilis dilində mərkəz diftonqların monoftonqlaşması meyilini eksperiment yolu ilə təhlil etməyə çalışdıq. Göründüyü kimi, hər bir eksperimentdən alınan nəticə əvvəldə verilmiş nəzəri müddəaların doğruluğunu sübut edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bauer, L. Watching English change: An Introduction to the study of linguistic change in standard Englishes in the 20th century / L.Bauer. – London: Routledge. – 1994. – 216 p.
2. Bauer, L., Trudgill P. Language Myths / L.Bauer, P.Trudgill. Penguin books, – 2000. – 208 p.
3. Collins, B. Practical Phonetics and Phonology / B.Collins, I.M.Mees. A resource book for students, 3rd edition. – London and New York: Routledge, – 2014. – 354 p.
4. Cruttenden, A. Gimson's Pronunciation of English / A.Cruttenden. 7th edition. – London: – 2008. – p. 408.

5. Hannisdal, B.R. Variability and Change in Received Pronunciation-A study of six phonological variables in the speech of television newsreaders / PHD dissertation / University of Bergen, – 2006. – 271 p.
6. Lindsey, G. The British English vowel system (blog post) http// englishspeechservices.com/blog/british-vowels.
7. Ramsaran, S. RP: fact and fiction // Studies in the pronunciation of the English: a commemorative volume in honour of A.C.Gimson: – London: Routledge, – 1990. – p.178-190.
8. Roach, P. British English: Received Pronunciation // Journal of the International Phonetic Association 34, – 2004. – p.239-245.
9. Roach, P. English Phonetics and Phonology-A Practical Course / P.Roach. 4th edition. Cambridge University Press, – 2009. – 227 p.
10. Upton, C. Received Pronunciation. In Clive Upton and Bernd Kortmann (eds.) Varieties of English: The British Isles. New York, – USA: Mouton de Gruyter, – 2008. – p.237-252.
11. Upton, C. The Oxford Dictionary of Pronunciation for Current English / C.Upton, A.William, R.Konopka. Oxford University Press, – 2001. – 1208 p.
12. Wells, J. Longman Pronunciation Dictionary / J.C.Wells. 3rd edition. Pearson Education Limited, – 2008. – 922 p.
13. Wells, J.C. British English Pronunciation Preferences: A Changing Scene // Journal of the International Phonetic Association. 29(1), – 2000. – p.33-55.
14. Wells, J.C. IPA transciption systems for English. 2001 hhtp://www.phon.ucl.ac.uk/home/wells/ blog0901.htm
15. Wells, J.C. Whatever Happened to Recieved Pronunciation // II Jornadas de Estudios Ingleses, Universidad de Jaen, Spain: – 1998. – p.19-28, Source: www.phon.ucl.ac.uk.|home\

Xülasə

Pərvanə Cəfərova

Müasir İngilis dilində diftonqların alternasiyası

Verilmiş məqalə müasir ingilis dilində mərkəz diftonqların alternasiyasından bəhs edir. Hazırda qəbul edilmiş tələffüz normasında uzun saitlər daha qısa, diftonqlar isə uzun saitlər kimi tələffüz olunmağa meyil edir. Belə ki, müasir ingilis dilində mərkəz diftonqlar [ɛə, ʊə, ɪə] uzun saitlər[ɛ: ɔ, i:] kimi tələffüz olunur. Müəllif baş berən yeni meyilləri sübut etməkdən ötrü fonetik eksperimentlər aparıb və əldə olunan nəticələri linqvitik analiz edib. Alternasıyaların baş verməsinin başlıca səbəbi dilin daim inkişafı etməsi ilə bağlıdır.

Summary

Parvana Jafarova

The alteration of diphthongs in the Modern English Language

The article deals with the study of three centering diphthongs of the Modern English language. Currently, in Received Pronunciation long vowels do not keep their full length and move to the center of the vocal cavity, so the centering

diphthongs [ɛə, ʊə, ɪə] tend to be pronounced like long diphthongs [ɛ: ɔ, i:]. In order to prove the tendencies, the author has done some experiments and the results have been analyzed. The reason for these tendencies is the fact that the language develops constantly and new trends are inevitable.

Резюме

Парвана Джафарова

Изменение дифтонгов в современном английском языке.

Статья посвящена изучению трех центрирующих дифтонгов современного английского языка. В настоящее время в принятом произношении долгие гласные не сохраняют свою полную длину и перемещаются в центр голосовой полости, поэтому центрирующие дифтонги [ɛə, ʊə, ɪə] имеют тенденцию произноситься как долгие дифтонги [ɛ: ɔ, i:]. Для подтверждения тенденций автором были проведены эксперименты и проанализированы результаты. Причиной этих тенденций является тот факт, что язык постоянно развивается и новые тенденции неизбежны.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: fil.e.d, prof. Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 339-348
https://doi.org/10.62837/2024.4.339

SULTANOV ƏLİCAN
Şirin İsmayılov adına 3 saylı
tam orta məktəb Siyəzən şəhəri
elicansultanov47@gmail.com

MƏNƏVİ İNCƏLƏMƏ

XÜLASƏ

Hər bir fərd maddi (emosional), yəni təbiətcə sadəcə, canlı hadisədir. Hər hansı cəmiyyət məhz məişət həyatına oturmuş vahid orqanizm məzmunlu (Digər üzvlərin sağlığına xidmətdən doğan qədərlə hər bir üzvə xas təbii məmnunluğa yiyələnmiş yaşayış tərzi. Burada üzv faktoru rəmzi məna daşıyır, bəşəri sferada müxtəlif xarakterli cəmiyyətləri, əsasən, dövlətçilik hadisəsini təmsil edir.) qədəri ilə öz potensialını xarakterizə edir. Bəhs olunan xarakterik təqdimat isə vurğuladığımız maddi (emosional) təbəqənin mənəvi qata sərfiyyəti, fədakarlığı həcmində baş verir. Bu xərcləm faktoru özünün tam versiyası ilə bütünləşmiş, yarım versiyası ilə bu və ya digər natamamlığa malik qeyri-tam cəmiyyət anlayışını səciyyələndirir. Məsələn, aşağıdakı nümunələrə timsalən:

Qeyri-natamam cəmiyyətdə bir insan (qlobal çərçivədə hər hansı cəmiyyət halı) digərini layiq olduğu, natamam cəmiyyətdə isə tutduğu (mahiyyətcə zəbt etdiyi) mövqeyə görə dəyərləndirir.

Təəssüf ki, XXI əsrin özündə də əksər insanlar (və əlbəttə ki, onların təşkil etdiyi ayrı-ayrı cəmiyyətlər, əsasən, dövlətlərlə bərabər bu cəmiyyətlərin tam təqdimatına aid cümlə bəşəriyyət) bir gün torpaq olacağını sadəcə olaraq, qəbul edir. Müəyyən (ağıllı) insanlar isə bu məqamı dərk edir, nəhayət, istisna kəslər (yəni dahilər) sözügedən reallıqla hesablaşır.

Yetkin cəmiyyətlərdə yaxşılıq etmək üçün bəhanə, qeyri-yetkin cəmiyyətlərdə isə səbəb axtarılır.

Əlbəttə ki, bəşəri mənada böyüklük, milli mənaya aid böyüklüyün bəşəri mənaya belə sığmayan hüdudsuzluğudur.

Açar sözlər: mənəvi bütünlük, emosional əxlaq, bəşəri əhəmiyyət, ictimai məzmun, insanlıq.

Hər bir insan öz doğuluşu ilə mənsub olduğu bir neçə intellekt növünün (ABŞ psixoloqu H.Qardnerin Çoxnövlü zəka nəzəriyyəsinə görə hər kəsin müəyyən bir intellekt növünə əksərən aidliyi daha münasib hal kimi götürülür. Lakin düşünmək olar ki, insanın hansı intellekt növü ilə, hansı miqyasda doğulduğu deyil; düşdüyü şərait və əsasən, yaşadığı cəmiyyətin əksər mənada məişət intellekti də daxil olmaqla hansı mənəvi xarakterə sahib olması daha həlledici rola malikdir.) timsalında x sayda elmi və ya bədii əsərin (ola bilsin ki, həm elmi, həm də bədii əsərlərin) xammal versiyası rəğmində həyata gəlir. (1.səh.5) Və sözügedən xammalı xüsusən, aid

olduğu cəmiyyətin məişət təfəkküründün imkan verdiyi həddə özəl yaşayış devizinə çevirir. Nəhayətdə isə ciddi əsər şəklinə düşmək fürsəti qazanır. Bütünləşmiş cəmiyyətlərdə əksər çalarda, qeyri-bütün cəmiyyətlərdə isə qismən.

Bəs bütünləşmək nədən başlayır? Əlbəttə ki, insan bir beyin hadisəsi kimi 2 vacib qatdan ibarətdir: emosional və idraki.

Emosional qat 5 hiss üzvünün instinktiv şərtli (canlı orqanizmlərə xas maddi mövcudluq hadisəsi) təzahürünü əks etdirir. İdraki qat isə mənəvi, ən əhəmiyyətli mənada sağlam şüuri mövcudluğun səbəb-nəticə vəhdətli sistematik tamlığını (bütöv şəxsiyyət halını) təmsil edir. O təmsilçilik ki istənilən forma və məzmunlu cəmiyyətin cəmiyyət kimi mahiyyət gerçəkliyinin yeganə timsalıdır.

Bəli, biz emosional və idraki qat ifadələrini ictimailəşmiş (qeyri-termionoloji) versiyalar üzrə də qəbul edə bilərik: aidiyyətə rəğmən emosional qatı maddi qat, idraki qatı isə mənəvi qat anlamında götürməklə.

Hər bir fərd maddi (emosional), yəni təbiətcə sadəcə, canlı hadisədir. Hər hansı cəmiyyət məhz məişət həyatına oturmuş vahid orqanizm məzmunlu (Digər üzvlərin sağlığına xidmətdən doğan qədərlə hər bir üzvə xas təbii məmnunluğa yiyələnmiş yaşayış tərzi. Burada üzv faktoru rəmzi məna daşıyır, bəşəri sferada müxtəlif xarakterli cəmiyyətləri, əsasən, dövlətçilik hadisəsini təmsil edir.) qədəri ilə öz potensialını xarakterizə edir. Bəhs olunan xarakterik təqdimat isə vurğuladığımız maddi (emosional) təbəqənin mənəvi qata sərfiyyəti, fədakarlığı həcmində baş verir. Bu xərcləm faktoru özünün tam versiyası ilə bütünləşmiş, yarım versiyası ilə bu və ya digər natamamlığa malik qeyri-tam cəmiyyət anlayışını səciyyələndirir.

Vahid orqanizm xislətli yaşam tərzinin məişət sferasındakı təzahür qədəri maddi (emosional) beyin qatının mənəvi (intellektual, idraki) beyin həddinə məsrəfçiliyi (xərclənməsi) fonunda götürülsə də, öz-özlüyündə maddi (qeyri-düşüncəvi, emosional) təbəqə heç bir ictimai dəyər daşıyıcısı deyil. Lakin mənəvi həddə (idraki qata) xərclənmə ilə mənəviyyatdan da ziyada mənəvi qədər yaradır. Ən primitiv yanaşma üzərindən götürsək, 5 manat pulun maddi təhrik hissinin təsiri fonunda müəyyən çərəz və ya əyləncə istiqamətinə xərcləyə bilərik. Bununla bərabər, təfəkkür qatının diktəsi altında mənəvi gəlir imkanı daha məhsuldar olan kitab almaq seçimi də əlimizdədir. O kitab ki bizi öz düşüncə potensialı ilə (təbii ki, yetkin cəmiyyətin yetişdirdiyi bəlli müəllifə xas) mənəvi olumlu fəaliyyət arealımızın sərhədlərini sonsuzluq həddinə çatdırmaq iqtidarındadır.

Təbii ki, bu kimi sıravi məntiq təzahürləri məhz mənəvi sağlığı ilə həmahəng halda, yəni vahid orqanizm əqidəli həyat devizinə rəğmən bizi hər cür dilemmatik vəziyyətdən, həm də bütöv şəxsiyyət nümunəsi kimi çıxarmaq əzmindədir. (2.səh.28) Məsələn, güman edək ki, ağırlıq dərəcəsi yaşanılmayınca təsəvvür edilməyən bir yolun yolçusuyuq. Qalan yarım l suyumuz bizi gəldiyimiz yolun yarısından mənzil başına çatdırmaq gücündədir (Əgər son damcısını da nəzərə alsaq). Və sözügedən nöqtədə (təxminən yolun mərkəz yaxınlığında) qarşımıza heç bir su ehtiyatı qalmayan, qarşısında isə gələcəyi yol qədər gedəcəyi yol olan biri çıxıb. Uzun sözün qısası, əlimizdəki yarım l su son damcısının belə istifadəsi fonunda ya bizi, ya da qarşı tərəfi lazımi ünvana çatdırmaq həddindədir. Başqa sözlə, hər hansı tərəfə aid

ediləcək bir damcılıq sərfiyyət digər tərəfin öz ünvanına yetincə susuzluqdan ölməsini reallaşdıracaq, həmçinin bu reallıq hər iki tərəfə bəllidir.

Bu halda biz ictimai əhəmiyyətcə digər tərəfdən qat-qat önəmli olduğumuza əmin olsaq belə, yenə də suyu qarşı tərəfə, həm də mütləq mənada verməyimiz birmənalıdır. Bəs qarşı tərəf 1925-ci ildən etibarən təxminən 40 milyonluq soydaşımızın hüquqlarını tanımayan fars, yaxud da Şimali Azərbaycanı, demək olar ki, 200 ilə yaxın əsarətdə saxlayan rus olsa necə? Hətta onların bizə qarşı ən perspektivli aləti olan erməni olsa belə bu seçim dəyişməməlidir. Biz yenə də maddi qədərini mənəvi həddinə fəda etmək məsləki ilə yanaşıb, məişət səciyyəsini müəyyən etmiş, vahid orqanizm məfkurəli biri kimi, bəhs etdiyimiz miqdara xas suyu hər damcısı ilə bərabər qarşı tərəfə, həm də yeganə seçim variantı kimi təqdim etməliyik. Madam ki burada söhbət hətta bəşəri (təbii ki, bəşəriyyətin başlıca, müstəsna təmsilçisi kimi aidiyyətli kimlik üzrə həm də milli) məzmunda qarşı tərəfin deyil, bizim şəxsimizdən gedir. Əlbəttə ki, bəşəri miqyasda olan böyüklük milli mənaya aid böyüklüyün bəşəri mənaya belə sığmayan hüdudsuzluğudur.

Bəs vahid orqanizm əlaqəli münasibət gerçəkliyi bəşəri əhəmiyyətli mövcudluğu ilə mövcudluqdursa (Digər üzvlərin sağlığına xidmətdən öz xoşbəxtlik təminatı kimi həzz alan hər bir üzv dedikdə, bəşəriyyətin tərkib hissəsi sayılan bu və ya digər ölçü və təbiətə malik ayrı-ayrı cəmiyyət nümunələri də nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, bir orqandakı nasazlıq orqanizmdəki digər orqanların sağlam fəaliyyətinə əngəl olduğu kimi bir nəfərin insani natamamlığı bir ailənin, bir ailənin mədəni yarımçıqlığı bir bölgənin, bir bölgənin etik bütünsüzlüyü bir dövlətin, nəhayət, bir dövlətin mənəvi yoxsulluğu bu dünyanın sağlıq problemindən xəbər verir. Və burada işlənən insani, mədəni, etik, mənəvi kimi ifadələr ictimai faydalılıq baxımdan vahid mahiyyəti üzrə vahid orqanizm qayəli yaşayış tipinin birbaşa təmsilçisi rolundadır), biz suyu qəbul edən tərəfi (bu qəbuletmənin bizim həyatımıza son verəcəyini bildiyi halda) vicdani kasadlqıdan əziyyət çəkən biri kimi təqdim etməkdə maraqlı olduğumuzu sərgiləmirikmi? Xeyr, çünki digərinin sağlığına xidmətdən doğan mənəvi məmnunluq hissini nəyin bahasına olsa belə, əldən verməmək təşəbbüsü yalnız və yalnız qarşı tərəfi dəyərləndirməyə səfərbər olmuş özünəqiymət hadisəsidir. Necə ki orqanizmimizin əsas idarəedici faktoru beynimizin inkişafa açıq təfəkkür qatıdır, eləcə də istənilən olğun cəmiyyətin (əsasən, dövlətlər və ümumilikdə bəşəriyyətin) strateji orqanı, daha dəqiq desək, idarki beyin hadisəsi birbaşa olaraq təhsildir.

Bildiyimiz kimi, can sağlığı, birinci növbədə, idraki sağlığın real göstəricisidir. (1.səh.5) Çünki digər bədən üzvləri aidiyyəti üzrə mədəni (idraki, ictimai) qata malik orqanın (beyinin) şüuri və fiziki funksionallığından daha çox faydalanır.

Məhz təhsilin də sağlıq durumu bəşəriyyət və onun ən ali təmsilçisi olan dövlətçilik (ictimai dəyər potensialı ictimai mərkəzdən məsələn, parlament tərəfindən sistemli şəkildə səfərbər edilən cəmiyyət forması) faktoru üçün eyni perspektivli dəyər daşıyıcısıdır.

Ümumiyyətlə, sağlıq şüur, ictimai faydalılıq isə şüuri (ictimai, mədəni) sağlıq hadisəsidir. Fiziki sağlıq isə qeyri-idraki xisləti ilə sadəcə, canlı orqanizm timsalı kimi insanlıq həddi üçün ən yaxşı halda vasitə roluna malikdir.

Biz idraki sağlığı ictimai (mənəvi) faydalılıq həcmində götürürüksə, deməli, mədəni şərtli (ictimai faydalı, qeyri-mənafeyönlü, subyektiv maraqdan kənar) mövqeyin zəifləməsi təfəkkür sağlığının itirilməsi anlamına gəlir. (2.səh.30) Bəli, cəmiyyətin idarəedici mexanizmi⁻ təfəkkür qatı olan təhsilin də sağlıq vəziyyəti məhz onun ictimai aspektli (əxlaq səciyyəli) xarakteri ilə düz mütənasibdir. Və bir daha vurğulayaq ki, məhz bu xarakterin öləziməsi ilə düşünən beyin rolunu oynayan təhsilin sıradan çıxması, nəhayətdə bütün orqanizmin (əksər mənada bu və ya digər dövlətin) məhvə sürüklənməsi (hər hansı cəmiyyətə, əsasən, ayrı-ayrı dövlətlərə xas digər orqan və istiqamətlərin məhz təfəkkür timsalı olan təhsildən qaynaqlanmasına rəğmən) qarşısıalınmaz gerçəkliyə çevrilir.

Bəllidir ki, təcrübə elmdən, elm isə təcrübədən qaynaqlanır. Eyni zamanda paralel olaraq, təcrübənin elmi, elmin isə təcrübənin inkarı fonunda nümunə gətirmək də çətinlik doğurmur. Və bu həm elmi, həm də təcrübi hadisədir. Məsələn, psixologiya elminə görə, problemdən qurtulmağın ən səmərəli yolu problemin üstünə getməkdir. Bəs həyat bizə nəyi tədris edir? Məncə, xarakterik cəhətdən müəyyən problemlər var ki, onların nəinki üstünə getmək, hətta üzünə baxmaq da özlüyündə problemin stimulverici silahdaşına, enerji mənbəyinə çevrilir. Bununla bərabər, həmin problemləri görməzlikdən gəlmək onları zəiflədir, yolumuza çıxdıqda gülümsəyərək yolumuzu dəyişmək isə onların problem kimi mövcudluğunu, demək olar ki, heçə endirir.

Biz problemə (tək və ya cəm halı ilə) neqativ xislətli (təbiətli) insan fonunda da baxa bilərik. Həmin kəs ki mənən qeyri-olğun biri kimi öz ictimai qədərini qiymətləndirmək əzmində deyil. Və ya zamanını kiminsə yoluna çıxmaqla əritməsi elə mənəvi çəkisinə uyğun vəziyyətdədir. Yetkin insanın isə yolunu dəyişməkdənsə (formal məcrada, əqidəcə deyil), qeyri-münasib tərəfə enerji və vaxt sərfiyyətinə yol verməsi özlüyündə özünü qeyri-yetkin dəyərləndirmə məqamı kimi xarakterizə edir. Sözsüz ki, problem insanı təfəkkürcə daha çox böyüdən hadisələrdəndir. Lakin yanaşma mexanizminin sağlıq və səmərəlilik şərtində asılı vəziyyətdə. (Təbii ki, çəkdiyimiz misal təcrübənin elmlə razılaşmadığı paradoksallığa malik idi).

Elə təcrübənin də yanıldığı məqam üzrə misal çəkmək mümkündür. Məsələn, natamam cəmiyyətdə, əsasən, natamam sağlıqlı təfəkkürün yiyəsi kimi ətrafı geniş, yəni hörmətli birinə çevrilə bilərik. Aydın məsələdir ki, şəxsi keyfiyyətlərinin cılızlığı fonunda bizim bir növ tipik versiyalarımız nə xeyirdə, nə də şərdə bizi tək qoymayacaqlar. (Əlbəttə ki, formal şan-şöhrət naminə. Yəni özləri də belə bir gündə formal çoxluğun məzmunsuz diqqətinə ehtiyac duyacaq deyə). İstifadə etdiyimiz "formal" ifadəsinə diqqət etsək, aidiyyətli cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinə məxsus (məişət həyatından tutmuş dirnaqarası qazandığı ictimai mövqeyədək) detallı göstəriciləri nəzərdə tutur ki, əslində, sözügedən cəmiyyət üzvlərinin ətraf genişliyi (dost-tanış bolluğu) həqiqi ətraf genişliyini deyil, mənəvi cəhətdən ölgün daşıyıcılığı

ifadə edən çoxluğun timsalıdır. Başqa sözlə, onlar bir-birindən subyektiv maraq mənbəyi kimi qidalanaraq, özlərini isbat (əslində, qeyri-isbat) edib və etməkdədirlər. O ki qaldı cəmiyyətin mövcud mənəvi sağlıq durumundan doğan sabahına bunun subyektiv çərçivədə (mədəni faydalılıq və ictimai obyektivliyə məhkum şərtli vahid orqanizm prinsipindən kənar) heç bir mənası olmadığı üçün qeyri-bütöv cəmiyyətə dair hər hansı üzv üçün hansısa müzakirə predmeti deyil.

Praktikanı bilmirəm, məncə, ictimai məzmunlu bütün elmlər etiraf edər ki, qeyri-yetkin cəmiyyətin şöhrətlisi olmaq, əsas etibarilə, şərəfli yaşayışdan üz döndərənlərin nəsibi olmaqda daha israrlıdır. (3.səh.8) İctimai əxlaqı və mənəvi bütövlüyü naminə aid olduğu natamam cəmiyyətin dırnaqarası hörmətlisi olmaqdan imtina edənlərin o dünyada cənnətlə müjdələnməsi bir növ "toydan sonra nağara" effektini xatırladır. Madam ki onlar mənəvi əqidəli biri kimi qismətlərinə düşən ömür miqyasında yaşadıqları ictimai mühitin (mənafeyönlü yaşayışı ənənəyə çevirmiş cəmiyyətin) diktəsinə rəğmən hər həyati anı bir ömürlük cəhənnəm misalı yaşayıblar. Ümumiyyətlə, İslami cəhətdən yanaşsaq, axirətin mövcudluğu kimi bir vacibatla hesablaşmaq zərurəti öz mahiyyəti timsalında nə arzuolunmazı arzuolunana, nə də arzuolunanı daha əhəmiyyətliyə çevirmək marağı güdür. Çünki axirət yaxşını yaxşılıqla qarşıladığı üçün istər-istəməz edilən hər bir yaxşılıq kimi yaxşılığı (niyyəti adil, motivi ictimai olan) qarşılıqlı, gözləntili (bir növ təmənnalı) xarakterə kökləyir. Bu da sözügedən yanaşmanı (atılan obyektiv səciyyəli addımı) aidiyyətli əhəmiyyətindən xaric edir.

Eyni zamanda bütünləşmiş birinin də cəhənnəm xofundan doğan insanlıq sevgisi mahiyyətcə sevgisizliyi təmsil etdiyi üçün (yəni sadəcə olaraq, "Sevdiyim üçün sevirəm" məsləyindən doğmadığı üçün) hətta köklü şəkildə səbəb olacağı nəticə dəyişimi ilə insanlığa doğru ciddi bir şey vəd etmir.

Bəs axirət insanlıq üçün nə dərəcədə labüddür? Birmənalı cavab kimi yetərincə. Çünki bəşəriyyət (eləcə də onun ayrı-ayrı cəmiyyətlər, dövlətçilik hadisəsi və insan faktoru ilə təmsil olunan müxtəlifölçülü üzvləri) kainatdan da mürəkkəb tədqiqat hadisəsi kimi öz nəticəvi konkretliyini tədrici prosedurallığı ilə sərgiləyir. İdraki inkişafı şərtləndirən bu tip gerçəkliyi əsas və vəsilə olduğu nəticələr həcmində dəyərləndirmək insan təfəkküründən hər cür imkanlarından, həm də adi müşahidəyə sığacaq qədər böyük hadisədir.

Əgər tarixi aspektdən bəşəri səciyyəli (idraki inkişafın prosedural əhəmiyyəti ilə) hadisələrə nəzər salsaq, ibtidai icma quruluşu kimi tanınan dövrün (3,2 milyon il öncədən, əsasən, iş quldar dövlətçilik nümunəsinin formalaşdığı m.ö. IV minilliyin sonuna qədərki dövr) nəinki cəmiyyət, insan halı belə təfəkkür hadisəsi kimi, demək olar ki, özünü səciyyələndirmir. Yəni insanlıq vahid orqanizm xislətli perspektivə doğru heç bir göstəriciyə malik deyildi. Başqa sözlə, qarşılaşdığı problemlər fonunda insan beyninin inkişafyönlü dinamikası tam tədrici xarakter daşıdığı üçün konkret əhəmiyyətli xüsusu şərtləndirmirdi.

Üst Paleolitdən (m.ö.XXXV minillikdən) etibarən reallaşan nitq hadisəsinin idraki gerçəkliyi insanı insan kimi sərgiləyən cəmiyyət halının bioloji dərkindən (əsasən, qohumluq anlamından) kənara çıxmadı. (4.səh.11)

Quldarlıq dövründə ictimai potensialı, vahid orqanizm biçimli perspektivi ictimai mərkəzdən idarə oluna bilən dövlətçilik məfkurəsinin ilkin təzahür formaları meydana çıxdı. Hətta VI əsrin sonları Afina və Roma dövlətlərinin fonunda ictimai dəyərli idarəçiliyə hüquqi status verən dövlətçilik mədəniyyəti klassik (nümunəvi) səciyyə daşısa da, bəşəri bütünlük xüsusən, məişət düşüncəsinə rəğmən sözgedən idarəçilik prinspini dəyərləndirmək gücündə olmadığı üçün bəhs olunan sivil hal qlobal həcmdə mövqe qazanmadı.

Deyə bilərik ki, quldarlıq dövründə insanlıq bir idraki sfera kimi canlı təbiətdən, həm də tam mənada ayrıldı. (Vahid orqanizm xassəli idarəçilik şərtlərini daha səmərəli şəkildə təqdim etmək potensiallı cəmiyyət ⁻ dövlət faktorunu meydana gətirməklə). Lakin bu ayrılma vahid orqanizm şərtli reallığa arxa çevirməklə, həm də ondan qaçaraq uzaqlaşmağı təmsil etmiş oldu. (Dövlətçilik nümunəsi vahid orqanizm tipli həyatı, həm də hər bir dövlətin timsalında bəşəri bütünlüklə xarakterizə etmək imkanıdır. Bu imkanın dəyərləndirilib-dəyərləndirilməməsindən qeyri-asılı halda. Vahid orqanizm xislətli reallıq isə məhz öz gerçəkliyinə xas məzmunun dəyərləndirilməsi fonunda əhəmiyyət daşıyır).

Quldar səciyyənin iç üzünü sərgiləyən rəmzi işığa (vahid orqanizm aspektinə) arxa çevirərək həm də ondan qaçaraq uzaqlaşma faktı məhz onun ali cəmiyyəti (dövlətçilik mədəniyyətini) təmsilçiliyə qadir məfkurə həddi ilə insanlığı əşyavi səviyyədə istismara məruz qoymasında əksini tapır.

Bəli, burada ali cəmiyyət⁻ dövlət anlayışı təfəkkür perspektivi ilə canlı təbiətdən tam qopmanı, vahid orqanizm təzahürünə arxa çevirməklə geriyə qaçma məqamı isə insan və ya hər hansı cəmiyyət faktorundan alətvari fonda istifadəni əks etdirir.

Feodalizm cəmiyyəti istismar vasitəsi kimi insanın alətvari halından deyil, torpaqdan yararlansa da, yenə də insanlığın ayaqlanması ənənəvi hal kimi gündəmdə qaldı. (3.səh.126) Sadəcə, birbaşa işğal və zorakılıq vərdişi dolayı şərtlə⁻ torpaq tələbi ilə əvəzləndi. Və insan düşüncə hadisəsi olaraq (tədrici və qeyri-yaxın olsa belə, daimi məhsuldarlığı ilə seçilən mühüm sərvət mənbəyi kimi), əhəmiyyət kəsb etmədi. (Mahiyyəti üzrə bu onun quldarlıqla ortaq cəhəti sayılır). İnsanlığı ciddi təfəkkür hadisəsi və bunun fonunda ən vacib sərvət perspektivi həcmində dəyərləndirməyən sülalə hakimiyyəti nəinki kiminsə özünüifadə haqqını, heç ən vacib istiqamətdə belə (məsələn, idarəçilik mexanizmində), şəxsi seçim hüququnu da tanımadı. (Sülalə mütləqiyyətini də quldarlıq və feodalizmin ortaq xüsusiyyəti rəğmində görmək olar).

Feodalizm "işığa (vahid orqanizm məramına) arxa çevirib qaçma" devizinin sadəcə "qaçma" hissəsini yerimə vəziyyəti ilə əvəzlədi. (4. səh.96) Bir növ prosedural olaraq, tərəqqi potensialı olan idraki yönün səhv istiqamətdə olduğunu (vahid orqanizm məqamından üz çevirdiyi üçün) anladı. Məsələn, İngiltərə parlament (idarəetməni ictimai mərkəzdən tam təmsil etmək əzmində olan orqan) anlayışına xüsusi diqqət ayırdı (1215-1265). Lakin parlament nümunəsinin nəsli səciyyəsi insanın seçim haqqı üzrə dəyərləndirilməsini aşağılayıcı münasibətlə qarşıladı. (Qeyd

etdiyimiz kimi, sülalə hakimiyyəti feodalizmin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Və ondan imtina feodalizmə yox, kaptalizmə– insanı düşüncə perspektivinə görə, ən əsas sərvət mənbəyi sayan ictimai formasiyaya xas əlamətdir).

Silki nümayəndəli orqanda (Bu yanaşma tək İngiltərədə deyil, tədricən digər dövlətlərdə də xüsusi nüfuz qazandı.) Əsas seçim hüququna sosial təbəqələşmə istinadlı söz verilməsi bir ton zəhərə bir damcı bal qatımı effektini verdi. Başqa sözlə, zəhərin həcmi artdı bal isə bir damcı ümid vermək reallığını da itirdi. Yəni dəyər kimi meydana çıxan azad seçim hüququ ayaqlanmaqla (sosial təbəqələşmə aspektli səlahiyyət üzrə) meydana çıxmamaq məqamından daha məzlum vəziyyətə düşdü. Lakin onun meydana gəlməsi, həm də daha təcrübəli xarakterdə bir daha meydana gəlməsinə zəmin hazırladı. (Elə vahid orqanizm səciyyəsindən üz döndərməklə qaçmağın qaçmaq məqamı üzrə yerimə halı ilə əvəzlənməsi də sırf bu məqamı nəzərdə tutur. Yeganə dəyişim istiqaməti kimi).

Kaptalizm dövründə (1689-cu il "Hüquqlar haqqında bill" qanununun verilməsi ilə İngiltərnin parlamentli monarxiyaya çevrilməsindən bu günədək) insan faktorunun (eləcə də bu aspektdən istənilən cəmiyyət hadisəsinin vahid orqanizm prizması üzrə mövcudiyyətinin) təfəkkür daşıyıcısı olaraq, ən məhsuldar, təhlükəsiz və daimi (nəticə etibarilə, zaman uzaqlığına istinad etsə də) sərvət potensialı kimi (ictimai faydalı istifadəsi fonunda) dəyərləndirilməsi Qərbi Avropadan başlayaraq, hüquqi (haqqı tanınan) nümunəyə çevrildi. Bu dəfə sosial silklər üzrə yanaşmanın və sülalə mütləqliyinin fərdi insan potensialına, həm də ədalətli olaraq, uduzması hesabına. Eyni zamanda da insan layiq olduğu siyasi (dövlət idarəçiliyində– ictimai effektiliyinə görə, ən vacib mövqedə) səlahiyyət sahibinə çevrildi.

Lakin vahid orqanizm məsləkli yaşayışın bu gün də məişət düşüncəsi səviyyəsində öz təbii yerini almaması insanlıq faktorunu daha ağıllı formada əşyavi alətə çevirir, süni təcridedici əngəllər fonunda köləlikdən də cılız məzmunlu varlıq (əgər varlıq demək olarsa) şəklinə salır.

Süni intellekt, robototexnika səviyyəsində (Qeyd edək ki, XXI əsrin başlanğıcından kapitalizmdə IV sənaye inqilabı kimi tanınan süni intellekt və robototexnika faktı aparıcı sahələrin önəmli söz sahibinə çevrildi.) aparılan soyuq müharibə yanaşması (Onun ən qabarıq forması II Dünya Savaşının bitməsi ilə Sovet İttifaqının dağıldığı tarixi çərçivəyə aiddir. (2.səh.38) Lakin bu siyasi– strateji diktə məqamı müharibə hadisəsi kimi həmişə olub və bu gün də daha təhlükəli formada aparılır. Hərbi savaş isə onun tərkibi istiqamətidir.) vahid orqanizm aspektinə xidmət etmədiyi üçün emosional – maddi beyin qatının təzahürüdür. Nəticə kosmik olsa belə, bəşəri dəyər və ictimai (mənəvi) faydalılıq məqamı gözlənilməyibsə, əxlaqi (idraki) beyin qatını təmsil etmir.

Məsələn, "Yaradılan silahın mənim cəmiyyətimə (və dolayısı ilə mənə) nə qədər xeyri var?" məqamından öncə "İctimai (eləcə də bəşəri) təhlükəsi nə qədərdir?" fakti müzakirə masasına çıxarıla bilər.

Kapitalizmdə (və onun ayrı-ayrı sənaye inqilabları dövründə) insanlıq üzünə işığa (vahid orqanizm məramına) çevirdi. Başqa sözlə, nəinki ayrı-ayrı cəmiyyət və

dövlətlərdə insanların hüquqi dəyərləndirilməsinə əsas yer verildi, hətta hər hansı cəmiyyət və dövlətçilik hadisəsi bəşəriyyətin vahid orqanizm halına uyğun şəkildə bir üzv, bir orqan təmsilçisi kimi dəyərləndirildi (formal da olsa). Nəticədə, bəşəri – dünyəvi sülh və təhlükəsizliyə xidmət edən BMT, ATƏT kimi hüquqi qlobal təşkilatları yarandı. (3.səh.445) Və bir daha qeyd edək ki, bəşəri aspektli hüquq təmsilçiliyi güc mərkəzlərinin mənafeyinə müvafiq, formallığı ilə diqqət çəksə də. Yerdəyişmənin yenə də arxaya doğru, özü də getdikcə artan sürətlə reallaşması ən təhlükəli (üz işığa olduğu halda arxa müşahidə edilmədiyi üçün) yaşayış tərzinin (insani baxımdan) meydana çıxmasını şərtləndirdi. Və bunun məntiqi davamı kimi, strateji güc mərkəzlərinin mənafeyönlü münasibəti ifrat quldarlığı bəşəri ənənəyə çevirib, həyatın vahid orqanizm qatını tam sıradan çıxarmaqdadır. Və bu proses getdikcə öz dinamikasını artırıb, quldarlıqdan da qatı halı ilə diqqət çəkir. Üzüişığa olmaqla, işığın (vahid orqanizm şərtinin) əksinə– geriyə yüyürmənin timsalı kimi.

Ədəbiyyat:

1. Şəmil Sadiq. “Ədəbiyyat”. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2009
2. Metodika və Pedaqogika. Kurikulum. Bakı, “Təhsil Nəşriyyat -Poliqrafiya”, 2022
3. Anar İsayev. “Ümumi tarix”. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2020
Anar İsayev. “Azərbaycan tarixi”. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2020.

СУЛТАНОВ АЛИДЖАН

НРАВСТВЕННОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

РЕЗЮМЕ

Каждый индивид является материальным (эмоциональным), то есть по своей природе просто живым событием. Любое общество характеризует именно свой потенциал содержанием единого организма, устоявшегося в бытовой жизни (Образ жизни, который достигается естественным удовлетворением, присущим каждому члену, рожденным служением здоровью других членов. Здесь фактор членства имеет символическое значение, он представляет общества различной природы в человеческой сфере, главным образом, феномен государственности). Характерное представление, о котором идет речь, имеет место в объеме потребления и самоотверженности нравственного слоя того материального (эмоционального) слоя, который мы выделили. Этот стоимостной фактор характеризует концепцию полноценного общества, завершенного с его полной версией, половинной версией характеризует понятие неполноценного общества, имеющего ту или другую неполноценность. Например, как показано в следующем примере:

В полноценном обществе человек (в глобальном контексте любое общество) ценит другого по заслуге, в неполноценном обществе он ценит занимаемое (по существу захваченное) им положение.

К сожалению, даже в XXI веке большинство людей (и, конечно, отдельные общества, которые они образуют, в основном наряду с государством полное представительство этих обществ, человечество) просто принимают, что однажды превратятся в землю. Определенные (умные) люди понимают этот момент, и, наконец, исключительные люди (т. е. гении) смиряются с рассматриваемой реальностью.

В зрелых обществах ищут оправдания, чтобы делать добро, а в незрелых – причину.

Конечно, величие в человеческом смысле – это необъятность национального чувства величия, даже не укладывающаяся в человеческое значение.

Ключевые слова: моральная целостность, эмоциональная нравственность, человеческая значимость, общественное содержание, человечество

ALIJAN SULTANOV

SPIRITUAL REVIEW

ABSTRACT

Each individual embodies a material (emotional) essence, simply constituting a living event by nature. Every society, in turn, constitutes a singular organism rooted in domestic life (A mode of existence born from nurturing the well-being of its members and attaining the inherent fulfillment present within each member. Here, the notion of ‘member’ holds symbolic significance, representing societies of diverse characteristics within the human realm, notably the phenomenon of statehood), which delineates their potential. The delineation at hand occurs through the balance between consumption and sacrifice within the spiritual layer of the aforementioned material (emotional) layer. This factor of expenditure epitomizes the concept of an incomplete society, one that coexists with its complete version yet bears some form of inadequacy in its partial manifestation.

For instance, within such an incomplete society, an individual (in any social context on a global scale) appraises others based on their merit, whereas in a complete society, evaluation hinges on the position one (essentially) holds.

Unfortunately, even in the 21st century, the prevailing sentiment among most people (and the individual societies they comprise, chiefly states and humanity as the full representation of these societies) is the acceptance of an eventual reduction to

mere land. Certain individuals (of intelligence) grasp this concept, while exceptional minds, (or geniuses), ultimately come to terms with this stark reality.

In developed societies, the pursuit of benevolence often requires justification, whereas in less developed ones, rationale is sought.

Undoubtedly, human greatness extends beyond individual moral integrity and emotional morality, encompassing the collective essence of humanity, which transcends ordinary human comprehension.

Key words: moral integrity, emotional morality, human significance, societal essence, humanity

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: professor Nadir Məmmədli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 349-353
https://doi.org/10.62837/2024.4.349

TAĞIYEVA AYSEL ƏLƏSGƏR QIZI
Bakı Dövlət Universiteti
tagiyevaysel01@gmail.com

RƏŞAD NURİ GÜNTƏKİNİN "YARPAQ TÖKÜMÜ" ROMANINDA MÜHAFİZƏKARLIQ VƏ MÜASİRLİK QARŞIDURMASI

Xülasə

Xalqın dəyərlərinə və yaşayış tərzində müşahidə olunan Avropa təsirlərinin izləri Osmanlı imperatorluğunun idarəsinə də öz təsirini göstərdi. Bu dövrdə dövlət idarəçilərinin, ziyalılarının və xalqın tez-tez Qərblə qarşı-qarşıya gəlməsi XVII əsrdən etibarən iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən zəifləməsinə gətirib çıxardı. Bu təsirləri eyni zamanda ədəbiyyatda da özünü göstərdi. Bu dövrün yazıçıları Tənzimat dövründən etibarən modern yaşayış tərzinə, onların dəyərlərinə və dövrün insan münasibətlərinə uyğun əsərlər yaradırdılar. Bu yazılar Cümhuriyyət dönəmində də qarşımız çıxırdı. Bunlardan biri də Rəşad Nuri Güntəkinin "Yarpaq tökümü" romanıdır. Romanda müəllif yanlış anlaşılan qərbləşmə probleminə toxunmuşdur. Müəllifin qərbləşmənin doğru anlaşılmamasını göstərmək arzusu "Yarpaq tökümü" kimi sosial-ictimai problemləri əks etdirən əsərin yaranmasına səbəb oldu. Rəşad Nuri əsərdə yeni həyat tərzinin və əxlaq anlayışının mənimsənilməsi məsələsinə fokuslanmışdır. Bir cəmiyyətdə keçmişə dayanan adət-ənənələri yox sayaraq pula meyil etmənin fəsadlarının şahidi oluruq. Hadisələrin sonunda romanın baş qəhrəmanı Əlirza bəyin yeni həyat tərzinə təslim olmasının görürük. Romandakı Əlirza bəy və onun ailəsi, uyğun olaraq, adət-ənənə və müasirliyi təmsil edirlər. Bunların hamısı XX əsr cümhuriyyət dönəminin yeni əxlaqi görüşlərin təsviri idi.
Açar sözlər: mühafizəkarlıq, müasirlik, qərbləşmə, xarakter, tip

Tənzimat dönəmindən etibarən, türk ədəbiyyatçıları modern həyat tərzi və dəyərləri ilə bağlı münasibətlərini bildirmişdirlər. Bu xətti cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatında da müşahidə edirik. Bu mövzuda yazmış sənətkarlardan biri də "Yarpaq tökümü" romanının müəllifi Rəşad Nuri Güntəkindir.

İlk dəfə 1930-cu ildə nəşr olunan "Yarpaq tökümü" romanında müəllif yanlış qərbləşmə mövzusuna toxunmuşdur. Qərbləşmənin yanlış tərzdə yaşanmasını təsvir etmək istəyən sənətkarın yaratdığı Əlirza bəy və ailəsinin əsasında formalaşan roman türk ədəbiyyatına sosial məzmunlu əsər qazandırmışdır. Romanın əvvəlində Əlirza bəyin keçmişinə dair verilən məlumatlara əsasən biz onun əxlaqi dəyərlərə, adət-ənənələrə önüm verən biri olduğunu görürük. Dürüst və namuslu olan Əlirza bəy Trabzonda çalışarkən prinsiplərinə tərs olan bir hadisədən sonra işindən istefa edir. Bu hadisə ilə romandakı ilk konfliktin şahidi oluruq: Əlirza bəyin inandığı dəyərlər sistemi ilə yaşadığı toplumun fikirləri bir-birinin əksi idi.

Əlirza bəylə yadlaşan mühit arasındakı konflikti ilk dəfə Əlirza bəyin köhnə şagirdi Müzəffər bəyin müdir olduğu şirkətdə işə başladıqdan sonra müşahidə edirik. Güntəkin yazılarının birində bildiri ki, bu şirkətdə çalışan insanları bir neçə qrupda təsnif edə bilərik: əvvəllər az maaşla işləyən, daha sonra zəngin müdirə çevrilənlər, işdən qovulmaq qorxusu ilə yaşayanlar və sayı tükənməkdə olan "peyğəmbər kimi adam", "əlini öp" dedikləri insan tipləri. Müəllif romandakı Müzəffər bəyi birinci qrupa daxil edir. Müzəffər bəy puldan başqa dəyər tanımayan müasir gəncdir. O, Ləmanla olan qeyri-rəsmi münasibətini normal qəbul edir, Ləmanın maaşını artırarsa, problemlərin həll olunacağını Əlirza bəyə bildirir. Bu hadisədən özünü günahkar bilən Əlirza bəy olanları namusuna sığışdırmır və işdən istefa etdiyini bildirir.

Lakin bir müddət sonra Əlirza bəy yeni nəsillə köhnə nəsil arasındakı bu mənəvi uçurumu öz ailəsində müşahidə edir. İşdən istefa etdikdən sonra övladları ilə uzun müddət zaman keçirəcəyinə sevinən Əlirza bəy evə pul gətirməməsi səbəbi ilə övladları tərəfindən görməzlikdən gəlindiyinin fərqinə varır. Beləliklə, ailədə atanın rolu zəifləyir. Fərhundənin ailəyə gəlişi ilə idarə onun əlinə keçir və təşkil olunan məclislərin sayı artır. Məclislərə etirazını bildirən Əlirza bəyə isə Yoldaşı Xeyriyyə xanım qarşı çıxır, övladlarının bu yolla zəngin həyat yoldaşı tapa biləcəklərini bildirir. Bu ziyafətlərin birində Əlirza bəy "mələk qızlarının" əsl üzünü görür, onların mənliksiz insanlara çevrilməsi Əlirza bəyi sarsıdır.

Ziyafətlərdə iştirak edən namizədlərin çoxu "modern həyat sürən", evliliyi gülüşlə qarşılayan və əksərən, evliliyə ticarət kimi baxan adamlar idi. Kimi qumar borcundan bəhs edir, kimi münasibətdə olduğu qadınları xatırlayır, kimisi ona qalan mirasdan söhbət açırdı. Xeyriyyə xanımın təkidi ilə Əlirza bəy artıq məclislərin təşkil olunmağına qarışmırdı. Artıq Əlirza bəy də məclislərə qatılır, qızlarına "halal süd əmmiş" birini axtarırdı və bu heç də asan deyildi. Bir müddətdən sonra Nəclanın Leylanın köhnə nişanlısı ilə pul üçün evlənmək istəməsi onun mənəviyyatını aydın şəkildə gözlər önünə sərir. Bu hadisələrdən sarsılan Leyla xəstələnir, lakin bir müddət sonra həyatı əvvəlki qaydada yaşamağa başlayır. Aradan qısa müddət keçdikdən sonra Əlirza bəy Leyla haqqındakı dedi-qoduları eşidir, bunların həqiqət olduğunu Leylanın özü təsdiq edir. Əlirza bəyin ondan imtina etməsindən sonra Leyla evli sevgilisinin kirayələdiyi evdə yaşamağa başlayır. Bütün hadisələrdən sonra qızı fikrətə sığınan Əlirza bəy onun da ailədə yad münasibət gördüyünü anlayır və qızına yük olmaq istəmir. Romanın sonunda Əlirza bəyin məclisə hazırlaşdığını, cəmiyyətin yeni qaydalarına tabe olduğunun şahidi oluruq.

Beləliklə, yeni ilə köhnə arasındakı mübarizə yeni cəmiyyətin üstün gəlməsi ilə yekunlaşır. Romanın tragik qəhrəmanı Əlirza bəy "yeni düzənə" ayaq uydurmalı olur. "Bir zamanlar dimdik olan əxlaq heykəli artıq yarpaq tökümü mənzərəsi içində parça-parça olmuşdu".[6, s. 411]

"Əxlaq və namusu müdafiə edən Əlirza bəy "sanki bir çinar kimi kölgəyə ehtiyacı olanlara" əl uzatmışdır. O, kiçik evində övladlarının xoşbəxt yaşamasını arzulayırdı. Ata Əlirza bəy övladları haqqında düşünərkən onları savadlı və mədəni, ideal insan olaraq yetişdirə biləcəyinə inanırdı. Zatən, bahar aylarında bu nəhəng

çinarın yarpaqlarının tökülməsi gözlənilmirdi, lakin mövsümlər dəyişdikcə payız və qış gəldikcə bu qoca çinarın yarpaqları tökülür, əvvəlki əzəmətini və gücünü itirir. Bu çinar ağacından qopan hər yarpaq onun bir hissəsi idi. Lakin çinar o qədər zəifləmişdi ki, bu tökülmələrin qarşısını ala bilmirdi".[1, s. 440]

Rəşad Nuri Güntəkin yaradıcılığını tədqiq edən Olcay Önertoysa öz monoqrafiyasında bildirir ki, romanda tökülən yarpaqlar Əlirza bəyin evdən ayrılan qızları deyil, bu yarpaqlar Əlirza bəyin arzuları, idealları idi. Rəşad Nuri Güntəkin teatrla bağlı məqalələrində bu romandan bəhs edərkən bildirir ki, türk ailələri inqilabın ilk illərində çətin anlar yaşamışdırlar. "Hərəmlik üsulu birdən-birə aradan çıxır, yerini yeni üsula verir. Müharibədən sonrakı dönəmdə köhnədən yeniyə keçildiyi zamanda bəzi mühafizəkar ailələr övladlarında sarsıntılar, çöküntülər yaradır. Bu çökmələrdən biri də "Yarpaq tökümü"dür. Əski tərbiyənin yetirməsi olan Əlirza bəyə görə onun həyatdakı son vəzifəsi öz namus və əxlaq ideallarına uyğun şəkildə övlad yetişdirmək idi, lakin ata onların bir-bir tökülməsini izləyir". [7, s. 95]

Romandan çıxardığımız nəticə bunda ibarətdir ki, ata övladını yetişdirərkən mənəvi dəyərləri unutmamalıdır. Lakin eyni zamanda, yaşadığı zamanın, dövrün tələblərini də gözardı etməməlidir. Sosial varlıq olan insanın dəyişməsi qaçınılmazdır.Bu dəyişikliyə biganə yanaşmaq, onları görməzdən gəlmək, lazımi tədbirləri görməmək hər bir ailə başçısının çətin vəziyyətlə qarşılaşmasına səbəb ola bilər. İsmail Çeşitli Əlirza bəy haqqında yazdığı məqalədə bildirir ki, onun buradakı əsasə səhvi hadisələrə qarşı sərt münasibətini bildirməməsi və mübarizə aparmamasıdır. Ailədə daha çox passiv olan qəhrəman problemlərlə mücadələ etmək yerinə qaçmağı seçir.

Sevim Kantarcıoğlu romanla bağlı düşüncələrini bildirərkən qeyd edir ki, roman orta təbəqənin tragediyasıdır. "Romanda insanın idealları uğrunda mübarizəsi və sonda məğlubiyyətini müşahidə edirik. Romanda başqa mədəniyyətin gərçək dəyərlərini gözardı edib qərbləşmə arzusunda olan cəmiyyət tənqid olunur. Əsərdə Əlirza bəy həm ailəsini, həm də türk toplumunu təmsil edən qoca çinar kimi qiymətləndirilir, sonda bütün yarpaqlarını tökür, kök və gövdəsi də çürüməyə başlayır. Rəşad Nuri bu əsərlə materializmi, doğmatimi, mənəviyyatçılığı rədd edən, sosial və mədəni dəyişikliyin həyatın bir şərti olduğunu müdafiə etmişdir." [7, s. 65]

Rəşad Nuri Güntəkin türk cəmiyyətində müşahidə olunan və başlanğıcı bir neçə əsr əvvələ təsadüf edən qərbləşmənin yanlış tərzdə anlaşılması və yaşanması probleminin cümhuriyyətin ilk illərindəki yansımasını "Yarpaq tökümü" romanında Əlirza bəy və ailəsinin timsalında təsvir etməyə çalışmışdır. Mərkəzində Əlirza bəy və ailəsi dayanan sosial məzmunlu romanda yazıçı bu dövrdə populyar olan pula əsaslanan dünyagörüşünün, əxlaq anlayışının üzərində dayanır. Romanda cümhuriyyət dönəmində bir sıra ailələrin yaşadığı ənənə və modern həyat qarşıdurmasının, modernizmin qalibiyyətinin bədii portreti yaradılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Tanpınar A. H. Edebiyat üzerine makaleler. İstanbul, 1969, s.439-443
2. Uyguner K. Reşat Nuri Güntekin. İstanbul, 1967
3. Yavuz K. Reşat Nuri Güntekinin tiyatro ile ilgili makaleleri. İstanbul, 1976
4. Yücebaş H. Bütün cebheleriyle Reşat Nuri. İstanbul, 1957
5. Enginün İ. Yeni Türk Edebiyyatı araştırmaları. İstanbul, 217-229, 1991
6. Emil B. Reşat Nuri Güntekinin romanlarında şahıslar dünyası I. İstanbul, 1989
7. Kantarcıoğlu S. Türk ve dünya romanlarında modernizm. Akçağ yayınları, 2bs., Ankara, 2004, s. 65-71
8. Altuğ T. Bir ruh kimliği Reşat Nuri Güntekin. İnkilap yayınları, İstanbul, 2005, s. 93-100

AYSEL TAGHIYEVA

THE CLASH OF CONSERVATISM AND MODERNISM IN THE NOVEL "FALL OF THE LEAVES" BY RASHAD NURI GUNTAKIN

SUMMARY

Traces of European influences observed on the values and lifestyle of the people also had their influence on the administration of the Ottoman Empire. During this period, the frequent confrontation of state administrators, intellectuals and the people with the West led to economic, political and military weakening from the 17th century. These effects were also manifested in literature. The writers of this period created works in accordance with the modern way of life, their values and human relations from the Tanzimat period. These writings also appeared during the Republic period. One of them is Rashad Nuri Guntakin's novel "Leaf Falling". In the novel, the author touched on the misunderstood problem of Westernization. The author's desire to show the misunderstanding of westernization led to the creation of a work reflecting socio-public problems such as "Leaf Falling". In the work, Rashad Nuri focused on the issue of adopting a new lifestyle and moral concept. We are witnessing the consequences of a society's obsession with money, ignoring the traditions of the past. At the end of the events, we see that the main character of the novel, Alirza Bey, surrenders to a new way of life. Alirza Bey and his family in the novel represent tradition and modernity. All of these were a description of the new moral views of the 20th century republican era.

Keywords: conservatism, modernity, westernization, character, type

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 349-353

АЙСЕЛЬ ТАГИЕВА

КОНФЛИКТ КОНСЕРВАТИЗМА И СОВРЕМЕННОСТИ В РОМАНЕ РАШАДА НУРИ ГУНТАКИ «ЛИСТОПАД».

РЕЗЮМЕ

Следы европейского влияния, наблюдаемые на ценностях и образе жизни народа, также оказали свое влияние на управление Османской империей. В этот период частая конфронтация государственных администраторов, интеллектуалов и народа с Западом привела к экономическому, политическому и военному ослаблению с 17 века. Эти эффекты проявились и в литературе. Писатели этого периода создавали произведения в соответствии с современным образом жизни, своими ценностями и человеческими отношениями периода Танзимата. Эти сочинения также появились в период Республики. Один из них – роман Рашада Нури Гунтаки «Листопад». В романе автор затронул непонятую проблему вестернизации. Желание автора показать непонимание вестернизации привело к созданию такого произведения, отражающего социально-общественные проблемы, как «Листья». В своей работе Рашад Нури остановился на вопросе принятия нового образа жизни и моральной концепции. Мы являемся свидетелями последствий одержимости общества деньгами, игнорирующего традиции прошлого. В конце событий мы видим, что главная героиня романа Алирза-бей отдается новому образу жизни. Алирза-бей и его семья в романе олицетворяют традиции и современность соответственно. Все это было описанием новых моральных взглядов республиканской эпохи XX века.

Ключевые слова: консерватизм, современность, вестернизация, характер, тип

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səbinə Ağayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 354-360
https://doi.org/10.62837/2024.4.354

ƏLİYEVA NÜŞABƏ ƏJDƏR Q.,
ƏLİYEVA İRADƏ BƏBIR QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti,
Bakı, S.Vurğun, 167
aliyeva.nushabe@bk.ru
iradaazeri@mail.ru

RƏSUL RZANIN "RƏNGLƏR" SİLSİLƏSİNDƏ FƏLSƏFİ MOTİVLƏR

Açar sözlər: Rəsul Pza, rənglər, innovasiya, fəlsəfi, əsər, yenilik
Keywords: Rasul Reza, colours, innovation, philosophy, shades
Ключевые слова: Расул Рза, цветы, произведение, новизна, новаторство, философичность.

Rəsul Rza bədii yaradıcılığa 30-cu illərdə "Bolşevik yazı" şeiri ilə başlamışdır. "Bolşevik yazı"da Rəsul Rza üslubu əsas etibarı ilə siyasi lirika mahiyyəti daşıyırdı. Şair müasirliyi, bu günü mübarizə kimi qavrayır və özünü, öz fərdi aləmini bu mübarizədən ayrı təsəvvür etmirdi. Məhz bu janr-üslub xüsusiyyətinə görə "Bolşevik yazı" şeiri həyat və sənətdə yenilik uğrunda mübarizədə şairin mövqeyini əks etdirən proqram xarakterli bir şeir idi. Sonrakı illərdə şairin çoxcəhətli və hərtərəfli yaradıcılığında fəlsəfi motivlər üstünlük təşkil edirdi. Bu xüsusi ilə də şairin XX əsrin 60-cı illərində yazdığı "Rənglər" silsiləsinə aiddir.

Rəsul Rzanın "Rənglər" silsiləsi fəlsəfi motivlərlə zəngindir. Şair, ilk növbədə rənglərin tarixinə, qısaca da olsa ekskurs edir və onların mənasını açmağa çalışır.

Ağ, qara, sarı, yaşıl, qırmızı;
Hərəsi bir sınaqla bağlıdır.
Biri həsrətimizi xatırladır,
biri dərdimizi, biri arzumuzu.
Hərəsində bir məna var.
Kim bilir, kim sınamış,
kim bunu ilk dəfə demiş;
Qara-matəm,
qırmızı-bayram,
sarı-nifrət rəmzi imiş,
Kim bilir, keyfinin nə vaxtında
kim olmuş, rəngləri belə damğalayıb,
belə ayıran. (6, s.24)

Şairin qənaətinə görə rənglərin tarixi dünyanın tarixini xatırladır və rənglər insanla birgə yaranmışlar. Rənglər insan həyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Onlar

təsadüfi yaranmayıblar, ancaq insanların sonradan rənglərə verdiyi adlar "təsadüfidir", daha dəqiq desək, müəyyən bir hadisənin nəticəsidir. Rənglərin də insanlar kimi taleyi vardır. Kimlərsə onların adlandırılması baxımından əziyyət çəkmişdir, rəngləri qırmızı, ağ, yaşıl, sarı adlandırmışdır.

Tənqidçi Südabə Ağabalayevanın düzgün olaraq vurğuladığı kimi "Rəsul Rza ömrümüzün rənglərini göstərirdi". "Rənglər" ədəbi faktı o qədər gözlənilməz idi ki, adi axarın ahənginə öyrədilmiş mühitdə çaşqınlıq yaratdı. Onu qəbul etmək, təsdiq etmək? Necə yəni, "ömrün, mübarizənin, qəlbin, nifrətin, gecənin, səhərin və insan taleyinin könlümüzdə canlanan rəngi?". Rənglərin sonrakı "uğurlu taleyi" inandırıcı şəkildə sübut etdi ki, Rəsul Rza rənglər haqqındakı fikirlərində, gümanlarında nə qədər haqlı imiş. Əks təqdirdə təbiətdə, insan həyatında və bunun davamı kimi bədii yaradıcılıqda bu qədər rəng bolluğu olmazdı.

Rənglərin insanlar kimi iki taleyi vardır. Həm də rənglər təbiətlə insan arasında canlı vəhdət yaradırlar.İnsan da, rənglər də təbiətin kiçik zərrəcikləridir. Insanlar müxtəlif olduğu kimi rənglər də müxtəlifdir, taleləri də. Hər bir rəngin insan taleyində, qismətində müəyyən rolu vardır. Yəqin ki, insan ömrü rənglərdən ibarətdir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, insanın rənglərə bu qədər əhəmiyyət verməsi,maraq göstərməsi təsadüfi deyildir. Rəsul Rza rənglərin insan həyatındakı, qismətindəki yeri dəqiq müəyyənləşdirir. Danılmaz həqiqətdir ki, həyat müxtəlif, mürəkkəb, çətin sınaqlardan ibarətdir. İstənilən insan ömrünü sınaqlarsız təsəvvür etmək çətindir. Həyatın müəyyən mərhələsində hansı sınaqlarla, hansı "rənglərlə" qarşılaşacağımızı əvvəlcədən söyləmək çətindir, qeyri-realdır, bəzi hallarda isə qeyri-mümkündür. Ancaq qısa və uzun insan ömründə rənglərlə qarşılaşacağımız şəksizdir. Bir sözlə, Rəsul Rza insan ömrünü rənglərsiz təsəvvür etmir. Şair insanlar arasındakı bölgüdən fərqli olaraq, rənglərin bölgüsünü bir qədər fərqli istiqamətdən təsvir edir. Rənglər təbiətdən yaranmışlar,insanlardan fərqli olaraq onlarda "böyük-kiçik", "yaxşı-pis", "lazımlı-lazımsız" kimi məhfumlar yoxdur. Rənglər saxta deyillər, "səhvsizdirlər, bitərəfdirlər, ədalətlidirlər, vicdanlıdırlar". Ən başlıcası isə təbiət kimi heç vaxt xəyanət etmirlər, mizan-tərəzini itirmirlər. İnsanlar ədalətsiz bölgü aparmışlar. Təbiətdə isə "pis hava olmadığı kimi",pis rəng yoxdur.

Qırmızı qan da ola bilər,
Bahalı üzük qaşı da.
göz yaşı da.
Qara matəm rəmzi də ola bilər,
məhəbbət rəmzi də
Nifrət rəmzi də.
Ağ gözümüzü nurdan sala bilər,
Çiçək-çiçək bəzəyə bilər şöhrətimizi də. (6, s. 30)

Şairin gətirdiyi nümunələr dəqiqdir, inandırıcıdır və heç bir mübahisəyə yer qoymur. Insan dərdləri, arzuları, qayğıları, həsrətləri rənglərdən ibarətdir. Rəsul Rza insan ömrünü rənglərə, rəngləri insan ömrünə bənzərdir və vurğulayır ki, onların hər ikisi ana təbiətin övladıdır; biri hiyləgər, biri məsum....

Rəsul Rza ən kiçik bir detala fəlsəfi məzmun verməyi bacaran sənətkarlardandır. Şair müqayisə üsulundan geniş istifadə edərək kəskin təzad yaradır, sözlərin, ümumən şeirin məna tutumunu artırır.

Biri yaşıl görür yarpağı,
Biri qırmızı.
Ancaq yarpaq öz rəngində qalır,
Yaşıl olur, qızarır, saralır. (6, s.31)

Kimsənin necə görməsindəön, necə görmək istəməsindən aslı olmayaraq, rənglər öz donunu dəyişmir, olduğu, göründüyü kimi qalır. Rənglərdə hər bir proses təbii alınır, kimlərinsə sifarişi, arzusu yox. Rənglər insanlardan fərqli olaraq "qohumlarını" başqa cilddə deyil, öz donunda görməyi xoşlayırlar.

Doğurdan da şair yaxşı demiş ki, "hər bir kəsi öz donunda görənləri min yaşasın". Bəlkə də, rənglərin əbədi "yaşamağının" sirri məhz bu amildədir. Rəsul Rzanın qənaətinə görə, insan ömrü o zaman mənalı keçir ki, o, rənglərdəki kimi həyat sürsün. Bu baxımdan uşaqlıq, gənclik, qocalıq mərhələlərini normal,ürəyi istədiyi kimi yaşayan insan ən xoşbəxt insandır. Məsələn, ana təbiətin kiçik bir zərrəsi yarpaq birbaşa təbiətlə təmasda olduğu, ondan "ona xəyanət etmədiyi, yolundan sapmadığı üçün" ömrünü, süni şəkildə yox, təbii halda, başa vurur. "Uşaqlığından, cavanlığından, qocalığından" həzz alır. Bəlkə də yarpaqlarda paxıllıq, xudpəsəndlik, yaltaqlıq kimi xüsusiyyətlər olmadığına görə, o, əbədi yaşayır. Yazda yarpaqları yaşıl olan, yayda verdiyi barın ağırlığından qızaran, payızda isə saralanrənglər hər təzə baharda yenidən "doğulurlar", həyata qayıdırlar. Torpaqla,təbiətlə daima təmasda olanın taleyi, qisməti başqa cürə ola bilməz. Fikrimizcə, insan belə bir ömrü yaşamalıdır: Şübhəsiz ki, riyasız, yalnsız, böhtansız! İnsanın yuxarıda göstərdiyimiz xüsusiyyətlərə malik rəngləri arzulaması da təbiidir.

Rənglər könlümüzdən keçir,
isti, sərin küləklər kimi,
nəğmələr, sözlər, səslər
qəlbimizdə dolur müxtəlif,
rənglər kimi.
Rənglər xatirələör oyadır,
duyğular oyadır. (6, s.41)

İnsan təbiətin bir zərrəciyi olduğuna görə rənglər onlarda ancaq xoş duyğular oyadır, qəlbinə, dərdlərinə məlhəm çəkir.

Hətta insan rəngləri xatırlaynda da könlündən xoş duyğular keçir.

İnsan xoş xatirələrə dalır, bütün geridə qalan ömrünü xatırlayır, həyatının ən xoşbəxt günlərini yada salır, səsli-küylü uşaqlıq çağlarına qayıdır, qarğudan at mindiyi, xoşbəxtlikdən yerli-yersiz dəcəllik etdiyi günlərini bir anlıq da olsa geri qaytarmağa nail olur...

İnsan ömrü ən müxtəlif rənglərə, sözlərə, səslərə keçir. Bu qədər müsbət təsir etmələrdən sonra insan rənglər haqqında düşünə bilərmiş və düşünməyə mənəvi haqqı varmı?

Rəsul Rzanın "Rənglər" silsiləsini oxuyandan sonra "hə" sözünü ürəkdən deyirsən. Ancaq həyatda, insanların gündəlik məişətində, davranışlarında bu proses bir qədər fərqli şəkildə baş verir. Fikrimizcə, "Rənglər" silsiləsində şairin əsas məqsədi insan ömrünü rənglərin yaşadığı həyat tərzinəyaxınlaşdırmaqdır. Bircə anlığa təsəvvür edək ki, insanlar rənglər kimi yaşayır, fəaliyyət göstərir, dünyasını dəyişir, yenidən doğulurlar. Əslində, insan istəsə də, istəməsə də rənglər kimi ömür sürür, yaşayır, həyatını başa vurur. Ancaq insanların "şüurlu, məkrli, hiyləgər" olması vəziyyəti bir qədər dəyişir, mənfi istiqamətə yönləndirir. Insan yarandığı mühitdən, topraqdan, təbiilikdən uzaqlaşdıqca, süniliyə meyl etdikcə yadlaşır, ən yaxşı insani keyfiyyətlərini itirir, son nəticədə manqurtlaşır, məhv olur. Rənglər yarandıqları kimi yaşadıqları, "ömür sürdükləri" üçün necə də pakdırlar, təmizdirlər, ülvidirlər, müqəddəsdirlər...Onlar yarpaqlarda xışıldayırlar, əsirlər, coşurlar, sevinirlər, gülürlər, özünəməxsus şəkildə kədərlənirlər və sonda yarandıqları yerə-torpağın üstünə qonub rahatlıq tapır, torpağa çevrilirlər...

Torpaq da hər dəfə yenidən onları dirildir, həyata qaytarır, ikinci həyat bəxş edir. Bu həyat, bu proses Yer üzündə əbədi olaraq davam edir və edəcəkdir. Rənglər yarpaqlarda ikinci, üçüncü, dördüncü, nəhayətsiz dərəcədə həyata qayıdanda öz xilaskarını unutmur, onların şərəfinə müxtəlif "mahnılar oxuyurlar", varlığın ən mükəmməl "nəğmələrini səsləndirirlər".

Gördüyümüzdən artıq görmək istəməsək,
hər rəng adicə boyadır.
Rənglərin də musiqi kimi ahəngi var.
Ağrının, sevincin, ümidin də
rəngi var.
Düşündükcə açılır,
Əlvan səhifələr rənglərin.
Canlanır gözümüzdə rəngi,
ömrün, mübarizənin,
qəlbin, nifrətin,
gecənin, səhərin və insan taleyinin. (6, s. 56)

Rəsul Rza düzgün olaraq vurğulayır ki, insan həyatında baş verən mənfi, müsbət hadisələrin öz rəngi var və bütün bunlar son məqamda insan taleyinə təsir edir, müəyyən mənada qismətini "planlaşdırır". Rənglərin müxtəlifliyi insan həyatının müxtəlifliyidir. Əks təqdirdə insan həyatı cansıxıcı, yeknəsəq, birtərəfli olardı... Sonda yaşamaya ,yaratmağa dəyməzdi....

Rəsul Rza "Rənglər" silsiləsinin başlanğıcında "Uvertura" adlandırdığı hissədə insan həyatında ən çox işlənən ağ, qara, sarı, yaşıl, qırmızı rənglərinin ümumi səciyyəsini verir, sonra isə bütün rənglərin o cümlədən, ən az işlənənlərin bədii təsvirini yaradır. Şair burada da "növbəlilik" prinsipini gözləyir, dədə-baba qaydalarına dəqiq riayət edir və konkret təsvirlərə ağ rəngdən başlayır. Bir faktı vurğulamaq lazmdır ki, şair, ağ rənglərin bədii təsvirində daha çox müsbət çalarlardan istifadə etmişdir. Bu da Rəsul Rzanın qədim türk, Azərbaycan folkloruna dərindən bələdliyi, onlardan yerli-yerində istifadə etməsi, sözün yaxşı mənasında

şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini müasirləşdirməsi ilə, ümumən keçmişə böyük hörmət, qayğısı ilə bağlıdır...Ağ rəngin səciyyəvi xüsusiyyətləri –"sevinc çaları", "məhəbbət çaları" neçə də dəqiqliklə, insan həyatında oynadığı rola uyğun olaraq təsvir edilmişdir....

Rəsul Rza yaradıcılığının sanballı tədqiqatçılarından olan Məmməd Arifin yazdığına görə "Rənglər həm forması, janrı, poetik strukturu etibarı ilə həm də lirik mündəricəsi cəhətdən yeni, son dərəcə novator silsilə idi. Rəsul Rza bu silsilədə də yeni vasitə ilə - dünyanı, insanı dərk etmək istəyir və bu dərki poeziyada rəng vasitəsi ilə mənalandırırdı. Şair adi rəngdə yalnız rəng görmür, yalnız rəng axtarmırdı, o rəngdə insan həyatının, insan aləminin çalarlarını oxuyur və onu rənglə ifadə edirdi. Şairin silsilədə axyarıb tapdığı, kəşfinə nail ola bildiyi poetik metod belə idi." (2, s.48) Sonralar tənqidçi və şair Arif Abdullazadə "Rənglər" silsiləsini "Rəsul Rza yaradıcılığında yeni mərhələ" adlandırmışdır. (1, s. 80)

Əsrlərdən bəri insanların ağ rəngi sevməsi, arzulaması, qiymətləndirilməsi, bir çox məqamlarda müqəddəsləşdirilməsi təsadüfi deyildir. Insanlar yaxşı nə varsa hamısını ağ rənglə əlaqələndirmişlər. Şair də müasir dövrdə bu ənənələri ləyaqətlə davam etdirmişdir. Mışıl-mışıl yatan günahsız, məsum körpənin təbəssümü, insanların bir-birlərinə etdikləri təmənnasız yaxşılıq necə də ağ rəngə bənzəyirlər. Şairin qənaətinə görə, yer üzünün əşrəfi sayılan insanın səadəti,xoşbəxtliyi hər şeydən vacibdir. Çünki yarpaqlardakı rənglərdən fərqli olaraq insanı xoşbəxt etmək, səadətə qovuşdurmaq çətindir. Xoşbəxtliyə gedilən yolda atılan ilk addım, ilk yalan xoş niyyətlə deyilmişsə...Yuxarıda göstərdiyimiz kimi ağ rəngin sevinc, məhəbbət çalarları daha effektlidir.

Nənə qurşağı,
Vətən torpağı.
Çiçəkli bahar budağı.
Göyərçin qanadları.
Quzey qarı.
Bir körpənin bulaşmış üz- gözü.
Şorbaya yanböyür batırıb çıxartdığı
qaşıqdan aldığı ləzzət
Şübhələrin dağıldığı gün. (6, s.60)

Şairin qənaətinə görə ağ rəng bir çox rənglərdən fərqlənir və bu da təsadüfi deyildir. Ağ rəng qədim türk mifologiyasında, folklorunda bütün yaxşı xüsusiyyətlərin rəmzidir. Ona görə də ağ rəng xüsusi olaraq fərqləndirilmiş "Ağ rəng", "Ağ rəngin sevinc çaları" kimi dərin məzmunlu başlıqlarla verilmişdir. Həm də ağ rəng qədim ənənələrə hörmət əlaməti olaraq bir az da ideallaşdırılmış, müqəddəsləşdirilmiş şəkildə təsvir edilmişdir.

Ancaq ağ rəng nə qədər yaxşı xüsusiyyətlərə malik olsa da, ona zinətləndirən, rövnəqləndirən, anlayan, duyan insandır:

Ömrün mənası
Qəlbin aynası.
Bahası və satım meydanı olmayan var.

Tək bir qəlbin qapısına düşən açar
Anlayan, duyan
insan.(6, s. 65)

Rəsul Rza "Rənglər" silsiləsində və bütövlükdə yaradıcılığında XX əsrin 50-60-cı illərində dəbdə olan "Beynəlxalq problemlər", "Beynəlxalq mövzulara" da üstünlük vermişdir. Ancaq şair burada da öz üslubuna, fərdiliyinə sadiq qalmış, mümkün qədər ideoloji stereotiplərdən uzaq olmuşdur. Rəsul Rza sadə, zəhmətkeş insanların faciəvi taleyini qələmə almışdır. Bəlkə də uzaq 50-60-cı illərdə çoxlarının ağlına gətirmədiyi müsəlman həmrəylərini nümayiş etdirmişdir. Şair yaradıcılığına böyük hörmətlə yanaşdığı ulu Sabirin "Fatma, Tükəzbanlarını"müasiri olduğu dövrə gətirmiş, onalrın talelərində ümumi xüsusiyyətləri görmüş və hamsını Şirmayı rəngdə birləşdirmişdir. Eyni zamanda maddi çətinliklərdən, mənəvi əzablardan fəryad qoparan müstəmləkə ölkələrinin sakinlərinin, əhmədlərinin halına ürəkdən acımışdır. Şair müqayisə üsulundan geniş və hərtərəfli istifadə etmiş, keçmişlə müasirliyi vəhdətdə təsvir etmiş, "Afrikanın dərdini", "qaraların taleyini", "zindan barmaqlığını", "ilməkli kəndini" "məftilli qırlacı" babasının keçmişdəki ağır, məşəqqətli həyatının bariz nümunəsi olan "saqqal darağı" ilə əlaqələndirmiş, bağlamışdır. Rəsul Rza sonda vurğulayır ki, Afrikadakı insanlar ölümü də dünyanın qazancı, dünyadan apardıqları nemət kimi qəbul edirlər. Çünki onların başqa çıxış yolu yoxdur. Müasir dünyamızda olduğu kimi... Doğurdan da yuxarıda vurğuladığımız kimi, Rəsul Rza klassik Azərbaycan poeziyasının ənənələrini ləyaqətlə davam etdirərək kəskin təzad yaradır, hər rəngə layiq olduğu qiyməti verir. Boz rəngi ədəbiyyatda və həyatda qəbul edilməyən rənglərdəndir. Hətta "pis havası olmayan ana təbiətdə" insana xoş gəlməyən havaya "boz hava", böyüklərin üzünə qayıdanlara "böyüyün üzünə bozardı", bütün pisliklərə layiq olan insanlara isə "bozarmış üzlər" deyirlər. Beləliklə, Rəsul Rzanın "Rənglər" silsiləsindəki mövzular, problemlər, ideyalar bu gün də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Алиева Нушаба Аждар кызы,
Алиева Ирада Бабир кызы

Философская лирика Расула Рзы

Резюме

Цикл «Цвета» занимает особое место в творчестве Расула Рзы. Цикл «Цвета» состоит из разных частей. Произведение написано в 60-е годы XX века. Многие литературные критики восторженно и дружелюбно встретили произведения этого поэта. С самого начала творчества произведения Расула Рзы отличались новаторством мысли и новизной. Поэт прошёл большой путь от первого стихотворения «Весна большевика» до «Цветов». Следует отметить, что Расул Рза по-новому рассматривал, жизненные события и факты в своём творчестве. Для него уже не существовала проблема плохих и хороших людей, в том числе и цветов. Каждый цвет анализировал в отдельности и совокупности с другими людьми, явлениями. Можно сказать, что Расул Рза полностью отказался от старых канонов, стереотипов при оценке каждого

цвета. В этом и состоит научная новизна и философия произведения. В статье рассматриваются вышеназванные проблемы.

Aliyeva Nushaba Ajdar,
Aliyeva Irada Babir

Philosophical motifs in Rasul Reza's "The Series of Colours"

Summary

"The series of colours" occupies an important place in Rasul Rza's creativity. It consists of different parts that are related to each other. The work was written in the 60s of the XX century. It is worth noting that many critics correctly assessed this work as a new, important stage in Rasul Rza's work. From the first years of his work, Rasul Rza was distinguished by his innovation and traditionalism. The long and difficult path from "The Spring of Bolshevik" to the poem "The Series of Colours" has gone by the writer. He approached life events in a new and different way. The poet did not specifically divide people and colours into good and bad. He described each colour in relation to the environment and event with its different hues. He was completely away from old stereotypes while working on this work. He is remembered for his innovation in this regard. Innovation in the range of colours is due to the above factors. The article is intended to clarify what the philosophical motives are in "The Series of Colours".

Ədəbiyyat

1.Abdullazadə A. Şairlər və yollar. Bakı, Elm,1984, 250 s.
2.Arif M. Əsrin novator poeziyası. -Azərbaycan, 1966, №7, s.48
3.Əlimirzəyev X. Klassiklərimizin ideal və poetik sənət dünyası. Bakı; "Elm və təhsil", 2009, 286 s.
4.Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cilddə, I cild, Bakı, "BDU nəşriyyatı", 2007, 482 .
5.Qarayev Y. Poeziya və nəsr. Bakı, Yazıçı, 1979,360 s.
6.Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cilddə. I cild. Bakı, "Öndər nəşriyyatı", 2005, 304 s.
7.Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cilddə. II cild. Bakı, "Öndər nəşriyyatı", 2005, 320 s.
8.Ulusel R. Rəsul Rzanın yaradıcılıq yolu. Bakı, Elm, 1987, 181 s.
9.Yusifli V. Poeziyanın yolları və illəri. (1960-2000-ci illər) Bakı, Adiloğlu, 2009, 320 s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: dos.Kadiyeva S.Ə.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 361-365
https://doi.org/10.62837/2024.4.361

LEYLA SHOVLAT GADIMOVA
Azerbaijan University of Languages
134 Rashid Behbudov St, Baku
Email: leylashovlat@gmail.com

PRAGMATIC-CONCEPTUAL ASPECTS IN SHAKESPEARE'S SONNETS

Key words: emotions, communication, pragmatic analysis, linguistics, concept
Ключевые слова: эмоции, коммуникация, прагматический анализ, лингвистика, концепция
Açar sözlər: emosiyalar, kommunikasiya, pragmatik təhlil, lingvistika, konsept

The sonnets of Shakespeare are widely acclaimed for their portrayal of human emotions, particularly within the realm of love. Through the technique of pragmatic-conceptual analysis, we can delve into both the practical and epistemological dimensions of language. This analytical approach offers a comprehensive understanding of how language functions to convey intricate human experiences. Shakespeare's sonnets are primarily remembered for their profound exploration of the human paradox. Within this exploration, love emerges as a central theme, captivating readers with its complexity and depth. By incorporating a pragmatic perspective, one can discern that the expression of emotions in these sonnets hinge on the careful selection of words. The purpose of this linguistic expression is to elucidate the speaker's intentions, sentiments, and social bonds. Each word chosen by Shakespeare serves as a conduit for the intricate web of human emotions, weaving together the fabric of his sonnets. Through pragmatic analysis, we gain insight into the nuanced interplay between language, emotion, and social context within Shakespeare's poetic realm. Thus, Shakespeare's sonnets not only offer a profound exploration of love but also serve as a testament to the enduring power of language in capturing the essence of human experience.

ЛЕЙЛА ГАДИМОВА

ПРАГМАТИЧЕСКО-КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ В СОНЕТАХ ШЕКСПИРА

РЕЗЮМЕ

Сонеты Шекспира широко признаны за их изображение человеческих эмоций, особенно в контексте любви. Через технику прагматико-концептуального анализа мы можем погрузиться в практические и эпистемологические измерения языка. Этот аналитический подход предлагает всестороннее понимание того, как язык функционирует, чтобы передать сложные человеческие переживания. Сонеты Шекспира в первую очередь запоминаются своим глубоким исследованием человеческого парадокса. В

рамках этого исследования любовь выступает центральной темой, захватывая читателей своей сложностью и глубиной. Интегрируя прагматическую перспективу, можно различить, что выражение эмоций в этих сонетах зависит от тщательного выбора слов. Цель этого лингвистического выражения - разъяснить намерения, чувства и социальные связи говорящего. Каждое слово, выбранное Шекспиром, служит связующим звеном для сложной сети человеческих эмоций, переплетая ткань его сонетов. Через прагматический анализ мы получаем понимание тонкой взаимосвязи между языком, эмоцией и социальным контекстом в поэтическом мире Шекспира. Таким образом, сонеты Шекспира не только предлагают глубокое исследование любви, но также служат свидетельством о нескончаемой силе языка в захвате сути человеческого опыта.

LEYLA QƏDİMOVA

ŞEKSPIR SONETLƏRINDƏ PRAGMATIK-KONSEPTUAL ASPEKTLƏR

SUMMARY

Şekspirin sonetləri insan duygularının, xüsusən də sevgi məzmununun təsvir edilməsi ilə geniş tanınır. Pragmatik-konseptual analiz texnikası vasitəsilə dilin praktik və epistemoloji ölçülərindən həzz ala bilərik. Bu analitik yanaşma, dilin kompleks insan təcrübələrini ötürmək üçün necə işlədiyini bütöv anlayışa verməyə kömək edir. Şekspirin sonetləri əsasən insan paradoksunun dərin tədqiqatı üçün yadda qalır. Bu tədqiqat çərçivəsində, sevgi, oxucuları zəngin kompleksliyi və dərinliyi ilə əhatə edir. Pragmatik perspektivini daxil edərək, bu sonetlərdə duyğuların ifadəsi sözlərin diqqətli seçilməsinə bağlıdır. Dil ifadəsinin məqsədi, danışanın niyyətlərini, hisslərini və sosial bağlantılarını aydınlaşdırmaqdır. Şekspirin seçdiyi hər bir söz, insan duyğularının mürəkkəb şəbəkəsinin bir bağlantı nöqtəsi kimi xidmət edir, sonetlərinin dəriyən təzədilməsini təmin edir. Pragmatik analiz vasitəsilə, dil, duyğu və Şekspirin poetik dünyasında sosial məzmun arasında incə əlaqələrin anlayışını qazanırıq. Beləliklə, Şekspirin sonetləri yalnız sevginin dərin tədqiqatını təklif etmək ilə qalmır, həm də insan təcrübəsinin əsasını ələ keçirən dilin əzəmətli gücünün sübutu olaraq xidmət edir.

Shakespeare's sonnets are generally considered the best evocations of human feelings especially concerning love. Even this day they stir people's minds with in-depth analysis of reality of human's relationships. A pragmatic and conceptual lens will be explored in this article in which the syntactic and conceptual subtleties of the sonnets will be looked at and themes on love, emotion and how people interact will be specifically focused. [1, p.27].

Analysis of a pragmatic context is about studying language being in use which is focused on conversation of one's intention and context, and effect of communication. While the analysis is more of the concept is conceptual and it

involves the exploration of the ideas and concepts that are presented in a language. [5, p.28]. The technique of pragmatic-conceptual analysis allows us to analyze both the practical and epistemological aspect of language to get a holistic understanding of how language can convey intricate human experiences. [5, p.31].

Shakespeare's sonnets are remembered best for their intense treatment of the human paradox, which undoubtedly includes love. Incorporating a pragmatic view, one can notice that the expression of emotions is based on the choice of words and the purpose behind this manifestation is to show the speaker's intentions, feelings and social ties. The splendor of imagery and high level of figurative language reflect above all who the speaker fell in love with in a sonnet "Shall I do comparisons you to temperate day on the height of summer? [6, p.64]. On a conceptual level, the sonnet delves into the theme of internalization of beauty in and with poetry, wherein the unequaled extent of love and art are gradually being highlighted.

Shall I compare thee to a summer's day?
Thou art more lovely and more temperate:
Rough winds do shake the darling buds of May,
And summer's lease hath all too short a date. [6, p.65].

The accurate combination of the rhythm of iambic pentameter and rhyme schemes which were used by Shakespeare in writing sonnets has pragmatic functions on presenting meaning and emotions. Whether through beat or verse the exactness of meter and rhyme happens to produce music which amplifies the emotional impact of the sonnet. It gives him a possibility to fit out the complex ideas and feelings within a space that has limited volume. [4, p.32].

Besides the linguistic notions, Shakespeare had presented sonnets rich with conceptual metaphors which symbolized passionate love, craze and personal connection. Sonnets like Sonnet 116 ("Same as it ever was. Let me not to the musical wedding of two true minds, for my hand is against it." for instance, show how love overcomes any time and difficulty. Through conceptualizing the subject matter, these sonnets demonstrate the philosophical base of love, which is a mysterious and powerful force that does not unerringly salute the rational explanation. [3, p.9]

The stretch of words and poetry devices with which Shakespeare endows his sonnets make them more substantial and metaphoric. Symbol, image, simile, and other tools of rhetoric are so designed to help the author to visualize the scenes and bring out the emotions that lack words to express. In the set of Sonnet 130 ("My mistress' eyes are nothing like the sun") the speaker will refusal the conventional love poetry stances, which challenge conventional beauty and desire and as a result show the Shakespeare skillful use of language to investigate cultural norms. [6, p.73].

My mistress' eyes are nothing like the sun;
Coral is far more red than her lips' red;
If snow be white, why then her breasts are dun;

If hairs be wires, black wires grow on her head.

Shakespeare's sonnets demonstrate their power mainly because of the communication between the emotions and the mediums of expression. However, the smart handling of language allows the writer to convey the very different emotions of the human, from bliss to sadness ('via the precise choice of words, syntax and tone'.) [6, p.77]. Here in Sonnet 29 (When, in disgrace with fortune and men's eyes), the speaker's dark mood is created with the help of expressive images and introspective language. The poem shows how language interweaves with inner feelings to achieve a close link.

When, in disgrace with fortune and men's eyes,
I all alone beweep my outcast state,
And trouble deaf heaven with my bootless cries,
And look upon myself, and curse my fate,
Wishing me like to one more rich in hope. [6, p.78].

The comprehension of the cultural background and the historical puzzle in which Shakespeare wrote his sonnets improves how we feel about the practical as well as the philosophical values. Under this canvas, Shakespeare's revelation of love and human relationships gets more accentuation, basically disclosing the general issues and ethos of his period. [3, p.12]

Shakespeare's sonnets as the most famous poems still ring the readers' mind two centuries after they were composed, proving their universal applicability and literary excellence. [1, p.45]. The pragmatic-conceptual analysis discovers the complex interconnection between language usage, emotion, and the conceptual themes in those masterpieces that have ghastly nature. While we dwell deeper on the linguistic elements, conceptual themes, and cultural context of the sonnets of Shakespeare, we find the importance in the collections of English literature. [1, p.48].

Scientific result: Shakespeare's sonnets describe the fact that the way Shakespeare uses terms, his poetics techniques reflect his ideas and emotions, as well as conceptual metaphors which he uses to express his views of, for instance, love and beauty. Through a scrutiny of language and structure elements of the sonnets the article shows artistic endurance of those poems and their strong impact on literature.

Scientific innovation: The scientific part of the article is the analysis of Shakespeare's sonnets using an interdisciplinary approach. By bringing together the ideas of linguistics and literary studies the text provides a holistic view of the manner in which language and emotions are interlinked in the plays of this Shakespeare.

The practical importance of the article and economic sufficiency: The article addresses the topic not only to help people understand difficult language and complicated emotions in Shakespeare sonnets, but also with a purpose of indirect raising various sectors by providing enlightenment to the practical and abstract topics.

Resources:

1. A.E.B. Coldiron, James Schiffer, ed. *Shakespeare's Sonnets: Critical Essays*., *Shakespeare Quarterly*, Volume 51, Issue 4, Winter 2000, Pages 485–486, https://doi.org/10.2307/2902343

2. Demyankov, V.Z. Linguistic interpretation of the text: universal national (idio-ethnic) strategies // Language and culture: facts and values / VZ Demyankov. – Moscow: – 2001. – 210 p.

3. Karasik, V.I. Basic characteristics of linguocultural concepts / V.I.Karasik, G.G.Slyshkin // Anthology of concepts. Under the editorship of V.I. Karasik, I.A. Sternin. – Moscow: Gnosis, – 2007. – p.12–13/

4. Киттай Э., Лерер А. Семантическое поле и структура метафоры //Исследования в области языка, – 1981. No 5, – с. 31-63.

5. Telia, V.N. Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguoculturological aspects / V.N. Teliya. – Moscow: School "Languages of Russian Culture",– 1996. – 288 p.

6. https://www.fictionpress.com/.../Griffin-Wings-Poems-About

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 366-371
https://doi.org/10.62837/2024.4.366

Xanım MİRZƏYEVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
xanimmirzyeva14@gmail.com

XI SİNİF ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ MİR CƏLAL PAŞAYEVİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞININ ÖYRƏDİLMƏSİ İMKANLARI

XÜLASƏ

Açar sözlər: *Yazıçı, ədəbiyyatşünas, kurikulum, ədəbiyyat dərsi, interaktiv metod, təhlil, müzakirə.*

Ədəbiyyat dərslərində qüdrətli söz sənətkarlarının həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi böyük təlim-tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Mir Cəlal Paşayev çoxşaxəli fəaliyyəti ilə Azərbaycan ədəbiyyatına, elminə, incəsənətinə böyük töhfələr vermişdir. Ədibin bir şəxsiyyət kimi formalaşması gərgin və məsuliyyətli əməyin, yüksək təhsilin nəticəsidir. Böyük ədib dövrünün görkəmli alimi və pedaqoqu olmaqla ədəbi-nəzəri, elmi dünyagörüşün formalaşması işində təkcə XX əsrə sığışmayan böyük işlər görmüşdür. XI sinfin ədəbiyyat dərslərində ədibin həyat və yaradıcılıq yolunun öyrənilməsi gənc nəslin dünyagörüşünün formalaşmasında, ideya-mənəvi və estetik tərbiyəsində mühüm rol oynayır.

Görkəmli sənətkarın şəxsiyyəti və yaradıcılıq yolu haqqında şagirdlərdə dolğun təsəvvür yaradılması, onların mövzu ilə bağlı ədəbi biliklərə dərindən yiyələnməsi təlim prosesində ədəbiyyat müəlliminin qarşısında duran başlıca vəzifələrdəndir. Tədris zamanı ədəbiyyat dərsliyi ilə yanaşı, ədib haqqında video-materiallardan, əsərlərdən, əlavə mənbələrdən istifadə olunması məqsədəuyğundur. Sənətkarın həyat və yaradıcılıq yoluna həsr olunan dərsdə müzakirə, təqdimat, diskussiya kimi interaktiv təlim metodlarından, kiçik və böyük qruplarla iş formasından istifadə edilməsi də faydalı olardı. Bu məqsədlə müəllim təlim prosesində kurikulumun tələblərinə uyğun olaraq, interaktiv təlim metodlarından məqsədyönlü istifadə etməlidir. Bununla da müəllim şagirdlərin yaradıcı təfəkkür və tədqiqatçılıq bacarığını inkişaf etdirə bilər.

Х. А. Мирзаева

ВОЗМОЖНОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА МИРА ДЖАЛАЛА ПАШАЕВА НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ XI КЛАССА

Резюме

Ключевые слова: *Писатель, литературный критик, учебная программа, урок литературы, интерактивный метод, анализ, дискуссия.*

Изучение жизни и творчества великих мастеров слова на уроках литературы имеет большое воспитательное значение. Мир Джалал Пашаев, один из видных представителей азербайджанской литературы XX века, своей многогранной

деятельностью внес большой вклад в азербайджанскую литературу, науку и искусство. Становление писателя как личности – результат упорного и ответственного труда и высокого образования. Будучи крупным учёным и педагогом великой литературной эпохи, он провёл великие работы по формированию литературно-теоретического и научного мировоззрения, не умещавшегося только в XX веке. Изучение жизненного и творческого пути писателя на уроках литературы 11 класса играет важную роль в формировании мировоззрения подрастающего поколения, в идейно-духовном и эстетическом воспитании.

Одной из основных задач, стоящих перед учителем литературы в процессе обучения, является создание у учащихся полного представления о личности и творческом пути известного художника, приобретение глубоких литературных знаний, связанных с предметом. Во время обучения уместно использовать учебники литературы, видеоматериалы, произведения, дополнительные источники. Также на уроке, посвященном жизненному и творческому пути художника, было бы полезно использовать такие интерактивные методы обучения, как дискуссия, презентация,обсуждения, а также формы работы с малыми и большими группами. Для этого преподавателю следует целенаправленно использовать в процессе обучения интерактивные методы обучения в соответствии с требованиями учебной программы. Благодаря этому учитель может развивать творческое мышление и исследовательские навыки учащихся.

Hanim Mirzayeva

POSSIBILITIES OF TEACHING LIFE AND CREATIVITY OF THE WORLD BY JALAL PASHAYEV IN LITERATURE LESSONS OF THE XI GRADE.

Summary

Key words: *Writer, literary critic, curriculum, lesson of literature, interactive method, analysis, discussion.*

The study of the life and creativity of great word masters in the lessons of literature is of great educational importance. Mir Jalal Pashayev, one of the prominent representatives of 20th century Azerbaijani literature, has made a big contribution to Azerbaijani literature, science and art. Becoming a writer as a person is the result of hard and responsible work and high education. As a major scholar and educator of the great literary age, he did great work on the formation of a literary, theoretical and scientific worldview that did not fit only in the 20th century. The study of the life and creative ways of the writer in the lessons of literature of the 11th grade plays an important role in the formation of the worldview of the younger generation, in the thought-spiritual and aesthetic education.

One of the main tasks facing the teacher of literature in the process of teaching is to create in the students a full understanding of the personality and creative way of the famous artist, to acquire a deep literary knowledge related to the subject. During the training, it is appropriate to use literature textbooks, video materials, works, additional sources. It would also be useful to use interactive teaching methods such as discussion, presentation and debates, as well as forms of working with small and large groups, in a lesson dedicated to the artist's life and creativity. In order to do this, the teacher should purposefully use interactive teaching methods in the learning process, in accordance with the requirements of the curriculum. This enables the teacher to develop the students' creative thinking and research skills.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Mir Cəlal Paşayev ədəbiyyatımızda müəllim, yazıçı və ədəbiyyatşünas kimi tanınır. Görkəmli sənətkar çoxşaxəli fəaliyyəti ilə Azərbaycan ədəbiyyatına, elminə, incəsənətinə böyük töhfələr vermişdir. "UNESCO-nun 2008-2009-cu illərdə görkəmli şəxsiyyətlərin və əlamətdar hadisələrin qeyd edilməsi proqramına Azərbaycanla bağlı daxil olmuş yubileylərin keçirilməsi haqqında" Azərbaycan Prezidentinin 2008-ci il 31 yanvar tarixli Sərəncamına əsasən, yazıçı Mir Cəlal Paşayevin yubiley mərasimi təntənə ilə qeyd edilib. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında, elmində müstəsna xidmətlər göstərən Mir Cəlal Paşayevin 100 illiyinin YUNESKO səviyyəsində qeyd olunması, ilk növbədə, Azərbaycan elminə, mədəniyyətinə və ədəbiyyatına dünya miqyasında verilən önəmli dəyərin təzahürüdür.[5]

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" 2004-cü il 12 yanvar tarixli Sərəncamına əsasən, ədibin "Seçilmiş əsərləri" kütləvi tirajla nəşr olunub məktəb kitabxanalarına verilmişdir. Müəllim bu əhəmiyyətli nəşrdən kurikulum üzrə ədəbiyyat dərslərində ədibin həyat və yaradıcılığı öyrədilərkən əlavə mənbə kimi istifadə etməli, şagirdlərin müstəqil işinə, tədqiqatçılıq fəaliyyətinə zəmin yaratmalıdır.

Ədibin bir-birindən maraqlı hekayələri, roman və povestləri ədəbiyyatımızda özünəməxsus yer tutur. Onun romanlarında ana xətt başdan-başa vətənpərvərlik, humanizm kimi müsbət ideyalar üzərində qurulub. Hal-hazırda ədəbiyyat dəsrlərində ədibin 6-cı sinifdə "Dərsimi yaz" hekayəsi, 7-ci sinifdə "Bahar"("Bir gəncin manifesti") əsəri, 9-cu sinifdə "Vətən yaraları" hekayəsi və 11-ci sinifdə isə sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolu, həmçinin "Açıq kitab" əsəri tədris olunur.

Sənətkarın həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi üzrə ədəbiyyat dərsinin motivasiya mərhələsində yeni mövzunun öyrənilməsi üçün zəmin yaratmaq məqsədilə Mir Cəlal Paşayev haqqında "Üç zirvənin fatehi" filminin nümayişi məqsədə uyğundur. Daha sonra şagirdlərin bu film haqqında təəssüratları öyrənilir.[2,s.134]

Dramaturqun həyat və yaradıcılıq yolunun öyrənilməsi üçün münbit zəmin yaratmaq məqsədilə müəllim şagirdlərə belə bir sualla müraciət edir: Mir Cəlal Paşayevin həyatı, şəxsiyyəti haqqında nə bilirsiniz? Suala cavab vermək üçün

şagirdlər əvvəlcə bu mövzuda IX sinifdə qazandıqları biliklərə istinad edirlər. Bildirilir ki, "Vətən yaraları" hekayəsi Mir Cəlal Paşayevin oxucaların böyük rəğbətini qazanmış əsərlərdəndir. İkinci Dünya müharibəsinin ən qızğın çağında qələmə alınan bu əsərdə geniş müharibə səhnələri verilməsə də, oxucuda ədalətsiz müharibəyə, onu törədənlərə qarşı güclü qəzəb, nifrət duyğusu oyanır. Əsərdə bir-birinə zidd olan iki aləm üz-üzə qoyulur: dinc həyat və müharibə. Dinc həyat yalnız əsgər xatirələrində mövcuddur. Müharibə isə gerçək və amansızdır. Dinc həyatın, əziz xatirələrin,müqəddəs hislərin qorunması istəyi hekayənin mahiyyətini, mənasını təşkil edir.

Dərsin sonrakı mərhələsində sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolunun dərindən öyrənilməsi məqsədilə tədqiqat sualına uyğun olaraq, M.C.Paşayevin ədəbi fəaliyyətinin daha səciyyəvi cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi üzrə araşdırma aparılır.

Kiçik qruplara tədqiqat üçün aşağıdakı qayda üzrə tapşırıqlar verilir:

1. Mir Cəlalın yaradıcılığında aldığı təhsilin və Gəncə ədəbi mühitinin hansı rolu olmuşdur?
2. Mir Cəlalın hekayələri üçün səciyyəvi cəhətlər hansılardır?
3. Mir Cəlalın roman yaradıcılığı hansı xüsusiyyətləri ilə seçilir?
4. Mir Cəlalın elmi yaradıcılığı hansı cəhətləri ilə səciyyəvidir? [1,s.118-119]

Kurikulumun tələbinə uyğun olaraq, dərsdə mövzu ilə əlaqədar əlavə mənbələr üzrə də iş təşkil edilir. Bu məqsədlə, kiçik qruplara görkəmli tədqiqatçı Yaqub İsmayılov və ədəbiyyatşünas alim Nərgiz Paşayevanın sənətkarın həyat və yaradıcılığı ilə bağlı fikirlərinə münasibət bildirmək təklif olunur:

1. "Mir Cəlalın yaradıcılığında başlıca tədqiq və inikas obyekti, hər şeydən əvvəl, insandır, onun mənəvi dünyası, fikri-hissi həyatı, mübarizə və fəaliyyətidir. İnandırıcı surətlər, xarakterlər yaratmaq tələbi sənətkar Mir Cəlalı da daim ciddi düşündürmüş və əksər hallarda o, məqsədinə nail olmuşdur. Müəllifin realist qələmlə canlandırdığı surətlər bir-birinə oxşamır, hərəsinin öz daxili aləmi həyata öz baxışı, öz təfəkkür tərzi, orijinal xarakteri, bu xarakteri fərdiləşdirən və ümumiləşdirən keyfiyyətləri var".[4,s.11]
2. "Mir Cəlal heç vaxt olduğu yüksəklikdən enib, haqqı da olsa heç kəsdən, heç nəyi tələb etmədi. Çünki o yaxşı bilirdi ki, əsl yüksəklik kağızların, sənədlərin, möhürlərin, qərarların, iclasların hökmü ilə deyil, ləyaqətli insan ömrü və bu ömrün zamandan-zamana təsdiqi və təntənəsi ilə ölçülür. O da sirr deyil ki, daxilində bir ilahi qığılcım yaşayan hər bir yazıçı, alim, ümumiyyətlə hər bir istedad zaman çərçivəsini yararaq əbədiyyətə qovuşur. Beləliklə, yazıçı və zaman qarşıdurması həmişə olduğu kimi bu dəfə də yazıçı qalibiyyəti ilə nəticələnir". [3, s.29]

Kiçik qruplar müəllimin tapşırığına əsasən, ilk növbədə, sənətkar haqqında mətnlə tanış olur, oxu zamanı diqqəti cəlb edən məsələlərlə bağlı qeydlər aparırlar. Müəllim sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolundan bəhs edən mətnin oxusunun təşkilinə xüsusi diqqətlə yanaşır. Təcrübə göstərir ki, XI sinif ədəbiyyat dərsliyində verilmiş mətn əvvəlki sinif ədəbiyyat dərsliklərində verilən mətnlərə nisbətən daha

mürəkkəb olduğu üçün şagirdlərin təlim fəaliyyətinin təşkilinə bilavasitə təsir göstərir. Bu baxımdan, kiçik qrupların mətnlə tanışlığı, araşdırma fəaliyyəti daim müəllimin diqqət mərkəzində olmalıdır. Odur ki, müəllim işin gedişi zamanı yeri gəldikcə məsələyə müdaxilə etməli, şagirdlərin suallarını cavablandıraraq onlara düzgün istiqamət verməlidir.

Yazıçının həyatı haqqında məlumatda bildirilir ki, Mir Cəlal Ərdəbil rayonunun Əndəlib kəndində anadan olmuşdur. Ailəsi ilə birlikdə Gənəcəyə köçmüş və ibtidai təhsilini də burada almışdır. Gəncə Pedaqoji Texnikumunda təhsil almış sonra isə Gəncə və Gədəbəy məktəblərində müəllimlik etmişdir.[1,s.118]

Dərsdə sənətkarın yaradıcılıq yolunun müzakirəsi zamanı aldığı təhsilin və Gəncə ədəbi mühitin yaradıcılığına təsiri müzakirə olunur. Şagirdlər sənətkarın, Gəncə Darülmüəlliminə daxil olmasını, orada tələbə təşkilatının , sonra isə şəhər tələbə həmkarlar təşkilatının sədri kimi fəaliyyətini, Gəncədə və Gədəbəydə müəllimlik etməsini onun dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm amil kimi dəyərləndirir. Sənətkarın pedaqoji fəaliyyəti barədə də məlumat verilir. O 1930-1932-ci illərdə Kazan Şərq Pedaqoji İnstitutunun ədəbiyyat fakültəsində təhsil almışdır. Sonra Bakıya qayıdaraq təhsilini Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasında davam etdirmişdir. Pedaqoji fəaliyyətini 1933-cü ildən ömrünün sonuna qədər Azərbaycan Dövlət Universitetində davam etdirmişdir.

Dərsdə yazıçının hekayə və roman yaradıcılığı ilə bağlı suallar müzakirə olunur. Mir Cəlalın hekayə və roman yaradıcılığı ilə bağlı sualların müzakirəsi zamanı onun ədəbiyyatımızda kiçik hekayənin əsas yaradıcılarından biri olduğu vurğulanır. "Molla Nəsrəddin" məktəbinin ədəbi ənənələrinə xüsusi ehtiramla yanaşan yazıçı Azərbaycan hekayəsini yaşadığı dövrün mövzuları və problemləri ilə zənginləşdirmişdir. Onun hekayələr üçün gerçəkliyə obyektiv münasibət, həyat həqiqətlərinin bədii əksi, tənqidi ruh, cəmiyyətdə insan mənəviyyatı və davranışındakı nöqsanların tənqidi, yumorlu və satirik bədii gülüş, komizm, yığcamlıq, təbiilik səciyyəvidir. Bu kimi xüsusiyyətlər sənətkarın "Həkim Cinayətov", "Bostan oğrusu", "Təzə toyun nəzakət qaydaları", "Badam ağacları" və digər hekayələrinin əsasının təşkil edir. Yazıçının fərdi üslubunun özünəməxsusluğunu ifadə edən "Həyat hekayələri", "Sadə hekayələr" kitablarında toplanmış əsərlər yüksək ideya-bədii keyfiyyətləri, xəlqiliyi ilə oxucuya saf, səmimi hisslər aşılayır.

Mir Cəlal yüksək sənətkarlıq nümunəsi olan romanlarında da insanları düşündürən həyati problemləri, mənəvi-əxlaqi və ictimai-sosial məsələləri əks etdirmişdir. Sənətkar "Dirilən adam" əsərində mükəmməl xarakterli obrazlar yaratmışdır. Əsərdəki Qədr obrazı sərt ictimai mühitin girdabından çıxmaq istəyən, lakin cəmiyyətdə özünə dayaq tapa bilməyən insanların ümumiləşmiş obrazıdır. "Açıq kitab" romanında tutduğu doğru yoldan dönməyən yeni nəslin uğurlarının labüdlüyü, maarifçi mühiti bulaşdıran insanların faciəsinin ictimai mahiyyəti açılıb göstərilir. "Bir gəncin manifesti" romanında yazıçı əsərin qəhrəmanı olan Baharın haqlarını müdafiə etmək, ədalətsiz cəmiyyətin əzdiyi insanın çağırışlarını əks etdirməklə kifayətlənmir, bütövlükdə insanlığın manifestini canlandırır. "Yolumuz

hayanadır" romanında isə tarixiliklə müasirlik öz əksini üzvi əlaqədə tapmışdır. Əsərdə Azərbaycan satirik şeirinin görkəmli nümayəndəsi Mirzə Ələkbər Sabirin keşməkeşli həyatı və ədəbi mübarizəsi fonunda sənətkar və zaman münasibətlərinin məsuliyyəti və gərginliyi ön mövqeyə çəkilmişdir.[1,s.118]

Dərsdə yazıçının elmi yaradıcılığı da müzakirə olunur. Onun M.Füzulinin yaradıcılığına həsr olunmuş "Füzuli sənətkarlığı" monoqrafiyasının orta əsrlər Azərbaycan poeziyası haqqında mühüm elmi mənbə olduğu vurğulanır. Mir Cəlalın həmmüəllif olduğu "Ədəbiyyatşünaslığın əsasları", "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" dərsliklərindən ali məktəblərimizdə indi də dəyərli mənbə kimi istifadə olunur. "Azərbaycanda ədəbi məktəblər" monoqrafiyasında isə maarifçi realizm, tənqidi realizm və romantizm cərəyanlarının elmi-nəzəri məsələlərini tədqiq etmişdir. Mir Cəlal bədii ədəbiyyatımızın inkişaf yoluna, bədii axtarışlarına, realizm, xəlqilik və s. ədəbi-nəzəri problemlərinə həsr olunmuş dəyərli elm əsərlərin müəllifidir. Şagirdlərdə belə qənaət yaradılır ki, böyük sənətkar, alim Mir Cəlalın bədii, elmi irsi zəngin və çoxcəhətlidir. Ədibin yüksək sənətkarlıq nümunəsi olan hekayə və romanları öz ideya-bədii dəyərini, mövzu-problem aktuallığını, sosial kəsərini bu gün də qoruyub saxlamaqdadır. [1,s.119]

Mir Cəlalın çoxtərəfli yaradıcılıq fəaliyyətinin hər bir sahəsi xalqımızın həyat həqiqətlərinin inikasıdır. Onun istər mənalı ömür yolu, istərsə də bədii əsərlərində qoyduğu ideyalar xalqının həyat amalı, devizidir. Ədibin həyat və yaradıcılıq yolunun tədrisində interaktiv təlim texnologiyasının tətbiqi, internet şəbəkəsindən, sənətkar haqqında tədqiqat əsərlərindən, xatirələrdən istifadə müsbət nəticə verir. Ədəbiyyat müəllimləri böyük sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolu, ayrı-ayrı əsərlərinin təlim materialı kimi öyrədilməsi ilə kifayətlənməməli, şagirdləri ədibin latın qrafikası ilə çap edilib məktəb kitabxanalarına hədiyyə edilmiş "Seçilmiş əsərləri"nin sinifdənxaric oxusuna cəlb etməlidirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Həbibbəyli İ., Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. XI sinif üçün dərslik.- Bakı.-2018. -208 s.
2. Həsənov B., Mustafayeva A., Əliyev S. Ədəbiyyat. XI sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. -Bakı.-2018.-208 s.
3. Mir Cəlal.Seçilmiş əsərləri. -Bakı.-2008.-444 s.
4. Mir Calal. Seçilmiş əsərləri. -Bakı.-2005.-384 s.
5. https://portal.azertag.az/az/node/14978

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: Ped.ü.f.d., dosent Bilal Həsənli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 372-388
https://doi.org/10.62837/2024.4.372

Dr.ŞƏRQİYYƏ MƏMMƏDOVA
maarifci_qadinlar@mail.ru
Cavid prospekti, 115

XX YÜZİLİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA ÜSLUBLARIN ÇARPAZLAŞMASI ƏNƏNƏ VƏ NOVATORLUQ FONUNDA

Xülasə

XX yüzilin başlanğıcında Azərbaycan poeziyasında üslubların çarpazlaşması forma və janr kontekstində daha çox diqqəti çəkməkdədir. Bu dönəmdə xalq şeiri şəkillərindən və klassik poeziya ənənələrindən bəhrələnilməklə yazılmış bədii örnəklər diqqəti çəkir. Poeziyada folklor və divan ədəbiyyatı ənənələrinə üz tutulmasının, ondan yaradıcı tərzdə bəhrələnmənin təməlində janr məsələləri mühüm rol oynayır.

XX yüzilin başlanğıcında bənzərsiz formalarda poetik örnəklərin yaranması yeni ədəbi janrlara ardıcıl şəkildə müraciət olunmasında, janr axtarışlarında özünü qabarıq şəkildə göstərir. Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Abdulla Şaiq kimi görkəmli şairlərin bədii irsi fonunda problemin araşdırılması folklor qaynaqları və divan ədəbiyyatı ənənələri ilə bağlı bir sıra önəmli məqamların aşkarlanmasına imkan verir. Poeziyada divan ədəbiyyatı örnəkləri ilə yanaşı, şərqi, türkü, nəğmə, qoşma, təcnis, gəraylı, bayatı kimi xalq şeiri türlərində qələmə alınan əsərlərə təsadüf edilməsi, hər şeydən öncə, forma axtarışlarının və üslub çarpazlaşmasının təzahürü kimi mənalanır.

Açar sözlər: XX əsr Azərbaycan poeziyası, xalq şeiri, divan poeziyası, ənənə, novatorluq, müasirlik

Доктор Шаргия Мамедова

ПЕРЕКРЕЧЕНИЕ СТИЛЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ НАЧАЛА XX ВЕКА НА ФОНЕ ТРАДИЦИЙ И НОВАТОРСТВА

Резюме

В начале XX века кроссовер стилей в азербайджанской поэзии привлекает все больше внимания в контексте формы и жанра. В этот период обращают на себя внимание художественные образцы, написанные с использованием образов народной поэзии и традиций классической поэзии. Жанровые вопросы

играют важную роль в основе обращения к традициям фольклора и диванной литературы в поэзии и их творческому использованию.

С начала 20 в. появление поэтических образцов в уникальных формах заметно проявляется в последовательном обращении к новым литературным жанрам и жанровых поисках. Рассмотрение проблемы на фоне творческого наследия таких выдающихся поэтов, как Мирза Алекпер Сабир, Аббас Саххат, Мухаммад Хади, Гусейн Джавид, Ахмад Джавад, Абдулла Шаик позволяет выявить ряд важных моментов, связанных с фольклорными истоками и традициями диванной литературы. В поэзии, наряду с образцами диванной литературы, появление произведений, написанных в таких жанрах народной поэзии, как восточная, турецкая, песня, куплет, тайнис, гарайлы, баяты, является, прежде всего, проявлением поиска формы, и пересечение стилей.

Ключевые слова: азербайджанская поэзия XX века, народная поэзия, диванная поэзия, традиция, новаторство, современность.

Dr. Sharghiya Mammadova

THE CROSSING OF STYLES IN AZERBAIJAN POETRY IN THE EARLY 20TH CENTURY AGAINST THE BACKGROUND OF TRADITION AND INNOVATION

Summary

At the beginning of the 20th century, the crossover of styles in Azerbaijani poetry draws more attention in the context of form and genre. In this period, artistic examples written using folk poetry images and classical poetry traditions attract attention. Genre issues play an important role in the basis of turning to the traditions of folklore and divan literature in poetry and using them in a creative way.

Since the beginning of the 20th century, the emergence of poetic examples in unique forms shows itself prominently in the consistent appeal to new literary genres and genre searches. Examining the problem against the background of the artistic heritage of prominent poets such as Mirza Alakbar Sabir, Abbas Sahhat, Muhammad Hadi, Huseyn Javid, Ahmad Javad, Abdulla Shaiq allows us to reveal a number of important points related to folklore sources and divan literature traditions. In poetry, along with examples of divan literature, the occurrence of works written in the genres of folk poetry such as oriental, Turkish, song, couplet, tajnis, garayli, bayati, is, first of all, a manifestation of the search for form and the crossing of styles.

Keywords: 20th century Azerbaijani poetry, folk poetry, divan poetry, tradition, innovation, modernity

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 372-388

Giriş

XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan şeirində maarifçi-realist, tənqidi-realist, və romantik təmayüllü ədəbi ənənə və novatorluq problemi həmçinin janr axtarışları ilə müşayiət olunduğundan problemin bu müstəvidə araşdırılmasını zəruriləşdirir.

Azərbaycan poeziyasında ötən əsrin əvvəllərində şifahi xalq şeirinin bayatı, gəraylı, qoşma, türki, nəğmə, şərqi, habelə üçlük, dördlük, beşlik kimi şəkilləri kifayət qədər yayğın olmuşdur. Şübhəsiz ki, xalq şeiri şəkillərinin milli poeziyada işlənilməsi yeni deyildir, ciddi ənənəyə söykənməkdədir. Xüsusilə, Azərbaycan aşıqlarının yaradıcılığında bunun zəngin örnəkləri mövcuddur. Lakin ədəbiyyat tarixinin digər mərhələləri ilə müqayisədə XX yüzilin əvvəllərində xalq şeirinə dönüş ötəri, keçici deyil, ardıcıl və sistemli səciyyə daşımışdır. Məhz bu dönəmdə xalq şeiri şəkillərində yaranan poeziya örnəkləri bəhs olunan istiqamətin bütövlükdə ədəbiyyatın təməlində oturuşmasını təmin etmiş, ədəbi dilin saflaşmasında və milliləşməsində müstəsna roy oynamışdır.

XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasında maarifçi-realist, tənqidi-realist və romantik təmayüllü şairlərin klassik lirikadan bəhrələnərək istifadə etdikləri şeir şəkilləri sırasında qəzəl, qəsidə, qitə, rübai, mərsiyə, fəxriyyə, təxmis, təzmin və digər janrlar üstünlük təşkil etməkdədir. Lakin bir məsələyə diqqət yetirilməlidir ki, hansı ədəbi məktəbə mənsub olmalarına baxmayaraq ayrı-ayrı sənətkarların, qələm sahiblərinin əksər hallarda divan şeiri janrlarına yaradıcı şəkildə yanaşdığı duyulur.

XX yüzil Azərbaycan poeziyasının janr-forma axtarışları bağlamında dəyərləndirilməsi digər zəruri məqamların üzə çıxarılması baxımından da əhəmiyyət doğurur. İstər xalq şeiri şəkillərinə, istər divan ədəbiyyatının janrlarına, istərsə də yeni poetik formalara müraciət yalnız ənənə və novatorluq problemi ilə məhdudlaşmamış, həmçinin köhnə və yeni şeir məsələsinə diqqətin yönəldilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Əlbəttə, bütün dövrlərdə forma rəngarəngliyi şeir mətnlərinin yüksək bədii ifadələrlə təqdim olunması üçün poetik axtarışların yekunu kimi səciyyələnir. Bu da təsadüfi hesab edilməməlidir, çünki bədii əsərdə qaldırılan problemin daha çevik şəkildə oxucu marağını çəkməsi, ədəbi mirasa çevrilməsi üçün forma əlvanlığının önəmi sirr deyildir. Aydın məsələdir ki, bədii yaradıcılıq prosesində formanın təkmilləşdirilməsi mahiyyətcə məzmunun kamilləşməsi anlamını ifadə edir.

Forma əlvanlığını şərtləndirən amillərin mühüm bir qismi isə janr axtarışları ilə gerçəkləşir. Təsadüfi deyildir ki, ənənə və novatorluq problemini səciyyələndirərkən janr məsələsi diqqət mərkəzinə çəkilir, bir çox hallarda ədəbi-nəzəri təhlillər janr prinsipi üzrə aparılır.

Şübhəsiz ki, hər hansı bir əsərin bədii-estetik özəlliyi bilavasitə onun janrı ilə həmahəng olur. Başqa sözlə, müraciət olunan mövzu, təlqin olunan ideya, qaldırılan problemdən asılı olmayaraq bədii əsərin, o cümlədən şeirin yazılışında janr uyğunsuzluğu mətnin tamlığına, onun sənət örnəyi kimi kamilliyinə gerçək mənada ciddi xələl gətirir.

Folklor qaynaqları və poeziyada janr axtarışları

XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan romantik şeirinin təmsilçiləri sırasında Hüseyn Cavidin (1882-1941) poeziyası janr müxtəlifliyi, forma rəngarəngliyi, həmçinin yazı tərzinin fərqliliyi ilə seçilməkdədir. Görkəmli ədib mövzu və problem məsələsində olduğu kimi, həmçinin yazılarının forma-şəkil baxımından yeniliyinə xüsusi önəm vermişdir.

Yaradıcılıq üslubu baxımından divan ədəbiyyatına bağlı olan Hüseyn Cavidin şərqi, türkü, nəğmə kimi xalq şeiri türlərində qələmə aldığı əsərləri onun poeziyasının forma və janr əlvanlığını şərtləndirməkdədir. Ədibin bu kimi janrlara çevik münasibəti Azərbaycan ədəbiyyatında şeir dilinin xeyli dərəcədə sadələşməsinə, ərəb-fars tərkiblərindən xilas olmasına əhəmiyyətli dərəcədə təkan vermişdir. Lakin bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır ki, Hüseyn Cavidin qələmə aldığı şərqi və türkülərin bir qismi "*klassik şeir şəkillərində yazılıb*", şair "*klassik ədəbiyyat ənənələrindən qidalanan bu şeir formalarından məharətlə bəhrələnməklə əsərlərində rəngarəngliyi təmin etmişdir*" [9, s. 172].

Maraqlıdır ki, Hüseyn Cavid ənənəvi heca vəznində yaranan poeziyanın forma, şəkil baxımından zənginləşməsində də müstəsna xidmətlərə malik sənətkarlardan biridir. Çünki "*H.Cavidə qədər Azərbaycan şeirində heca vəzninin onikilik, ondördlük, onbeşlik, onaltılıq kimi şəkilləri onun yaradıcılıq səyləri nəticəsində yeni yaşarlılıq kəsb etdi*" [6, s. 233]. Ənənəyə daima yaradıcı şəkildə yanaşması onun şeirlərinin məzmun yeniliyini təmin etdiyi kimi, forma baxımından novatorluğunu da şərtləndirmişdir.

Şairin şifahi ədəbiyyatın ən populyar janrlarından olan qoşma türündə qələmə aldığı "Bənim Tanrım" şeiri istər məzmun, istərsə də forma-şəkil baxımından onun poetik yaradıcılığında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur.

Hər qulun cahanda bir pənahı var,
Hər əhli-halın bir qibləgahı var,
Hər kəsin bir eşqi, bir ilahı var,
Bənim tanrım gözəllikdir, sevgidir [3, s. 130].

Şeirdə müəllifin öz tanrısının gözəllik, sevgi olduğunu orijinal poetik tərzdə ifadə etməsi əsərin ideya-estetik təməlini şərtləndirir. Şübhəsiz ki, şeirin aşıq poeziyasının yayğın formalarından olan qoşma janrında qələmə alınması onun dil-üslub sadəliyini təmin etmişdir.

Gözəl sevimlidir, cəllad olsa da;
Sevgi xoşdur, sonu fəryad olsa da;
Uğrunda bənliyim bərbad olsa da,
Son dildarım gözəllikdir, sevgidir [3, s. 130].

Hüseyn Cavidin "Çoban türküsü" şeiri də qoşma janrında qələmə alınmış mükəmməl bədii örnəklərdən biridir. Şifahi xalq şeirinin bədii özəlliklərini əks etdirən bu yazı yalnız şairin yaradıcılığında deyil, bütövlükdə dövrün poeziyasında diqqəti çəkən nümunələrindən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Açmasın çiçəklər, gülməsin güllər,
Ötüşməsin şirin dilli bülbüllər,
Dərdim çoqdur, ellər, ellər, ay ellər!
Yar-yar deyib gecə-gündüz ağlarım [3, s. 74].

Bəhs olunan dövrün poeziyasında janr özünəməxsusluğu baxımından Abbas Səhhətin (1894-1918) "Ninni" adlı şeiri də diqqəti çəkir. Ananın dilindən körpəsinə müraciətlə yazılmış bu şeir sadəcə övlad sevgisini ifadə edən poetik düşüncə ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, sosial dəyər və məzmun daşıyır.

Yavrum, uyu! Quzum uyu! Ağlama,
Yaralıdır köksüm, bir də dağlama.
Annənə bir az da olsa şəfqət et,
Xəstə yavrum, yetər bunca, rahət et [17, s. 83].

Abbas Səhhətin uşaq əsərləri içərisində xüsusi yer turtan "Ana və oğul" şeiri altılıq türündə qələmə alınmışdır. Ananın övladına nəsihəti səpkisində yazılan şeirin mövzusu, üslub sadəliyi kimi, poetik ritmi və ahəngi də diqqəti çəkməkdədir.

Gün çıxıb dağü daşa nur səpər,
Hamı dünyada çalışmağı sevər.
Hərə bir səmtə gedər əhli-hünər.
Ana övladına şəfqətlə deyər:
Yatma bu payədə rahət, açocuq!
Etmə tənbəlliyi adət, a çocuq! [17, s. 157].

Abbas Səhhətin qələminə məxsus "Cücələr", "Quşlar" adlı şeirlər uşaq nəğməsi kimi düşünülmüş təkrarsız poetik nümunələrdəndir. Oynaq, ahəngdar, sadə üslubda yazılmış şeirlərin ayrı-ayrı tədqiqatlarda uşaq ədəbiyyatının kamil örnəklərindən biri kimi dəyərləndirilməsi təsadüfi deyildir.

Cücələrim bəzəklidir,
Bəzəklidir, düzəklidir,
Sarı, çil-çil, hər rənglidir
Yeyər, içər cücələrim,
Doyub qaçar cücələrim [17, s. 158].

Şairin "Quşlar" şeiri də bənzər poetik üslubun, eyni dəst-xəttin məhsulu kimi diqqəti çəkməkdədir. Şeirin folklor motivlərdən yararlanaraq yazılışı onun bədii özəlliyini şərtləndirməkdədir.

Quşlar, quşlar, a quşlar!
Qaranquşlar, a quşlar!
Cəh-cəh vurun burada,
Gah yerdə, gah yuvada. [17, s. 161].

Abbas Səhhətin xalq şeiri tərzində qələmə alınmış "Güllərin bəhsi" əsəri forma-şəkil özünəməxsusluğu ilə şairin yaradıcılığında xüsusi yerlərdən birini tutur. Burada müəllif qızılgül, ağ zanbaq və şəbbu çiçəyinin bəhsi – mübahisəsi fonunda maraqlı, yaddaqalan poetik dialoq, bədii lövhə yaratmışdır. Forma baxımından Füzulinin "Meyvələrin söhbəti" əsərini xatırladan bu şeirdə müəllif alleqorik səpkidə hər bir çiçəyi öz dili ilə danışdırmış, onların fərqli keyfiyyət cizgilərini aşkarlamağa çalışmışdır.

XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasında Əhməd Cavadın (1892-1937) xalq şeiri üslubunda yazdığı əsərləri, xüsusilə bayatı, qoşma və gəraylıları bədii sənətkarlıq baxımından diqqəti çəkir. Şairin müraciət etdiyi xalq şeiri şəkilləri içərisində sayca bayatılar çoxluq təşkil etməkdədir. Lakin şairin qələminə məxsus olan bayatıların 1977-ci ildə "Elm" nəşriyyatı tərəfindən buraxılan "Bayatılar (XVII-XX əsrlər)" kitabında onun tərəfindən Zaqatala və Balakəndə toplanıldığı qeyd olunmuşdur. Əslində isə bu bayatılar ənənəvi folklor nümunələri kimi dəyərləndirilən toplama materialları deyil, Əhməd Cavadın müxtəlif illərdə özünün qələmə aldığı əsərlərdir. Əlbəttə, bayatılarla tanış olduqca istər onların məzmunu, istərsə dil-üslub, istərsə də forma-sənətkarlıq xüsusiyyətləri bunu çətinlik çəkmədən aşkarlamağa imkan verir.

Bir cüt quş var gül üstə,
Bir cüt göz var yol üstə.
Tanrım, məni öldürmə,
Toyum vardır il üstə! [2, s. 157].

Əhməd Cavadın qələminə məxsus, çeşidli dönəmlərin məhsulu olan "Səhər-səhər", "Olmaz", "Mən tapmışam", "Dönür", "Bir gün", "Şükriyyə üçün", "Qurban olduğum", "Gəncədən gəlirəm", "Gəlin", "Yaralı quş", "Sən", "Qaldı", "Dan ulduzu", "İmdad", "Axşamlar", "Yazıq" qoşmaları, "Gözüm gördü, könlüm sevdi", "Qaldı", "Beşik", "Nə gördümsə", "Mayıs", "Aşıqın dərdi", "Çırpınırdın Qara dəniz" adlı gəraylı janrında yazılmış şeirlər yalnız onun yaradıcılığının deyil, ümumən XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasının kamil bədii nümunələri kimi dəyərləndirilməkdədir.

Qeyd edək ki, olan aşıq ədəbiyyatı şairin şeirlərinə ciddi təsir göstərmişdir. Müəllifin Şəmkirli Hüseynə bənzətmə kimi qələmə aldığı "Səhər-səhər" rədifli şeiri dil-üslub sadələyi, fikrin aydın, sərrrast şəkildə ifadə tərzi ilə seçilməklə onun digər əsərlərindən seçilir.

Güllərin üstündə parlayan şehdi,
Qəlbimdən keçənlər nə sərin mehdi!
Gözümə görükən qövsü-qüzehdi,
Hicran qubarını sil səhər-səhər! [2, s. 25].

Əhməd Cavadın Yəhya bəy Dilqəmə oxşatma tərzində yazdığı "Olmaz" rədifli qoşması şairin fərdi üslubuna uyğun eyni bədii ovqat və poetik ahəng sərgiləməkdədir. Burada məzmun dərinliyi ilə yanaşı, forma-şəkil özünəməxsusluğu da diqqəti çəkir.

Göydə şimşək kimi çaxdım, ölmədim,
Özümü yandırıb-yaxdım , ölmədim!
Yoluna, izinə baxdım , ölmədim,
Məcnunu bir belə sındırmaq olmaz! [2, s. 24].

Diqqətəlayiq cəhətlərdən biri budur ki, Əhməd Cavad ənənəvi qoşma janrının poetik qəlib və ölçülərinə olduğu kimi əməl etməmiş, bəzi hallarda ənənəvi şəklə novator çalarlar gətirmişdir. Belə ki, şairin bəzi qoşmalarında ilk bənddən öncə şeirin əsas ideyasını əks etdirən qoşa misraya təsadüf olunur. Müəllifin "Yaralı quş", "İmdad" və digər şeirləri bu baxımdan diqqəti çəkir. Örnək üçün "Yarlı quş" şeirinə diqqət yetirək:

Yaralıdır könlüm quşu, yaralı,
Yaralandı yazıq şair olalı!

Bir dərinlikdə ki, hər düşən çıxmaz,
Qurtulm aq istəyir, qanad yaramaz!
İmdadına gələn ümidindən az,
Yaralıdır könlüm quşu, yaralı! [2, s. 101].

Əhməd Cavadın sonralar ona populyarlıq qazandırmış "Gözüm gördü, könlüm sevdi" şeiri isə gəraylı janrında yazılmış orijinal, bənzərsiz bədii örnəklərdən biri kimi diqqəti çəkir. Sevimli həyat yoldaşı Şükriyyə xanıma həsr etdiyi bu şeir ədibin xalq şeiri tərzində qələmə aldığı digər əsərlər kimi sadə, aydın bir dildə yazılmışdır:

Batum əski Qız qalası,
Batum yurdun göz qalası!

Xaqanımın öz qalası,
Səndə doğub Şükriyyəm, hey! [2, s. 29].

Əhməd Cavadın şərqi janrında jazdığı əsərlər də poetik özünəməxsusluğu ilə maraq doğurur. Onun "Balalarıma", "Oyan" adlı şeirləri bu şeir türünün bənzərsiz nümunələri kimi dəyərləndirilə bilər. Şairin şərqiləri içərisində uşaqlar üçün yazdığı "Balalarıma" rədifli poetik örnək daha çox seçilir. Şərqi janrına xas olan oynaqlıq, ahəngdarlıq bu şeirdə özünü büruzə verir.

Toplayıb bir dəstə çiçək
Di gəlin məktəbə gedək.
Tənbəlliyə lənət edək,
Oldu bahar gülə-gülə!
Gəldi bahar gülə-gülə! [2, s. 29].

Əhməd Cavadın ikilik, üçlük, dördlük səpkisində yazdığı əsərləri də xalq şeiri şəkilləri tərzindədir. Bu şeirlərdə müəllif daha çox obrazlı fikrin sərrast şəkildə ifadəsinə çalışmışdır. Şairin beşlik səpkisində yazdığı şeirlərinin diqqəti çəkən məqamlarından biri hər bəndin ikici misrasının sonda təkrarlanmasıdır. Şübhəsiz ki, bu forma müəllifin poetik yaradıcılığına məxsus yeniliklərdən biri kimi səciyyələndirilə bilər.

Deyirlər, gözəllik gəldi-gedərdir,
Gözəllik odur ki, duyanı olsun!
Gözəllik odur ki!.. Yoxsa, hədərdir,
Başını bu yolda qoyanı olsun!
Gözəllik odur ki, duyanı olsun! [2, s. 36].

Yaradıcılığının sonrakı dönəmlərində də Səməd Vurğunun əsərlərində bu şeir şəklinə çevik şəkildə müraciət olunmuşdur ki, bütün bunlar şairin davamlı olaraq folklordan qaynaqlandığını və yaradıcı şəkildə bəhrələndiriyini göstərməkdədir.

Poeziyada klassik ədəbi ənənə və janr müxtəlifliyi

Azərbaycan poeziyasında XX əsrin əvvəllərində ədəbi ənənə və novatorluq problemini səciyyələndirilərkən divan ədəbiyyatından gələn poetik formalara müraciət və ondan bəhrələnmə məsələsi də diqqətdən yayınmamalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrin əvvəllərində milli poeziyada divan ədəbiyyatına yönəlik janr axtarışları fərqliliyi və özünəməxsusluğu ilə diqqəti çəkməkdədir. Bu özünəməxsusluq bir də onunla səciyyələnir ki, maarifçi-realist və romantik poeziyadan fərqli olaraq tnqidi-realist üslubda yazılan şeirlərdə ənənəvi divan ədəbiyyatı janrlarına

müraciət olunması novator səslənir və qələmə alınan əsər dərhal oxucu marağını cəlb edir.

XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasında maarifçi-realist, tənqidi-realist və romantik təmayüllü şairlərin klassik lirikadan bəhrələnərək istifadə etdikləri şeir şəkilləri sırasında qəzəl, qəsidə, qitə, rübai, mərsiyə, fəxriyyə, təxmis, təzmin və digər janrlar üstünlük təşkil etməkdədir. Lakin bir məsələyə diqqət yetirilməlidir ki, hansı ədəbi məktəbə mənsub olmalarına baxmayaraq ayrı-ayrı sənətkarlarınqələm sahiblərinin əksər hallarda divan şeiri janrlarına yaradıcı şəkildə yanaşdığı duyulur.

Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi, Mirzə Əli Möcüz, Abbas Səhhət, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Əhməd Cavad, Abdulla Şaiq, Əldülxaliq Cənnəti, Səid Səlmasi, Səməd Mənsur, Bayraməli Abbaszadə və digər şairlərin poetik irsinin nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, adı çəkilən sənətkarların hər biri divan ədəbiyyatı şəkillərinə müraciət etmiş, klassik lirikadan özünəməxsus şəkildə bəhrələnmiş, əksər hallarda təqlidçilikdən uzaq olmağa çalışmışlar. Bu proses təsadüfi səciyyə daşımamış, bir çox sənətlarları bütün yaradıcılığı boyu müşayiət etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində maarifçi-realist poeziyanın təmsilçilərindən olan Abdulla Şaiqin poetik axtarışlarının geniş oxucu kütlələrinin diqqətini cəlb etməsinin əsas səbəbi millət sevgisi ilə bağlıdır. Xalqının maariflənməsi yolunda böyük fədakarlıq göstərən ədibin zəngin yaradıcılıq yolu bu qənaətə gəlməyə əsas verir. Ümumiyyətlə, oxucuların qəlbinə nüfuz etmə cəhdi şairin yalnız maarifçi realist səpkidə yazdığı əsərlər üçün deyil, bütün yaradıcılığı üçün səciyyəvi məziyyət kimi təzahür edir.

Abdulla Şaiqin "Şəklində" rədifli şeiri qəzəl janrında qələmə alınmışdır. Şair burada başlıca olaraq ictimai problemlərə diqqəti yönəltməyə çalışmış, öz dövrünün kədərli mənzərəsini, "qəlbimi dəlməkdə tiği-istibdad"ın acılarını canlandırmaq məramı izləmişdir.

Uzaqda dalğalanan, parlayan geniş qumsal
Görünmədə gözümə bir sərab şəklində.

Ümid, yəs arasında yuvarlanan könlüm
Sızıldıyor sınıq bir rübab şəklində [18, s. 31].

Araşdırmaya cəlb olunan dövrün poeziyasında qəzəl janrına müraciət edən müəlliflərdən biri də Hüseyn Caviddir. Professor Himalay Ənvəroğlunun qənaətincə, "H.Cavid ənənəvi şeir şəkillərinə yaradıcı yanaşan novator şairdir. O, bəzi şeir formalarının quruluşunu özəl şəklə salaraq bədii ideyanın gerçək ifadəsi üçün yeni imkanlar açır" [6, s. 228].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasında mərsiyə janrında da xeyli sayda poetik örnəklər ərsəyə gətirilmişdir. Belə ki, dövrün bir çox qələm sahibləri, o cümlədən Abdulla Şaiq, Məhəmməd Hadi, Mirzə Əlkbər Sabir, Abbas Səhhət,

Əhməd Cavad və başqaları bu janra müraciət etmiş, dəyərli sənət örnəkləri ərsəyə gətirmişlər.

Abdulla Şaiqin "Mərhum Sabir əfəndiyə" şeiri M.Ə.Sabirin vəfatı münasibətilə qələmə alınmışdır. Məsnəvi tərzində yazılan və ənənəvi mərsiyələrdən seçilən şeirdə ədib öz şair həmkarının vaxtsız ölümünə acıyır, onun dərdlərinə həmdəm olmağa çalışır.

Açmada şimdi pək yaşıl güllər,
Çəkdin amma bu yolda, ah, nələr?
Səni həp dərd, möhnət inlətdi,
Səni kor millətin vərəmlətdi!.. [18, s. 43].

Məhəmməd Hadinin ənənəvi mərsiyə janrından xeyli dərəcədə seçilən "Mücahidi-millət Həsən bəyin ruhuna ithaf" və "Ədibi-şəhir Həsən bəyin ruhuna ithaf" adlı şeirləri də ənənədən yaradıcı şəkildə bəhrələnmənin diqqətəlayiq örnəklərindəndir. Hər iki şeir böyük maarifçi Həsən bəy Zərdabinin vəfatı münasibətilə qələmə alınmışdır.

Girdi məzara görmədi məsud millətin,
Təbavəri-təhəmmül olub çox müsibətə,
Tabü-təvanı qalmayıb artıq əziyyətə [7, s. 81].

Akademik İsa Həbibbəyli Məhəmməd Hadinin bədii üslubunun novator, yenilikçi xüsusiyyətlərini onun ədəbi mövqeyi ilə paralel şəkildə səciyyələndirərək yazır: "*Bütün bənzərsiz cəhətləri, özünəməxsusluqları ilə bir sırada Hadi şeiri klassik lirikadan yeni şeirə keçidə hazırlıq baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir*" [8].

Əhməd Cavadın da yaradıcılığında mərsiyə janrına ara-sıra təsadüf olunur. Şairin 1912-ci ildə Abdulla Surun vaxtsız vəfatı münasibətilə qələmə aldığı "Mərsiyə" və "Mirzə Abdulla (Sur) Məmmədzadə" şeirləri bu baxımdan janrın özünəməxsus örnəklərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Cavan öldün, dünyadan kam almadın,
Çox çalışdın, zəhmətdən heç doymadın.
Əfsus ki, fikrinə nail olmadın,
Ağla qardaş! Ağlamalı günündür! [2, s. 26].

Bəhs olunan dönəmdə Azərbaycan poeziyasında mərsiyə janrına ən çox müraciət edən şairlər içərisində Əbülhəsən Racinin yaradıcılığı xüsusi yer tutur. Məhz bu səbəbdən o, milli ədəbiyyat tarixində mərsiyə şairi kimi tanınmaqdadır. Lakin haqqında yetərincə araşdırılma aparılmadığından onun bədii yaradıcılığı ədəbi ictimaiyyətə tanıdılmamışdır. Əbülhəsən Racinin mövzusu islam tarixindən, xüsusilə Kərbəla faciələrindən alınan xeyli sayda mərsiyəsi vardır. Lakin onun mərsiyələri ənənəvi mövzuda yazılan mərsiyələrdən xeyli dərəcədə seçilir. Belə ki, Ə.Racinin

mərsiyələrində Kərbəla hadisələrinə bir şair kimi özünün münasibəti bədii təcəssümünü tapmışdır.

Tofviqi-Xudadan bu könül mürği-tər istər,
Səhni-səməni Kərbübəlada güzər istər [15, s. 90].

Bütövlükdə Ə.Racinin mərsiyələrində şəhadət başlıca olaraq sədaqət, əhdə vəfanın sübutu anlamında dərk olunur. Bu mənada Ə.Raci islam tarixində baş vermiş hadisələrə sosial məzmun verməyə çalışmış və bir çox hallarda buna nail olmuşdur. *"Şair yeri gəldikcə müəyyən məsələlərə öz münasibətini bildirir, insanın yaradılış qayəsini, açmağa çalışır, bu zaman dövrünün mövcud dini-elmi görüşlərinə istinad edir"* [12, s. 153]. Bütün bu amillər şairin mərsiyələrinin sosial siqlətini xeyli dərəcədə artırmış olur.

Hər nə ki, zülmü sitəm etdi sənə əhli-cəfa,
Tab edib cövrü cəfaya birbəbir oldun riza,
Hansı aşiq sən kimi, ey padişahi-Kərbəla,
Birbəbir məşuqəsinin imtəhanından keçər? [15, s. 83].

Bütün bunlar Ə.Racinin Azərbaycan poeziyası tarixində mərsiyə janrının ən qüdrətli nümayəndələrindən biri olduğunu sübut edir. Şairin bu sahədəki istedadı görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Firudin bəy Köçərli tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmiş, onu Dəxildən sonra ən böyük növhəxan hesab etmişdir. Böyük maarifpərvərin fikirincə, "*Racinin növhələrində olan təsir çox rövzəxanların mərsiyələrindən artıqdır*" [13, s. 374].

Azərbaycan tənqidi-realist poeziyasının görkəmli nümayəndələri olan Mirzə Ələkbər Sabir, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Mirzə Əli Möcüz və digər sənətkarların poetik əsərlərinin janr və forma məsələləri müstəvisində nəzərdən keçirilməsi onların bu sahədə ciddi yaradıcılıq axtarışları apardığını, müraciət etdikləri mövzuları yüksək bədii səviyyədə oxuculara təqdim etmə üsullarını, mətnin təsir və təlqin gücünü nəzərə aldıqlarını düşünməyə imkan verir. Başqa sözlə, adı çəkilən şairlərin yaradıcılıq irsində mövzu və problemlə yanaşı, janr və forma özəlliyinə xüsusi diqqət yetirildiyi aşkar şəkildə müşahidə olunmaqdadır.

Dövrün poeziyasında tənqidi-realist təmayüllü poeziyasında qəzəl, təxmis, təzmin, fəxriyyə, taziyanə, müxəmməs, növhə və digər janrlarda bədii örnəklərin yaradılması diqqəti çəkir. Əlbəttə, bu şeir türlərinin hər biri üzərində ətraflı dayanmaq, onların təfərrüatlı təhlilini vermək imkan xaricindədir, həmçinin tədqiqatımızın məqsəd və vəzifələrinə də daxil deyildir. Ona görə də səciyyəvi məqamlara toxunulmaqla kifayətlənilmişdir.

XX yüzilin əvvəllərində milli ədəbiyyatda maarifçi realizmin güclənməsi, sözün geniş mənasında satiranın inkişafı ilə səciyyələnir. Lakin onu da vurğulamaq lazımdır ki, bəhs olunan dönəmdə yaranmış "*bir çox satirik şeirlər forma*

baxımından klassik lirika janrlarının poetik strukturunda olsalar da, məzmunca tamamilə fərqli mahiyyət daşıyır" [11, s. 39].

Diqqəti çəkən məqamlardan biri də bəzi əsərlərin bənzətmə səpkisində təqdim olunmasıdır. Ümumiyyətlə, ötən əsrin əvvəllərində poeziyada bənzətmələrin yayğınlığı sosial mühitin diqtəsi və bu kontekstdə ədəbi meyarların dəyişimi ilə şərtlənir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tənqidi-realist şeirində janr axtarışları ilə bağlı mülahizələr yürüdərkən daha çox diqqəti M.Ə.Sabirin yaradıcılığı çəkir. Divan şeiri tərzində yazıb-yaradan digər şairlər kimi M.Ə.Sabirin də eyni səpkili əsərlərində ənənəvi təşbehlər, obrazlar, zamanı keçmiş bədii təsvir və ifadə vasitələri, vəzn və qafiyə sistemi aparıcı yer tutmaqdadır. Bütövlükdə şairin qəzəllərində M.Füzuli ədəbi məktəbi və S.Ə.Şirvaninin təsiri bu və ya digər şəkildə duyulmaqdadır. Əlbəttə, böyük istedad sahibi olduğu üçündür ki, M.Ə.Sabirin ənənəvi şeir tərzində, divan üslubunda yazdığı əsərlər də orijinallığı, bənzərsizliyi, təkrarsızlığı ilə dövrünün digər qələm sahiblərinin yaradıcılıq axtarışlarından seçilir.

M.Ə.Sabirin əsərlərini janr baxımından təhlil obyektinə çevirərkən onun müxtəlif səciyyəli təxmislərinə də diqqət yetirilməsinə ehtiyac duyulur. "Yaxın Şərq, o cümlədən də Azərbaycan şeirinin işlək formalarından olan təxmislərə müraciəti onun ənənəyə bağlılığını göstərməklə yanaşı, yaradıcılığının novatorluğunu da üzə çıxarır. Şairin "Abdulla Cövdətin əşarını təxmis" şeiri istər bədii sənətkarlıq, istərsə də orijinalın ritm və ahənginə uyğunluq baxımından seçilir.

Əcəb, kəşfi-niqab etməzmi yarım ruyi-ziybadən,
Ziyaləndirməz afaqı füruği-aləmaradən?
Nə vəqt ol sübhi-safım ayrılır bəs leyli-yəldadən?
"Yolunda bin həqiqət verdiyim bir şanlı röyadən
Qalan pişaniyi-ömrümdə bir nabud kövkəbdir" [16, s.55].

Örnəkdən göründüyü kimi, şeirin ilk üç misrası orijinal, son beyti isə təxmis edilmişdir. Şübhəsiz ki, M.Ə.Sabirin divan ədəbiyyatında geniş yayılmış təxmis janrına müraciəti şairin öz ideya-estetik görüşlərini yaymaq üçün daha münasib forma axtarışı ilə bağlıdır.

Mirzə Ələkbər Sabirin poeziyasında müəllifin müraciət etmiş olduğu janrlardan biri də təzmindir. Şairin "Eydi mövludi-nəbi" adlı şeiri bu janrın kamil örnəklərindəndir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi janr kimi təzminin əsas poetik xüsusiyyəti hər hansı şairdən alınmış beytin və ya misranın forma-məzmun baxımından yazılan şeirin ölçülərinə uyğun olmasıdır. M.Ə.Sabirin yuxarıda bəhs olunan şeiri aşağıdakı beytlə başlayır:

Həmdülillah ki, bizə şamil olub lütfi-xuda,
Bu mübarək günü dərk etməyə ömr etdi vəfa [16, s. 59].

Bilindiyi kimi, Mirzə Cəlilin redaktorluğu ilə "Molla Nəsrəddin" dərgisinin nəşrindən sonra M.Ə.Sabirin yaradıcılığında önəmli dönüş yaranmış və o qısa bir dönəm ərzində milli ədəbiyyat tarixində mühüm yer tutacaq dahiyanə əsərlər yaratmışdır. Onu da xatırladaq ki, araşdırmaların əksəriyyətində doğru olaraq M.Ə.Sabirin yaradıcılığına bu prizmadan yanaşıldığından yazılan mülahizələri təkrarlamağa lüzum yoxdur.

Əli Nəzminin "Qəzələ bənzətmə" şeiri ənənəvi qəzəl janrının satirik məzmunda təqdimi ilə müşayiət olunan bədii nümunələrdən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Xatirladaq ki, şairin bu formaya müraciəti, yalnız bəhs olunan əsəri ilə məhdudlaşmır.

Güləndə özgələri, ağlayır müsəlmanlıq,
O yanda xəndə, bu yan hay-hay ilən doludur [14, s. 108].

Şübhəsiz ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan satirik poeziyasında bu forma yeni deyildi. Belə ki, M.Ə.Sabirin bu səpkili əsərlərindən yuxarıda ətraflı şəkildə bəhs olunmuşdur. Bununla belə, özünəməxsus dəst-xəttə və yazı tərzinə malik olması Əli Nəzminin klassik divan ədəbiyyatı janrına yeni çalarlar gətirdiyini göstərməkdədir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tənqidi-realist poeziyasında müraciət olunan janrlar içərisində fəxriyyə janrında yaranan poetik örnəklər də müəyyən yer tutur. Araşdırılan dövrdə fəxriyyə janrında yazılmış bir sıra örnəklər mövcud olsa da, bunların içərisində Mirzə Ələkbər Sabirin məşhur "Fəxriyyə" şeiri populyarlığı ilə daha çox diqqəti çəkməkdədir.

Hərçənd əsirani qüyudati-zəmanız,
Hərçənd düçarani-bəliyyati-cəhanız,
Zənn etmə ki, bu əsrdə avareyi-nanız,
Əvvəl nə idiksə, yenə biz şimdi həmanız...
Turanlılarız, adiyi-şüğli-sləfiz biz!
Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz! [16, s. 123].

Mirzə Ələkbər Sabirin Azərbaycan poeziyasının təkrarsız poetik incilərindən biri kimi dəyərləndirilən bu əsəri əslində Əbdülxaliq Cənnətinin "Füyuzat" dərgisinin 7 avqust 1907-ci il tarixli 24-cü sayında dərc olunmuş eyni adlı şeirinə cavab kimi qələmə alınmışdır. Ə.Cənnətinin bəhs olunan şeirinin ilk bəndi aşağıdakı kimidir:

Hərçənd düçari-mihəni-əhli-cəfayız,
Hərçənd bu əyyamdə pabəndi-bəlayız,
Ey xar görən bizləri, bizlər nücəbayız,
Meydani-həmiyyətdə ələmdari-vəfayız,
Turanlılarız, sahibi-şənü şərəfiz biz!
Əslafımızın nayibi xeyrül-xələfiz biz! [5, s. 72-73].

Göründüyü kimi, Mirzə Ələkbər Sabir öz müasiri olan Əbdülxaliq Cənnətinin ciddi səpkidə qələmə aldığı "Fəxriyyə" əsərinə tamamilə əks müstəvidə yanaşmış – parodiya şəklində nəzirə-cavab yazmışdır. Ümumiyyətlə, daha çox lirik ədəbiyyat üçün səciyyəvi olan fəxriyyə janrı M.Ə.Sabirin qələmində satirik məzmun alaraq özünəməxsusluq qazanmışdır. Ədibin poetik novatorluğunu, yenilikçi təfəkkürünü şərtləndirən məqamlardan biri də məhz bununla səciyyələnir.

Mirzə Ələkbər Sabirin ustalıqla yazılmış "Fəxriyyə" şeirinin dərin sosial məzmunu, ideya-estetik yükü, düşündürücülüyü şairin bədii təfəkkürünün son dərəcə geniş və hüdudsuz olduğunu sərgiləyir. Çünki burada yalnız Azərbaycan türklərinin deyil, bütövlükdə Türk dünyasının uzaq tarixdən başlayaraq günümüzə qədər davam etməkdə olan problemləri yüksək poetik səviyyədə ümumiləşdirilir.

Akademik Nizami Cəfərov bu iki sənətkarı müqayisə edərək yazır: "*Həm Cənnətinin, həm də Sabirin "Fəxriyyə"si meydana çıxanda Azərbaycanda və ümumən türk dünyasında türkçülük ideologiyası geniş miqyasda yayılmaqda, xüsusilə dövrün ziyalılarının təfəkküründə milləti gerilikdən xilas edəcək möhtəşəm bir proqramın ideya əsasını təşkil etməkdə idi*" [4]. Məhz bu səbəbdən hər iki sənətkarın əsərində Türk dünyasının tarixinə ekskurs edilmiş, lakin yaşanılan tarix fərqli rakurslardan dəyərləndirilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq "Fəxriyyə" şeiri "*M.Ə.Sabirin şah əsərlərindən biri olduğu kimi, Ə.Q.Cənnətinin də şah əsərlərindən biri, demək olar ki, birincisidir*" [4].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan satirik poeziyasının janr baxımından inkişafında M.Ə.Möcüzün xidmətləri də danılmazdır. O, M.Ə.Sabiri özünə ustad hesab etmiş və şairin bir sıra əsərlərinə nəzirələr yazmışdır. Bütövlükdə M.Ə.Möcüz qəzəl, taziyanə, bayatı, gəraylı, deyişmə və başqa janrlarda müraciət etmişdir. Şairin əsərlərinin xeyli hissəsi məsnəvi tərzində qələmə alınmışdır.

XX yüzilin əvvəllərində romantik üslubda yazıb-yaradan Azərbaycan şairlərinin klassik lirikadan gələn poetik şeir şəkilləri içərisində qəzəl, rübai, müstəzad, növhə, mərsiyə və digər janrlara müraciət etdikləri diqqəti çəkir. Şübhəsiz ki, bəhs olunan dönəmdə qəzəl janrına müraciət əsrin ictimai-siyasi ab-havası ilə uyuşmurdu. Xüsusilə, maarifçi realist və satirik üslubda yazıb-yaradan sənətkarlar bu janra nadir hallarda üz tuturdular. Bununla belə, ədəbi prosesdə qəzəl janrında poetik örnəklərin müəyyən işləklik qazanması da diqqətdən yayınmamalıdır. Bu isə bir tərəfdən klassik ədəbi ənənəyə bağlılıqdan qaynaqlanırsa, digər tərəfdən romantizm ədəbi cərəyanının prinsiplərindən irəli gəlirdi.

Divan ədəbiyyatı janrları içərisində, şübhəsiz ki, qəzəllər aparıcı yerlərdən birini tutmuş, uzun əsrlər poeziyanın aparıcı janrlarından biri kimi bədii düşüncəyə hakim olmuşdur. Hüseyn Cavidin qəzəl janrında yazdığı örnəklər Azərbaycan türkcəsi ilə yanaşı, həmçinin farsca qələmə alınmışdır. Şairin qəzəl janrına müraciət etməsi, bu şeir türündə əsərlər yaratması onun divan ədəbiyyatı ənənələrinə bağlılığını göstərir. Hüseyn Cavidin yazdığı qəzəllər əsas etibarilə aşiqanə mövzudadır. Müəllifin fars dilində qələmə alınmış qəzəllərindən biri isə vətən mövzu-

sundadır. Onu da xatırlatmaq lazımdır ki, şairin qəzəlləri ənənəvi divan şeiri örnəklərindən dil, üslub və janr özəllikləri baxımından o qədər də seçilmir.

Bana anlatma ki, eşq, aləmi-sevda nə imiş?
Bilirim bən səni, get! Hər sözün əfsanə imiş.
Get, gülüm, get, gözəlim! Başqa bir aşiq ara, bul!
Duydum artıq sənin eşqindəki məna nə imiş! [3, s. 107].

XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasında klassik üslubda yaranan dördlüklər də özünü büruzə verməkdədir. Xüsusilə, Abbas Səhhətin qələminə məxsus "Əndişeyi-rindanə" və "Rəddiye-rindanə" adlı şeirlər örnək olaraq göstərilə bilər. Bu şeirləriqafiyə sisteminə görə rübai kimi dəyərləndirilməsə də, məzmun və üslub baxımından müəyyən qədər həmin janra bənzəyir. Bu isə şübhəsiz ki, şairin ənənəvi klassik janrlara novator tərzdə, yenilikçi prizmadan yanaşmasından qaynaqlanır. Şairin digər yazılarında da klassik ənənələrə bu səpkili yanaşmalara təsadüf olunur.

Bu dövrün poeziyasında diqqəti çəkən janrlar içərisində rübai intensiv müraciət olunan şeir şəkillərindən biridir. Türk xalqları poeziyasında XII yüzillikdən etibarən yaranmağa başlayan rübai janrında Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad və başqa sənətkarlar dəyərli bədii örnəklər ərsəyə gətirmişlər.

Şeirlərini əsasən romantik üslubda yazan Əhməd Cavadın yaradıcılığında rübai janrında bədii örnəklərə təsadüf olunur. Şairin yaradıcılığının ilk dövrlərində qələmə aldığı rübailərin əksəriyyətinin dili ağır, anlaşılmaz söz və ifadələrlə müşayiət olunur.

Bu qədər naleyi-cansuz edərəm rəhm eylə!
Qorx ki, ahim tutacaq vəhm qılub rəhm eylə!
Bəni nalan edərək guşənişin olmaqdan,
Bir nəticə çıkamaz ərz edərəm rəhm eylə! [2, s. 17].

Təhlillərdən aydın göründüyü kimi, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan poeziyası divan şeiri ənənələrinə kifayət qədər bağlı olmuş, onun janr, forma və şəkillərindən bəhrələnmişdir. Lakin ayrı-ayrı şairlərin divan şeiri şəkillərinə müraciəti təqlidçilik, nəziraçilik və klassik ənənəni olduğu kimi yaşatmaq məramına xidmət etməmiş, mövcud poetik qəliblərə yaradıcı şəkildə yanaşma ilə müşayiət olunmuşdur.

Bütövlükdə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şeiri ənənə və novatorluq kontekstində ədəbiyyat tarixinin bütün mərhələlərindən fərqli, bənzərsiz, özünəməxsus şəkildə inkişaf yolu keçmişdir. Bu özünəməxsusluq yalnız klassik ənənədən bəhrələnmə üsullarında deyil, həmçinin bədii düşüncəyə hakim olan yenilikçi təfəkkürün gəlişməsi ilə şərtlənir. Başqa sözlə, bəhs olunan dövrdə milli poeziyanın klassik ənənəyə söykənməsi, ondan yaradıcı şəkildə bəhrələnməsi adi səciyyə

daşımamış, novatorluqla müşayiət olunmuş, bir çox hallarda bu məqam aparıcı istiqamət kəsb etmişdir.

Nəticə

Azərbaycan poeziyasında XX yüzilin əvvəllərində folklor və divan ədəbiyyatı ənənələri fonunda üslub çarpazlaşması qabarıq şəkildə ifadəsini tapmışdır. Belə ki, bir tərəfdən xalq şeirinin forma və janrlarına müraciət olunmuş, digər tərəfdən klassik yazılı örnəklərdən bəhrələnilmiş, bu isə bütövlükdə dövrün poeziyasını özünəməxsus poetik çalar aşılamışdır.

Dövrün poeziyasında daha çox diqqəti çəkən Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Abdulla Şaiq və başqa ədiblərin əsərləri xalq şeiri və divan ədəbiyyatı ənənələrinin yaşadılması və ondan yaradıcı şəkildə bəhrələnilməsi yönündə maraq doğurur. Bəhs olunan şairlərin divan poeziyası ilə yanaşı, xalq ədəbiyyatı şəkillərinə müraciət etməsi təsadüfi sayılmamalıdır. Özəlliklə, şərqi, türkü, nəğmə, qoşa, gəraylı, bayatı və başqa xalq şeiri türlərində qələmə alınan əsərlərin yaranması bunun canlı örnəyidir.

Dövrün poeziyasında diqqəti çəkən məqamlardan biri də budur ki, yaşanılan ictimai-siyasi proseslər fonunda ənənəvi janrların önəmli qismi bir sıra yeni poetik keyfiyyətlər qazanmış, bu isə yazılan bədii örnəklərin folklor motivləri ilə zənginləşməklə yeni məzmun kəsb etməsi ilə şərtlənmişdir.

Bəhs olunan dönəmdə Azərbaycan poeziyasında müxtəlif ədəbi üslubların mövcudluğu mövzu, məzmun və forma baxımından rəngarəngliyə səbəb olmaqla yanaşı, xalq şeiri və divan ədəbiyyatı ənənələrindən paralel şəkildə bəhrələnilməsini və nəticədə üslubların çarpazlaşmasını şərtləndirən məqamlardandır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abid Əmin. Seçilmiş əsərlər, Bakı: Nurlan, – 2007, 262 s
2. Cavad Əhməd. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Şərq-Qərb, – 2005, 296 s.
3. Cavid Hüseyn. Əsərləri, I cild, Bakı: Lider, – 2005, 255 s.
4. Cəfərov Nizami. Mirzə Ələkbər Sabirin "Fəxriyyə"si, "Ədəbiyyat qəzeti", 25 aprel – 2 may 2015
5. Cənnəti Əbdülxalıq. Vətən təranəsi, Bakı: Nurlan, – 2006, 91 s.
6. Ənvəroğlu Himalay. Azərbaycan şeirinin poetikası, Bakı: Nurlan, – 2008, 385 s.
7. Hadi Məhəmməd. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Şərq-Qərb, – 2005, 464 s.
8. Həbibbəyli İsa . Bənzərsiz sənətkarlıq nümunəsi, "Ədəbiyyat qəzeti", 30 noyabr 2019
9. Hüseynli Hüseyn. İnsan gah bir şeytan, gah bir mələkdir, "Azərbaycan" jurnalı, 2019, № 12, s.170-174
10. Həşimli Hüseyn . XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeni lirik janrlar, Bakı: Elm, – 2002, 80 s.

11. Həşimli Hüseyn . "Şeypur" jurnalı və ədəbi-tarixi həqiqətlər, Bakı: Elm və təhsil, – 2017,167 s.
12. Hüseyn Sədrəddin. Azərbaycan mərsiyə ədəbiyyatı və Əbülhəsən Racinin poetik dünyası, Bakı: Ekoprint, 2015, – 200 s.
13. Köçərli Firudin . Azərbaycan ədəbiyyatı, II cild, Bakı: Avrasiya Press, – 2005, 464 s.
14. Nazim Əli. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Yazıçı, – 1979, 374 s.
15. Raci Əbülhəsən. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Sabah, – 1992, 279 s.
16. Sabir Mirzə Ələkbər. Hophopnamə, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, – 2004, 384 s.
17. Səhhət Abbas. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Lider, – 2005, 456 s.
18. Şaiq Abdulla. Arazdan Turana, Bakı: Nurlan, – 2004, 264 s.
19. Talıbzadə Kamal. Abbas Səhhət, Bakı: Gənclik, – 1982, 271 s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: professor Qəribov İslam tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 389-394
https://doi.org/10.62837/2024.4.389

XANMƏDOVA GÜLŞƏN MÖHÜBBƏT QIZI
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Üzeyir Hacıbəyli küç.68
e-mail: gulsenxan33@gmail.com

METODİK ƏDƏBİYYATDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK MÖVZUSU

XÜLASƏ

Metodik ədəbiyyatın qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də orta məktəb ədəbiyyat dərsliklərində əksini tapan vətənpərvərlik ruhlu əsərlərin lazımınca tədrisinə dair ən aktual məsələləri diqqət mərkəzinə gətirmək, bu sahə üzrə qazanılan zəngin təcrübəni öyrənib ümumiləşdirmək, alınan nəticələri nəzəri təhlil süzgəcindən keçirərək onların tədrisinin daha səmərəli yollarını göstərməkdir. Sovetlər dönəmində də, indi də - doğma respublikamız öz müstəqilliyinin bərpa etdikdən sonra da görkəmli metodist alimlərimiz bu sahəyə xüsusi diqqət yetirmiş, dərslərdə, sinifdənxaric və məktəbdənkənar işlərdə şagirdlərin vətənsevərlik ruhunda tərbiyə olunması işində faydalı elmi-metodik tövsiyələrini vermişlər. Bu cəhətdən Əlyar Qarabağlı, Şəmistan Mikayılov, Camal Əhmədov, Pənah Xəlilov, Aydın Hacıyev, Bilal Həsənli, Soltan Hüseynoğlu, Asya Bəkirova, Yusif Aslanov, Fəxrəddin Yusifov kimi metodistlərin bu mövzuların tədrisi üzrə tövsiyələri çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onların irəli sürdükləri fikirləri günümüzün reallıqları çərçivəsində yenidən nəzərdən keçirmək, ən səmərəli ideyaları götürmək və onları qarşımıza qoyulan tələblər ruhunda şərh eləmək bu gün daha çox aktuallıq kəsb edir ki, hazırkı işimizdə onu təqdim etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Fikrimizcə, yeni əldə olunan uğurları təsvir və tərənnüm edən əsərlər də tədris prosesinə, sinifdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlərə daha sıx cəlb olunmalıdır. Şəhid və qazilərimiz haqqında olan əsərlər tədris prosesinə daxil edilməlidir. Bəzi sənətkarlarımızın tərcümeyi-hallarında özünü qabarıq şəkildə göstərən vətən həsrətli motivlər də bu duyğuların aşılanmasına öz töhfəsini verməlidir.

Açar Sözlər. Vətənpərvərlik, vətən, metodik ədəbiyyat, ədəbiyyat dərsi, metodist

"Vətənpərvərlik nədir? Vətənpərvərlik böyük məfhumdur. Bu, sadəcə, orduda xidmət etmək deyil. Vətənə sadiq olmaq, Vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaq - budur vətənpərvərlik! Vətənpərvər gənclər yetişdirilməsi təkcə təhsil müəssisələrinin işi ilə bitmir. İlkin olaraq, ailədən başlayan bu tərbiyəvi iş təhsil müəssisələrində davam etdirilir, bütün cəmiyyətin, onun hər bir üzvünün əməlindəki müsbət nümunələrlə yetkinləşir".(7)

Heydər Əliyev

Metodik mənbələrə diqqət yetirdiyimiz zaman vətənpərvərlik mövzusunun qoyuluşu xüsusi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, Əlyar Qarabağlı, Bilal Həsənli, Soltan Hüseynoğlu, Fəxrəddin Yusifov və s. digər metodistlər də daxil olmaqla hər biri metodikanın önündə duran ən vacib amillərdən birini şagirdlərin mənəvi inkişafında vətənə, yurda, öz milli kimliyə olan sevginin durduğunu qeyd etmişlər.

Əlyar Qarabağlı ali məktəb üçün yazmış olduğu "Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası" adlı dərsliyində göstərir ki, məktəbdə ədəbiyyat fənninn qarşısında bir sıra mühüm məsələlər vardır. Bunlardan biri də ədəbiyyatda vətən, millət, yurd sevgisidir. Metodistin fikrincə, orta məktəbdə təhsil alan şagirdlərin həyat , cəmiyyət haqqında olan fikirləri dar çərçivədə məhdudlaşdırılıb. Lakin doğru üsul və yollarla ədəbiyyat dərslərində şagisrdlər bu "dar çərçivə"dən xilas ola bilər. Bununla yanaşı metodik vəsaitdə göstərilir ki, "4-7-ci sinflərdə ədəbiyyat dərsləri aşağıdakı əsas məqsədləri güdməlidir.

1. Təhsil məqsədi
2. Tərbiyəvi məqsəd" (4, s. 18)

Burada göstərilən tərbiyəvi məqsədin əsasında şagirdlərin əxlaqi cəhətdən inkişafına yardım etmək, onlarda vətənə, xalqa sevgi oyatmaq, əməyə məhəbbət hissinin artırılması, məsuliyyətli olmaq, sədaqət, vəfa kimi insani keyfiyyətlərin formalaşması durur.

"Müəllim: -Vətən haqqında onlarca şeir yazılıb, çoxlu misralar, beytlər deyilib. Lakin onların arasında ən çox yadda qalanı və xoşa gələni Abbas Səhhətin bu şeirindəki

Könlümün sevgili məhbubu mənim
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.

misralarıdır. Kim bunun səbəbini izah edə bilər? Bu misraları gözəlləşdirən nədir?" (5, s. 126)

Soltan Hüseynoğlunun "Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar; Fəal interaktiv təlim" metodik vəsaitində də ədəbiyyat dərsliklərinə daxil edilmiş vətənpərvərlik mövzusunda yazılan bəzi əsərlərlə bağlı qeydlər vermişdir. Vəsaitdə göstərilir ki, Əhməd Cavadın "Göygöl"qoşmasının tədrisinə proqramda 2 saat ayrılmışdır, və təəssüf ki bu şeiri əksər hallarda müəllimlər peyzaj lirikası nümunəsi olaraq göstərir və şeirin alt qatındakı əsas mənanı duya bilmir. Müəllif qeyd edir ki:

"Ə.Cavadın bu əsərinin qavranılmasının ikinci çətinliyi onun mənası, daha dəqiq deyilsə, mətnaltı mənası ilə bağlıdır. Azərbaycanın müstəqilliyini hər şeydən uca tutan böyük vətənpərvər şair – Əhməd Cavad milli dövlətimizin rus işğalçıları tərəfdən devrilməsi ilə heç cür barışa bilmirdi. Şair Göygölün timsalında vətənimizin başının üstünü duman aldığnı bəyan edirdi və "qələm dostları" xüsusi orqanlara bu barədə dərhal çuğulçuluq edirdilər.) Bu şeir nümunəsi hal-hazırda 9-cu sinif proqramına daxil edilmişdir." (3, s. 133)

Bilal Həsənlinin "11-ci sinif ədəbiyyat dərslərində Əhməd Cavadın həyat və yaradıcılığının öyrədilməsi imkanları" məqaləsində də Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, himnimizin sözlərinin müəllifi Əhməd Cavad yaradıcılığının öyrənilməsində müxtəlif yollardan bəhs etmişdir. Onun fikrincə şairin yaradıcılığı onun həyatı ilə parallel öyrənilməlidir. Şagirdlər bu vətənpərvər şairin həbs olunma səbəbini bilməli, qanl repressiya vaxtından xəbərdar olmalıdır. Müəllif qeyd edir ki, Əhməd Cavadın "Səsli qız" poemasının tədrisinə 4 saat vaxt ayrılmışdır. "XI sinif ədəbiyyat dərslərində "Səsli qız" poemasının öyrənilməsinə 4 saat vaxt ayrılmışdır:

– Əsərin məzmununun öyrənilməsi – 2 saat

– Poemanın təhlili – 1 saat

– Tətbiq. Müzakirə. Yaradıcı iş – 1 saat" (1, s, 68)

Eyni zamanda Fəxrəddin Yusifovun "Ədəbiyyatın tədrisi metodikası" kitabının ilk səhifələrində yazılan "Qarabağımızın azad olunmasında əvəzsiz xidməti olan Ali Baş komandanımızın, igidliklə vuruşan mərd oğullarımızın, qazilərimizin şərəfinə, Mübariz İbrahimov, general Polad Həşimov kimi Milli qəhrəmanlarımızın, şəhidlərimizin əziz xatirəsinə" cümləsi gələcəyin müəllim namizədlərinə vətən qayəsi, amalı, sevgisi kimi hisslərin daha da artmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Metodistin fikrində ədəbiyyatın qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri şagirdlərə həyati bacarıqların aşılanması, vətənsevərlik, azərbaycançılıq və dövlətçilik ənənələrinə sadiq vətəndaşlar yetişdirməkdir.

Metodik vəsaitin təhlil dərslərinin quruluşu başlıqlı hissəsində Abbas Səhhətin "Vətən" şeirinin təhlili üzrə iş geniş şəkildə izah olunmuşdur. Müəllif motivasiya hissəsində vətənlə bağlı video çarx verilməsini daha məqsədəuyğun hesab edir. Bununla yanaşı burada şagirdə ünvanlanmalı yaradıcı suallar, dərsin gedişatı ilə bağlı da qeydlər verilmişdir. Məsələn: "Şair bu şeirini nə üçün Vətən adlandırmışdır?" (6, s. 262)

Eyni zamanda müəllif 11-ci sinif ədəbiyyat dərsliyinə daxil edilən "Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı və yaradıcılıq yolu" mətnindən irəli çıxaraq bu nümunəni verə və bu nümunə üzərindən suallar ünvanlaya bilər:

"Qələmin müqəddəs vəzifəsi xalqına xidmət etməkdir" (C.Məmmədquluzadə). Şagirdlərdən soruşulur: Verilmiş cümləyə münasibət bildirin." (6, s. 259)

Bütün yuxarıda sadaladığımız metodik əsərlərin hər birində şagirdlərə aşılanan əxlaqi keyfiyyətlərin önündə vətənə olan sevgi, hörmət dayanır.

Məlumdur ki, Azərbaycan son bir neçə ildə qazandığı nailiyyətlər tarix səhifələrində silinməz iz qoymuşdur. XI əsrdə müzəffər, yenilməz Azərbaycan ordusu erməni silahlı qüvvələrinə qarşı apardığı 44 günlük müharibədə misli bərabəri olmayan qalibiyyət qazanaraq, düşmən tapdağı altında illərdir əzilən torpaqlarımıza yeni nəfəs verdi. Müdrik, siyasi və diplomatik bacarığı ilə seçilən, sərkərdə-Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qalib ordumuz bu yeni hərb tarixində heç zaman silinməyən şanlı səhifələr yazdı. Ordumuzun qəhrəman oğulları hər birimizin qürurunu təzələdi. Onların arasında döyüşlərin qızğın getdiyi bir vaxtda şer söyləmələri, mahnı ifa etmələri, fortepianoda musiqi ifa etmələri diqqət çəkən vacib məqamlardan biri idi. İstər döyüş bölgələrində, istərsə də arxa cəbhədə vaxtilə ədəbi əsərlərdə oxuduğumuz bədii obrazların qəhrəmanlığını, şücaətini gördükcə belə qənaətə gəldim ki, istənilən halda şairlərimizin, yazıçılarımızın müharibə, vətənpərvərlik, vətən eşqi mövzusunda yazdıqları əsərlər, müğənnilərimizin bu mövzuda ifa etdikləri mahnıları, rəssamların məşhur fırça əsərləri, kino və teatr nümunələri həqiqətən də gənc nəslin hərbi-vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmalarında müstəsna rol oynamışdır. Fikrimizcə, bu bədii əsərlərə dönə-dönə müraciət etmək, onları gənc nəslə aşılamaq, gənc nəslin vətənpərvər ruhda böyüməsi üçün çox vacibdir. Bu əsərlərin təsirini II Qarabağ savaşında, eyni zamanda yaxın

günlərdə şahidi olduğumuz "Antiterror" əməliyyatı zamanı qəhrəmanlıq göstərən zabit və əsgərlərimizdə, qazi və şəhidlərimizdə şahidi olduq.

"Qarabağ Azərbaycandır!" çağırışı vaxtilə ölkəmizin ikiyə bölünməsini ürək ağrısı ilə "Gülüstan" poemasında dilə gətirərək:

Qoy ildırım çaxsın, titrəsin cahan!

Ürəklər qəzəbdən coşsun, partlasın. -deyə, üsyan edən Bəxtiyar Vahabzadə və onun kimi bir çox yazıçı və şairlərimizin gerçəkləşmiş arzusu oldu və ruhlarını rahatlatdı. Sevindirici hal ondadır ki, Bəxtiyar Vahabzadənin igid babalar dediyi ulularımızın nəvələri tarix yazdılar.

Zəfərimizlə bağlı möhtəşəm filmlər ərsəyə gəlməli, unudulmaz musiqilər bəstələnməlidir. Musa Yaqubun söylədiyi "Bu dünyanın qara daşı göyərməz." ifadəsinə cavab olaraq "dünyanın deyə bilmərik amma bizim ölkənin artıq qara daşı göyərir, ifadəsini söyləmək istəyirik. Qarabağlı, bütöv Azərbaycan sən azadsan!

İstifadə edilmiş ədəbiyyat\References

1. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi xüsusi buraxılış – 2022.
2. Həsənli.B Ədəbiyyatın tədrisi metodikası – Bakı, -2016.
3. Hüseynoğlu.S Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar; Fəal interaktiv təlim – Bakı, -2009.
4. Xəlilov.P. Ədəbiyyat dərslərində milli məfkurə təbliğinin imkan və üsulları - Bakı: Maarif, -1977.
5. Qarabağlı.Ə Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası - Bakı, -1968.
6. Yusifov.F "Ədəbiyyatın tədrisi metodikası" – Bakı, -2023.
7. file:///C:\Users\Hp\Downloads\heyder-eliyev-vetenperverlik-haqqnda.html

KHANMADOVA G.M.

THE THEME OF PATRIOTISM IN METHODOLOGICAL LITERATURE

SUMMARY

One of the most important tasks facing the methodological literature is to bring to the center of attention the most relevant issues related to the proper teaching of patriotic works reflected in high school literature textbooks, to study and summarize the rich experience gained in this field, and to show more efficient ways of teaching them through the filter of theoretical analysis. In Soviet times and now - after our native republic regained its independence, our prominent Methodist scientists paid special attention to this field and gave useful scientific and methodological recommendations for educating students in the spirit of patriotism in classes, out of class and extracurricular activities. In this regard, the recommendations of methodists such as Alyar Garabaghli, Shamistan Mikayilov, Jamal Ahmadov, Panah Khalilov,

Aydin Hajiyev, Bilal Hasanli, Soltan Huseynoghlu, Asya Bakirova, Yusif Aslanov, Fakhraddin Yusifov on the teaching of these subjects are very important. Re-examining the ideas put forward by them within the framework of today's realities, taking the most effective ideas and interpreting them in the spirit of the demands placed before us is more relevant today, which we have set ourselves the goal of presenting in our current work. In our opinion, the works that describe and glorify the newly achieved successes should also be more closely involved in the educational process, out of school and extracurricular activities. The works about our martyrs and veterans should be included in the educational process. The motives of longing for the homeland, which are prominently displayed in the biographies of some of our artists, should also contribute to instilling these feelings.

Keywords. Patriotism, homeland, methodical literature, literature classes, methodist

ХАНМАДОВА Г.М.

ТЕМА ПАТРИОТИЗМА В МЕТОДИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
РЕЗЮМЕ

Среди задач, стоящих перед методической литературой, одной из важнейших является привлечение внимания к наиболее актуальным вопросам правильного преподавания патриотических произведений, нашедших отражение в школьных учебниках литературы, изучение и последующее обобщение богатого опыта, накопленного в данной области, и наведение на более эффективные пути их преподавания путем анализа полученных теоретических результатов. И в советское время, и во времена восстановления независимости нашей родной республики выдающиеся ученые-методисты уделяли особое внимание данному направлению и предоставляли полезные научно-методические рекомендации в рамках работы по патриотическому воспитанию учащихся в урочной, внеурочной и внешкольной деятельности.

В связи с вышесказанным, рекомендации таких методистов, как Алъяр Карабахлы, Шамистан Микаилов, Джамал Ахмедов, Панах Халилов, Айдын Гаджиев, Билал Гасанлы, Солтан Гусейноглу, Ася Бакирова, Юсиф Асланов, Фахраддин Юсифов представляют большую значимость в преподавании данных предметов. Повторное рассмотрение идей, выдвинутых ими, в рамках реалий сегодняшнего дня, заимствование наиболее эффективных идей и интерпретация их в духе требований, предъявляемых к современности, становится все более актуальным, поскольку в своей работе мы поставили перед собой цель представить их в настоящей работе. По нашему мнению, произведения, изображающие и прославляющие вновь достигнутые успехи, также должны быть более тесно вовлечены в учебный процесс, внеурочные и внешкольные занятия. Произведения о наших шехидах и ветеранах необходимо включать в образовательный процесс. Мотивы тоски по родине,

ярко проявляющиеся в автобиографиях некоторых наших деятелей искусства, также должны способствовать проникновению этих эмоций.

Ключевые Слова. Патриотизм, родина, методическая литература, урок литературы, методист

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: Ped.ü.f.d.,dos.Yusifov Fəxrəddin
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 395-402
https://doi.org/10.62837/2024.4.395

AMANOVA HEYRAN ƏFLATUN QIZI
Azərbaycan Dillər Universiteti
heyranamanova@gmail.com

ELÇİN HÜSEYNBƏYLİNİN QARABAĞ HEKAYƏLƏRİNDƏ PSİXOLOGİZM

Psixologizm çoxcəhətli və fərqli məna çalarlarına malik bir termindir. Ədəbiyyatşünaslıqda psixologizm insan şüurunun bədii mənimsənilməsi və təsvir olunması üçün bir vasitə şəklində, və ya qəhrəmanın daxili dünyasının: düşüncə, istək, emosiyalarının bədii ədəbiyyat vasitəsilə təsviri kimi xarakterizə edilir. Bu termin daha çox sovet və postsovet düşüncəsində aktuallıq qazanmışdır. Qərb ədəbiyyatında isə bu termin zehni hadisə və davranışların məcmusu olan psixoloji təhlil (psixoanaliz) məfhumu ilə qarşılığını tapır. Psixoanaliz XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Qərbi Avropada epistolyar janrın populyarlıq qazandığı bir dövrdə yaranır, XX əsrin əvvəllərindən etibarən Ziqmund Freyd və Karl Qustav Yunqun axtarışlarında şəxsiyyətin psixologiyasının dərin qatları təhlil obyektinə çevrilir. Rus ədəbiyyatında isə psixologizm L.Tolstoyun, F.Dostoyevskinin yaradıcılığında zirvəyə qalxır. Zaman irəlilədikcə psixologizmin ifadə tərzində dəyişiklik özünü göstərməyə başlayır, bu dəyişiklik daha çox XX əsr Qərb-Avropa ədəbiyyatı üçün xarakterik olan şüur axının formalaşdırmasında təcəssüm tapır.

Müstəqillik dövründə psixologizm anlayışı yeni keyfiyyətlərlə zənginlik qazanır. Yaradıcılığında obrazların psixoloji vəziyyətini real bədii boyalarla, inandırıcı detallarla əks etdirən sənətkarlardan biri də "Qaraçuxa" ədəbi təxəllüsü ilə yazan Elçin Hüseynbəylidir.

Elçin Hüseynbəyli Qarabağla bağlı yazdığı nəsr əsərlərini "Ağ.Qara" (2013) və "Gözünə gün düşür..." (2018) kitablarında toplamışdır. Yazıçı 1989-cu ildə qələmə aldığı "Küləkli çöl" adlı ilk hekayəsi vasitəsilə təxəyyülündə canlandırdığı yaşlı bir kişinin timsalında ədalətsiz münaqişədən nəsibini almış, öz doğma yurdundan deportasiya edilmiş, doğmalarının qətliamını öz gözləri ilə görmüş insanların ümumiləşdirilmiş obrazını yaratmışdır. Hadisələr küləklə müşayiət olunan cansıxıcı, kimsəsiz bir çöldə birinci şəxsin dili ilə nəql olunur. Yaşlı kişinin psixoloji vəziyyəti: daxili gərginliyi, ümidlə birgə ümidsizliyi, qəzəbi, nifrəti, gələcəyə inamı ilə havanın ürək darıxdıran mənzərəsi arasında bir paralellik mövcuddur. Sanki insan özü təbiətlə bütünləşərək onun bir parçasına çevrilir. Yaşlı kişinin içindəki nifrət küləyin qulaqbatıran səsində, gələcəyə ümid isə günəşin gözqamaşdıran parlaqlığında təzahür edir. Hekayənin sonunda qocanın gələcəklə bağlı qətiyyətli fikirləri bugünümüzün real mənzərəsinin göstəricisidir. "Elə bilirsən hər şey belə qalacaq. O torpağın yiyələri gələcək! Gələcək o oğullar! Görərlər!..." [2, s.140]

Elçin Hüseynbəylinin hekayələrinin dili olduqca sadə, anlaşıqlı və lakonikdir. Hekayələrdə aparıcı mövzu isə vətən həsrəti çəkmiş insanların daxili aləmindəki boşluqlar, gördükləri dəhşətli mənzərələrdən sarsılmış insanların taleyidir. Müəllif

demək olar ki, hekayələrinin əksəriyyətində diqqəti müharibədən öncə və müharibənin ilk vaxtlarında özünü göstərən qüsurlara, nizamsızlığa, dərkolunmazlığa cəlb edir. Qısa məzmuna malik, lakin dərin mətləblərə yer verilən "Ağsaqqal" hekayəsində də təəssüf doğuran məqamlarla qarşılaşırıq. Hadisələrin gedişatından aydın olur ki, müharibə hələ başlamayıb lakin hər iki tərəf arasında gərgin münasibətlər zahiri əlamətlərdə artıq kəskinləşib. Yazıçı hekayədə müharibə və münaqişə şəraitində silahın həm qələbə və güvən hissi aşılayan, həm də məğlubiyyət və qorxunu yaradan bir vasitə olduğunun önəmini vurğulayırdı. Birinci Qarabağ müharibəsində əsgərlərin, eləcə də, öz torpaqlarının müdafiəsinə qalxan yerli sakinlərin ən böyük ehtiyacının silah olmasına diqqət çəkir, hərbi sursatların yetərsizliyini məğlubiyyətin başlıca səbəblərindən biri kimi qiymətləndirirdi.

"Atəş səsləri qulağımda" hekayəsi ilə yazıçı bir ailənin, bir kəndin aqibətini verməklə Qarabağdakı ümumi mənzərənin təsvirini yarada bilir. Əsərdə vətən torpağının müdafiəsinə qalxan əliyalın oğullarımızın şücaəti nə qədər yüksək qiymətləndirilisə, xalqdan silahları toplayaraq onların ölüm fərmanını imzalayan hökumət adamları da ən az ermənilər qədər nifrətlə qarşılanırdı. Hekayədə ən diqqət çəkən obraz doqquz yaşlı Umuddur. Umud hekayə boyu yaşıdlarında yaddan çıxıb qalan topunun fikrini çəkir, lakin qarşıda onları gözləyən müsibətlərdən xəbərsiz məqam tapdıqca topunu xatırladır və onu geri almaq üçün cəhdlər edirdi. Yazıçı uşaq psixologiyasındakı özünəməxsus olan əşyanın geri qaytarma istəyi ilə düşmənlərin öldürərək, talan edərək sahib olmaq hərisliyi arasındakı ziddiyəti ortaya qoyurdu. Umud bilmirdi ki, əldə etmək istədiyi o top onun uşaqlıq yaddaşında iz buraxacaq, ağrılı bir xatirəyə çevriləcəkdi. Hekayədə Umudun atası Fazil vətəni, torpaqlarını müdafiə edərkən şəhid düşür, anası Qaratel isə Araz çayının sularına qərq olaraq əbədiyyətə qovuşur. Diqqət çəkən məqamlardan biri Araz çayının anlam qazandığı məna yüküdür. Poeziyada Azərbaycanı şimal və cənub hissələrə ayıraraq ayrılıq rəmzinə çevrilən Araz çayı Elçin Hüseynbəylinin hekayələrində daha çox son ümid, xilaskar kimi rəmzləşdirilirdi.

Əgər "Atəş səsləri qulağımda" hekayəsində insanlar Arazın o tayına- Cənubi Azərbaycan torpaqlarına keçməyi arzulayırdılarsa, "Qocanın axdığı gün" hekayəsində isə bütün yaxınlarını Qarabağda itirmiş, Araz çayını keçib Cənubi Azərbaycana gələn kimsəsiz qalmış Qoca obrazı hər daim Arazın o tərəfinə- Qarabağ torpaqlarına, doğma vətəninə yenidən qovuşmaq həsrətilə yaşayır. Qocanın keçirdiyi psixoloji sarsıntılar o qədər dərindir ki, onun yaşamaq üçün yeganə səbəbi var: bir zamanlar böyük əziyyətlə saldığı meyvə bağından yeganə qalan armud ağacının çiçəklənməsini görmək. Çünki o ağacda ermənilər tərəfindən öldürülmüş nəvəsinin barmaq izləri var... Qoca daxilindəki mənəvi böhranla özünəməxsus şəkildə mübarizə aparır, son ümidin cücərməsi üçün özünü qurban verir. Armud ağacının qurumasından qorxaraq Arazı keçib onu sulamaq istəyərkən çayın müqavimətini qıra bilmir və ölür. Yazıçı qocanın mənəvi ölümünü cismani ölümündən daha əvvəl baş verdiyini hekayə boyu təsvir edirdi. Sonda armud ağacının quruması ailəyə məxsus bütün xatirələrin silinməsi, ümidlərin məhv olmasının təzahürü idi. Gələcəklə bağlı bu cür pessimist hisslər yazıçının "Qaracanın

qara başı" hekayəsinin süjet xəttilə müəyyən mənada birləşir. Hekayənin əvvəlində yazıçının yüksək amalları ilə sonda gəldiyi nəticə arasında bir paradoks özünü göstərir. Bu paradoksu hekayəni özündə bir qədər nikbin əhval-ruhiyyə ehtiva edən "Kədərin üzü həmişə qara olmur!" başlığı təqdim edilməsi ilə də izah etmək olar. Əsərin əvvəlində yazıçının azadlıq idealları təkcə Qarabağla məhdudlaşmır, o, nə zamansa Təbrizdə, uzaq Uyğur vilayətində də üçrəngli bayrağımızın sancılacağı ümidini dilə gətirir. Hekayədə Şahnisə nənə tərəfindən Qaraca adı verilən "qoç" ümid, arzu, istək simvoluna çevrilir. Biləsuvarda qaçqın həyatı yaşayan nənə vətən həsrəti, yurd nisgilinə son qoymaq üçün torpaqlarına qovuşacağı gün Maral dağın (Maral təpə idi əslində) ətəyində Qaracanı qurban kəsdirəcəyinə əhd edir və bu qurbanlıq Şahnisə nənənin psixoloji sarsıntılarına, çarəsiz hallarına, seyrəkləşən ümidlərinə bir çıraq olacaqdı. Yazıçı gündəlik məişət qayğıları ilə siyasi hadisələri paralel şəkildə verir, Lissabon sammitindəki Qarabağla bağlı qətnamələri, bununla bağlı yaranan söz-söhbətləri vətənin azadlığa qovuşmasını gecikdirən amillər kimi qiymətləndirirdi. Dolayısı ilə həm nənənin ümidləri tükənir, həm də Qaracanın ömrünə biçilmiş günlər azalırdı. Sonda Qaracanın ölümündən sonra xəstələnib vəfat edən nənə dünyadan nakam gedir və bu hekayənin bədii ruhunda bədbin notlarla iz buraxır.

Elçin Hüseynbəylinin Qarabağ hekayələrində obrazların xarakerində mənfi və ya müsbət çalarlar yoxdur, hətta düşmənə belə subyektiv yanaşma özünü göstərmir. Bu yazıçının ədəbiyyata humanist mövqeyinin göstəricisidir. Biz bunu "Gözünə gün düşür" hekayəsinin mövzusunda daha aydın görürük. Tənqidçi Vaqif Yusifli "Elçin Hüseynbəylinin Qarabağ hekayələri" məqaləsində bu hekayə ilə bağlı düşüncələrini belə qeyd edir: "Bu hekayədə hətta bir romanın məzmununa sığa biləcək hadisələrlə qarşılaşırıq, təsvir olunan obraz isə, doğrudan da, İnsan və Müharibə problemini özündə dolğunluqla əks etdirir" [5]https://manera.az/index.php?newsid=9103 - sel=.

Hekayənin adında ehtiva edən gün, işıq parlaq gələcəyə, işğal altında olan torpaqlarımızın azadlığa qovuşacağı inamının, həkimin özü ilə bərabər əkməyə gətirdiyi fidan ağacı isə gələcək nəsillərin bu torpaqlarda daha dərin kök salacağı düşüncəsinin bədii əksi idi. Hekayə boyu erməni əsgərlərinin şəxsi mənfəətləri naminə həkimə "yardım" etmələrinin şahidi oluruq. Bu hekayədə də yazıçının onlarla bağlı şəxsi mövqeyini, pafoslu tənqid və ya aqressiv şüarçılıq meyillərini görmürük.

Elçin Hüseynbəylinin Qarabağla bağlı yazılmış psixoloji məna tutumuna malik hekayələrindən biri də "Çıxılmazlıq" adlanır. Hekayədə çıxılmazlıq duyğusundan qurtulmağa çalışan professor sona qədər bu hissdən azad ola bilmir, onun sonda verdiyi qərar belə oxucuda təzadlı fikirlər formalaşdırır, bir növ oxucunu "sən olsaydın necə qərar verərdin?" sualı ətrafında düşünməyə sövq edir.

Yazıçının hekayələri arasında orta məktəbin 5-ci sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuş "Firuzə qaşlı xəncər" xüsusi önəm daşıyır. Digər hekayələrdən fərqli olaraq burada düşmənin amansız və qəddar davranışları real cizgilərlə verilərək oxucuda qəzəb, qisas hissini gücləndirir.

Elçin Hüseynbəyli hekayədə tarixdə iz salmış, düşmənə təslim olmayan, mübariz qadınlarımızın xüsusiyyətlərini özündə daşıyan Zeynəb obrazını

yaratmışdır. Zeynəb körpəsi Güləri sinəsinə sıxaraq yaşamaq uğrunda mübarizə aparır, qurtuluş yolları axtararkən bir qrup ermənilərin qandonduran hərəkətlərilə qarşılaşır. Yazıçı obrazın daxili təlatümlərini, keçirdiyi hiss-həyəcanları haqlı sayaraq, ermənilərin öz aralarında türklərə duyduqları nifrətin dərin köklərinə diqqət çəkir.

“ Əsirləri soyundurdular.

-Komandir güllələyək?

-Yox gülləni onlara sərf etməyin , lazımımız olacaq.

-Bəlkə yandıraq?

Axmaq!-deyə saqqallı onun üstünə çımxırdı. Benzin heyif deyil?! Üstlərinə su tökün, qoy donsunlar, sonra atın çalaya, üstlərini örtün. Müsəlmanlar elə bilsinlər ki, biz öldürməmişik, özləri itkin düşüblər...” [2, s.126]

Bildiyimiz kimi, bədii obrazın psixoloji vəziyyətini göstərən faktorlardan biri də daxili monoloq və dialoqdur. Tənqidçi Rəhim Əliyev dialoqla bağlı qənaətini belə qeyd edir: “ Müəllif öz sözünü və fikrini iki səs şəklində fərdiləşdirməklə dünyanın mürəkkəbliyini görmək üçün ikinci bir pəncərə, baxım nöqtəsi yaratmış olur. Bu mənada dialoq həm də dünyanın zənginliyini, mürəkkəbliyini, çoxüzlüyünü izah etmək üçün müəllifin istifadə etdiyi ən unikal obrazlılıq formalarından biridir” [1, s.224].

Hekayədə ermənilərin mənfur xisləti təkcə onların arzu və düşüncələrində deyil, bu düşüncələri reallaşdıran davranışlarında da təzahür olunur. Bu davranışlar vasitəsilə də düşmən psixologiyasının mahiyyəti barədə təsəvvür yaratmaq olar. Müəllif Zeynəbin erməni əsgərilə çarpışdığında nənəsinin bağışladığı xəncərlə onun boğazını kəsərkən yaşadığı psixoloji vəziyyəti həm az əvvəl gördüyü qandonduran mənzərə (bir qrup insanların soyundurulub üzərlərinə su tökərək basdırılması) ilə, həm də Gülərin taleyini düşünməsilə əlaqələndirir. Analıq instinktiylə davranmaq məcburiyyətində qalan Zeynəb, övladı oyanıb özünü ələ verməsin deyə azğın erməninin təcavüzkar hərəkətlərinə susmalı olur, lakin düşdüyü çətin situasiyada özünü müdafiə edərək qurbana çevrilmir.

Yazıçının “Ölən gözlərdə də ümid var” hekayəsində təsvir olunan ana obrazı isə Zeynəbdən fərqli olaraq düşdüyü situasiyada özünü fəda etmək məcburiyyətində qalır. Qarabağ qazisinin dilindən nəql olunan hekayə müəllif təhkiyəsilə qələmə alınır. Lakin ermənilərin iç üzü, mənfur əməlləri erməni qazisinin dili ilə təqdim olunur. Bu məqamda baş verənlər üçüncü şəxsin təhkiyəsində öz əksini tapır. Akad. Muxtar İmanov təhkiyənin bu növülə bağlı fikirlərini belə ümumiləşdirir: “Üçüncü şəxsə aid təhkiyədə vəziyyət bir qədər çətinləşir: obyektivliyə nail olmaq üçün hekayəçi öz münasibətini gizli saxlamağa, təsvir olunanlara birbaşa müdaxilə etməməyə, xarakter haqqında nəticə çıxarmağı, obraza qiymət verməyi oxucunun öhdəsinə buraxmağa çalışır” [3, s. 58].

Müharibə ilə bağlı detalları yazıçının uzun hekayə kimi təqdin etdiyi “Əsirlər” və “Qoca” adlandırdığı iki hissəli “Qurdun şərqisi” povestində görürük. Hadisələr Qarabağ müharibəsinin başlanğıc dövrünün xronikası ilə səsləşərək iki qəhrəmanın- yaşlı Xəlil, cavan Yavuzun timsalında canlandırılır. Müəllif əsas diqqəti

bu iki obrazın daxili aləmində, davranışlarında biruzə verən müharibənin dərkolunmazlığına cəlb edir. Dərkolunmazlıq düşüncələrdən savayı əsgərlərin hərbi hazırlığında da özünü göstərir. Bu bir daha onu sübut edir ki, dövlətin qüdrəti yeni hərbi sursatlarla təchiz olunmuş güclü, vətənpərvər ordusu ilə ölçülür. Bu baxımdan Elçin Hüseynbəylinin povestində həm obrazların psixoloji aləmi, həm də əsgərlərin kor-koranə, nizamsız davranışı bədii lövhələrlə əks olunur. Qəhrəmanların tapdıqları tank Xəlildə bəsit bir arzunu gerçəkləşdirmək istəyi oyadır: kənddə tanka minib qürrələnəcək, traktor əvəzi yeri şumlamaq üçün istifadə edəcəkdi. Bir traktorçu təfəkkürü ilə düşünüb gələcəklə bağlı planlar quran Xəlil baş verə biləcək ehtimalları heç təsəvvürünə belə gətirmirdi. Gənc Yavuzun hissləri daha məsum, arzuları daha parlaqdır. Yazıçı hər iki obrazın daxili hisslərinə tərcüman olaraq döyüşə qoşulan, lakin döyüşün, müharibənin mahiyyətini anlamayan insanların portretini yaratmış olur. Xəlil "kirvə Armik"lə qarşılaşdığı andan sona kimi ona etimad göstərir, köhnə tanışından bir pislik gəlməyəcəyinə əminliyini bildirir. Armik isə hər fürsətdə öz mənfur xislətini gizlətməyə çalışan, məqamı gələndə isə bundan faydalanan ermənilərin ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Birinci hissə əsirlərin ermənilər tərəfindən vurulmasıyla sonlanır.

İkinci hissədə isə Xəlilin əslində yaralanıb sağ qaldığını görürük. Xəlil artıq müharibənin acı həqiqətlərini, qurduğu xəyalların puçluğunu dərk etmiş, ümidsizlik içində ondan uzaq gəzən ölümə həsəd aparırdısa da məğlubiyyətin reallığı ilə barışa bilmirdi. Sonda bir neçə erməni əsgərini zəhərləyib öldürərək özü də Arnikin oğlu tərəfindən öldürülür. Elçin Hüseynbəyli ideoloji hesab etdiyi bu əsərin yazılacaq olan üçüncü hissəsi ilə bağlı düşüncələrini belə ümumiləşdirir: "Üçüncü fəsildə qalibiyyət olmalıdır! Xəlilin oğlu Xaqan Arnikin oğluna qalib gəlməlidir. Lakin hələlik real ilk iki fəsildir" [2, s.194].

Elçin Hüseynbəylinin Qarabağ hekayələri arasında yazılma tarixi baxımından ən son hekayə "Sevgiylə döyüşmək" adlanır. Hekayənin mövzusu qədər qəhrəmanı da olduqca təsirli hisslər oyadır. Təsirli olan isə qəhrəmanın yaşının olduqca az, müharibə psixologiyasından uzaq olmasıyla əlaqəli idi. Elçin Hüseynbəyli Sənanın ölümüylə müharibənin amansız mövcudluğuna diqqət çəkir, insanlığa humanist münasibət onun bədii qayəsinə çevrilirdi.

"Kəndə gün çıxanda qayıdacağıq" hekayəsi müəllifin gələcəklə bağlı sonsuz inamının, parlaq ümidinin göstəricisidir. Yazıçı maraqlı sujet xətti yaradaraq hekayə boyu oğlu Orxanla söhbət edir, onu öz uşaqlığında gəzdiyi torpaqlara aparır və onda xəyali təsəvvürlər yaradırdı. Qəhrəmanın psixologizmi duyğu və düşüncələrində canlandırdığı məkanların və bu məkanlardakı insanların təsvirində özünü göstərir. O, bir zamanlar getdiyi, gördüyü, tanıdığı təsvirləri verərkən sanki xəyalla reallıq, keçmişlə bu gün arasında əlaqə, bağlılıq yaradır. Qəhrəmanın təsvir etdiyi məkan və obrazların rəngarəngliyi onun psixoloji vəziyyətinin dərinliyi ilə şərtlənir. Hekayənin adında ehtiva olunan gün (günəş) bu gün qurulan xəyalların gələcəkdə reallaşacağına bir işarədir. Yazıçının satirik üslubda, ironiyalarla zəngin "Şimallı gəlin" hekayəsi "Kədərin üzü həmişə qara olmur!" başlığı altında birləşdirilmiş hekayələrindəndir.

Hekayədə ironiyaya səbəb olacaq mətləblər çoxdur. Hadisələr birinci şəxsin dililə nəql olunur və bu hadisələrə qəhrəmanının öz gözü ilə baxıb qiymətləndirmək imkanı verir. Qəhrəmanın şimala-Rusiyaya işgüzar səfərinin təqdimatı isə birmənalı görsənmir, bu bir növ müəllifin Rusiyaya iş tapmaq adı ilə gedən insanların orada rus qadınları ilə ailə qurmasına ironik yanaşması idi. Təsadüfi deyil ki, xalq təfəkküründə xəyanət əlaməti kimi rəmzləşdirilən buynuz məfhumu qəhrəmanın işgüzar səfərinin gerçəkləşəcəyi qəsəbənin adı kimi təqdim olunur. Buradakı xəyanət isə saf sevgiyə, ülvi hisslərə, mənəvi dəyərlərə olan xəyanət kimi qiymətləndirilə bilər. Hekayənin qəhrəmanı qatarda gedərkən təsadüfən bir xanımla qarşılaşır və qısa zaman ərzində ona aşiq olduğunun fərqinə varır. Lakin daha sonra onun atasının erməni ola biləcəyi ehtimalı qəhrəmanın duyğu və düşüncələrini al-üst edir. Kiçik bir ehtimal obrazın sevdiyi qadına- Veraya olan saf hisslərindən üz döndərməsinə, bütünlükdə isə onu inkar etməsinə səbəb olur. Psixoloji təhlildə qəhrəman hadisələri öz baxış bucağından qiymətləndirir, qınaq obyektinə çevrilməmək, vətən qarşısında xəyanətkar qismində görünməmək üçün şəxsi hisslərini milli hisslərə qurban verməyi üstün tutur. Hekayənin sonunda Veranın atasının erməni olma ehtimalı aradan qalxdığından qəhrəmanın milli iztirablarına son qoyulsa da, psixoloji gərginlik aradan qalxmır, onda özünügünahlandırma, vicdan əzabı hissi baş qaldırır. Yazıçı öz humanist mövqeyini qəhrəmanın qeyri-humanist davranışlarında göstərməklə oxuculara çatdırmağa çalışır.

Elçin Hüseynbəylinin böyük nasir Cəlil Məmmədquluzadə dəsti-xəttini anımsatdığı "Boz eşşəyin məktubları" hekayəsi digər hekayələrdən üslub baxımından seçilir. Yazıçı alleqorik obraz olan sahibi tərəfindən tərk edilmiş eşşək vasitəsilə müharibənin yaratdığı dəhşətli tablo, boşaldılmış, talan edilmiş bir kənd mənzərəsi canlandırır. Hekayədə eşşəyin dilindən kimsəsizliyi incə və kədərli ştixlərlə, dəqiq müşahidə elementlərilə, aydın, sadə bir dillə təqdim edir. "Ümumiyyətlə, qaçqın qəhrəmanın cəbhə xəttini adlayaraq işğal olunmuş torpağına doğru yol alması yazıçının nəsrində rast gəlinən fabuladır. Lakin yazıçının yurd dərdinin heyvanın timsalında inikası orijinal ifadə tərzidir" [4].

Hekayə bir növ Türkiyə ədəbiyyatının dəyərli sənətkarı Əziz Nesinin yaradıcılığındakı "Taxtalı köydən məktublar"ı xadırladır. Hər iki əsərdə eşşək vasitəsilə mühitin təsviri real cizgilərlə verilir. Baxmayaraq ki, eşşək xalq təfəkküründə söyüş, təhqir anlamı yükləyən mənanı ehtiva edən heyvandır, amma hekayədə incə mətləblərdən xəbərdar, gördüklərindən məntiqi nəticə çıxartmağı bacaran təfəkkür sahibi kimi təqdim edilir. Yazıçı "Boz eşşəyin məktubuna cavab"ında isə ötən hekayədə eşşəyin sahibinə ünvanladığı suallara aydınlıq gətirir. Əgər biz birinci hekayədə bir səhər oyanıb sükuta qərq olmuş kəndin, qapı-pəncərəsi açıq qoyularaq qeyb olmuş sakinlərinin nə səbəbə? və hara? getməsi suallarına cavab axtaran eşşəyin nigarançılığını duyuruqsa, ikinci hekayədə sahibinin dilindən ermənilər tərəfindən başlarına gətirilən müsibətlər kədər qarışıq təəssüflə təqdim edilir.

Ümumilikdə deyə bilərik ki, Elçin Hüseynbəylinin Qarabağla bağlı silsilə hekayələrində obrazların mənəvi təlatümləri, ruhi iztirabları psixoloji aspektdən

düzgün qiymətləndirilmiş, gerçəkliyi əks etdirən yaradıcılıq metodu kimi mühüm bir vasitəyə çevrilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev Rəhim. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, Mütərcim, 2008, 360 s.
2. Hüseynbəyli Elçin. Gözünə gün düşür. Bakı, "Yeni Poliqrafist", 2018, 332 s.
3. İmanov Muxtar. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı, 2021, 168 s.
4. Yigitoğlu Nəzmiyyə. Ədəbiyyatda eşşək alleqoriyası satirik fikrin ifadəsi kimi. Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı. №1, 2019 (16)
5. https://www.azadshusha.com/uncategorized/8676/

Amanova Heyran Əflatun

Elçin Hüseynbəylinin Qarabağ hekayələrində psixologizm

Xülasə

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ problemini bədii ədəbiyyatda işıqlandıran yazarlardan biri də Elçin Hüseynbəylidir. Məqalədə yazarın "Ağ.Qara", "Gözünə gün düşür" kitablarında toplanan hekayərlərin hər biri təhlilə cəlb edilir. Hekayələrinin əksəriyyətində sonluq novellavari şəkildə yekunlaşır. Oxucu hekayənin məntiqi sonluğunu təfəkkürünə əsasən dəyərləndirib nəticəyə varır. Bu əlbəttə ki, oxucunun diqqətli olub müəllif ideyasını anlamasını şərtləndirir. Yaradılan tiplərin müsbət və ya mənfi keyfiyyətlərinə müəllif öz mövqeyini bildirmir. O, obrazların daxili və ya xarici xüsusiyyətlərinin təsəvvürünü yaradır, lakin kimin haqlı, kimin haqsız olması seçimini oxucunun ixtiyarına buraxır. Hekayələrdə bəşəri, humanist ideyalar üstünlük təşkil edir, müharibə və onun acı nəticələri əsas tənqid hədəfi kimi göstərilir. Eləcə də, məqalədə psixologizm haqqında məlumat verilərək obrazların mənəvi aləmini işıqlandırmaqda onun rolu yüksək qiymətləndirilir.

Açar sözlər: hekayə, psixologizm, müharibə, xalq, obraz

AMANOVA HEYRAN AFLATUN

PSYCHOLOGISM IN ELCHIN HUSEYNBEYLI'S KARABAKH STORIES

SUMMARY

Elchin Huseynbeyli was one of the authors who highlighted the Karabakh theme in Azerbaijani literature during its independence. The article analyzes each story from the author's novels "White. Black" ("Ağ. Qara") and "The sun falls in his eyes" ("Gözünə gün düşür"). The majority of his works conclude in the style of a novella. Based on his thoughts, the reader examines the story's logical end and draws a conclusion. This, of course, necessitates that the reader be cautious and comprehend the author's concept. The author does not state his thoughts on the positive or negative characteristics of the created types. It depicts the characters' internal or exterior features, but the reader decides who is right and who is wrong. The stories are characterized by the predominance of humanitarian, humanistic themes and a focus on criticizing war and its harsh aftermath. The essay offers

valuable insights about psychologists and their contribution to highlighting on the spiritual realm of characters.

Keywords: story, psychologism, war, people, character

АМАНОВА ХЕЙРАН АФЛАТУН

ПСИХОЛОГИЗМ В КАРАБАХСКИХ РАССКАЗАХ ЭЛЬЧИНА ГУСЕЙНБЕЙЛИ

РЕЗЮМЕ

Эльчин Гусейнбейли является одним из авторов, проливших свет на Карабахскую тему в литературе периода независимости Азербайджана. В статье к анализу привлечен каждый из рассказчиков, собранных в книгах автора «Белое. Черное» (“Ağ.Qara”) и «Солнце падает в глаза» (“Gözünə gün düşür”). Большинство его рассказов имеют финал, похожий на новеллу. Читатель оценивает логический конец рассказа на основе своего мышления и приходит к выводу. Это, конечно, требует от читателя внимательности и понимания идеи автора. Автор не высказывает своей позиции по поводу положительных или отрицательных качеств созданных типов. Он создает образ внутренних или внешних особенностей героев, но оставляет за читателем выбор, кто прав, а кто нет. В рассказах преобладают общечеловеческие, гуманистические идеи, а главным объектом критики показана война и ее горькие последствия. Также в статье приводятся сведения о психологизме и высоко оценивается его роль в освещении духовного мира образов.

Ключевые слова: история, психологизм, война, народ, изображение

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: f.f.d., dos. Vəfa Musa qızı Fətullayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 403-407
https://doi.org/10.62837/2024.4.403

MAYILOVA FIDAN ELÇIN QIZI
İxtisas: İngilis ədəbiyyatı
Moyqod17@mail.ru

VİKTORİYA DÖVRÜNDƏ Ş.BRONTE YARADICILIĞININ ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU (“CEYN EYR” ROMANI ƏSASINDA)

Açar sözlər: Ş.Bronte,ingilis ədəbiyyatı, roman, yaradıcılıq, qəhraman problemi
Key words: S. Bronte, English literature, novel, creativity, hero's problem
Ключевые слова: Ш.Бронте, английская литература, роман, творчество, проблема героя.

S.Bronte dünya ədəbiyyatında klassik əsərlər sayılan romanları ilə tanınan XIX əsr ingilis yazıçısıdır.

Şarlotta ömrünü yazıçılığa həsr etmiş Bronte bacılarından biri idi. Lakin bacılarından fərqli olaraq Şarlotta Bronte daha çox məhşurlaşmışdı.

Ona məhşurluq gətirən “Ceyn Eyn” romanı dünya ədəbiyyatında silinməz iz buraxmışdır.Ş.Brontenin yaradıcılığı dərin psixologizmi, sosial problemlərin qoyuluşu və qadın müstəqiliyinin cəsarətli təsviri ilə fərqlənir. Əsərlərində tez-tez sevgi, ədalət , əxlaq və din mövzularından bəhs açılır.

Ş.Bronte mürəkkəb və çoxşaxəli personajlar yaratmağın ustasi idi. Onun qəhramanları tez-tez azadlıq və ədalət uğrunda mübarizə aparan güclü və müstəqil qadınlardır.

Əsərlərində gərgin və dramatik bir atmosfer yaratmaq üçün qotik romanının elementlərindən də məharətlə istifadə etmişdir.

Ş.Brontenin əsərləri ədəbiyyatda və xüsusilə ingilis ədəbiyyatında dönüş yaratmışdır. Həqiqətən də əsas qəhrəmanları qadın olan bu əsərlərin məğzində o dövrə görə çox cəsarətli fikirlər, kişilərə, ilk növbədə qadınlığı ilə qarşı çıxmaq, onların istəklərinə dərhal boyun əyməmək, əksinə, ən sərt kişini belə qadın iradəsi qarşısında diz çökdürmək dayanır. Hətta qəhrəmanın susqunluğu belə güclü cinsin geri addım atmasına, davranışına, xarakterinə yenidən “əl gəzdirməsi”nə zəmin yaradır. Əks cinsin hələ cəngavərlik dövlərində, qadın hüququnun nəinki tanınmadığı, “günahkar Həvvadansan” deyə İncilə toxunmağa yasaq edildiyi bir zamanda qadının ictimai şəkildə öz etirazını bildirib sözünü keçirməsi, iradəsini nümayiş etdirməsi yeni-yeni işarmaqda olan feminizmin daha parlaq şəkildə inkişaf etməsinə şərait yaradırdı. Təsadüfi deyil ki, Bronte ailə qurmaqdan məhz güclü xarakterinə görə imtina edirdi. Yalnız, səhhəti pisləşən atasının xahişi ilə 37 yaşındaykən elə atasının köməkçisinə də ərə gedib. Bir il sonra isə vərəmdən dünyasını dəyişib.

Şarlotta Bronte "Ceyn Eyr" romanını 1847-ci ildə dərc etdirir. Bu dövrdə ingilis ədəbiyyatında qadın müəlliflərə baxış artıq normallaşmaqda idi. Bronte bacılar və Corc Eliotun müəllifliyi yavaş-yavaş təsdiqini tapmaqda idi. Müəllif

romanı yazmağa başlamazdan əvvəl bacıları ilə xeyli müzakirə edir. O həmçinin kişilərin qadınlar haqqında olan fikirlərini də soruşur, ona əsasən bir qərara gəlməyə çalışırdı. Bu mövzuda ona kömək olanlardan biri Corc Eliotun sevgilisi G.H.Leves idi. O qadın müəlliflərə maraq göstərir, Şarlottaya yazı prosesindən əvvəl Ceyn Ostini oxumağı məsləhət görür. Ş.Bronte cavab məktubunda yazır ki, bu müəllifin niyə bu qədər sevildiyini anlaya bilmir. Onun fikrincə, Ceyn Ostinin əsərləri "qəlibləşmiş bir mənzərənin dəqiq çəkilmiş fotosuna oxşayır".

Müəllifin fikrincə Ceyn Ostinin əsərlərində təbiilik yoxdur, onlarda təmiz səmadan, çiçəklərdən, kiçik qəsəbə evlərinin yaratdığı səmimi mənzərədən əsər-əlamət yoxdur. C.Ostinin əsərlərindəki bəylər və xanımlarla, onların səs-küylü və təntənəli həyatında yaşamaq heç istəməyəcəyi bir mühitdir. Məhz bu məktubdakı fikirlərdə Şarlotta Bronte və Ceyn Ostin yaradıcılığı arasındakı kəskin fərqi görə bilirik: Ceyn Ostin yaradıcılığında əl dəyməmiş, təbii mənzələrələr yoxdur. O hər təbəqədən insanların təsvirini gərəkli görür, onun fikrincə, əsərdə sadəcə müəyyən bir təbəqənin təsviri oxucuya heç bir şey qazandırmır. Lakin bəlkə də bu ədəbi fərqdən daha çox düşüncə fərqidir: Şarlotta Bronte çərçivəyə salınmamış və səmimi insan münasibətlərini dəyərli görürdü. Onun qəhrəmanı mürəbbiyədir, mürəbbiyə obrazı isə XIX əsr ingilis ədəbiyyatı üçün imtina edilməyəcək qədər əhəmiyyətli obrazdır. Çünki, bu dövrün mədəni, oxumuş qadınları üçün ən əlverişli peşə sayılırdı, lakin maddi qazancı çox aşağı səviyyədə idi. Bununla yanaşı insanların, ev sahibi və qonaqların mürəbbiyəyə davranışı, rəftarı da yaxşı deyil. Əsər Ceynin dilindən, yəni birinci şəxsin dilindən nəql edilir. Ceyn atası və anası vəfat etmiş, bacısı, qardaşı olmayan, kimsəsiz bir qızdır. Lakin irəliləyən səhifələrdə biz onun qohumları olduğunu görürük. Onun atası din adamı olur, anası ilə varlı və nüfuzlu bir ailənin qızı olmuşdur.

Təbii olaraq ailə evliliyi qəbul etmir. Lakin onlar öz kiçik ailələrini qururlar. Sevgi ilə qurulmuş ailənin ömrü uzun sürmür, ata və ana yoluxucu xəstəlikdən dünyasını dəyişir, balaca Ceyn isə dayısının himayəsində qalır. Ceyn salındığı "qırmızı otaq"dan şiddətli ürəkkeçməsi ilə çıxarılır, bundan sonra ona qarşı münasibət nisbətən dəyişir. Missis Rid ona Mister Lloud adlı əczaçını çağırır, onun tövsiyəsi ilə Ceyn məktəbə verilir. Missis Ridlə Ceyn arasında iki təsirli dialoq xüsusilə diqqətəlayiqdir. "Əgər Rid dayı sağ olsaydı, nə deyərdi? -Nə?-missis Rid güclə eşidiləcək səslə pıçıldadı. Onun adətən sakit və soyuq görünən boz gözlərində hətta qorxu ifadə olundu. Əlini çiynimdən çəkib gözlərini üzümə zillədi, sanki bilmək istəyirdi ki, qarşısında dayanan kimdir:uşaq , ya şeytan?" [3,s. 36]

Bu əhvalatlardan sonra kiçik qızın himayəsindən imtina etməyə bəhanə axtaran dayısı arvadı onu həm də öz razılığı ilə Mister Broklhörstün rəhbərlik etdiyi qız məktəbinə göndərir. Ceyn buradaLovud məktəbində dərs alır, həmçinin yemək, yatacaq və geyim də bu məktəbin hesabına verilir. Lakin bu məktəbin çox qatı qanunları var.

Çox keçmir ki, dayısı da dünyasını dəyişir, onun vəsiyyətinə əsasən, həyat yoldaşı Miss Rid qızın himayəsinə özü davam edir. Ceyn təbiət etibarilə sakit, səssiz uşaq idi. Ceyn ailədə qulluqçu və baxıcılardan belə az hörmətə və qayğıya layiq

görülürdü. Uşaqlar onu tez-tez döyür və təhqir edirlər. Elə ilk şahidi olduğumuz hadisə də bu idi:dayısı oğlu Ceynə qarşı şiddət göstərir, qızın başı yarılır, lakin qarşı çıxdığı üçün Ceyn cəza alır və çox qorxduğu qırmızı otağa keçib oturması ilə cəzalandırılır. Otaqdan qorxma səbəbi isə oranın həddindən artıq böyük və kimsəsiz olması ilə yanaşı orada dayısının ruhunun olduğuna və həmin ruhun mənəvi narahatlıq keçirdiyi düşüncəsi üçün, Ceyni incidənləri cəzalandırmaq məqsədi ilə gələcəyindən qorxması idi. Biz Ceynin mifik obrazlardan qorxmasını sonrakı hissələrdə də görəcəyik.

Ceyn öz yaşadığı dəhşəti dərk edir, onun güclü cəhəti də məhz budur. O, hələ ilk fəsildə, kiçik uşaq ikən dərk edir ki, bütün bunlar onun haqqı deyil. "Bu haqsızlıqdır, haqsızlıqdır! - deyə ağrıdan və təhqirdən uşağa məxsus olmayan tərzdə, - aydın təfəkkürlə qət etdim ki, nəyin bahasına olursa olsun, artıq dözülməz həddə çatan bu zülmdən qurtulmaq lazımdır".[3, s. 20]

Ceynin ən zəif cəhətlərindən biri isə özünü həddindən artıq xor görməsi idi, o öz dəyərini dərk etmirdi. Ceyn özünü kiçik görür, öz xarakterinə bələd deyil, balaca uşaq böyüdüyü mühitin də təsiri ilə elə bilir ki, içinə qapalı, psixologiya dili ilə desək, introvert olmaq, yaxud da ona edilən zülm və haqsızlıqlara qarşı çıxmaq pis bir məziyyətdir. Ceynin uşaqlıq dövrü on fəsildə əksini tapır, elə Ceyn özü də bunu vurğulayır. "Ömrümün birinci onilliyinə təxminən elə on fəsil həsr etdim"[3, s. 106].

O buraya Ceyni evin himayəyə götürülmüşqızı Adel Varansa mürəbbiyəlik etmək üçün çağırıb. Beləcə Ceyn öyrənir ki, malikanə E.Roçesterə məxsusdur. Missis ara-sıra ona Mister Roçesterdən danışır, onun burada olduğu vaxtlarda malikanənin necə qonaqlarla dolub-daşdığını danışdıqca, Adel həvəsdən yerində dura bilmir. Ceyn müşahidə edir ki, Adel əyləncəni sevən, geyiminə həddindən artıq diqqət edən bir kiçik xanımdır. Brontenin əsərləri müxtəlif aspektlərdən təhlilə cəlb edilə, bunlardan biri də linqvokulturoloji təhlildir. Müəllif qeyd edir: Ş.Bronte "Ceyn Eyr" əsərində iki qadın tipini müqayisə edir: sadə, təmiz, kasıb Ceyn və zəngin, cəlbedici, nəcib Blanş İnqram. Daxili aləminin təmizliyi, sağlam xarakter, dürüstlük və müstəqillik təcəssümü olan Ceyn obrazı dekorativ Blanş obrazından daha pozitiv və daha üstün təqdim olunur".[3, s. 61] Ceyn tənqidçilər tərəfindən etibarlılığı, güclü düşüncəsi və fərdiliyi ilə qeyd olunur. Müəllif, adi bədii və bəlkə də qismən avtobioqrafik qəhrəmanlardan fərqli olaraq, Ceyni qəsdən yaraşıqsız bir fiqur kimi yaratmışdır.

"Ceyn Eyr" həm sosial, həm də psixoloji cəhətdən tərbiyəvi əhəmiyyətə malik bir romandır. Viktoriya dövrü İngiltərəsində fərqli təbəqələrdən olan iki şəxs arasındakı bir eşqdən bəhs edən bu roman, cəmiyyətdə yaşanan dini təzyiqi, sinif bölgüsünü və kişi üstünlüyünü həqiqi və gözəl şəkildə əks etdirir. Qadın azadlığı və hüquqlarına sahib çıxan ilk romanlardan biri olaraq qəbul edilən "Ceyn Eyr" əsəri romantizm cərəyanının ən əhəmiyyətli nümunələrindəndir. Əsər Ceyn adlı qəhrəmanın mənəvi təkamülünü ardıcıl olaraq aşkar edir və onun güclü, bütöv və məğrur xarakterinin formalaşmasından xəbər verir. Əsərin qəhrəmanı əksər hallarda müəllifin prototipi hesab olunsa da, əsərdə baş verən hadisələrin və obrazların müəlliflə birbaşa əlaqəsi yoxdur. Ceyn Eyrin həyat tarixi bədii təfəkkürün

məhsuludur, lakin onun daxili həyəcanları şübhəsiz ki Şarlotta Bronteyə daha yaxındır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bronte, Ş. Ceyn Eyr. – Bakı, 2019.
2.Çesterton, H. Fərqli personajlar: Şarlotta Bronte. Esse // "Ədəbiyyat" qəzeti, 2015
3.Mənsimova, Z.Ədəbiyyat tarixinin dahi qadınları: Ceyn Ostin, Meri Şelli, Şarlotta Bronte, Virciniya Vulf, Aqata Kristi // Azərbaycan jurnalı, 2019. –No 3, – s.190-192.
4. Səfərova, S.Q. Şarlotta Brontenin əsərlərində qadın obrazlarının təsviri // Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – Cild 14. – N3, 2018, – s.30-33.
5.Şnakenber,R.Görkəmli yazarların sirli həyatı: Bronte bacıları // "Ədəbiyyat" qəzeti, 2017.

Mayılova Fidan Elçin

VİKTORİYA DÖVRÜNDƏ Ş.BRONTE YARADICILIĞININ ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU ("CEYN EYR" ROMANI ƏSASINDA)

Xülasə

Məqalə Ş.Brontenin yaradıcılığı, ingilis ədəbiyyatında tutduğu mövqeyindən bəhs edir. Həmçinin yazıçının əsərlərində cəmiyyətdəki sosial problemlər və qadın azadlığı mühüm rol oynayır. Məqalədə Brontenin "Ceyn Eyr" əsəri ədəbi təhlilə cəlb edilib.

Viktoriya dövrü İngiltərəsində fərqli təbəqələrdən olan iki şəxs arasındakı bir eşqdən bəhs edən bu roman, cəmiyyətdə yaşanan dini təzyiqi, sinif bölgüsünü və kişi üstünlüyünü həqiqi və gözəl şəkildə əks etdirir. Ş.Bronte qəhrəmanların real və mürəkkəb obrazlarını yarada bilən yazıçılardan biri idi. Onun qəhrəmanları idealizə edilməmiş və ya stereotip deyildi, canlı və ziddiyyətlərlə dolu idi. Bronte qəhrəmanlarının daxili dünyalarını araşdıraraq onların düşüncələrini, hiss və duyğularını açıb göstərmiş və bununla da oxucular üçün xüsusilə cəlbedici olmuşdu. Məqalədə ingilis yazıçısının qəhrəmanı Ceyn Eyr hüquq və azadlığı uğrunda mübarizə aparan güclü və müstəqil qadın olduğu göstərilir. Bu isə bir çox yazıçılara ilham verərək ədəbiyyatda qadın yazıçılarına münasibətin dəyişilməsinə kömək etdi.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 403-407

Mayılova Fidan Elçin

СВОЕОБРАЗИЕ ТВОРЧЕСТВА Ш.БРОНТЕ В ВИКТОРИАНСКУЮ ЭПОХУ (НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА «ДЖЕЙН ЭЙР»)

Резюме

В статье говорится о творчестве Ш.Бронте и ее месте в английской литературе. Важную роль в творчестве писательницы играют социальные проблемы в обществе и свобода женщин. В статье под литературный анализ попал роман «Джейн Эйр» Ш.Бронте. Здесь рассказывается о любви между двумя молодыми людьми разных сословий в викторианской Англии. Роман реалистично и полно отражает религиозный гнет, классовое разделение и мужское доминирование, встречающиеся в английском обществе того времени. Ш.Бронте была одной из писательниц, сумевшей создать реальные и сложные образы. Ее герои не были идеализированы или шаблонны, они были живы и полны противоречий. Бронте, исследуя внутренний мир своих героев, раскрывает их мысли, чувства и эмоции. В этом отношении герои писательницы становились особенно привлекательными для читателей. В статье показано, что героиня английской писательницы Джейн Эйр — сильная и независимая женщина, которая борется за свои права и свободу.

Mayılova Fidan Elçin

THE ORIGINALITY OF S. BRONTE'S WORK IN THE VICTORIAN ERA (BASED ON THE NOVEL "JANE EYRE")

Summary

The article talks about the work of S. Bronte and her position in English literature. Social problems in society and women’s freedom also play an important role in the writer’s work. The article deals with literary analysis of Bronte's Jane Eyre. The story is about the love between two people from different classes in Victorian England. The novel realistically and beautifully reflects the religious oppression, class division and male dominance experienced in society. S.Bronte was one of the writers who managed to create real and complex characters. Bronte's heroes were not idealized or stereotyped, they were alive and full of contradictions. Bronte's heroes, exploring their inner world, revealed their thoughts, feelings and emotions, and thereby became especially attractive to readers. The article shows that the heroines of the English writer Jane Eyre are strong and independent a woman who fights for rights and freedom.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Elmi rəhbər:F.ü.f.d.,dos Qasımova S.C
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 408-416
https://doi.org/10.62837/2024.4.408

MEHMAN QARAXAN OĞLU ƏLIYEV
AMEA-nın Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi
mehmanqaraxanoglu23@gmail.com

ÇAĞDAŞ HEKAYƏLƏRDƏ BƏDİİ-ESTETİK ÖZÜNƏMƏXSUSLUQLAR

XÜLASƏ

Məqalədə çağdaş hekayələrin üçündə - Sərdar Aminin “Atamın əlləri”, Ataqamın “Dişlək alma”sı və Şərif Ağın “Arıların səsizliyi”ndə bədii-estetik idealın fərqli təzahürləri göstərilməklə yanaşı, estetik mədəniyyətin ictimai-siyasi mühitdən ayrı olmadığı konsepti təsdiqlənir. Belə bir elmi qənaət hasil olur ki, gerçəkliyə münasibət həm də müəllifin etik-estetik niyyətini ortaya qoyur.

Sərdar Amində mənəvi-estetik problem bir şərqli yazarın milli-əxlaqi platformasından diqqət mərkəzinə çəkilir.

Şərif Ağ zorlanmanı müharibə təcavüzlərindən biri kimi ümumiləşdirərək çirkinlik estetikasının arxetiplərindən biri kimi səciyyələndirir. Oxucu inanır ki, müharibə də zorlanmanın bir növüdür.

Ataqam isə bizə bədii-estetik baxımdan tamamilə fərqli bir mətn təqdim edir; hakeyədə iki fərqli dünyagörüş qarşılaşdırılır, birincidə müəllifin özü, digərində isə milli mentalitetimizə o qədər də uyğun gəlməyən qəhrəmanları dayanır. Müəllif zamanında qəhrəmanlarının qarşısından çəkilir, mövcud məkan və estetikaya xas olan dil seçir, bu da hekayənin cazibədarlığını xeyli artırır.

Açar sözlər: Modern, estetik ideal, kontekst, estetik mədəniyyət, ictimai-siyasi mühit, struktur, bədii-estetik

Mehman Aliyev Garakhan oghlu

ARTISTIC-AESTHETIC CHARACTERISTICS IN CONTEMPORARY STORIES

ABSTRACT

This paper delves into the artistic-aesthetic dimensions present in three contemporary narratives: "My Father's Hands" by Sardar Amin, "The Bitten apple" by Atagam, and "The Silence of the Bees" by Sharif Agayar. It elucidates how these stories embody the artistic-aesthetic ideal while underscoring the intrinsic connection between aesthetic expression and the socio-political milieu. Furthermore, it posits that the author's portrayal of reality inherently reflects ethical-aesthetic intentions.

Sardar Amin's narrative places the moral-aesthetic quandary at the forefront, emanating from the national-moral framework characteristic of an oriental writer.

Sharif Agayar elucidates rape as a manifestation of wartime aggression, categorizing it as an archetype of aesthetic repugnance. This portrayal suggests that warfare itself embodies elements akin to rape.

Atagam presents a distinct artistic and aesthetic narrative, delineating contrasting worldviews within the story. The author's withdrawal from the characters, adoption of a language reflective of the story's environment, and adherence to existing aesthetics augment the narrative's allure.

Keywords: Modern, aesthetic ideal, context, aesthetic culture, socio-political environment, structure, artistic-aesthetic.

. Мехман Алиев Гарахан-оглы

ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ РАССКАЗАХ
РЕЗЮМЕ

Статья не только показывает различные проявления художественно-эстетического идеала в трех современных повестях -“Руки моего отца” Сардара Амина, “Надкусанное яблоко” Атагама и “Тишина пчел” Шарифа Аги, но и подтверждает концепцию о том, что эстетическая культура не отделена от общественно-политической среды.

Повествование Сардара Амина выдвигает на первый план морально-эстетические проблемы, вытекающие из национально-нравственных рамок, характерных для восточного писателя.

Шериф Ага характеризует изнасилование как один из архетипов эстетики уродства, обобщая его как одно из проявлений агрессии военного времени. Читатель полагает, что война, это тоже форма изнасилования.

Атагам же, с другой стороны, представляет нам совершенно другой текст с художественно-эстетической точки зрения в рассказе противопоставляются два разных мировоззрения, в первом-сам автор, а в другом его герои, не столь совместимые с нашим национальным менталитетом. Автор вовремя отстраняется от своих героев, выбирает специфичный язык, присущий для текущего пространства и эстетики, что значительно усиливает очарование и привлекательность повествования.

Ключевые слова: модерн, эстетический идеал, контекст, эстетическая культура, социально-политическая среда, структура, художественно-эстетический.

Bədii-estetik özünəməxsusluğa malik olmayan hər hansı incəsənət nümunəsi tarixin yaddaşında yalnız informatik bir fakt kimi qalmağa məhkumdur. Bəs bədii-estetik özünəməxsusluq dedikdə nələr nəzərdə tutulur? Bütövlükdə estetik

mədəniyyəti formalaşdıran estetik düşüncələr, zövqlər, müəllifin estetik fikrinin bəddi yaradıcılıqda inikası, estetik tərbiyə, estetik ideal və hisslər, estetik biliklər, müəyyən tarixi şəraitdə çeşidli milli kultroloji aspektlər kontekstində fərdin estetik təcrübəsi və s. buraya daxildir. Freydin dili ilə desək, "İnsanı bioloji varlıqdan ayıran nə varsa, mədəniyyəti əmələ gətirir. [1, 273] Çağdaş hekayələrimizin çoxunda bədii-estetik özünəməxsusluqları araşdırıb təhlilə cəlb etmək imkanımız xaricindədir. Diqqətinizi Sərdar Aminin "Atamın əlləri", Ataqamın "Dişlək alma"sı və Şərif Ağın "Arıların səsizliyi" hekayələrinə cəlb etməklə bədii-estetik sistemin özünəməxsusluğunu və emosional təsir gücünü göstərməkdir.

Biz ədəbiyyata cürbəcür "rəngli" təriflər versək də, nəticə etibarı ilə o həm də fərdin sosiumda özünütəsdiq motivi ilə sıx bağlıdır. Həm Şərif Ağ, həm Ataqam, həm də Sərdar Aminin bu yöndəki çabaları təqdirəlayiqdir.

Sərdar Aminin "Atamın əlləri" hekayəsi təbii təhkiyəsi, "susqun" alt yapısı, mövzu təzəliyi və stixiyasına görə müəllifin yaradıcılığında dönüş nöqtəsi olacağına inanıram. Hərçənd ki, Sərdarın buna qədər də yaxşı mətnləri vardı.

Ataqam isə təvazökarlıq edib özünü yazıçı hesab eləməsə də (Bu həm də onun dünyanın ünlü yazarlarına sonsuz etiram və sevgisini simvollaşdıran vacib amillərdən biridir), zənnimizcə, artıq özünü təsdiq etmiş kamil bir yazıçıdır.

Şərif Ağda isə elə ilk andan hekayənin adı paradoksallığı ilə diqqəti cəlb edir. Səs yoxsa, arı da yoxdur. Müharibənin qoyub getdiyi ən dəhşətli tablolardan biri də budur. Yüz on yeddi arı yeşiyinin səssizliyini yüz on yeddi arı yeşiyinin vızıltısı ilə əvəz etmək mümkün olsa, arı səsləri bütün qəsəbə səmasını doldura bilərdi. Müharibə həm də arı səslərinin məchulluqda dəfn edilməsidir. "Müharibə böyük dövlət işidir, - bu, həyat və ölümün əsasıdır, bu, yaşam və məhvolma yoludur. Bunu analmaq lazımdır." [2, 151]

Atasının əlləri "üstündə" öz uşaqlıq çağlarına qayıdan ("Atamın əlləri" hekayəsi) müəllifin beynində "gözlənilmədən" vaxtilə "palıd yarpaqlarının arxasından" onların "bağını pusan", indi isə o əbədi "sükutlar" ölkəsində özünün bütün əsrarəngiz qadın gözəlliklərini "səxavətlə" soyuq daşa bağışlayan Reyhan xala ilə bağlı xatirələr işıqforun işıqları kimi yanıb sönür. Qəribədir, niyə məhz bu anda işıqfor gəldi ağlımıza?! Çünki "nağılçı" öz atası ilə Reyhan xanımın yaşadığı eşq macərasına "giriş"i məhz bir şərqli mentalitetindən irəli gələn abır-həya səbəbindən qırmızı işıqla əngəlləyir; yəni, olmaz! Bu həm də ölən xanımın ruhuna bir hörmət əlamətidir! Amma mətnin "yaşıl" işıq yanan yerlərindən oxucu o "qırmızı ərazi"yə də daxil ola bilir. Bizə görə, hekayənin ən böyük bədii-estetik məziyyəti də elə budur! Deyilib, demişik, təkrar edirik: Yazı prosesində müəllifin oxucu zövqünü "nəzərə alması" və ya "yaşıl" sinidə hər şeyi "hazır" bir halətdə ona təqdim etməsi doğru yol deyildir. Sirlilik, gizlilik mətnə oxucu marağını artırır, onun çəkici edir.

Müəllif Reyhan xalanın həyətə gizli boylanışını müxtəlif prizmalardan izah etməyə "çalışır": 1. "…İçib evdə dava saldığı üçün" əri Niftulla dayını güdür. İstəyir ki, içməsin. 2. Ərindən qorxduğu üçün. Yalnız hekayənin sonunda məlum olur ki, təhkiyəçinin uşaqlıq xatirələrində "ilişib" qalan hər iki variant, sən demə, həqiqətə o qədər də uyğun deyilmiş. Diskurs məlum postulatı bir daha təsdiqləyir: Əsl həqiqətə

yol yanlışlıqlardan keçir. Təhkiyəçinin bu taktiki gedişini mətndə "qazanılmış" bir vaxt, bir fürsət kimi dəyərləndirmək olar. Məhz həmin sürədə müəllifin öz ata-anasına, dogma yurduna, onun adamlarına, daşına, torpağına, dağına, dərəsinə nə qədər dərin tellərlə bağlılığı üzə çıxır. Hətta əcdadlarının əbədi uyuduğu yurd qəbiristanına da.

Təhkiyəçinin qəbiristan sevgisi oxucunu çox duyğulandırır. İstər-istəməz Mübarək Peyğəmbərimizin bu sözləri yada düşür: "Darıxarkən tez-tez qəbiristanlığa gedin, orada rahatlıq taparsınız." Yüz faiz əminik ki, o mistik "rahatlığ"ın içərisində çox müəmmaların açılış sirləri də gizlənib. Maraqlıdır ki, təhkiyəçi məhz qəbiristanlıqda həqiqətə gedən "ağappaq" yolu görür...

Azərbaycan və dünya nəsrində ən mükəmməl "Qəbiristan"ı İsa Muğanna yaradıb. Əslində, romanın strukturu da qəbiristanvaridir; sanki əski başdaşıları kimi sıralanan, əslində sıralanmayan, iç-içə yığılan, bir-biriniin üstündə "dəfn olunan" və ya bir-birinin üstünə yıxılan cümlə konstruksiyalarından yığılıb həmin "Qəbiristan". İsa Muğanna əvvəlki əsərlərindən bizə tanış olan qəhrəmanlarını da uyuduqları məkanlardan çıxarıb sanki keçmişlə gələcəyin layihəsi əsasında hazırlanan həmin "kosmik gəmi"yə - qəbiristana toplayır. Amacı insanlığın xilasıdır!

Öz kiçik hekayəsində qəbiristana "geniş" yer ayıran Sərdar Amin də öz dahi sələfi İsa Muğannanın "Qəbiristan"ına hansı magik və estetik şifrələrlə bağlı olduğunu özü də hiss eləmədən, intuitiv bir şəkildə reallaşdırır. Hekayə həm də çox incə, həssas bir israrla bəzən başdaşılarına obrazları həkk olunan gözəl qadınların taleyində nəsə bizə məlum olmayan bir sirrin, gizliliyin olduğunu da şəkilləndirir...

Ataqamın "Dişlək alma"sı ilə Sərdarın "Atamın əlləri"ni birləşdirən ortaq nöqtə hər ikisində dünyanın baş açmadığı və heç bir zaman baş açmayacağı qadın müəmması hüdudsuzluğunun "xırda" bir mozaik parçasını maddiləşdirmək cəhdləridir. Böyük şərqşünas alim Rafael Hüseynov qeyd edir ki, VII yüzilliyin sonu, VI yüzilliyin birinci bölümündə doğulan yunan şairəsi Sapfo ilə Məhsəti arasında paralellər aparırlar. [3, 80] Sonra əlavə edir: "Platon Sapfonu "onuncu gözəl Muza" Alkey isə bəkarətli, ismətli deyə nişan verir. Pak Sapfo zaman keçdikcə pozğun Sapfo kimi qələmə verilir. Bizanslı yazıçı Tatian onu "pozğun erotomanka" hesab etmişdir." [3, 82]

Qeyd elədiyimiz kimi, Sərdarın mətnindəki simvolik "işıqfor" müəyyən məhdudiyyət və yasaqları rəsmiləşdirir. Ataqamda isə belə "işıqfor", ümumiyyətlə, yoxdur. Çünki hadisələr işıqforun bəlkə də hələ "mövcud olmadığı" arealda baş verir. Müəllifin mətnin əvvəlində verdiyi izahatverici qeydi heç yerinə düşmür: "Primitivizm üslubunda hekayə." Heç Sərdar Amin də ondan "geri" qalmır. O da hekayənin əvvəlində ithaf xarakterli bir cümlə yazıb: "Baş daşından boylanan gözəl qadınlara...". Bu cür izahat tipli qeydlər haradasa obrazlı desək, mifik çoxəlli ilahənin əllərini kəsib üstünə qışqırmaq kimi bir şeydi: "-Sus! Bir cüt əl də bəsindi!"

Hər dəfə Ataqamı oxuyanda qeyri-iradi öz-özümə deyirəm: Bu gün dünyaya çıxara biləcəyimiz beş-altı yazıçıdan (Söhbət onun təmsil etdiyi nəsildən gedir!) biri də Ataqam ola bilər. Biz isə görməzdən gəlirik. Niyə? Çünki onun və onun kimi istedadlı şəxslərin haqqını kəsib, özünü utanmadan "yazıçı" hesab edənlərə vermək

bizdə dəb halını alıb. Bu yerdə "fikir zadəganı" (Kamal Abdulla) Hüseyn Cavidin aşağıdakı sözlərini xatırlamamaq olmur: "Turana qılıncdan daha kəskin, ulu qüvvət, Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!"

Yüksək intellekt və erudisiyalı Ataqamın yeni hekayəsi çox maraqlı dil və struktura malikdir. Ataqam hadisənin baş verdiyi məkan və zamana uyğun "dil" seçir. Təbii ki, dünya nəsrində və bizdə modernizmdən gələn belə ədəbi təcrübə vardır. Tutaq ki, Markes "Patriarxın payızı"nı nikaraqualı şair Ruben Darionun poeziyası dili üzərində qurduğunu deyir. Kamal Abdullanın da "Yarımçıq Əlyazma"sı "Dədə Qorqud" eposu və Şah İsmayıl dövrünün dili üzərində qurulması şübhəsizdir. "Dişlək alma"nın dili, əslində, hər iki romanın dilindən fərqli olaraq daha əski çağlara gedib çıxır. O çağlara ki, orada dil ən bakirə sürəsini yaşayır, ona epitet, təşbeh və metaforaların "bic" nəfəsi dəyməyib. Maraqlıdır ki, hekayənin dili haqqında düşünəndə ağlımıza ilk gələn Kamal Abdullanın"Sehirbazlar dərəsi" romanı olur.

Qədim Hind-Çin fəlsəfi təlimlərinə görə, insanda aydınlanma (Nirva) daha çox uşaqlıq xatirələrinə qayıdarkən baş verir. Biz bunu Sərdarda da hiss etdik. Dildə də eyzən bu cürdü! Kamal Abdulla birnəfəsə "Sehrbazlar dərəsi"nə - ana dilin uşaqlıq çağlarına enib. Səssiz, dilsiz çağlarına. Bəlkə də o çağlardan qayıdır! Ataqam isə gedir... Onların yolda bir-birinə rast gələcəyinə əminik. "Dil – keçmiş dövrlərin ən obyektiv, ədalətli sənədidir. Onda salnamələrə xas qərəz yoxdur. O, zamanla bağlı cəfəng etiqadlardan azaddır, ideoloji sapdırmalara uymur. Dil ən dəqiq mənbədir**."** [4, 133] "Ədəbi varislik" deyilən şey elə budur!

Ataqam "səbrsizlik" edib hekayəsini primitivizm üslubunda yazdığını bildirir. Bunun yaxşı tərəfi də vardır; ən azından, oxucuya kiçik bir ipucu verir. Yaxşı olmayan tərəfini də yuxarıda qeyd etdik. Həmin fikrə əlavə olaraq demək istəyirik ki, tənqidçi, təhlilçi və ya ədəbiyyatşünas-alimin missiyasını yazıçı öz çiyninə götürməyə borclu deyildir. Burada kolumbiyalı dahi Markesin qəddar təcrübəsindən istifadə etmək lazımdır. O, müsahibələrin birində deyir ki, romanlarımı təhlil edən tənqidçilərin necə canfəşanıqla baş sındırmalarına baxıb həzz alıram! Zənnimcə, yazıçı tipinə ən qəddar nümunə Markes sayıla bilər! [5, 39] Bəli, yazıçı küllikainatda iblislə ittifaq bağlayan insanların sırasında ilk "qızıl" onluğa daxildir! Buna şübhəniz olmasın.

XIX yüzilliyin sonu, XX yüzilliyin əvvəllərində dünya incəsənətinin bütün sahələrində zəlzələ effektli inqilabi dəyişimlər baş verdi. Primitivizm də bir cərəyan kimi bu dövrdə yaranaraq incəsənətin müxtəlif sahələrinə nüfuz etdi. Lakin daha çox rəssamlıqda qabarıq görünməyə başladı. Dahi fransız Qogen (1848-1903) impressionizm və primitivizmin ən böyük nəhənglərindən sayılır. Adətən, onun haqqında belə deyirlər: "Rənglərin və qadınların kralı." Sivilizasiyanı qəbul etməyən dahi Taitidə və Markiz adalarında yaşayır və ömrünün sonuna qədər sadəlik, təbiilik, adilik, bir sözlə, primitivizm cazibəsindən çıxmır.

Gələcək şöhrətindən xəbərsiz məşhur gürcü rəssamı Niko Pirosmani (1862-1918) primitivizmin ən böyük ustadlarından biri sayılır. Sadə kənd həyatından götürülən mövzular onun tablolarını misilsiz edir. Rəsmlərinin adları da mövzuları

kimi sadə və gözəldir: "Beqonun kampaniyası", "Kaxetiya çaxırı", "Beş zadəganın şənlənməsi", "Zürafə", "İnək sağan", "Odun daşıyan" və s.

Pirosmaninin müasiri olan böyük Azərbaycan yazıçısı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev də nəsrimizdə primitivizmin banisi sayılmalıdır. Çünki o, rəssamlıqda olduğu kimi, ən sadə, "bəsit", çox da nəzər-diqqəti cəlb etməyən "primitiv" hadisə və obrazları gətirib ədəbiyyata. "Çeşmək", "Mütrib dəftəri", "Diş ağrısı" və s. hekayələr primitivizm üslubunda yaradılıb.

Klassik təməl üzərində dayanan çağdaş nəsrimiz Ataqam kimi istedadlı qələm adamlarının sayəsində durmadan inkişaf edir, mövcud ənənələr "paketi" modern formatda dünyaya təqdim olunur. "Dişlək alma"da olduğu kimi...

Cümə günü Zuridən körpəsi doğulan Baruti doğum evinin pəncərəsinə baxan ağacın budağından yellənə-yellənə uşağa ad da tapır: "Afia". Baruti ilə eyni qəbilədən olan qadın şənbə günü "körpəsini qucağına alıb doğum evinin darvazasına çıxır" ki, əri gəlib onu Yarobara qəbiləsinə aparsın. Amma o gözləsə də, Baruti gəlib çıxmır. Bu zaman Kvame adında tanımadığı orta yaşlı bir kişi ona yaxınlaşıb azacıq söhbətdən sonra bəzək-düzəksiz: "- Mən sizin əriniz olacam, siz də körpənizin anası, - deyib "Kvamenin qəbiləsinə - Saritaraya gedirlər".[6, https://yarpaq.az/az/ataqam-dislek-alma-primitivizm-uslubunda-hekaye/]

Olsun ki, özlərini sivil dünya vətəndaşı hesab edın bizlər, urbanistik proseslərdən və meqopolislərdən ayrı düşmüş, lakin öz qədim adət-anənələrinə sədaqətlə boyun əyən və qəbilə halında yaşayan insanlara bir az qəribə baxaq. Məlum olur ki, qəbilə həyatı çox bəsit və primitiv qanunlarla idarə olunur. Biz də o yolu keçmişik. Sonralar insanlar özləri öz həyatlarını qəlizləşdirib müxtəlif qayda-qanunlar, tabu və qadağalar yaratmaqla öz azadlıqlarını qurban vermişlər. Azadlıq olmayan yerdə estetik həzz də yoxdur. Əslində, həyat çox sadədir. Baruti olmasın, Kvame olsun, nə fərqi vardır? Əsas odur ki, körpəsinin atası olacaq. Sonra Baruti günlərin bir günü "tapılırsa", burada yenə də qorxulu heç nə yoxdu. Ən azından, güclü əzələli Kvame onu boğub, Zuri ilə bir yerdə basdırıb öz həyatlarını davam etdirə bilərlər. Buradan elə bir qənaət hasil olur ki, estetik ideal və onun daşlaşmış prinsipləri ayrı-ayrı məkan və zamanlarda dəyişilir və ya daşlaşmış standartlar "yumşalır." "Hər estetika müəyyən dövrlərin və müəyyən irqlərin **gözəllik idealını** təmsil edir. Müxtəlif olduğu üçün də dövrlərin və irqlərin gözəllik idealı dəyişməlidir." [7, 79]

Qəbilə həyatındakı təbiilik, sərbəstlik və azadlıq havası dilə də yansıyıb. Maraqlıdır ki, hekayənin qəhrəmanları da sadə və "primitiv" qəbilə dilində danışırlar. Ataqam demək olar ki, dili ana qaynağından uzaqlaşdıran bədii təsvir və ifadə vasitələrinə "əlvida" deyir.

Əminliklə deyə bilərik ki, "sürüşkən", ziqzaqlı, paradoksal və təbii ki, möhtəşəm qadın obrazları qalereyasına Ataqamın Zurisini də əlavə etmək olar. "Barışdırıcılıq" missiyasına görə o bizə qırx oynaşlı Boğazca Fatmanı ("Yarımçıq Əlyazma") xatırladır. Demək olar ki, "bacılı"dırlar. "Ubulili" (görəsən, Ataqam bu sözü haradan tapıb?!) üstə iki kişi arasında düşən davanı onlara uzatdığı iki alma ilə "sakitləşdirən" Zurinin növbəti qadın hiyləgərliyinə lap "heykəl" qoymaq olar...

Hekayənin adı da çox maraqlıdır: "Dişlək alma" Ad bizə çoxüzlü estetik rakurs təklif edir. Amma əsas odu ki, o, qadını – Zurini simvolizə edir.

"Sivil" insanın yozumunda Zuri başqa birisinin "artığı", yəni, dişlək almasıdır. Ataqam, görünür, məhz bu nöqtədə "qəbilə sirri"ni saxlaya bilməyib, özünü ələ verir. Əgər Kvamenin bundan xəbəri olsaydı, sözsüz ki, müəllifin işini bitirərdi...

Sevindirici haldır ki, hər iki müəllif – həm Sərdar Amin, həm də Ataqam daima axtarışdadırlar. "Axtarış"ın qarşısında "daima" yazmaq da heç doğru deyildir. Axtarış varsa, əbədi, daimi fasiləsizlik də vardır...

Hər hansı bir diskursun (mətnin) qurulmasında yazıçının boynuna hansı bədii-estetik missiya düşür, "Arıların səssizliyi" hekayəsində Şərif Ağ da məhz onu yerinə yetirib, nə ondan bir qram artığını, nə də əskiyini.

Yazıçılıq üzücü bir sənətdir. Başqa sənətlərdə olduğu kimi, burada da qəlplik, saxtalıq, başdansovdu detallar, imitasiya əlüstü sezilir. Başlıcası, yazıçı "xlestakovçuluq" eləməməlidir, diskursun ana materiyası və ondan "sıçrayan" stixiya ona nə deyir, nə istəyirsə, onu eləməlidir - ona "tapşırılan"dan artığını yox. Qısası, mətndə dekorativ "kənaraçıxma"lar olmamalıdır. Şərif sanki bütün bunları nəzərə alıb son dərəcə korrekt bir mətn ortaya qoyub.

Müharibə detalları snayperdən açılan atəş kimi dəqiq və sərrast olmalıdır. "Xırda" hesab elədiyimiz hər bir detala gərəkən miqdarda metaforik yük yüklənməlidir. Ondan artığını yükləsən, mənzilə "çatmayacaq". Lap çatsa da hədəflədiyin nəticə alınmayacaq. Hekayənin adından tutub hadisələrin sonrakı gedişatına qədər Şərif hər şeyi nəzarətdə saxlayır, sözə, söz birləşməsinə cümləyə və hətta durğu işarələrinə onların götürə biləcəyi qədər yük-məna yükləyir. Biz niyə bu fikri söyləməkdə israrlıyıq? Çünki Şərifin əvvəlki mətnlərində bu "proporsiya" bəzən pozulurdu. Əgər desək ki, belə olanda mətn uduzur, bu da doğru olmaz, sadəcə, müəllif "israfçılıq" edirdi. Mətndə hər bir sözə, cümləyə və hətta struktur gəlişmələrinə maksimum qənaət etmək ən vacib amillərdən biridir...

Müharibə də zorlanmanın bir növüdür və "dinc" həyatdakı zorlanmadan kəskin şəkildə fərqlənir. (Dinc həyat varmı? Ona görə qabıqcıqda yazdım!) Müharibədə insanlar qəddarcasına "zorlanır." Özü də kütləvi şəkildə. Hekayədəki zorlanma hadisəsinə bu prizmadan baxmaq lazımdır. Müharibə situasiyasında namussuzluq arxetip kimi "zəifləyir", gücdən düşür. Zorlanma hadisəsinin mətnə "transfer"i əslində həm də mətnin taleyini "həll edir" - Mədət kişi heykəl-adama çevrilir, ərini öz bacısıyla bir yerdə tutan qızı Şəkurə havalanır, Mədət kişinin yeznəsi "yoxa çıxır", ən yaxın dostları ondan üz döndərir, zorlanmış qızından da heç bir xəbər-ətər gəlmir və arılar da səssizliklə "cəzalanır." Bu, müharibənin qaçqın simasıdır. Nobelçi belarus yazıçısı Svetlana Aleksieviç müharibənin qadın simasını bizə göstərəndə heyrətlənmişdik: Müharibənin də qadın siması olarmış!

Mətni "yetişdirmək" üçün yazıçıya qabaqcadan heç bir "ərazi" vəd olunmur. Deyilmir ki, bu, sən, bu da sənin yerin və mətni filan nişangaha qədər hərflə, sözlə, cümlə ilə "əkib" doldur. "Zərif" bir müqayisə aparaq. Məgər ana doğulacaq körpəsinin neçə santimetr boyu, nə qədər çəkisi olacağını qabaqcadan bilirmi?!

Bəzən qəribə "qarabasmalar"la rastlaşırsan: "Mən roman yazıram", "povest yazıram" və ya "hekayə yazıram." Hardan bilirsən ki, yazacağın roman sonda povest olmayacaq və ya povest kimi nəzərdə tutduğun mətn hekayəyə çevrilməyəcək? Hekayən də kiçik bir pritçaya! Mətni rezin kimi roman və ya povest sərhəddinəcən dartıb çəkməyinin bir xeyri varmı?! Qətiyyətlə deyirik, çağdaş romanlarımızın çoxunu "artıq ünsürlər"dən təmizləsək, hər romandan ortada bəlkə də bir gözəl hekayə mətni qalacaq. Niyə də olmasın? Şərif bizə ustalıqla "təmizlənmiş", arınmış bir mətn təqdim edir.

Detallara diqqət edək:

1. Düz yeddi gündü ki, dizlərini qucaqlayıb dikdirdə oturan kişinin obrazı hava ağardıqca bozumtul torpağın fonundan asta-asta seçilməyə başlayır.
2. Təhkiyəçi yaxına gedə bilmir. Gedib nə edəcək?!
3. Şəkurənin dəhşətli qıyyası bütüm mətnə "dağılır".
4. Təhkiyəçi hər ikisini tanıyır; həmkəndlisi Mədət kişini də, qızı Şəkurəni də.
5. Yaddaş "geriyə" işləyir: Şərq "despotizmi"nin cücərdiyi yerə - çayxanaya gəlib çıxır. Toplum burada çayı üfürə-üfürə həmişə "ilıq" hücum taktikasını seçir. Bu dəfə də istisna deyildir. İcra nümayəndəsi və polis Mədət kişini məsxərəyə qoymaq üçün "danışdırırlar". Hər ikisinin nə qədər qansız olduğu sezilir və anidən onların kölgələri əriyib yox olur. Hər iki şəxsin xəsis ştrixlərlə cızılmış "qəddar" obrazı yaddaşımıza köçür.
6. Təhkiyəçi fonarı yenidən Mədət kişinin üzünə tuşlayır. Məlum olur ki, onun Çayqovuşanda, bağı, barxanası, üstəlik 117 arı yeşiyi varmış.
7. Sonra arı həyatının dəqiq təsvirləri gəlir. Həmçinin, Mədət kişinin təhkiyəçi ailəsinə nə qədər yaxın və doğma olduğunu göstərən hərarətli lövhələr.
8. Mədət kişinin özü də arı həyatı yaşayır; işgüzar, təmiz, ləkəsiz...
9. Sonra o məşum hadisə baş verir – yeznədən hamilə qalan baldız əhvalatı.
10. Sonrakı qəziyyələr məlumdur. Minillərə kök atan arxetip – yuxuya getmiş vəhşi əjdaha oyanır. Hamı Mədət kişidən gen qaçır. Ortada bircə Uşaq qalır. Əzab çəkən Uşaq. Əvvəllər demişdik: Şərif heç bir zaman nə həyatda, nə də nəsrdə "qəddarlaşa" bilmir. Mərhəmətlilik onun nəsrindən qırmızı xətt kimi keçir.

Şərifin nəsrindəki o Uşaq heç vaxt böyümür. Heç onun adı da yoxdur. Adsızlığına rəğmən onu böyük hərflə yazırıq. Müharibənin qaçqın üzündə gördükləri onu böyüməyə qoymur. Bu Uşaq həmişə Şəriflə bir yerdədir. "Şəkil" hekayəsindəki babasının gözünü çıxarıb onu "kor" edən də həmin Uşaqdır. Bu Uşaq hər şeydə özünü suçlu bilir. Suçluluq sindromu onu qarabaqara izləyir. Böyüklərin səhvlərinə görə də o, əzab çəkir...

Ədəbiyyatı konseptual ideyalar ixrac edən fabrik kimi qavrayanlar vardır. Guya ədəbiyyat gecə-gündüz havaya tüstü yerinə "aktual" mövzu və ideyalar püskürməlidir. Əlahəzrət fakt isə tamam başqa şey deyir: Ədəbiyyat bədii-estetik hislər səltənətidir. Öz yerini tez-tez dəyişən həmin hisləri məhz əsl sənətkar lapdan tutub "saxlayır" və həmin andaca "buraxır"... Buraxır ki, birbaşa oxucu qəlbinə nüfuz edib ona təsir etsin, ona "yeni" ovqat yaşatsın, ruhunu tərpədə bilsin. Sözügedən hekayə bunu ustacasına bacarır...

Şərif müharibənin – bu planetar iblisin kainata "dağıtdığı" kataklizmlər fonunda insan psixologiyasındakı ağrılı "keyfiyyət" dəyişmələrini, travmatik izləri, bütövlükdə bir kəndi, qəsəbəni örtə biləcək simvolik qaçqın çadırı altında insanların bir-birindən uzaqlaşıb özgələşməsinin dərin sosial-psixoloji səbəblərini axtarıb üzə çıxarmağa can atır. Özü də bunu çox mərhəmətlə edir!

Ədəbiyyat toplumsal problemlərdə "ilişib" qalanda tədricən "sönür". Planetarlıqda isə enerji "yığır". Bugün dünyamızın bütövlükdə bir qaçqın şəhərciyinə çevrildiyini göz önünə gətirsək, Şərifin, ümumən, minlərin, milyonların hansı ağrılarla yaşaması kadr-kadr şəkillənər. Müəllif bizə yüksək estetik zövq və sənətkarlıqla işlənmiş, son dərəcə dəqiqliklə "montaj" edilmiş cəmi bircə mükəmməl kadr təqdim edir.

Sərdar Aminin "Atamın əlləri", Ataqamın "Dişlək alma"sı və Şərif Ağın "Arıların səsizliyi" hekayələri posmodern ovqatda yazıldığından həmin mətnlərdə klassik estetik mədəniyyət anlamının tədricən zəiflədiyini, neomodern bəddi-estetik fikrin önə keçdiyini görürük. İstər-istəməz ədəbiyyatşünas-alim Təyyar Salamoğlunun aşağıdakı fikri ilə razılaşmalı oluruq: **"**Estetik düşüncə həmişə ictimai şüurun inkişafını qabaqlamışdır." [8, 24]

Ədəbiyyat

1. Mehdi Niyazi, Mehdi Dilarə. Fəlsəfə tarixində fəlsəfə. Nə üçün və necə deyilənlər haqqında kitab (Fəlsəfə üzrə dərs vəsaiti). Qanun. Bakı - 2005, 276 səh.
2. Tszin-U. Hərb sənəti. (Qədim çinin yeddi hərb qanunu), Zəkioğlu", Bakı-2009, 620 səh.
3. Hüseynov Rafael. Söztək gözəl. Şərq-Qərb. Bakı-2013, 560 səh.
4. Süleymanov Oljas. Az-Ya. "Şərq-Qərb", Bakı – 2007, 272 səh.
5. Markes Qabriel. Seçilmiş əsərləri. "Şərq-Qərb". Bakı-2010, 672 səh.
6. https://yarpaq.az/az/ataqam-dislek-alma-primitivizm-uslubunda-hekaye/
7. Le Bon Qustav. Kütlə psixologiyası. "Zəkioğlu", Bakı-2006, 327 səh.
8. Salamoğlu Təyyar. Azərbaycan ədəbiyyatının müasir problemləri. Bakı – 2014, 512 səh.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: akademik Muxtar İmanov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 417-423
https://doi.org/10.62837/2024.4.417

İSMAYILOVA GÜNAY ARİF QIZI
Doktorant
Tərcümə və filologiya kafedrası
Azərbaycan Universiteti, Ceyhun Hacıbəyli 71
gunay.ismayilova@au.edu.az

S.MOEMİN YARADICILIĞINDA SNOBİZM VƏ İNCƏSƏNƏT PROBLEMİ
("Ay və qara qəpik" romanı əsasında)

Mövcud olduğu əsrlər ərzində Britanya İmperiyası Viktoriya dövründə ictimai şüurun xusüsi formasını inkişaf etdirdi. Bu forma iyerarxik prinsipə əsaslanan davranış normalarının, əxlaqi göstərişlərin, ictimai-siyasi dəyərlərin və psixoloji münasibətlərin mürəkkəb məcmusu idi; onun ayrılmaz tərkib hissələri İngilis zabiti və centlmen anlayışı, "ağ adam", "sahib" və "doğma" arasındakı xəttin barışmazlığı idi. Bir sözlə, bu, əsrlər boyu müstəmləkəçiliyin təcrübəsi ilə zənginləşdirilmiş ənənəvi ingilis snobizmi idi.

Snobizmin xüsusiyyəti və onun Viktoriya dövrünün əxlaqı üçün yaratdığı real təhlükə terminin özünün tarixinə xas olan ziddiyyətlə izlənilə bilər. Oksford lüğəti bu sözün qeyri-müəyyən mənşəli jarqon olduğunu qeyd edir. XVIII əsrdə "pinəçi şagirdi" ifadəsi kimi istifadə edilərək aşağı təbəqədən olan insanlara qarşı vulqar münasibəti özündə ehtiva edirdi.

Oksford universitetində "snob" sözü zadəgan ailəsindən olmayan uşaqlara deyilirdi. Latın dilində *"sine nobilitate"-"əsli nəvabəti olmayan"* mənası ifadə edən bu söz XIX əsrdə Kembric tələbələri tərəfindən şəhərin universitetlə əlaqəsi olmayan orta və aşağı təbəqə vətəndaşlarına hörmətsizliklə müraciət etmək üçün istifadə edilməyə başladı. OED (Old English Dictionary) əsasən bu ifadə *"çox az və ya heç zövqü olmayan"* mənasında geniş istifadə edilməyə başladı. (9)

Snoblar yüksək cəmiyyətin qaydalarına ciddi-cəhdlə riayət edir və bu qaydalardan kənara çıxan hər şeyə laqeyd yanaşırlar. Snobizm anlayışı da buradan yaranmış və tədricən bu anlayış bir çox mənalar kəsb etmişdir.

Birincisi, müəyyən sosial təbəqəyə aid olmaq iddiasında olan və sosial baxımdan özündən aşağıdakılara ikrah hissi ilə baxanlar "snob"dur. Çox zaman belə bir insanın özü də vaxtilə əyalətdən gəlmişdir və bu şəkildə hərəkət etməklə özünün indiki durumu ilə "kəndli" arasında fərqi vurğulamağa çalışır.

İkincisi, snobizm zövq və intellekt məsələsidir. Snobizm insana olmadığı lakin olmaq istədiyi şəxs kimi hiss etməyə, insanın ürəyindən keçən qrupa (zəngin, intellektual və s.) aid olmağı nümayiş etdirməyə və eyni zamanda bu qrupa aid olmayanlarla onun arasında fərqi vurğulamağa xidmət edir.

Snobzim problemini çox az sayda yazıçı tənqidçi və Blumsberi dərnəyinin üzvü Rocer Fray qədər dəqiqliklə anlayaşa bilmişdir. Rocer Fray bu estetik iddianı

modernizm tarixi fenomeni kimi müəyyən etmiş, "sənətin snobizm üzərində qurulan sosial institut olduğu" və dəyərlərin simvolik axını kimi bəşəriyyərə lazım olduğu qənaətinə gəlmişdir. (1)

Dünya ədəbiyyatında ən yadda qalan snob obrazlarına U.Tekkereyin "Şöhrətpərəstlik yarmarkası" əsərindəki Beki Şarp, Ş. Brontenin "Ceyn Eyr" romanındakı Miss Rid, Ç.Dikkenzin "Böyük Ümidlər" əsərində Pip obrazlarını misal çəkmək olar. Viktoriya dövrü snobları siyahısına " sənət, sənət üçündür" həzzinə qərq olmaqla sinfin, millətin, burjua siyasətinin fəal şəkildə tənqid edən ədəbi estetik qrupunu da əlavə etmək olar.

Britanya üçün XX əsr ümumiyyətlə milli sərvətin və güclü tənəzzül dövrü idi. Bu əsr çoxlu insan həyatının və əmlakın məhvinə səbəb olan iki dünya müharibəsi ilə üzləşməli oldu. Birinci Dünya Müharibəsi Britanya İmperiyasını çox zəiflətdi. İkinci Dünya Müharibəsi Britanya İmperiyasının parçalanmasının son mərhələsi oldu. Bir vaxtlar günəş batmayan imperiya nəhayət dağıldı. Bütün bunlar Qərbi Avropada K.Marksın və F.Engelsin elmi sosializm nəzəriyyəsi, Ç.Darvinin təkamül nəzəriyyəsi, A.Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi, Z.Freydin analitik psixologiyası kimi müxtəlif fəlsəfi fikirlərin yaranmasına səbəb oldu. 1910-cu ildə Ziqmund Freyd "qəribə" və sensasiyalı psixoanaliz nzəriyyəsini irəli sürdü. Təhtəlşüur və psixoloji repressiya mexanizmi nəzəriyyələri ilə tanınan Z.Freyd bildirir ki, psixoanaliz insan şüuraltında baş verənlərlə həmin şəxsin hərəkətləri və davranışlar arasındakı əlaqəni vurğulayır. Z.Freydə görə, insanların müəyyən hissləri onun şüuraltında sıxışdırılır, lakin müqavimət göstərir və ya yuxularda özünü büruzə verir. (3) XX əsrin ingilis yazıçıları by texnikanı öz dövrlərinin xaosunu və məyusluğunu təsvir etməkdə faydalı hesab edirdilər.

İngilis ədəbiyyatının C. Svift, C.Ousten, Ç.Dikkenz, U.Tekkerey və T.Hardi ənənələrini inkişaf etdirən, snobizmin bədii təcəssümündə xüsusi məharət nümayiş etdirən S.Moem ironiyası ümumiyyətlə insana deyil, onun sosial konvensiyaların normativ tələblərinin təsiri altında təhrif olunan təbiətininin ifşasına yönəlmişdir.

S.Moem *"İti ülgüclər" (The Razor's Edge, 1944)* romanında Eliot Templton obrazının təsvirini verərkən həmin dövr snobunun xüsusiyyətlərini açırdı. Müəllifin nəzər-nöqtəsindən müxtəlif fəzilətlər -səxavət, xeyirxahlıq və mərhəmət bəxş etdiyi Eliot Templton xarakteri bütün qeyri-müəyyənliyi ilə oxucunun gözündə təsvirolunmaz komik, bəzən isə sadəcə yazıq kimi təsvir edilirdi. Çünki bir "modus vivendi" kimi snobluq onun həyatını ilğım arxasında mənasız bir axtarışa çevirir.

"Qorxurdular ki, o, snobdur. Əlbəttə ki, belə idi . O, ölçüyəgəlməz dərəcədə bir snob idi. Və bundan utanmırdı. O, getmək istədiyi məclisə dəvət olunmaq üçün və ya yüksək zümrədən olan bir qoca dul qadınla əlaqə yaratmaq üçün hər cür kobudluğu udar, hər cür təhqirə dözər, hər hansı rədd cavabını gözardı edərdi. Bundan usanmırdı." (6,s.2)

Birinci Dünya müharibəsindən sonra insanların döyüş meydanında, yaşadıqları dəhşətli təcrübələr - xəstəxanalarda gördükləri, ölüm, iztirab, şikəstlik, səfalət və s. kimi hadisələr dünyaya nihil münasibəti sərgiləyən pessimisit əhval-ruhiyyənin hökm sürməsi ilə nəticələnmişdi. XX əsrdə özgələşmə Avropa

cəmiyyətində antoqonist xarakter kəsb etdi, yəni insanla cəmiyyət, insanla başqası, insanla təbiət, insanla məhz özü arasında ziddiyyət elə bir hala gəlib çıxdı ki, o səviyyədə kəskinləşdi ki, insan faktiki olaraq həyatın bütün sahələrində əlaqə və münasibətlərindən məhrum oldu, özünü bu dünyadan təcrid olunmuş-özgə hiss etdi.

S.Moemin "Ay və qara qəpik" romanının protaqonisti- yaradıcılıq naminə xarici dünya ilə əlaqəni kəsən Strikländ özünü şüurlu şəkildə tənhalığa məhkum edir ki, bu da yeniliçi rəssamın öz dünyasında mövcud olma formasına çevrilir. Bu bir tərəfdən Strikləndin xarakteri ilə əlaqəli idisə, digər tərəfdən cəmiyyətin ona göstərdiyi mənfi təsirlə əlaqələnirdi. Yazıçı XX əsrin əvvəllərində "İncəsənət adamları dəbi" yarandığı burjua cəmiyyətini təsvir edir. Xanım Strikländ tez-tez məşhurları ona baş çəkməyə dəvət edir çünki, dostu Roza Uetfordun dediyinə görə "dəbdən geri qalmaq" istəmir. Əsərin əvvəində gənc yazıçı, həm də təhkiyəçinin dilindən "*Bu elə bir məclis idi ki, istər –istəməz heyrət edirdin: niyə zəhmət çəkib gəliblər? Məclisdə on adam vardı. Bir-birinə laqeyd adamlar; elə ayrılmaqları da laqeyd olacaqdı. Kübar cəmiyyətdə belə məclislər cəza kimi idi, mültəq çəkməli idin. Strikləndlər ailəsi üçün önəm daşımayan bu adamları nahara dəvət etməyə "borclu idilər."* (4,s.24) fikirlərinin səslənməsindən aydın olur ki, Strikləndin xanımı üçün bir o qədər də əhəmiyyəti olmayan insanların nahar məclislərinə dəvət edilməsi zəruri idi. Bununla onlar, yüksək zümrə içində hörmətə sahib olacaqlardı. Lakin bütün bunlar Strikləndin dünyasına yaddır. Strikləndlərin bu zərif qonaq otağında əslində evin sahibi üçün yer yoxdur. O, bu dünyaya sığmır. Strikländ, yazıçı və sənət adamlarının cəmiyyətində mövqe tutmaq istəyən qadına lazım olan ər tipi deyildi. Əslində cəmiyyətin bu qaydalarına tabe olmaq xanım Strikləndin maskası idi. K.Q.Yunqun nəzəriyyəsinə əsasən latınca "persona" adlanan arxetip bizim ictimai üzümüzü təmsil edir, başqa insanlarla münasibətdə, sosial tələbatımızı yerinə yetirmək üçün oynadığımız rol mənasını ifadə edir. Bu arxetip bizə digər insanlardan həqiqəti gizlətməyə və ya onlara yaxşı təəssürat bağışlamağa lazım olur. (3)

XX əsrin İngiltərə cəmiyyətindəki sosial qaydalar kişilərin işə getməsi, qadınların isə ailə qayğıları ilə məşğul olmasından ibarət idi. Xanım Strikländdə belə etmişdir. On səkkiz yaşında birja dəllalı ilə evlənmiş və on yeddi illik evliliyi boyunca ahəngdar bir həyat yaşamışdı. Bu dövrdə azadlıq, mənvi dəyərlər uğrunda mübarizə ön plana çəkilmişdi. Zəhmətsevərlik, evdarlıq kimi keyfiyyətlər normaya çevrilmişdi. Lakin əri qaçdıqdan sonra başqalarını və özünü aldadaraq hələ də əri olmasına dair sosial "maska" taxırdı. Ərinin dühası dünya tərəfindən tanındıqdan sonra ədrhal özünü elə apardı ki, guya ərinin rəsm kariyerasına kifayət qədər dəstək olur və onun bu istedadını yüksək qiymətləndirir. Bu maskalar altında Strikləndlər özlərini aldadırdı. Fərq ondan ibarət idi ki, xanım Strikländ ömrünün sonuna kimi bu maskada qalmaq istəyirdi. Lakin Çarlz strikländ qəlbinin səsinə qulaq asdı və bu maskanı parçaladı. Xanım Strikländ əri onu tərk etdikdə belə özündən şaiyə yayır ki, əri Empayr balet teatrında ilk dəfə gördüyü fransız aktrisaya vurulub və onunla gedib. Sərt patriarxal sistemin hökm sürdüyü dövrdə ər hakimiyyəti təmsil edirdi.

Ərsiz qadın qınaq obyektinə çevrildiyindən xanım Strikländ israrla ərinin onu tərk etdiyi gerçəyini gizlədirdi.

Bunu etməkdə xanım Strikləndin məqsədi ərinin ondan, ailə həyatından bezdiyi faktını ört-basdır etmək idi. Bu şaiyəni yaymaqla xanım Strikləndin hörməti artdı hətta sonra iş tapmağa belə kömək etdi. Əvvəlcə gənc yazıçı, əsərin təhkiyəçisini ərinin arxasınca Parisə göndərir ki, onu yola gətirsin və səbəb nə olursa olsun onu bağışlamağa hazır olduğunu bildirir. Lakin onun məhz rəssamlıq etmək üçün ailəsini tərk etdiyi biləndə *" Bu gündən o, mənim üçün yad bir adamdır "* deyir (4, s.69) . Gənc yazıçı bunları eşitdikdə təəccübünü gizlədə bilmir. "*Demək istəyirsiniz ki, başqa bir qadına görə sizi atıb getsəydi, onu bağışlayardınız, amma arzusu, ideyası onu çəkib aparıbsa, yox?"* (4, səh.69) Xanım Strikləndin şəxsiyyəti onu maddiyyata aludə olan ikiüzlü qadına çevirir və bu da Çarlz Strikländ üçün dözülməz amil idi.

S.Moem insan davranışlarının altında gizlənən motivlərə yaxşı bələd idi və onları necə ifşa etməyi bilirdi. Obrazları özünməxsus xarakterik ifadə və jestlərlə tipik situasiyalar yaradaraq onların ifşa olunmasına məcbur edirdi. S.Moem snob obrazlarını-sosial nərdivanda özlərindən yuxarıda olanlara rəğbət bəsləyən, aşağı olanlara isə ikrah hissi ilə yanaşmalarının xüsusi üslubla təsvirinə nail olmuşdur. Xanım Strikləndin bacısı Mak Əndurunun da timsalında dövrün snob digər obrazını görmək mümkündür.

"*Londona gələndən sonra gördüm ki, missis Strikländdən kağız gəlib. O təkidlə xahiş edirdi ki, axşam onlara baş çəkim. Polkovnik Mak-Əndru da arvadı ilə onlarda idi. Onun arvadı missis Strikləndin böyük bacısı idi. Bacılar bir-birinə oxşasalar da, gənclik təravəti getmiş missis Mak-Əndru çox təkəbbürlü idi: elə bil, Britaniya imperiyasını cibində gəzdirirdi. Ötkəmlik böyük zabit arvadlarının hamısına xasdır, onlar fəxrlə düşünürlər ki, guya ali silkə mənsubdurlar. Bu diribaş qadın az qala demək istəyirdi ki, mundir geyənlərin hamısı əmr-göstəriş verəndi. Qvardiyaçıları lovğa hesab edir, zəhləsi gedirdi, onların ədabaz arvadları haqqında danışmaq belə istəmirdi. Palları qiymətli parçadan olsa da, zövqsüz tikilmişdi*." (4, s.64)

Əsərdə təcəssüm olunan fərd və cəmiyyət problemini şərh edərək qeyd etmək olar ki, umumiyyətlə, persona arxetipi və snobizmin hər ikisinin ictimai-psixoloji hadisə kimi dəyərləndirmək olar. Persona maskası insana cəmiyyət tərəfindən özünü aparmaq barədə göstərilən təzyiq nəticəsində əmələ gəlir və paradoksal şəkildə bütün müsbət cəhətlər-əxlaq, mənəviyyat persona ilə formalaşır. Snobizm isə bütün müxtəlif çalarlarına baxmayaraq mənfi hadisə kimi dəyərləndirilir. Lakin bununla belə bu iki hadisə arasında oxşar cəhətlər də vardır ki, bu da təqliddir. İctimai durumdan asılı olaraq insan yaxşı və ya pis kimisə təqlid edir.

S.Moem insanı azadlıqdan məhrum edən sosial qaydalara qarşı çıxan Strikləndi başa düşür. Ancaq Strikländ insan olmağın sərhədlərini keçəndə yazıçı bununla razılaşmır. Strikləndin Blanş Stryovu öldürməsi (son nəticədə qadını intihara sürükləməsi qətl kimi yozula bilər) ilə həm də özündə olan insanı məhv edir. Ədəbiyyatşünas V.Skorodenko yazır:" Strikländ sənətə xidmət üçün özündə

insanlığı öldürür.” (7) Bununla da, ümumbəşəri əxlaq baxımından ruhsuz, əxalqsız bir insana çevrilir. Əslində rəssam Strikləndin faciəsi məhz XX əsrdə insan münasibətlərində baş vermiş bu dəyişikliklərdən qaynaqlanır.

S.Moemin təfsirinə görə, rəssam Strikland bütün nəzər-nöqtələrdən adi insandan fərqli olaraq ölçüyəgəlməz dərəcədə əhəmiyyətlidir. Müəllifin yaradıcı insan, sənətkar talelərindən yazılmış bütün əsərlərdə hər bir sənətkarın, yazıçının, aktyorun və s.-nin cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməyən həyatına bəraət qazandırır. Yazıçı israrla vurğulayır ki, sənətkarın zəhmətinin bəhrəsi özü bu barədə düşünməsə də, insanlara gərəkli olmasıdır. Buna görə də, Moem adi insanı bağışlamadan sənətkarın həyatına bəraət qazandırır, amma oxucuya əsas məsələni də unutmağa imkan vermir; məhz gözəlliyə xidmət etmək sənətkarı çox şeydən azad edə bilər, gözəlliyi duymaq, hiss etmək dahi şəxsiyyətin özünü kəşf etməsinə şərait yaradır - və insanı ona doğru aparır. Sonda gözəlliklə əxlaqın mübahisəsi əxlaqın xeyrinə həll olunur.

Beləliklə deyə bilərik ki, S.Moemin ədəbi əsərləri cəmiyyətin ciddi iğtişaşlar yaşadığı bir vaxtda yarandığından, insanların mənəviyyatında, ictimai həyatında baş vermiş böyük dəyişikliklər onun əsərlərində öz əksini tapmışdır. Dünyəvi etikaya, sosial mədəniyyət və digər ənənəvi estetik dəyərlərə zidd olan çoxsaylı irrasional fəlsəfə ortaya çıxdığı zamanda təsadüfi deyil ki, xarici maddi aləmin inkarı, daxili mənəvi aləmin təsdiqi, ictimai utilitar dəyərin inkarı, fəlsəfi esteik həyatın təsdiqi S.Moemin başlıca dəyər oriyentasiyasına çevrilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Coote,S. The Penguin History of English Literature.- New York, -1993
2. Fry, R. The Artist and Psyco-Analysis.- London,-1924,-p.134
3. Jung,C.G. The Archetypes and the Collective Unconscious, Princeton University,-1969,-p.419
4. Moem, S. Ay Və Qara Qəpik.- Bakı, Qanun Nəşriyyatı,- 2015,- 274s.
5. Morgan, D. Snoberry, Policy Press,-2018, -p.165
6. Maugham S. Razor's Edge ,Vintage books,- USA ,-2003

7. Скороденко В.А. Предисловие/The Moon and sixpence. -Moscow Progress Publishers, -1972 с.3-28
8. Уильям Сомерсет Моэм.Собрание. 1-том Москва 1991 (5 том)
9.Merriam-Webster.com Dictionary, Merriam-Webster, https://www.merriam-webster.com/dictionary/snobbery. Accessed 10 Dec. 2023.
10. https://study.com/academy/lesson/freuds-psychoanalytic-theory-on-instincts-motivation-personality-development.html

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 417-423

İsmayılova Günay Arif qızı

S.MOEMİN YARADICILIĞINDA SNOBİZM VƏ İNCƏSƏNƏT PROBLEMİ (“Ay və qara qəpik” romanı əsasında)

XÜLASƏ

Məqalədə XX əsrdə insanların mənəvi durumunda, ictimai-sosial həyatında baş vermiş dəyişikliklər araşdırılmışdır. Sübuta yetirilmişdir ki, insan mənəviyyatında baş vermiş bu köklü dəyişikliklərin səbəbi məhz həmin dövrə təsadüf edən Dünya müharibələri olmuşdur. Snobizm anlayışı “Ay və qara qəpik” romanı üzərindən təhlil müstəvisinə gətirilmişdir. Yazıçının romandakı obrazların özünəməxsus ifadə və jestləri vasitəsilə tipik situasiyalar yaradaraq onların ifşasına nail olması araşdırılmışdır. Bundan əlavə snobizm məfhumunun persona arxetipi ilə müqayisəli təhlili də məqalədə öz əksini tapmışdır. Sübuta yetirilmişdir ki, snobizmi mütləq zehniyyət kimi dəyərləndirən yazıçı bu sosial hadisənin səbəblərini də məhz həmin dövrün insani münasibətlərində baş vermiş dəyişikliklərdə görür. Əsərin protoqonisti dahi rəssam Strikləndin faciəsini də məhz bununla əlaqələndirir.

Açar sözlər: snobizm, yaradıcılıq,arxetip, sosial,persona

Исмаилова Гюнай Ариф

ПРОБЛЕМА СНОБИЗМА И ИСКУССТВА В ТВОРЧЕСТВЕ С. МОЭМ (по роману «Луна и грош»)

Резюме

В статье исследованы изменения, произошедшие в духовном состоянии людей и их общественной жизни в XX веке. Доказано, что причиной этих фундаментальных изменений в духовности человечества стали именно мировые войны, произошедшие в тот период. Понятие снобизма было доведено до уровня анализа благодаря роману «Луна и грош». Исследовано умение писателя раскрыть героев романа, создавая типичные ситуации посредством уникальной мимики и жестов. Кроме того, в статье отражен сравнительный анализ понятия снобизм с архетипом личности. Доказано, что писатель, ценящий снобизм как абсолютное мышление, видит причины этого социального явления в изменениях, происходивших в человеческих отношениях того периода. С этим протогонист произведения связывает трагедию гениального художника Стрикленда.

Ключевые слова: снобизм, творчество, архетип, социальное, личность.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 417-423

İsmayilova Gunay Arif

PROBLEM OF SNOBISM AND ART IN MAUGHAM'S CREATİVİTY
(based on the novel "The Moon and sixpence")

SUMMARY

In the article, the changes that took place in the spiritual condition of people and their social life in the 20th century were investigated. It has been proven that the cause of these fundamental changes in human spirituality was precisely the World Wars that occurred during that period. The concept of snobbery was brought to the level of analysis through the novel "The Moon and sixpence". The writer's ability to expose the characters in the novel by creating typical situations through unique expressions and gestures was investigated. In addition, a comparative analysis of the concept of snobbery with the persona archetype is also reflected in the article. It has been proven that the writer who values snobbery as an absolute mentality sees the causes of this social phenomenon in the changes that took place in the human relations of that period. The protogonist of the work connects the tragedy of the genius artist Strickland with this.

Keywords: snobbery, creativity, archetype, social, persona

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: prof.Quliyev Q.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 424-429
https://doi.org/10.62837/2024.4.424

FATMA RAMİZ QIZI HÜSEYNOVA
Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan, Bakı

ŞƏRQİN QƏRB ƏDƏBİYYATINA TƏSİRİ

Xülasə

Şərqlə Qərbin elmi görüşləri texnika və ədəbiyyat sahəsində baş tutdu. Ədəbiyyat sahəsində Avropa şərqşünasları siyasət, mədəniyyət və dinlə bağlı müşahidələrini ölkələrinə və ədəbiyyatlarına çatdırmağa çalışdılar. Qərb səlib yürüşləri zamanı şərq mədəniyyəti ilə tanış oldu, lakin əməvilərin İspaniyada yaşadığı dövr Avropa siyasətçilərinə, din xadimlərinə və yazıçılarına böyük təsir göstərdi.Bu məqalədə şərq ədəbiyyatının qərb ədəbiyyatına təsiri araşdırılır. Ən ilkin təsirlənmə səbəbi olaraq da qərb mətnlərinin şərq dillərinə tərcümə amili vurğulanır. Aydındır ki, Qərbin indiki dəyərləri ilə meydana çıxmasında Şərq mədəniyyətlərinin, xüsusən də İslam sivilizasiyasının danılmaz rolu olmuşdur. Əndəlus Əməvi dövləti və Səlib yürüşləri sayəsində Qərb bir çox memarlıq və ədəbi elementlərlə yanaşı, humanizm fəlsəfi yanaşmasını da mənimsəmiş oldu. Xüsusilə Toledo, Granada, Cordoba və Sevilla şəhərləri Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin öyrənildiyi tərcümə və mədəniyyət mərkəzləri idi. Şərqin qərbdə elmə təsiri 8-ci əsrdən başlayır. Bu tədqiqat bəzi Qərb mütəfəkkirlərinin və müəlliflərinin şərq mədəniyyəti və cəmiyyəti ilə bağlı fikirlərini araşdırır.

Açar sözlər: Şərq ədəbiyyatı, Qərb ədəbiyyatı, Nizami, Fizuli

EASTERN INFLUENCES ON WESTERN LITERATURE

FATMA HUSEYNOVA

SUMMARY

The scientific encounter of East and West has been in the fields of technic and literary. In literary field, European orientalists aimed to convey their observations on politics, culture and religion to their own countries and literatures. The West met eastern culture during the crusades; however there has been a great impact on European politicians, religious functionaries and authors from the period when Umayyad dwelled in Spain. The culture and translation centers particularly in Spain had done many translations from eastern languages (Arabic, Syria, Aramaic, Hebrew and Farsi) in the fields of mathematics, medicine and astronomy and these translations attracted western societies. Especially the cities of Toledo, Granada, Cordoba and Seville had been the centers of translation and culture where cultures of East and West were learnt. The effects of the east on science in the west started from 8th century on. The current study examines the impartial views of some western thinkers and authors about eastern culture and society

Keywords: *Eastern Literature, Western Literature, Nizami, Fuzuli*

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 424-429

ВОСТОЧНЫЕ ВЛИЯНИЯ НА ЗАПАДНУЮ ЛИТЕРАТУРУ

ФАТЬМА ГУСЕЙНОВА

РЕЗЮМЕ

В данном исследовании рассматривается влияние восточной литературы на западную литературу. Во введении исследуется влияние перевода как влиятельного фактора в привлечении интереса Запада. Понятно, что восточные культуры, и особенно исламская цивилизация, сыграли неоспоримую роль в возникновении Запада с его нынешними ценностями. Благодаря андалузскому государству Омейядов и крестовым походам Запад получил множество архитектурных и литературных элементов, а также философских движений, таких как гуманизм. Особенно города Толедо, Гранада, Кордова и Севилья были центрами перевода и культуры, где изучались культуры Востока и Запада. Влияние Востока на науку на Западе началось начиная с 8-го века. В настоящем исследовании рассматриваются беспристрастные взгляды некоторых западных мыслителей и авторов на восточную культуру и общество.

Ключевые слова: *Восточная литература, Западная литература, Низами, Физули*

Qərb mədəniyyətinin əsasında e.ə. VI əsrdən başlayaraq Yunan adasında formalaşan mədəniyyət dayanır, hansı ki, qərblilər böyük qürurla bu mədəniyyəti nəinki özlərinin ən qədim mədəniyyəti hesab edirlər, həmçinin bütün dünyaya da həqiqi mədəniyyətin buradan yayıldığına inanırlar. Ancaq belə olan halda bir sual yaranır, həqiqətənmi həmin dövrdə Qərb və Şərq bir-birindən fərqlənən iki mədəniyyət idi? Bizim fikrimizcə, xeyr. Həmin dövrdə Antik yunan mədəniyyətinin də daxil olduğu daha geniş bir kültür halqası var idi ki, onu Yunan-Misir-Mesopotamiya halqası adlandırırlar. Və bu mədəniyyət halqasının mərkəzi Yunanıstan deyil Misir və Mesopotomiya qəbul olunurdu. Hətta bəzi Yunan filosofları düşünürdülər ki, Misirə və Mesopotamiyaya getmədən, orada təhsil almadan həqiqi filosof olmaq mümkün deyil.

Şərq ədəbiyyatına aid mətnlərin qərb ədəbiyyatına inteqrasiyası ilk olaraq yazılı şəkildə ərəb dilindən müxtəlif avropa dillərinə olunan tərcümələr vasitəsi ilə mümkün olmuşdur. Bu tərcümələr həm şəxslər tərəfindən müstəqil olaraq, həm də mərkəzlər tərəfindən həyata keçirilirdi.

Qərbdə yaradılmış tərcümə mərkəzlərindəki ilk mütərcimlərdən biri, Hermann Contractus olaraq tanınan Herman Von Reichenau (1054) olmuşdur. Qərb tədqiqatçısı Welborna görə, onun məşhur iki əsərindəki fikirləri, riyazi hesablamalar və həndəsi fiqurlar haqda düşüncələri, müsəlman astronomiya alimi MaşaAllah b. Eserinin (815) eyni mövzuda yazdığı əsərdəki məlumatlarla tamamilə üst-üstə düşür. Hermann bu əsərlərində latınca qarşılığı olmayan orijinal ərəb sözlərinin əslini sadəcə latın hərfləri ilə yazaraq olduğu kimi saxlamışdır. O, bu iki əsəri kiçik dəyişikliklər edərək öz adı ilə çap etdirmişdir.

Yenə ilk tərcüməçilərdən olan 1015-ci ildə Tunisin Karfagen şəhərində anadan olmuş Konstantin d'Africain (1087) adlı keşişdir. O, Kayravanda ərəb dilini

öyrənərək tibb təhsili almış, daha sona Misirə gedərək riyazi bilgilər üzrə oxumuş və Sicilyaya qayıdaraq norman hökümdarları tərəfindən inşa edilmiş Monte Casino adlı bir monastırın idarəçisi olmuşdur.

Konstantin d'Afrika, demək olar ki, Şimali Afrikada olan bütün tibbə aid kitabları tərcümə etmişdir. Onun bu fəaliyyəti tam tərcümədən çox ərəbcə tibb kitablarının izahı, şərhi, sitat və ya hətta plagiat yolu ilə ötürülməsindən ibarət idi. Bu tərcümələr Avropanın tibb fakültələri üzərində olduqca yenilikci təsir meydana gətirmişdir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, qərbdə ərəb dilindən latın dilinə olunan tərcümələr arasında İbn Sina (1037) və İbn Rüşdün (1198) əsərləri mühüm yer tutur. Bu tərcümələr qərb elminin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Qərblilər ərəbcədən öz dillərinə tərcümə edəndə bir çox ərəb adlarını latınlaşdırırdılar. İbn Sina üçün Avicenna, İbn Rüşd üçün Averroes, İbn əl-Heysəm üçün Alhazen, Battani üçün Albatenius deyilirdi. Ərəb dilindən tərcümələrlə başlayan fəaliyyətlərin təbii nəticəsi olaraq, qərb elminin inkişafında islam elmi ənənəsinin əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyi görüldü.

Qərb ədəbiyyatının bir çox mühüm simaları Şərq ədəbiyyatından ilhamlanaraq şedevr əsərlər yaratdıqları və bu təsirlərin bəzi qərb alimləri tərəfindən də qəbul olunduğu məlum olmuşdur.

Qərbdə ərəb dilindən olunan tərcümələr yunan dilindən olanlardan çox əvvəl idi və demək olar ki, bu cür tərcümələr daha çox tərcih olunurdu. Ərəb dilindən gələn əsərlərin nüfuzu daha yüksək idi. Həm də istifadə baxımından daha etibarlı idilər. Çünki onlar mükəmməl şərhlərlə bərabər gəlirdi və buna görə onları başa düşmək də daha asan idi. Avropa düşüncəsi bu mətnlərlə zənginləşdi. Digər tərəfdən də ərəb dilindən tərcümələr dərhal çap olunurdu və çoxaldılırdı. Və nəticədə, bu yolla şərq elmləri qərbə gətirilmiş oldu.

Şərq əsərlərinin qərbə yayılmasına Səlib yürüşlərinin də təsiri olduqca çox olmuşdur, eyni zamanda 17-islam elminin avropaya yayılması İspaniya və Sicilyanın da yer alması ilə əsasən Cənubi İtalya üzərindən həyata keçirilirdi. XII əsr və xüsusilə sonrakı əsrdə Siciliyada İslam mədəniyyəti və sivilizasiyası mühüm əhəmiyyət kəsb etdi və Orta əsrlər Avropasına birbaşa təsir etdi. İtaliyanın cənubunda hökm sürən normanlar, müsəlmanların saray təşkilatı, şuralar, rəsmi yazışma prosedurları, ordu birləşmələri və pul çapı prinsiplərini mənimsəyib, özləri üçün böyük ölçüdə tətbiq edirdilər.

Beləliklə, avropa elmi XII əsr və xüsusilə sonrakı əsrdə bir çox islam alimlərinin əsərləri qərb dillərinə geniş şəkildə tərcümə olunduğu üçün böyük irəliləyiş əldə etdi. Qərblilər ərəb dilindən etdikləri tərcümələr vasitəsilə yunan fəlsəfəsi ilə tanış olduqda yunan mənbələrini tədqiq etməyə yönəldilər. XVIII əsrin sonlarında qərblilər ərəb dilində olan kitabları nəşr etməyə və qərb dillərinə tərcümə etməyə başladılar. Bu tərcümə fəaliyyətləri ilə yanaşı 1312-ci il Vyana Kilsə Konqresində Rocer Bekonun təklifi ilə müsəlmanları daha yaxından tanımaq məqsədiylə avropada Paris (Fransa), Oxford (İngiltere), Bolonya (İtalya), Avignon (Fransa) ve Salamanca (İspanya) kimi şəhərlərdəki universitetlərdə ərəb dili bölmələrinin yaradılması qərara alındı. Şərq mədəniyyətinin, ədəbiyyatının

zənginliyi Qərb müəlliflərin bu haqda söylədiyi fikirlərlə daha da təsdiqini tapmış olur. Buna misal olaraq alman şairi Hötenin baş nazir Müllerə yazdığı məktubunu göstərə bilərik. Höte qeyd edir ki, "farslar beş əsr ərzində, yeddi şair yetişdiriblər. Halbuki, söyləmədikləri şairlərin içində ondan üstün olanları vardır".

Şərq mətnləri ilə Qərb mətnlərini diqqətlə araşdıranda və müqayisə edəndə görünür ki, Şərq ədəbiyyatının Qərbə təsiri həmişə və böyük miqyasda olub. Hötenin "Faust" əsərinin ikinci hissəsində onun Nizami Gəncəvinin əsərlərini, Şərq fəlsəfəsini diqqətlə oxuduğu məlum olur. Müsəlmanların müqəddəs kitabı Qurani-Kərimi "kitablar kitabı" adlandırıb. Leyli-Məcnun əfsanəsi X yüzilin sonunda Ebül-Ferec əl-İsfahaninin "Kitabül-Eqani" adlı əsərində həqiqi və saf sevginin nümunəsi olaraq özünə yer tapmışdır. Daha sonra bu mövzu Nizami Gəncəvi tərəfindən poema şəklində yenidən qələmə alındı və beləliklə Nizami dühası uzun illərdir dünya şərqşünaslığının, humanitar elminin diqqət mərkəzində qalmağı bacardı. Qüdrətli söz ustadının Şərq mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş parlaq irsi əsrlərdən bəri təkcə qoca Şərqin deyil, ümumilikdə dünyanın misilsiz mədəni sərvətlər xəzinəsində möhtəşəm yerini qorumaqdadır.

Şərqin hələ çox-çox əvvəl yaranmış dramaturgiyası, poetik dramları, qəhrəmanlıq mahnıları, buraya xaç yürüşlərilə üz tutmuşların dilində Avropaya da gəlib çıxmış və Orta əsrlər həm şifahi, həm yazılı Avropa ədəbiyyatına öz böyük təsirini göstərmişdi.

Şərq ədəbiyyatına xas elementlər avropa ədəbiyyatı üçün yeni bir yol açdı. Misal üçün fransız nağıllarında geniş istifadə olunan fantastik və ekzotik elementlər tamamilə şərq rəvayətlərinə aid xüsusiyyətlərdir. Hətta bu elementlərlə zəngin olan satira da fransız cəmiyyətinin tənqid üçün istifadə etdiyi vasitə olmuşdur. İtaliyalı Covanni Morananın fransızca yazıb çap etdirdiyi "Türk xəfiyyəsi" əsəri də bu cür sosial satiralardan hesab olunur. Ədəbiyyatşünasların fikincə, Monteskyö "Fars məktubları"ında (1721) da mənbə kimi məhz bu əsərdən bəhrələnmişdi.

Dünya mədəniyyətinin yeni səhifəsini açmış Avropa Renessansından əsrlər öncə Nizami dühası Şərq Renessansının əsasını qoymuşdu. Nizaminin əsərlərində təbliğ və tərənnüm etdiyi bəşəri dəyərlər ondan əsrlər sonra Avropa ədəbi-fəlsəfi fikrində, Avropa humanistlərinin ideyalarında meydana çıxdı. Türk və fars ədəbiyyatında Leyli və Məcnun mövzusunda məsnəvi yazan şairlər, ərəb mənbələrindəki başqa əfsanələrdən bəhrələnmək və yeni motivlər əlavə etməklə yanaşı, əsas Nizami Gəncəvini nümunə götürürdülər.

Nizami Gəncəvi poeziyasının Qərb ədəbiyyatına təsir dərəcəsindən söz açarkən, ilk öncə onu qeyd etmək zəruridir ki, xristian mədəniyyəti və incəsənətinin ən qüdrətli nümayəndələri bu təmas və mənimsəmə prosesindən kənarda qalmamış, ən önəmlisi və qürurverici cəhəti ondadır ki, dünyaşöhrətli klassiklərin məhz özləri bu məsələlərdən və yaradıcı öyrənmədən bəhs etmişdilər. Nizami poeziyasının cazibəsindən yan keçə bilməyən, ondan bilavasitə və ya dolayısı ilə mənəvi qidalanan dahilər, cahanşümul klassiklər sırasında isə Dante, Petrarka, Bokkaçio, Şekspir, Şiller, Höte, Bayron, Puşkin və başqa nəhəng sənətkarlar vardır.

Ən mühüm və maraqlı tərəfi odur ki, Nizami poeziyasının qüdrətindən və özəl xüsusiyyətlərindən bəhs edən Qərbin məşhur klassikləri və şərqşünasları dahi Azərbaycan şairinin özündən sonrakı müxtəlif yönlü və üslublu istedad sahiblərinə konkret təsirlərindən söz açmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda, Nizaminin Şərq şeiriyyəti və cahan bədii düşüncəsi inkişafındakı təkrarsız xidmətlərini də vurğulamağa can atmışlar. Türk ədəbiyyatında Leyli və Məcnun mövzusuna ilk dəfə müraciət edən 1313-cü ildə Gülşehri adlı yazıçı olmuşdur. Gülşehri adlı türk yazıçısı məşhur "Mantıkut-tayr" əsərində 79 beyitlə eyniadlı mövzunu "Dastani Leyli vü Məcnun" başlığı altında qələmə alır. Ancaq heç kəsə sirr deyil ki, bütün şərq və eləcə də dünya ədəbiyyatının mükəmməl abidəsi olan "Leyli və Məcnun" əsərinin türk dilində ən gözəl variantını Məhəmməd Füzuli yazmışdır.

Füzuli şərqdə məşhur və önəmli olduğu qədər qərb mədəniyyətində də ona, şəxsiyyətinə və yaradıcılığına önəm verilmişdir. Onun qərbdə tanıdılması Osmanlı ədəbiyyatı haqqında aparılan araşdırmalardan başlayır. 1904-cü ildə ingilis yazıçısı E. J. Wilkinson Gibbin yazmış olduğu "Osmanlı Şeirinin Tarixi" adlı əsər Füzulinin qərbdə öyrənilməsinin təməlini qoyur. Kitabda Füzuliyə 37 səhifə həsr olunur. Müəllif Füzulini "ruhun şairi" adlandırmış, "türk şeirinin bayrağını əlçatmaz yüksəkliklərə qaldırdığını" göstərmişdir.

Füzulinin "Leyli və Məcnun"əsəri də 1959-cu ildə Sufi Hurinin ingiliscəyə tərcüməsi ilə UNESCO tərəfindən yayımlanmışdır. Bu əsərin alman, ispan və rus dillərinə də çevrilmişdir. Bu gün qərb universitetlərindən hansında Türkologiya, Şərqşünaslıq və Şərq dilləri fakültələri varsa, istisnasız orada Füzuli haqqında ayrıca bir dərs keçirilir. Füzulinin haqqında ya dissertasiya işi yazılır, yaxud da onun əsərləri Şekspir, Dostoyevski, Con Don, Qotfrild Keller kimi dünya ədəbiyyatının tanınmış simaları ilə müqayisə edilir. Bundan başqa, Füzulinin haqqında müxtəlif dillərdə yazılmış ensiklopediyalarda da məlumat vardır. Britaniya, Rusiya, İran, İslam ensiklopediyalarında Füzuliyə sərf olunan səhifələrin digər klassik şairlərimizə həsr olunduğundan çox olduğunu görə bilərik.

Zənnimizcə, Leyli və Məcnun, Yusif və Züleyxa, Gül və Hüsrəv, Mehri və Vəfa, Cemşid və Hürşid kimi hekayələr orta əsrlərdə Səlib (Xaç yürüşləri!) yürüşlərindən sonra avropa ədəbiyyatına öz böyük təsirini göstərmişdir. Beləliklə, fransız ədəbiyyatında Tristan və İzolda, Aucassin və Nicolette, macar ədəbiyyatında Floris və Blancheflour, ingilis ədəbiyyatında Romeo və Cülyetta kimi əsərlərin mövzusu olmuşdur.

İspan tədqiqatçısı Miguel Asin Palacios eyni mövzudan əsaslı nümunələrlə bəhs etdiyi "La Escatologia Musulmana en la Divina Comedia" (Madrid 1919) adlı əsərində Dantenin Ebül-Ala el-Maarrinin "Risaletül-Qüfranı" və Muhyiddin İbnül-Arabinin əl Fütühatül-Mekkiyyə"sindən təsirləndiyini yazır. Asin Palaciosa görə "İlahi Komedya"nın mövzusu İsra ve Merac hadisələrindən götürülmüşdür . Meraç adlı bir kitabın Dantenin anadan olduğu illərdə latincaya, fransızcaya ve ispancaya tərcümə edilmişdir. Çox güman ki, Dante də bu tərcümələrdən istifade etmiştir. (4)

Daniel Defo - Robinzon Kruzo**.** Əndəlüslü filosof ve həkim Ebu Bəkr İbn Tufeylinin (b.e.1185) "Hayy bin Yakzan" adlı əsərində Hay adlı qəhrəman bir adada

tək başına yaşayan bir kişidir. Zamanla hər varlığın bir var edəni olduğu fikrinə inanan Hay, nəhayətdə mütləq olan və tək Allah inancına çatır. XV yüzildə Pico della Mirandola tərəfindən latıncaya çevrilen əsərin Yeni dövr qərb dünyasında böyük bir təsiri olmuşdur.

Əsərin qərbə təsiri, ispan yazıçısı Gracian Baltasarın (1658) "el-Criticon" (Saragossa 1651) adlı kitabı ilə başlamaqdadır. Əsərin qəhrəmanı Andrenionun hekayəsinin əvvəl hissəsinə çox oxşaması mümkün təsirlərin olması həqiqəti üzərində müzakirələrə səbəb olmuşdur. Əlavə olaraq ingilis yazıçısı Daniel Defonun (1731) Robinzon Kruzosu ile "Tarzan" personajının "Hayy bin Yakzan"dan ilhamlanmış olduğu fikrini önə çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Şakiroğlu, "Sicilya", 69; Bâye Kahye, "et-Tesîrâtü'l-Arabiyye fi'l-Edebi'l-Garbî fî Dav'i'l-Edebi'l-Mukâran", Mecelletü'l-Mahber, Sayı: 8 (2012), 247.
2. Bayramlı, O. (2008). Görkəmli Fikir Dühası. Əli Bəy Hüseynzadə. Secilmiş Əsərləri. I Cild. Bakı,
3. Çaşıoğlu. Cəfərov, N. (2003). Azərbaycan Intibahı: Problemlər, Mülahizələr. N. Cəfərov Klassiklər və müasirlər. Bakı: Elm.
4. http://www.safarabdulloh.kz/img/books/Суфизм.pdf
5. https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2018_213.pdf

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: Prof. Bella Musayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 430-437
https://doi.org/10.62837/2024.4.430

MAHİRƏ TAHİR QIZI HACIYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.
Azərbaycan Dillər Universiteti
Email: mhacieva@adu.edu.az
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6922-4286

DİSTOPİYA BƏDİİ MƏTNLƏRİNDƏ İNSAN VƏ CƏMİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİ

Xülasə

Bədii distopiya, adından da göründüyü kimi, əsasən "pis yer" in təsviri olaraq qəbul edilir. Lakin bədii əsərlərin formalaşması müəyyən bir ideyanın təqdim olunması arzusuna əsaslanır. Distopiya əsərlərində bu ideya müəlliflərin dünyada gedən proseslərə münasibəti, dünyanın və insanlığın gələcəyi ilə bağlı düşüncələrindən qaynaqlanır. Tarixin qatlarından və müasir dövrdə, dünyanın fərqli bölglərində tüğyan edən müharibələr, şiddət, insanın təbiətə müdaxiləsi, texnoloji yeniliklərin oyatdığı qorxu bu düşüncələri əsasən təşvişə, narahatlığa bürümüşdür.

Sadalanan təhlükələrlə yanaşı insanı düşündürən əsas məqamlardan biri də, xüsusiyyətindən asılı olmayaraq, yaşadığı cəmiyyətdə insanın yeri, insanlararası münasibətlər və tənhalıq qorxusudur. Distopiya qəhrəmanları əsasən totalitar rejimlə və bu rejimə boyun əymiş cəmiyyətlə mübarizə aparmalı olur. Cəmiyyətdə əksəriyyət tərəfindən qəbul edilmiş qaydalara qarşı çıxmaq qəhrəmanı arzulanmayan, yad insana çevirir. İnsanlar qaydalara riayət etdikcə içərisində yaşadıqları dünyanın utopiya illuziyasına qapılaraq distopiya xarakterini heç hiss etməyə də bilərlər, bunun fərqinə vardıqda isə dərin məyusluqa üz-üzə qalırlar.

Tənhalığın başqa bir səbəbi isə müasir dünyada sosial münasibətlərin getdikcə zəifləməsi, insanalararası bağların qırılması, bu münasibətin texnoloji yeniliklərlə əvəzlənməsi kimi qorxulardan qidalanır. Distopiyanın xüsusilə bədii kino mətlərində müşahidə etdiyimiz bu aspekti bəzən şişirdilmiş görünsə də, dünyada gedən proseslərin işığında namümkün görünmür, buna görə də ciddi narahatlıq doğurur. Biz məqalədə distopiya əsərlərində, həm bədii ədəbiyyat həm də bədii kino mətnləri nümunələri əsasında insan və cəmiyyət münasibətlərini, xüsusilə toplumda tənhalaşan, yadlaşan obrazları təhlil edirik.

Açar sözlər: insan, cəmiyyət, distopiya, yadlaşma, tənhalıq, mübarizə.

Yad qəhrəman obrazı. Distopiya ədəbiyyatından söz açarkən ilk yada düşən G. Oruelin möhtəşəm "1984" (George Orwell, 1949) distopiyası və əsərin qəhrəmanı Uinstondur. Uinstonun yaşadığı cəmiyyət şəxsiyyətlərarası münasibətlərin dayaz və etibarsız olduğu bir cəmiyyətdir. İnsanlar qonşularına casusluq etməyə və hər hansı şübhəli davranışı səlahiyyət qurumlarına bildirməyə təşviq edilir. Bu dərin nəzarət, şübhə mühiti vətəndaşlar arasında təcrid hissinə səbəb olur, çünki həqiqi insan əlaqələri nadir və risk doludur. Uinston Smit yaşadığı cəmiyyətdən fərqli olaraq

Partiyanın totalitar rejiminə qarşı üsyankar düşüncələri və hərəkətləri ilə seçilir. O, fərqli düşüncəyə sahibdir və Partiyanın davam etdirdiyi manipulyasiya və yalanları dərk etməsi onu yaşadığı Okeaniyanın kollektiv şüurundan ayırır. Bundan başqa, Uinston distopiya cəmiyyətinin çərçivələri içərisində dərin emosional tənhalıq yaşayır. Ətrafındakı hər kəs kimi qəhrəmanın da düşüncələri və hissləri sıxışdırılır, heç kimlə həqiqi insani əlaqələri yoxdur. Uinstonun münasibət qurmaq cəhdləri, məsələn, Culia ilə münasibəti təhlükə ilə doludur və nəticədə onu tənhalıqdan xilas etmir. Uinstonun yaşadığı cəmiyyət ciddi müşahidə altındadır, buna görə də qəhrəman başqalarına etibar edə bilməz və bu amil onun təcrid olunmuş yaşayışının distopiya mahiyyətini daha da gücləndirir.

Bundan başqa, Uinstonun intellektual marağı, skeptisizmi onu cəmiyyətin qalan hissəsindən daha da təcrid edir. Qəhrəman Partiyanın təbliğatına şübhə ilə yanaşır və Okeaniyanın əsl tarixi kimi qadağan olunmuş məlumatlar tapmağa çalışır. Beləcə, həqiqət axtarışı onu partiyanın yaratdığı illuziyanı qorxudan və ya inanaraq, sorğu-sualsız qəbul edən cəmiyyətdən fərqləndirir. Bu cəmiyyətin yaşadığı fiziki mühit də yadlaşma duyğusunu sürətləndirir. Şəhər sökük binalar, izdihamlı yaşayış şəraiti və tənəzzüldən xəbər verən geniş, boş əraziləri ilə xarakterizə olunur. İnsanlar darısqal mənzillərdə yaşayırlar, rahat yaşayış şəraiti və vasitələrindən məhrumdurlar, daim bir çatışmazlıq, qıtlıq hiss edirlər, daim monitorların nəzarəti altındadırlar, hərəkətləri də məhdudlaşıb, düşüncələri də "İstənilən ictimai yerdə və ya teleekranın əhatə dairəsində olarkən düşüncələrinizin dolaşmasına icazə vermək çox təhlükəli idi. Ən xırda bir şey də sizi verə bilər, əsəbi tik, şüursuz bir narahatlıq görünüşü, öz-özünə mızıldanmaq vərdişi - anormallıq, gizlədəcək bir şeyin olmasına eyham vuran hər şey" [4, 79]. Partiyanın dilə təsiri, dili kasadlaşdırması insanların düşüncələrini də dar çərçivəyə salıb. Linqvistik manipulyasiya insanları öz şəxsi hiss və düşüncələrindən belə uzaqlaşdırıb. Rejim insanların reallığı dərk etməsini də manipulyasiya altına salıb. Belə bir şəraitdə fərqli düşünən, fərqli hisslər keçirməyi arzulayan Uinston kimi qəhrəmanın yadlaşması təəccüblü deyil. Bu xüsusiyyət Uinstonu dolğun bir distopiya qəhrəmanına çevirir. Bu qəhrəman nəinki hakimiyyət üçün düşməndir, elə cəmiyyətin içərisində də narahatlıq doğuran, arzulanmayan fərddir.

Oruelin qəhrəmanı rejimin diktəsini cəmiyyətə çatdıran işçilərdən biri, tarixin dəyişdirilməsi, tarixin Partiyanın gündəlik tələbinə uyğun yenidən yazılması ilə məşğul olan işçidir. Eynən "Fahrenheit 451" (Ray Bradbury, 1953) distopiyasının qəhrəmanı Qay Montaq kimi. Qay kitabların yandırılması ilə məşğul olan "yanğınsöndürən"lərdəndir. Başlanğıcda öz işini diqqətlə yerinə yetirən qəhrəman tədricən dövlətin senzurası və biliyin sıxışdırılması haqqında düşünməyə və bununla da iş yoldaşlarından, hətta öz evində həyat yoldaşından belə uzaqlaşmağa başlayır. Montaqın ətrafındakı insanlarla, hətta öz arvadı ilə belə münasibətlərinin boşluğunu və səthiliyini dərk etməsi onu yaşadığı mühitdə daha da təcrid edir. Montaqın fərdiliyə və həqiqətə doğru bu səyahəti onu vaxtilə yandırdığı kitablarda olan qadağan olunmuş bilikləri axtarmağa vadar edir. Oxuduqca və öyrəndikcə qəhrəman öz cəmiyyətinin konformist, dayaz təfəkküründən intellektual olaraq uzaqlaşır.

Qəhrəmanın yeni kəşf etdiyi intellektual marağı onu həmyaşıdlarından fərqləndirir və onu müxalif təhlükələrə məruz qoyur, təcrid hissini getdikcə daha da dərinləşdirir.

Bundan başqa, Montaqın öz rolundan və cəmiyyətinin dəyərlərindən artan məyusluğu onunla ətrafındakılar arasında emosional məsafə yaradır. Qəhrəmanın emosional yadlaşması hökumətin nəzarət aparatının aşıladığı qorxu və paranoya ilə daha da güclənir, bu da ona başqalarına etibar etməyə və ya dəstək axtarmağa imkan vermir. Monteqin həqiqət, fərdilik axtarışı son nəticədə onu həyatının mənası və məqsədi ilə bağlı ekzistensial suallarla üzləşməyə vadar edir. Nəticədə qəhrəman zalım rejimə qarşı üsyan edib, bilik və azadlıq naminə hər şeyi riskə atır. Uinston kimi Montaqın da özünü kəşf etmə və öz müqəddəratını təyin etmə səyi qeyri-müəyyənlik və ekzistensial narahatlıqla doludur, çünki bu qəhrəmanlar azadlığı boğmağa çalışan bir dünyada fərdilik və öz yerlərini tapmaq üçün mübarizə aparırlar.

Hakslinin "Yeni cəsur dünya" (Aldous Huxley. Brave New World, 1932) distopiyasının qəhrəmanı Vəhşi Con da eynilə cəmiyyətə yadlaşma yaşayır. Distopiya cəmiyyətinin sərt sosial strukturundan uzaq böyüyən Con bu cəmiyyətin emosional dərinlikdən məhrum olduğunun, burada individual azadılığın çətçivələndiyinin fərqinə vara bilir. Bununla yanaşı, Con buradakı bihudə həzz dünyası və onun normalarına uyğunlaşmaq tələbi ilə qarşı-qarşıya qalır.

Qəhrəman həqiqi insani əlaqələr üçün darıxanda isə daxili konflikt yaranır. Bu düşüncələr artıq qəhrəmanı ani məmnunluq və dayaz həzz dünyasında yaşayan cəmiyyət içərisində tənhalaşdırır. Conun hissləri, düşüncələri və qatıldığı distopiya cəmiyyətinin tələbləri, gözləntiləri arasındakı zidiyyət sonda qəhrəmanın faciəsi ilə yekunlaşır.

M. Atvudun "Qulluqçunun nağılı" (Margaret Atwood. The Handmaid's Tale, 1985) distopiyasının qəhrəmanı Offred distopiya ədəbiyyatında müqavimət və daxili konfliktin bariz nümunəsidir. Offred bir çox distopiya qəhrəmanalrından fərqli olaraq cəmiyyətin əsl mahiyyətini elə ilk günlərdən dərk edir, sadəcə qorxu və tənhalıq qəhrəmanın hər hansı şəkildə münasibət bildirməsinin qarşısını alır. Gileadın patriarxal cəmiyyətində Offred həddindən artıq təzyiq və nəzarətə məruz qalır, azadlığını və şəxsiyyətini təhqir edən bir rol oynamağa məcbur edilir. Onun müqavimət hərəkatında iştirakı, məsələn, digər qadınlarla münasibət qurması və qadağan olunmuş məlumatları gizli şəkildə paylaşması onun təzyiq dolu vəziyyəti passiv qəbul etməkdən imtina etdiyini nümayiş etdirir. Bununla belə, düşüncələri onun cəmiyyətdəki yadlaşma hissini də artırır, çünki Offred daim xəyanət ittihamı və cəza təhlükəsi ilə üz-üzədir.

Eyni zamanda, Offred fərdi azadlıq arzusu və cəmiyyətin təzyiqləri altında uyğunlaşmaq səyləri səbəbindəm daxili münaqişə yaşayır. Offred vaxtilə ona yaxsi tanış olan həyatın həsrəti ilə yaşayaraq Gileadın zülm dünyasında sağ qalmaq mübarizəsindədir. Bu daxili münaqişə onun üzləşdiyi daimi nəzarət və manipulyasiya, həmçinin keçmiş təcrübələrinin travması, ailəsinin, qızının xatirələri ilə daha da şiddətlənir. Offredin yaşadığı mühitin birdən-birə belə distopiyaya çevrilməsi qəhrəmanı dərin çaşğınlıq və sarsıntı içərisnə salsa da, Offred daim sağ qalmağın yollarını axtarmaqdadır, "Danışdıqlarımın bir hekayə olduğuna inanmaq

istərdim. Gərək belə düşünüm. Buna inanmalıyam. Bu şeylərin hekayə olduğuna inanların daha çox şansı var" [1, 45]. Bununla, Offred obrazı vasitəsilə Atvud müqavimət və uyğunlaşmaq arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni təqdim edir, sistemli zülm qarşısında insan ruhunun möhkəmliyini vurğulayır. Sadalanan bu cəhətlər qəhrəmanı Oruelsayağı distopiya qəhrəmanı olmaqdan çıxarıb daha ümidverici, daha güclü bir obraza çevirir. Buna görəm də, Oruelin ümidsiz distopiyası heç bir çıxış yolu görmədiyi halda, Atvudun bu və digər distopiya romanları hər zaman müəyyən bir həll yolu, ümid yeri təqdim edir.

Distopiyada tənhalıq. Distopiya əsərləri spesifik mövzularla səciyyələnir. Butraya post-apokaliptik dünya, totalitar rejimin təzyiqi altında əzilən cəmiyyət, elmi-texnoloji yeniliklərin formalaşdırdığı robotlaşmış insanlıq kimi mövzular daxildir. Distopiya qəhrəmanları bir qayda olaraq tənhadır, toplumdan fərqlənir. Texnoloji yeniliklərin insanlıq hisslərini zəiflətdiyi distopiyalarda bu qaçılmaz bir aspekt olaraq ortaya çıxır. "O" (Spike Jonze. Her, 2013) filmində təsvirini tapan distopiya cəmiyyəti buna bariz nümunədir. Bu cəmiyyətdə texnoloji inkişafın müəyyən həddə çatdığı, insanlarla və binalarla dolu şəhər mühitində insanın dərin emosional ehtiyacı ödənmir. "O" distopiyasının qəhrəmanı Teador insanların davamlı sürətdə, müxtəlif texnoloji vasitələrlə ünsiyyət qurduğu futurustik dünyada yaşayır. Bu aləmdə dərin emosional sarsıntı keçirən qəhrəman tamamilə tənha və pərişan haldadır. Belə bir mühitdə onun münasibət qurduğu yeganə varlıq isə süni intellekt, Samantadır. Bununla da, distopiya izdihamlı bir dünyada tənha insan obrazının riqqətli təsvirini təqdim edir.

Bu mənada diqqəti cəlb edən daha bir möhtəşəm distopiya Lantimosun heyrətamiz "Omar" (Yorgos Lanthimos. Lobster, 2015) distopiyasıdır. Bu absurd distopiyada insanlar ya özlərinə yoldaşt tapmalı, ya da seçdikləri heyvanlara çevrilməlidirlər. Bu tələb distopiyada cəmiyyətin təzyiqi, normalara riayət etmək məcburiyyəti, qaydalara əməl edilməzsə insanların üzləşəcəyi faciəni göstərir.

Əsərin qəhrəmanı David bu sürreal dünyada tənhalıq qorxusu və ona qoyulan ictimai gözləntilərin absurdluğu ilə mübarizə apararaq məcburiyyətindədir. Onun bu zülmkar sistemin qadağaları daxilində sevgi tapmaq uğrunda mübarizəsi, cəmiyyətin formalaşdırdığı qəlibə sığmayanların çarəsizliyini və təcrid olunmuş yaşayış tərzini vurğulayır.

Digər distopiya əsərlərində olduğu kimi, "Lobster"də də tənhalıq distopiya cəmiyyətinin sərt strukturları və absurd qaydaları ilə daha da acınacaqlı hal alan insan vəziyyətinin əsas cəhəti kimi göstərilir. David obrazı vasitəsilə əsər, ictimai normaların absurdluğunu və fərdlərin öz azadlıqları və arzuları bahasına olsa belə, tənhalıqdan qaçmaq üçün hansı risklərə gedəcəklərini təsvir edir.

"Ülgüclə qaçan" (Denis Villeneuve. Blade Runner, 2017) distopiyası isə tənhalıq mövzusuna başaq bir baxış təqdim edir. distopiyada insanlar kimi süni intellekt də tənhadır və bunun əsas səbəbi emosional məsafədir. Bu dünyada insan replikantları insanalara xidmət etmək üçün yaradılıb, lakin öz azadlıqları və identiklikləri üçün mübarizəyə qalxmışdır. Bu amil onları dərin ekzistensial tənhalıq içərisinə atmışdır. Nəticədə, Roy Batty və Reyçel kimi replikantlar, onlara birdəfəlik

istifadə olunan mallar kimi baxan bir dünyada mənsubiyyət və məna hissi arzulayırlar. Onların emosional təcrid olunmağa qarşı mübarizəsi, empatiya və mərhəmətin az olduğu, yaşadıqları cəmiyyətin qeyri-insani təsirlərini əks etdirir.

Eynilə, əsərin qəhrəmanı, replikantları ovlamaq tapşırığı verilmiş Ofiser K, həmçinin Deckard, işinin təbiətilə əlaqəli olaraq özünəməxsus emosional təcrid hissi yaşayır. O, empatiyasını boğmağa və replikantlara sadəcə maşın kimi baxmağa məcbur olur ki, bu da onlarla qarşılıqlı əlaqədə mənəvi qeyri-müəyyənlik və emosional məsafə hissi yaradır. Distopiyadakı personajlar vasitəsilə əsər emosional təzyiqin nəticələrini və həqiqi insan əlaqəsinin olmamasından yaranan dərin tənhalığı təqdim edir. Distopiya tamaşaçıları başqalarına obyekt kimi yanaşmağın etik nəticələrini nəzərdən keçirməyə çağırır və həqiqi münasibətlərin inkişafında empatiya və mərhəmətin vacibliyini vurğulayır.

Gördüyümüz kimi, demək olar ki bütün distopiya əsərlərində qəhrəmanın cəmiyyətdə təklənməsi, tənhalıq hissi bir neçə amillə əlaqəlidir. Buraya əsasən münasibət həsrəti, icmada təklənmə, emosional məsafə kimi amilləri aid etmək olar. Distopiya toplumun yaşayış tərzidir, lakin sadaladığımız vəziyyət individual qəhrəmanalara aiddir, bir növ toplumun distopik həyat tərzi içərisində fərdi distopiya mühitində yaşayan individual insanların faciəsdiir. Cəmiyyət isə individual insanlardan ibarətdir, buna görə də yaşanan faciə əslində həm fərdi, həm də ictimai xüsusiyyət daşıyır. Burada Oruelin qəhrəmanını xüsusilə qeyd etmək istərdik, çünki Uinstonu digər distopiya qəhrəmanlandıran fərqləndirən əsas xüsusiyyət toplumda təklənmə, yadlaşma, hansısa bir icmaya mənsubluq hissinin itirilməsi ilə yanaşı dərin məyusluq və ümidsizlik hissidir. Demək olar ki, adlarını çəkdiyimiz bütün distopiya əsərlərində həm qəhrəman, həm də oxucu üçün müəyyən ümid qığılcımı var. Oruel isə bizi tamamilə qatı rənglərə bürünmüş, dərin məyusluğa çulğalanmış distopiya təqdim edir.

Nəticə. Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, distopiya mətnlərində insan və cəmiyyət arasındakı əlaqənin tədqiqi yadlaşma və tənhalıq mövzularına dair maraqlı fikirlər təqdim edir. "1984", "Qulluçunun nağılı" və "Yeni cəsur dünya" kimi əsas əsərlərin, eləcə də "O" və "Omar" kimi müasir filmlərin təhlili nəticəsində aydın olur ki, distopiya əsərləri ilk növbədə ictimai strukturları və insan vəziyyətinin mürəkkəbliyini əks etdirir.

Bu mətnlər arasında personajlar fərdiliyin sıxışdırıldığı, emosional əlaqələrin zəiflədildiyi və uyğunlaşma təzyiqinin artdığı distopiya cəmiyyətlərinin zalım qüvvələri ilə mübarizə aparır. Uinston Smith, Offred və Con kimi qəhrəmanların yaşadığı dərin təcrid və tənhalıq hissi ictimai nəzarətin insanlıqdan kənarlaşdırıcı təsirlərini və həqiqi insan münasibətlərinin aşınmasını vurğulayır.

Bundan əlavə, "O" və "Omar" kimi müasir kino əsərlərinin daxil edilməsi distopiya mövzuları haqqında anlayışımızı genişləndirir, texnoloji irəliləyişlərin və sosial təzyiqlərin müasir kontekstlərdə özgələşmə və tənhalıq hissini necə formalaşdırmağa davam etdiyini göstərir. Distopiya mətnlərində insanlar və cəmiyyət arasındakı əlaqəni araşdıraraq, bu məqalə fərdi azadlıq və cəmiyyət nəzarəti, şəxsi istək və uyğunlaşma məcburiyyəti, insanın təbii münasibət və mənsubiyyət ehtiyacı

arasındakı əsas gərginliklərə işıq salır. Bu əsərlər vasitəsilə oxucular və tamaşaçılar zülmkar idarəetmə sistemlərinin nəticələri, sosial və texnoloji tərəqqi şəraitində insanlığımızı qoruyub saxlamağın vacibliyi haqqında tənqidi düşünməyə dəvət olunur. Nəhayət, distopiya ədəbiyyat və bədii kino mətnlərinin öyrənilməsi insan təbiətinin mürəkkəblikləri və daim dəyişən dünyada fərdi azadlıq və kollektiv rifah uğrunda davamlı mübarizə haqqında dəyərli fikirlər təqdim edir.

MAHIRA HAJIYEVA

EXPLORING HUMAN AND SOCIETAL DYNAMICS IN DYSTOPIAN FICTION TEXTS

Summary

Fictional dystopias, often perceived as representations of grim realities, stem from authors' contemplations on global events, future prospects, and the essence of humanity. These narratives are deeply influenced by historical tumult, contemporary conflicts, environmental degradation, and the rapid pace of technological advancement. Within these dystopian landscapes, authors articulate their concerns and fears about the trajectory of society and the fate of humanity itself.

Central to dystopian narratives is the plight of protagonists who find themselves at odds with oppressive regimes and societal norms. This struggle inevitably leads to their isolation and alienation from mainstream society. Indeed, in the eyes of the majority, these protagonists become pariahs, challenging the status quo and disrupting the illusion of utopia that society clings to. As readers or viewers engage with these narratives, they are confronted with the disheartening realization that the world depicted therein may not be as far-fetched as it initially seems.

Moreover, these dystopian narratives shed light on the erosion of interpersonal connections and the rise of technological isolation in contemporary society. Despite the occasional exaggeration found in fictional portrayals, there remains a palpable concern about the diminishing quality of human relationships and the pervasive influence of technology. The portrayal of solitary and marginalized characters serves as a poignant reflection of the challenges faced by individuals navigating an increasingly fragmented and digitally-driven world. Through the lens of both literature and cinema, this article delves into the complexities of human and social relations in dystopian narratives, offering insights into the profound anxieties that underpin these fictional realms.

Keywords: human, society, dystopia, alienation, loneliness, struggle.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 430-437

МАХИРА ГАДЖИЕВА

ИССЛЕДОВАНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ ДИНАМИКИ В ТЕКСТАХ АНТИУТОПИЧЕСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Вымышленные антиутопии, часто воспринимаемые как изображения мрачной реальности, проистекают из размышлений авторов о глобальных событиях, будущих перспективах и сущности человечества. Эти повествования находятся под глубоким влиянием исторических потрясений, современных конфликтов, деградации окружающей среды и быстрых темпов технологического прогресса. В этих антиутопических пейзажах авторы выражают свои опасения и опасения по поводу траектории развития общества и судьбы самого человечества.

Центральное место в антиутопических повествованиях занимает тяжелое положение главных героев, которые оказались в противоречии с репрессивными режимами и социальными нормами. Эта борьба неизбежно ведет к их изоляции и отчуждению от основного общества. Действительно, в глазах большинства эти действующие лица становятся изгоями, бросающими вызов статус-кво и разрушающими иллюзию утопии, за которую цепляется общество. По мере того, как читатели или зрители знакомятся с этими повествованиями, они сталкиваются с удручающим осознанием того, что изображенный в них мир может быть не таким уж надуманным, как кажется на первый взгляд.

Более того, эти антиутопические повествования проливают свет на эрозию межличностных связей и рост технологической изоляции в современном обществе. Несмотря на периодические преувеличения, встречающиеся в художественных образах, сохраняется ощутимая обеспокоенность по поводу снижения качества человеческих отношений и всепроникающего влияния технологий. Изображение одиноких и маргинализированных персонажей служит ярким отражением проблем, с которыми сталкиваются люди, живущие во все более фрагментированном и управляемом цифровыми технологиями мире. Через призму литературы и кино эта статья углубляется в сложности человеческих и социальных отношений в антиутопических повествованиях, предлагая понимание глубоких тревог, лежащих в основе этих вымышленных миров.

Ключевые слова: человек, общество, антиутопия, отчуждение, одиночество, борьба.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat.

1. Atwood, M. The Handmaid's Tale. London: O.W. Toad Limited, 1985, 320p.
2. Bradbury, A. Faranheyt 451. A. Bradbury, Miami: Flamingo, 1999, 240p.
3. Huxley, A. Brave New Worl. New York: HarperPerennial, 1998, 268p.
4. Orwell, G. 1984. London:Secker and Warburg, 1949, 326p.
5. https://tv.apple.com/us/movie/her/umc.cmc.4ky5qbtddgx232de23d3bqr6i
6. https://tv.apple.com/us/movie/thelobster/umc.cmc.53sd1btc65tto9igfxy3gorya
7. https://www.warnerbros.com/movies/blade-runner-2049

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: fil.f.d., dos. V.E.Ağabəyli.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 438-445
https://doi.org/10.62837/2024.4.438

Filol. ü. f. d. Dosent **YEGANƏ HÜSEYNONA**
Gəncə Dövlət Universiteti
yeganesabirhuseynli@gmail.com

MİLLİ İSTİQLAL ƏDƏBİYYATININ SƏRKƏRDƏSİ – C. MƏMMƏDQULUZADƏ

Xülasə:

Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturji irsi, ictimai mənada zənginliyi, zamanın mühüm problemlərinin yüksək sənətkarlıqla əks etdirilməsi baxımından seçilir. Cəlil Məmmədquluzadə əsərlərində insan xarakterini, onun təşəkkül və inkişafını; ictimai konfliktin yaranmasını və kəskinləşməsini qarşılıqlı münasibətdən doğan mükalimə vasitəsi ilə açır. Onun zəngin və çoxşaxəli ədəbi irsi içərisində dramaturgiyası xüsusi yer tutur və Azərbaycan dramaturgiyası tarixində "ictimai məzmuna, ideyasına, həm də sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə" yeni mərhələ təşkil edir. Mirzə Cəlilin dramaturji yaradıcılığı ilk növbədə Mirzə Fətəli Axundovun və daha sonra Nəcəf bəy Vəzirovun, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Nəriman Nərimanovun dramaturgiyası ilə sıx surətdə bağlı idi. Daha doğrusu, onların yeni zəmində, yeni ictimai-siyasi şəraitdə, ictimai-bədii fikrin ən tələtümlü dövrünün davamı idi. 1905-ci ildən C. Məmmədquluzadə yaradıcılığının inkişafında yeni mərhələ başlanır. Hər bir ədəbi növ özlüyündə yeni inkişaf mərhələsindən keçir. 1905-ci illəri əhatə edən bu dövrdə ədibin hekayələri həm mövzu, həm də bədii sənətkarlıq cəhətdən daha da inkişaf edir, zənginləşir.

Açar sözlər: Ədib, milli, yaradıcılıq, ədəbiyyat, dramaturgiya

Azərbaycan ictimai fikir tarixində ilk milli mətbuat və demokratik "Əkinçi" qəzeti ilə başlanan mütərəqqi ənənəni Cəlil Məmmədzuluzadənin nəşr etdirdiyi "Molla Nəsrəddin" jurnalı özünəməxsus tərzdə inkişaf etdirirdi. Jurnal xalqın dözülməz həyatı, hökumətin müstəmləkəçi siyasəti, beynəlxalq irtica, millət, din, dil, maarif, məktəb kimi mühüm məsələlərdən yazırdı. Cəlil Məmmədquluzadə böyük bir ədəbi məktəb yaratmış Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir cığır açan ədibdir. Cəlil Məmmədquluzadə yaratdığı "Molla Nəsrəddin" məcmuəsi Azərbaycanda xalq hərəkatının məna və ruhunu ifadə edən ən nifuzlu bir mətbuat olaraq tanınmışdı. İstər Azərbaycanda, istərsə də yaxın Şərqdə zülmkarlara, istismarçılara qarşı aparılan mübarizədə "Molla Nəsrəddin" mütərəqqi iş görmüşdür. Xalqa arxalanan və "Ey mənim müsəlman qardaşlarım, sizi deyib gəlmişəm!" xitabı ilə başlayan bu məcmuə oxucular arasında müstəsna şöhrət qazanmış, ildırım surəti ilə yalnız Azərbaycanda, Qafqazda deyil, bütün yaxın Şərqdə yayılmışdı. Belə bir xitab ilə başlayan məcmuə öz sadəliyi şirin yumoru, xalqın ürəyindən xəbər verən doğru, təbii yazıları ilə az müddətdə ümumi hörmət və şöhrət qazandı.

C. Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" təxəllüsünü təsadüfü olaraq qəbul etməmişdi. Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə... özlərini saf adam yerinə qoyaraq ürəklərindəki həqiqəti deməyə yol tapmışdılar. Hakimlər bu adamları dəli sayıb

sözlərinə əhəmiyyət verməzmişlər. Beləliklə, dövlət dairələrindən çoxdan qovulmuş həqiqət bu "divanələr" vasitəsilə yaşayırdı. "Molla Nəsrəddin" təxəllüsünü qəbul edən ədibin qəhrəmanı "kefli" İsgəndər qismən bu əfsanəvi şəxsiyyətlərin yolu ilə gedir. "Molla Nəsrəddin" yalnız Azərbaycan xalqının deyil, əksər Şərq xalqlarının ictimai-mədəni həyatında mühüm rol oynadı. Jurnalın müəlliflərini "yalnız Azərbaycana aid problemlər deyil, bəlkə bütün müstəmləkə və yarımmüstəmləkə olan Şərq ölkələrinin həyatı maraqlandırırdı". Jurnal tez bir zamanda öz ətrafına M. Ə. Sabir, Ə. Haqverdiyev, Ö. Faiq Nemanzadə, Ə. Nəzmi, Ə. Qəmküşar kimi görkəmli şair və jurnalistləri topladı. C. Məmmədquluzadə artıq böyük bir ədəbi məktəbin başçısı, realist-satirik jurnalın redaktoru və naşiri kimi Zaqafqaziyanın mədəni həyatında baş verən hər cür mühüm mədəni kütləvi tədbirlərə, əhəmiyyətli hadisələrə öz münasibətlərini bildirirdi."Molla Nəsərddin" tez bir zamanda rəğbətini qazandığı geniş oxucu kütləsinə, vətəninin azadlıq sevən adamlarına arxalanaraq ictimai tənqid dairəsini böyütdü və məzmununu daha da kəskinləşdirdi. İstər daxildə, istərsə də xaricdə irticaçılar üçün ən qorxulu mənəvi bir qüvvə oldu. Dönə-dönə cəriməyə, senzura, təqibinə məruz qalan və səhifələri ağ buraxılan, bəzən də aylarla, illərlə bağlanan "Molla Nəsrəddin"ində oxuyuruq: "Bu gün Kərbəla meydanı – Azərbaycandakı vətənpərvərlik meydanıdır. Hər kimin bir cüzi din, vətən hissi varsa onun qeydinə qalmalıdır. Məcmuə heç nədən qorxub çəkinmədən, daim öz məqsədində, məsləkində sabit qalır".

Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturji irsi, ictimai mənada zənginliyi, zamanın mühüm problemlərinin yüksək sənətkarlıqla əks etdirilməsi baxımından seçilir. Onun hər bir pyesi komik, dramatik və tragik motivlərin qovuşmuş qaynağı şəklində meydana çıxır. Cəlil Məmmədquluzadə belə əsərlərdə insan xarakterlərini, onun təşəkkül və inkişafını; ictimai konfliktlərin yaranmasını və kəskinləşməsini qarşılıqlı münasibətdən doğan mükalimələr vasitəsi ilə açır. Onun zəngin və çoxşaxəli ədəbi irsi içərisində dramaturgiyası xüsusi yer tutur və Azərbaycan dramaturgiyası tarixində "ictimai məzmuna, ideyasına, həm də sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə" yeni mərhələ təşkil edir. Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı haqqında yazırdı: "Cəlil Məmmədquluzadənin komediyaları Azərbaycan dramaturgiyası inkişafının üçüncü dövrünü açır. Bu dövrün xüsusiyyəti realizmin kəskin siyasi aktuallıq kəsb etməsində, satirik dramın yaranmasındadır". Mirzə Cəlilin dramaturji yaradıcılığı ilk növbədə Mirzə Fətəli Axundovun və daha sonra Nəcəf bəy Vəzirovun, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Nəriman Nərimanovun dramaturgiyası ilə sıx surətdə bağlı idi. Daha doğrusu, onların yeni zəmində, yeni ictimai-siyasi şəraitdə, ictimai-bədii fikrin ən təlatümlü dövrünün davamı idi. 1905-ci ildən C. Məmmədquluzadə yaradıcılığının inkişafında yeni mərhələ başlanır. Hər bir ədəbi növ özlüyündə yeni inkişaf mərhələsindən keçir. 1905-ci illəri əhatə edən bu dövrdə ədibin hekayələri həm mövzu, həm də bədii sənətkarlıq cəhətdən daha da inkişaf edir, zənginləşir. Bu illərdə ədibin yaradıcılığını zamanın, ictimai həyatın daha mühüm məsələləri məşğul edir. İlk əsərlərində əsasən kənd və kəndli həyatından, bəy-xan zülmündən yazan müəllif sonralar hekayələri üçün fəhlə həyatından da mövzu seçir. Zəhmətkeşləri ictimai-siyasi həyatdan,

səmərəli örnək və mübarizədən uzaqlaşdıran Şərq ətalətinin, dini mövhumatın tənqidi C. Məmmədquluzadə yaradıcılığında mühüm yer tutur.

Cəlil Məmmədquluzadə realizminin ən başlıca xüsusiyyəti onun xəlqiliyindədir. Ədibin yaradıcılığını diqqətlə oxuduqda görürük ki, xəlqilik təkcə milli varlıqla bağlı bir anlayış kimi əks olunmur. Bu həm də yüksək bəşəri keyfiyyətdir. Xəlqilik ədibin əsərlərində milli həyatın, adət-ənənələrin daxili məzmunundan doğur. Xalqın ictimai təşəkkül və varlığının real inkişafı kimi meydana çıxır: "Sizi deyib gəlmişəm ey mənim müsəlman qardaşlarım!... mən sizlə türkün açıq ana dili ilə danışıram. Mən onu bilirəm ki, türk dilində danışmaq eyibdir və şəxsin elminin azlığına dəlalət edir. Amma hərdən… bir ana dilini danışmaqla keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var?!". Cəlil Məmmədquluzadənin bədii-publisist yaradıcılığı və çoxcəhətli fəaliyyəti sözün geniş mənasında doğma xalqına və millətinə həsr olunmuşdur. Mirzə Cəlil Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində milli və bəşəri yazıçılardan biridir. Çoxəsrlik ədəbi fikir tarixindəki milli ideyalar və proseslər ədibin yaradıcılığının timsalında yüksək səviyyədə inkişaf edərək Azərbaycan ədəbiyyatının həmişəlik bədii sərvətinə çevrilmişdir.

Mirzə Cəlilin milli ideyaları və görüşləri ümumi, mücərrəd anlayışların, baxışların deyil, konkret olaraq mənsub olduğu xalqın və vətənin həyatı, taleyi və tərəqqisi ilə bağlı olan, birbaşa vətənə və millətə xidmət edən mükəmməl bir ədəbi təlimdir. Bu təlim, eyni zamanda Azərbaycan məmləkətinin və xalqının istiqlalına həsr olunmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanda milli istiqlal ədəbiyyatının bayraqdarı və sərkərdəsidir. Ədib Azərbaycan ədəbiyyatına təkcə milli istiqlal ideyalarını və motivlərini gətirməklə kifayətlənməmiş, özü də şəxsən millətimizin istiqlalı yolunda hər cür fədakarlıqlar göstərmişdir. O, ədəbiyyatda və ictimai həyatda Azərbaycanın milli oyanışı, dirçəlişi və müstəqilliyi uğrunda mübarizənin möhkəm bünövrəsini yaratmışdır. Onun dərin Milli-ictimai məzmuna malik olan hər bir əsəri sanki böyük ədibin öz xalqına bəxş etdiyi mənalı bir "hüriyyət payı"dır. Mirzə Cəlilin bədii nəsri Azərbaycan ədəbiyyatında yeni ədəbi hadisə idi. Real həyat hadisələrinin bədii vasitələrlə təqdim edilməsi, adi, sıravi, zəhmətkeş insanların maraqlı və qəribə taleyinin təsviri, milli oyanış və dirçəlişə çağırış, sadə, koloritli dil və üslub yazıçının bədii nəsrinin-yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Lakin…Cəlil Məmmədquluzadə realizminin mahiyyətindən danışarkən onun dramaturgiyasında başlıca olaraq müsbət qəhrəman və müsbət ideal probleminin qoyuluşunu nəzərdən keçirmək lazımdır. Müsbət qəhrəman və müsbət ideal məsələsi böyük sənətkarın zəngin ədəbi irsinin tradikomik mahiyyətini, məzmun və mündəricəsini müəyyən edir. Ədib təsvir etdiyi hadisələrə hər vaxt öz münasibətini bildirmiş, daha çox bitərəf mövqedə dayanmışdır. Belə hallarda oxucu ədibin real və həyati səhnələrdən çıxan nəticəni, ictimai mənanı özü müəyyənləşdirir. Ümumiyyətlə, müsbət qəhrəman məsələsi Mirzə Cəlil realizminin zəif, məhdud cəhəti hesab olunmuşdur. Bu fikrin nə dərəcədə həqiqətə uyğun olub-olmadığını müəyyən etmək üçün ədibin yaradıcılığında müsbət qəhrəman məsələsinin qoyuluşunu, onun müsbət idealı inkişaf üsulunu "Ölülər", "Anamın kitabı", "Dəli yığıncağı", "Kamança" əsərlərində axtarmaq lazımdır.

"Azərbaycanda ədəbi məktəblər" monoqrafiyasında Mir Cəlal Paşayev yazır: "Dramaturgiyamızda bir sıra surətlər var ki, özü-özlüyündə müvəffəqiyyətlidir və yaddan çıxmır. Ancaq bu surətlər məhdud və dar bir dairədən kənara çıxmır və təsəvvürü məşğul etmirlər. Mirzə Cəlil dramaturgiyasında da tiplərin açıq və müstəqil xasiyyətnaməsi verilmir. O, heç bir qəhrəmanını tərifləmir, heç bir mənfi surəti pisləmir. Onun yolu həmişə məcazi, bədii təfəkkür, kinayə yoludur". C. Məmmədquluzadə yaradıcılığının bütün sahələrinə eyni dərəcədə müvəffəq olmuşdur. O, naşir, jurnalist, həm də dramaturq kimi qüdrətli qələmə sahibdir. Mirzə Cəlilin dramaturgiyası onun yaradıcılıq üslubu və metodu ilə əlaqədar olaraq bir çox keyfiyyətlər kəsb etmişdir. Xalqa yaxınlıq heç bir dramatik poeziyanı gözdən salmır, əksinə onun qüvvəsini ikiqat artırır, onu bayağılaşmağa və xırdalaşmağa qoymur. Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyaya müraciət etməsində başlıca məqsəd də elə budur – xalqla yaxın olmaq, hansı yolla olursa- olsun dərin yuxuda olan islam millətini oyatmaq; həqiqəti, öz insanlıq ləyaqətini başa salmaq…

"Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Əgər bilmək istəsəniz ki, kimin üstünə gülürsünüz, o vaxt qoyunuz qabağınıza aynanı və diqqət ilə baxın camalınıza…". Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığının ilk dövründə dediyi bu sözlər onun sonrakı ədəbi fəaliyyətinin, xüsusilə də dramaturgiyasının əsas cəhəti kimi diqqəti cəlb edir. Bu gülüş tənqidin kəskin formasıdır. İslah və məhvedici gülüşdür, eyni zamanda təsdiq edən qüvvədir. Mirzə Cəlil gülüşünün məzmun və mündəricəsini faciə ilə komikliyin qaynayıb- qarışması təşkil edir. "…o vaxt elə güman etməyin ki, Molla Nəsrəddinə gülürsünüz" – deyə ədib "müsəlman qardaşları"nı düşünməyə çağırırdı. C. Məmmədquluzadə yaradıcılığı, üslubunu müəyyənləşdirən əsas xarakterik xüsusiyyət güldürə-güldürə düşündürmək, insanı özünü-özünə tanıtmaqdır. Gülən adamın qəlbi oyanır, beyni fikirləşir. "Tamaşa zalında gülüş nə qədər hiddətlə səslənərsə, saxtakarlıq və eybəcərlik bir o qədər amansızca rüsvay ediləcəkdir". Mirzə Cəlilin bir dramaturq kimi gücü və özünəməxsusluğu da bundadır, təlqin etdiyi müsbət idealını gülüş vasitəsi ilə çatdırır; məkrli fikirləri, saxtakarlığı, eybəcərliyi isə gülüş ilə ələ salır, qamçılayır, məhv edir və gerçəkliyin ziddiyətlərini açır. Müəllif tendensiyası birbaşa deyil, bilavasitə vəziyyətin və hadisələrin özündən meydana çıxır. "… Balamı saldat aparcaqlar, bala vay! Balamı uşkola aparcaqlar, bala vay! Balamın üzünə həsrət qalacam, bala vay!" – deyə çarşablı arvadların dizlərinə döyə-döyə ağlaşmaları, tutduqları matəm gülünc olsa da, dramaturqun oxucuda və tamaşaçıda yaratmağa çalışdığı ictimai və estetik ideal bu vəziyyətin özündən doğur. Bu gülüş "get bu saat uşağını gətir, yoxsa dərini soyaram" – deyə əlində şallaq kəndliləri döyə-döyə əmr verən çavuş Nəzəralıları yüzbaşılar aləminə yönəlmiş tənqidi görmək o qədər də çətin deyildir. Cəlil Məmmədquluzadənin təkcə "Ölülər"ində deyil, "Anamın kitabı", "Danabaş kəndinin məktəbi", "Dəli yığıncağı" əsərlərində müsbət ideal daha çox köhnəliyin amansız ifşa və inkarından doğur. Ədibin pyeslərindəki idealın gücü, idrakı qüvvəsi köhnə cəmiyyətin, tənqid hədəfi kimi götürülmüş tiplərin real, təbii təsviri və həqiqi inikas səviyyəsilə bağlıdır. Burada hər şey öz yerində olduğu üçün müsbət idealın tamamlanmasına kömək etməli olan kənar vasitələrə, qəhrəmanlara çox az, bəlkə də

heç bir ehtiyac qalmır. "Ölülər" C. Məmmədquluzadə dramaturgiyasının şah əsəri olmaqla dramaturgiyamızın nadir incilərindəndir. Azərbaycan dramaturgiyasının istedadlı tədqiqatçısı və tənqidçisi Yaşar Qarayevin haqlı qeyd etdiyi və düzgün müşahidə etdiyi kimi "Ölülər" ictimai, şəxsi, mənəvi həyatda ölülük əleyhinə yazılmış bir əsərdir. Dramaturq bütün psixoloji və fəlsəfi məna ilə cəmiyyətdə ölülüyü ittiham edirdi. Bu ittiham səhnəsi pyesdə ən klassik, qeyri-adi dramatik səhnə idi. Məlum olduğu kimi C. Məmmədquluzadə əsərlərinin mövzusunu adətən yaşadığı mühitdən almışdır. Ədibin "Ölülər", "Anamın kitabı", "Danabaş kəndinin məktəbi", "Dəli yığıncağı" və s. digər əsərlərində müsbət ideal daha çox köhnəliyin amansız ifşa və inkarından doğur. Cəlil Məmmədquluzadənin pyeslərindəki müsbət idealın gücü, idrakı, qüvvəsi, köhnə cəmiyyətin və əsas tənqid hədəfi kimi götürülmüş tiplərin real, təbii təsviri və həqiqi inikas səviyyəsilə bağlıdır. Burada hər şey öz yerində olduğu üçün müsbət idealın tamamlanmasına kömək etməli olan kənar vasitələrə, qəhrəmanlara çox az, bəlkə də heç bir ehtiyac qalmır. "Ölülər" əsəri nəinki Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının, həmçinin, XX əsr dramaturgiyamızın ən yüksək zirvəsi sayıla bilər. Bu əsər müəyyən ictimai-tarixi şəraitin məhsulu olsa da, yarandığı dövrlə, zamanla birlikdə keçib gedən əsərlərdən deyildir. İnsanları avamlıqdan, ədalətdən uzaq olmağa, nadanlığın doğurduğu faciələrdən ibrət almağa çağıran "Ölülər" əsəri həmişə yeni müasir fəlsəfi məzmuna malikdir. "Ölülər" ideyasının müsbət idealını əks etdirən komik gülüşün bütün çeşidlərinə acı göz yaşları qarışmışdır. Burada müsbət, mütərəqqi ictimai ideal addımbaşı qanlı faciələrlə qarşılaşmış, dəhşətli hadisələrin, mənən ölmüş bir mühitin qaynağından keçərək əzablı, müsibətli yollarla irəliləməli olmuşdur. Bu satirik gülüşün arxasında xalqın xoşbəxt gələcəyinə tükənməz inam, hər şeyi dəyişdirməyə qadir olan müsbət amal, ictimai-estetik ideal dayanır. "Ölülər" din əleyhinə çevrilmiş və ya yalnız bu məqsədlə yazılmış əsər deyildir. Bu əsər ümumiyyətlə, cəhaləti, geriliyi, ikiüzlülüyü və yalanı ifşa edir. Avamlıq və nadanlığın nə kimi bəlalar olduğunu göstərir. C. Məmmədquluzadə "Ölülər" dünyasının daxili çürüklüyündə, daxili cahalətində nəhayət onu içindən yeyib-dağıdan, özlərini ağıllı hesab edən adamların "Ölülərin dirilməsi" kimi mənasız bir şeyə inandığını göstərir. "Ölülər"də kəskin satira günəş kimi işıq salır, şeyx nəsrullahların, hacı həsənlərin daxilində aydın olmayan heç bir şey qoymur, onların bütün çirkablarını açır, göz önünə sərir. Öldürücü, kəskin gülüşün, satiranın pyesdə əsas yer tutmasına baxmayaraq əsərdə həzin bir kədər, incə və insanın qəlbini duyğulandıran bir lirika da vardır. Bu kədər və lirika Nazlı və yüzlərlə nazlıların məsum və pak xilqətlərin ölülər aləminin bataqlığı içərisində boğulub getməsindən doğur.

Cəlil Məmmədquluzadənin gülüşü də, kədəri də insana olan böyük məhəbbətin ifadəsidir. Bütün xalqların və bütün zamanların böyük yazıçılarında, inamından dönməyən mütəfəkkirlərində olduğu kimi Cəlil Məmmədquluzadənin də insana, xalqa olan məhəbbəti dərin və tükənməzdir. "Sizi deyib gəlmişəm" sözləri mənasız yerə deyilməyibdir. Burada dərin bir məna və hikmət var. Yaradıcılığı qaynaq və daxili enerji və qüvvəyə malik olsa da bu məhəbbətdən, bu hikmətdən irəli gəlir. O, Azərbaycan ədəbiyyatının Nizamidən gələn ölməz humanizmini,

insanpərvərliyini, demokratizmini davam etdirir. İnsana və xalqa olan məhəbbət isə onu həyatın acı və ağır həqiqətini deməyə çağırır. "Ölülər"dəki faciəvilik ayrı-ayrı obrazların fərdi şəxsiyyətlərin taleyi ilə bağlıdır. Əsərin baş qəhrəmanı olan İsgəndərin həyatı bu cəhətdən daha səciyyəvidir. Qəhrəmanın gülüşü dosta da, düşmənə də eyni güclü təsir göstərir. Onun gülüşü güclənən, hər şeyi yandırıb külə döndərən, gah da sakitcə yanan, ətrafına şöle saçan alova bənzəyir. Bir dramaturq kimi C. Məmmədquluzadənin üstün cəhəti odur ki, ədibin yaratdığı mənfi obrazlar öz-özlüyündə müəyyən ictimai zümrəni, təbəqəni, əxlaq tərzini təmsil edən hüquqi tip, xarakter almaqla bərabər, həm də müəllifin müsbət idealını, işıqlı məramını aydınlaşıb üzə çıxmasına xidmət göstərirlər. Bütün mənfi tiplərə qarşı "Ölülər"də qələmə alınan müsbət və canlı tip kefli İsgəndərdir. İsgəndər "ölülər aləminin" saxtakarlığını, yalanını, puç və mənasızlığını faş edib lənətləyir.

İsgəndər sevimli bacısı Nazlını "ölülər aləmi"ndən qurtarmaq, onu bütün daxili bacarıqlarını inkişaf etdirəcək bir həyat yoluna çıxarmaq istəyir. Çünki Nazlılar elə bir cəmiyyətdə yaşayırlar ki, onun bütün dünyadan xəbəri yoxdur, başqa xalqların həyatı və fəaliyyətlərindən bixəbərdirlər, buna görə də öz həyatlarını, ən yaxşı həyat hesab edirlər. Nazlı gəncdir, İsgəndər həyata addımlarını hələ inamla ata bilməyən bu yeniyetmə Nazlını içində olduğu bu dar və bağlı mühitin pəncəsindən qurtarıb geniş və azad həyata çıxarmağı arzu edir. Elə bir həyata ki, onun qapıları bəşər tarixinin hərəkət və inkişaf edib keçdiyi yola çıxır (Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, Cəlil Məmmədquluzadənin 1905-1920-ci illərdə qələmə alınmış hekayələrində də ən çox işlənən mövzulardan biri qadın əsarətinə qarşı mübarizə olubdur. Ədibin bir çox hekayələri ya bilavasitə, ya da dolayı yolla bu mövzuya həsr olunmuşdur. Qadın əsarətinə qarşı mübarizə mövzusu ədibin "İranda hüriyyət", "Xanın təsbehi", "Qoşa balınc", "Pirverdinin xoruzu", "Konsulun arvadı", "Qəssab", "Molla Fərzəli" və s. hekayələrində öz ictimai-siyasi həllini bədii cəhətdən tapmışdır. Ümumiyyətlə, Cəlil Məmmədquluzadə istər hekayələrində, istərsə də iri həcimli digər əsərlərində həmişə qadınların ağır, kölə vəziyyətində yaşamasına, həyat sürməsinə qarşı çıxmış, onların azadlığı uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır).

Nazlı İsgəndərin sözlərindəki mənanı tamamilə anlamasa da, özünə qarşı bu sözlərdə çırpınan bir qəlbin qardaş məhəbbətini duyur. Buna görədir ki, o evdə hamıdan çox İsgəndəri sevir və dönə-dönə: "kefli də olsan sənin sözündən çıxmayacağam" – deyə təkrar edir. Amma çox təəssüf ki, Nazlıda onu düşdüyü çuxurdan çıxartmağa çalışan İsgəndərin çağırışına səs verəcək qüdrət və mənəvi bacarıq yoxdur. Bütün bunlar göstərir ki, İsgəndər heç də hərəkətsiz, fəaliyyətsiz, iradəsiz bir adam deyildir. İsgəndərin birinci fəaliyyəti ondadır ki, "ölülər aləminə" tabe olmur. İkinci fəaliyyəti ondadır ki, bu aləmə qarşı gülür və onu ələ salır, nəhayət bu aləmə qarşı mübarizə elan edir. İsgəndərin vəziyyəti, düşdüyü şərait, əlbəttə, onun əl-qolunu bağlayır.

İsgəndər elə ictimai nöqsanlara qarşı mübarizə aparırdı ki, onları nə islah, nə də zorakılıqla aradan qaldırmaq mümkün deyildi. İsgəndər obrazı qaranlıq mühitdə parlayan ulduzdur. Amma bu ulduz təkdir, köməksizdir, olduğu "dünyanı" işıqlandırmağa çalışsa da tək olduğu üçün çətinlik çəkir. Bu qaranlığa bürünmüş fanatiklər mühitində İsgəndər heç bir xeyirli iş görə bilmir, düşdüyü mühitin

eybəcərliklərinə tab gətirə bilmir və ətrafında olan cahilləri doğruya inandırmağa çətinlik çəkir, Belə olan təqdirdə çarəni içməkdə, özünü kefliliyə vurmaqda görür. Ətrafında olan yalana, cəhalətə, eybəcərliyə, avamlığa gülür. Qeyd edim ki, İsgəndər bütün bu eybəcərliklərə gülməklə qalmır o həm də bu çirkin həyatra nifrət edir, qəzəblənir, bəzən də həmvətənlərinin geridə qaldığını görüb kədərlənir. Bütün bularla bərabər o, gücsüzdür, sona kimi mübarizə aparmır, yorulur, dərd ona üstün gələndə, avamlar mühitində özünə yer tapmır və ətrafında olan avamları islah edə bilmir, içir və içki İskəndərin faciəsinə çevrilir.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Camalov K., Mollanəsrəddinçilərin maarifçilik ideyaları,Elm və təhsil, Bakı, 2015
2. Həbibbəyli İ.,Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı, Bakı, 1996
3. Məmmədquluzadə Cəlil, Əsərləri, I cild, Öndər nəşriyyatı, Bakı, 2004
4. Məmmədquluzadə, Seçilmiş əsərləri, dörd cilddə, Öndər nəşriyyatı, Bakı, 2004
5. Məmmədquluzadə Həmidə və Cəlil, Məktublar, Bakı, 1994
6. Paşayev M. C. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917), Bakı, 2004.

ЭГАНА ГУСЕЙНОВА

ЛИДЕР НАЦИНАЛЬНОЙ НЕЗАВИСМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ДЖ. МАММЕДШГУЛУЗАДЕ

Ключевые слова: *Литературное, национальное, творчество, литература, драматургия.*

Драматургическое наследие Джалила Мамедгулузаде выделяется богатством социального смысла, высоким художественным отражением важных проблем времени. Каждая его пьеса представляет собой сплав комических, драматических и трагических мотивов. В таких произведениях Джалил Мамедгулузаде описывает человеческие характеры, их становление и развитие; раскрывает возникновение и обострение социальных конфликтов через диалоги, возникающие из взаимоотношений. Его драматургия «по своему социальному содержанию, идеям и художественным особенностям» занимает особое место в богатом и многогранном литературном наследии и формирует новый этап в истории азербайджанской драматургии. Народный писатель Мирза Ибрагимов так писал о творчестве Джалила Мамедгулузаде: «Комедии Джалила Мамедгулузаде открывают третий период развития азербайджанской драматургии. Характерной чертой этого периода является резкое усиление политического реализма и создание сатирической драмы. Драматургическое творчество Мирзы Джалиля было прежде всего тесно связано с драматургией Мирзы Фатали Ахундова, а затем Наджаф бека Везирова, Абдуррахим бека Хагвердиева, Наримана Нариманова. Скорее, это было продолжение наиболее бурного периода общественной и художественной мысли на новой почве, в новых общественно-политических условиях. С 1905 года начинается новый этап в развитии творчества Дж.Мамедгулузаде. Каждый литературный жанр

сам по себе проходит новый этап развития. В этот период, охватывающий 1905 год, рассказы писателя получают дальнейшее развитие и обогащение как по тематике, так и по художественному исполнению.

YEGANA HUSEYNOVA

LEADER OF NATIONAL INDEPENDENT LITERATURE – J. MAMMADGULUZADE

Keywords: *Literary, national, creativity, literature, dramaturgy*

Jalil Mammadguluzadeh's dramaturgical heritage, richness in social sense, and high artistic reflection of the important problems of the time stand out. Each of his plays appears as a fusion of comic, dramatic and tragic motifs. In such works, Jalil Mammadguluzade describes human characters, their formation and development; reveals the emergence and aggravation of social conflicts through dialogues arising from mutual relations. His dramaturgy occupies a special place in the rich and multifaceted literary heritage and forms a new stage in the history of Azerbaijani dramaturgy "according to its social content, ideas, and artistic features". National writer Mirza Ibrahimov wrote about Jalil Mammadguluzade's work: "Jalil Mammadguluzade's comedies open the third period of the development of Azerbaijani dramaturgy. The characteristic of this period is that realism became acutely political, and the creation of satirical drama. Mirza Jalil's dramaturgical creativity was first of all closely connected with the dramaturgy of Mirza Fatali Akhundov and later Najaf bey Vazirov, Abdurrahim bey Hagverdiyev, and Nariman Narimanov. Rather, it was the continuation of the most turbulent period of social and artistic thought on their new ground, in new socio-political conditions. Since 1905, a new stage in the development of C. Mammadguluzade's creativity begins. Each literary genre goes through a new stage of development in itself. In this period, covering the years 1905, the writer's stories are further developed and enriched both in terms of subject and artistic craftsmanship. In these years, the writer's creativity is occupied by more important issues of time and social life. In his first works, the author wrote mainly about the village and peasant life, the oppression of the beykhan, and later chose the subject of the workers' life for his stories. Criticism of Eastern inertia and religious superstitions, which distance workers from social and political life, effective example and struggle, occupies an important place in the works of C. Mammadguluzade.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: prof. Bədirxan Əhmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 446-451
https://doi.org/10.62837/2024.4.446

HƏSƏNOV ELMIR AĞABBA OĞLU
Bakı Slavyan Universitetinin magistrantı
İxtisas: Ədəbiyyatşünaslıq(Ədəbi tənqidin nəzəriyyəsi və tarixi)
E-mail: elmirhasanzade2019@mail.ru

ANARIN ƏDƏBİ TƏNQİDİNDƏ DİL VƏ ONUN MİLLİ MEYARLARI

Görkəmli yazıçı Anarın yaradıcılığı yalnız bədii əsərlərdən, yəni hekayə, povest, roman, ssenarilər və dramlardan ibarət deyil. Onun tənqidi görüşlərində dil mövzusu aparıcı yer tutur. O, həm də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və ədəbi tənqidinin inkişafı üçün böyük əmək sərf etmiş söz adamlarındandır. Respublika və dünya miqyasında bir çox ədəbiyyatşünaslar Anarın yaradıcılığına yüksək qiymət vermiş və onun əsərlərinin özünəməxsusluğunu vurğulamışlar. Yazıçı Firuz Mustafanın sözlərinə görə, Anar heç kimə bənzəmir. Şair və dramaturq İlqar Fəhmi Anarı ədəbiyyatımızda özünəməxsus arxetip yaratmış yazıçı kimi yüksək qiymətləndirir. Və qeyd edir ki, Azərbaycan mədəniyyətində tanınmış simalar olsa da, ancaq arxetip yarada biləcək yaradıcı insanlar çox azdır: *"...Anar müəllimin yaratdığı arxetiplər sadəcə ədəbiyyat yox, həm də kino vasitəsilə kollektiv təhtəlşüura oturuşub, simvola çevrilib. Onlarla, yüzlərlə əsrələr var ki, hətta böyük uğur da qazanır, oxucular tərəfindən sevilir, öz müəllifinə şöhrət və nüfuz gətirir. Lakin bütün bu əsərlərin müəllifi öz xalqına bircə arxetip də bəxş edə bilmir".*[4 s. 22]

Hal-hazırda Anar çox geniş və sanballı ədəbi tənqidi irsin sahibidir. Onun bir çox yazıları söz sənətinə, doğma dilin zənginləşməsinə və onun amillərinə xidmət edir. O, "Ədəbiyyatın keşiyində" adlı məqaləsində yazır ki, söz sənəti üç amilə bağlıdır: həyat gerçəkliyi, bədii ədəbiyyat və geniş mənada – nəzəriyyə, tarix, tənqid daxil olmaqla – ədəbiyyatşünaslıq elmi.

Anarın ədəbi tənqiddə xüsusi diqqət yetirdiyi mövzulardan biri də qədim yazılı və şifahi abidələrə həsr olunmuş yazılarıdır. Bu da onun hesab edirik ki, Azərbaycan mədəniyyəti qarşısında ən böyük töhfələrindən biridir. Bu yazıların nəyinki mövzusu, hətta stilistikası da oxucunu məqaləyə qarşı daha çox diqqətli olmağa vadar edir. Məsələn, Anarın 5 cildlik "Söz dünyası" adlı kitabının birinci cildində yer alan "Odlar yurdunun söz və sənət sərvəti" adlı yazısında milli duyğuların çəkisini hiss edirik.

Bu məqalədə müəllif yalnız ədəbi müstəvidə sistemləşdirmə aparmır, eyni zamanda mədəni, tarixi cəhətlərdən də müşahidələr edir. Ədəbiyyatda İlyas Əfəndiyev, Mirzə İbrahimov, Rəsul Rza, S.Vurğun, Ə.Cəfərzadə, S.Rəhimov və s. Yazıçı və şairlərin yaradıcı əməyinə nəzər salınır, onların ölkəmizin, sosial dəyərlərin tənqidində, cəmiyyətimizdə mühüm rolunu vurğulayır.

Anar "Türkçülüyün banisi" yazısında Mahmud Kaşğarinin "Divani lüğat-it-türk" adlı türkçə-ərəbcə lüğətinin əhəmiyyətindən danışaraq həmin kitabı dünyada analoqu olmayan lüğət kimi dəyərləndirir. Anarın fərdi yaradıcılıq prizmasında

ruhani temp öz parlaqlığına qovuşur. Yazıçının bu məsələdə fikir və mülahizələri də zəngindir.

Anar "Dilimizi yaşadanlar" məqaləsində türk dilinin qədim illərin süzgəcindən süzülməsini müxtəlif üslublu, təriqətli Azərbaycan şairlərinin şeirləri vasitəsilə göstərir. Onun "Dilimizin adı" yazısında Azərbaycan dilinin adı ilə bağlı öz təklifini irəli sürür: O, qeyd edir ki, bəzi hallarda ölkələrin adları ilə dilləri bir-birinə uyğun gəlsə də bəzi hallarda da uyğun gəlmir. Sonda ABŞ, Avstraliya, Braziliya və s. kimi ölkələri misal gətirərək yazır: *"Ən düzgün yol elmi, tarixi dəqiqlik və tam obyektivliyə riayət etmək yoludur. Elmi, tarixi dəlillərə əsaslansaq və bugünkü reallığı nəzərə alsaq, ən dəqiq ad, məncə, belədir: Azərbaycan Türk dili. İki sözdən ibarət olan bu tərkibdə, zənnimcə, hər iki kəlmə son dərəcə vacibdir".* [2. s. 34]

Yazıçı dilin adlandırılmasını elmi, tarixi faktlarla aparılmasını təklif edir. O, qeyd edir ki, ta otuzuncu illərin sonuna qədər – Stalinin sözüylə "Azərbaycan dili" "Türk dili" məfhumunu əvəz edənə qədər Türk dili adlanıb. 90-cı illərdə Azərbaycan dilinin adlandırılmasında ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə yazıçılar, şairlər və alimlərin iştirakı ilə müzakirələr aparıldı. Böyük şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan dilinin "Azərbaycan Türk dili" adlandırılmasının lehinə idi, tanınmış alim Ziya Bünyadov bildirirdi ki, ölkəmizin adı Azərbaycan, dilimizin adı da ölkəmizin adına uyğun "Azərbaycan dili" adlandırılmalıdır. Eyni zamanda müxtəlif əsaslarla Heydər Əliyev də dilimizin Azərbaycan dili adlandırılmasının tərəfdarı idi. Təbii ki, bu məqamda dilimizin Azərbaycan dili adlandırılması daha məqsədə uyğundur. Dillər arasında leksik, qrammatik fərqlər varsa, bu artıq əsaslı fərqlilikdir, bu cəhətdən dilin hər bir xalqın adına uyğun adlanması daha məqsədəuyğundur.

Anar 1993-cü ilin 8 yanvarında "Müstəqil qəzet"ə verdiyi "İki dilin bir adı ola bilməz" müsahibəsində Azərbaycan dilinin Azərbaycan türkcəsi adlandırılmasının lehinə olduğunu bildirmiş, dilimizin türk dili adlanmasının isə əleyhdarı olduğunu açıqlamışdı. O bunu müxtəlif formada əsaslandıraraq qeyd etmişdi: *"Bəs niyə mən türk dilinin yox, Azərbaycan türkcəsinin tərəfdarıyam? Çünki bu saat danışdığımız dil, sizin qəzet dili məhz Azərbaycan türkcəsidir, türkiyə türkcəsi deyil. Bunu birdəfəlik anlamaq lazımdır".* [3. s. 27]

Həmin müzakirələrdə Bəxtiyar Vahabzadə Azəraycan dilinin Azərbaycan türkcəsi adlandırılması kimi çıxış edirdi. Ümumillilider Heydər Əliyev isə məsələyə fərqli müstəvidən yanaşırdı və bildirirdi: "Yunan yunan dilidir, Çin çin dilidir, Rusiya rus dilidir, Ukrayna ukrayn dilidi, Belarus dilidir. Çexoslovakiya bir dildir, amma indi ayrılıblar. Çex dili ayrıdır, Slovakiya dili ayrı. Amma bunların fərqi bizimlə Anadolu türkcəsi ilə olan fərqdən xeyli azdır. Mən hər iki xalqın nümayəndələri danışmışam – Çexlə də, Slovakla da danışmışam; deyirəm, bir-birinizlə nə dilində danışırsınız? Deyirlər, nə dili? – Bizim dil eyni dildir".

Heydər Əliyev bildirirdi ki, bəli, biz türkdilli xalqıq, qırğız, özbək, qazax və s dilləri misal göstərərək dilimizin Azərbaycan dili adlandırılmasının tərəfdarı idi. Ümumilikdə isə 90-cı illərin bir çox yazıçı, şair və alimləri – Hüseyn Abbaszadə, Bəxtiyar Vahabzadə, Zəlimxan Yaqub və s. Şəxslər Anarın mövqeyindən çıxış

edirdilər. Ancaq Z. Bünyadov qəti şəkildə dilimizin Azərbaycan dili adlandırılmasının lehinə idi.

Yazıçı Anar eyni zamanda Azərbaycan dilinin ləhçə adlandırılmasına qarşı çıxaraq əsaslandırırdı. O, yazırdı: *"Son vaxtlar Azərbaycan dili haqqında deyirlər ki, guya bu ləhçədir. Mən bu fikrin qəti əleyhinəyəm. Türkiyədə olarkən dil üzrə mübahisələrdə mənə deyirdilər ki, ləhçə sizin anlamda deyil. Ləhçə ayrı şeydir. Mən dedim yaxşı siz Ukrayna dilinə ləhçə deyirsinizmi, yox. Belarus dilinə ləhçə deyirsinizmi, yox. Bəs Azərbaycan dili niyə ləhçə olmalıdır".* [3. s.27] Anar bu mülahizələrinə rəğmən, həm də Azərbaycan dilinin "Azərbaycan dili" olaraq işlənilməsi fikrinə sahib insanların fikrinə şərik çıxır. O qeyd edir ki, Türkiyədə yaşayan insanların danışdıqları dil ilə Azərbaycanlıların danışdıqları dilin eyni, yaxud fərqli olması məsələsini aydınlaşdıraraq belə qənaətə gəlir ki, hər iki dil eyni yox, yaxın dildir. Azərbaycan dilinin müstəqil bir dil olması fikrini irəli sürür.

Anar dilin adı məsələsinə praqmatik yanaşmağı istəyir. Onun "İki dilin bir adı ola bilməz" məqaləsində Azərbaycan dilinin adı məsələsinə həssas yanaşmağı çağıran Anar qeyd edir ki, dilimizin adının adlandırılması məsələsində heç bir yanlışlığa yol verilməməlidir. Ona görə ki, daha sonra həmin dildə danışan insanlar üçün çaşqınlığa səbəb olacaq. Və çox maraqlı şəkildə müsahibinin sualına cavab verir: *"Kitab çıxıb – "Azərbaycan dili tarixi". Sabah o adlanacaq "Türk dili tarixi". Onda mağazada oxucu soruşacaq: - Mənə "Türk dili tarixi" kitabı verin. Satıcı soruşacaq: hansı "Türk dili tarixi"ni? Alıcı cavab verəcək ki, Azərbaycan türkcəsi. Bu söz yenə də meydana çıxacaq. Universtetdə tələbə mühazirəyə gedir. Hansı mühazirəyə gedirsən? Türk dilinə, hansı türk dilinə? Azərbaycan türk dilinə, yoxsa türk türk dilinə?"* [3. s. 27-28].

Ümumiyyətlə, Anar türkçülük məsələsinə daim obyektiv münasibətlə diqqət çəkib. Onun üçün türk milli dəyərləri ən başlıca təməl prinsip daşıyır. Hər şeydən əvvəl yazıçı üçün etnik kimlik şəxsiyyət mahiyyəti kəsb edir. Ancaq bunlarla bərabər o, həm də hər xalqın öz milli adət-ənənələrinə sadiq olmaqlarının labüdlüyünü vurğulayır və yazır ki, günün bu günün də türklər bizi dəstəkləyir – yaxşı sözdür, türkcədən götürmüş olsaq – yardım edirlər. Ancaq Türkiyəyə yetəri qədər alüdəçiliyin nəticələri yaxşı olmaya bilər.

Anar bunu Rusiya və Ukrayna arasında milli-mədəni dəyərlərin yaxınlığı müstəvisində - Ukrayna – Rusiya, Ukrayna – Belarus göstərir və qeyd edir ki, ruslar və ukraynalılar bir-birinə çox yaxın dilli millətdirlər, ancaq Ukraynada aparılan yanlış və ifrat ruslaşdırma siyasəti ona gətirdi ki, ukraynalılar ruslara "masqal" deməyə başladılar. Eyni vəziyyət bu gün Belarusda da var. Uzaqgörən yazıçı bu fikri 1993-cü ildəki müsahibəsində deyib.

Bu gün 2024-cü ildi. Bütün xalqlar arasındakı münasibətlər də hamıya aydındır. Bu mənada yazıçı Anarın ortaya qoyduğu milli, dilə yanaşma tərzi, şübhəsiz, ən ideal yazıçı və vətəndaşlıq mövqeyidir. Yazıçıya görə Azərbaycan ədəbiyyatında, poeziya tarixində bizim folklorun dilimizə təsiri digər xalqların söz sənətindəkindən daha çoxdur. Bu məqamı da Anar öz yazılarında vurğulamış və

ümumiyyətlə, demək olar ki, Anarın doğma dil konsepsiyası məxsusi cəhətləri və dolğunluğu ilə seçilir.

Tanınmış alim İsa Həbibbəyli özünün "Anarın ədəbiyyat fəzası və gerçəklikləri" adlı məqaləsində Anarın milli dünyagörüşünü onu müstəqillik dövrü Azərbaycan ziyalılığının rəmzi kimi dəyərləndirir. Eyni zamanda İ.Həbibbəyli Anarı ədəbi tənqidçi kimi nüfuzunu yüksək qiymətləndirir. *"Azərbaycanda tənqid və ədəbiyyatşünaslığın inkişafında da Anarın müstəsna xidmətləri vardır. Böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadə haqqında Anarın "Anlamaq dərdi" əsərindən ciddi əsər göstərmək çətindir. "Ədəbi Mirzə Cəlil" məqaləsi də ustad Mirzə Cəlil Məmmədquluzadəyə həsr olunmuş əhəmiyyətli elmi-publisist əsərdir".* [5].

Anar "Tənqidçi təmkini" məqaləsində tənqidçiyə xas xüsusiyyəti tam olaraq aydınlaşdırır. Yazıçıya görə, müasir ədəbi prosesin elə öz daxilində tənzimedici idarəetməyə, obyektiv nüfuza ehtiyacı var. Məhz bu vəzifə tənqidçiyə məxsusdur. Tənqidçidən tələb olunan

Çox aydın məsələdir ki, hadisələrə, problemlərə tənqidi yanaşma sərgiləmək xalqının qeydinə öz yazıçılıq gücündən istifadə edərək qalan yazıçılara məxsus xarakterdir. Hər bir yazıçını nə qədər bəşəri mövzular narahat etsə də, anlamaq lazımdır ki, həmin şair və yazıçıların həm də bir milliyyətçilik tərəfləri də var, təbii ki, bunu onlar daha dolğun, obyektiv şəkildə, yazıçı şəxsiyyətinə yaraşan formada həyata keçirirlər. Anarın nəsri bəlkə də yazıçılarımız içərisində ən xəlqi xüsusiyyətlərə sahibdir. Onun ədəbi-tənqidi görüşləri də məhz bu xəlqilikdən qaynaqlanır. Yazıçının "Söz dünyası" adlı beşcildlik kitabı ədəbi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığına geniş işıq tutur, əsərlərinin təhlili aparılır. Eyni zamanda Ədəbiyyatın, incəsənətin müxtəlif sahələrini əhatə edən kitabı ədəbi və mədəni ensiklopediya kimi mənalandırmaq mümkündür. Bu kitabların hər cildi xronoloji ardıcıllıq formasındadır.

Anar yalnız ədəbi tənqidi yazılarında deyil, eyni zamanda bədii əsərlərində də millilik məsələlərinə toxunur. Onun "Ağ qoç və qara qoç", "Otel otağı" əsərləri bu mənada xüsusi maraq emosiyasına malikdir.

Ədəbiyyat

1. Anar. Əsərlər. IV cilddə. Nurlan, Bakı, 2004, 503 səh.
2. Dilimizin adı. Anarın "Günay" qəzeti üçün müsahibəsi // "Günay" qəz. 10 iyun 1995.
3. İki dilin bir adı ola bilməz. Anarın Müsəlləm Həsənov ilə müsahibəsi // "Müstəqil qəzet" qəz., 8 yanvar 1993.
4. İlqar Fəhmi. Anar arxetipi // "Ədəbiyyatqəzeti" qəz., 10 mart, 2018.
5. İsa Həbibbəyli. Anarın ədəbiyyat fəzası və gerçəklikləri // "Azərbaycan" qəz., 14 mart, 2023.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2024
Səh. 446-451

Həsənov Elmir

ANARIN ƏDƏBİ TƏNQİDİNDƏ DİL VƏ ONUN MİLLİ MEYARLARI

Xülasə

Yazıçı Anarın yaradıcılığı yalnız bədii əsərlərdən ibarət deyil. Onun bir çox tənqidi əsərləri də mövcuddur. Onların içərisində dil mövzusu aparıcı yer tutur. Anar öz yazı manerası, mövzu məxsusiliyi ilə seçilən olan ədəbi tənqidçilərindən biridir. Bu haqda bir çox fikir səsləndirilmişdir. Məqalədə Anarın "Dilimizin adı", "Dilimizi yaşadanlar" və s. məqalələrində dil məsələsi ilə əlaqəli problemlərin təhlilinə cəhd göstərilir, müxtəlif fikirlər söylənilir. O, "iki dilin bir adı ola bilməz" adlı müsahibəsində Azərbaycan dilinin Azərbaycan türkcəsi adlandırılmasının lehinə olduğunu bildirərək, dilimizin türk dili adlanmasının əleyhdarı olduğunu bildirmişdi. O bunu müxtəlif formada əsaslandırmışdır. Yazıçı dilin adlandırılması məsələsində elmi və tarixi faktlara söykənilməsini təklif edir.

Açar sözlər: *Anar, söz sənəti, milli meyarlar, ədəbi tənqid*

HASANOV ELMIR

LANGUAGE AND ITS NATIONAL CRITERIA IN ANA'S LITERARY CRITICISM

Summary

Writer Anar's creativity does not consist only of artistic works. Many of his critical works are also available. Among them, language takes a leading place. Anar is one of the literary critics who is distinguished by his writing style and subject matter. Many opinions have been expressed about this. In the article, Anar's "The name of our language", "Those who keep our language alive" etc. In his articles, an attempt is made to analyze the problems related to the language issue, various opinions are expressed. In the interview titled "two languages cannot have the same name", he stated that he was in favor of calling the Azerbaijani language Azerbaijani Turkish, and stated that he was against calling our language the Turkish language. He justified it in different ways. The writer suggests relying on scientific and historical facts in naming the language.

Key words: *Anar, art of words, national values, literary criticism*

Гасанов Э.А

ЯЗЫК И ЕГО НАЦИОНАЛЬНЫЕ КРИТЕРИИ В ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКИХ РАБОТАХ АНАРА

Резюме

Творчество Анара состоит не только из художественных произведений. Он создал большое количество и литературно-критических работ. Среди них ведущее место занимают работы, посвященные языку. Анар – один из литературных критиков, отличающийся своим стилем письма и тематикой. По этому поводу было высказано много мнений. В статье рассматриваются такие

литературно-критические работы Анара, как «Имя нашего языка», «Те, кто хранят наш язык» и др. В данной статье делается попытка проанализировать проблемы, связанные с языком. В интервью под названием «Два языка не могут иметь одно и то же название» он заявил, что выступает за то, чтобы называть азербайджанский язык азербайджано-турецким, и заявил, что против того, чтобы называть наш язык турецким языком. Он оправдывал это по-разному. Писатель предлагает при названии языка опираться на научные и исторические факты.
Ключевые слова: *Анар, искусство слова, национальные ценности, литературная критика*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024
Rəyçi: Prof. Flora Nacıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İÇİNDƏKİLƏR:

DİLÇİLİK

MAMMADOVA SVETLANA NASIB
THE ORDER OF ORGANIZATION OF INCLUSIVE EDUCATION 3

AYSEL İBRAHİMOVA
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ LEKSİK BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASINDA DİL MATERİALLARINDAN İSTİFADƏ METODİKASI 10

ŞAHRUN SƏMƏDZADƏ
ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ SOSİAL ŞƏBƏKƏLƏRDƏN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ 16

ŞƏHLA RƏHMAN QIZI ƏMİROVA
KÜL TİGİN ABİDƏSİNİN DİLİNDƏ KƏMİYYƏT KATEQORİYASI 22

LARISA VLADIMIROVNA KOLESNIKOVA
ДИКТЕМА КАК ЭЛЕМЕНТАРНАЯ СТРУКТУРНАЯ ЕДИНИЦА РЕЧИ 28

CƏFƏRLI ZEYNƏB CƏFƏR QIZI
MUSTAFA ZƏRİRİN "YUSİF VƏ ZÜLEYXA" POEMASININ DİLİNDƏKİ SİNONİMLƏRİN ZƏNGİNLİYİ 36

AYNUR PAŞAYEVA
XV ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ 44

ŞƏFİQƏ MÜTƏLLİM QIZI MƏHƏRRƏMOVA
ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ АБСОЛЮТНЫХ СИНОНИМОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ 52

MƏMMƏDOVA RƏNA FIRDOVSI
CƏMİYYƏTDƏ DİL: BİLİNQUALLIĞIN SOSİAL DİNAMİKA VƏ ŞƏXSİYYƏTƏ TƏSİRİNİN ARAŞDIRILMASI 60

AYGÜN QOCAYEVA
FRANSIZ VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİNİN TƏZADLI ÖYRƏNİLMƏSİ 66

İRADƏ NADIR QIZI SƏRDAROVA
DİLÇİLİKDƏ AKTANT ANLAYIŞI 75

PƏRVANƏ ELMAR QIZI QULIYEVA
AZƏRBAYCAN QADIN AŞIQLARININ ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞINDA YERİ 81

AYŞƏN İBAD QIZI ŞiRiNOVA
MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TƏSDİQLİK EFFEKTİNİN QÜVVƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ REMATİK İNKARLIQ ƏSAS VASİTƏ KİMİ 88

ARZU MƏMMƏDOVA
METHODS USED DURING THE TEACHING OF FOREIGN LANGUAGE CLASSES 94

NİGAR ELŞƏN QIZI MURADOVA
İBTİDAİ SİNİF ŞAGİRDLƏRİN NİTQİNDƏ QRAMMATİK VƏ ÜSLUBİ SƏHVLƏRİN ARADAN QALDIRILMASI 99

ZEYNALOVA TURANƏ
"DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK" ƏSƏRİNDƏ ZOONİMİK LEKSİKA VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ İZLƏRİ 104

ƏLİYEVA LALƏ KAMİL QIZI
XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİS EDİLMƏSİ PROSESİNDƏ MULTİMEDİA VƏ KOMPÜTER TEXNOLOGİYALARININ ROLU" 118

AYNUR TURABOVA
ZOONİM VƏ FİTONİMLƏRİN LEKSİK SİSTEMDƏ YERİ 124

SƏFIXANOVA AFƏT, ALCANOVA AYGÜN, QULAMOVA ELVİNA
İNGİLİS DİLİNDƏ TƏYİN BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİN LEKSİK-LİNQVSTİK TƏHLİLİ 132

ƏLİYEVA İRADƏ BƏBIR QIZI
QEYRİ-VERBAL KOMMUNİKASİYA VASİTƏLƏRİ 138

QULUZADƏ HƏCƏR ƏBDÜRRƏHIM QIZI
TƏRCÜMƏNİN YARANMASI VƏ TARİXİ İNKİŞAFI 147

MÜRSƏLZADƏ GÜNEL RƏIS
AZƏRBAYCAN VƏ YAPON DİLÇİLİYİNDƏ FEİLİN VALENTLİYİ HAQQINDA 153

ƏLİYEVA TÜRKAN ETIBAR Q.
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ AUTENTİK MATERIALLARIN PRAKTİK TƏTBİQİ ÜSULLARI 160

AYTƏN HÜSEYNOVA
F. de SÖSSÜRÜN DİLÇİLİK KONSEPSİYASI 167

VƏLİYEVA FİDAN FƏXRƏDDIN QIZI
ZİYA GÖKALPDA TÜRKÇÜLÜK İDEYASI 174

RƏHİMOVA NƏRGİZ RƏHİM QIZI
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ 180

ƏLİZADƏ SİMNAR
FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN CÜMLƏNİN SEMANTİKA VƏ İNFORMASİYASINA TƏSİRİ 187

HACIYEVA HƏQİQƏT
ATALAR SÖZÜ, IDIOMLAR VƏ FRAZEOLOGİZMLƏR İŞLƏNMƏ FUNKSİYALARI.....196

ƏSƏDOVA ÜLKƏR
TƏRKİBİNDƏ HEYVAN ADLARI OLAN İNGİLİS İDİOMLARININ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....202

HÜSEYNZADƏ HƏQİQƏT ELÇIN
İNGİLİS DİLİNDƏ LATIN DİLİNDƏN ALINMIŞ SÖZLƏR.....210

GARIBA MAMMAD MAMMADOVA
POSTCARDS-AS THE MEANS OF ENRICHING VOCABULARY AND LITERACY SKILLS.....215

SOLMAZ MAMMADALI ISMAILOVA
BEST METHODS OF TEACHING ENGLISH AS A SECOND LANGUAGE IN THE MODERN CLASSROOM.....222

NƏZRİN BAĞIROVA
İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQ HİSSƏLƏRI ARASINDA BAĞLAYICILARIN YERİ VƏ ONLARIN NÖVLƏRİ.....230

MƏTANƏT ƏLİYEVA
İKİDİLLİLİK PROBLEMİ.....237

FƏRZƏLİYEVA TÜRKAN CƏLİL QIZI
DAXİLİ NİTQDƏ PSİXOLOJİ AMİLLƏR.....246

SIYUAN WANG
ƏCNƏBİLƏRİN NİTQİNDƏ FONETİK İNTERFERENSİYA (AZƏRBAYCAN VƏ ÇİN DİLLƏRİ MATERİALLARI ƏSASINDA).....252

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

MEHMAN HƏSƏNLI
BAŞQIRD YAZAR DENIS BÜLEKOVUN ROMANLARI ESTETIK DƏYIŞMƏ PARADIQMASINDA.....268

RƏNA N.RZAYEVA
ŞƏRQİN MƏDƏNİ-MƏNƏVİ VƏ SOSİAL-SİYASİ HƏYATINA TƏSİR GÖSTƏRƏN ƏN MÜHÜM AMİLLƏRDƏN BİRİ SUFİZM.....274

БИЛАЛ ГУСЕЙНАГА ОГЛЫ ГУСЕЙНОВ
СЕВЕЛЕМА.....281

İLAHƏ RƏŞAD QIZI SƏFƏRZADƏ
HEKAYƏ JANRI: MÜƏLLİFİN GENDER MƏNSUBİYYƏTİ VƏ QADIN.....286

E.SÜLEYMANOV
İSTİKLÂL FEDÂİSİ MEHMET ÂKİF ERSOY'UN HAYAT VE FAÂLİYETİ
(1873-1936) 292

NAZƏNDƏ SABİR QIZI HACIYEVA
MİRZƏ ŞƏFİ VAZEHİN ƏDƏBİ İRSİ TƏDQİQATLARDA 303

SEVİNC ZİYAD QIZI MƏHƏRRƏMOVA
MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA
SOVET REPRESİYASININ ƏKSİ 311

MƏMMƏDOVA NİGAR ORUC
QƏRBİ AZƏRBAYCAN (İNDİKİ ERMƏNİSTAN) ETNOTOPONİMİK SİSTEMİNİN
ƏDƏBİ TÜRKCƏDƏ LEKSİK-SEMANTİK SABİTLİK VƏ ŞİVƏLƏRDƏ
MÜTƏHƏRRİKLİK ƏLAMƏTLƏRİ 323

PƏRVANƏ CƏFƏROVA
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ DİFTONQLARIN ALTERNASİYASI 332

SULTANOV ƏLİCAN
MƏNƏVİ İNCƏLƏMƏ 339

TAĞIYEVA AYSEL ƏLƏSGƏR QIZI
RƏŞAD NURİ GÜNTƏKİNİN "YARPAQ TÖKÜMÜ" ROMANINDA
MÜHAFİZƏKARLIQ VƏ MÜASİRLİK QARŞIDURMASI 349

ƏLİYEVA NÜŞABƏ ƏJDƏR Q.,
ƏLİYEVA İRADƏ BƏBIR QIZI
RƏSUL RZANIN "RƏNGLƏR" SİLSİLƏSİNDƏ FƏLSƏFİ MOTİVLƏR 354

LEYLA SHOVLAT GADIMOVA
PRAGMATIC-CONCEPTUAL ASPECTS IN SHAKESPEARE'S SONNETS 361

X.Ə.MİRZƏYEVA
XI SİNİF ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ MİR CƏLAL PAŞAYEVİN HƏYAT VƏ
YARADICILIĞININ ÖYRƏDİLMƏSİ İMKANLARI 366

ŞƏRQİYYƏ MƏMMƏDOVA
XX YÜZİLİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA ÜSLUBLARIN
ÇARPAZLAŞMASI ƏNƏNƏ VƏ NOVATORLUQ FONUNDA 372

XANMƏDOVA GÜLŞƏN MÖHÜBBƏT QIZI
METODİK ƏDƏBİYYATDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK MÖVZUSU 389

AMANOVA HEYRAN ƏFLATUN QIZI
ELÇİN HÜSEYNBƏYLİNİN QARABAĞ HEKAYƏLƏRİNDƏ PSİXOLOGİZM 395

MAYILOVA FIDAN ELÇIN QIZI
VİKTORİYA DÖVRÜNDƏ Ş.BRONTE YARADICILIĞININ ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU
("CEYN EYR" ROMANI ƏSASINDA) 403

MEHMAN QARAXAN OĞLU ƏLIYEV
ÇAĞDAŞ HEKAYƏLƏRDƏ BƏDİİ-ESTETİK ÖZÜNƏMƏXSUSLUQLAR 408

İSMAYILOVA GÜNAY ARİF QIZI
S.MOEMİN YARADICILIĞINDA SNOBİZM VƏ İNCƏSƏNƏT PROBLEMİ..... 417

FATMA RAMİZ QIZI HÜSEYNOVA
ŞƏRQİN QƏRB ƏDƏBİYYATINA TƏSİRİ..... 424

MAHİRƏ TAHİR QIZI HACIYEVA
DİSTOPİYA BƏDİİ MƏTNLƏRİNDƏ İNSAN VƏ CƏMİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİ 430

YEGANƏ HÜSEYNONA
MİLLİ İSTİQLAL ƏDƏBİYYATININ SƏRKƏRDƏSİ – C. MƏMMƏDQULUZADƏ..... 438

HƏSƏNOV ELMIR AĞABBA OĞLU
ANARIN ƏDƏBİ TƏNQİDİNDƏ DİL VƏ ONUN MİLLİ MEYARLARI 446

"Elm və təhsil" nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Çapa imzalanmış 28.04.2024
Şərti çap vərəqi 28,5. Sifariş № 158
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 500

Jurnal "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində nəşr olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4